काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 37. Benares June 1st, 1869. Vol. IV.

॥ उपदेशसहस्त्या गद्यप्रबन्धः ॥

तन्वादिदृष्टान्तं विवृणोति ।

(६३) तन्वादीनां तु कार्यकारणयोर्नित्यमेव संहतत्वमिति वास्याद्युपादानेनानवस्था स्यादिति । इह तु असंहतस्वभावस्य करणानुपादाने कर्तृत्वं नोपपद्यत इति करणमुपादेयं तदुपादानमपि विक्रियैवेति तत्कर्तृत्वे करणान्तरमुपादेयं तदुपादाने ऽप्यन्यदिति प्रमातुः स्वातन्त्र्ये ऽनवस्था ऽपरिहार्या स्यादिति, न च क्रियैवात्मानं कारयति, अनिर्वर्तितायाः स्वरूपाभावात् ॥

तन्वादीनां त्विति । अनवस्था न स्यादिति संबन्धः, इतिशब्दः शङ्कासमाप्त्यर्थः । असंहतस्य कर्तृत्वादर्शनादात्मनोपि संहतत्वं सिसाधयिषितं किं वा वस्तुतस्तस्य कर्तृत्वाभाव इति वक्तव्यं, तत्राद्यः पक्ष आत्मनः कूटस्थत्वसाधनेनैवापोहितत्वादनवसरदुःस्थ इति मत्वा द्वितीयमङ्गीकरोत्यसंहतस्वभावस्य करणानुपादान इति । स्वातन्त्र्ये, कर्तृत्वे सतीत्यर्थः । अयं भावः । कर्तृत्वं क्व चित्करणोपादानसाध्यं क्व चित्तु स्वसान्निध्यमात्रनिबन्धनं तत्र करणोपादानसाध्ये कर्तृत्वे वस्तुत आत्मनः करणोपादानासंभवात्कर्तृत्वाभावः पारमार्थिकः तथापि लौकिकमायाविवत् तैजसवच्चात्मनः कर्तृत्वप्रतिभासो मायाप्रत्युपस्थापितान्तःकरणविकाराविवेकादुपपद्यते, द्वितीयं तु तन्वाद्यात्मनः स्वहस्तादिव्यापारयितृत्वरूपे कर्तृत्वे स्वसान्निध्यातिरिक्तस्य करणादेरभावादात्मनो ऽपि सकलकरणसाक्षितया सान्निध्यमात्रेणैव कर्तृत्वव्यपदेश उपपद्यत इति परमार्थतो ऽकर्तृत्वमुपाध्यविवेकात् कर्तृत्वव्यपदेशश्चेति न किं चनावद्यमिति । तथा च पारमर्षं सूत्रद्वयं "कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" । "यथा च तक्षोभयथा"इति च । तर्ह्यस्वतन्त्र एव करिष्यत्यात्मेति कर्ममीमांसकमतमाशङ्क्य प्रत्याह । न च क्रियेति । क्रियाशब्दः किं प्रयत्नवचनस्तद्व्याप्यधात्वर्थवचनो वा तत्साध्यापूर्ववचनो वेति विकल्प्याद्यौ प्रत्याहानिर्वर्तितायाः इति । नहि स्वयमसिद्धः परं साधयतीति न्यायादित्यर्थः ॥ ६३ ॥

तृतीयो ऽपि किं तद्विध्याद्यं नियोगाख्यमपूर्वं विवक्षितमुत पूर्वनिर्वृत्तं धर्माधर्माख्यं, नाद्यः' पूर्वोक्तदूषणानतिवृत्तेः, न च लिङादिश्रवणसमनन्तरं प्रतीयमानाकारं प्रवर्त्तयत्यात्मानमिति वाच्यं, प्रतीतिकाले यद्यस्तीति बुद्धिस्तदा सिद्धत्वप्रतीतेर्न कारयितृत्वं, नास्तीति प्रतीतौ वन्ध्यासुतवच्च कारयितृत्वं, साधारणप्रतीतौ च पक्षे निवृत्तिसंभवाच्च प्रेरकत्वसिद्धिरित्यभिप्रेत्य द्वितीयमुत्थापयति ।

(६४) अथान्यदात्मानमुपेत्य क्रियां कारयतीति चेन्नान्यस्य स्वतः सिद्धत्वाविषयत्वाद्यनुपपत्तेर्नह्यात्मनो ऽन्यदचेतनं वस्तु स्वप्रमाणकं दृष्टं शब्दादि सर्वमेवावगतिफलावसानप्रत्ययप्रमितं सिद्धं स्यादवगतिश्चेदात्मनो ऽन्यस्य स्यात्सो ऽप्यात्मैवासंहतः स्वार्थः स्यान्न परार्थः ॥

अथेति । यदप्यन्यत्पूर्वसिद्धं तदचेतनं चेतनं वा, आद्ये न प्रेरकत्वसंभव इत्याह । नेत्यादिना । आदिशब्दात्प्रेरकत्वग्रहः । तथा चात्मनः कर्तृत्वे सति लब्धस्वरूपस्यादृष्टस्य प्रेरकत्वसिद्धिः तत्सिद्धावन्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति भावः ।

द्वितीयं प्रत्याह । नहीति । अदृष्टमचेतनमात्मान्यत्वाच्छब्दादिवदित्यर्थः । स्वप्रमाणकं स्वतः सिद्धमिति यावद्, अतः स्वसत्तास्फूर्त्त्योरात्मसापेक्षस्य कुतस्तत्प्रेरकत्वसंभव इति भावः । शब्दादीनामात्मसापेक्षसिद्धिकत्वं पूर्वोक्तं स्मारयति । शब्दादि सर्वमेवेति । एवं मीमांसकशङ्का निराकृता, एवं क्षेत्रज्ञातिरिक्तो ऽपीश्वरो ऽवगत्याश्रयः प्रेरकश्चास्तीति नैयायिकशङ्कामपाकुर्वंश्चात्मान्यस्याचेतनत्वानुमाने व्यभिचारप्रसक्तिं वारयत्यवगतिश्चेदिति । ईश्वरो वस्तुत आत्मभिन्नो न भवति अवगत्याश्रयत्वात्प्रत्यगात्मवदित्यनुमानानुगृहीतायाः अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुतेरात्मनो ऽन्यो न चेतनो ऽस्ति । स चात्मभूत ईश्वरो देहादिभिरसंहतः स्वार्थः स्वतन्त्रो न परतन्त्र इति न क्रियाशेषो ऽत आत्मनः कर्तृत्वं विभ्रममात्रसिद्धमित्यर्थः । ईश्वरात्मनो जगत्कर्तृत्वमपि मायाद्वारकमेवेति न क्वापि कर्तृत्वं परमार्थमिति भावः ॥ ६४ ॥

नन्ववगत्याश्रयत्वात्कथमसंहतत्वादियतो देहादेः संहतस्याप्यवगत्याश्रयत्वमस्तीति लोकायतमतमाशङ्क्याह ।

(६५) न च देहेन्द्रियविषयाणां स्वार्थतामवगन्तुं शक्नुमो ऽवगत्यवसानप्रत्ययापेक्षसिद्धिदर्शनाद् । ननु देहस्यावगतौ न कश्चित्प्रत्यक्षादिप्रत्ययान्तरमपेक्षते, बाढं जाग्रत्येवं स्यान्मृतिसुषुप्त्योस्तु देहस्यापि प्रत्यक्षादिप्रमाणापेक्षैव सिद्धिस्तथैवेन्द्रियाणां; बाह्या एव हि शब्दादयो देहेन्द्रियाकारपरिणता इति प्रत्यक्षादिप्रमाणापेक्षैव हि सिद्धिरिति च प्रमाणफलमवगतिमवोचाम, सा चावगतिः कूटस्था स्वयंसिद्धात्मज्योतिःस्वरूपेति च, आह चेदको ऽवगतिः प्रमाणानां फलं कूटस्थनित्यात्मज्योतिःस्वरूपेति च विप्रतिषिद्धमित्युक्तवन्तमाह । न विप्रतिषिद्धम् ॥

न चेति । देहादिर्नावगत्याश्रयो ऽवगम्यमानत्वाद् घटादिवदित्यर्थः । ननु कथं देहादेरवगत्यवसानप्रत्ययापेक्षसिद्धिकत्वं यावता मनुष्यो ऽहं पश्यामि जानामीति स्वसंवेद्यत्वमनुभूयत इति शङ्कते । नन्विति । अनुभवमात्रमङ्गीकरोति । बाढमिति । नायमनुभवः स्वनिबन्धनः किं तु देहात्मनोरविवेकनिबन्धन इति प्रत्याययति । जाग्रत्येवं स्यादित्यादिना । यदि देहः स्वयंप्रकाशस्वभावः स्यात्तदा स्वसत्तायां प्रमाणनिरपेक्षस्वभावत्वात्सुषुप्तिमरणावस्थस्यापि प्रमाणानपेक्षसिद्धिकत्वं स्यान्न चैवमस्ति, तस्मादचेतनो देह इत्यर्थः । देहे उक्तन्यायमिन्द्रियादावतिदिशति । तथेन्द्रियाणामिति । तथा देहवत्प्रमाणापेक्षैव सिद्धिरित्यर्थः । किं च देहादिरनात्मा भौतिकत्वाद्बाह्यवदित्याह । बाह्या एव हीति । भूतान्येव ग्राह्यग्राहककरणतदायतनत्वेन परिणमन्त उपकार्योपकारकभावेन मिथः संहतानां समानयोनित्वनियमादिति भावः । ननु सिद्धिरिति निष्पत्तिरुच्यते सा न प्रत्यक्षाद्यपेक्षेति तत्राह । सिद्धिरिति चेति । देहाकारपरिणतेषु भूतेषु मदशक्तिवदवगतिरुत्पद्यत इति तस्यापि भौतिकत्वमविशिष्टमिति लौकायतिकशङ्कामपाकुर्वन्नवगतिस्वरूपमाह । सा चेति । इति चावोचामेत्यनुषङ्गः । अवगतेः कूटस्थत्वे तस्याः फलत्वप्रसिद्धिविरोधं शङ्कते । अत्राहेति । अकार्यरूपाया अप्यवगतेः कार्यत्वं कूपाकाशकार्यत्ववदुपचर्यत इति न फलत्वप्रसिद्धिविरोध इति परिहरति । इत्युक्तवन्तमाह, न विप्रतिषिद्धमिति ॥ ६५ ॥

उपचारनिमित्तं पृच्छति ।

(६६) कथं तर्हि, कूटस्था नित्यापि सती प्रत्यक्षादिप्रत्ययान्ते लक्ष्यते तादर्थ्यात्प्रत्यक्षादिप्रत्ययस्य नित्यत्वे ऽनित्येव भवति, तेन प्रमाणानां फलमित्युपचर्यते, यद्येवं भगवन् कूटस्थनित्यावगतिरात्मज्योतिःस्वरूपैव, स्वयंसिद्धात्मनि प्रमाणनिरपेक्षत्वात्, ततो ऽन्यदचेतनं संहत्य कारित्वात्परार्थं येन च सुखदुःखमोहप्रत्ययावगतिरूपेण परार्थत्वेनैव स्वरूपेणात्मनो ऽस्तित्वं नान्येन रूपान्तरेणातो नास्तित्वमेव परमार्थतः ॥

कथं तर्हीति । उत्तरमाह । कूटस्थेति । तादर्थ्यादिति प्रत्यक्षादिप्रत्ययस्य बुद्धिवृत्तेर्विषयसंसृष्टतया ऽवगत्यभिव्यक्त्यर्थत्वादित्यर्थः । तदेवं कूटस्थावगतिरूपे आत्मनि प्रमातृत्वं कर्तृत्वं फलत्वं च कल्पनामात्रमित्युपपादितं संहतस्य देहादेर्विषयपर्यन्तस्य पारार्थ्यं जाड्यं पराधीनसिद्धिकत्वं चोक्तमिदानीमेवमात्मानात्मनोरवगमितं तत्त्वमवगम्य शिष्यः स्वावगतमर्थं गुरुं प्रति निवेदयन्नद्वैतत्त्वमात्मनः संभावयितुं द्वैतस्य मृषात्वं प्रकटयति । यद्येवं भगवन्नित्यादिना । हे भगवन् यद्येवं प्रत्यगात्मतत्त्वं कूटस्थत्वादिविशेषणमवगत्यात्मकं तर्हि न प्रमातृत्वादिधर्मकं यतो ऽतः प्रमाणनिरपेक्षत्वात्परमार्थतः प्रमातुरभावे प्रमाणस्याप्यभावात्तन्निरपेक्षसिद्धिकं ततः प्रत्यगात्मनो ऽन्यदचेतनं परस्परोपकार्योपकारकभावेन संहत्य व्यवहारप्रवर्त्तकत्वात्परार्थं चेतनार्थं, चैतन्यप्रतिभासमात्रं सिद्धं स्वप्नदृष्टवदनृतमित्यर्थः । ननु सुखदुःखमोहान्वयित्वेन दृश्यस्य सत्त्वरजस्तमोरूपप्रकृतिकार्यत्वावगमात्कथमनृतत्वमिति सांख्यशङ्कामपाकरोति । येन चेति । येन दृश्यमानाकारेण सुखदुःखमोहहेतुप्रत्ययावगतिरूपेण जडं परार्थं भोक्तृशेषवत्प्रतीयते तेनैव रूपेणात्मनः स्वस्य दृश्यस्येति यावद्, अस्तित्वं

सद्भावो नान्येन सत्त्वाद्यात्मना रूपान्तरेण तत्र प्रमाणाभावादतः परमार्थतो नास्तित्वमेव दृश्यस्येत्यर्थः ॥ ६६ ॥

किं च विमतं जाग्रत्स्वप्नावस्थं दृश्यं नावगतिव्यतिरेकेण क चिदपि परमार्थसद्, दृश्यत्वाज्जडत्वाद्वा, रज्जुसर्पादिवदित्याह ।

(६७) यथा हि लोके रज्जुसर्पमरीच्युदकादीनां तदवगतिव्यतिरेकेणाभावो दृष्टः एवं जाग्रत्स्वप्नद्वैतभावस्यापि तदवगतिव्यतिरेकेणाभावो युक्तः, एवमेव परमार्थतः भगवन्नवगतेरात्मज्योतिषो नैरन्तर्यभावात् कूटस्थनित्यता ऽद्वैतभावश्च सर्वप्रत्ययभेदेष्वव्यभिचारात्प्रत्ययभेदाश्चावगतिं व्यभिचरन्ति, यथा, स्वप्ने नीलपीताद्याकारभेदरूपाः प्रत्ययास्तद्वगतिस्वरूपं व्यभिचरन्तः परमार्थतो न सन्तीत्युच्यन्ते, एवं जाग्रत्यपि, नीलपीतादिप्रत्ययभेदास्तु स्वामेवावगतिं व्यभिचरन्तो ऽसत्यरूपा भवितुमर्हन्ति ॥

यथा हीति । एवं दृश्यस्य साक्षिपेक्षत्वेन मायामयत्वे संभाविते द्रष्टृतत्त्वमद्वैतमनुभवारूढं मम संवृत्तमित्याह । एवमेवेति । एवं सतीत्यर्थः । नैरन्तर्यभावादेवेत्येवकारो योज्यः । अथ वा यथा द्वैतस्य दृश्यस्य तेन रूपेण परमार्थतो ऽसत्त्वमनुभूयते मया एवमेव भगवन्नवगत्यात्मकस्य प्रत्यक्प्रकाशस्य कूटस्थनित्यताद्वैतभावश्च मयानुभूयत इत्यध्याहारः । कूटस्थनित्यतायां हेतुर्नैरन्तर्यभावादिति, उत्पत्त्यादिसाक्षित्वेन उत्पत्त्यादिविकारस्यान्तरायस्यासंभवादित्यर्थः । अद्वैतभावे हेतुमाह । सर्वप्रत्ययेति । व्यावर्त्तमानेषु प्रत्ययेष्वव्यावृत्तेरित्यर्थः । ननु कुसुमेषु सूत्रवदव्यावृत्तावप्यवगत्यात्मनो नाद्वैतत्वसिद्धिः प्रत्ययानां कुसुमवदवस्थितत्वादित्याशङ्क्यावगतिव्यावृत्तानामज्ञातसत्त्वे मानाभावान्मैवमित्यभिप्रेत्याह । प्रत्ययभेदास्त्विति । विमता जाग्रत्प्रत्ययाः परमार्थतो न विद्यन्ते, चैतन्यप्रकाशव्यभिचारित्वाद्य एवं ते एवं, यथा स्वप्नप्रत्ययास्तथा चेमे तस्मात्तथेति समुदायार्थः ॥ ६७ ॥

द्वैतस्य मिथ्यात्वे तस्य दृश्यत्वं व्यभिचारित्वं च कारणमुक्तं तच्चैतन्यस्वरूप आत्मनि नास्तीत्यात्मनः सत्यत्वं कूटस्थत्वं नित्यत्वं स्वप्रकाशत्वं च सिद्धमित्याह ।

(६८) तस्याश्चावगतेरन्यो ऽवगन्ता नास्तीति न स्वेन स्वरूपेण स्वयमुपादातुं हातुं वा शक्यते, ऽन्यस्य चाभावात्तथैवेत्येषा ऽविद्या यन्निमित्तः संसारो जाग्रत्स्वप्नलक्षणस्तस्या अविद्याया विद्या निवर्तिका, इत्येवं त्वमभयं प्राप्तोषि, नातः परं जाग्रत्स्वप्नदुःखमनुभविष्यसि, संसारदुःखान्मुक्तो ऽसीत्योमिति ॥

॥ अवगतिः समाप्ता ॥

तस्याश्चावगतेरिति । यो ऽवगन्ता स एवात्मेति स्थितेरवगन्तुरवगम्यमानत्वाभावादवगम्यमानस्य चानात्मत्वादात्मा स्वतः परतो वा नोपादेयो न हेयश्चान्यस्य चाभावात्पूर्णो ऽहं त्वत्प्रसादादिदानीमस्मीति शेषः । एवं शिष्येणोक्तं गुरुरनुजानाति । तथैवेति । प्रकरणोपक्रमे पृष्टं विद्याऽविद्यास्वरूपं तद्विभागं सप्रपञ्चमुपपादितमुपसंहरति । एषाविद्येत्यादिना । यन्निमित्तः संसारो जाग्रत्स्वप्नलक्षण एषा ऽविद्येत्यन्वयः । विद्या वेदान्तमहावाक्यजन्यप्रत्ययाभिव्यक्तकूटस्थात्मप्रकाशरूपेत्यर्थः । एषा च विद्या तवेदानीं संवृत्तेति कृतकृत्यस्त्वमिति शिष्यं प्रत्याह । गुरुरित्येवमिति । गुरुणोक्तं शिष्योऽप्यनुमनुते । ओमितीति । इतिशब्दः प्रकरणसमाप्तिद्योतनार्थः ॥ ६८ ॥

॥ इति कूटस्थाद्वयात्मबोधनामकं प्रकरणं विवृतम् ॥

-------->>> 0 <<<--------

यथोक्तविद्याबलः कृतकृत्यत्वाच्च किं चिद्विधितो ऽनुष्ठेयमस्तीत्युपपादितं, तत्र यद्येवं विज्ञानवतामपि केषां चिद्वेददर्शनवासनावशान्निर्वातस्थप्रदीपवन्निश्चलं विज्ञानं न भवति तदा तेषां ज्ञानदार्ढ्याय परिसंख्यानं नाम वक्ष्यमाणमनुचिन्तनमनुष्ठेयमुपदेष्टुमारभते ।

(६९) मुमुक्षूणामुपात्तपुण्यापुण्यक्षपणपराणामपूर्वानुपचयार्थिनां परिसंख्यानमिदमुच्यते, ऽविद्याहेतवो दोषा वाङ्मनःकायप्रवृत्तिहेतवः प्रवृत्तेश्चेष्टानिष्टमिश्रफलानि कर्माण्युपचीयन्ते इति तन्मोक्षार्थं, तत्र शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानां विषयाणां श्रोत्रादिग्राह्यत्वात् स्वात्मनि परेषु वा विज्ञानाभावस्तेषामेव परिणतानां यथा लोष्टादीनां श्रोत्रादिद्वारैश्च ज्ञायन्ते ॥

मुमुक्षूणामित्यादिना । मुमुक्षूणां परममुपशममिच्छतामित्यर्थः । अविद्यामूलकत्वात्कर्मणां तन्निवृत्तिमन्तरेणात्यन्तिकनिवृत्त्यसंभवात्पूर्वोपार्ज्जितकर्मोच्छेदो ऽपूर्वकर्मानुपचयश्चाविद्यानिवृत्त्यैवोपपद्यत इत्यविद्यानिवृत्तिद्वारा तदुभयमिच्छतामित्युत्तरविशेषणद्वयस्यार्थः । परिसंख्यानानुष्ठानप्रयोजनमाहाविद्याहेतव इति । अविद्या हेतुर्निदानं येषां ते तथा दोषा रागद्वेषादयस्ते च वागादीनां व्यापारोत्पत्तिहेतवस्तैः

द्व्यापाराच्च द्विविधं कर्मजातं शास्त्रीयं स्वाभाविकं च देवतिर्यङ्मनुष्यत्वप्रापकमुपचीयत इति यतो ऽतस्तन्मोक्षार्थमविद्यारागादिनिबन्धनकर्मतत्फलसङ्गनिवृत्त्यर्थं परिसंख्यानं कार्यमित्यर्थः । परिसंख्यानप्रकारं सोपस्कारं निरूपयति । तत्रेत्यादिना । तत्र प्रथममात्मानमनात्मभ्यो विविच्यानुसंदधीतेत्युपदिशंस्तद्विवेकप्रकारमाह । शब्दस्पर्शेत्यादिना । विषयत्वहेतुः श्रोत्रादिग्राह्यत्वादिति । स्वात्मनि शब्दादिस्वरूपे परेषु वा घटादिषु विज्ञानाभावो विज्ञातृत्वाभावश्चैतन्याभावो वा निश्चितो यथा लोष्टादीनां विषयाणां तथा तेषामेव शब्दादीनां भूतसूक्ष्माणां परिणतानां देहाद्याकारतामापन्नानां यथोक्तविज्ञानाभावो निश्चीयत इति योजना, विमता देहादयो न चेतनावन्तो विज्ञानकर्मत्वाद् लोष्टादिवदित्यर्थः । हेत्वसिद्धिं परिहरति । श्रोत्रादीति । ज्ञायन्ते देहाद्याकारपरिणताः शब्दादय इति शेषः ॥ ६९ ॥

एवं देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहंकारपर्यन्तस्य साक्ष्यस्यानात्मतया हेयत्वमुपदिश्यावशिष्टमहेयमनुपादेयं च साक्षिणमात्मानं दर्शयति ।

(७०) येन च ज्ञायन्ते स ज्ञातृत्वादतज्जातीयस्ते हि शब्दादयो ऽन्योन्यसंसर्गित्वाज्जन्मवृद्धिविपरिणामापक्षयनाशसंयोगवियोगाविर्भावतिरोभावविकारविकारिक्षेत्र-बीजाद्यनेकधर्माणः सामान्येन च सुखदुःखाद्यनेककर्माणः तद्विज्ञातृत्वादेव तद्विज्ञाता सर्वशब्दादिधर्मविलक्षणः ॥

येन चेति । अतज्जातीयो भूतसंघातविलक्षणस्वभाव इत्यर्थः । विलक्षणस्वभावत्वमेव प्रकटयितुं विषयस्वभावमुपन्यस्यति । ते हीत्यादिना । जन्मग्रहणादेव तदनन्तरास्तित्वं गृहीतं द्रष्टव्यं, जन्मादयः षड् भावानां स्वरूपनिबन्धना विकाराः संयोगविभागौ पुत्राद्यनुबन्धनिबन्धना आविर्भावतिरोभावशब्दावागन्तुकप्रकाशविषयतया जडत्वद्योतकौ दर्शनादर्शने आविर्भावादिशब्दार्थः । विकारविकारीति । व्रणगण्डविस्फोटकाद्यवस्थोच्यते । क्षेत्रबीजेति स्त्रीपुम्प्रकृत्यात्मकपरिणामभेद उक्तः आदिपदादनुक्तावान्तरभेदग्रहः । एवंविधानेकधर्मवन्त इत्यर्थः । सामान्येनेति । शब्दाद्यनुभवे सति सुखदुःखमोहरागाद्युत्पत्तिः प्रसिद्धेत्यर्थः । कर्मशब्दः कार्यवचनः । शब्दादिविषयतदवस्थासाक्षिणस्तद्विलक्षणस्वभावत्वमाह । तद्विज्ञातृत्वादेवेति ॥ ७० ॥

एवं साक्षिसाक्ष्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मानात्मानौ विविच्यात्मानमेव शुद्धमहं ब्रह्मास्मीत्यनवरतमनुचिन्तयतो यदान्यप्रयुक्तशब्दाद्युपलम्भनिमित्तविक्षेप उपस्थितो भवति तदा तन्निराकरणोपायं तद्विकारोद्भवपरिहारायानुचिन्तनीयमुपदिशति ।

(७१) तत्र शब्दादिभिरुपलभ्यमानैः पीड्यमानो विद्वानेवं परिसंचक्षीत, शब्दस्तु ध्वनिसामान्यमात्रेण विशेषधर्मैर्वा षड्जादिभिः प्रियैः स्तुत्यादिभिरिष्टैरनिष्टैश्चासत्यबीभत्सपरिभवाक्रोशादिभिर्वचनैर्मां दृक्स्वभावमसंसर्गिणमविक्रियमचलमनिधनमभयमत्यन्तसूक्ष्ममविषयं गोचरीकृत्य स्प्रष्टुं नैवार्हति । असंसर्गित्वादेव मा,मत एव न शब्दनिमित्ता हानिर्वृद्धिर्वा ऽतो मां किं करिष्यति स्तुतिनिन्दादिप्रियाप्रियत्वलक्षणः शब्दो ऽविवेकिनं हि शब्दमात्मत्वेन गतं प्रियशब्दो वर्द्धयेदप्रियश्च क्षपयेदविवेकित्वाद्, न तु मम विवेकिनो बालाग्रमात्रमपि कर्तुमुत्सहते, इत्येवमेव स्पर्शसामान्येन तद्विशेषैश्च शीतोष्णमृदुकर्कशादिज्वरोदरशूलादिलक्षणैश्चाप्रियैः प्रियैश्च कैश्चिच्छरीरसमवायिभिर्बाह्यागन्तुकनिमित्तैश्च न मम का चिद्विक्रिया वृद्धिहानिलक्षणा अस्पर्शत्वात्क्रियते, व्योम्न इव मुष्टिघातादिभिः, तथा रूपसामान्येन तद्विशेषैश्च प्रियाप्रियैः स्त्रीव्यञ्जनादिलक्षणैररूपत्वान्न मम का चिद्धानिर्वृद्धिर्वा क्रियते, तथा रससामान्येन तद्विशेषैश्च प्रियाप्रियैर्मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायैर्मूढबुद्धिभिः परिगृहीतैररसात्मकस्य मम न का चिद्धानिर्वृद्धिर्वा क्रियते, तथा गन्धसामान्येन तद्विशेषैः प्रियाप्रियैः पुष्पाद्यनुलेपनादिलक्षणैरगन्धात्मकस्य न मम का चिद्धानिर्वृद्धिर्वा क्रियते ।

"अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा रसं नित्यमगन्धवच्च यत्तद्"

इति श्रुतेः ॥

तत्र शब्दादिभिरिति। उक्तमेव विषयं विभज्य व्युत्पादयति। शब्दस्त्विति। ध्वनिरव्यक्तवर्णविशेषो नादमात्र इत्यर्थः। विशेषधर्मैरित्यस्य व्याख्या षड्जादिभिरित्यादि, मां दृक्स्वभावमित्यस्य विवरणार्थानि विशेषणान्यसंसर्गिणमित्यादीनि । उत्सहत इतीत्यत्र परिसंचक्षीतेत्यनुषङ्गः । किं च य एवेत्यतः प्राक्तनो ग्रन्थः स्पष्टार्थः ॥ ७१ ॥

एवं तावच्छब्दस्पर्शरूपरसगन्धैः सामान्यविशेषरूपैर्न हानिर्वृद्धिर्वा ममेति तैरनभिभवमनुचिन्तनीयमभिधायेदानीं शब्दाद्यनुभवमनुचिन्तनीयं दर्शयति ।

(७२) किं च य एव बाह्याः शब्दादयः ते शरीराकारेण संस्थिताः तद्ग्राहकैश्च श्रोत्राद्याकारैरन्तःकरणद्व-

यतद्विषयाकारेण चान्योन्यसंसर्गित्वात्संहतत्वाच्च सर्वक्रियासु तत्र एवं सति विदुषो न मम कश्चिच्छत्रुर्मित्रमुदासीनो वास्ति, तत्र यदि कश्चिद् मिथ्याज्ञानाभिमानेन प्रियमप्रियं वा प्रयुयुक्षेत क्रियाफललक्षणं तन्मृषैव प्रयुयुक्षते सः । तस्याविषयत्वान्मम अव्यक्तो ऽयमचिन्त्यो ऽयमिति श्रुतेः । तथा सर्वेषां पञ्चानामपि भूतानामविकार्यो ऽविषयत्वादच्छेद्यो ऽयमदाह्यो ऽयमिति स्मृतेर्यापि शरीरेन्द्रियसंस्थानमात्रमुपलक्ष्य मद्भक्तानां विपरीतानां च क्रियाऽक्रियादिप्रयुयुक्षा, तज्जा च धर्माधर्मादिप्राप्तिः सा तेषामेव, न तु मय्यजरे ऽमृते ऽभये ॥

किं च य एवेति । य एव शरीरेन्द्रियाकारैः परिणम्य संस्थितास्त एवान्तःकरणद्वयतद्विषयसुखदुःखाद्यात्मना च परिणमन्त इत्यध्याहारः, तत्र हेतुद्वयमाहान्योन्येति । सर्वक्रियासु संहतत्वात्संभूयकारित्वादित्यर्थः । ततः किमित्यत आह । तत्रैवं सतीति । भूतभौतिकानामेव सक्रियत्वे सति विदुषो मम सर्वविकारविकारिसंघातसाक्षिणो निर्विकारस्य न कश्चिच्छत्र्वादिर्विद्यत इति चिन्तयेद्, यदि कश्चिन्मिथ्याज्ञाननिमित्ताद्देहाभिमानान्मम प्रियमप्रियं वा क्रियाफललक्षणं प्रयुयुक्षेत प्रयोक्तुमिच्छेत्स तन्मृषैव प्रयुयुक्षते तस्याविषयत्वात्क्रियाद्यगोचरत्वान्ममेति चिन्तयेदिति योजना, । क्रियाद्यविषयत्वे मानमाहाव्यक्तोऽयमिति । अविकारित्वं चात्मनश्चिन्तयेदिति सप्रमाणमाह । तथा सर्वेषामिति । नन्वेवमनाधेयातिशयश्चेदात्मा कथं तर्हि तमुद्दिश्यान्येषामुपकाराद्यर्थे प्रवृत्तिस्तत्राह । यापीति । शरीरसंस्थानमेव ते पश्यन्ति नात्मानं, शरीरे च ममाभिमानाभावादात्मनश्च सङ्गादिविलक्षणत्वाच्च मयि तत्कृतोऽतिशयः, किं तु तेषामेव यथाक्रियं फललाभ इत्यर्थः ॥ ७२ ॥

स्वस्यानाधेयातिशयत्वे प्रमाणमाह ।

(७३) नैनं कृताकृते तपतो न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयान्, स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजो, न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य, इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो ऽनात्मवस्तुनश्चासत्त्वादिति परमो हेतुरात्मनश्चाद्वयत्वविषयाणि द्वयस्यासत्त्वाद्यानि सर्वाण्युपनिषद्वाक्यानि विस्तरशः समीक्षितव्यानिसमीक्षितव्यानि ॥

इति श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ उपदेशसहस्र्यां गद्यबन्धः समाप्तः ॥

नैनमित्यादिना । किं च यद्यनात्मा नाम स्यात्तदा तत्कृतं प्रियमप्रियं वा भवेच्च तन्ममास्ति सर्वात्मत्वान्ममेति चिन्तयेदित्याहानात्मवस्तुनश्चेति । कुतस्तस्यासत्त्वमित्यत्र हेतुमाहात्मनश्चेति । आत्मनश्चाद्वयत्वे प्रामाणिके सति तद्भिन्नस्य द्वयस्यासत्त्वादित्यर्थः । उक्तार्थसाधकं प्रमाणमप्यनुशीलनीयमित्याह । यानीति । ब्रह्मविद्याप्रतिपादकानि सर्वाणि वेदान्तवाक्यानि विस्तरशो बहुशाखोपसंहारेण पुनःपुनरालोचनीयानीत्यर्थः । द्विरुक्तिर्ग्रन्थसमाप्तिद्योतनार्था ॥ ७३ ॥

उपदेशसहस्र्यास्तद्गद्यबन्धो यथामति ।
व्याख्यातो रामतीर्थेन भक्त्या स्वज्ञानसिद्धये ॥

॥ संपूर्णः सव्याख्य उपदेशसहस्र्या गद्यप्रबन्धः ॥

॥ उपदेशसहस्र्याः पद्यप्रबन्धः ॥

॥ ओं नमः श्रीमहागणपतये ॥

यत्राध्यस्तमिदं सर्वं मेयमात्राद्यविद्यया ।
भाति नोभाति यज्ज्ञानात्तदस्मि ब्रह्म चित्सुखम् ॥ १ ॥

तदेवं सर्वोपनिषदर्थसारसंग्रहं गद्यबन्धप्रबन्धेन संक्षेपतो युक्त्योपदिश्य पुनरप्युक्तमेवार्थजातं पद्यबन्धप्रबन्धेन सोपस्करं विस्तरेणोपदेष्टुकामो भगवान्भाष्यकारः पद्यग्रन्थारम्भे ग्रन्थप्रतिपाद्यपरदेवतानमस्काररूपं मङ्गलं कृतं शिष्यशिक्षार्थं श्लोकेनोपनिबध्नाति ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

(१) चैतन्यं सर्वगं सर्वं सर्वभूतगुहाशयम् ।
यत्सर्वविषयातीतं तस्मै सर्वविदे नमः ॥ १ ॥

चैतन्यमिति । तस्मै सामान्यतः प्रसिद्धाय नमः प्रह्वीभावो भूयादित्यर्थः । तस्य विशेषजिज्ञासायां लक्षणमाह । सर्वविद इति । सर्वं वेत्तीति सर्ववित् तस्मै सर्वशब्देन भूतभवद्भविष्यदित्येतदात्मकं जगदुच्यते तत्सर्वं सर्वावस्थं सर्वदा सवितृवत्संनिधिसत्तामात्रेण प्रकाशयत् सर्ववित् नहीदं जडं स्वसत्तास्फूर्त्योः स्वतन्त्रं भवति, अतो यदधीनसत्तास्फूर्तिमिदं तदस्ति सर्वज्ञं सर्ववित्सर्वाश्रय इति तटस्थलक्षणं सिद्धं भवतीति भावः । एवं जगत्प्रवृत्तिस्थितिसंहारनियामकत्वेन सन्मात्रतया ताटस्थ्येन लक्षितस्य स्वरूपलक्षणं वदन् सर्वविषयवेदनाश्रयतया सर्ववित्त्वमिति वैशेषिकादिमताशङ्कां वारयति । चैतन्यमिति । यच्चैतन्यं चितिस्वभावं ज्ञानस्वरूपं तस्मै इति यत्तच्छब्दयोः संबन्धः, "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे"त्यादिश्रुतिभ्यः नह्यचित्स्वभावस्य चिद्धर्मकता युज्यते, न खल्वनुष्णस्वभावकं जलमुष्णत्वधर्मकं

भवतीति भावः। चिदेकरसस्यापि सर्वज्ञत्वं मायोपाधिकं व्यावहारिकमित्यनवद्यम्। ननु चेतनोऽणुपरिमाण इत्येकदेशिनो, मध्यमपरिमाण इति दिगम्बरा मन्यन्ते, अतस्तस्य सर्वविषयसंसर्गाभावे कथं सर्वज्ञत्वं, प्रकाशो हि सवित्रादिः स्वसंसृष्ट एव प्रकाशव्यवहारहेतुर्नासंसृष्टे विषय इत्यत आह। सर्वगमिति। नित्यं विभुं सर्वगत, माकाशवत्सर्वगतश्च नित्यं, स पर्यगाच्छुक्र, मित्यादिश्रुतिविरोधादणुपरिमाणत्वादिकल्पनानवकाश इति। उत्क्रान्त्यादेर्लिङ्गोपाधिकत्वश्रवणाच्च तेन स्वाभाविकविभुत्वार्थकश्रुतिबाध इति दिक्। ननु सर्वगमित्युक्ते सर्वमन्यत्तद्गतं च ब्रह्मान्यदिति तस्य वस्तुपरिच्छेदप्रतिभासात्सांख्यादिवादिमतवत्सजातीयविजातीयभेदवत्त्वं प्राप्तमित्यत आह। सर्वमिति। सर्वं खल्विदं ब्रह्म, इदं सर्वं यदयमात्मा, आत्मैवेदं सर्व, मित्यादिश्रुतेरित्यर्थः। अनेन सर्वोपादानत्वमुक्तम्, उपादानं हि स्वकार्यं सर्वं व्याप्नुवद्व्यापकं भवति नानुपादानं, तद्वदेकदेशेन संसृज्यमानमव्यापकमेव भवतीत्यतः सर्वोपादानत्वात्सर्वमित्यभिप्रायः। सर्वात्मकमपि ब्रह्म जीवाद्व्यावृत्तं जीवस्य ब्रह्मणोऽभिन्नत्वाच्चासंसारिसंसारिभावेन विरुद्धधर्मवतोरैक्यं संभवति दहनतुहिनवदित्यत आह। सर्वभूतगुहाशयमिति। सर्वभूतानां स्थावरजङ्गमानां गुहासु बुद्धिषु शेत इति सर्वभूतगुहाशयं गूढा अस्यां ज्ञानज्ञेयज्ञातृपदार्था इति गुहा बुद्धिर्गूहतेः संवरणार्थस्य धातोरिदं रूपं, सर्वप्राणिबुद्ध्यन्तःसाक्षितया निर्विकारं वर्त्तत इत्यर्थः। तथा च श्रुतिः। "यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्" "हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः" "स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयमित्याद्या, तथा च तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यादिना स्रष्टुरेव ब्रह्मणो जीवरूपेण प्रवेशश्रवणादयमात्मा ब्रह्मेत्यादितादात्म्यश्रुतेश्च न ब्रह्मणोऽन्यो जीव इत्यवधीयते, विरुद्धधर्मसंसर्गप्रतिभासस्तूपाधिनिबन्धनो न स्वरूपनिबन्धन इति भावः। एतेन जीवो नाम ब्रह्मणोंशो विकारो वा स्वतन्त्र एव वेति भेदाभेदवादिपक्षा निराकृता वेदितव्याः। ननु सर्वभूतगुहाशयत्वे ब्रह्मणो मानसवेद्यत्वं स्यात्तथा सर्वात्मत्वे प्रपञ्चात्मत्वप्राप्तिरिति शङ्कायामाह। यत् सर्वविषयातीतमिति। सर्वमविद्यातत्कार्यात्मकं विषयमतीत्यावस्थितमित्यक्षरार्थः।

"मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्"

इत्यादिश्रुतेः परमेश्वराधिष्ठितमायाविवर्त्तत्वावगमात्सर्वस्य मायायाश्चानिर्वचनीयत्वाच्च परमार्थतः किमपि ब्रह्मणो भिन्नं वस्त्वस्ति, तया तत्सर्वान्तःकरणतत्प्रचारसाक्षिणो न मानसवेद्यत्वं संभाव्यते, नहि मिथ्यादृष्टिरसं[illegible]तेन मरीच्युदकादिना भूम्याद्युदकादिमत्परमार्थतो भवति, न वा काष्ठेनाग्निः प्रकाश्यते दह्यते वा, अतो युक्तं सर्वविषयातीतत्वमिति भावः। तथा च श्रुतिः। "नेह नानास्ति किं चन" "यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे"त्याद्या, अत्र चैतन्यमित्यादिविशेषणत्रयं तत्त्वंपदार्थसाधारणं, सर्वभूतगुहाशयमिति च बुद्ध्यादिसाक्षी त्वंपदार्थ उक्तः, सर्ववित्पदेन तत्पदवाच्यं ब्रह्मोच्यते, सर्वविषयातीतमिति तत्पदलक्ष्यमुक्तं, यत्तच्छब्दयोः सामानाधिकरण्यादेकार्थवृत्तित्वे सति तत्त्वंपदार्थयोरैक्यमखण्डवाक्यार्थस्तात्पर्यवृत्त्या प्रतिपादितो भवति। तदेवं मङ्गलाचरणव्याजेन वेदान्तशास्त्रीयविषयाद्यनुबन्धोऽप्यत्र प्रपञ्चितो, ऽस्य तत्प्रकरणत्वद्योतनाय। तथाहि, उक्तवाक्यार्थः विषय,श्चैतन्यं सर्वविषयातीतमिति च चिदात्मनः सर्वानर्थसंस्पर्शित्वाभावोक्तेरशेषानर्थनिवृत्त्युपलक्षितं निरतिशयानन्दाविर्भावात्मकं ब्रह्मैव प्रयोजनमुक्तमर्थात्तत्कामोऽधिकारी सूचित एव भवति। उक्तविशेषणानां वेदान्तेष्वेव प्रसिद्धेः, शास्त्रब्रह्मणोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धो ध्वनितः॥ १॥

एवं देवतानमस्कारव्याजेन वेदान्तप्रतिपाद्यपरदेवतातत्त्वमुपक्षिप्तमिदानीं वेदानां तत्परत्वं प्रतिपादयितुं कर्मकाण्डनिर्वृत्तमर्थमनूद्य तेन ज्ञानकाण्डाख्यवेदान्तानां सङ्गतिमभिदधानस्तेषामगतार्थत्वमनन्यशेषत्वं च तावदाह।

(२) समापय्य क्रियाः सर्वा दाराग्न्याधानपूर्विकाः।
ब्रह्मविद्यामथेदानीं वक्तुं वेदः प्रचक्रमे॥ २॥

समापय्येति। वेद इदानीं ब्रह्मविद्यां वक्तुं प्रचक्रम इत्यन्वयः। इदानीमिति जिज्ञासोरुपस्थितिसमय उक्तः। अथेति जिज्ञासाप्रवृत्तिप्रयोजकहेतुसाधनचतुष्टयसंपत्त्यानन्तर्यमुच्यते। तथा च विवेकवैराग्यशमादिसाधनसंपन्नस्य मुमुक्षोर्मोक्षसाधनब्रह्मविद्यां साक्षात्प्रतिपादयितुं ज्ञानकाण्डात्मको वेदः प्रवर्त्तत इत्यर्थः। कुतोऽस्य साधनसंपत्तिरित्यपेक्षायां कर्मकाण्डोक्तकर्मानुष्ठानजनितबुद्धिशुद्धित इत्यभिप्रेत्याह। समापय्येत्यर्द्धेन। दाराग्न्याधानपूर्विका इति विहितक्रियामात्रोपलक्षणं नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनारूपाः सर्वाश्रमप्रयुक्ता विधिविहिताः सर्वाः क्रियाः समापय्य समाप्तिं प्रापय्य कर्मकाण्डात्मना अनुष्ठेयकर्माणि प्रतिपाद्य स्थितो वेद इति संबन्धः। अयं भावः। वेदो हि स्वतः प्रमाणभूतः सर्वार्थप्रकाशको नित्यनिरतिशयपुरुषार्थमर्थयमानस्य तदुपायं मृगयतः सर्वात्मनाहं प्रयतमानस्यापि तमलभमानस्य तादृक् पुरुषार्थसाधनं प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानमुपदेष्टुं प्रवर्त्तते नित्यनिरतिशयपुरुषार्थश्च मोक्ष एव नान्य इति मोक्षोपायप्रतिपादने वेदतात्पर्यमवगम्यते, श्रुतिस्मृती चात्र भवतः "सर्वे वेदा

यत्पदमामनन्ति" "सर्वे वेदा यत्रैकीभवन्ति स मानसीन आत्मा जनाना"मिति। वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति च। मोक्षसाधनं च साक्षादात्मतत्त्वज्ञानमेव "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते ऽयनाये"ति श्रुतेस्तच्च नाशुद्धान्तःकरणस्योपदेष्टुं युक्तं तस्य तद्ग्रहणसामर्थ्याभावात् श्रुतिश्च भवति।

"नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः।
नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयाद्" ॥

इति। अतस्तस्य ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितक्षयार्थानि नित्यानि कर्माणि प्रथमं विद्यन्ते तानि च संयोगरूपचोदनासमाख्यानामविशेषेण सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेनेतिकर्त्तव्याङ्गकलापपरिमाणाधिकारिविशेषोक्तिपूर्वकमनुष्ठापयति "धर्मेण पापमपनुदति" "न कर्म लिप्यते नरे" "अविद्यया मृत्युं तीर्त्वे"त्यादिश्रुतेर्दुरितक्षय एव धर्मानुष्ठानस्य परं प्रयोजनं परंपरया परमपुरुषार्थोपयोगित्वान्न तु कर्मणा पितृलोक इत्याद्युक्तः पितृलोकादिः, प्रयोजनान्तरस्य क्षयादिदोषदुष्टतया हेयत्वात्, आनुषङ्गिकं हि तत्कर्मफलं भवति, भवदपि नेदं चित्तशुद्धिप्रतिबन्धकं, तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः।

नित्येषु शुद्धिः प्राधान्याद्भोगोप्यप्रतिबन्धकः।
भोगं भङ्गुरमीक्षन्ते बुद्धिशुद्धिस्तु रोचते ॥

इति। काम्याभिचारादिकर्मविधानं तु पुरुषवशीकरणेन स्वाभाविकप्रवृत्तिनिवारणार्थमित्येषा दिक्। तथा च चित्तशुद्धेः प्रथमापेक्षितत्वात्तदर्थं कर्मविधानं प्रथमं प्रवर्त्तते पश्चाच्च ज्ञानोपदेश इति कर्मज्ञानकाण्डयोरर्थद्वारा हेतुहेतुमद्भावेन पौर्वापर्यसंबन्ध उक्तो ज्ञानकाण्डस्य साक्षात्फलार्थविषयत्वात्कर्मभिरनपेक्षितार्थत्वाच्चागतार्थत्वमनन्यशेषत्वं च तस्य सिद्धमिति ॥ २ ॥

ननु कर्माणि कृतानि कर्त्तुः फलप्रदानि लोके दृष्टानि, यथा पित्रादिभिरुपदिष्टविषयाणि इष्टफलानि, तैर्निषिद्धविषयाण्यनिष्टफलानि, तदुदास्तविषयाणि दैवाधीनतयोभयार्थानि, तथा वेदविहितानि कर्माणीष्टफलानि, निषिद्धान्यनिष्टफलानि, विहितप्रतिषिद्धव्यामिश्रकर्माणीष्टानिष्टव्यामिश्रफलानि भवन्ति। तथा च शास्त्रम्।

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम्।

इति। एवं च कर्मणां फलाव्यभिचारान्मोक्षस्य च फलविशेषत्वात्कर्मविशेषसाध्यत्वोपपत्तेः न विद्यया कृत्यमस्तीति न तदर्थानि ज्ञानकाण्डानि मुमुक्षुणा विचारणीयानि, किं तु कर्माण्येव कानि चिच्चातुर्मास्यादीन्यक्षयफलार्थान्यनुष्ठेयानीति कर्म जडानां प्रत्यवस्थानमाशङ्क्याह।

(३) कर्माणि देहयोगार्थं देहयोगे प्रियाप्रिये।
ध्रुवे स्यातां ततो रागो द्वेषश्चैव ततः क्रियाः ॥ ३ ॥

कर्माणीति द्वाभ्याम्। कर्मफलं हि जात्यायुर्भोगलक्षणं तच्च देहसंबन्धं विना नोपपद्यत इति कर्माणि देहयोगार्थमेवेत्यर्थः। देहयोगे च संसारो दुर्वार इत्याह। देहयोग इति। देहसंबन्धे सति प्रियाप्रिये सुखदुःखे ध्रुवे स्यातां भवेतामेव "न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ती"ति श्रुतेः। ततः सुखदुःखयोस्तत्साधनयोश्च यथासंख्यं रागद्वेषौ वासनारूपौ स्यातां ततो रागद्वेषाख्यान्निमित्तात्क्रियाः वाङ्मनःकायचेष्टाः स्युरित्यर्थः ॥ ३ ॥

(४) धर्माधर्मौ ततो ऽज्ञस्य देहयोगस्तथा पुनः।
एवं नित्यप्रवृत्तोयं संसारश्चक्रवद्भृशम् ॥ ४ ॥

अज्ञस्य प्रत्यगात्मतत्त्वं ब्रह्माजानतो ऽहंकारपरवशस्य ततः क्रियाभ्यो विहितप्रतिषिद्धरूपाभ्यो धर्माधर्मौ पुनर्भवेतां पुनस्ततो देहयोगस्ततः प्रियाप्रिये इत्येवं संसारो जन्ममरणकर्मकरणतत्फलभोगलक्षणः कुलालचक्रवद्भृशमत्यर्थमविश्रमं यथा स्यात्तथा नित्यप्रवृत्तो ऽनादिकालमारभ्य प्रवर्त्तते अयं प्रत्यक्ष इत्यर्थः। तस्मादैहिकार्थानां कर्मणामनित्यफलत्वस्य लोके दृष्टत्वादामुष्मिकफलार्थानामपि कर्मत्वादनित्यफलत्वानुमाना "त्तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते" इति वस्तुबलावलम्बिश्रुतेश्चाक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतमित्याद्यर्थवादश्रुत्यवलम्बनेन कर्मफलस्य नित्यत्वाशा न कार्येति भावः ॥ ४ ॥

नन्वेवमपि न मोक्षार्थिनो ज्ञानेन प्रयोजनमस्ति कृतकर्मणां संसारनिमित्तानां फलभोगानन्तरं नाशे सति निमित्ताभावान्नैमित्तिकाभाव इति न्यायादयत्नलभ्यत्वान्मोक्षस्येत्याशङ्क्याज्ञानमूलत्वात्कर्मणस्तस्मिन्सति तदनुपरमान्नैवमिति आहाज्ञानमिति। यद्वाज्ञस्य कर्मप्रवृत्त्यविरमात्संसाराविरमः कृतकर्मफलभोगसमयेपि कर्मप्रवृत्त्यवश्यंभावात्पुनर्भोगसंतानाविच्छेदश्चेत्कथं तर्हि कर्मनिवृत्त्या मोक्षसिद्धिरिति वीक्षायामाह।

(५) अज्ञानं तस्य मूलं स्यादिति तद्धानमिष्यते।
ब्रह्मविद्यात आरब्धा ततो निःश्रेयसं भवेत् ॥ ५ ॥

अज्ञानमिति। अयमर्थः।
नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति।

एकः शत्रुर्न द्वितीयोस्ति शत्रुरज्ञानतुल्यः पुरुषस्य राजन्।

येनाविष्टः कुरुते कार्यते च
घोराणि कर्माणि सुदारुणानि ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो ऽज्ञानं तस्य पूर्वोक्तस्य कर्मतत्फललक्षणस्य संसारस्य मूलं स्यादिति हेतोस्तस्याज्ञानस्य हानमात्यन्तिकोपरमे इष्यते यत्नेन संपादनीयतयाभिप्रेयते मूलोन्मूलनमन्तरेण प्ररोहाविच्छेदादित्यर्थः । "तरति शोकमात्मवित्" ।

यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।
तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥
ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज् ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो यतो विद्यैवाज्ञानहानहेतुरवगतो ऽतो ब्रह्मविद्यारब्धा, ततो ब्रह्मविद्यया निःश्रेयसं कैवल्यं भवेत्तदुदये नान्तरीयकतया ऽज्ञाननिवृत्तौ केवलात्मस्वरूपावस्थानरूपो मोक्षो लब्ध इव भवेदित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु कर्मणां विचित्रशक्तित्वा"द्धिरण्यदा अमृतत्वं भजन्त" इत्यादिश्रुतेश्च ।

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

इत्यादिस्मृतेश्च कर्मभिरेव मोक्षसिद्धेः कृतं ब्रह्मविद्ययेति शङ्कामपाकुर्वन्ननन्तरोक्तमर्थमुपपादयति द्वाभ्याम् ।

(६) विद्यैवाज्ञानहानाय न कर्माप्रतिकूलतः ।
नाज्ञानस्याप्रहाणे हि रागद्वेषक्षयो भवेत् ॥ ६ ॥

विद्यैवेति । संसारमूलाज्ञानहानाय विद्यैव समर्थेत्यध्याहारः । एवकारार्थमाह । न कर्मेति । तत्र हेतुरप्रतिकूलत इत्यविरोधादित्यर्थः । विद्यैव प्रकाशरूपत्वादप्रकाशरूपामविद्यां तत्कार्यं च निवर्त्तयति, यथा रज्ज्वावरणाविद्यां तमसि तत्कल्पितसर्पाद्याकारं च रज्जुतत्त्वज्ञानप्रदीपौ निवर्त्तयतः, स्वभावविरोधात्, कर्म तु नाज्ञानतमोनिवर्त्तकं तदविरोधित्वादप्रकाशात्मकत्वाद्वा नीहारस्तोमवदित्याद्यनुमानै"र्नान्यः पन्था" इत्यादिश्रुतिभिश्च विरोधा"द्धिरण्यदा" इत्यादावपेक्षिकममृतत्वं पर्यवस्यति, कर्मणैव हीति स्मृतिः "न कर्मणा न प्रजये"ति श्रुतिविरोधे ऽन्यपरेत्यतो न तद्बलात्कर्मभिरज्ञानहानशङ्केत्यभिप्रायः । विद्यां विना ऽज्ञानक्षयाभावश्चेदज्ञानक्षयार्थमेव विद्यान्विष्यतां, तत्कार्यस्य तु परमार्थत्वाद्विद्यया नाशानुपपत्तेस्तन्नाशे हेत्वन्तरमन्वेषणीयमित्यत आह । नाज्ञानस्येति । अज्ञानस्याप्रहाणे रागादिक्षयो न भवेदविवेकपूर्वकत्वस्य रागादावन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वादज्ञानमया रागादयो न परमार्था इत्यज्ञाननिवृत्त्यैव निवर्त्तन्ते इति न तत्र हेत्वन्तरान्वेषणेत्यर्थः ॥ ६ ॥

रागाद्यनिवृत्तौ का हानिरिति तत्राह ।

(७) रागद्वेषक्षयाभावे कर्म दोषोद्भवं ध्रुवम् ।
तस्मान्निःश्रेयसार्थाय विद्यैवात्र विधीयते ॥ ७ ॥

रागद्वेषेति । दोषाः रागद्वेषमोहास्तदुद्भवं तद्धेतुकं कर्म ध्रुवं पुनः स्यादेवेति पुनः संसारो दुर्वार इत्यर्थः । उपपादितमर्थमुपसंहरति । तस्मादिति । अत्रेति । वेदान्तोक्तिः विधीयते प्रकाश्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

॥ अथ वृषभानुजानाटिकायाः ॥

॥ द्वितीयोऽङ्कः ॥

ततः प्रविशति सवनरक्षिका वृन्दा ।

वृन्दा । समन्तादवलोक्य । स्वगतम् ।

कुसुमपरिमलेनामोदितालिर्लतानां
वलितकिसलयानां लास्यलीलोपदेष्टा ।
लुलितकमलवृन्दः शीकरासारवोढा
मृदुमलयसमीरो वाति वैभातिकोऽयम् ॥ २४ ॥

ऊर्ध्वमवलोक्य ।

मञ्जिष्ठारुणदीधितिर्मधुकरैर्मङ्गल्यगीतिस्तुतः
कोकाह्लादपटुः सरोरुहवनं प्रीत्या समुज्जृम्भयन् ।
लोकालोककरः करैश्च तमसां स्तोमं समुत्सारयन्नारोहत्युदयाचलं रविरयं बन्धूकगुच्छच्छविः ॥ २५ ॥

मुहूर्तकमिव स्थित्वा । सखि वनरक्षिके दूरोदितो भगवान् सहस्रदीधितिः, किं नागतो गोचारणाय गोकुलेन्द्रनन्दनः ।

वनरक्षिका । भअवदि जह अदूरे को वि मन्तेदि तह तक्केमि, कण्हो संणिहिदो भविस्सदि,त्ति वणरक्खाए गच्छम्ह[1] ।

इति निष्क्रान्ते । प्रवेशकः ।

ततः प्रविशति सप्रियालापः श्रीकृष्णः ।

प्रियालापः । भो वअस्स माहवीमण्डवसमीवे पुणो वि महुरालाओ सुणीअदि, तक्केमि मअणपूआत्थं आअच्छदि रहिआ, एहि इमिणा लदावीहिआमग्गेण सिग्घं गदुअ तस्सिं तमालमूले अंतरिदा भविअ चिट्ठम्ह[2] ।

कृष्णः । ततः किम् ।

---

[1] भगवति यथा अदूरे कोऽपि मन्त्रयति तथा तर्कयामि, कृष्णः संनिहितो भविष्यति, इति वनरक्षायै गच्छावः ।

[2] भो वयस्य माधवीमण्डपसविधे पुनरपि मधुरालापः श्रूयते, तर्कयामि मदनपूजार्थमागच्छति राधिका, एहि अनेन लतावीथिकामार्गेण शीघ्रं गत्वा तस्मिंस्तमालमूले अन्तरितौ भूत्वा तिष्ठावः ।

प्रियालापः । तहिं किल उवहसिदमअणसहस्सो भवं पूआवलिप्पणई भोदु, एक्का तु ममाब्भत्थणा [1] ।

कृष्णः । किंचित् स्मित्वा । कथयतु भवान् ।

प्रियालापः । गोवद्धणपूआबलिं विअ सव्वं भक्खइस्ससि, बुभुक्खिदं मं वि सुमिरिस्ससि [2] ।

कृष्णः । विहस्य । नायं परिहाससमयः, विशायतः ।

प्रियालापः । तथा कृत्वा सभयं प्रतिनिवृत्य कृष्णमालिङ्गति ।

कृष्णः । प्रियालाप प्रियालाप किमिति कातरोऽसि ।

प्रियालापः । णिविड़ान्धआरा क्खु एसा लदावीहिआ, ण सक्कुणोमि अग्गे गमिदुं, अणेअसूरसमज्जुदी तुमं अहं विअ विअदभओ भविअ अग्गदो होहि [3] ।

कृष्णः । सस्मितम् । धिङ्मूर्ख, आत्मगतं भयं मयि निरूपयसि । इति परिक्रामन् पुरो निभाल्य । सोऽयं तमालद्रुमो य एषः ।

लतासमालिङ्गितविग्रहो दधत्
स्फुरत्प्रसूनैः स्फुटरोमविक्रियाम् ।
द्रवन्मधुस्वेदलवैर्विभूषिते।
व्यनक्ति कामं किल कामिनः श्रियम् ॥ २६ ॥

यावदस्य मूले निलीय परिपालयावस्तत्समागमम् । तथा कुरुतः ।

कृष्णः । सविषादम् । सखे प्रियालाप,

अदूरे खलु वासन्तीमण्डपः स इति स्फुटम् ।
न जाने प्रणयिन्या मे विलम्बः कथमादृतः ॥ २७ ॥

प्रियालापः । तेण हि किंपि अग्गे णिगदुअ णिरूवइस्सं [4] ।

कृष्णः । यद्भवतेऽभिरोचते ।

प्रियालापः । नाट्येन तथा कृत्वा । पुनः प्रविश्य । परिहासेन विषादमूक इव नमितमुखस्तिष्ठति ।

कृष्णः । सशङ्कम् । सखे किमित्यवनतमुखस्तूष्णीं स्थितोऽसि ।

प्रियालापः । ण मे जीहा एत्थ पड़िवअणं आमन्तिदुं फुड़इ [5] ।

कृष्णः । सनिःश्वासम् ।

दर्शनपदमुपयाता यदवधि मदिरायतेक्षणा सहसा ।
तदवधि हृदयेनाहं मदनेषुभयादिवोन्मुक्तः ॥ २८ ॥

---

[1] तन्न किलोपहसितमदनसहस्रो भवान् पूजाबलिप्रणयी भवतु, एका तु ममाभ्यर्थना ।

[2] गोवर्धनपूजाबलिमिव सर्वं भक्षयिष्यसि बुभुक्षितं मामपि स्मरिष्यसि ।

[3] निबिड़ान्धकारा खल्वेषा लतावीथिका, न शक्नोम्यग्रे गन्तुम्, अनेकसूर्यसमद्युतिस्त्वमहमिव विगतभयो भूत्वाऽग्रतो भव ।

[4] तेन हि किमप्यग्रे निर्गत्य निरूपयिष्ये ।

[5] न मे जिह्वात्र प्रतिवचनमामन्त्रितुं स्फुरति ।

इति मनसिजपीडां रूपयति ।

प्रियालापः । सव्यथमिवात्मगतम् । गरुआहिलासेण पीड़िदो क्खु एसो, अलं दाणिं परिहासक्कीलाए [1] । विहस्य । पिअवअस्स मुंचेहि विसादं, माहवीमण्डवादो पत्थिदा क्खु सा इध जेव्व आअच्छदि, एसो हं पुणो वि अण्णेसिदुं गच्छम्हि [2] ।

कृष्णः । दूराद्विसर्पन्तं मधुरध्वनिमाकर्ण्य सवितर्कमात्मगतम् ।

वासन्तीमधुपानमत्तमधुपध्वानः किमुज्जृम्भते
किंवा हंसकदम्बकूजितमिदं दूरात् समुत्सर्पति ।
आं ज्ञातं, मणिनूपुरध्वनिरयं मद्वल्लभायाः स्फुटं
दृश्यन्ते हि दिशस्तदङ्गरुचा हेमाम्बुसिक्ता इव ॥ २९ ॥

प्रियालापः । कृष्णस्य मुखं निरीक्ष्य सत्वरं निष्क्रान्तः ।

ततः प्रविशति सखीभिः परिवारिता राधा ।

राधा । हला चंपअलदे अज्ज वि ण संणिहिदो भोदि सो तमालओ [3] ।

चम्पकलता । अग्गदो एव्व एसो, किं ण आलोअदि भोदी [4] ।

राधा । विलोक्य । परिक्रामन्ती तदालवालपरिसरे स्थिता ।

प्रियालापः । प्रविश्य । कृष्णं चालयति । भो वअस्स दिट्ठिआ पत्थिदसिद्धीए वड्ढसे [5] । अङ्गुल्या दर्शयन् । पेक्ख दाव णं [6] । उभो निलीय स्थितो विलोकयतः ।

चम्पकलता । तमालं राधां चावलोक्य । साकूतम् । सहि का दाणिं तमालमूले सुवण्णजूहिआलदा विअ पड़िहादि [7] ।

कृष्णः । स्वगतम् । युक्तमुक्तं चम्पकलतया । सस्पृहमुद्वीक्ष्य ।

धन्यस्त्वमसि तमाल स्पृष्टस्तन्व्या लतावदनया यत् ।
अद्य स्थावरजन्मा जातस्त्वं जङ्गमादधिकः ॥ ३० ॥

राधा । सभ्रूभङ्गम् । हला सहि पच्चक्खेण चम्पअलदा तुमं अलीओवमाए मं विडम्बअन्ती ण लज्जसि [8] ।

चम्पकलता । सहि जो जहिं जुज्जदि सो एव्व तहिं उवमं लहेदि त्ति [9] ।

---

[1] गुरुकाभिलाषेण पीडितः खल्वेषः, अलमिदानीं परिहासक्रीडया ।

[2] प्रियवयस्य मुञ्च विषादम्, माधवीमण्डपात् प्रस्थिता खलु सा इत एवागच्छति, एषोऽहं पुनरप्यन्वेष्टुं गच्छामि ।

[3] हे चम्पकलते अद्यापि न संनिहितो भवति स तमालकः ।

[4] अग्रत एवैषः, किं नालोकते भवती ।

[5] भो वयस्य दिष्ट्या प्रार्थितसिद्ध्या वर्धसे ।

[6] प्रेक्षस्व तावदेनाम् ।

[7] सखि केदानीं तमालमूले सुवर्णयूथिकालतेव प्रतिभाति ।

[8] हे सखि प्रत्यक्षेण चम्पकलता त्वमलीकोपमया मां विडम्बयन्ती न लज्जसे ।

[9] सखि यो यत्र युज्यते स एव तत्रोपमां लभत इति ।

प्रियालापः । सहर्षम् । पिअवअस्स दिट्ठिआ लद्धफलोऽसि, किं अज्ज वि दे संसओ[1] ।

कृष्णः । सखे अभिनन्दनीयं ते वचस्तथापि तद्दुर्लभतामाकलय्य दुराशंसि मनः प्रत्ययं न समुपगच्छतीति ।

संनिहितेऽपि दुरापे वस्तुनि मनसोऽनवाप्तविषयस्य ।
भवति न संशयनाशो बहुशोऽप्याश्वास्यमानस्य ॥ ३१ ॥

प्रियालापः । सप्रणयकोपम् । किं अदिट्ठपुव्वस्स दे सज्जातले आअच्छिअ उववसदि, अलं परिदेविदेण, जह तुए पुलोइदा सा, जइ सकिदपि पुलोअइस्सदि तुमं[2] ।

कृष्णः । स्मित्वा । ततः किम् ।

प्रियालापः । तदो क्खु सफलप्पत्थणो भविअ मम तक्किदं सुमिरिस्ससि[3] ।

कृष्णः । विहस्य । अत एव त्वं प्रियालापः ।

चम्पकलता । हला राहे कधं णिउत्तरा चिट्ठसि[4] ।

राधा । अनाकर्णितकेनैव सखीभिरुपनीतैर्गन्धपुष्पादिभिः कुसुमायुधं समभ्यर्चयति ।

सर्वाः । सप्रणाममञ्जलिं बध्वा । भअवं कुसुमाउह सिग्घं जेव्व वरं देहि णो पिअसहीए[5] ।

कृष्णः । सखे पश्चादागमिष्यति भवान्, अहं तावदात्मानं दर्शयामि । परिक्रम्योपसृत्य च । कात्र वरं प्रार्थयते ।

सर्वाः । ससंभ्रमम् । अज्ज ण का वि, एदाए णो पिअसहीए अच्चीअदि भअवं मणोहवो[6] । इति राधां सस्मितं दर्शयन्ति ।

राधा । तिर्यगपाङ्गेन चक्षुषा तन्मुखमालोकयन्ती । स्वगतम् । जह अस्स दंसणादो अणीसम्हि सहिअअस्स तह तक्केमि, इमिणा तेण दुल्लहजणेण होदव्वं[7] ।

कृष्णः । राधामुपेत्य । अयि कीदृगवसरेऽभिलाषो वर्तते ।

राधा । शृङ्गारलज्जामभिनीय ससाध्वसमधोमुखी तिष्ठति ।

चम्पकलता । तथाभूतां तां कृष्णं चावलोक्य । जनान्तिकम् । हला तमालिए को वि इमो सिहिसिहंडसेहरो मणिकण्णपूरंसुजालेण दुदिएण विअ सपल्लवविविहकुसुमत्तबआवदंसेण पडिफलिदकवोलफलओ आअदविलोअणेहिं दमिदप्पवरइंदीवरप्पहो सहजारुणेण अहरबिम्बेण अहरीकिदं विद्दुमलदं लज्जाए विअ अण्णवे णिमण्णं हिअए अवहारिअ विअ किदमहुरस्सिदो अदित्थूलमुत्ताहलहारलदाए अलंकिदउरोदेसो हिरण्णदुदिपीदकोसेअअंसुअं वसाणो लीलारबिन्देण सणाहीकिददक्खणकरकमलो रूवसमुच्चएण मम्महसदस्स वि विमोहणो मुहचंदादो महुसंमिदाइं महुराहिजाददक्खराइं उच्चारअन्तो अहिणवकिसोरदिव्वाकिदी अङ्गलावण्णप्पहापूरेण कालिन्दीजलसङ्कं समुप्पाअअन्तो जह इमाए पिअसहीए मणोमीणं अलेण आअढ़दिव्व तह तक्केमि, सो कण्हो एसो, अण्णहा से मणोहरणे को अणो समत्थो, जेण इमं पेक्खिअ मणोहवसरपढ़मप्पहारपीड़ाए विअ जणिदसीक्कारा उम्मिसन्तसेदविन्दुइन्दुसुन्दरमुही णिरन्तरणिपड़िदसरणिवहेण विअ समुग्गदेण रोमञ्चजालेण आचिदतणूलदा अविरलोच्छसिदसमीरणेण पओहरवेपहुमुप्पादअन्तेण असकिदअवणिज्जंतअंसुअपल्लवा सद्धसेण वेवमाणकरकमला लज्जाए वत्तुमसक्का लक्खीअदि एसा, तह जेव्व एसो वि विअदणिमेसं इमं पिअसहिं पुलोअअंतो आलिहितो विअ चिट्ठदि[1] ।

तमालिका । सहि अहं वि एव्वं विभावेमि[2] ।

चम्पकलता । कृष्णमुपेत्य । अज्ज भवदो दंसणेण जेव्व उवलद्धो वरो, को उण अवरो वरो हुविस्सदि[3] ।

राधा । सप्रणयकोपम् । हला सहि जाणेमि, किंपि वक्कं मंतेसि, ता इदो गमिस्सं,[4] इति गन्तुमिच्छति ।

नेपथ्ये । महान् कलकलः ।

अहह भोः कृष्णमनालोकयद्भिर्गोसमूहैरसकृदुच्चैराहूयमानैरपि पदे पदे स्थित्वा स्थित्वा मुहुः पश्चान्मुहुः पुरतोऽर्पितदीनदृष्टिभिरनुपजातपरिचयैरिवातिव्याकुलतामुपनीता वयम्,

---

[1] प्रियवयस्य दिष्ट्या लब्धफलोऽसि, किमद्यापि ते संशयः ।

[2] किमदृष्टपूर्वस्य ते शय्यातले आगत्योपविशति, अलं परिदेवितेन, यथा त्वया विलोकिता सा, यदि सकृदपि विलोकयिष्यति त्वाम् ।

[3] तदा खलु सफलप्रार्थनो भूत्वा मम तर्कितं स्मरिष्यसि ।

[4] सखि राधे कथं निरुत्तरा तिष्ठसि ।

[5] भगवन् कुसुमायुध शीघ्रमेव वरं देहि नः प्रियसख्यै ।

[6] आर्य न कापि, एतया नः प्रियसख्यार्च्यते भगवान् मनोभवः ।

[7] यथास्य दर्शनादनीशास्मि स्वहृदयस्य तथा तर्कयामि, अनेन तेन दुर्लभजनेन भवितव्यम् ।

[1] हे तमालिके कोऽप्ययं शिखिशिखण्डशेखरो मणिकर्णपूरांशुजालेन द्वितीयेनेव सपल्लवविविधकुसुमस्तवकावतंसेन प्रतिफलितकपोलफलक आयतविलोचनाभ्यां दमितप्रवरेन्दीवरप्रभः सहजारुणेनाधरबिम्बेनाधरीकृतां विद्रुमलतां लज्जयेवार्णवे निमग्नां हृदयेऽवधार्येव कृतमधुरस्मितोऽतिस्थूलमुक्ताफलहारलतया अलंकृतोरोदेशो हिरण्यद्युतिपीतकौशेयांशुकं वसानो लीलारविन्देन सनाथीकृतदक्षिणकरकमलो रूपसमुच्चयेन मन्मथशतस्यापि विमोहनो मुखचन्द्रान्मधुसंमितानि मधुराभिजाताक्षराण्युच्चारयन्नभिनवकिशोरदिव्याकृतिरङ्गलावण्यप्रभापूरेण कालिन्दीजलशङ्कां समुत्पादयन् यथास्याः प्रियसख्या मनोमीनं अलेनाकर्षतीव तथा तर्कयामि स कृष्ण एषः, अन्यथास्या मनोहरणे कोऽन्यः समर्थः, येनेमं प्रेक्ष्य मनोभवशरप्रथमप्रहारपीड़येव जनितसीत्कारा उन्मिषत्स्वेदबिन्दिन्दुसुन्दरमुखी निरन्तरनिपतितशरनिवहेनेव समुद्गतेन रोमाञ्चजालेनाचिततनूलता अविरलोच्छ्वसितसमीरणेन पयोधरवेपथुमुत्पादयताऽसकृदपनीतांशुकपल्लवा साध्वसेन वेपमानकरकमला लज्जया वक्तुमशक्ता लक्ष्यत एषा, तथैवैषोऽपि विगतनिमेषमिमां प्रियसखीं विलोकयन्नालिखित इव तिष्ठति ।

[2] सखि अहमप्येवं विभावयामि ।

[3] आर्य भवतो दर्शनेनैवोपलब्धो वरः, कः पुनरपरो वरो भविष्यति ।

[4] हे सखि जानामि, किमपि वक्रं मन्त्रयसि, तदितो गमिष्यामि ।

यावदस्मिन्नपि लतामण्डपे प्रियालापद्वितीयं तं प्रियवयस्यमन्वेषयामः ।

सर्वाः । ससंभ्रममाकर्णयन्ति ।

कृष्णः । स्वगतम् । हन्त एते गोपाला नूनं मदन्वेषणाय समागताः । उच्चैः । सखे प्रियालाप अग्रतो भूत्वा निवर्तयैतान् ।

प्रियालापः । तह,[1] इति नाट्येन निष्क्रान्तः ।

चम्पकलता । अज्ज एदिणा कोलाहलेण अम्हाणं हिअए संभमो संवुत्तो, आणवेदु भवं णो घरगमणत्थं[2] ।

कृष्णः । सुनिःश्वस्य । यद्येवमभिरोचते भवतीभ्यस्तत् सुखेन गम्यतां पुनः समागमाय ।

सर्वाः । परिक्रामन्ति ।

राधा । गमनभङ्गमभिनयन्ती परावृत्य स्थिता । हला चंपअलदे णिपड़िदो एत्थ मम हारलदामज्झदो महाणीलमणी, अण्णेसेहि दाव णं[3] ।

कृष्णः । स्वगतम् ।

उपकृतं सखि हारलते त्वया
यदनया मदिरेक्षणया वयम् ।
स्मितसुधावलितैर्नयनाञ्चलै-
श्चलितया परिवृत्य निरूपिताः ॥ ३२ ॥

चम्पकलता । कृष्णं राधां चावलोक्य तथान्वेषयन्ती । साकूतम् । सहि एहि गच्छम्ह, दुल्लहो दाणिं सो णीलमणी,[4] इति कृष्णं भूयोऽवलोक्य स्मितं करोति ।

राधा । अनालोकितकेनैव विमनस्केव तिष्ठति ।

चम्पकलता । हारं निरूप्य । सहि दोसो तुज्झ हिअअस्स जेव्व[5] ।

राधा । कधं[6] ।

चम्पकलता । जं सोक्कण्ठेण इमिणा इमो मणी हारमज्झे ण विभावीअदि त्ति[7] ।

राधा । अइ असंवद्धजंपिणि कहिं[8] ।

चम्पकलता । सोत्प्रासम् । घरं पड़ि[9] ।

[1] तथा ।

[2] आर्य एतेन कोलाहलेनास्माकं हृदये संभ्रमः संवृत्तः. आज्ञापयतु भवान् नो गृहगमनार्थम् ।

[3] हे चम्पकलते निपतितोऽत्र मम हारलतामध्यतो महानीलमणिः, अन्वेषय तावदेनम् ।

[4] सखि एहि गच्छावः, दुर्लभ इदानीं स नीलमणिः ।

[5] सखि दोषस्तव हृदयस्यैव ।

[6] कथम् ।

[7] यत् सोत्कण्ठेनैतेनायं मणिर्हारमध्ये न विभाव्यते ।

[8] अयि असंबद्धजल्पिनि कुत्र ।

[9] गृहं प्रति ।

राधा । सभ्रूभङ्गम् । हला जाणेमि दे वक्कभणिदाइं, ता गमिस्सं ।[1] इति कृष्णं सस्पृहं पश्यन्ती सोच्छ्वासं सह सखीभिर्निष्क्रान्ता ।

कृष्णः । सवियोगदुःखम् । स्वगतम् ।

भूयोऽपि मे नयनयोः पथि सुन्दरी सा
यास्यत्यशेषभुवनश्रियमादधाना ।
लज्जां विजित्य किमहो न धृता पटान्ते
पूर्वं मया तदधुनालमतिप्रलापैः ॥ ३३ ॥

सुनिःश्वस्य । य एकः प्रियालापो मे मनोविनोदनायाभूत्, सोऽपि न जाने कथं विलम्बते ।

ततः प्रविशति प्रमुदितः प्रियालापः ।

प्रियालापः । ही ही भोः किदं क्खु मए जं पिअवअस्सेण आणत्तं, दाणिं उण सिग्घं गदुअ तं पेक्खिस्सं[2] । परिक्रामन् पुरोऽवलोक्य । दिट्ठिआ इध जेव्व आअच्छदि एसो पिअवअस्सो, जाव उवसप्पामि णं[3] । ईषद्दूरादेव निरूप्यात्मगतम् । एसो पभादचन्दविपाण्डुरं मुहाणणं दधाणो ओणदत्थिमिददिट्ठी अलसवलिदसरीरो हिअएण सह किंपि मंतअन्तो विअ मणसो मे हरिसं विसादं च उप्पादेति, तक्केमि ताए विसहाणुकुमारिआए अवहरिदं से मणोरअणं । सुण्णहिअओ जेण संजातो[4] ।

समुपसृत्य । जेदु जेदु पिअवअस्सो[5] ।

कृष्णः । उद्वीक्ष्य । किं प्रियालापः, सखे एह्येहि चिरविरहितं मां परिष्वजस्व ।

प्रियालापः । जं आणवेदि भवं[6] । नाट्येन तथा कुर्वन् ससंभ्रममपसृत्य । पिअवअस्स ससिसहस्ससीअलो वि भवं संपदि किं मम जेव्व अण्णस्स कस्स वि वा विरहेण अदिमेत्तं संदावं उव्वहदि, अहवा विणिज्जिदरइविब्भमा जा विसहाणुकुमारिआ तुअ लोअणपहं पउत्ता तं उद्दिसिअ, तुव उण अङ्गलावण्णेहिं अवहीरिदो समुप्पण्णाणुसओ विअ कुसुमाउ-

[1] हे जानामि ते वक्रभणितानि, तद्गमिष्यामि ।

[2] ही ही भोः कृतं खलु मया यत् प्रियवयस्येनाज्ञप्तम्, इदानीं पुनः शीघ्रं गत्वा तं प्रेक्षिष्ये ।

[3] दिष्ट्या इत एवागच्छत्येष प्रियवयस्यः, यावदुपसर्पाम्येनम् ।

[4] एष प्रभातचन्द्रविपाण्डुरं मुखाननं दधानोऽवनतस्तिमितदृष्टिरलसवलितशरीरो हृदयेन सह किमपि मन्त्रयन्निव मनसो मे हर्षं विषादं चोत्पादयति, तर्कयामि तया वृषभानुकुमारिकयाऽपहृतमस्य मनोरत्नम्, शून्यहृदयो येन संजातः ।

[5] जयतु जयतु प्रियवयस्यः ।

[6] यदाज्ञापयति भवान् ।

हो तुमं णिद्दहदि[1] ।

कृष्णः । अवनतमुखस्तिष्ठति ।

प्रियालापः । भो अलं लज्जाए, इमस्स मन्दमारुदन्दोलणपइण्णमहुसीअरसुरहिसीअलपरिसररत्तासोअविड़वस्स वेदिआए उवरि खणं उवविसिअ परिस्समं अवणेदु भवं, अहं एत्थ पड़ीआरं चिन्तेमि[2] । उभौ परिक्रम्योपविशतः ।

प्रियालापः । हस्ताभ्यां शिरः पिधाय निमीलितलोचनश्चिन्तां नाटयति ।

नेपथ्ये । कलकलः ।

प्रियालापः । कर्णं दत्त्वा । पिअवअस्स एदे गोवाला पुणो वि समाअच्छन्दि, उट्ठेहि अत्तणो सुभदंसणेण अमिओवमेण महुरालावेण अ इमाणं परिस्समं अवणेहि[3] ।

कृष्णः । ससंभ्रममुत्थाय । क्वैते क्वैते ।

नेपथ्ये । श्रुतिमभिनीय । वयस्य श्रूयताम् ।

मन्ये मदन्वेषणतत्पराणां
गोपालकानां ध्वनिराविरास्ते ।
गोमण्डलीनामपि मद्विनायं
हंभारवः शंसति कातरत्वम् ॥ ३४ ॥

तेन हि भवता मद्वचनात् समाश्वासनीयाः यथा भवन्तोऽस्मिन् रमणीये प्रदेशे क्रीडारसमनुभवन्तु, अहं तावदस्यां माधवीमण्डपपरिसरभुवि किमपि कार्यान्तरमतिवाह्य शीघ्रमागमिष्यामि ।

प्रियालापः । जं भवं आणवेदि,[4] । इति निष्क्रान्तः ।

कृष्णः । राधागतोत्कलिकावेशं नाटयन् । सनिःश्वासमात्मगतम् । चिरयति मे वयस्यः प्रियालापः । तावद्गत्वा तत्रैव माधवीमण्डपपरिसरे मनो विनोदयामि । इति परिक्रामति ।

प्रविश्य प्रियालापः ।

कहिं दाणिं पत्थिज्जइ पिअवअस्सेण[5] ।

कृष्णः । सखे तामेव प्रियासंचारैरतिपवित्रीभूतां भूमिमभिगम्य तत्पादपल्लवादिचिह्नैर्दृशौ विलोभयामि तावत् ।

प्रियालापः । जं रुच्चइ पिअवअस्साअ[1] ।

कृष्णः । परिक्रम्याग्रतो नीचैर्निरूपयन् सरोमोद्भेदम् । सखे पश्य पश्य ।

पदसंततिस्तदीया स्फुटमिह मध्ये गतालिपद्धीनाम् ।
परिवर्तिताग्रभागैः कथयति मयि साभिलाषतां तस्याः॥३५॥

प्रियालापः । भो वअस्स लीलाविणोदे जह पढ़मं दे मणो आसि, दाणिं तह ण दीसइ, तक्केमि धण्णाए ताए उवरि अदिमेत्तं दे पेम्मं[2] ।

कृष्णः । सुनिःश्वस्य ।

कुतः प्रेमलवोऽप्यस्ति खले मे हृदये खलु ।
सुन्दरीं तामनालोक्य यदहं प्राणिमि प्रिय ॥ ३६ ॥

प्रियालापः । तं जेव्व सुन्दरं क्खु जं भवदो विमोहं उप्पादेदि[3] ।

उभावुपविशतः ।

कृष्णः । सस्पृहम् । सखे प्रियालाप चिन्तितः प्रतीकारो भवता ।

प्रियालापः । साटोपं कर्णौ । चिन्तिदो चिन्तिदो । किंपि पारितोसिअं गेन्हिअ कधइस्सं[4] ।

कृष्णः । विहस्याङ्गुलीयकं दातुमुद्यतः ।

प्रियालापः । स्मितं कृत्वा । सुणादु पिअवअस्सो, असेसलोअसुन्दरीहिअअहारी भवं जाए लोअणमग्गं गदो, विरहपज्जुस्सुआए ताए किं मुहुत्तअं वि आसासो, समसुहदुक्खाओ सहीओ अ ण चिन्तअन्ति किं तत्थ पड़ीआरं, मा उत्तम्म, मम्महो जेव्व दे वक्खवादी[5] ।

कृष्णः । स्मित्वा । प्रियालापं समालिङ्ग्य । सखे, असंशयं प्रियालापोऽसि ।

प्रियालापः । पिअवअस्स का एत्थ पिआलावदा । ण केवलं एव्वं भणीअदि मए, किंपि आकण्णिदं वि[6] ।

कृष्णः । सौत्सुक्यस्मितम् । आवेदयतु वयस्यः ।

---

[1] प्रियवयस्य शशिसहस्रशीतलोऽपि भवान् संप्रति किं ममैव अन्यस्य कस्यापि वा विरहेणातिमात्रं संतापमुद्वहति, अथवा विनिर्जितरतिविभ्रमा या वृषभानुकुमारिका तव लोचनपथं प्रवृत्ता तामुद्दिश्य, तव पुनरङ्गलावण्यैरवधीरितः ममुत्पन्नानुशय इव कुसुमायुधस्त्वां निर्दहति ।

[2] भो अलं लज्जया, अस्य मन्दमारुतान्दोलनप्रकीर्णमधुशीकरसुरभिशीतलपरिसररक्ताशोकविटपस्य वेदिकाया उपरि क्षणमुपविश्य परिश्रममपनयतु भवान्, अहमत्र प्रतीकारं चिन्तयामि ।

[3] प्रियवयस्य एते गोपालाः पुनरपि समागच्छन्ति, उत्तिष्ठात्मनः शुभदर्शनेनामृतोपमेन मधुरालापेन चैषां परिश्रममपनय ।

[4] यद्भवानाज्ञापयति ।

[5] कुत्रेदानीं प्रस्थीयते प्रियवयस्येन ।

[1] यद्रोचते प्रियवयस्याय ।

[2] भो वयस्य लीलाविनोदे यथा प्रथमं ते मन आसीत्, इदानीं तथा न दृश्यते, तर्कयामि धन्यायास्तस्या उपर्यतिमात्रं ते प्रेम ।

[3] तदेव सुन्दरं खलु यद्भवतो विमोहमुत्पादयति ।

[4] चिन्तितश्चिन्तितः, किमपि पारितोषिकं गृहीत्वा कथयिष्ये ।

[5] शृणोतु प्रियवयस्य, अशेषलोकसुन्दरीहृदयहारी भवान् यस्या लोचनमार्गं गतः, विरहपर्युत्सुकायास्तस्याः किं मुहूर्तकमप्याश्वासः, समसुखदुःखाः सख्यश्च न चिन्तयन्ति किं तत्र प्रतीकारम्, मा उत्ताम्य, मन्मथ एव ते पक्षपाती ।

[6] प्रियवयस्य कात्र प्रियालापता, न केवलमेवं भण्यते मया, किमप्याकर्णितमपि ।

प्रियालापः । तदो किल तुमं पेक्खिअ घरं गदा सा कुसुमाउहवाहाए असुत्था संजादा [1] ।

कृष्णः । सव्ययमिव स्वगतम् ।

हा हन्त सुन्दरि कथं कुसुमायुधस्य
त्वं पुष्पकोमलतरं वपुरुद्वहन्ती ।
सोढासि वज्रविशिखानतिदुर्विषह्यान्
दुःखं ममात्र सुभगे द्विगुणत्वमेति ॥ ३७ ॥

प्रकाशम् । ततस्ततः ।

प्रियालापः । तदो सहीहिं कामअमाणावत्थं तं उवलक्खिअ इहाणेदुं उवकप्पिदो उवाओ [2] ।

कृष्णः । सप्रत्याशम् । ततस्ततः ।

प्रियालापः । ता मा विसीद, अविलम्बेण जेव्व सा हिअअंगमा इह आअमिस्सदि, त्ति इमस्स रत्तासोअपाअवस्स मूलं समस्सिअ अलक्खिदसरीरा होम [3] ।

प्रविश्य सुबलः । भो वअस्स गोसमूहो तुमं विणा जलं ण अभिणन्ददि, गोट्ठगमणस्स वि संणिहिदो क्खु कालो, ता आअच्छदु भवं [4] ।

कृष्णः । सनिःश्वासम् । प्रियालापं प्रत्यपवार्य ।

सा सौन्दर्यनिधिर्विलासभवनं मीनध्वजस्यापि वा
कान्तीनामधिदेवताधिकरणं माधुर्यसारस्य वा ।
तामुद्वीक्ष्य सखे तदादि गतवान् सर्वेन्द्रियाणामहं
सार्धं तद्गतमानसेन गलितोत्साहः किलानीशताम् ॥ ३८ ॥

प्रियालापः । तह वि जह तह गमणिज्जं [5] ।

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

इति श्रीमथुरादासेन विरचितायां श्रीवृषभानुजानामनाटिकायां द्वितीयोऽङ्कः ॥ २ ॥

---

[1] तदा किल त्वां प्रेक्ष्य गृहं गता सा कुसुमायुधबाधयाऽस्वस्था संजाता ।

[2] तदा सखीभिः कामयमानावस्थां तामुपलक्ष्येहानेतुमुपकल्पित उपायः ।

[3] तन्मा विषीद, अविलम्बेनैव सा हृदयंगमा इहागमिष्यति, इत्यस्य रक्ताशोकपादपस्य मूलं समाश्रित्यालक्षितशरीरौ भवावः ।

[4] भो वयस्य गोसमूहस्त्वां विना जलं नाभिनन्दति, गोष्ठगमनस्यापि संनिहितः खलु कालः, तदागच्छतु भवान् ।

[5] तथापि तथा तथा गमनीयम् ।

THE VAIŚESHIKA APHORISMS OF KAṆÂDA.

FIRST BOOK, SECOND DAILY LESSON.

(*Continued from page 267.*)

Existence is universal.

भावो ऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव ॥ ४ ॥

Aph. 4. Existence is general only, for it is a cause of extensive conception.

[1] Existence—being—[is general] because it is a cause of extensive conception—of the notion of existing in many places, the word 'only, (*eva*) excludes the notion of existence in few places. V.

द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वञ्च सामान्यानि विशेषाश्च ॥ ५ ॥

Aph. 5. The notions of Substance, Quality, and Action, are general and particular.

[2] The particle 'and' (*cha*) implies in addition the notions of Earth &c., the classes contained in Substance the notions of Colour &c., the classes contained in Quality, and the notions of Throwing upwards &c., the classes contained in Action. U.

अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः ॥ ६ ॥

Aph. 6. With the exception of the ultimate particulars.

[3] The words 'general and particular' [in the preceding aphorism] are to be understood with the exception of those particulars that are said to exist as eternal Substances. According to the teachers [of this system] they are ultimate because they exist in the end or conclusion [of the division of a compound Substance], and there is [then] nothing further which causes non-extensive conception. According to the authors of the Vṛitti they are ultimate because they exist at the end or conclusion of production and destruction, and are ultimate particulars because they exist in eternal Substances. For those particulars only are causes of non-extensive conception and are not at the same time general in their character. U.

---

[1] भावः सत्ता अनुवृत्तिरधिकदेशवृत्तित्वबुद्धेर्हेतुत्वात् एवकारेणाल्पदेशवृत्तित्वबुद्धिव्यवच्छेदः ॥

[2] चकारः पृथिवीत्वादीनि द्रव्यगतजातीः रूपत्वादीनि गुणगतजातीः उत्क्षेपणत्वादीनि कर्मगतजातीः समुच्चिनोति ॥

[3] अन्त्या विशेषा नित्यद्रव्यवृत्तयो ये ऽभिहिताः तान् वर्जयित्वा सामान्यविशेषाभिधानमित्यर्थः । अन्ते ऽवसाने भवन्तीत्यन्त्या यतो न व्यावर्तकान्तरमस्तीत्याचार्याः उत्पादविनाशयोरन्ते ऽवसाने भवन्तीत्यन्त्या नित्यद्रव्याणि तेषु भवन्तीत्यन्त्या विशेषा इति वृत्तिकृतः । ते हि विशेषा एव व्यावृत्तिबुद्धिहेतवो न तु सामान्यरूपा अपीति ॥

सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता ॥ ७ ॥

Aph. 7. That is Existence from which [there arises the conviction] with respect to Substances, Qualities, and Actions, that [this is] existent.

Existence is not identical with Substance &c.

द्रव्यगुणकर्मभ्यो ऽर्थान्तरं सत्ता ॥ ८ ॥

Aph. 8. Existence is something different from Substances, Qualities, and Actions.

[1] It might be said, 'Existence is not apprehended by means of its being something distinct from Substance, Quality, and Action. Therefore Existence is one or other of those three. For whatever is different from anything else is apprehended by means of its difference from it, as a water-pot [by means of its difference] from a piece of cloth, whereas Existence is not apprehended by means of its difference from them. Consequently it is identical with them.' For this reason [Kaṇáda] proclaimed [the above aphorism] Substance &c. are not extensive, Existence is extensive. Accordingly its difference from them may be established by the consideration of their opposite properties characterised by extensiveness and non-extensiveness. U.

Continued.

गुणकर्मसु च भावाच्च कर्म न गुणः ॥ ९ ॥

Aph. 9. Existence is neither an Action nor a Quality, because it exists in Qualities and Actions.

[2] When it is said 'neither an Action nor a Quality' the proposition negatively implies that neither is it a Substance. For an Action does not exist in Actions, nor a Quality in Qualities, nor a Substance in Quality or Action. But Existence is in Quality and Action. Existence, then, is different from them, for it differs in property from Substance, Quality, and Action. U.

Continued.

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १० ॥

Aph. 10. And by reason of the Non-existence [in Existence] of Generality and Particularity.

[3] Substance &c., have been previously stated to be general and particular. Therefore from the Non-existence in it of Substance &c., Existence is not identical with Substance &c. V.

[1] ननु द्रव्यगुणकर्मभ्यः पृथग्भावेन सत्ता नानुभूयते ऽतो द्रव्याद्यन्यतममेव सत्ता यतो हि यद्भिन्नं भवति तत्ततो भेदेनानुभूयते यथा घटः पटात् न च सत्ता तेभ्यो भेदेनानुभूयत इति तदात्मिकैवेत्यत आह ॥ द्रव्यादयो ऽननुगताः सत्ता चानुगता। तथा च अनुगतत्वाननुगतत्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासेन तेभ्यो भेदस्य सिद्धत्वात् ॥

[2] न गुणो न कर्मेति वक्तव्ये व्यत्ययेनाभिधानं न द्रव्यत्वमित्यपि सूचयति न हि कर्म कर्मसु वर्त्तते न वा गुणो गुणेषु न वा द्रव्यं गुणे कर्मणि वा सत्ता तु गुणे कर्मणि च वर्त्तते तेन द्रव्यगुणकर्मवैधर्म्यात् तेभ्यो भिन्नैव सत्ता ॥

[3] सामान्यविशेषाः पूर्वोक्ताः द्रव्यत्वादयः तथा च द्रव्यत्वाद्यभावात् सत्ता न द्रव्यात्मिकेत्यर्थः ॥

The notion of Substance not identical with Substance &c.

अनेकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥

Aph. 11. The notion of Substance is explained by means of its inherence in many Substances.

[1] He states that the notion of Substance [or Substantiality] also is not identical with Substances &c., [i. e. with Substances, Qualities, and Actions]. Inherence in many Substances is inferred from connexion with Inhesion, and Eternity from Generality. Accordingly Substantiality as well as existence, is explained to be different from Substance &c., on the grounds of its Inhesion in many Substances and of its eternity. V.

Continued.

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १२ ॥

Aph. 12. And by reason of the Non-existence [in the notion of Substance] of Generality and Particularity.

[2] If the notion of Substance were a class identical with Substance &c., the general and particular notions of Earth, Water, Light, and the like would exist in that class. U.

[3] The notion of Substance is not identical with Substance &c., because of the Non-existence [in that notion] of the notions of Substance, Quality, Action, Earth, Water, Light, and theke. V.

(To be continued.)

THE RAMAYANA.

III.

The hermit thus with watchful heed
Received the poem's pregnant seed,
And looked with eager thoughts around
If fuller knowledge might be found.
His lips with water first bedewed,
He sate in reverent attitude
On holy grass, the points all bent
Together towards the Orient;
And thus in meditation he
Entered the path of poesy.
Then clearly, through his virtue's might,
All lay discovered to his sight,
Whate'er befell, through all their life,
Ráma, his brother, and his wife:
And Daśaratha and each queen
At every time, in every scene:

[1] द्रव्यत्वमपि न द्रव्याद्यात्मकमित्याह। अनेकद्रव्यवत्त्वं समवेतत्वसम्बन्धेन नित्यत्वन्तु सामान्यत्वादेव प्राप्तं तथा च द्रव्यत्वमनेकद्रव्यसमवेतत्वेन नित्यत्वेन च द्रव्यादिभिन्नतया सत्तावदेव व्याख्यातमित्यर्थः ॥

[2] यदि द्रव्यत्व जातिर्द्रव्याद्यात्मिकैव स्यात् यदा तस्यां पृथिवीत्वजलत्वतेजस्त्वादयः सामान्यविशेषाः स्युरित्यर्थः ॥

[3] द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वपृथिवीत्वजलत्वतेजस्त्वाद्यभावात् द्रव्यत्वं न द्रव्याद्यात्मकमित्यर्थः ॥

His people too, of every sort;
The nobles of his princely court:
Whate'er was said, whate'er was wrought,
Each time they sate, each time they thought.
By fervour of abstraction, he
Could present, past, and future see,
And with his mental eye could grasp,
Like fruit within his fingers' clasp,
The life of Ráma great and good
Roaming with Sítá in the wood.
He told, with this before his eyes,
The tale of Ráma's high emprise,
Each listening ear that shall entice;
A sea of pearls of highest price.
Thus did Válmíki, sage divine,
Record the tale of Raghu's line,
As Nárad, heavenly saint, before,
Had traced the story's outlines o'er.
He told of Ráma's princely birth,
His kindness and heroic worth;
His love for all, his patient youth,
His gentleness and constant truth.
And many a tale and legend old
By aged Viswámitra told.
How Janak's child he wooed and won
And broke the bow that bent to none.
How he with every virtue fraught
His namesake Ráma met and fought.
The choice of Ráma for the throne,
The malice by Kaikeyí shown,
Whose evil counsel marred the plan
And drove him forth a banisht man.
How the king grieved and groaned, and cried
And swooned away and pining died.
The subjects' woe when thus bereft;
And how the following crowds he left;
With Guha talked, and firmly stern
Ordered his driver to return.
How Gangá's farther shore he gained:
By Bharadvája entertained,
By his command he journeyed till
He looked on Chitrakúṭa's hill.
How there he dwelt and built a cot:
How Bharat journeyed to the spot.
How Ráma's wrath aside was laid.
Drink-offerings to their sire were paid:
The sandals given by Ráma's hand
As emblems of his right, to stand:
How from his presence Bharat went
And years in Nandigráma spent.
How Ráma entered Daudak's wood
And fierce Sutíkshṇa there withstood.
The favour Anasúyá showed,
The wondrous balsam she bestowed.
How Śarabhanga's dwelling-place
They sought; saw Indra face to face;
The meeting with Agastya; so
The present of the heavenly bow.
How Ráma with Virádha met;
Their home in Panchavaṭa set.
How Śúrpanakhá underwent
The mockery and disfigurement.
Of Triśirá's and Khara's fall,
Of Rávaṇ roused at vengeance' call.
Marícha doomed, without escape;
The fair Videhan lady's rape
How Ráma wept and raved in vain,
And how the vulture-king was slain.
How Ráma fierce Kabandha slew;
How Pampá charmed them with the view.
How Hanumán he came to see,
And first encountered Śavarí.
How Raghu's son, the lofty-souled,
On Pampá's bank wept uncontrolled.
Then journeyed, Rishyamúk to reach.
And of Sugríva then had speech.
The friendship made, which both had sought:
How Báli and Sugríva fought.
How Báli in the strife was slain,
And how Sugríva came to reign
The treaty, Tárá's wild lament;
The rainy night in watching spent.
The wrath of Raghu's lion son,
The gathering of the hosts in one.
The sending of the spies about,
And all the regions pointed out.
The ring by Ráma's hand bestowed.
The cave wherein the bear abode.
The fast proposed, their lives to end;
Sampáti gained to be their friend.
The scaling of the hill, the leap
Of Hanumán across the deep.
Ocean's command, that bade them seek
Maináka of the lofty peak.
The death of Sinhiká, the sight
Of Lanká with her palace bright.
How Hanumán stole in at eve;
His plan the Giants to deceive.
How through the square he made his way
To chambers where the women lay:
Within the Aśoka garden came,
And their found Ráma's captive dame.
His colloquy with her he sought,
And giving of the ring he brought.

How Sítá gave a gem o'erjoyed:
How Hanumán the grove destroyed.
How Giantesses trembling fled,
And servant fiends were smitten dead.
How Hanumán was seized: their ire
When Lanká blazed with hostile fire.
His leap across the sea once more,
The eating of the honey store.

(To be continued.)

TO THE EDITOR OF THE PANDIT.

Sir,—I request the favor of your inserting, in the next issue of the *Pandit*, the following remarks on Bábu Śivaprasád's reply to my letter of the 20th September last.

The Bábu's reply is dated the 14th ultimo, so he had nearly six months to think over the subject, but I am sorry to find that, notwithstanding this long gestation, he has confined himself to mere quibbles and verbal criticisms, instead of throwing any new light on the questions under discussion.

The first subject the Bábu notices is the omission of a diacritical mark in a passage quoted by me from his memo. of August last. But I look upon it as of no consequence at all. Of all things diacritical marks on Roman letters are the most puzzling to compositors; and it is rarely that they set them rightly unless urged thereto by repeated corrections in proof by the author. It is not remarkable, therefore, that an accent should be accidentally omitted in a quotation which the author had no opportunity to correct in proof. But it cannot under any circumstances justify the solecism of calling a thing "correct" in one form, and "more correct" in another. That which is correct cannot by any amount of explanation from the Bábu be more so by being modified in some particular way of his own. I shall not, however, quarrel with him for indulging in the solecism.

The main question at issue as regards ع is what is its exact equivalent in the Roman alphabet? And if it has none, for purposes of transliteration and to give to Englishmen some idea of what it is like, what is its nearest equivalent? And in reply I have no hesitation in saying that when the letter is unassociated with a vowel it sounds nearly like an a. According to Arabic Grammarians "its sound is similar to that of an *Alif Mutaharrik*," that is like an a accented, "distinguished in utterance by a very strong compression of the throat," or in other words by being made deeply guttural. Such being the case, I claim that the letter a with a mark of some kind to distinguish it from the simple vowel a, is its best representative. I am also of opinion that to use an apostrophe for the ع instead of an a is to defeat the very object for which romanising is needed. That object, as I take it, is to represent oriental alphabets by certain fixed Roman letters, and no other, so as to be easily and uniformly pronounced by Englishmen. And if I am right in this it must follow that to represent the unelided ع by an apostrophe which is an emblem of elision and not by itself a letter of the Roman alphabet, is to do that which cannot possibly be right. A Roman letter is what is wanted and not an arbitrary mark, for if a mark would suffice, why not use in English the ع itself instead of a symbol for it, both being equally unintelligible to Englishmen?

No doubt the objection of using a vowel to represent a semi-vowel is of weight, but when the character of that vowel is changed by a diacritical mark, it vanishes altogether, particularly in a language where the same letters are sometimes recognised to be vowels and at others, without any change of form, consonants. Nor am I singular in entertaining this opinion. In 1857, even Bábu Śivaprasád adopted it without the slightest modification, and in his Hindi *Varnamálá* (P. 21) recommended अ़ = a as the most appropriate symbol of ع. In 1861 his opinion remained unchanged, and in a pamphlet entitled "Roman Characters," a portion of the preface to which he has reproduced, without acknowledgment,* in his "Memo." of the 1st August, published in the *Pandit* of September last, he used â as the representative of that letter. No doubt he now thinks differently, and it is possible that mature deliberation and accession of new light may have brought on the change; but since he has nowhere avowed the fact, I cannot account for the altered position he has now assumed without thinking of the forgetfulness which is sometimes engendered by the heat of discussion or a spirit of contradiction.

As regards the table of Persian words which Bábu Śivaprasád has offered me to correct, it would be a waste of space to reproduce it here. If the Bábu will supply the place of the ع when it occurs alone or joined to an a, with an a preceded by an apostrophe, and use the apostrophe only for the ع when it occurs along with á, i, e, o or u, the vowels being represented by their respective equivalents, he will carry out completely the plan adopted by me in persuance of the scheme of Professor Wilson.

"For غ," says Bábu Śivaprasád, "notwithstanding the Bábu Sáhib's host of Oriental scholars preferring (gh) I would still have a dotted (g) alone." He admits, however, that it is "a mere matter of taste;" and as such I must say he has full right to indulge in it to any extent he likes. Only he must not expect others to subscribe to his dictum merely to gratify his taste. Agreement and uniformity can be secured only by mutual concessions, and not by an obstinate adherence to one's whims and caprices. Lord Dundreary may "thee a thea thewpent thwimming in the wide open thea" to the top of his bent, but he never gets the public at large to follow him.

* I am sure you would accuse me of an attempt at imposition, if I sent you for publication, as new, or ostensibly so, an article, the bulk of which was under a different name published many years ago.

The remarks made in my last letter regarding the letters s, ض ˚ and : have induced Bábu Śivaprasád to cancel the 6th para. of his Memo. It would have given me great pleasure, and obviated an unpleasant discussion if he had treated in the same way his para. about ش; but unfortunately he seems to entertain very strong opinions on the subject. What is more to be regretted, he has even condescended to avail himself of the aid of a garbled extract to maintain them, and to convict me of an absurdity. Adverting to a remark of mine he observes: "He (Bábu Rájendralála Mitra) says my first assumption that श and ش have exactly similar pronunciation "is not true" because the Sanskrit श has a quite different sound from that of the Persian ش because the palatal S of the Nágari alphabet has no exact equivalent in English, strange reasoning. If the "palatal S of the Nágari alphabet has no exact equivalent in English, why it has none in Persian I cannot understand." This, as a piece of argument, is no doubt quite overwhelming, but unhappily for the Bábu it is built on sand. If any of your readers will refer to p. 115 of the *Pandit* he will find that immediately after the words "it is not true" occurs the sentence: "The Sanskrit श is a flatus that comes from the throat, and has a sharp hissing sound quite different from that of the Persian ش." The Bábu has quietly, but very disingenuously, suppressed that sentence and linked the phrase "it is not true," with the substance of the subsequent sentence in which I said "according to Professor Wilson the palatal S of the Nágari alphabet has no exact equivalent in English." Setting aside this garbling, my reason for believing the Bábu's assumption of the श and ش having exactly a similar pronunciation," being unsound, remains untouched. To overthrow it, the Bábu should shew that the श is not a flatus; that it does not come from the throat; and that it has not a sharp hissing sound different from that of ش; and if he cannot, he should, I think, in common fairness give in.

Referring to the remark in which I had said the second assumption of the Bábu that "the Sanskrit श has a peculiar pronunciation very different from that of the Persian, ش is not true because the sh of the Nágari alphabet finds its exact representation in the English sh," the Bábu says, "I plead the same not guilty" as I have pleaded for my second (qry. first?) assumption." He then repudiates the authorities I had quoted by the petulant remark "the whole host of European Orientalists (no matter what deep respect and profound regard I have for them) named by him and which the Directories of Europe may contain is no authority for us Indians, in the matter of the pronounciation of our own language. Let the Bábu Sáhib consult our Pandits and Maulvis and prove to me, that ش is a cerebral and not palatal and I shall give in and plead guilty." Now, as the question at issue is what are the English and the Sanskrit equivalents of the Persian ش and Sanskrit श I fail to perceive how the Pandits of the country who know neither Persian nor English can be of the least use in solving it. The Maulavis know the Persian and the Arabic languages, but, generally speaking, they are totally ignorant of the vernacular of England, and under no circumstance can their knowledge of it be of a character to justify our accepting them as better guides than the profound European scholars whom I named in my last letter.

It is undeniable that men like Max Müller and Weber and Böthlingk are better Sanskrit Scholars than most of our living Pandits, and Ewald and Shakespear and Forbes are second to very few Maulavis of India. It is equally beyond all question certain that they possess, in addition to their knowledge of Oriental literature, a mastery over the languages of Europe, both modern and ancient, which no Indian scholar can pretend to. It must follow, therefore, that in questions requiring a knowledge of both the Oriental and the occidental languages for their solution, the opinions of Pandits and Maulvis can count as nothing against those of European Orientalists. Even in questions involving the pronunciation of our own language, the Bábu will find that European scholars, uninfluenced as they are by local peculiarities, prejudices and bias, are much more reliable than the indigenous expounders of our Shasters, or of the Koran of Muhammad. I shall not, however, ask Bábu Śivaprasád to rely on them in solving the question under discussion. If he will repeat the experiments which professor Helmholtz tried some time ago with a laryngoscope, he will have an ocular demonstration before him of the English *sh* being produced behind a "barrier in the mouth formed by drawing the tongue back, and giving it a more or less concave (retroussé) shape, so that we can distinctly see its lower surface brought in position towards the back of the upper teeth or the palate (*Science of Language p.* 133). If he will next turn to Saunaka's Prátiśákhya, he will find that "of the linguals (commonly but wrongly called cerebrals) the tip of the tongue rolled back is the producing organ (मूर्धन्यानां जिह्वाग्रं प्रतिवेष्टितम् Chap. I Sutra 22) He will also see in the same work that the term *múrdhan* does not mean the 'head" but "the dome of the palate," "which is the highest point in the head which the tongue is capable of reaching" that is the *sthána* or place of production of the class *múrdhanya*. In a subsequent Sutra he will further learn that "of the lingual or cerebral ष, the trough shaped tongue is the producing organ." षकारस्य द्रोणिका (C. I. S. 23) Now if he will compare this description of old Saunaka, written over 2,500 years ago, with that of the European philologer of the present century quoted above, he will find that no language could make the English sh and the Sanskrit श more alike. The similiarity of the words used by scholars of two such different ages to indicate the producing organs and their position is indeed surprising, and

they leave no doubt whatever of the perfect identity of the sh and the ष sounds. As to ش I have failed to perceive any difference between its sound and that of sh in "shine," "shore," "sash" &c., and Bábu Śivaprasád himself admits that its most appropriate representative in the Roman alphabet is *sh*. It must necessarily follow that ष, ش and sh are the same, for I am sure the Bábu will not deny the trite axiom that "things which are equal to the same thing are equal to one another."

I am free to confess that the Maulavis who know the technical terms of the English or the Sanskrit Grammar use the word "palatal" or "Tálavya" to characterise their ش but I cannot help believing that they misuse the terms. A palatal to be so called must be produced in some part of the mouth in front of the Uvula. According to Helmholtz's experiments the middle of the tongue should swell up to the roof of the palate just where the hard palate begins, to modulate the letters of the palatal class, and the Prátiśákhyas fully bear this out by saying that those letters are formed on the palate by the middle of the tongue. तालव्यानां मध्यजिह्वम् Saunaka C. I. S. 21) The *Shajariyyah* letters of the Arabs, however, do not come from the same part of the mouth. According to the *Muntahal Arab* they are located far away from the palate and quite behind the uvula. Thus it says:—

"The *Shajariyyah* letters. They are three, which are contained in the mnemotechnical word شضج [*i.e.*, ش, ض, ج] and *Shajr* means the slit of the mouth (behind), or the part which is between the two maxillary bones, or the part behind them; or the edge of the mouth, or that part which recedes from the place where the mouth sticks together; or the place where the two swellings meet which are under the soft part (lobe) of the ear."

(*Muntahal Arab*, II, p. 1313.)

The place here indicated is the same which is usually assigned to the gutturals क-k, ख-kh, ग-g &c., which are described by Panini as *Kanṭhyas*, but which in the Prátiśákhyas are called *jihvámúlíya*. Thus Saunaka in the Atharva Prátiśákhya says. "Of the letters which have the root of the tongue for their place of origin the base or root i. e. the back part of the jaw is the producing organ." (जिह्वामूलीयानां हनुमूलम् C.I.S. 20.) The use of the words which have been translated "behind the maxillary bones" in the Arabic quotation, appear so much like a translation of the Sanskrit *hanumúla* "root of the jaw" that no doubt can remain as to the identity of the localities indicated by the two authors. It follows also that the *shajariyyahs* of the Arabs are not palatals, and consequently the ش of the Arabs is not equal to the ष of the Bráhmaṇs. I am bound to admit that the ش described in the *Mantah al Arab* is a guttural, but since in India it has not that character even in the opinion of Bábu Śivaprasád, we must take it as we find it in the mouths of the people of the country.

When under the rules of *al Furu' al Mustahsanna* ش assumes the sound of j (ج) as in أشدق *ashdak* pronounced nearly as if written أجدق *ajdak*, or of z (ز) as in إشرب *ishrab* pronounced as إزرب izrab, very much in the same way as in English s becomes z in "rise" or "praise," its place of origin must necessarily be different. Local peculiarities also may cause a change as in the case of ष sh pronounced as ख kh in Benares and other parts of the North-Western Provinces. * But they are not at all material to the question at issue.

Bábu Śivaprasád denies that the Sanskrit ष-sh is pronounced like ख-kh, but the language he uses is so vague that I cannot be certain as to what he really means. He says; "The Bábu Sáhib, in the course of argument, I see, mentions that his friends at Benares take ष for kh. To be sure by "friends" he means his Bengali friends at Benares, otherwise our Mahárásht̤ra Pandits are famous throughout India for their genuine pronunciation." Now, I have the pleasure to reckon among my friends at Benares many native gentlemen who are neither Bengalis nor Mahárásht̤ra Pandits, such as the much respected Bábu himself, and it was to them that I alluded, and not to my Bengali friends at Benares, who rarely write Hindi and learn barely so much of it as will suffice to carry on their ordinary occupations, and the assertion that "Mahárásht̤ra Pandits" (who are as much our to Bengalis as to the people of Benares) "are famous for their genuine pronunciation" does not, therefore, at all controvert the truth of my statement. Indeed I am forced very much against my wish to charge the Bábu with want of sincerity in trying indirectly to deny that ष (sh) is pronounced like ख (kh) by a majority of the people of the North-Western Provinces, when he knew perfectly well the contrary to be the fact. It may be that the Bábu has not seen Faizi's Persian translation of the Mahábhárata from which it appears that that great scholar was taught by his Teacher, a Benares Pandit, to write *Rikhi* for *Rishi* "a sage;" Nor the Persian translation of the Upanishads commonly known as that of Dárashekoh, but which, according to Elphinstone, was prepared by several Pandits of Benares, and in which the word *Upanishad* is written "*Upanikhat*;" it is also possible, though not very probable, that he has not read Colonel Tod's History of the Rajputs in which a fac-simile of a royal edict of Jaya Sinha of Mewar has the words *doya lásh* (दोयलाष) for *do lakh* (दोलाख two lacs of Rupees); but it is impossible to believe that, as a Hindi scholar, he has not met with innumerable instances of the use of ष for ख. In a Hindi version of the Hitopadeśa, a book in common use all over India and perhaps read by many boys in the scholars now under the superintendence of the Bábu, I find the following sentence in which ष (sh) is used four times for ख (kh).

* Occasionally ष-sh is pronounced like छ chh at Benares and elsewhere; as in *chhaṭṭi* for *shashṭi* "the sixth day's ceremony after birth."

कोनें एके रुंष परि कागू ग्रह कागनि रहै सु वा व्रष के षोडर मे एक कालो सांप रहै सुवा कागु के बालकन कों षावो हि करै ।

In the *Úshá Charitra* of Parasuráma, as printed in De Tassy's *Chrestomathie Hindui*, there are at least a hundred instances in which ष has been used for kh: a single sloka quoted at foot * affords four instances of this misuse of the letter.

Again in a Ms. of the Poems of Chand which the Bábu has read and quoted to illustrate his lecture on the Hindui language, and which he has been kind enough to lend me, I find at least a thousand instances of the use of ष (sh) for ख (kh); another Ms. one of the *Taittiriya Bráhmaṇa*—also lent me by the Bábu—has a number of instances of the same kind. Certainly those are not unknown to him.

It is likely that Bábu Śivaprasád will account for the instances I have alluded to above by attributing them to the ignorance of stupid copyists, but that will be a bare assertion without a proof; for proofs in such cases are to be had 1st in old MSS. which are almost uniformly in my favor, and 2nd in Dictionaries of which the Hindui has none of any value of native Indian origin, the great Hindui scholars and warm advocates of vernacular education having as yet failed to produce any to settle the spelling of the Hindi. It is true there are some 4 or 5 Hindi Dictionaries by Europeans, but in matters relating to his own language the Bábu will probably not allow me to quote foreign authorities.

As regards و and व Bábu Śivaprasád says, his "object is to have only one letter to represent them both." This is, however, impracticable. The و in Arabic, Persian and Urdu has at least half a dozen different powers, and for almost every one of them we have to use a separate roman letter if we at all wish to be accurate. Again, in Arabia and Africa generally the natural sound of و is like that of w, and in Arabic words it is often a mistake to use v instead of w in the place, of و. Baron Silvestre de Sacy, then whom France has not produced a greater Arabic scholar and who learnt his Arabic in the heart of Arabia recommends w for و. In Persia and Turkey, I believe, the v sound of و is preferred to W; and in India usage oscillates between v and w.

The case is very nearly the same with the Sanskrit व (v). Under different circumstances and in the mouths of different races or castes it sounds very differently and therefore what may be very exact in one part of India is harsh, uncouth, or pedantic in another. Bábu Śivaprasád will, however tolerate nothing that is not consonant to his own ideas. He wishes not only to insist on the use of v for و and व under all circumstances, but to force the world to believe in the dicta (most gravely put forth in his Memo:) that "Hindi and Persian have no equivalent for w;" that "व and و have nothing to do with" it; and that the w sound of و was due to the "awkwardness of Bengali pronunciation." As philologically and historically these assumptions were totally wrong, I deemed it proper, while defending the position assumed by me in my "key," to point out by historical evidence that the English w had its exact equivalent in the Hindui and the Persian, that the Sanskrit व began to change long before the Bengalis had formed themselves into a nation; and that mutability was inherent in the nature of a liquid semi-vowel like v. Had Bábu Śivaprasád been at all disposed to be candid, he should have either refuted my evidence or acknowledged his error. But he seems no way inclined to adopt either of these two courses; and in his last letter has attempted to evade the subject by saying that my historical proofs refer to the formation of languages" and do "not bear upon the issue of the case before us" This evasion, to say the least, is not fair; for the Bábu knows well—he himself having raised it—that one of the issues before us is, did the Bengalis first corrupt و into w? and to come to a correct decision on it, we must have recourse to the evidence of history.

With reference to the existence of an equivalent of w in the Hindi, I said that "were the Bábu to pronounce ईश्वर and द्वारका as Ísvara and Dváraká (and not Íswar and Dwáraká) he would be unintelligible even to his own left rib." This assertion was perhaps not very cautious in me, for by it I placed myself entirely at the mercy of my critic who could have most easily and authoritatively refuted me. He has, however, attempted nothing of the kind and sought shelter under an evasion by assuring me in reply, that those who do not pronounce Ísvara and Dvarká with the full sound of (v) would be taken certainly for Barbarians by good Pandits." The questions which this reply suggests are not pleasant, and though much tempted, I shall forbear to put them to the Bábu. It is of course certain the "good pundits" alluded to by him are not his left ribs, and by putting them forth when he was referred to the practice of women, the Bábu has, I must say, attempted to shirk his responsibility. All I maintain is that the Hindi as it is spoken by the people at large of Benares,—as it circulates in the mouths of men, women and children,—as it is current in the *báláḱhána* of the rich, in the humble homestead of the poor, and at the market-place,—prefers the w to the v sound of व and the learned Bábu has as yet produced nothing to prove the contrary to be true. I remember well that when I last had the honor of paying my respects to the Bábu at his house, a venerable looking gentleman, a relation of the Bábu, in my presence called him Seuparsád, and not Śivaprasád, and feel pretty sure that others of his relatives do the same. I may add from even my limited experience of the

* मह्ल अनूप बन्या अति भारो । सषी चतुरि राषो रषुवारो ॥
गषी सह्स जोध्या रषवारे । अति सुजान नृप रांज दुलारे ॥

people of Benares, that at least 95 per cent. of them pronounce the words Śivaprasáda, Visvanátha, Dasáswamedha &c., as Seuparsád, Viswanáth, Dasáswamedh, &c., without any regard for the v sound of व. Even Pandits, when not engaged in teaching, are prone to the same failing, and those that are not, run the risk of being thought pedantic. I shall be glad to have some convincing proof from Bábu Śivaprasád that my experience is fallacious.

Adverting to my remark on the word نوروز which offers a remarkable instance in which the Persian و has the sound of the English w, Bábu Śivaprasád says "in (نو) (و) coming after (a) and not followed by any vowel, it does the work of the vowel (v); but still it has nothing to do with (w); نو will be properly transliterated *nau* and not *naw*." This would no doubt be very satisfactory if it could be shewn that و can do the duty of a vowel by itself without association with one of the three vowel points or *Harkát*, but this, I feel certain cannot be done. According to Arabic and Persian Grammarians letters without vowel points are called *sákin* i. e. "quiescent" or inert "and they can never coalesce with other letters or be the medium of connexion between two letters. Even *Alif* becomes inert and useless as a vowel without the aid of the *Harkát*. Indeed it would be a matter of no ordinary surprise to a Maulavi to hear that a *sákin* letter was a vowel. In the case of نو the Burhán Káti'a, gives the spelling thus; "first consonant *n* with the vowel point *Fatch*; second consonant *waw* quiescent; بفتح اول و سکون ثاني. That the *waw* in نو is a consonant may be further proved by reference to the derivatives of that word, in which the quiescent wáw with a following vowel appears in the full character of a w; thus the abstract noun of naw نو is نوي *nawi* and not نؤے *nau-i* as it no doubt would be had the و been a vowel. Similarly the Arabic أو "or" when followed by an article as الاسلام is not pronounced *au alsilám* but *awilislám*.

The consonantal character of the letter و in نو *naw* may also be proved by appeal to the history of the word. In its oldest form we find it in the Vedic Sanskrit as नव *nava*, and it would not be unnatural to infer that in the Aryan language, the parent of the Sanskrit, it had the same or very nearly the same form, for we find it reproduced in a sister language of the Sanskrit, the Latin, as *novus*. From the Latin we have in Italian *nuovo*—; in Spanish *nuevo*; in French *neuf*; In the Saxon *nava* becomes *neow* and in English *new*; retaining everywhere a fair representative of the second consonantal element of its composition. In Zend *nava* is retained in its original form, and in the language of the cuneiform inscriptions it becomes *nawa*. We may naturally expect therefore that in the modern Persian, a language derived from the Zend, it should still retain its final consonant in some shape or other.

Even if I were to admit that the و in the word under notice has the sound of u, still it would not contradict its consonantal character, for it would amount to a phonic change and no more.

Bábu Śivaprasád seems to be very much amused at my calling myself "a Kanaujite by descent, and wishes to raise a humorous laugh by saying, "so all Bengalis can claim to be Caucasians by descent." I am glad of this little bit of banter, it assures me that the Bábu is not at heart vexed with me. If I had been certain that I could afford him any satisfaction by withdrawing my claim to a Kanauj ancestry (though it be a historical fact which cannot possibly be gainsaid) I would do so; but in the meantime may I ask, can all the Bengalis really claim to be Caucasians by descent? I always thought that half the population of Bengal were of Turanian extraction, in the same way as one half of the people over the tract from Benares to Bombay including the Jains, the Aswáls, the Hindus and those who profess the many undescribed forms of religion current among the Coles and the Bheels, were Turanians.

I am afraid this letter has already grown much longer than what you would like to print in the *Pandit*, I shall not therefore notice here the Bábu's remarks about Bengali pronunciation. Suffice it to say that the long list of erroneous spelling quoted by the Bábu is not the result of "Bengali awkwardness of pronunciation," but of the slovenliness of early European transliteration, which the Bengalis have, through regard for their foreign rulers, learnt to copy, following in this respect the example of the Hindus of the North West who converted their Vaidyanátha and Prasáda and Báránasi into Baijnáth and Parsád and Benares in imitation of their Muhammadan Masters. A notable instance of this spirit of imitation occurs in the use of the words *Sáhib* and *salán* among the higher classes in the North-Western Provinces. Among Hindus who have their own national terms of civility and respect they appear quite out of place and uncouth. Sáhib used after Rájá in the vocative case may be translated "O king Mr.!" and in other positions it is equally absurd and unmeaning.

Yours faithfully,

CALCUTTA: 26th *April* 1869.

RÁJENDRALÁLA MITRA.

*** We cannot find room for the prolongation of this discussion which must stop here:—EDITOR, *Pandit*.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्य्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 38. Benares July 1st, 1869. Vol. IV.

॥ उपदेशसहस्र्याः पद्यप्रबन्धः ॥

तदेवमज्ञानमूलत्वात्संसारस्य ज्ञानमेव तन्निवर्त्तकं मोक्षहेतुर्न कर्मेत्युक्तं, तत्र यदि कर्मणां स्वातन्त्र्येण मोक्षहेतुता न संभवेत्तर्हि ज्ञानेन समुच्चये सति तद्धेतुता स्यादिति समुच्चयवादिमतमुत्थापयति ।

(८) ननु कर्म तथा नित्यं कर्त्तव्यं जीवने सति ।
विद्यायाः सहकारित्वं मोक्षं प्रति हि तद्व्रजेत् ॥ ८ ॥

ननु कर्मेति ।

नहि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥

इति स्मृत्युक्तन्यायेनावशेनापि जीवता पुरुषेण कर्म कर्त्तव्यमेव, विद्या यथा तथा नित्यं कर्मावश्यं कर्त्तव्यं यावज्जीवमित्यादिश्रुतिविहितत्वादित्यर्थः । उपयोगाभावान्मुमुक्षुणा नित्यं कर्म न कर्त्तव्यमित्यत आह । विद्याया इति । विद्याया मोक्षं प्रति कारणभूतायाः सहकारित्वमिति कर्त्तव्यभावं हि यस्मात्तत्कर्म व्रजेत्प्राप्नुयादतस्तत्कार्यं मुमुक्षुणेत्यर्थः । "विद्यया ऽमृतमश्नुत" इति तृतीयया ज्ञानस्य मोक्षकरणत्वावगमात्करणस्य चेतिकर्त्तव्यतासापेक्षत्वादन्यस्य चेतिकर्त्तव्यस्याज्ञाभावात्कर्मभिरेव प्रयाजादिभिर्दर्शादीव फलोपकार्याङ्गैर्ज्ञानं समुच्चीयत इति भावः ॥ ८ ॥

कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते ।
तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥

इत्यादिस्मृतेर्मुमुक्षुभिः कर्म न कर्त्तव्यमेवेति चेत्तत्राह ।

(९) यथा विद्या तथा कर्म चोदितत्वाविशेषतः ।
प्रत्यवायस्मृतेश्चैव कार्यं कर्म मुमुक्षुभिः ॥ ९ ॥

यथा विद्येति । यथा विद्या मुमुक्षुभिः कार्या तथा कर्मापि कर्त्तव्यं, कुतः ।

"विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह"

इति समुच्चयविधिना ऽविशेषेण चोदितत्वादित्यर्थः । किं च ।

अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।
प्रसज्जंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छति ॥

इत्यननुष्ठाने प्रत्यवायस्मृतेश्च कर्म कार्यमित्यर्थः । तथा चोदाहृतश्रुतिस्मृतिविरोधे "तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतय" इति इयमपस्मृतिर्ज्ञानप्रशंसार्था वा भविष्यतीति भावः ॥ ९ ॥

अत्र सिद्धान्ती विद्यायाः सहकार्यपेक्षित्वमुक्तमाक्षिपति ।

(१०) ननु ध्रुवफला विद्या नान्यत्किंचिदपेक्षते ।
नाग्निष्टोमो यथैवान्यद् ध्रुवकार्योऽप्यपेक्षते ॥ १० ॥
तथा ध्रुवफला विद्या कर्म नित्यमपेक्षते ।

नन्विति । ब्रह्मविद्या सहकारिनिरपेक्षा ध्रुवफलत्वाद्घटादिज्ञानवदित्यर्थः । पूर्ववादी व्यभिचारेण परिहरति । नेति । अवश्यंभाविफलोऽप्यग्निष्टोमो यथोद्गीथशस्त्रादितद्गतदेवताज्ञानसहकारि कर्मापेक्षते तथा विद्यापीत्यर्थः ॥ १० ॥

पूर्वपक्षमुपसंहरति ।

(११) इत्येवं केचिदिच्छन्ति न कर्म प्रतिकूलतः ॥ ११ ॥
विद्यायाः प्रतिकूलं हि कर्म स्यात्साभिमानतः ।

इत्येवं के चिदिच्छन्तीति । सिद्धान्तं वक्तुमुपक्रमते । नेत्यादिना । विद्या स्वकार्ये न कर्मापेक्षते तत्प्रतिकूलत्वात्तद्विरोधित्वादिति यावत् । नहि स्वप्रतिकूलः स्वसहायो भवति, मा भूत्तिमिरं तेजसः सहायभूतमित्यर्थः । कर्मणो विद्याप्रतिकूलत्वमुक्तं साधयति । विद्याया इत्यर्द्धेन । हिशब्दः प्रसिद्धवद् द्योतकः । साभिमानत इति ब्राह्मण्याद्यभिमानसहितपुरुषनिर्वर्त्यत्वात्कर्मणो विद्यायाश्च कूटस्थात्माकारतया जात्याद्यभिमानहीननिष्ठत्वात्प्रसिद्धो विद्याकर्मणोर्विरोध इत्यर्थः ॥ ११ ॥

हिशब्दद्योतितां प्रसिद्धिमुपपादयति ।

(१२) निर्विकारात्मबुद्धिश्च विद्येतीह प्रकीर्त्तिता ॥१२॥
अहं कर्त्ता ममेदं स्यादिति कर्म प्रवर्त्तते ।

निर्विकारेति । नाहं कर्त्ता भोक्ता किं तु कूटस्थं ब्रह्मैवास्मीत्येवमात्माकारान्तःकरणवृत्तिर्विद्येतीह वेदान्तेषु विद्वद्भिः प्रकर्षेणोक्तेत्यर्थः । कर्म त्वहं ब्राह्मणः स्वकर्मणः कर्त्ता ममेदं कर्मसाध्यं फलं भविष्यतीत्यभिमानपूर्वकं प्रवर्त्तते इति प्रत्यक्षमतः स्फुटो विरोध इत्यर्थः ॥ १२ ॥

ज्ञानकर्मणोरन्तर्मुखत्वबहिर्मुखत्वाभ्यां प्रवृत्तितो विरोधमुक्त्वोत्पत्तितोपि विरोधमाह ।

(१३) वस्त्वधीना भवेद्विद्या कर्त्रधीनो भवेद्विधिः ॥१३॥
कारकाण्युपमृद्नाति विद्या बुद्धिमिवोषरे ।
इति तत्सत्यमादाय कर्म कर्तुं व्यवस्यति ॥ १४ ॥

वस्त्वधीनेति । प्रमाणवस्त्वधीना विद्या यथाप्रमाणं यथावस्तु च जायते न तत्र पुरुषस्वातन्त्र्यं संभवतीत्यर्थः । विधिर्विधेयं कर्म कर्त्रधीनं पुरुषेण कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यमतः पुरुषस्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्यरूपविरुद्धहेतुजन्यत्वाच्च कर्मज्ञानयोः समुच्चय इत्यर्थः । किं च विद्यायां सत्यां कर्मणो निराश्रयतया स्वरूपालाभःच ज्ञानसहकारितेति विधान्तरेण विरोधमाह । कारकाणीति । ऊषरदेशे जातामुदकबुद्धिं यथोषरस्वभावावलम्बिनी विद्योपमृद्नाति तथात्मन्यविद्याध्यस्तकारकबुद्धिमात्मस्वभावावलम्बिनी विद्योपमृद्नात्येवेत्यर्थः । इति तत्सत्यमित्यर्द्धश्लोकः पूर्वेणैवान्वेति । उपमृद्नाति इति यतो ऽतस्तत्कारकजातं सत्यमादाय कर्म कर्त्तुं ज्ञानी कथं व्यवस्यतीति कथंशब्दाध्याहारेणायं योजनीयः ॥ १३ ॥

विरुद्धत्वकृतं समुच्चयासंभवं फलितमाह ।

(१४) विरुद्धत्वादतः शक्यं कर्म कर्तुं न विद्यया ।
सहैव विदुषा तस्मात्कर्म हेयं मुमुक्षुणा ॥ १५ ॥

विरुद्धत्वादिति । अतो विरुद्धत्वादिति सामानाधिकरण्यं विद्यया सह कर्म कर्त्तुं विदुषा न शक्यमेवेत्यन्वयः । समुच्चयनिराकरणफलमाह । तस्मादिति ॥ १४ ॥

ननु ज्ञात्वा कर्म समाचरेदित्यादिवचनात्स्वर्गकामादिविध्यन्यथानुपपत्तेश्च देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानवतः कर्माधिकाराज्ज्ञानकर्मणोर्विरोधे च तदयोगादधिकार्यभावेन कर्मकाण्डस्याप्रामाण्यं प्राप्तमित्याशङ्क्य कर्मस्वरूपभेदाङ्गविशेषप्रयुक्तिक्रमाधिकारादिविशेषज्ञानस्य देहादिव्यतिरेकात्मज्ञानस्य च कर्मविशेषाधिकारिण्यपेक्षितत्वे ऽपि न परमात्मतत्त्वज्ञानं तत्रापेक्ष्यते ऽनुपयोगादधिकारविरोधाच्चेत्यभिप्रेत्य समाधत्ते ।

(१५) देहाद्यैरविशेषेण देहिनो ग्रहणं निजम् ।
प्राणिनां तदविद्योत्थं तावत्कर्मविधिर्भवेत् ॥ १६ ॥

देहाद्यैरिति । यद्वा यद्यौपनिषदं ज्ञानं कर्मकारकभेदोपमर्दकं स्यात्तदा ज्ञानकाण्डेन कर्मकाण्डस्य निर्विषयीकरणाद्बाधितविषयं कर्मकाण्डमप्रमाणं स्या,त्तच्चानिष्टं, स्वाध्यायाध्ययनविधिविरोधा,दित्याशङ्क्य किमात्मतत्त्वज्ञानात् प्रागूर्द्ध्वं वा तदप्रामाण्यापत्तिरिति विकल्प्याद्यं निराकरोति । देहाद्यैरिति । देहिन आत्मनो देहाद्यैर्देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणतद्धर्मैरविशेषेणाविवेकेन ग्रहणं तद्विशिष्टतयैवात्माभिमानरूपं निजं स्वाभाविकं न योषिदादावग्न्यादिभावबुद्धिवद्विध्यधीनं यदेवंविधं प्राणिनामात्मज्ञानं तदविद्योत्थमनाद्यज्ञानजभ्रान्तिसंस्कारोत्थं सर्वसाधारणत्वाद्यावदेवं ब्राह्मणोहं गृहस्थोहं सकलेन्द्रियवानहं सकामो बलवानित्यादिज्ञानमनुवर्त्तते तावत्कर्मविधिः कर्मकाण्डं प्रमाणं भवेदित्यर्थः । प्रमितिजनकं हि प्रमाणं भवति । अधिकारिणश्च प्रमितिजनको वेदो नानधिकारिण इति स्थिते कर्मप्रवृत्तिपर्यन्तं प्रमितिजनकस्य विधिकाण्डस्योक्ताधिकारिलाभाच्च ब्रह्मात्मतत्त्वविद्योदयात्प्रागप्रामाण्यप्रमितिरिति नाध्ययनविधिविरोध इति भावः ॥ १५ ॥

द्वितीयं विकल्पमिष्टापत्त्या प्रत्याचष्टे ।

(१६) नेतिनेतीति देहादीनपोह्यात्मावशेषितः ।
अविशेषात्मबोधार्थं तेनाविद्या निवर्त्तिता ॥ १७ ॥

नेतीति । नेतिनेतीतिवीप्सार्थया श्रुत्या देहादीन्मिथ्यादृष्ट्यात्मात्मीयभावेन गृहीतानशेषानपोह्य प्रतिषिध्य प्रतिषेधावधिभूत आत्मावशेषितः सत्यस्य सत्यमित्यादौ किमर्थमित्यत आहाविशेषात्मबोधार्थमिति । अविशेषश्चासावात्मा चेति तथा तस्य बोधो निर्विशेषचित्सदानन्दस्वभावाविर्भावस्तदर्थमित्यर्थः । परागर्थेष्वपोह्वितेषु तदवधित्वेन प्रत्य-

गर्थं एवावशिष्यत इति प्रत्यक्तत्वबोधार्थमित्युक्तं भवति । बोधे सति किं स्यात्तदाह । तेनेति । यन्निबन्धनो देहादावात्माभिमानः कर्माधिकारहेतुः सा ऽविद्या तेन बोधेन निवर्त्तिता बाधितेत्यर्थः । अतो निमित्ताभावात् नैमित्तिकाभाव इति न्यायेनात्मतत्त्वज्ञानवतो न कर्मविधिप्रतिपत्तिरिति तं प्रति फलवद्विज्ञानजनकत्वाभावात्कर्मकाण्डस्य तदानीमप्रामाण्यमिष्टमेव । निवृत्ततीव्रक्रोधं प्रत्यभिचारविधिशास्त्रवदिति सर्वमनवद्यम् ॥ १६ ॥

ननु निर्विशेषात्मबोधेन सकृन्निवृत्ताप्यविद्या पुनरुद्भविष्यति, ततः कर्माधिकारहेतुसंभवात्कर्मविधिः स्याच्छुक्तितत्त्वावगमात्तदज्ञाननिवृत्तावपि पुनस्तत्र समयान्तरे रजतभ्रमोदयोपलम्भादित्याशङ्क्याह ।

(१७) निवृत्ता सा कथं भूयः प्रसूयेत प्रमाणतः ।
असत्ये वा विशेषे ऽपि प्रत्यगात्मनि केवले ॥ १८ ॥

निवृत्तेति । प्रमाणतो निवृत्ता प्रमाणाग्निना दग्धा सा ऽविद्या भूयः पुनः कथं प्रसूयेत जायेत, नहि मृता दग्धा च भार्या पुनः प्रसवायोद्भवति, तद्वदित्यर्थः । अविद्यान्तरं जायेतेति चे,त्तत्र वक्तव्यं, किं निर्निमित्तं जायेत निमित्ताद्वा, नाद्यो, ऽकारणकार्योत्पत्तावतिप्रसङ्गाद्, द्वितीये किमात्मा निमित्तमनात्मा वा, नाद्य इत्याहासत्ये वेति । अविशेषे केवले इत्यनयोर्व्याख्यानव्याख्येयभावः । यद्वा ऽविशेष इत्युक्ते मूर्त्यादिकतिपयविशेषाभावे ऽपि विशेषान्तरशङ्का स्यादत उक्तं केवल इति, तावत्युक्ते एकाकिनो ऽप्यात्मनः प्रयत्नादिगुणयोगित्वविशेषशङ्का स्यात्तन्निवृत्तये ऽविशेष इत्युक्तं, तथा चाविशेषे केवले प्रत्यगात्मनि सर्वान्तरे परमार्थवस्तुनि सा ऽविद्या ऽसती एव न सत्तां लभते, असहायस्यात्मनः कूटस्थस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः । अविद्यान्तरसहायाभ्युपगमे चान्योन्याश्रयो ऽनवस्था वा प्रसज्येतेत्यर्थः । अपिशब्देन पक्षान्तरं निरस्यते । अनात्मन्यप्यसत्यैव सा अविद्या कार्यस्यानात्मनो ऽविद्याहेतुत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । शुक्तिकादौ तु रजतादिविक्षेपोपादानांशस्यैवाविद्याशक्तिभेदस्य ज्ञानेन निवृत्त्यभ्युपगमान्मूलाज्ञानस्य तादृगनन्तशक्तिमतो विद्यमानत्वात्तद्वशात्पुनर्भ्रान्त्युदयोपपत्तेर्दृष्टान्तो विषम इति द्रष्टव्यः ॥ १७ ॥

अविद्यायाः पुनरनुद्भवसाधनफलमाह ।

(१८) न चेद्भूयः प्रसूयेत कर्त्ता भोक्तेति धीः कथम् ।
सदस्मीति च विज्ञाने तस्माद्विद्या ऽसहायिका ॥ १६ ॥

न चेदिति । पादत्रयेण सदेव ब्रह्मैवाहमस्मीति विज्ञाने विशिष्टज्ञाने अपरोक्षानुभवे सति भूयः पश्चात्र चेदविद्या प्रसूयेत कर्त्ता भोक्तेति धीः कर्माधिकारनिमित्तभूता कथं स्यात्तस्मादेवेत्यर्थः । चकारः कर्तृत्वादेः पारमार्थिकत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थः । कर्तृत्वादेः पारमार्थिकत्वे ऽविद्यानिवर्त्यत्वायोगादनिर्मोक्षप्रसङ्ग इति भावः । ज्ञानकर्मसमुच्चयनिराकरणमुपसंहरति । तस्मादिति । यस्माद्विद्यायामुत्पन्नायां कर्मासंभवः सिद्धस्तस्मादसहाया केवलैव विद्या कैवल्यहेतुरित्यर्थः ॥ १८ ॥

विद्यायाः सहकारिनिरपेक्षत्वेनैव मोक्षहेतुत्वमिति युक्त्योक्तेर्थे श्रौतलिङ्गमुपोद्बलयति ।

(१६) अत्यरेचयदित्युक्तो न्यासः श्रुत्या ऽत एव हि ।
कर्मभ्यो मानसान्तेभ्य एतावदिति वाजिनाम् ॥ २० ॥
अमृतत्वं श्रुतं तस्मात्त्याज्यं कर्म मुमुक्षुभिः ।

अत्यरेचयदिति । तैत्तिरीयोपनिषत्सु सत्यं परं परं सत्यमित्युपक्रम्य सत्यतपआदिमानसान्तानि कर्माणि श्रेयःसाधनत्वेन निर्दिश्य तानि वा एतान्यवराणि तपांसीति तेषां फलाफलत्वेन निन्दामभिधाय न्यास इति ब्रह्मेत्युक्तो न्यास एवात्यरेचयदिति तत्त्वज्ञानान्तरङ्गभूतः संन्यासः स्तूयते तस्मान्निन्दितस्यानुपादेयत्वात् स्तुतस्य चोपादेयत्वात्कर्मसापेक्षत्वे मोक्षस्य संन्यासविधानानुपपत्तेः ससंन्यासमात्मज्ञानमेव मोक्षसाधनं गम्यत इत्यर्थः । अत एव हीति । ज्ञानस्य स्वफले कर्मनिरपेक्षत्वादेवेत्यर्थः । लिङ्गान्तरमाह । एतावदिति । वाजिनाममृतत्वं श्रुतमिति वाजसनेयिनामुपनिषत्सु आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितमित्युपक्रम्याद्वयमात्मतत्त्वं दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तप्रबन्धेनोपपाद्योक्तानुशासनासि मैत्रेय्येतावदरे खल्वमृतत्वमिति ज्ञानस्यैवामृतत्वसाधनत्वावधारणं श्रुतं तस्य कर्मानपेक्षायां लिङ्गमन्यथैतावदरे इत्यवधारणार्थवचनानुपपत्तेरित्यर्थः । अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति च तत्रोक्तो वित्तसाध्यस्य कर्मणो ऽमृतत्वसाधनत्वाभावे लिङ्गमनुसंधेयम् । न च विद्यां चाविद्यां चेति समुच्चयविधानविरोधः, तस्य देवतोपासनज्ञानकर्मसमुच्चयविषयत्वादन्यथा हिरण्मयेन पात्रेणाग्ने नय सुपथेति च मार्गयाचनाद्यनुपपत्तेरिति सर्वमनवद्यम् ।

"न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः"
त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमम् ।
त्यजतैव हि तज् ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक् परं पदम् ॥

इत्यादिशास्त्राद्यस्मात्त्यागोपलक्षितमात्मज्ञानमेव मुक्तिसाधनं तस्मादिति प्रकृतार्थमुपसंहरति । तस्मात्त्याज्यं कर्म मुमुक्षुभिः साधनचतुष्टयसंपन्नैरात्मतत्त्वजिज्ञासुभिरित्यर्थः । विविदिषोरपि नास्ति कर्मावसरः कुतो विदुष इत्यभिप्रायः । अत्रार्द्धश्लोकोधिकः प्रागुक्ताधिकार्द्धेन संख्येयः ॥ १९ ॥

तदेवं मुमुक्षुणा सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकं ज्ञाननिष्ठेन भवितव्यमिति न्यायेनोपपाद्येदानीं परोक्तं दृष्टान्तमनूद्य दूषयति ।

(२०) अग्निष्टोमवदित्युक्तं तत्रेदमभिधीयते ॥ २१ ॥

अग्निष्टोमवदिति । अर्द्धश्लोकेन दूषणमुच्यत इति प्रतिज्ञाय श्लोकेन दूषणमाह ।

(२१) नैककारकसाध्यत्वात्फलान्यत्वाच्च कर्मणः ।
विद्या तद्विपरीताऽतो दृष्टान्तो विषमो भवेत् ॥ २२ ॥

नैकेति । कर्मणोऽग्निष्टोमादेरनेककारकसाध्यत्वान्नियतद्रव्यमन्त्रतन्त्रप्रयोगसाध्यत्वादिति यावत् । तथा फलान्यत्वात्फलभेदवत्त्वाद्यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति श्रुतेर्विद्याद्वारा वीर्यवत्तरफलविशेषसंभवाच्च युक्ता सहकार्यपेक्षेत्यर्थः । नैवं विद्याया इत्याह । विद्येति । तद्विपरीता कर्मस्वभावविपरीतस्वभावेति यावत् । यथा वस्त्वधीनप्रमाणनिबन्धनाया निरतिशयमोक्षैकफलाया विद्याया न सहकार्यपेक्षा युक्तेत्यर्थः । यत एवं स्वभावभेदः कर्मविद्ययोरतोऽग्निष्टोमदृष्टान्तो विषमो दार्ष्टान्तिकाननुरूपो भवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

वैषम्यमेवोपपादयति ।

(२२) कृष्यादिवत्फलार्थित्वादन्यकर्मोपबृंहणम् ।
अग्निष्टोमस्त्वपेक्षेत विद्यान्यत्किमपेक्षते ॥ २३ ॥

कृष्यादिवदिति । अग्निष्टोमः सातिशयः साध्यफलार्थत्वादन्यकर्मोपबृंहणमन्यैः कर्मभिः सहकारिभिर्विहितोद्गीथाद्यङ्गसंश्रितोपासनादिरूपैरुपचयमपेक्षेतेति योजना । तत्र दृष्टान्तः, कृष्यादिवदिति । कृषिवाणिज्यादौ फलोपचयार्थसाधनविशेषोपचयः प्रसिद्ध इत्यर्थः । विद्या तु निरतिशयफलत्वादन्यत्सहकारिभूतं किं वस्त्वपेक्षते न किमपीत्यर्थः ॥ २२ ॥

यदुक्तमकुर्वन्विहितं कर्मेति प्रत्यवायस्मृतेश्चेति तत्राह ।

(२३) प्रत्यवायस्तु तस्यैव यस्याहंकार इष्यते ।
अहंकारफलार्थित्वे विद्येते नात्मवेदिनः ॥ २४ ॥

प्रत्यवायस्त्विति । अस्य कर्मणोऽहं कर्ता एतत्कृत्वेदं फलं भोक्ष्य इति यस्याहंकार इष्यते दृष्टो भवति स्वाभाविको वर्तेत इति यावत्तस्याधिकृतस्य विहिताकरणप्रत्यवायो भवेदित्यर्थः । आत्मवेदिनः आत्मतत्त्वज्ञाननिष्ठस्य तु अहंकारफलार्थित्वे न विद्येते विषयाभावादतो निमित्ताभावाच्च प्रत्यवायस्तस्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

विद्यैवाज्ञानहानाय न कर्माप्रतिकूलं त इत्युपक्रम्येयता ग्रन्थेन कर्मणः स्वातन्त्र्येण वा ज्ञानसहकारितया वा सर्वथा न साक्षान्मोक्षहेतुत्वमस्तीत्युपपाद्य ब्रह्मविद्यामथेदानीं वक्तुं वेदः प्रचक्रम इति परमप्रकृतमुपसंहरति ।

(२४) तस्मादज्ञानहानाय संसारविनिवृत्तये ।
ब्रह्मविद्याविधानाय प्रारब्धोपनिषत्त्वियम् ॥ २५ ॥

तस्मादिति । विद्यायाः कर्मनिरपेक्षत्वं तच्छब्दार्थः अज्ञानहानायानाद्यज्ञाननिराससिद्धयेऽपेक्षितब्रह्मविद्यां विधातुं संपादयितुमियं परोपनिषद्वेदान्तभागः प्रारब्धेति योजना अज्ञानहानस्य विशेषणं संसारविनिवृत्तय इति संसारस्य विनिवृत्तिः सम्यङ्निवृत्तिर्यस्मादिति विग्रहः अक्लीबत्वमार्षमत्रोपनिषच्छब्दः लक्षणया वेदान्तग्रन्थेषु प्रयुक्तः ॥ २४ ॥

तर्हि कोऽस्य मुख्योऽर्थ इति वीक्षायां ब्रह्मविद्यायां शब्दसामर्थ्यं दर्शयन्नुपनिषच्छब्दव्युत्पादनेनापि स्वतन्त्रैव विद्या मोक्षहेतुरिति सूचयति ।

(२५) सदेरुपनिपूर्वस्य क्विपि चोपनिषद्भवेत् ।
मन्दीकरणभावाच्च गर्भादेः शातनात्तथा ॥ २६ ॥

॥ इति चैतन्यप्रकरणम् ॥ १ ॥

सदेरिति षद्लृविशरणगत्यवसादनेष्विति धातोरुपनीत्युपसर्गद्वयपूर्वकस्य क्विप्प्रत्ययान्तस्योपनिषदिति रूपमस्त्यत्र धात्वर्थत्रयम् । तथाहि, ये मन्दब्रह्मविदस्तेषां गर्भजन्मजरादिकमुपनिषादयति शिथिलीकरोतीत्युपनिषदित्येकोऽर्थः । जिज्ञासोश्चोप समीपे निश्चयेन ब्रह्म गमयतीति द्वितीयः । तत्त्वविदां तु गर्भादि नाशयत्येवेति तृतीयः । एवं सम्यग्धात्वर्थयोगाद् विद्यैवोपनिषच्छब्दवाच्या तादर्थ्याद्ग्रन्थोऽप्युपनिषदुच्यते लाङ्गलं जीवनमितिवदित्यर्थः ॥ २५ ॥

इत्युपोद्घातप्रकरणं प्रथमं विवृतम् । चैतन्यप्रकरणमिति टीकान्तरे ॥ १ ॥

तदेवं मुमुक्षोर्मोक्षसाधनब्रह्मात्मविद्याप्रतिपत्तये वेदान्तारम्भ उपपद्यत इति स्थिते पुनराशङ्क्यते । "ननु विद्योदयाय वेदान्तारम्भस्तदोपपद्यते यदि विद्योदयः संभाव्येत, स इहात्मनि संसारित्वग्राहकप्रत्यक्षादिविरोधाद्वाक्यशतेनापि नोत्पादयितुं शक्यते, असंजातविरोधितया प्रत्यक्षादेर्बलवत्त्वात्तदुपजीविनश्चागमस्य दुर्बलत्वात्कथं चिदुत्पन्नापि विद्या यदि प्रमाणसिद्धं संसारं बाधेत तर्हि प्रत्यगात्मनोऽपि ब्रह्मरूपत्वं कथं प्रत्यक्षानुभवो न बाधेतेति" । अत उत्तरं वदति ।

(१) प्रतिषेद्धुमशक्यत्वान्नेतिनेतीति शेषितम् ।
इदं नाहमिदं नाहमित्यद्धा प्रतिपद्यते ॥ २७ ॥

प्रतिषेद्धुमित्यादिना । नेतिनेतीतिवीप्सया सकलदृश्यप्रतिषेधे शेषितमुर्वरितं यदात्मतत्त्वं तत्प्रतिषेधावधित्वेन प्रति-

षेद्धुः स्वरूपत्वेन प्रतिषेधसाक्षितया अवस्थितं यतो ऽतः प्रतिषेद्धुमशक्यत्वाद्बुद्धा साक्षात्प्रतिपद्यते निःसंदिग्धमुपलभ्यत इति योजना । उपलम्भप्रकारमभिनयति । इदमिति । इदं देहरूपं नाहमात्मा इदमिन्द्रियजातं मनोबुद्धिप्राणतदुपादानाचेतनपर्यन्तं नाहं किं त्वेषां प्रकाशकमव्यभिचारि स्वयंप्रकाशं कूटस्थमक्षरं यस्मिन्सर्वं जगदाश्रयो ऽव्याकृताकाश ओतश्च प्रोतश्च तदेवाहं परममक्षरमिति प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अनेन विद्या नोदेतीत्येषा शङ्का निराकृता । प्रतिषेद्धुमशक्यत्वादित्यनेन तु यथाव्याख्यातेन बाधायोग्यत्वं दर्शितमिति विवेक्तव्यम् ॥ १ ॥

नन्वहं ब्रह्मेति ज्ञानमुक्तविधयोत्पन्नमपि न प्रतिष्ठां लभते देहेन्द्रियाद्यभिमानस्यानवरतमनुवृत्तेरित्याशङ्क्य तस्य प्रमाणमूलत्वाभावाद्बाधितानुवृत्तिमात्रस्वभावत्वाच्च विद्याप्रतिपन्नत्वमित्यभिप्रेत्य वाक्योत्थज्ञानस्य प्राबल्यमुपपादयति ।

(२) इदंधीरिदमात्मोत्था वाचारम्भणगोचरा ।
निषिद्धात्मोद्भवत्वात्सा न पुनर्मानतां व्रजेत् ॥ २८ ॥

इदंधीरिति । देहादावनात्मन्यात्मबुद्धिरहंधीरित्युच्यते, सा अहंकर्तुरिदमंशात्पूर्वपूर्वाहंकारवासनावासितान्तःकरणरूपादिदमात्मनः सकाशादुत्थिताध्यासात्मिकेत्यर्थः । स्वरूपतो ऽस्या दौर्बल्यमुक्त्वा विषयभेदादपि तदाह । वाचारम्भणगोचरेति । निरूप्यमाणे स्वतः सत्ताहीनमपि यदपरोक्षव्यवहारगोचरतया गम्यते तद्वाचारम्भणमनृतजडानात्मकरूपं तदेव गोचरो विषयो यस्याः सा तथा, यत एवमतो नेतिनेतीति शास्त्रेण निषिद्धो बाधित आत्मा स्वरूपमुद्भवः कारणं च यस्याः सा निषिद्धात्मोद्भवा तस्या भावो निषिद्धात्मोद्भवत्वं तस्मादिति विग्रहः, सा पुनरिदंधीरात्मयाथात्म्यज्ञानानन्तरं मानतां प्रमाणत्वं न व्रजेन्न लभेत, अवस्तुत्वादवस्तुजत्वादवस्तुविषयत्वाच्च स्वप्नावस्थविशेषज्ञानवदित्यर्थः । अतो वाक्योत्थमेव ज्ञानं प्रबलं नेतरदिति भावः ॥ २ ॥

इदानीं पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवदिति न्यायेन प्रथमोत्पन्नाया अपि कर्त्ता भोक्तेत्यादिधिय उत्तरेण ब्रह्मात्मज्ञानेन बाध्यत्वमुपपादयति ।

(३) पूर्वबुद्धिमबाधित्वा नोत्तरा जायते मतिः ।
दृगिरेकः स्वयं सिद्धः फलत्वात्स न बाध्यते ॥ २९ ॥

पूर्वबुद्धिमिति । नहि शुक्त्यज्ञानजन्यां रजतबुद्धिमबाधित्वा शुक्तिधीरुत्तरोत्पद्यते, एवं कर्त्रादिबुद्धिमबाधित्वा नात्मतत्त्वज्ञानमुत्तरमुत्पद्यते, अतः प्रसक्तप्रतिषेधात्मकत्वाद्बाधस्य पूर्वसमय उत्तरप्रसक्त्यभावाच्च पूर्वेणोत्तरस्य बाधः, किं तु परेण पूर्वस्य प्रसक्तस्य बाध इत्यनवद्यम् । पदार्थबोधे शब्दस्य मानान्तरसापेक्षत्वेपि न वाक्यार्थबोधे तदपेक्षा, पदार्थबोधेपि व्यवहारमात्रस्यैवापेक्षणात् पूर्वबुद्धेर्व्यवहाराङ्गत्वांशस्योत्तरेणात्मज्ञानेनाबाधनाच्च नोपजीव्यविरोधश्चेति द्रष्टव्यम् । किं चौपनिषदात्मज्ञानमेव तत्त्वावेदकमत्यन्ताबाध्यार्थत्वादित्याह । दृगिरिति । ब्रह्मात्माकारान्तःकरणवृत्तिप्रतिफलितापरोक्षस्फूर्त्तिर्दृगिरित्युच्यते । स चैकः पराभावेनोपलक्षितो ऽद्वितीय इति यावत्, स्वयंसिद्धः परनिरपेक्षसत्तास्फूर्त्तिकः स न बाध्यते, उक्तविशेषणैर्बाधायोग्यत्वावगमात्फलत्वाच्च, नहि फलं बाध्यते, तस्य सर्वज्ञानसाधारणत्वात्सर्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वाच्चेत्यर्थः । नित्यसिद्धस्याप्यस्य फलत्वं विषयाकारवृत्तिव्यक्तत्वापेक्षयोपचर्यत इति भावः ॥ ३ ॥

एवं ब्रह्मात्मज्ञानस्य वाक्यादनुत्पत्तिशङ्कामुत्पन्नस्य च प्राबल्योपपादनेन पूर्वप्रवृत्तप्रत्यक्षादिभिर्बाध्यार्थत्वशङ्कां चोत्सार्येदानीं कथमिदमुत्पद्यतामिति वीक्षायां पदार्थपरिशोधनेनेति श्रौतदृष्टान्तेनोपपादयति ।

(४) इदं वनमतिक्रम्य शोकमोहादिदूषितम् ।
वनाद्गान्धारको यद्वत्स्वात्मानं प्रतिपद्यते ॥ ३० ॥

॥ इति प्रतिषेधप्रकरणम् ॥ २ ॥

इदं वनमिति । इदं शरीरमेव वनमिव वनं रागद्वेषशोकमोहादिभिर्व्याघ्रतस्करादिस्थानीयैर्दूषितमाक्रान्तमतिक्रम्य बुद्ध्याद्यमाचार्यादवगम्यान्वयव्यतिरेकालोचनया पदार्थशोधनेन देहादिकमनात्मभूतत्वात्त्यक्त्वा स्वमात्मानं सर्वानुस्यूतमनपोह्यं प्रपद्यते ऽहं ब्रह्मास्मीत्यौपनिषदं पुरुषमवगच्छतीत्यर्थः । यथा गान्धारको गन्धारदेशवासी पुरुषो बद्धचक्षुरेव तस्करैरानीय महावने निक्षिप्तः सबन्धमोक्षार्थी तत्राक्रोशं कुर्वन्केन चित्कारुणिकेनोपलब्धस्तेन मोचितबन्धो दर्शितस्वदेशमार्गो ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी वनात्स्वं देशं प्रतिपद्यते तथायमपि संसारी अविद्यारागादितस्करैर्मिथ्याज्ञानपटेन विवेकदृष्टिमाच्छाद्य स्वदेशाद्देहारण्यं प्रवेशितो बन्धमोक्षार्थी कदा चित्कन चित्कारुणिकेनाचार्येण ब्रह्मविदा त्याजितमिथ्यादृष्टिपटः प्रतिबोधितस्वदेशब्रह्ममार्गोन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वयमूहमानः स्वमात्मानमभिगच्छतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

आत्मज्ञानोत्पत्तिविधिप्रकरणं द्वितीयं विवृतं, प्रतिषेधप्रकरणमित्यन्यत्र ॥ २ ॥

येयं ब्रह्मविद्या प्रतिपादिता तस्यां प्रकाशमानं ब्रह्म किं प्रत्यगात्मनो भेदेन प्रत्येतव्यं तदभेदेन वेति द्वासुपर्णासयुजेत्यत्र भेदश्रवणादयमात्मा ब्रह्मेत्यभेदश्रवणाच्च सन्देहे निर्णयकारणं श्रौतं दर्शयन्वाक्यविषयमर्थं स्पष्टयति ।

(१) ईश्वरश्चेदनात्मा स्यान्नासावस्मीति धारयेत् ।
आत्मा चेदीश्वरोस्मीति विद्या सा ऽन्यनिवर्तिका॥ ३१॥

ईश्वर इत्यादिना । ईश्वरो जगत्कारणत्वेनोपलक्षितः परमात्मा सत्यज्ञानानन्तानन्दरूपः, स चेदात्मभिन्नो मेर्वादिवद्विषयभूतः परोक्षो वा स्यात्तदा असावीश्वरो ऽहमस्मीति मुमुक्षुर्न धारयेदात्मानं तत्त्वतो न प्रतिपद्येत, ततस्तत्त्वमस्यादिवचनविरोधः स्यात् । आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चेतिन्यायविरोधश्च स्यादित्यर्थः । ईश्वर एवात्माहमस्मि नान्य इति चेद्धारयेद्विजानीयात्तदा न श्रुतिन्यायविरोध इति ग्राह्यं,सा विद्या तिरोहितभेदाकारप्रत्यग्ब्रह्मैक्यावलम्बिनी अन्यस्या अविद्याया निवर्त्तिका समूलसंसारनिवर्त्तिकेत्यर्थः । "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती" त्यादिश्रुतौ ब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मभावफलश्रवणादन्यत्वपक्षे स्थितस्य नष्टस्य वान्यस्यान्यथा वानुपपत्तेरैक्यज्ञानमेव फलवदिति तत्रैव शास्त्रतात्पर्यं न भेदे, तत्त्वज्ञानस्याफलत्वादन्योसावन्योहमस्मीति न स वेदेति भेददर्शनस्य निन्दितत्वाच्च, भेदश्रुतेस्त्वनाद्यविद्याकल्पितभेदानुवादपरत्वान्न स्वार्थे तात्पर्यमिति भावः ॥ १ ॥

इतश्चाभेदे वेदतात्पर्यमित्याह ।

(२) आत्मनोन्यस्य चेद्धर्मा अस्थूलत्वादयो मताः ।
अज्ञेयत्वे ऽस्य किं तैः स्यादात्मत्वे ह्यन्यधीहृतिः॥ ३२॥

आत्मन इति । अस्थूलत्वादयो धर्माः प्रत्यगात्मनोन्यस्य भिन्नस्येश्वरस्य चेन्मता इष्टाः स्युः तदास्येश्वरस्यानात्मभूतत्वादज्ञेयत्वे सति मुमुक्षोरस्थूलत्वादिभिः श्रोतैर्धर्मैः किं स्यान्न किमपि स्थूलोहं कृशोहमित्यादिस्वगतभ्रान्त्यनिवृत्तेरित्यर्थः । यदा त्वस्थूलत्वादिधर्मक ईश्वरोहमस्मीति ज्ञायते तस्याप्यात्मत्वे सति प्रतीचोन्यधीहृतिः स्वात्मन्येव गृहीतायाः कृशस्थूलत्वादिधियो मोहमूलाया बाधसिद्धिः फलं स्यादित्यर्थः॥२॥

कस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति कार्यकारणात्मकजगदाश्रयप्रश्नोत्तरत्वेनाक्षरस्योपक्रमादेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गीति जगदीश्वरतया मध्ये परामर्शाददृष्टं द्रष्ट्रित्यादिना तत्स्वभावकथनपूर्वकमन्ते चैतस्मिन्नु खलु अक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्युपसंहारादीश्वरपरता ब्रह्मवाक्यस्याशेषस्यावधारिता । तच्च नान्यदतोस्ति द्रष्टृ श्रोतृ मन्तृ विज्ञात्रिति च द्रष्टृत्वाद्युपलक्षितस्य प्रत्यगात्मनोक्षरब्रह्माभेदश्चावधारित इतीश्वरात्मनोरभेद एव शास्त्रार्थः यतस्तस्मात्प्रत्यगात्मन्यध्यस्तास्थूलत्वादिप्रतिषेधपरमिदं वाक्यमास्थेयमित्यभिप्रेत्याह ।

(३) मिथ्याध्यासनिषेधार्थं ततोस्थूलादि गृह्यताम् ।
परत्र चेन्निषेधार्थं शून्यतावर्णनं हि तत् ॥ ३३ ॥

मिथ्येति । ततस्तस्माद् मिथ्याध्यासस्याज्ञानमूलस्य निषेधार्थं निवृत्त्यर्थमस्थूलादिप्रत्यगात्मविशेषणत्वेन गृह्यताम् । विपक्षे दोषमाह । परत्रेति । अस्थूलादिवाक्यं परत्र प्रत्यगात्मनोन्यत्र स्थूलत्वादिनिषेधार्थं चेत्स्यात्तदा हि निश्चितं शून्यतावर्णनमेव तत् स्यादात्मनोन्यस्य जडत्वात्तस्य च स्थौल्यादिधर्मयोगान्निषेध्यान्तःपातित्वे सतीश्वरस्येश्वरत्वायोगान्निषेधमात्रपरमेव वाक्यं स्यादित्यर्थः । तस्मादस्थूलादिधर्मकस्यानात्मत्वायोगादीश्वरमभ्युपगच्छतात्मैव सोभ्युपगन्तव्य इति भावः ॥ ३ ॥

किं च प्रत्यगात्मनोन्यत्र स्थूलत्वादिप्रतिषेधे चाप्राप्तप्रतिषेधो निष्फलश्चापद्येतेति दोषान्तरमाह ।

(४) बुभुत्सोर्यदि चान्यच्च प्रत्यगात्मन इष्यते ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति चानर्थकं वचः ॥ ३४ ॥

॥ इतीश्वरप्रकरणं तृतीयम् ॥ ३ ॥

बुभुत्सोरिति । यदि प्रत्यगात्मनो बुभुत्सोरात्मतत्त्वं बोद्धुमिच्छोः संसारित्वेनाभिमतादात्मन इति यावत् तदन्यत्र देहेन्द्रियप्राणमनस्तद्धर्मनिषेध इष्यते तदा अप्राण इत्यादिवचनमनर्थकं निर्विषयं स्यादन्यत्र प्राणादिप्रसक्त्यभावात्प्रतिषेधस्य च दृष्टार्थत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

इतीश्वरात्मप्रकरणं तृतीयं विवृतम् ॥ ३ ॥

ननु यदिदमीश्वराभेदेनात्मनो ज्ञानं मोक्षसाधनमुक्तं तन्नोपपद्यते, संचितानेककर्मसद्भावात्कर्मणां च फलावश्यंभावनियमात्तैः प्रतिबन्धसंभवादिति तत्राह ।

(१) अहंप्रत्ययबीजं यदहंप्रत्ययवत्स्थितम् ।
नाहंप्रत्ययवन्दग्धं कथं कर्म प्ररोहति ॥ ३५ ॥

अहंप्रत्ययेति । अहमिति प्रत्ययोहंकारो ऽनात्मन्यात्माभिमानलक्षणः स बीजं कारणं यस्य कर्मणस्तदहंप्रत्ययबीजम्, अहमिति प्रतीयते आत्मा यस्मिन्नन्तःकरणे साभासे तदहंप्रत्ययवत्तस्मिन्नहंप्रत्ययवति स्थितं संचितं यत्कर्मजातं तन्नाहं कर्त्ता भोक्ता किं तु ब्रह्मैवाहमस्मीति यः प्रमाणजनितः प्रत्ययः स एव वह्निस्तेनैव दग्धं कथं पुनः प्ररोहति फलोन्मुखं जायेतेतियोजना । तथा च श्रुतिस्मृती ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥

इति । ज्ञानोदये नान्तरीयकतया मूलाज्ञानस्य विरोधादेव निवृत्तिसंभवात्तदा तत्कार्यान्तःकरणस्यापि निवृत्तेराश्रयाभावे

कर्मस्थित्ययोगात्कुतस्तेन मोक्षप्रतिबन्धशङ्केत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

ननु यथा ज्ञानवतोऽपि भिक्षाटनादिकर्म सफलमुपलभ्यते तथा तस्यादृष्टफलमपि कर्म सफलं स्यादिति कल्प्यत इति शङ्कते ।

(२) दृष्टवच्चेत्प्ररोहः स्यान्नान्यकर्मा स इष्यते ।
तन्निरोधः कथं चेत्स्यात्पृच्छामो वस्तदुच्यताम् ॥ ३६ ॥

दृष्टवच्चेत्प्ररोहः स्यादिति । परिहरति । नान्यकर्मा स इष्यते इति । नेति निषेधार्थः । स भिक्षाटनादिर्विदुषो व्यापारोऽन्यकर्मा अन्यत्प्रवृत्तफलं कर्म कारणं यस्य सोऽन्यकर्मा इष्यते, ज्ञानाविरोधिप्रारब्धफलकर्मनिबन्धनं हि भिक्षाटनादि, नैवं विधिलक्षणं, तस्य ज्ञानविरोधित्वादित्यर्थः । ननु ज्ञानादज्ञाननिवृत्त्या तन्मूलाहंकारनिवृत्तिद्वारेण तदाश्रयकर्मनिवृत्तौ कथमारब्धमपि कर्म सिद्ध्येद्यन्निमित्ता विदुषो भिक्षाटनादिकर्मप्रवृत्तिरिति पृच्छति पूर्ववादी । तन्निरोध इति । कर्माश्रयः प्रथमतच्छब्दार्थः । कर्म द्वितीयतच्छब्दार्थः ॥ २ ॥

उत्तरमाह ।

(३) देहाद्यारम्भसामर्थ्याज्ज्ञानं सद्विषयं त्वयि ।
अभिभूय फलं कुर्यात्कर्मान्ते ज्ञानमुद्भवेत् ॥ ३७ ॥

देहादीति । सद्विषयं प्रमाणजनितत्वेन तत्प्रबलमपि ब्रह्मात्मविषयं ज्ञानमभिभूय विदेहकैवल्यरूपात्फलात्प्रच्याव्य कर्म प्रारब्धफललक्षणं स्वफलं देहाभासजगदाभासरूपं त्वयि ज्ञानवत्यपि कुर्यादेव, कुतः, देहाद्यारम्भप्रतिसमर्थत्वादन्ते प्रारब्धकर्मफलभोगावसाने सति ज्ञानं प्रतिबन्धरहितं समुद्भवेदुद्भूतं भवति वर्त्तमानकार्यसंपादकाविद्यालेशमप्यपबाध्य विद्वांसं स्वाराज्ये स्थापयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु प्रारब्धकर्मवशाज्ज्ञानिनोऽपि भोगः स्यान्न त्वनारब्धकर्मतत्फलयोस्तस्मिन्नवस्थितिरिति कथमुपपद्येताज्ञानकार्यत्वाविशेषात्सर्वस्य, अज्ञाननिवृत्तौ च पुनराश्रयाभावेनावस्थानाभावस्य समत्वादित्याशङ्क्य विशेषमाह ।

(४) आरब्धस्य फले ह्येते भोगो ज्ञानं च कर्मणः ।
अविरोधस्तयोर्युक्तो वैधर्म्यं चेतरस्य तु ॥ ३८ ॥

आरब्धस्येति । भोगो ज्ञानं चेत्येते हि यस्मादारब्धस्य कर्मणः फले ऽतस्तयोरविरोधो युक्तः, इतरस्य त्वनारब्धफलस्य संचितस्य क्रियमाणस्य वा कर्मणो वैधर्म्यं वैपरीत्यं विरोध एवेत्यक्षरार्थः । अयं भावः । ज्ञानं हि स्वकारणाज्जायमानं शरीरादिसापेक्षमेव जायते, अशरीरस्यागन्तुकज्ञानासंभवात्, शरीरादि तु न ज्ञानकारणादुत्पद्यते, अन्यकारणस्यान्यहेतुत्वायोगा, दतः कैश्चित्कर्मविशेषैः शरीरविशेषे ज्ञानोत्पत्तियोग्ये स्वफलदानायारब्धे सति तमाश्रित्य ज्ञानहेतुकर्माणि ज्ञानमारभन्त इत्यभ्युपगन्तव्यं, तथा चारब्धे देहे तद्भोगस्यावश्यंभावित्वाद्भोगप्रदकर्मारब्धशरीरमाश्रित्य स्वहेतुं समासादितं ज्ञानं स्वफलमज्ञाननिवृत्तिं कुर्वदपि न सद्यो भोगैकनाश्यदेहारम्भककर्माक्षिप्ताविद्यालेशं निवर्त्तयेदित्युपजीव्यविरोधित्वाभावादिति नारब्धफलकर्मज्ञानयोर्विरोधो ऽनारब्धफलानां तु कर्मणामकर्त्रात्मतत्त्वज्ञानोदये विरोधादेव कर्तृस्वभावनिवृत्तावाश्रयाभावादभावोपपत्तेर्न ज्ञानेन सहावस्थानमुपपद्यते इत्यस्ति विशेष इति ॥ ४ ॥

ननु ज्ञानिनोऽपि चेद्भोगो देहारम्भककर्मनिबन्धनोऽस्ति तर्हि तस्य कदा चिद्देहात्माभिमानसंभवात्तदुद्भूतदुरितप्रतिबन्धवशान्मोक्षानुपपत्तिरिति चेन्नेत्याह ।

(५) देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानबाधकम् ।
आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते ॥ ३९ ॥

देहात्मज्ञानवदिति । यथा विवेकविलक्षणस्य लौकिकस्य देहे मनुष्योऽहमित्यात्मज्ञानं निःसन्दिग्धमुपलब्धं तथा मुख्यात्मन्येव देहाद्यहंकारपर्यन्तसाक्षिणि आत्मन्येव यस्य देहात्मज्ञानबाधकमहमस्मि परं ब्रह्मेत्येवं रूपं निःसंदिग्धं ज्ञानं भवेत्स यथोक्तज्ञानबलादनर्थराशेरपनीतत्वान्मुक्तिमनिच्छन्नपि बलान्मुच्यत एवेत्यर्थः । तथा चाविर्भूतात्मतत्त्वस्य पुनर्देहाभिमानहेत्वभावाच्च मोक्षे को ऽपि प्रतिबन्ध इति भावः । तथा च श्रुतिः ।

> भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
> क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥

इत्याद्याः । तथा स्मृतयो ऽपि ।

> बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः ।
> ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संबध्यते पुनः ॥
> यथा पर्वतमादीप्तं नाश्रयन्ति मृगद्विजाः ।
> तद्वद्ब्रह्मविदो दोषा नाश्रयन्ते कदा चन ॥
> मन्त्रौषधबलैर्यद्वज्जीर्यते भक्षितं विषम् ।
> तद्वत्सर्वाणि कर्माणि जीर्यन्ते ज्ञानिनः क्षणात् ॥

इति ॥ ५ ॥

ज्ञानिनः कर्मणा प्रतिबन्धाभावमुपपादितमुपसंहरति । तत इत्यर्द्धश्लोकेन ।

(६) ततः सर्वमिदं सिद्धं प्रयोगो ऽस्माभिरीरितः ।

॥ इत्यहंप्रत्ययप्रकरणम् ॥ ४ ॥

सर्वमिदमिति । प्रारब्धकर्माविरोधित्वोक्तिः, सिद्धं श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धमित्यर्थः । प्रयोग उपपत्तिः ॥ ६ ॥

तत्त्वज्ञानस्वभावप्रकरणं चतुर्थं विदित्वाहंप्रत्ययप्रकरणमित्यन्यत्र ॥ ४ ॥

॥ अथ वृषभानुजानामनाटिकायाः ॥

॥ तृतीयोऽङ्कः ॥

ततः प्रविशति मदनवेदनां नाटयन्ती ससखीजना राधा।

चम्पकलता। तन्मुखात् स्वेदबिन्दूनपमृज्य,साकूतम्। हला कधं सहसज्जेव्व एदाणं संभवो[१]।

राधा। गमणपरिस्समेण[२]।

चम्पकलता। सस्मितम्। संपदं ण दे परिस्समो हुविस्सदि, जदो संणिहिदो क्खु तुव वीसामहेदुओ सो तमालरुक्खओ जहिं पच्चक्खीभूदो दे तिलोईमोहणो सो[३]।

राधा। सभ्रूभङ्गम्। अइ सो को[४]।

चम्पकलता। कोवणे मा अण्णहा संकेहि कामरूवो[५]।

राधा। सप्रणयकोपम्। हला दाणिं ण दे वअणं सुणिस्सं[६]। इति कतिपयपदानि गच्छति।

चम्पकलता। पुरस्तमालं विलोक्य,राधां प्रति। हला मुहुत्तअं इह वीसमिअ अदूरे जा एसा पच्छाअसीअला कन्हस्स पुप्फवाड़िआ, णं अलंकरिअ पुप्पपल्लवेहिं मणो विणोदेहि[७]।

राधा। जं रुच्चइ सहीए[८]। इति सह सखीजनेन परिक्रामति।

ततः प्रविशति सप्रियालापः श्रीकृष्णः।

सर्वाः। ससंभ्रमं विलोकयन्ति।

राधा। निभृतं निर्वर्ण्यात्मगतम्। हिअअ समस्सस समस्सस, दाणिं मणोरहपहं वि अदिक्कामदि दे चिन्तिदं[९]।

प्रियालापः। भोदि चंपअलदे कीस णिच्चं इमाए वाड़िआए पुप्पाइं दीहिआए अ पंअजाइं चोरिअ तुम्हेहिं अप्पा अलंकरीअदि[१०]।

कृष्णः। सखे अलमनेनोपालम्भेन, यतः पुष्पेषु रतिर्नवयौवनशालिनीनामासां केनापि निवारयितुं न शक्यते।

---

[१] हे कथं सहसैवैतेषां संभवः।

[२] गमनपरिश्रमेण।

[३] सांप्रतं न ते परिश्रमो भविष्यति, यतः संनिहितः खलु तव विश्रामहेतुकः स तमालवृक्षकः, यत्र प्रत्यक्षीभूतस्ते त्रिलोकीमोहनः सः।

[४] अयि स कः।

[५] कोपने माऽन्यथा शङ्कय कामरूपम्।

[६] हे इदानीं न ते वचनं श्रोष्यामि।

[७] हे मुहूर्तकमिह विश्रम्यादूरे येषा प्रच्छायशीतला कृष्णस्य पुष्पवाटिका एनामलंकृत्य पुष्पपल्लवैर्मनो विनोदय।

[८] यद्रोचते सख्यै।

[९] हृदय समाश्वसिहि समाश्वसिहि, इदानीं मनोरथपथमप्यतिक्रामति ते चिन्तितम्।

[१०] भवति चम्पकलते कस्मान्नित्यमस्या वाटिकायाः पुष्पाणि दीर्घिकायाश्च पङ्कजानि चोरयित्वा युष्माभिरात्मालंक्रियते।

चम्पकलता। कृष्णस्य वक्रोक्तिमवधार्य, प्रियालापं प्रति। अज्ज जह इमिणा तुव वअस्सेण गोउले वल्लवविलासिणीणं[१]। इत्यर्धोक्ते सलज्जमिव तिष्ठति।

कृष्णः। अयि उन्मत्ते किम्।

चम्पकलता। विहस्य। तुम्हेहिं सह घरं घरं हिण्डिअ दहि दुद्धं चोरिदं तह अवरं वि जाणेसि[२]।

कृष्णः। साश्चर्यमात्मगतम्। कथमन्यतोऽनया धूर्तया नीतः स्वीयो वाग्विलासः।

प्रियालापः। जइ इमाए तत्तभोदीए संगोइदाइं पुप्पपंअजाइं दीसंदि तदो किं[३]।

चम्पकलता। तदो सअं जेव्व चोरिआ हुविस्सदि[४]।

राधा। सभ्रूभेदम्। सख्या मुखमालोकते।

कृष्णः। अयि सुतनु कथं कुप्यसि, नन्वेतानि तवाङ्गान्येव चैार्यं स्फुटं कथयन्ति। यतः।

तवाननं सुन्दरि फुल्लपङ्कजं स्फुटं जपापुष्पमसौ तवाधरः।
विनिद्रपद्मं तव लोचनद्वयं तवाङ्गमन्यत् किल पुष्पसंचयः॥४०॥

राधा। लज्जामभिनीय ससाध्वसमधोमुखी तिष्ठति।

कृष्णः। स्वगतम्। अहो साध्वसेऽप्यस्याः परमा शोभा। तथाहि।

अधीरोद्वीक्षितं तन्व्याः स्फुरिताधरमाननम्।
पुष्णात्येव परां शोभां मण्डनं किं न सुभ्रुवाम्॥४१॥

नेपथ्ये। कहिं पेक्खिस्सं पिअसहिं राहिअं भोणत्था तं पड़िच्छदि महादेई[५]।

चम्पकलता। समाकर्ण्य। हला तमालिए एसा णाअरिआ त्ति तक्केमि[६]।

तमालिका। एव्वं णेदं[७]।

कृष्णः। सोद्वेगमपसृत्य मदनवेदनां नाटयन् प्रियालापं प्रति।

तां यावद्विनयोपचारमधुरैस्तैस्तैर्वचोभिः सखे
तद्भावं च सखीजनस्य हृदयं ज्ञात्वा करोम्युन्मुखीम्।
तावन्नागरिकासमागमवशाद्दृष्टैर्यथावग्रहः
संजातः प्रतिबन्धको विधिकृतः कोऽयं हहा प्रक्रमः॥४२॥

---

[१] आर्ये यथैतेन तव वयस्येन गोकुले वल्लवविलासिनीनाम्।

[२] युष्माभिः सह गृहं गृहं हिण्डित्वा दधि दुग्धं चोरितं तथाऽपरमपि जानासि।

[३] यद्यनया तत्रभवत्या संगोपितानि पुष्पपङ्कजानि दर्शयासि तदा किम्।

[४] तदा स्वयमेव चोरिका भविष्यति।

[५] कुत्र प्रेक्षिष्ये प्रियसखीं राधिकां भवनस्था तां प्रतीक्षते महादेवी।

[६] हे तमालिके एषा नागरिकेति तर्कयामि।

[७] एवं न्विदम्।

पुनः सपरितापम् ।

मधुपे मालतीपुष्पं सतृष्णं यातुमुद्यते ।
हन्त दैवादुपागम्योपात्तमारण्यकेन तत् ॥ ४३ ॥

प्रियालापः । पिअवअस्स अदिमेत्तं तवइ भअवं सहस्सरस्सी, मुहुत्तअं अस्सिं तमालखण्डन्तरे उवविसम्ह [1] ।

कृष्णः । ऊर्ध्वमवलोक्य । सत्यमर्धत्वं गतो दिवसः । यतः ।

उत्तप्तोऽयमुरंगमः शिखितलच्छायां समालम्बते
वैरं साहजिकं विहाय च शिखी मूलं तरोर्गच्छति ।
याचन्ते च जलं निकुञ्जभवने तृष्णातुराः सारिका-
स्तप्ते वारिणि पङ्कजानि मधुपास्त्यक्त्वा श्रयन्ते लताः॥४४॥

उभौ परिक्रम्योपविशतः ।

कृष्णः । सखे इदानीं केन व्यापारेण दिवसमतिवाहयेयम् ।

प्रियालापः । विहस्य । लोअणाइं णिमीलिअ ताए पणिधाणेण, अहवा रूवं आलिहिअ दंसणसुहेण [2] ।

कृष्णः । नन्विह न संनिहितानि लेखोपकरणानि ।

प्रियालापः । अत्थि जेव्व तमालवत्तं केसरकुसुमरसो अ [3] ।

कृष्णः । नाट्येन गृहीत्वा । यद्यपि वेपते मेऽग्रहस्तस्तथापि कथंचिल्लिखामि । इति लिखित्वा विलोकयन् सास्रम् ।

मूर्तिर्मयात्र लिखिता दयिते तवेयं
रूपं यथा तव तथा च यथाकथंचित् ।
आलिख्यते कथमपाङ्गविलासलीला-
लावण्यमङ्गवलनं च सविभ्रमं ते ॥ ४५ ॥

प्रियालापः । भो वअस्स आलिहिदा तुए एसा, कधं दाणिं अस्सुजलेण दूसएसि णं [4] । हस्तादपकृष्य स्वकक्षान्तरे निवेशयति ।

कृष्णः । परितो निर्वर्ण्य । किं परिणतो दिवसः । यतः ।

आवासोत्सुकपक्षिणः कलरुतं क्रामन्ति वृक्षालयान्
कान्ताभाविवियोगभीरुरधिकं क्रन्दत्ययं कातरः ।
चक्राह्वो मधुपाः सरोजगहनं धावन्त्युलूको मुदं
धत्ते चारुणतां गतो रविरसावस्ताचलं चुम्बति ॥ ४६ ॥

प्रियालापः । भो वअस्स मा ..विदागव्वं उव्वह, अहं वि इमं वासवासावहूघरादो णिक्कमन्तं मिअलच्छणं वण्णइस्सं [5] ।

[1] प्रियवयस्य अतिमात्रं तपति भगवान् सहस्ररश्मिः, मुहूर्तकमस्मिंस्तमालखण्डान्तरे उपविशावः ।

[2] लोचनानि निमील्य तस्याः प्रणिधानेन, अथवा रूपमालिख्य दर्शनसुखेन ।

[3] अस्त्येव तमालपत्रं केसरकुसुमरसश्च ।

[4] भो वयस्य आलिखिता त्वयैषा, कथमिदानीमश्रुजलेन दूषयस्येनाम् ।

[5] भो वयस्य मा कवितागर्वमुद्वह, अहमपीमं वासवाशावधूगृहान्निष्क्रामन्तं मृगलाञ्छनं वर्णयिष्ये ।

कृष्णः । सस्मितं । यद्भवतेऽभिरोचते ।

प्रियालापः । संस्कृतेन ।

सुधारश्मिः सद्यस्तिमिरनिकरान्तं विरचय-
न्नलिन्देभ्यः स्यन्दं शशिमणिसमुत्थं च वितरन् ।
उदेत्यादौ रक्ताम्बुजसमरुचिः कैरववने
प्रमोदं तन्वानो मधुपवनितागीतिमधुरम् ॥ ४७ ॥

कृष्णः । स्मित्वा । साधु वर्णितं वयस्येन, इदानीं गवां गोष्ठसंचारणाय गच्छावः । इति निष्क्रान्तौ ।

ततः प्रविशति नागरिका ।

नागरिका । राधामुखमालोक्य, जनान्तिकम् । हला चंपअलदे कधं उम्मणाअदि एसा पिअसही [1] ।

चम्पकलता । स्वगतम् । तक्किदो चउराए इमाए वि से हिअअवुत्तन्तो, किं दाणिं एत्थ कधइस्सं, होदु एव्वं [2] । प्रकाशम् । अपवार्य, संस्कृतेन ।

आलीजनेषु सुतनुः सखि संप्रवृत्ते
कर्णं ददाति रतिकेलिकथाप्रसङ्गे ।
बालाजनेन पुरतोऽपि वितन्यमाने
क्रीडाविधौ च न पुरेव, ददाति चित्तम् ॥ ४८ ॥

नागरिका । सहि णूणं से हिअए भअवदा कुसुमाउहेण वासो किदो, जं दुदीआ मिअङ्कलेहा विअ अदिकिसदाए लावण्णमेत्तसेसङ्गजट्ठी सिदकेदअणिभेहिं सपुलअकवोलफलएहिं आपाण्डुरं मिलाअमाणपंअजं विअ आणणं उव्वहन्ती फन्दमाणाहरपल्लवा अदिपिअदंसणा पडिहादि [3] । प्रकाशम्, हला राहे किंपि दुम्मणा भोदी त्ति अवहारिअ वेवइ मे हिअअं, कहेहि पिअसहि किं एत्थ कारणं [4] ।

चम्पकलता । सहि णाअरिए मअरद्धुजपूआप्पसङ्गेण एदाए अदिअपुव्वो अच्चरिअरूओ [5] । इत्यर्धोक्ते ।

राधा । स्वगतम् । णूणं एसा तं हिअअदइदं जणं वदिस्सदि [6] । इत्यङ्गुलीदलसंज्ञया वारयति ।

[1] हे चम्पकलते कथमुन्मनायते एषा प्रियसखी ।

[2] तर्कितश्चतुरयानयाप्यस्या हृदयवृत्तान्तः, किमिदानीमत्र कथयिष्ये, भवत्वेवम् ।

[3] सखि नूनमस्या हृदये भगवता कुसुमायुधेन वासः कृतः, यद्द्वितीया मृगाङ्कलेखेवातिकृशतया लावण्यमात्रशेषाङ्गयष्टिः सितकेतकनिभाभ्यां सपुलककपोलफलकाभ्यामापाण्डुरं म्लायत्पङ्कजमिवाननमुद्वहन्ती स्पन्दमानाधरपल्लवाऽतिप्रियदर्शना प्रतिभाति ।

[4] हे राधे किमपि दुर्मना भवतीत्यवधार्य वेपते मे हृदयम्, कथय प्रियसखि किमत्र कारणम् ।

[5] सखि नागरिके मकरध्वजपूजाप्रसङ्गेनैतयात्यपूर्वं आश्चर्यरूपः ।

[6] नूनमेषा तं हृदयदयितं जनं वदिष्यति ।

चम्पकलता । तमालरुक्खओ दिट्ठो, तदो आरहिअ अ- दिचइदा क्खु एसा [1] ।

राधा । सानन्दमात्मगतम् । अदिणिउणत्तणेण पसंगंतरं उवणीदा इमाए अत्तणो सरस्सई [2] ।

नागरिका । हला वण्णेहि तम् [3] ।

चम्पकलता । संस्कृतमाश्रित्य ।

उत्फुल्लपङ्कजनिपक्कलसद्विरेफः
किंचिद्विनिद्रकुमुदोत्करसंभृतश्रीः ।
आमूलनद्धविविधाद्भुतमाल्यमाल-
श्चित्रं न कस्य तनुते ललितस्तमालः ॥ ४९ ॥

राधा । सविषादमात्मगतम् । हन्त णिवारिदाए वि एदाए तमालच्छलेण कधिदं जेव्व । अदिणिउणा उण णाअरिआ सव्वं अवअच्छदि [4] ।

नागरिका । स्वगतम् । णिअदं को वि तमालसामलंगच्छवी सिमिदसुहासंभिदउप्फुल्लपुण्डरीअमुद्धाणणो विविहप्पसूणसंचअसंकुलाए पाआलम्बिणीए वेजअन्तीए मअणकरिकणआंसंखलाए विअ अलंकिदो अलिविब्भमणवोप्पलविलासेहिं विलोअणेहिं मणोहरो मम्महसंआसो से लोअणपहं पउत्तो । अहवा एदेहिं गुणेहिं अलंकिदो णन्दणन्दणो जेव्व जणाणणादो सुणीअदि । कदा वि सो एत्थ इमाए दिट्ठिगोअरं गदो भवे [5] । प्रकाशम् । हला सहि मं वि दंसेहि तं तमालअं [6] ।

चम्पकलता । ईषदुपदर्शितस्मिता राधामुखं पश्यति ।

राधा । विचिन्त्यात्मगतम् । अदूरे भविस्सदि सो दुल्लहजणो, परिहाससीला क्खु एसा चंपअलदा, कदा वि णाअरिआदिट्ठिपहं करेदि तं [7] । नागरिकामग्रहस्ते गृहीत्वा । हला अम्बा मं विणा दुक्खमणुभोदि ता घरं गमिस्सं [8] । इति सखीभिः सह निष्क्रान्ता ।

प्रविश्य सत्वरा विद्रुमलता । परिक्रम्यावलोक्य च । आकाशे । मुणालिए अदिअसुत्था पिअसही राहिआ, ताए किदे दीहिआदो विसिणीवत्ताइं आणेदुं गदा पिअसही कअलिआ दिट्ठा तुए [1] । श्रुतिमभिनीय । किं वदसि । चिरेण कालेण गेन्हिअ गदा । अहं वि आणत्तम्हि भअवदीए वुन्दाए, जह वच्छे विद्रुमलदे गच्छ सिग्घं, कन्हस्स गोउलादो गोधूलिं अध केसितित्थादो जल उसीरादिअं अ समाहर । ता तहिं गच्छम्हि । तुमं उण एदं कप्पूरं विलेवणं अ गेन्हिअ पत्थिदासि, ता तुरिददरं गच्छ [2] ।

इति निष्क्रान्ते ।

ततः प्रविशति विरहपर्याकुलः कृष्णः ।

कृष्णः । सखे प्रियालाप ।

तस्याः किं मुखपङ्कजं स्मितरुचा चन्द्रद्युतेर्निन्दकं
किं वा नेत्रयुगं कटाक्षचतुरं किं भ्रूलताविभ्रमम् ।
किंच श्लाघ्यमवेक्षितं मयि पुनर्यान्त्या सखीनां पुरः
किं किं संप्रति चिन्तयामि हृदये कामेन लक्ष्यीकृते ॥ ५० ॥

अपिच ।

तां हेमचम्पकरुचिं मृगशावकाक्षीं
पार्श्वे स्थितां च पुरतः परिवर्तमानाम् ।
पश्चात् तथा दशदिशासु परिस्फुरन्तीं
पश्यामि तन्मयमहो भुवनं किमेतत् ॥ ५१ ॥

प्रियालापः । अच्चरिअं अच्चरिअं, जं पेक्खिअ भवं वि एव्वं विम्हिदो, ता चउद्दहलोए सुरगन्धव्वकिंणरणाअकण्णआणं मज्झे ण का वि तादिसी त्ति तक्केमि [3] ।

कृष्णः । सखे एवमेतत् । न खलु सा वेधसः सृष्टिः । यतः ।

अमृतं तदधरबिम्बे वचनेष्वमृतं विलोकनेऽप्यमृतं ।
अमृतभृतौ कुचकुम्भौ सत्यं सा सृष्टिरपरैव ॥ ५२ ॥

मदनबाधां रूपयन् दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य ।

भवनेत्रभवो वह्निरद्यापि त्वयि मन्मथ ।
ज्वलतीवान्यथा किं ते विशिखास्तत्कणा इव ॥ ५३ ॥

---

[1] तमालवृक्षको दृष्टः, तत आरभ्यातिचकिता खल्वेषा ।

[2] अतिनिपुणत्वेन प्रसङ्गान्तरमुपनीताऽनयात्मनः सरस्वती ।

[3] हे सखि वर्णयतम् ।

[4] हन्त निवारितयाप्येतया तमालच्छलेन कथितमेव, अतिनिपुणा पुनर्नागरिका सर्वमवगच्छति ।

[5] नियतं कोऽपि तमालश्यामलाङ्गच्छविः स्मितसुधासंभृतोत्फुल्लपुण्डरीकमुग्धाननो विविधप्रसूनसंचयसंकुलया पादालम्बिन्या वैजयन्त्या मदनकरिकनकशृङ्खलयेवालंकृतोऽलिविभ्रमनवोत्पलविलासाभ्यां विलोचनाभ्यां मनोहरो मन्मथसंकाशोऽस्या लोचनपथं प्रवृत्तः, अथवैतैर्गुणैरलंकृतो नन्दनन्दन एव जनाननात् श्रूयते, कदापि सोऽत्रास्या दृष्टिगोचरं गतो भवेत् ।

[6] हे सखि मामपि दर्शय तं तमालकम् ।

[7] अदूरे भविष्यति स दुर्लभजनः, परिहासशीला खल्वेषा चम्पकलता, कदापि नागरिकादृष्टिपथं करोति तम् ।

[8] हे सखि अम्बा मां विना दुःखमनुभवति तद्गृहं गमिष्यामि ।

[1] मृणालिके अत्यस्वस्था प्रियसखी राधिका, तस्याः कृते दीर्घिकातो विसिनीपत्राण्यानेतुं गता प्रियसखी कदलिका दृष्टा त्वया ।

[2] किं वदसि, चिरेण कालेन गृहीत्वा गता, अहमप्याज्ञप्तास्मि भगवत्या वृन्दया, यथा वत्से विद्रुमलते गच्छ शीघ्रम्, कृष्णस्य गोकुलतो गोधूलिम्, अथ केशितीर्थतो जलमुशीरादिकं च समाहर, तत् गच्छामि, त्वं पुनरिदं कर्पूरं विलेपनं च गृहीत्वा प्रस्थितासि, तत् त्वरिततरं गच्छ ।

[3] आश्चर्यमाश्चर्यम्, यां प्रेक्ष्य भवानप्येवं विस्मितः, तच्चतुर्दशलोके सुरगन्धर्वकिंनरनागकन्यकानां मध्ये न कापि तादृशीति तर्कयामि ।

प्रियालापः । समस्सद्दु समस्सद्दु पिअवअस्सो [1] । हस्तेन वेत्रलतामुद्यम्य सक्रोधं तमालमूले प्रतिष्ठितं कुसुमायुधं ताडयितुमभिसरन् । रे वराअ कुसुमाउह तुमं जेव्व मम पिअवअस्सं एव्वं संदावेसि, ता गेह्ण इमं मम हत्यदो सुदिढप्पहारं [2] ।

कृष्णः । सस्मितं तद्बाहुमाकृष्य सखे तत्प्रतिनिधिं परिकल्प्य पूज्यते ननु साक्षादयम् ।

प्रियालापः । परावृत्य । एव्वं, भो अलं दाणिं पलविदेण, इमस्सिं माहवीमंडवे मुहुत्तअं उपविसिअ मणो विणोदेतु भवं [3] ।

कृष्णः । यदभिरुचितं वयस्याय, उभावुपविशतः ।

प्रविश्य सत्वरं श्रीदामा । पिअवअस्स तुमं पेक्खिदुं अदिउस्सुओ गोगणो ता दंसेहि अत्ताणं [4] ।

कृष्णः । सरभसं प्रवर्तते गन्तुम् ।

प्रियालापः । अयतोऽवलोक्य, सकौतुकम्, कृष्णस्य कर्णे । पिअवअस्स भमरेहिं चुंविअमाणं एदं मिलाअमाणणीलोप्पलं दे पेअसीए कण्णादो णिपडिदं तक्केमि [5] । गृहीत्वा हस्तेऽर्पयति ।

कृष्णः । तत् हृदये निधाय सोच्छ्वासं, स्वगतम् ।

मन्ये तल्लोचनापाङ्गैः श्रुतिसीम्नि समागतैः ।
असूययेव खल्वेतत् प्रसभेन निपातितम् ॥ ५४ ॥

अपिच ।

स्थाने म्लानत्वमेतस्य श्रुतेर्निपतितं यतः ।
पुनस्तत् पदमारोढुं स्वाङ्गं शोषयतीव तत् ॥ ५५ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

इति श्रीमथुरादासेन विरचितायां श्रीवृषभानुजानामनाटिकायां तृतीयोऽङ्कः ॥ ३ ॥

---

[1] समाश्वसितु समाश्वसितु प्रियवयस्यः ।

[2] रे वराक कुसुमायुध त्वमेव मम प्रियवयस्यमेवं संतापयसि, तद्गृहाणेमं मम हस्ततः सुदृढप्रहारम् ।

[3] एवम्, भो अलमिदानीं प्रलपितेन, अस्मिन्माधवीमण्डपे मुहूर्तकमुपविश्य मनो विनोदयतु भवान् ।

[4] प्रियवयस्य त्वां प्रेक्षितुमत्युत्सुको गोगणः, तद्दर्शयात्मानम् ।

[5] प्रियवयस्य भ्रमरैश्चुम्ब्यमानमेतन्म्लायन्नीलोत्पलं ते प्रेयस्याः कर्णतो निपतितं तर्कयामि ।

THE VAIŚESHIKA APHORISMS OF KAṆĀDA.

FIRST BOOK, SECOND DAILY LESSON.

(Continued from page 14.)

The notion of Quality. तथा गुणेषु भावाद्गुणत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥

Aph. 13. In like manner the notion of Quality is explained from its existence in Qualities.

[1] He explains the notion of Quality. The notion of Quality, like existence, is declared to be distinct from Substances, Qualities, and Actions on account of its existence or Inhesion in Qualities only. U.

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १४ ॥

Aph. 14. Also by the Non-existence [in it] of Generality and Particularity.

[2] He states another distinction. If the notion of Quality were not something over and above Substances, Qualities, and Actions, it would then be apprehended as constituting a class contained in one or other of the notions of Substance, Quality, or Action. U.

The notion of Action. कर्मसु भावात् कर्मत्वमुक्तम् ॥ १५ ॥

Aph. 15. The notion of Action is explained from its existence in Actions.

[3] He states the distinction of the notion of Action from Substances, Qualities, and Actions. The notion of Action is also explained, like existence, to be another class distinct from Substances, Qualities, and Actions, on account of its existence or Inhesion in Actions only. U.

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १६ ॥

Aph. 16. Also by the Non-existence [in it] of Generality and Particularity.

[4] If the notion of Action were identical with Substances &c., the Generality and Particularity of Substances

---

[1] गुणत्वमाह । गुणेष्वेव भावात् समवायात् गुणत्वं द्रव्यकर्मभ्यो भिन्नं सत्तावदेवोक्तमित्यर्थः ॥

[2] भेदकान्तरमाह । यदि द्रव्यगुणकर्मभ्यो गुणत्वमतिरिक्तं न भवेत्तदा द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वतदवान्तरजातिमत्तया उपलभ्येतेत्यर्थः ॥

[3] द्रव्यगुणकर्मभ्यो भेदकं कर्मत्वस्याह । कर्मस्वेव भावात् समवायात् कर्मत्वमपि जात्यन्तरं द्रव्यगुणकर्मभ्यो भिन्नमुक्तं सत्तावदित्यर्थः ॥

[4] कर्मत्वं यदि द्रव्याद्यात्मकं भवेत्तदा द्रव्यत्वादिसामान्यविशेषस्तत्र समवेयादित्यर्थः । सेयमेकाकारा चतुःसूत्री सत्ताद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वानां चतसृणां जातीनां द्रव्यगुणकर्मभेदप्रतिपादनाय एकप्रकरणेनोक्तेत्यवधेयम् ॥

&c., would inhere in it. It is to be understood that these four Aphorisms identical in form [viz. 10, 12, 14, 16,] are stated in one section to explain the distinction from Substances, Qualities, and Actions, of the four classes existence, notion of Substance, notion of Quality, and notion of Action. U.

Existence is one. सदिति लिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्चैको भावः ॥ १७ ॥

Aph. 17. Because of the non-particular property of being and of the Non-existence of a particular property there is [only] one existence.

¹ A conception in the form of being or the applicability of that word is the property of existence. This conception is common, without distinction in regard to Substances, Qualities, and Actions. Hence existence or being abides in them as only one. For otherwise either being would not exist, or they would not exist, for Existence is in the same number of individuals as Substance &c. 'Because of the Non-existence of a particular property.' The meaning of this is that from the non-existence of a property or ground of inference in Particularity or distinction, there is no distinction. For there is no particular property in existence, like the particular property or distinction of extension of length and shortness in the case of the judgment. 'That is the lamp.' U.

SECOND BOOK, FIRST DAILY LESSON.

Qualities of Earth. रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी ॥ १ ॥

Aph. 1. Earth is possessed of Colour, Taste, Smell and Feel.

² The Colour of the Earth is of many kinds, blue, yellow &c. Hence the characteristic of constituting a class contained in the notion of Substance and being the general substratum of blue colour. So also there is in the Earth Taste of various kinds, pungent, astringent &c. Hence the characteristic of constituting a class contained in the notion of Existence and being the general substratum of pungent Taste. In like manner by the substitution of the words 'astringent' &c., other characteristics are to be inferred. Smell is of two kinds, fragrant and unfragrant. Hence the characteristic of constituting a class contained in the notion of Substance and being the general substratum of Smell. Thus too it will be seen that the notion of Substance is a substratum of classes which are substrata not general of Qualities which are substrata general or not general of odour. It must not be objected that as Smell and Taste are not observed in a stone &c., both these Qualities are not invariably present. For even though Smell and Taste accidentally be not observed in it, they are observed in its ashes. The self-same particles which were originally constituent of the stone are also originally constituent of its ashes. Therefore the presence of these attributes is not merely occasional. [If it be asked] 'How then is a breeze fragrant, and water mixed with Káravella [a kind of gourd] bitter'? [This] is no [objection], for the Taste and Smell of those are conditions produced by the Earth. There is a Feel in the Earth, neither hot nor cold, but temperate. Hence the characteristic of constituting a class contained in the notion of Substance and being the general substratum of the feeling of temperate warmth. Temperate warmth may be clearly explained by another description, viz., that it is the Feel of the Earth; another description is clearer, viz., that it is a species of Feel residing in the flowers of the Śirísa, Lavangí &c. U.

Qualities of Water. रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाः ॥२॥

Aph. 2. Water is possessed of Colour, Taste, and Feel, and is fluid and viscid.

¹ In Water the Colour is white, the Taste sweet, the Touch cold, the Fluidity natural. Thus in the apho-

---

¹ सदित्याकारकं ज्ञानं शब्दप्रयोगो वा सत्ताया लिङ्गं तच्च द्रव्यगुणकर्मसु समानमविशिष्टं तेन भावः सत्ता एकैव तेषु वर्तते अन्यथा द्रव्यत्वादिभिस्तुल्यव्यक्तिकतया सत्ता वा न स्यात् तानि वा न स्युः विशेषलिङ्गाभावाच्चेति विशेषो भेदस्तत्र यल्लिङ्गमनुमानं तदभावाच्च न भेद इत्यर्थः । भवति हि स एवायं दीप इत्यनुगमस्तत्र यथा विशेषलिङ्गं दीर्घह्रस्वत्वादिपरिमाणभेदस्तथात्र विशेषलिङ्गं नास्तीति भावः ॥

² रूपं नीलपीताद्यनेकप्रकारं पृथिव्या एव । तथा च नीलरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणम् एव रसः कटुकषायाद्यनेकप्रकारकः पृथिव्यामेव तथा च कटुरससमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणम् एवं कषायादिपदप्रक्षेपेण लक्षणान्यूहनीयानि । गन्धो द्विविधः सुरभिरसुरभिश्च तथा च गन्धसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणं तथा गन्धसमानाधिकरणगन्धासमानाधिकरणगुणासमानाधिकरणजात्यधिकरणद्रव्यत्वं द्रष्टव्यम् । न च पाषाणादौ गन्धरसयोरननुभवात् तत्राव्यापकमिदमुभयमपीति वाच्यं तत्रापातता गन्धरसयोरननुभवेऽपि तद्भस्मनि तदुपलम्भात् य एवावयवाः पाषाणारम्भकास्त एव तद्भस्मारम्भका अपीति नाव्याप्तिः कथं तर्हि सुरभिः समीरणः तिक्तं कावेल्लजलमिति प्रतीतिरिति चेच्च पार्थिवोपाधिकत्वात् तयोर्गन्धरसयोः स्पर्शोऽप्यनुष्णाशीतः पाकजः पृथिव्यामेव तथा च पाकजस्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणम् पाकजत्वञ्च विशेषान्तरव्यङ्ग्यं पृथिवीस्पर्श एव विशेषान्तरञ्च शिरीषलवङ्गीकुसुमादौ स्पर्शविशेषे स्फुटतरम् ॥

¹ जले रूपं शुक्लं रसो मधुरः स्पर्शः शीतः द्रवत्वं सांसिद्धिकं तथा च जलसूत्रे पञ्चानां गुणानामुपादानात् पञ्चैव जललक्षणानि मुनेरभिप्रेतानि । तथा च नीलसमानाधिकरणाभास्वरशुक्लासमानाधिकरणरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं तिक्तावृत्तिमधुरवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं शीतस्पर्शवत्त्वं सांसिद्धिकद्रवत्ववत्त्वं स्नेहवत्त्वमित्येतानि लक्षणानि जलस्येति भावः । हिमकरकादौ यदि न सांसिद्धिकद्रवत्वं तदा सांसिद्धिकद्रवत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं विवक्षणीयम् । लवणाद-

rism on Water by the enumeration of five Qualities, five characteristics of Water are implied by the sage. The characteristics of Water are that it is a class perceptibly contained in the notion of Substance and existing in possession of Colour not the general substratum of bright and white but the general substratum of blue Colour. It is a class perceptibly contained in the notion of Substance existing as something sweet and not existing as something bitter. It is possessed of cold Touch, of natural Fluidity and of Viscidity. If there is no natural Fluidity in ice, hail, &c., it must be understood that they belong to a class included in the notion of Substance and existing in the possession of natural Fluidity. The observation of blue Colour in the sea, the water of the Kálindí (Yamuná) &c., is an illusion produced by the conditions of the substratum, for if it is tossed into the air it is perceived to be white. Though no Taste be perceived in Water, yet after eating astringent Substances such as yellow myrobalan sweetness is observed in Water for it is distinguished by that [Taste.] The hot Touch which appears in Water through Conjunction with the sun's rays &c. belongs properly to the sun's rays &c. Though it might be asked, inasmuch as Fluidity is not perceived in ice, hail &c., how it is possible that it should be contained in Water, yet when the ice, hail &c., are melted with heat it is proved sensibly to be Water. The author of the Muktávalí maintains that its Fluidity is not derived from Conjunction with celestial fire, but the appearance of solidity is in those cases an illusion. But some contend that through Conjunction with celestial fire there are produced in ice &c., successively from aqueous atoms an aggregate of two atoms, an aggregate of three atoms and so forth, and that such aggregates of two or more atoms are destitute of Fluidity, and solid, and that accordingly the appearance of solidity is not an illusion. There is also Viscidity in Water, and that of clarified butter and the like is the Viscidity of the Water which is one of the ingredients. It is through the excess of this that clarified butter &c., are highly inflammable. That kind of conjunction which is called agglomeration and which consists in meal, sand &c., becoming globular is caused by Viscidity accompanied with Fluidity. Were it caused by Fluidity alone it would be produced from the Fluidity of glass, gold &c. Nor is it produced by Viscidity alone, for then it would follow that it would be produced also by thickened clarified butter &c. V.

Qualities of Light. तेजो रूपस्पर्शवत् ॥ ३ ॥

Aph. 3. Light has Colour and Touch.

¹ Light [or heat] is possessed of luminous Colour and hot Feel. If it be objected, 'Luminousness is the giving of light to other bodies, and such Colour is not found in heat or in Light as it exists in gold, in a frying-pan, or in water. White Colour is nowhere found in these, nor is a hot Feel found in moonlight or gold. How then is this so'? We reply that it may be inferred that luminous Colour exists in heat &c., because they are Light. If it be said, 'The notion of Light is not proved to exist in these by their own Colour,' we reply it is inferred from their possessing a hot Feel. If it be asked, 'How is the notion of Light [proved to exist in gold'?] We reply that it will be explained that it is because it is inferred to be Light from its being a distinctive substratum of Fluidity which is produced but not destroyed by the closest Conjunction with fire; and that the existence of Light in a frying-pan &c., is inferred from the possession of the feeling of heat. For Light is of four kinds: that in which Colour and Feel predominate, as sunlight; that in which Colour predominates and Feel does not, as moonlight; that in which neither Colour nor Feel predominates, as the eye; that in which Colour does not but Feel does predominate, as the hot season, and Light as existing in water, a frying-pan and the like. U.

With respect to the relation between light and heat,

कालिन्दीजलादौ या नीलोपलब्धिः सा आश्रयौपाधिकी भ्रान्तिरेव वियति विक्षेपे तस्यैव धवलिमोपलब्धेः यद्यपि जले कोऽपि रसो नानुभूयते तथापि हरीतक्यादिकषायद्रव्यभक्षणानन्तरं जलमाधुर्यमनुभूयत एव तस्य तद्व्यञ्जकत्वात् । सूरकरादिसंयोगाज्जले यदुष्णस्पर्शः प्रतीयते सोऽपि सूरकरादेरेव यद्यपि हिमकरकादौ द्रवत्वं नानुभूयते इति कथं तस्य जले ऽन्तर्भावः सम्भवति तथापि उष्मणा विलीने तत्र जलत्वं प्रत्यक्षसिद्धमेव दिव्यतेजः-संयोगात्तु तत्र द्रवत्वप्रतिरोधः काठिन्यप्रतीतिस्तु तत्र भ्रान्तिरेवेति मुक्तावलीकारः । केचित्तु दिव्यतेजःसंयोगात् जलपरमाणुभ्यां द्व्यणुकं तैश्च त्रसरेण्वादिकं क्रमेण हिमादौ जायते तादृशद्व्यणुकादिकञ्च द्रवत्वरहितं कठिनमेवेति हिमादौ काठिन्यप्रतीतिर्न भ्रान्तिरित्याहुः । स्नेहस्तु जल एव घृतादावपि तदुपस्तम्भकजलस्यैव स्नेहः तत्प्रकर्षाच्च घृतादेर्दहनानुकूलत्वं सक्तुसिकतादौ पिण्डीभावरूपः सङ्ग्रहनामकः संयोगविशेषो द्रवत्वसहित-स्नेहकारित एव द्रवत्वमात्रकारितत्वे काचकाञ्चनद्रवत्वादितो ऽपि तदुत्पत्तेः नापि स्नेहमात्रकारितः घनीभूतघृतादिभिरपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गात् ॥

¹ रूपं भास्वरं स्पर्शश्चोष्णस्तद्वत्तेज इत्यर्थः । ननु भास्वरत्वं परप्रकाशकत्वं तादृशञ्च रूपं नोष्मणि न वा चामीकरस्थे भर्ज्जनकपालस्थे वारिस्थे वा तेजसि । शुक्लञ्च रूपमुक्तेषु न क्वापि उष्णश्च स्पर्शो न चान्द्रे न वा चामीकरे तत् कथमेतदिति चेत्त उष्मादौ तेजस्त्वेन भास्वररूपानुमानात् । तेजस्त्वमेव तत्र स्वरूपासिद्धमिति चेत्त उष्णस्पर्शवत्त्वेन तदनुमानात् चामीकरे कथमिति चेत् तत्र भास्वरस्वभावे ऽपि अत्यन्तानलसंयोगेनानुच्छिद्यमानजन्यद्रवत्वाधिकरणत्वेन व्यतिरेकिणा तेजस्त्वानुमानादिति वक्ष्यमाणत्वात् भर्ज्जनकपालादिनिष्ठे चोष्णस्पर्शवत्त्वेन तेजस्त्वानुमानात् । चतुर्विधं हि तेजः किञ्चिदुद्भूतरूपस्पर्शं यथा सौरादि किञ्चिदुद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शं यथा चान्द्रम् किञ्चिदनुद्भूतरूपस्पर्शं यथा नयनम् किञ्चिदनुद्भूतरूपमुद्भूतस्पर्शं यथा नैदाघं वारिभर्ज्जनकपालादिगतञ्च तेजः ॥

cp. Muktávalí on Bháshá-parichchheda, v. 40. [1] Heat is a particular class existing in Feel, and is known by perception. So also the notion of Light is distinguished [from all others] by its being the inherent cause of the feeling of generated heat. It is not to be maintained that the possession [by Light] of a hot Feel cannot be predicated of the rays of the moon &c., for heat exists there too but is not recognised because it is overpowered by the Feel of the Water which they contain. In like manner it is not recognised in the brilliance of a gem because it is overpowered by an earthy Feel; nor in the eye &c., because it does not there predominate.

(To be Continued.)

RÁMÁYANA, BOOK I.

(SCHLEGEL'S EDITION.)

III.

(Continued from page 16.)

How Ráma he consoled, and how
He showed the gem from Sítá's brow.
With Ocean, Ráma's interview;
The bridge that Nala o'er it threw.
The crossing, and the sitting down
At night round Lanká's royal town.
The treaty with Vibhíshaṇ made,
The plan for Rávaṇ's slaughter laid.
How Kumbhakarṇa in his pride
And Meghanáda fought and died.
How Rávaṇ in the fight was slain,
And captive Sítá brought again.
Vibhíshaṇ set upon the throne;
The flying chariot Pushpak shown.
How Brahmá and the Gods appeared,
And Sítá's doubted honour cleared.
How in the flying car they rode
To Bharadvája's calm abode.
The Wind-God's son sent on afar:
How Bharat met the flying car.
How Ráma then the throne regained,
The army their discharge obtained.
How Ráma cast his queen away:
The people's love that grew each day.
Thus did the saint Valmíki tell
Whate'er in Ráma's life befell;
And in his later poem all
That yet to come will once befall.

IV.

When to its close the tale was brought,
Rose in the sage's mind the thought:
'Now who throughout this earth will go,
And tell it forth that all may know?'
As thus he mused with anxious breast,
Behold, in hermit's raiment dressed,
Kuśa and Lava came to greet
Their master and embrace his feet.
The twins he saw, that princely pair
Sweet-voiced, who dwelt beside him there.
None for the task could be more fit,
For skilled were they in Holy Writ;
And so the great Rámáyaṇ, fraught
With lore divine, to these he taught:
The lay whose verses sweet and clear
Take with delight the listening ear,
When Sítá's noble life they tell,
And how the stubborn Rávaṇ fell.
Great joy to all who hear they bring,
Sweet to recite and sweet to sing.
For music's sevenfold notes are there,
And triple measure, wrought with care,
With melody and tone and time,
And Flavours that enhance the rime:
Heroic might has ample place,
And Loathing of the false and base,
With Anger, Mirth, and Terror, blent
With Tenderness, Surprise, Content.
When, half the hermit's grace to gain,
And half because they loved the strain,
The youths within their hearts had stored
The poem that his lips outpoured,
Válmíki kissed them on the head,
As at his feet they bowed, and said:
'Recite ye this heroic song
In tranquil shades where sages throng:
Recite it where the good resort,
In lowly home and royal court.'
The hermit ceased. The tuneful pair,
Like Heavenly Minstrels sweet and fair,
In music's art divinely skilled,
Their saintly Master's word fulfilled.
Like Ráma's self, from whom they came,
They showed their sire in face and frame,
As though from some fair sculptured stone
Two selfsame images had grown.

---

[1] उष्णत्वं स्पर्शनिष्ठो जातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धम् । इत्यञ्च जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकं तेजस्त्वं जातिविशेषः । न चोष्णस्पर्शवत्त्वं चन्द्रकिरणादावव्याप्तमिति वाच्यम् । तत्रापि औष्ण्यस्य सत्त्वात् । किन्तु तदन्तःपातिजलस्पर्शेनाभिभवाच्चक्षुरादौ चानुद्भूतत्वादग्रहः ॥

Sometimes the pair rose up to sing,
Surrounded by a holy ring,
Where seated on the grass had met
Full many a musing anchoret.
Then tears bedimmed those saintly eyes,
As transport took them and surprise,
And as they listened every one
Cried in delight, Well done! Well done!
Those sages versed in holy lore
Praised the sweet minstrels more and more:
And wondered at the singers' skill,
And the bard's verses sweeter still,
Which laid so clear before the eye
The glorious deeds of days gone by.
Thus by the virtuous hermits praised,
Inspirited their voice they raised.
Pleased with the song this holy man
Would give the youths a water-can;
One gave a goodly barken dress,
Or sweet fruit from the wilderness.
One Saint a black deer's hide would bring,
And one a sacrificial string:
One, a clay pitcher from his hoard,
And one, a twisted munja cord.
One in his joy an axe would find,
One, braid, their plaited locks to bind.
One gave a sacrificial cup,
One rope to tie their fagots up;
While fuel at their feet was laid,
Or hermit's stool of fig-tree made.
All gave, or if they gave not, none
Forgot at least a benison.

Some Saints, delighted with their lays,
Would promise health and length of days:
Others with surest words would add
Some boon to make their spirit glad.
In such degree of honour then
That song was held by holy men:
That living song which life can give,
By which shall many a minstrel live.

In seat of kings, in crowded hall,
They sang the poem, praised of all.
And Ráma chanced to hear their lay,
While he the votive steed would slay,
And sent fit messengers to bring
The minstrel pair before the king.

They came, and found the monarch high
Enthroned in gold, his brothers nigh;
While many a minister below,
And noble, sat in lengthened row.
The youthful pair awhile he viewed
Graceful in modest attitude,
And then in words like these addressed
His brother Lakshmaṇ and the rest:
'Come, listen to the wondrous strain
Recited by these godlike twain,
Sweet singers of a story fraught
With melody and lofty thought.'

The pair with voices sweet and strong
Rolled the full tide of noble song,
With tone and accent deftly blent
To suit the changing argument.
Mid that assembly loud and clear
Rang forth that lay so sweet to hear,
That universal rapture stole
Through each man's frame and heart and soul.
'These minstrels, blest with every sign
That marks a high and princely line,
In holy shades who dwell,
Enshrined in Saint Válmíki's lay,
A monument to live for aye,
My deeds in song shall tell.'
King Ráma's words their bosom fired,
And the great tale, as if inspired,
The youths began to sing,
While every breast with transport swelled,
And mute and rapt attention held
The concourse and the king.

V.

'Ikshváku's sons from days of old
Were ever brave and mighty-souled.
The land their arm had made their own
Was bounded by the sea alone.
Their holy works have won them praise,
Through countless years, from Manu's days.
Their ancient sire was Sagar, he
Whose mighty arm dug out the sea:
With sixty thousand sons to throng
Around him as he marched along.
From them this glorious tale proceeds:
The great Rámáyaṇ tells their deeds.
This noble song whose lines contain
Lessons of Duty, Love, and Gain,
We two will now at length recite,
While good men listen with delight.
On Sarju's bank, of ample size,
The happy realm of Kośal lies,
With fertile length of fair champaign
And flocks and herds and wealth of grain.
There famous in its old renown,

Ayodhyá stands, the royal town,
In bygone ages built and planned
By sainted Manu's princely hand.
Imperial town! her walls extend
Twelve measured leagues from end to end,
And three from side to side, most fair
With many a broad and open square.
Her doors at even distance stand;
Her ample roads are wisely planned.
Right glorious is her royal street
Where streams allay the dust and heat.
On level ground in even row
Her houses stand in goodly show:
Terrace and palace, arch and gate
The queenly city decorate.
High are her ramparts, strong and vast,
By ways at even distance passed,
With circling moat, both deep and wide,
And store of weapons fortified.

King Daśaratha, lofty-souled,
That city guarded and controlled,
As royal Indra, throned on high,
Rules his fair city in the sky.
With towering Sál trees belted round,
And many a grove and pleasure ground,
She seems a painted city, fair
With chess-board line and even square.
And cool boughs shade the lovely lake
Where weary men their thirst may slake.
There gilded chariots gleam and shine,
And stately piles the Gods enshrine.
There gay sleek-people ever throng
To festival and dance and song.
A mine is she of gems and sheen,
The darling home of Fortune's Queen.
With noblest sort of drink and meat,
The fairest rice and golden wheat,
And fragrant with the chaplet's scent
With holy oil and incense blent.
With many an elephant and steed,
And wains for draught and cars for speed.
With envoys sent by distant kings,
And merchants with their precious things.
With banners o'er her roofs that play,
And weapons that a hundred slay;
All warlike engines framed by man,
And every class of artisan.
A city rich beyond compare
With bards and minstrels gathered there,
And men and damsels who entrance
The soul with play and song and dance.
In every street is heard the lute,
The drum, the tabret, and the flute,
The Veda chanted soft and low,
The ringing of the archer's bow.
With bands of godlike heroes skilled
In every warlike weapon, filled,
And kept by warriors from the foe,
As Serpents guard their home below.
There wisest Bráhmans evermore
The flame of worship feed,
And versed in all the Vedas' lore,
Their lives of virtue lead.
By penance truth and charity
They keep each sense controlled,
And with their offerings large and free
Match the pure Saints of old.

VI.

There reigned a king of high renown,
Beloved of all in field and town,
Great Daśaratha, good and sage,
Well read in Scripture's holy page:
Upon his kingdom's weal intent,
Mighty and brave and provident;
The pride of old Ikshváku's seed
For lofty thought and righteous deed.
Peer of the Saints, for virtues famed,
For foes subdued and passions tamed;
A rival in his wealth untold
Of Indra and the Lord of Gold.
Like Manu first of kings, he reigned,
And worthily his state maintained.
For firm and just and ever true
Love, Duty, Gain he kept in view,
And ruled his city rich and free,
Like Indra's Amarávatí.
And worthy of so fair a place
There dwelt a just and happy race
With troops of children blest.
Each man contented sought no more,
Nor longed with envy for the store
By richer friends possessed.
For poverty was there unknown,
And each man counted as his own
Kine, steeds, and gold, and grain.
All dressed in raiment bright and clean,
And none was there but might be seen
With earrings, wreath, or chain.
None deigned to feed on broken fare,
And none was false or stingy there.
A piece of gold, as poorest pay,
Was earned by labour for a day.
On every arm were bracelets worn,

And none was faithless or forsworn,
 A braggart or unkind.
None lived upon another's wealth,
None pined with dread or broken health,
 Or dark disease of mind.
High-souled were all. The slanderous word,
The boastful lie, were never heard.
Each man was constant to his vows,
And clave through life to one dear spouse.
No other love his fancy knew,
And she was tender, kind, and true.
Her dames were fair of form and face
With charm of wit and gentle grace,
With modest raiment simply neat,
And winning manners soft and sweet.
The Twice-born sages, whose delight
Was Scripture's page and holy rite,
Their calm and settled course pursued
Nor sought the menial multitude.
In many a Scripture each was versed,
And each the flame of worship nursed,
 And gave with lavish hand.
Each paid to Heaven the offerings due,
And none was godless or untrue
 In all that holy band.
To Bráhmans, as the laws ordain,
The Warrior caste were ever fain
 Due reverence to pay:
And these the Vaiśyas' peaceful crowd,
Who trade and toil for gain, were proud
 To honour and obey.
And all were by the Śúdras served
Who never from their duty swerved.
Their proper worship all addressed
To Bráhman, Spirit, God, and guest.
Pure and unmixt their rites remained,
Their race's honour ne'er was stained.
Cheered by his grandsons, sons, and wife,
Each passed a long and happy life.
Thus was that famous city held
By one who all his race excelled,
 Blest in his gentle reign,
As the whole land aforetime swayed
By Manu, Prince of men, obeyed
 Her king from main to main.
And heroes kept her, strong and brave,
As lions guard their mountain cave:
Fierce as devouring flame they burned,
And fought till death, but never turned.
Horses had she of noblest breed,
Like Indra's for their form and speed,
From Vahli's hills and Sindhu's sand,
Vanáyu and Kamboja's land.
With elephants that once had strayed
Through Vindhyan and Himálayan shade,
Gigantic in their bulk and height,
Yet gentle in their matchless might,
They rivalled well the world-spread fame
Of the great stock from which they came,
 Of Váman, vast of size,
Of Mahápadma's glorious line,
Thine, Anjan, and, Airávat thine,
 Upholders of the skies.
With those, enrolled in fourfold class,
Who all their mighty kin surpass,
 Whom men Matangas name,
And Mrigas spotted black and white,
And Bhadras of unwearied might,
 And Mandras hard to tame.*
Thus, worthy of the name she bore,
Ayodhyá for a league or more
 Cast a bright glory round,
Where Daśaratha wise and great
Governed his fair ancestral state,
 With every virtue crowned.
Like Indra in the skies he reigned
In that good town whose wall contained
 High domes and turrets proud,
With gates and arcs of triumph decked,
And sturdy barriers to protect
 Her gay and countless crowd.

VII.

Two sages, holy Saints had he,
His ministers and priests to be:
Vaśishṭha, faithful to advise,
And Vámadeva, Scripture-wise.
Eight other lords around him stood,
All skilled to counsel, wise and good:
Jayanta, Vijay, Dhrishṭi bold
In fight, affairs of war controlled:
Siddhárth and Arthasádak knew
To watch expense and revenue.
And Dharmapál and wise Aśok
Of right and law and justice spoke.
With these the sage Sumantra, skilled
To urge the car, high station filled.
 All these in knowledge duly trained
Each passion and each sense restrained:

* "There are four kinds of elephants. 1 *Bhaddar*. It is well proportioned, has an erect head, a broad chest, large ears, a long tail, and is bold, and can bear fatigue. 2. *Mand*. It is black, has yellow eyes, a uniformly sized body, and is wild and ungovernable. 3 *Mirg*. It has a whitish skin, with black spots. 4 *Mir*. It has a small head, and obeys readily. It gets frightened when it thunders." Aín-i-Akbari Translated by H. Blochmann. Aín 41. The Imperial Elephant stables.

With modest manners, nobly bred,
Each plan and nod and look they read,
Upon their neighbours' good intent,
Most active and benevolent:
As sit the Vasus round their king,
They sat around him counselling.

They ne'er in virtue's loftier pride
Another's lowly gifts decried.
In fair and seemly garb arrayed,
No weak uncertain plans they made.
Well skilled in business, fair and just,
They gained the people's love and trust,
And thus without oppression stored
The swelling treasury of their lord.

Bound in sweet friendship each to each,
They spoke kind thoughts in gentle speech.
They looked alike with equal eye
On every caste, on low and high.
Devoted to their king, they sought,
Ere his tongue spoke, to learn his thought.
And knew, as each occasion rose,
To hide their counsel or disclose.
In foreign lands or in their own
Whatever passed, to them was known.
By secret spies they timely knew
What men were doing or would do.
Skilled in the grounds of war and peace
They saw the monarch's state increase,
Watching his weal with conquering eye
That never let occasion by,
While nature lent her aid to bless
Their labours with unbought success.

Never for anger, lust, or gain,
Would they their lips with falsehood stain.
Inclined to mercy they could scan
The weakness and the strength of man.
They fairly judged both high and low,
And ne'er would wrong a guiltless foe;
Yet if a fault were proved, each one
Would punish e'en his own dear son.
But there and in the kingdom's bound
No thief or man impure was found:
None of loose life or evil fame,
No tempter of another's dame.
Contented with their lot each caste
Calm days in blissful quiet passed;
And, all in fitting tasks employed,
Country and town deep rest enjoyed.
With these wise lords around his throne
The monarch justly reigned,
And making every heart his own
The love of all men gained.
With trusty agents, as beseems,
Each distant realm he scanned,
As the sun visits with his beams
Each corner of the land.
Ne'er would he on a mightier foe
With hostile troops advance,
Nor at an equal strike a blow
In war's delusive chance.
These lords in council bore their part
With ready brain and faithful heart,
With skill and knowledge, sense and tact,
Good to advise and bold to act.
And high and endless fame he won
With these to guide his schemes,
As, risen in his might, the sun
Wins glory with his beams.

VIII.

But splendid, just, and great of mind,
The childless king for offspring pined.
No son had he his name to grace,
Transmitter of his royal race.
Long had his anxious bosom wrought,
And as he pondered rose the thought:
'A votive steed 'twere good to slay,
So might a son the gift repay.'
Before his lords his plan he laid,
And bade them with their wisdom aid;
Then with these words Sumantra, best
Of royal counsellors, addressed:
'Hither, Vaśishṭha at their head,
Let all my priestly guides be led.'
To him Sumantra made reply:
'Hear, Sire, a tale of days gone-by.
To many a sage in time of old,
Sanatkumár, the Saint, foretold
How from thine ancient line, O king,
A son when years came round should spring.
'Here dwells,' 'twas thus the seer began,
'Of Kaśyap's race a holy man,
Vibháṇḍak named: to him shall spring
A son, the famous Rishyaśring.
Bred with the deer that round him roam,
The wood shall be that hermit's home.
To him no mortal shall be known
Except his holy sire alone.
Still by those laws shall he abide
Which lives of youthful Bráhmans guide,
Obedient to the strictest rule

That forms the young ascetic's school;
And all the wondering world shall hear
Of his stern life and penance drear,
Living to nurse the holy fire
And do the bidding of his sire.
Then seated on the Angas' throne
Shall Lomapád to fame be known.
But folly wrought by that great king
A plague upon the land shall bring;
No rain for many a year shall fall
And grievous drought shall ruin all.
The troubled king with many a prayer
Shall bid the priests some cure declare:
'The lore of Heaven 'tis yours to know,
Nor are ye blind to things below:
Declare, O holy men, the way
This plague to expiate and stay.'
Those best of Bráhmans shall reply:
'By every art, O monarch, try
Hither to bring Vibhâṇḍak's child,
Persuaded, captured, or beguiled.
And when the boy is hither led
To him thy daughter duly wed.'

But how to bring that youth so strong
The troubled king will ponder long;
And hopeless to achieve the task
The counsel of his lords will ask.
And bid his priests and servants bring
With honour saintly Rishyaśring.
But when they hear the monarch's speech,
All these their master will beseech,
With troubled hearts and looks of woe,
To spare them, for they fear to go.
And many a plan will they declare
And crafty plots will frame,
And promise fair to show him there,
Unforced, with none to blame.
On every word his lords shall say,
The king will meditate,
And on the third returning day
Recall them to debate.
Then this shall be the plan agreed,
That damsels shall be sent
Attired in holy hermit's weed,
And skilled in blandishment,
That they the hermit may beguile
With every art and amorous wile
Whose use they know so well,
And by their witcheries seduce
The unsuspecting young recluse
To leave his father's cell.
Then when the boy with willing feet
Shall wander from his calm retreat
And in that city stand,
The troubles of the king shall end,
And streams of blessed rain descend
Upon the thirsty land.
Thus shall the holy Rishyaśring
To Lomapád, the mighty king,
By wedlock be allied;
For Śántá, fairest of the fair,
In mind and grace beyond compare,
Shall be his royal bride.
He, at the Offering of the Steed,
The flames with holy oil shall feed,
And for King Daśaratha gain
Sons whom his prayers have begged in vain.'
'I have repeated, Sire, thus far,
The words of old Sanatkumár,
In order as he spoke them then
Amid the crowd of holy men.'
Then Daśaratha cried with joy,
'Say how they brought the hermit boy.'

IX.

The wise Sumantra, thus addressed,
Unfolded at the king's behest
The plan the lords in council laid
To draw the hermit from the shade:
'The priest, amid the lordly crowd,
To Lomapád thus spoke aloud:
'Hear, King, the plot our thoughts have framed,
A harmless trick by all unblamed.
Far from the world that hermit's child
Lives lonely in the distant wild;
A stranger to the joys of sense,
His bliss is pain and abstinence;
And all unknown are women yet
To him, a holy anchoret.
The gentle passions we will wake
That with resistless influence shake
The hearts of men; and he,
Drawn by enchantment strong and sweet
Shall follow from his lone retreat,
And come and visit thee.
Let ships be formed with utmost care
That artificial trees may bear,
And sweet fruit deftly made:
Let goodly raiment, rich and rare,
And flowers, and many a bird be there
Beneath the leafy shade.

Upon the ships thus decked a band
Of young and lovely girls shall stand,
Rich in each charm that wakes desire,
And eyes that burn with amorous fire;
Well skilled to sing, and play, and dance,
And ply their trade with smile and glance.
Let these, attired in hermits' dress,
Betake them to the wilderness,
And bring the boy of life austere
A voluntary captive here.'
He ended; and the king agreed,
By the priest's counsel won.
And all the ministers took heed
To see his bidding done.
In ships with wondrous art prepared
Away the lovely women fared,
And soon beneath the shade they stood
Of the wild, lonely, dreary wood.
And there the leafy cot they found
Where dwelt the devotee,
And looked with eager eyes around
The hermit's son to see.
Still, of Vibháṇḍak sore afraid,
They hid behind the creepers' shade.
But when by careful watch they knew
The elder Saint was far from view,
With bolder steps they ventured nigh
To catch the youthful hermit's eye.
Then the young damsels, blithe and gay,
At various games began to play.
They tossed the flying ball about
With dance and song and merry shout,
And moved in mazy motion round,
Their scented hair with chaplets bound.
Some damsels, as if love-possest,
Sank to the earth in feigned unrest,
Up starting quickly to pursue
Their intermitted game anew.
It was a lovely sight to see
Those fair ones, as they played,
While fragrant robes were floating free,
And bracelets clashing in their glee
A pleasant tinkling made.
The anklet's chime, the Koil's cry,
With music filled the grove,
As 'twere some city in the sky
Where Heavenly Minstrels rove.
With arch of brow, with beck and smile,
With every passion-waking wile
Of glance and lotus hand,
With all enticements that excite
The longing for unknown delight
Which men in vain withstand.
Forth came the hermit's son to view
The wondrous sight to him so new,
And gazed in rapt surprise,
For from his natal hour till then
On woman or the sons of men
He ne'er had cast his eyes.
He saw them with their waists so slim,
With fairest shape and faultless limb,
In variegated robes arrayed,
And sweetly singing as they played.
Near and more near the hermit drew,
And watched them at their game,
And stronger still the impulse grew
To question whence they came.
They marked the young ascetic gaze
With curious eye and wild amaze,
And sweet the long-eyed damsels sang,
And shrill their merry laughter rang.
Then came they nearer to his side,
And languishing with passion cried:
'Whose son, O youth, and who art thou,
Come suddenly to join us now?
And why dost thou all lonely dwell
In the wild wood? We pray thee, tell.
We wish to know thee, gentle youth;
Come, tell us, if thou wilt, the truth.'
He gazed upon that sight he ne'er
Had seen before, of girls so fair,
And out of love a longing rose
His sire and lineage to disclose:
'My father,' thus he made reply,
Is Kaśyap's son, a Saint most high,
Vibháṇḍak called; from him I came,
And Rishyaśring he calls my name.
Our hermit cot is near this place:
Come thither, O ye fair of face;
There be it mine, with honour due,
Ye gentle youths, to welcome you.'
They heard his speech, and gave consent,
And gladly to his cottage went.
Vibháṇḍak's son received them well
Beneath the shelter of his cell
With guest-gift, water for their feet,
And woodland fruit and roots to eat.
They smiled, and spoke sweet words like these,
Delighted with his courtesies:
'We too have goodly fruit in store,
Grown on the trees that shade our door;
Come, if thou wilt, kind hermit, haste
The produce of our grove to taste;
And let, O good ascetic, first

This holy water quench thy thirst.'
They spoke, and gave him comfits sweet
Prepared ripe fruits to counterfeit;
And many a dainty cate beside,
And luscious mead their stores supplied.
The seeming fruit, in taste and look,
The unsuspecting hermit took,
For strange to him, their form beguiled
The dweller in the lonely wild.
Then round his neck fair arms were flung,
And there the laughing damsels clung,
And pressing nearer and more near
With sweet lips whispered at his ear;
While rounded limb and swelling breast
The youthful hermit softly pressed.
The pleasing charm of that strange bowl,
  The touch of a tender limb,
Over his yielding spirit stole
  And vanquished even him.
But vows, they said, must now be paid;
  They bade the boy farewell,
And, of the aged Saint afraid,
  Prepared to leave the cell.
With ready guile they told him where
  Their hermit dwelling lay;
Then, lest the sire should find them there,
  Sped by wild paths away.
They fled and left him there alone
  By longing love possessed;
And with a heart no more his own
  He roamed about distressed.
The aged Saint came home, to find
  The hermit boy distraught,
Revolving in his troubled mind
  One solitary thought.
'Why dost thou not, my son' he cried,
  'Thy due obeisance pay?
Why do I see thee in the tide
  Of whelming thought to-day?
A devotee should never wear
  A mien so sad and strange.
Come, quickly, dearest child, declare
  The reason of the change.'
And Rishyaśring, when questioned thus,
  Made answer in this wise:
'O sire, there came to visit us
  Some men with lovely eyes.
About my neck soft arms they wound
  And kept me tightly held
To tender breasts so soft and round,
  That strangely heaved and swelled.
They sing more sweetly as they dance
  Than e'er I heard till now,
And play with many a sidelong glance
  And arching of the brow.'
'My son,' said he, 'thus giants roam
  Where holy hermits are,
And wander round their peaceful home
  Their rites austere to mar.
I charge thee, thou must never lay
  Thy trust in them, dear boy:
They seek thee only to betray,
  And woo but to destroy.'
Thus having warned him of his foes
  That night at home he spent,
And when the morrow's sun arose
Forth to the forest went.
But Rishyaśring with eager pace
Sped forth and hurried to the place
Where he those visitants had seen
Of dainty waist and charming mien.
When from afar they saw the son
Of Saint Vibháṇḍak toward them run,
To meet the hermit boy they hied,
And hailed him with a smile, and cried:
'O come, we pray, dear lord, behold
Our lovely home of which we told:
Due honour there to thee we'll pay,
And speed thee on thy homeward way.'
Pleased with the gracious words they said,
He followed where the damsels led.
As with his guides his steps he bent,
  That Bráhman high of worth,
A flood of rain from heaven was sent
  That gladdened all the earth.
  Vibháṇḍak took his homeward road,
And wearied by the heavy load
Of roots and woodland fruit he bore
Entered at last his cottage door.
Fain for his son he looked around,
But desolate the cell he found.
He stayed not then to bathe his feet
Though fainting with the toil and heat,
But hurried forth and roamed about
Calling the boy with cry and shout.
He searched the wood, but all in vain;
Nor tidings of his son could gain.

One day beyond the forest's bound
The wandering Saint a village found,
And asked the swains and neatherds there
Who owned the land so rich and fair,
With all the hamlets of the plain,

With herds of kine and fields of grain.
They listened to the hermit's words,
And all the guardians of the herds,
With suppliant hands together pressed,
This answer to the Saint addressed:
'The Angas' lord who bears the name
Of Lomapád, renowned by fame,
Bestowed these hamlets with their kine
And all their riches, as a sign
Of grace, on Rishyaśring; and he
Vibháṇḍak's son is said to be.'
The hermit with exulting breast
The mighty will of fate confessed,
By meditation's eye discerned,
And cheerful to his home returned.

A noble ship, at early morn,
The hermit's son away had borne.
Loud roared the clouds, as on he sped,
The sky grew blacker overhead;
Till, as he reached the royal town,
A mighty flood of rain came down.
By the great rain the monarch's mind
The coming of his guest divined.
To meet the honoured youth he went,
And low to earth his head he bent.
With his own priest to lead the train
He gave the gift high guests obtain,
And sought, with all who dwelt within
The city's walls, his grace to win.
He fed him with the daintiest fare,
He served him with unceasing care,
And ministered with anxious eyes
Lest anger in his breast should rise.
And gave to be the Bráhman's bride
His own fair daughter, lotus-eyed.

Thus loved and honoured by the king,
The glorious Bráhman Rishyaśring,
Passed in that royal town his life
With Śántá his beloved wife.'

X.

'Again, O best of kings, give ear:
My saving words attentive hear,
And listen to the tale of old
By that illustrious Bráhman told.
'Of old Ikshváku's line shall spring
('Twas thus he spoke) a pious king,
Named Daśaratha good and great,
True to his word and fortunate.
He with the Angas' mighty lord
Shall ever live in sweet accord,
And his a daughter fair shall be,
Śántá of happy destiny.
But Lomapád, the Angas' chief,
Still pining in his childless grief,
To Daśaratha thus shall say:
'Give me thy daughter, friend, I pray,
Thy Śántá of the tranquil mind,
The noblest one of womankind.'

The father, swift to feel for woe,
Shall on his friend his child bestow;
And he shall take her and depart
To his own town with joyous heart.
The maiden home in truimph led,
To Rishyaśring the king shall wed.
And he with loving joy and pride
Shall take her for his honoured bride.
And Daśaratha to a rite
That best of Bráhmans shall invite
With supplicating prayer,
To celebrate the sacrifice
To win him sons and Paradise,
That he will fain prepare.
From him the Lord of men at length
The boon he seeks shall gain,
And see four sons of boundless strength
His royal line maintain.'
'Thus did the godlike Saint of old
The will of fate declare,
And all that should befall unfold
Amid the sages there.
O Tiger among men, go thou,
Consult thy holy guide,
And win, to aid thee in thy vow,
This Bráhman to thy side.'
Sumantra's counsel, wise and good,
King Daśaratha heard,
Then by Vaśishṭha's side he stood
And thus with him conferred:
'Sumantra counsels thus: do thou,
My priestly guide, the plan allow.'
Vaśishṭha gave his glad consent,
And forth the happy monarch went
With lords and servants on the road
That led to Rishyaśring's abode.
Forests and rivers duly passed,
He reached the distant town at last
Of Lomapád the Angas' king,
And entered it with welcoming.

(To be continued.)

TO THE EDITOR OF THE PANDIT.

Sir,—I beg to send herewith a fac-simile of an inscription, reduced in size, with its transliteration in Devanágarí characters. The Pillar which bears this inscription was brought up from Ghazeepore District in the time of the late Mr. Thomason (Lieut.-Governor, N. W. P.) and erected North of the Benares College-building. It is by rough measurement 24 cubits high and is estimated to be 900 Mans in weight. For the letters obliterated in the inscription blank circles are left in the fac-simile, but the late Hiranand Chaube, Pandit of the College, fills them up thus :—

विपुलविजयकीर्त्तिः क्षत्रसद्धर्मपालः ।
सततदयितपार्थ्यः पार्थिवानीकपालः ॥
विनिहितपितृनाकः शस्तसामन्तपालः ।
विहितद्रवविधात्रोपक्रमाद्धर्मपालः ॥

(Translation.)

"One who is famous for his conquests, who protects the good laws of the Kshatriyas, who is always kind to the kings (or who is always a beloved king), who protects the hosts of kings, who has placed his ancestors in the Heavens (or who has supported his ancestors and the Heavens) and protects his good neighbours, such a king Providence created Dharmapála even from the beginning."

Below are mentioned four names, 1 Traividyánuchitra, 2 Traividyánuvidhán, 3 Ativáruṇá (or Satíváruṇá) and 4 Nátreyí. The Pandit thought by Dharmapála Yudhishṭhira of the Mahábhárat was meant, and by Pártha (in the inscription Párttha) his brother Arjuna, but this is preposterous. The pillar though it does not bear any Samvat year, is no doubt much more modern than the Vikrama era. The Rájá Dharmapála, or of some other name ending with Pál, belongs in my opinion to the family of the Pál Rájás of Benares, who are thought to have been Buddhists. I have not the Asiatic Society's books just now with me for reference, but if my memory does not fail there is some mention of these Rájás in them, and also perhaps in Lassen's Indische Alterthumskunde. The letters in which the four names are inscribed seem to differ from those of the Śloka, and in all probability have been added subsequently.

The most curious of all is the undeciphered portion of the inscription at the foot of the fac-simile like a representation of snakes, shells, birds, &c., but I am convince it is a fifth name and most probably in old trans-Himalayan Bhotiyá or Chinese characters. Who knows if it may not be the name of Fa Hian or his follower fellow-countryman? In the Society's books I have seen several old inscriptions accompanied with such characters at their foot or side (see No. 9, plate XXXV, page 676, and No. 16, plate LVI, page 968, in Vol. VI of the Bengal Asiatic Society's Journal). But to my great astonishment I have seen them written in durable black ink, now unknown, on the roofs of caverns, beyond the ordinary reach of the human hand, in the Valley of the Sutlej, near Dattanagar, in Bisaher territory; and at Achhar Paṭáchhar in Bhujje (a small principality near Simla). There is a similar inscription on a rock by the side of the little rivulet in the small village Kálká at the foot of the Hills on which the Kussoulee Cantonment stands.

Yours faithfully,
ŚIVAPRASÁD.

Benares :
11*th June*, 1869.

(Advertisement.)

The Babu wishes to lay the onus probandi upon me that श has no "sound different from that of ش," but as Páṇini, the greatest authority in these matters, has said almost in the first page of his celebrated Grammar "इचुयशानांतालु। ऋटुरषाणांमूर्धा (श is palatal and ष is cerebral) and as the "Saunaka's" Prátisákhya, quoted by the Babu, still maintains them to be palatal and cerebral, "तालव्य" and मूर्धन्य" respectively, no matter what shapes the tongue assumes in producing the different palatals and the different cerebrals—and as the Babu does not "doubt...the perfect identity of the sh and the ष sounds," I may be allowed to leave it to him to prove and say in plain terms, either that ष is not cerebral and Páṇini is to be corrected; or that ش is cerebral and is to be pronounced like ष. Until this is done, I cannot approve of having one representative for both, whether it is sh or any other letter or letters. If ش is not cerebral if it sounds more like श than any other letter, if it is represented universally in the Nágarí by श and represents in the same way the Nágarí श in the Persian, which drove the translator of the Upanishads to seek the representation of ष in kh rather than to confuse it with ش, let us have one Roman letter representing both, namely श and ش, and not two. If it be thought convenient to give sh for श and ش, which for a long time has been done, I shall have no objection to accept sh with some mark, as many are doing, for ष.

The Babu challanges me to prove that श and ش are palatal and not different in sound. Is it not strange that after this he, though unconsciously, proves it himself and leaves nothing for me? The Babu's Muntahal-irab (not Muntahal-Arab), according to the Babu's acknowledgment, assigns the same location and the same producing organ to ش as to ج; now our *Páṇini* does the same for श and ज (palate). May I ask if the Babu is prepared to say that ज is different from ج, or that one does not represent the other, or that both are not represented by the same letter join the Roman Alphabet? If not, why does he forget here his "trite axiom" that "things which are equal to the same thing are equal to one another?" And be it remembered I do not recollect to have ever admitted that sh is the "most appropriate representative" of ش.

I am surprized to find a scholar of the Babu's vast knowledge so prone to call in all the misprints, the miswritings and the mispronunciations to establish a certain ideal theory of his own. I have no room here to explain how the Sanskrit ष changes into ख and छ in Bháshá, sometimes only in pronunciation and sometimes in writing too; and how the common people are apt to write ष for ख. However we should not form rules for pronunciation and writing by following the drowsy copyists and careless engravers, or the devils of the press, or the half educated and illiterate masses.

Till the Babu gives us a rule to denote in which words व and و are to be represented by v, and in which by w, I am not disposed to confuse the matter by writing the same word in one place with v and in another with w as now under the Babu's dictum is done. If the Babu is averse to use the single letter v and wishes to give its place to the double letter w (double u) throughout, I shall not much object to eject the condemned v from the transliteration-Roman-alphabet; but certainly I cannot tolerate such an anomaly and confusion as now exists by sanctioning the use of both indiscriminately, or making one the alternative of the other. If the Babu is fond of "oscillation" I must say "he has full right to indulge in it to any extent he likes." The Arabs have taken their و from the Hebrews and the Hebrew (váv) I find has all along been represented by v and not w. As for instance יהוה would be written Yehovah in Roman characters and not Yehowah. Is the Babu prepared, at the recommendation of Baron Silvestre de Sacy to write all words like Vizier, Vizierate, Vizierial, Wizier, Wisierate, Wizierial?

About نوروز and نو the Burhán ḳátiâ does not alter the case. The diphthong au is represented in Persian by حرف علت (semi-vowel) و preceded by fatha or zabar (a); thus Hindí सौ (hundred) will be written in Persian سو (sau) in the very words of Burhán ḳátiâ بفتح اول و سکون ثاني, and yet सवां (hundredth) will be written and pronounced سوان savá͟n, like the نوي of the Babu.

I am only sorry for your stopping the discussion for one reason, namely, I shall not have now the opportunity to satisfy my curiosity to know how the v of the Zend *nava* has become w in the cuneiform inscription *nawa*. Is it proved that the third letter of the cuneiform *nawa* is not the same or a representative of the same which is used in its place in the Zend *nava*, or has the Babu heard it pronounced like w from the cuneiform-letter-writers?

However as you have stopped the discussion I request the favour of your giving this a place as an advertisement; and this is the reason why I write so briefly.

BENARES: 15th June 1869.

Yours faithfully,

ŚIVAPRASÁD.

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR: *all letters on business, to the Proprietors,* MESSRS. E. J. LAZARUS & Co., *to whom Drafts should be made payable.*

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through MESSRS. TRÜBNER and Co., LONDON.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्करश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 39. Benares August 2, 1869. Vol. IV.

॥ उपदेशसहस्त्र्याः पद्यप्रबन्धः ॥

यदि प्रागुक्तरीत्या ब्रह्मात्मज्ञानममृतत्वं गमयेत्किमिति तर्हि सर्वैरहं ब्रह्मास्मीत्यात्मरूपं न गृह्यते, निसर्गत एव सर्वेषां परमपुरुषार्थार्थित्वादिति तत्राह ।

(१) मूत्राशङ्को यथोदङ्को नाग्रहीदमृतं यथा ॥ ४० ॥
कर्मनाशभयाज्जन्तोरात्मज्ञानाग्रहस्तथा ।

मूत्राशङ्क इति । "अत्रेयमाख्यायिका । उदङ्को नाम कश्चिदृषिर्भगवन्तं महाविष्णुं तपसा तोषयित्वा देवरक्षितममृतं प्रार्थितवान्, तदा भगवता देवेन्द्रं प्रत्युक्तममृतमस्मै दीयतामिति, इन्द्रस्तु विष्णोराज्ञां पालयन्नमृतकलशं नीत्वा मातङ्गवेषमास्थाय स्ववस्तिदेशे तं कलशमुपनिधायोदङ्काय दातुमारेभे ऽसूयया मा भवत्वस्यामृतपानमितिमन्यमान,-स्तदुदङ्कोपि चण्डालमूत्रशङ्कया न जग्राहेति" । उदङ्को मूत्राशङ्कः सन् यथा यथाभूतमेव प्रत्यक्षोपलब्धमप्यमृतं यथा नायहीन्मदभिलषितममृतमिदमिति न गृहीतवान् जातिनाशभयादिति योजना । तथा जन्तोर्लोकस्य वर्णाश्रमोपाधिविहितकर्मनाशभयादात्मज्ञानस्य यथोक्तस्याग्रहस्तस्मिन्ननादर इत्युत्तरार्द्धयोजना । पदार्थस्वरूपापरिज्ञानं विपरीतज्ञानं च श्रुत्युक्तात्मस्वरूपाग्रहणकारणमिति भावः ॥ १ ॥

ननु दृष्टान्ते देवेन्द्रस्य वेषान्यत्वममृतकलशस्य च मूत्राशयस्थाननिवेशनं च जात्यन्तरमूत्रभ्रमोत्पादनेनामृताग्रहणकारणमासीत्, न तथा ऽऽत्मनो ब्रह्मभूतस्य भ्रमकारणमस्तीत्यत आह ।

(२) बुद्धिस्थश्चलतीवात्मा ध्यायतीव च दृश्यते ॥ ४१ ॥
नौगतस्य यथा वृक्षास्तद्वत्संसारविभ्रमः ।

बुद्धिस्थ इति । अनाद्यविद्यया स्वात्मन्यध्यस्तबुद्धौ लिङ्गशरीरे ऽभिमानित्वेन स्थित आत्मा तस्यां बुद्धौ चलन्त्यां चलतीव दृश्यते, न वस्तुतश्चलत्यविक्रियत्वात्, तथा तस्यां ध्यायन्त्यां निश्चलीभूतायां च ध्यायतीव निश्चल इव दृश्यते प्रतिभासते, न वस्तुतो ध्यायति चलनाभावे तत्प्रतियोगिकस्य नैश्चल्यस्याप्यभावादित्यर्थः । विकारवद्बुद्ध्यविवेकादादावेव संसार्यहमस्मीति विपरीतनिश्चयदोषाच्छ्रुत्यादिभिरीर्यमाणमप्यात्मनो ब्रह्मत्वं न गृह्णाति लोक इत्यभिप्रायः । अविवेकादन्यथा प्रतिपत्तौ दृष्टान्तमाह । नौगतस्येति । तद्वदिति दार्ष्टान्तिकोक्तिः ॥ २ ॥

उक्तमेव प्रपञ्चयति ।

(३) नौस्थस्य प्रातिलोम्येन नगानां गमनं यथा ॥ ४२ ॥
आत्मनः संसृतिस्तद्वद्ध्यायतीवेति हि श्रुतिः ।

नौस्थस्येति । जलस्थायां चलन्त्यां नावि स्थितस्य जनस्य यथा नौगतिदिग्वैपरीत्येन जलाशयतीरस्थानां नगानां वृक्षादीनां गमनं विभाव्यते उपाध्यविवेकात्तद्वदसंसारिणो ऽप्यात्मनः संसृतिरनुभूयत इत्यर्थः । उक्तार्थानुवादिनीं श्रुतिं पठति । ध्यायतीवेति हि श्रुतिरिति "स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीवे"ति श्रूयत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रपञ्चितदृष्टान्तानुगुण्येन दार्ष्टान्तिकं प्रपञ्चयन्नुदाहृतश्रुत्यर्थमाह ।

(४) चैतन्यप्रतिबिम्बेन व्याप्तो बोधो हि जायते ॥ ४३ ॥

बुद्धः शब्दादिभिर्भासस्तेन मोमुह्यते जगत् ।

चैतन्यप्रतिबिम्बेनेति। चैतन्यप्रतिबिम्बश्चिदाभासस्तेन व्याप्ता हि यस्माद्बुद्धेर्बोधो विषयाकारा वृत्तिर्जायते अतः स्वाभासाविवेकाच्छब्दादिभिर्बुद्धिवृत्तिव्याप्तविषयैरित्थं भावे तृतीया, विषयभूतदेहाद्यात्मना भासो भासनं स्फुरणमात्मनो भवतीति शेषः । यदि शब्दादिनिर्भास इति पाठो लभ्यते तदा बोधविशेषणं शब्दादेर्विषयस्य निर्भासो यस्मिन् तथेति सुगमं, येनैवमेकस्यां बुद्धिवृत्तौ देहादिविषयचैतन्ययोः संश्लेष इव भवति तेनान्योन्याविवेकनिमित्तेन जगद् जनोऽतिशयेन मुह्यतीत्यर्थः। यथा नौस्थः पुरुषो नावश्चलनं नानुभवति अचलत्सु च वृक्षेषु चलनमनुभवत्युपाधिसामर्थ्यादेवं बुद्धिस्थदेहाद्यात्मभावमिवापन्न आत्मा तदीयं व्यापारं न पृथगनुभवति तदाभासाविवेकात्तु चिदात्मनि विकारमारोपयन्ननुभवति मृषैवेत्येतद्ध्यायतीवेत्यादिश्रुत्योच्यते अत उपाधिसामर्थ्यात्संसारित्वविभ्रम इत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

एवमविवेकाधीने संसाराध्यासे विविक्तपदार्थस्य वाक्यादहं ब्रह्मास्मीति बुद्धिवृत्त्युदये मुक्तिः फलिष्यत्यतः पदार्थविवेकवता भाव्यं मुमुक्षुणेत्यभिप्रेत्याह ।

(५) चैतन्यभास्यताहमस्तादर्थ्यं च तदस्य यत् ॥ ४४ ॥
इदमंशप्रहाणेन परः सो ऽनुभवो भवेत् ।

॥ इति मूत्राशङ्काप्रकरणम् ॥ ५ ॥

चैतन्यभास्यतेति । अहमो ऽहंकारस्य चिदचिद्ग्रन्थिरूपस्य यच्चैतन्यभास्यता दृश्यता, यच्च तादर्थ्यं चिदात्मनो विषयोपस्थापकत्वेन, तच्छेषत्वमस्ति. तदुभयमस्याहंकारस्य संबन्धि तस्मिन्निदमंशस्य प्रहाणे विवेके सति न भवेद् न स्यादिति योजना। तत्र यो ऽनुभवः साक्षी परिशिष्टः स परः परमात्मा वाक्यार्थभूतो भवेदित्यर्थः । यद्वा अस्याहमो ऽहंकारस्य चैतन्यभास्यता जडता तादर्थ्यं च तच्छेषत्वं च यद्यस्मादस्ति तत्तस्मादयमहंकारो नात्मेति वेद्यांशप्रहाणेन तस्मिन्नस्मदर्थाभिमानत्यागेन योनुभवः स पर आत्मेति निश्चयवान् भवेदिति योजना । अथ वा स वाक्यार्थविषयः परः सर्वान्तरोनुभवो ऽहमोहंकारस्येदमंशप्रहाणेन पृथक्करणेन भवेदिति संबन्धः । इदमनिदमात्मकस्याहंकारस्य संबन्धी य इदमंशस्तस्य साक्षिसाध्यान्वयव्यतिरेकागमापायितद्वयान्वयव्यतिरेकालोचनरूपेण मननेनापबाधे सति अवशिष्टांशो ऽनपोह्य आत्मेत्यनुभवो भवेदित्यर्थः । नन्वहमित्यवभासे इदमंश एव न चकास्ति यस्य प्रहाणेन परोनुभवो भवेदित्याशङ्कायामाह । चैतन्यभास्यतेति। तादर्थ्यं चेति च, सुषुप्त्यादावात्मनि भासमानेपि अहंकारस्यानवभासादनात्मत्वे निश्चिते सति जागरितादावागन्तुकत्वाच्चैतन्यभासता तस्य सिद्धा, अतः प्रतिभासत इदमंशाभावेपि चैतन्यभास्यत्वेन लक्षणेनास्तीदमाकारतेत्यर्थः । तथा तादर्थ्यमप्यस्ति, आत्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिव्यवहारनिर्वाहकतया आत्मशेषत्वमस्ति, यद्यस्मादेवं तत्तस्मादप्यनात्मत्वलक्षण इदमंशो विद्यते अतस्तत्प्रहाणेन ब्रह्मात्मानुभवो भवेदिति सर्वं समञ्जसम् ॥ ५ ॥

बुद्ध्यपरोधप्रकरणं पञ्चमं विवृतं, मूत्राशङ्काप्रकरणमित्यन्यत्र ॥ ५ ॥

पदार्थविवेकवतो वाक्यादहं ब्रह्मेति विज्ञानं भवतीत्युक्तं, तत्राहमित्यत्रेदमंशप्रहाणेन साक्षितत्त्वस्य शोधनप्रकारः सूक्ष्मोपायो निर्दिष्ट,स्तत्रासमर्थं प्रति स्थूलोपायेन पदार्थशोधनप्रकारमुपदेष्टुं प्रकरणमारभते। तत्र यत्स्वरूपप्रहाणमन्तरेण हातुं न शक्यते यथाग्नेरौष्ण्यं तस्य स्वरूपत्वादेव न विशेषणता यद्यपि तथापि तथाविधस्य क्व चिद्विशेषणत्वव्यवहारः कल्पितभेदमाश्रित्येति स्थिते, आत्मनि सति सत्ताचैतन्यानन्दानामनपायान्न तेषां विशेषणत्वं किं तु स्वरूपत्वमेव, कृशः स्थूलः कृष्णो गौरो ऽहं मनुष्यः श्रोता द्रष्टा वक्ता कामी क्रोधी ज्ञानी कर्त्ता भोक्ता सुखी दुःखीत्येवंविधानि विशेषणानि नात्मनः सत्तादिवत्स्वरूपभूतानि, सत्यप्यात्मनि सुषुप्त्यादौ तेषामभावादित्येवमात्मनः पृथगुद्धृत्य तस्य कूटस्थता ऽवधेयेत्यभिप्रेत्य पृथग्भूतस्य विशेषणत्वाभावे दृष्टान्तमाह ।

(१) छित्त्वा त्यक्तेन हस्तेन स्वयं नात्मा विशेष्यते॥ ४५॥
तथा शिष्टेन सर्वेण येनयेन विशेष्यते ।

छित्त्वा त्यक्तेनेति । यथा ऽयं दृष्टान्तस्तथा येनयेन मनुष्यत्वादिना विशेष्यते तेनतेन सर्वेण शिष्टेन त्यक्तहस्तातिरिक्तेन पादादिना वा स्वयमात्मानं विशेष्यते, यथा हस्तच्छेदानन्तरं हस्तवानहमिति न विशिष्टप्रत्ययः क्रियते एवमेव पादादिमान्मनुष्यो ऽहमित्यादिविशिष्टप्रत्ययो न कार्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

देहद्वयसमवायिधर्माणामात्मनि व्यभिचारात्तैरात्मा विशिष्य न प्रत्येतव्य इत्युक्तमनूद्य फलितमाह ।

(२) तस्मात्त्यक्तेन हस्तेन तुल्यं सर्वविशेषणम् ॥ ४६ ॥
अनात्मत्वेन तस्माद् ज्ञो मुक्तः सर्वविशेषणैः ।

तस्मादिति । अनात्मत्वेन त्यक्तेन हस्तेनेति संबन्धः । विमतानि विशेषणानि नात्मस्वभावभूतानि, विशेषणत्वाद्, छित्त्वा त्यक्तहस्तवदित्यर्थः । यस्मादेवं तस्माद् ज्ञो ज्ञानवान्विवेकज्ञानवान्सर्वविशेषणैर्मुक्तश्चित्सदानन्दमात्रात्मक एवावशिष्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥

उक्तन्यायेन विशेषणानामनात्मत्वे ऽपि नात्मनस्तद्वियोगो ऽस्ति आगमापायाभ्यां संबन्धनैरन्तर्यादित्याशङ्क्याह ।

(३) विशेषणमिदं सर्वं साध्वलङ्करणं यथा ॥ ४७ ॥
अविद्याध्यासतः सर्वं ज्ञात आत्मन्यसद्भवेत् ।

विशेषणमिदं सर्वमिति । इदं सर्वं विशेषणं यथालङ्करणमलङ्कार्यसंबन्धे ऽपि न तत्तादात्म्यतद्धर्मत्वबुद्धिविषयस्तथा साधु शोभनं युक्तमिति यावद्, इतरथा आगमापायानुपपत्तेरित्यर्थः । तर्हि कुतो मनुष्यो ऽहमित्यादौ तादात्म्यावभासस्तत्राहाविद्याध्यासत इति । मोहादेव तथावभास इत्यर्थः । यस्मादविद्ययाध्यस्तमेवात्मनीदं सर्वं विशेषणमतो ज्ञाते आत्मन्यविद्यानिवृत्तावसद्बाधितं कालत्रये ऽप्यविद्यमानं भवेत्तथा निश्चितं भवेदिति योजना ॥ ३ ॥

ज्ञात आत्मनीत्युक्ते ज्ञेयत्वमात्मन उक्तमिति शङ्का स्याद्, ज्ञेयत्वे च विशेषणादिवदनात्मत्वप्रसङ्गादित्याशङ्क्याह ।

(४) ज्ञातैवात्मा सदा ग्राह्यो ज्ञेयमुत्सृज्य केवलः ॥४८॥
अहमित्यपि यद्ग्राह्यं व्यपेताङ्गसमं हि तत् ।

ज्ञातैवेति । ज्ञेयमुत्सृज्य दृश्यांशापोहं कृत्वा यो ज्ञाता सदा सर्वस्य स एवात्मा न ग्राह्यांश इति, ग्राह्यो ऽध्यवसेयः किंलक्षणः केवलो ज्ञातृत्वविशेषणेनापि रहित इत्यर्थः । ज्ञातृत्वाद्युपलक्षितं चिन्मात्रमलुप्तप्रकाशस्वभावतया सर्वानुस्यूतवस्त्वात्मेति विवेकवतो निश्चितप्रत्ययो भवेदिति भावः । अहमित्यनुभूयमानत्वात्कथं ज्ञातैवात्मेत्युच्यत इत्यत आहाहमित्यपीति । यदपीदमहमिति ग्राह्यमात्मरूपं मन्यसे तद्व्यपेताङ्गसमं छिन्नहस्ततुल्यं हि एव तत्सुषुप्त्यादावात्मन्यवभासमाने ऽप्यहमित्यनवभासनादहमो व्यभिचारित्वे सत्यात्मदृश्यतया ऽऽत्मत्वायोगादित्यर्थः ॥ ४ ॥

आत्मनो ऽहंप्रत्ययग्राह्यत्वाभावे चक्षुरादेरप्यविषयस्य कुतः सिद्धिरिति मुग्धशङ्कां दृष्टान्तेनापाकुर्वन्नात्मनो ऽन्यनिरपेक्षां स्वतः सिद्धिं साधयति ।

(५) यावान्स्यादिदमंशीयः स स्वतो ऽन्यो विशेषणम् ॥४९॥
विशेषप्रक्षयो यत्र सिद्धो ज्ञश्चित्रगुर्यथा ।

यावानिति । अहमित्यत्र यावांश्चिदवभास्यत्वलक्षणेनेदमंशो यो ऽहंकारादिर्येन विशेषणं स्याद्यस्मिन्स्वानुगतप्रतिभासे प्रत्यगात्मनि विशेषव्यवहारहेतुः स्यात्स प्रत्यगात्मा ऽन्यो विशेषणत्वेनाभिमतात्तदहंकारादेः परो विशेषप्रक्षयश्च सर्वेषां विशेषाणां प्रक्षयो व्यावृत्तिर्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेर्निर्विशेषश्च, एवंरूपः स्वतःसिद्धो ऽन्यनिरपेक्ष एव सिद्धः स्फुरन्वर्त्तत इति पदयोजना । यथा देवदत्तो विशेषणभूतायाश्चित्राया गोरन्यस्तत्संबन्धात्प्रागेव सिद्धो न चित्राया गोः संबन्धं स्वसिद्धिं प्रत्यपेक्षते तथा ऽऽत्माप्यहंकारादिसंबन्धात्प्रागेव स्वमहिम्ना सिद्धो नाहंकारादिकं स्वसिद्धावपेक्षत इति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसङ्गतो ऽर्थः ॥ ५ ॥

नन्वहमो ऽनात्मत्वे कथमहं ब्रह्मेति तादात्म्यश्रुतिरुपपद्येतेत्याशङ्क्याध्यस्ताहंकारस्य मूलनिवृत्त्या निवृत्त्यर्थो श्रुतिर्नाहंकारस्यात्मत्वप्रतिपत्त्यर्थेति परिहरति ।

(६) इदमंशोहमित्यत्र त्याज्यो नात्मेति पण्डितैः ॥ ५० ॥
अहं ब्रह्मेति शिष्टांशो भूतपूर्वगतेर्भवेत् ।

॥ इति छित्त्वाप्रकरणम् ॥ ६ ॥

इदमंशोहमिति । अहमित्यत्राहंकारावभासे य इदमंशः स नात्मा दृश्यत्वादिति निश्चित्य पण्डितैस्त्याज्यस्तस्मिन्नात्माभिमानो न कार्य इत्यर्थः । तर्हि कथं श्रुतिनिर्देशस्तत्राह । अहमिति । अहं ब्रह्मेति वाक्यार्थनिष्ठायां यो ऽहंकारांश उल्लिख्यते स भूतपूर्वगतेर्हेतोर्भवेद् भूता संजाता पूर्वगतिः प्राप्तिस्तस्या इतिविग्रहः, अहंकारलक्ष्यं वस्तु तत्साक्षिरूपमहमिति श्रुत्योल्लिख्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति विशेषापोहप्रकरणं षष्ठं विवृतं, छित्त्वाप्रकरणमिति वा ॥ ६ ॥

एवं कृतान्वयव्यतिरेकस्य परिशोधितपदार्थतत्त्वस्य वाक्यादेव वाक्यार्थज्ञानमुत्पद्यत इत्युपपत्त्या निर्द्धारितमर्थं स्वानुभवावष्टम्भेन स्पष्टीकर्त्तुं प्रकरणान्तरमारभते ।

(१) बुद्ध्यारूढं सदा सर्वं दृश्यते यत्र तत्र वा ॥ ५१ ॥
मया तस्मात्परं ब्रह्म सर्वज्ञश्चास्मि सर्वगः ।

बुद्ध्यारूढमित्यादिना । यस्मान्मया सर्वमध्यात्ममधिदैवमित्यादिलक्षणं यत्र तत्र वा जाग्रत्स्वप्नयोरिहलोकपरलोकयोर्वा स्थितं प्रत्यक्षादितः शास्त्रतो वा यदुपलभ्यमस्ति तत्सर्वं बुद्ध्यारूढं बुद्धिवृत्तिक्रोडीकृतं सदा दृश्यते प्रकाश्यते तस्मादहं सर्वदृश्यविलक्षणत्वात्परं प्रपञ्चातीतं ब्रह्मास्मि सर्वज्ञः सर्वार्थप्रकाशकः सर्वगोपरिच्छिन्नश्चास्मीत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु कथमेतावता सर्वज्ञत्वं, पुरुषान्तरबुद्ध्यारूढेर्थे पुरुषान्तरस्यानुभवस्मरणयोरसंभवादेकस्यात्मनः सर्वार्थप्रकाशकत्वासिद्धेरित्यत आह ।

(२) यथात्मबुद्धिचाराणां साक्षी तद्वत्परेष्वपि ॥ ५२ ॥
नैवापोढुं न वा ऽऽदातुं शक्यस्तस्मात्परो ह्यहम् ।

यथात्मेति । आत्मनि सर्वव्यवहारप्रवर्त्तकतया आत्मसंबन्धिनी बुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याश्चारः प्रचारो येषु ते आत्मबुद्धिचारा अध्यात्माधिदैवस्थूलसूक्ष्मदेहात्मकास्तेषां साक्षी स्फोरकोहं

यथा तद्वत्तथा परंतु परकीयबुद्धिचारेष्वप्यहं साक्षी साक्षिभेदे प्रमाणाभावात् ।

"मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहम्" ॥

इत्यादिश्रुतेर्मय्येवैकस्मिंश्चिदेकरसे आत्मनि सर्वप्रमातृतद्बुद्धितत्प्रचारगोचरस्य प्रपञ्चस्य कल्पितत्वावगमाच्च युक्तं मम सर्वज्ञत्वादीत्यर्थः । यस्मादेवमहं सर्वसाक्षित्वेन सर्वाधिष्ठानत्वेन च सर्वज्ञः सर्वगश्च तस्मादपोढुमयमस्य द्रष्टा न भवत्यत्र नास्तीति वा निराकर्तुं नैव शक्यः केन चिच्च चैवादातुं ज्ञानेन क्रियया वा प्रकाशयितुमुत्पादयितुमाक्रष्टुं वा शक्यो हि यस्मादहं ग्राह्यग्राहकादिप्रपञ्चविलक्षणस्तस्मात्परः परमात्मैवेत्युपसंहारः ॥ २ ॥

ननु बुद्ध्यारूढं चेत्सर्वं प्रकाश्यते क्षेत्रज्ञेन तदा दर्शनक्रियाकर्तृत्वाद्विकारित्वादिदोषप्राप्तेस्तस्यानात्मत्वप्रसङ्ग इति शङ्कां निरस्यति ।

(३) विकारित्वमशुद्धत्वं भौतिकत्वं न चात्मनः ॥ ५३ ॥
अशेषबुद्धिसाक्षित्वाद् बुद्धिवच्चाल्पवेदना ।

विकारित्वमिति । आत्मनो न विकारित्वं, बुद्धिवत्सावयवत्वाभावात्सर्वविकारसाक्षित्वाच्च, तत एव नात्मनोऽशुद्धत्वं क्रियागुणयोगित्वमस्ति, सकलगुणक्रियावद्वस्तुसाक्षित्वाच्च, नापि भौतिकत्वमात्मनो, रूपादिहीनत्वात्, किं च नात्मनो बुद्धिवदल्पवेदना, यथा बुद्धेर्बुद्धितत्संसर्गादिविषया वेदनास्ति नैवमात्मनो, ऽशेषबुद्धिसाक्षित्वा,त्सर्वबुद्धिस्वरूपतद्विकारादिसाक्षित्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

यदि निर्विकार एवात्मा कथं तर्हि स सर्वार्थप्रकाशक इत्युच्यते इत्याशङ्क्य लोकप्रसिद्धदृष्टान्तेन निर्विकारस्यैव प्रकाशकत्वमुपपादयति ।

(४) मणौ प्रकाश्यते यद्वद्रक्ताद्याकारतातपे ॥ ५४ ॥
मयि संदृश्यते सर्वमातपेनेव तन्मया ।

मणाविति । मणौ स्फटिकादिलक्षणे जपाकुसुमादिरूपा रक्ताद्याकारता आतपे सूर्यालोके सत्येव प्रकाश्यते गृह्यते यद्व,त्तथा मयि क्षेत्रज्ञे आदित्यस्थानीये विद्यमान एव स्फटिकादिस्थानीयायां बुद्धौ जपाकुसुमादिरक्ततादिस्थानीयं सर्वं विषयजातं संदृश्यते, तत्तस्मादातपेनेव निष्कम्पेन मया सर्वं प्रकाश्यते, न बुद्धिर्वाद्विकारवता, नापि बुद्धिरेव द्रष्ट्री । न चैवं सति बुद्धेरनुपयोग एव, चैतन्यस्य विषयविशेषाकारत्वापादनाय तदुपयोगादिति ॥ ४ ॥

इदानीं प्रत्यगात्मनोऽद्वितीयत्वमुपपादयंस्तस्य च शुद्धत्वं स्पष्टयति ।

(५) बुद्धौ दृश्यं भवेद्बुद्धौ सत्यां नास्ति विपर्यये ॥ ५५ ॥
द्रष्टा यस्मात्सदा द्रष्टा तस्माद् द्वैतं न विद्यते ।

बुद्धाविति । जाग्रदादौ बुद्धौ सत्यां स्वाविद्ययाध्यस्तायां बुद्धौ समारूढं सद् दृश्यं द्वैतं भवेद्बुद्धवेत्, नास्ति विपर्यये, बुद्धावसत्यां स्वापादौ दृश्यं नास्ति, जडस्याज्ञातसत्त्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः । द्रष्टा तु साक्षी सदा सर्वास्वप्यवस्थासु द्रष्टैव, न दृश्यवत्स्वसत्तां व्यभिचरति, यस्मादेवं सतः प्रकाशमानत्वाव्यभिचारस्तद्व्यभिचारिणश्च सत्त्वानुपपत्तिस्तस्माद् द्वैतं न विद्यत इति नित्यशुद्ध एव प्रत्यगात्मेत्यर्थः ॥ ५ ॥

यद्यपि द्वैतसंसर्गकृतमशुद्धत्वमात्मनो नास्ति द्वैतस्याभावात्तथापि विद्याविद्याभ्यां संबन्धादशुद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्क्य बुद्धेरेव विद्याविद्ये नात्मनस्तत्संसर्ग इति शुद्ध एवात्मेत्याह ।

(६) अविवेकात्पराभावं यथा बुद्धिरवैत्तथा ॥ ५६ ॥
विवेकात्तु परादन्यः स्वयं चापि न विद्यते ॥ ५७ ॥

॥ बुद्ध्यारूढप्रकरणम् ॥ ७ ॥

अविवेकादिति । न विद्यते विवेको भेदो भासमानतया यस्मिन्सोऽविवेको देहादावात्मबुद्धिर्विपर्ययज्ञानमिति यावत्तस्मादविवेकात्परस्यासंसारिणः सर्वसाक्षितया विविक्तस्याभावमविद्यमानतां यथा बुद्धिरवैद्विदितवती, अत्र बुद्ध्यध्यासादेव चिदात्मनोपि भ्रान्तियोगात्साभासा बुद्धिरेवाज्ञानविपर्यासाश्रय इत्यङ्गीकृत्य यथा बुद्धिरवैदित्युक्तमिति द्रष्टव्यं, तथा विवेकात्तु अनात्मापवादेनात्मनः स्वभावनिर्द्धारणं विवेकस्तस्माद्विवेकादूर्ध्वं परादसंसारिणः परमात्मनोऽन्यो जीवः संसारी न विद्यते स्वयं चापि साभासबुद्धिरपि सनिदाना न विद्यते तदा प्रत्यग्ब्रह्मभूतत्वात्सर्वस्येत्यर्थः, तथा च भ्रान्तिसम्यग्ज्ञानयोर्विद्याविद्यारूपयोरपि बुद्धितन्त्रत्वाच्चात्मनोऽशुद्धिगन्धोपीति भावः ॥ ६ ॥

इति बुद्ध्यारूढप्रकरणं सप्तमं विवृतम् ॥ ७ ॥

ननु विद्याविद्ययोर्यदि बुद्धिगतत्वं तर्हि सांख्यसिद्धान्तप्रसङ्गस्ते हि बुद्धिरेव पुरुषस्यापवर्गार्थं भोगार्थं च ज्ञानाज्ञानरूपतामाचरतीति वदन्तीत्याशङ्कामपनुदन् पूर्वं स्वानुभवानुरोधेन साधितमेव ब्रह्मात्मज्ञानमात्ममनःसंवादात्मकेन प्रकरणान्तरेणाद्रढयति ।

(१) चितिस्वरूपं स्वत एव मे मते
रसादियोगस्तव मोहकारितः ।
अतो न किं चित्तव चेष्टितेन मे
फलं भवेत्सर्वविशेषहानतः ॥ ५८ ॥

चितिस्वरूपमिति । रसादियोगो रागादिनिबन्धनो भोक्तृत्वादिसंबन्धः मोहो ऽविवेकः फलितमाहातो नेति ॥ १ ॥

यस्मात्सर्वविशेषराहित्यात्तव चेष्टितेन मे ममानाधेयातिशयस्य किमपि फलं नास्ति तस्मात्तवोपशम एव युक्त इत्याह ।

(२) विमुच्य मायामयकार्यतामिह
प्रशान्तिमायाह्यसदीहितात् सदा ।
अहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तवत्
तथा ऽजमेकं द्वयवर्जितं पुनः ॥ ५९ ॥

विमुच्येति । मायामयकार्यतां मिथ्याचेष्टितं विमुच्यासदीहितान्निरर्थकप्रयासात्प्रशान्तिं प्रशममिह मयि प्रत्यगात्मनि आयाहि प्राप्नुहि, अत्र मायामयचेष्टितासदीहितशब्दाभ्याम- विद्यानिबन्धनत्वस्य सूचितत्वात्सांख्यमतशङ्का निरवकाशीकृता वेदितव्या, ननु किमिति प्रत्यगात्मनि मनसो लय उच्यते, सत्यज्ञानादिलक्षणे ब्रह्मण्येव कस्मान्नोच्यते इत्याशङ्क्याह । अहं परं ब्रह्मेति । यतः सदैवाहं ब्रह्मैव तथा सति सदा विमुक्तवन्मुक्त इवास्मि न तु मे मुक्तिर्बन्धाभावादिति योजना। अजत्वविशेषणं जन्मादिसमस्तविकारप्रतिषेधार्थम्, अत एकं सदैकरूपमित्यर्थः, सजातीयभेदरहितमिति वा, द्वयवर्जितं विजातीयभेदहीनमित्यर्थः । अतो यन्मय्येकीभूतं ब्रह्मण्येव तदेकीभूतमिति स्थिते न "परे ऽव्यये सर्व एकीभवन्ती"ति श्रुतिविरोध इति भावः ।

अपरा योजना । हे मते असत्सु स्वतःस्वरूपशून्येषु देहेन्द्रियविषयेषु यदीहितमभिलषितं दृष्टमदृष्टं वा फलं तस्मादसदीहितात्सदा सर्वदा जाग्रद्दशायामपि प्रशान्तिं प्रशममायाहि तदर्थव्यापारं परित्यजेत्यर्थः । उपशान्तापि त्वं मय्येवात्मानं धारयेत्याह । विमुच्येति । कार्यतां बुद्धिरूपकार्यात्मतां विमुच्य विहाय मायां कारणरूपमायाम् अय गच्छ तदात्मिका भव, तर्हि तद्रूपेण स्थित्वा पुनरुद्भविष्यामीति चेत्तत्राह । इहेति । इह मत्स्वरूप एवान्तरय प्रविश कार्यकारणरूपतां विहाय तप्तायःपीतोदकबिन्दुवन्मद्रूपयस्ता भवेत्यर्थः, कथमहं मुखान्तःकवलीकृतब्रह्माण्डकोटिर्मयेतस्ततश्चाल्यमानेन त्वया ग्रस्ता स्यामिति चेन्नाहं कदापि चालयितुं त्वया शक्यस्त्वद्भ्रान्तिमात्रमेतदित्यभिप्रेत्याह । अहं परं ब्रह्मेति । यतोहं सदा परं ब्रह्म अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेरिति योज्यं, विमुक्तवदिति ब्रह्मविशेषणं, स्वार्थे तद्धितः, । विमुक्तं नित्यमुक्तमेवेत्यर्थः, । तथा, यथा श्रुत्युक्तं तथेत्यर्थः । व्याख्यातमन्यत् ॥ २ ॥

नन्वजत्वादिप्रतिपादकशास्त्राद्ब्रह्मणो निर्विशेषतया नित्यमुक्तत्वेपि कथमात्मनो देहादिष्वन्वितस्य निर्विशेषतया ब्रह्मरूपतासंभव इत्यत आह ।

(३) सदा च भूतेषु समोस्मि केवलो
यथा च खं सर्वगमक्षरं शिवम् ।
निरन्तरं निष्कलमक्रियं परं
ततो न मेस्तीह फलं तवेहितैः ॥ ६० ॥

सदा च भूतेष्विति । चशब्दो ऽवधारणार्थः । अहं केवलो ऽविद्यातत्कार्यरूपविशेषणरहितः सर्वेषु भूतेषु सम एवास्मि, उपाधिपरामर्शमन्तरेण मयि विशेषोल्लेखाभावादित्यर्थः । सर्वानुस्यूतस्याप्यसङ्गस्वभावतया निर्विशेषत्वे दृष्टान्तमाह । यथा च खमिति । आकाशस्यासङ्गत्वादेः प्रसिद्धत्वाच्च तस्मिञ्छङ्का कार्येति चशब्दार्थः । सर्वगमित्यादीनि विशेषणानि ब्रह्माकाशयोः समानि, यतः आकाशवत्केवलोहं सर्वभूतेषु समो ऽत आकाशस्वभावोपमितं सर्वगमित्यादिविशेषणं परं ब्रह्मैवास्मीति योज्यम्, उपपादिते ब्रह्मात्मैक्ये फलितमाह, तत इति ॥ ३ ॥

ब्रह्मभूतस्य तव मदीहितैः फलाभावेपि कथं चिन्मच्चेष्टया त्वत्संबन्धिनस्त्वां प्रति गुणभूतस्य प्रधानभूतस्य वा कस्य चिदर्थस्य क्व चिदुपयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्य सोपि मयि दुःसंपाद इत्याह ।

(४) अहं ममैको न तदन्यदिष्यते
तथा न कस्याप्यहमस्म्यसङ्गतः ।
असङ्गरूपोहमतो न मे त्वया
कृतेन कार्यं तव चाद्वयत्वतः ॥ ६१ ॥

अहं ममैक इति । एक एवाहं चित्स्वरूपस्य मम परमार्थतः सजातीयविजातीयस्वगतभेदे मानाभावा,त्ततो न मम गुणभूतं किं चिन्मत्तो ऽन्यदिष्यते मृग्यते, तथा कस्यापि प्रधानभूतस्याहं गुणभूतो नास्मि, कुतः, असङ्गतो ऽनाधेयातिशयत्वादित्यर्थः । यतोहमसङ्गरूपो ऽतो न मे त्वया कृतेन किमपि प्रयोजनमस्ति, किं च त्वमेव नासि कुतस्तवेहितं तत्फलं चेत्याशयेनाह । तव चेति । मत्स्वरूपाज्ञानकल्पितायास्तवाधिष्ठानभूतमत्स्वरूपव्यतिरेकाभावादभेदे चोपकार्योपकारकत्वासंभवादलं विकल्पनया प्रशान्तैव भवेरित्यर्थः ॥ ४ ॥

इदानीं कृतार्थस्याप्याचार्यस्य स्वानुभवसिद्धार्थाविष्कारकप्रकरणनिर्माणप्रवृत्तौ निमित्तं दुःखिजनदर्शनसंजातकरुणैव न ख्यात्यादीत्यभिप्रेत्याह ।

(५) फले च हेतौ च जनो विषक्तवा-
निति प्रचिन्त्याहमतो विमोक्षणे ।
जनस्य संवादमिमं प्रकृप्तवा-
न्स्वरूपतत्त्वार्थविबोधकारणम् ॥ ६२ ॥

फले चेति । अयं जनो हेतुफलात्मके संसारे विशेषेणासक्तवानिति प्रचिन्त्य विमृश्य तादृग्जनस्य लोकस्यातः संसाराद्विमोक्षणे मोक्षार्थमहमिमं मत्यात्मसंवादरूपं ग्रन्थं प्रयुक्तवान्प्रणीतवानस्मि, किमनेन संवादग्रन्थेनेन जनस्य भवेदिति तदर्थतो विशिनष्टि । स्वरूपेति । स्वस्यात्मनो रूपं नित्यचैतन्यस्वभावस्तस्य तत्त्वार्थो ब्रह्मत्वं तस्य विस्पष्टबोधकारणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

यत एवंविधो ऽयं संवादस्तस्मात्साध्यसाधनपर्यावर्त्तलक्षणात्संसारान्मुमुक्षुभिरयमनुचिन्तनीय इत्यभिप्रेत्याह ।

(६) संवादमेतं यदि चिन्तयेन्नरो
विमुच्यते ऽज्ञानमहाभयागमात् ।
विमुक्तकामश्च तथा जनः सदा
चरत्यशोकः सम आत्मवित्सुखी ॥ ६३ ॥

॥ इति चितिप्रकरणम् ॥ ८ ॥

संवादमेतमिति । अज्ञानकृतान्महाभयात्संसारादित्यर्थः । यद्वा महाभयस्यागमो यस्मात्तन्महाभयागममज्ञानं च तन्महाभयागमं चेत्यज्ञानमहाभयागमं तस्मादिति विग्रहः । भयहेत्वज्ञानाद्विमुच्यत इत्यर्थः । कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तिमाह । विमुक्तकामश्चेत्यादि । चरति जीवन्नेव अन्यप्रतिभासरहितः सन् ब्रह्मण्येव विचरति कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः । सुगममन्यत् ॥

मतिविलापनप्रकरणमष्टमं विवृतं, चितिस्वरूपप्रकरणमिति वा ॥ ८ ॥

यस्य प्रत्यग्ब्रह्मणो वाक्योत्थज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्या मुक्तिरुक्ता तस्य सर्वान्तरत्वेन निरतिशयसूक्ष्मत्वं व्यापित्वं च यथा च खमित्यत्र सूचितमुपपादयितुं प्रकरणान्तरमारभते ।

(१) सूक्ष्मताव्यापिते ज्ञेये गन्धादेरुत्तरोत्तरम् ।
प्रत्यगात्मावसानेषु पूर्वपूर्वप्रहाणतः ॥ ६४ ॥

सूक्ष्मतेत्यादिना । गन्धशब्दः पृथिवीशब्दार्थः, पृथिव्यबादिलक्षणात्कार्यात् पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तरकारणतया स्थितेषु प्रत्यगात्मावसानेषु सर्वान्तरात्मपर्यन्तेषु पदार्थेषु यथाक्रमं पूर्वपूर्वप्रहाणतः कार्याकाराप्रहाणेन सूक्ष्मता व्यापिता च विज्ञातव्या, कार्यकारणान्वयव्यतिरेकालोचनया संभावनीये इत्यर्थः । कार्येषु विद्यमानमपि कारणस्वरूपं तत्तत्कार्याकारतिरोहिततया न स्वरूपेणावभासते इति सूक्ष्ममुच्यते, न पुनः कार्यपरिमाणाच्यूनपरिमाणयोगात्तथा सकलस्वविकारानुगतस्यैवोपादानकारणत्वात्कार्यापेक्षयाधिकदेशवृत्तित्वेन व्याप्तित्वं च कारणस्य, तथाहि, चतुर्विधभूतग्रामोपादानरूपा पृथिवी तावच्च भूतग्रामेषु गृह्यमाणेषु गृह्यते, तत्र तच्छब्दप्रत्ययव्यवहारादर्शनाल्लोकस्य, अतस्तदपेक्षया सूक्ष्मा तदव्याप्तदेशवर्त्तित्वाद्व्यापिका च । न च तत्तत्कार्योपादानभूताः पृथिव्यंशा भिन्ना इति नोपादानस्य व्यापकतेति वाच्यं, कार्याकारभेदव्यतिरेकेण मृत्स्वरूपभेदे प्रमाणानिरूपणा,दन्यथा तटाकान्तःस्थमृन्निर्मितकुसूलस्य गृहाङ्गणदेशे मृदात्मना विलयाभावप्रसङ्गा,दुपादानादन्यत्र कार्यलयानुपपत्ते,स्तस्मात्स्वकार्यापेक्षया पृथिवी तावत्सूक्ष्मा व्यापिका च सिद्धा । तथा ऽद्भिर्व्याप्ता पृथिवी "तद्यदपां शर आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभव"दिति श्रुतौ जलपरिणामविशेषस्य शरशब्दवाच्यस्य दधिमण्डाकारस्य पृथिव्यात्मत्वश्रवणात्स्वेदप्रस्रवणादेः पर्वताग्रशिलायामन्तर्भूमौ च सर्वत्रोपलम्भाद्, रसस्य च सलिलासाधारणगुणस्य पृथिव्यां सर्वत्रोपलम्भात्, तस्यैकत्वे ऽपि कटुतीक्ष्णत्वादिभेदः परिणामविशेषोपाधिनिबन्धन इति । तस्माज्जलव्याप्ता पृथिवी सपरिणामेति जलं पृथिव्या व्यापकं सूक्ष्मं च प्रागुक्तयुक्त्या सिद्धं, तथा सपृथिवीजलं तेजसा स्वकारणेन व्याप्तं, सर्वत्रोष्मोपलम्भात्, तप्तायोगोलकादौ सूर्यकिरणेषु चोदकस्य लयदर्शनाच्च, तथा चैवं तेजसो जलाव्यापकत्वं सूक्ष्मत्वं च प्रसिद्धं, तदपि वायुना ग्रस्तं, "यतश्चोदेति सूर्यो ऽस्तं यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणे ऽस्तमेति" इति श्रुतेः प्राणशब्दवाच्ये वायौ लयश्रवणाद् ज्वालारूपस्य च वह्नेर्वाय्वधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनाच्च, वायुस्त्वाकाशेन ग्रस्त इति प्रसिद्धमेवैतत्,सूक्ष्मत्वं तु व्याख्यातमेव, सर्वत्र एतत्सर्वं सत्तास्फूर्त्तिभ्यां व्याप्तमेवानुभूयत इति सच्चिन्मात्रं सर्वस्योपादानं, तस्य चार्थान्तरेणानुगमादर्शनान्निरुपादानकत्वे सिद्धे निरपेक्षव्यापकत्वं प्रागुक्तपरिपाट्या निरतिशयसूक्ष्मत्वं च सिध्यति । तदनेन सच्चिन्मात्रेण सर्वस्य दृश्यराशेर्ग्रस्तत्वान्न ततः पृथक् किमपि वस्तु विद्यत इति तस्य परमसूक्ष्मताव्यापिते निश्चित्य सो ऽहमसङ्गकूटस्थाद्वयात्मेति सदा भावयेदिति नान्यथा ॥ १ ॥

ननु नैतावता ऽऽत्मन उक्तरूपत्वज्ञानसिद्धिरध्यात्माधिदैवतयोः पृथिव्यादेर्भेदेन प्रथमानत्वादित्यत आह ।

(२) शारीरा पृथिवी तावद्यावद्बाह्या प्रमाणतः ।
अबादीनि च तत्त्वानि तावच्च ज्ञेयानि कृत्स्नशः ॥ ६५ ॥

शारीरेति । यावद्बाह्या पृथिवी प्रमाणतः परिमाणतो भवति तावत्तावत्प्रमाणा शारीरा पृथिवी ज्ञेयेति संबन्धः, तथा ऽबादीनि चत्वारि भूतानि कृत्स्नशो निरवशेषतया तावत्तावत्प्रमाणानि ज्ञेयानि यावच्छारीरा बाह्या च पृथिवीति योजना । एतदुक्तं भवति, अध्यात्माधिभूताधिदैवात्मना विभक्तानां पृथिव्यादीनामेकाज्ञानविजृम्भितत्वादेकप्रयत्नेन प्रविलापनोपपत्तेः सर्वत्र प्रत्यक्तत्त्वानुगमात्प्रत्यगात्मावसानमेवाध्यात्मादिरूपं तेन व्याप्तं न ततः पृथगस्तीति प्रत्यक्तत्त्वे ऽवधार्यमाणे बाह्याध्यात्मिकादिभेदस्फूर्त्तेरनवकाशात्प्रत्यगात्मब्रह्म तावन्मात्रमेव सर्वमवशिष्यत इति भवेदेव प्रागुक्तात्मतत्त्वज्ञानसिद्धिरिति ॥ २ ॥

नन्वेवं परागर्थस्यासत्त्वे कथमात्मनः प्रत्यक्त्वं सर्वगतत्वमित्याद्युपपद्यते, तस्य पराचीनविकारापेक्षत्वादतः कथं पराचां प्रत्यगात्मावसानत्वमित्याशङ्क्य चिन्मात्रस्वरूपस्यैवापूर्वादिलक्षणस्य प्रत्यगादिशब्दैर्लक्ष्यत्वाल्लक्ष्यमाणदशायामारोपितपरागर्थापेक्षायामपि स्वरूपस्यान्यानपेक्षत्वाद्युक्तं सर्वस्य प्रत्यगात्मावसानत्वावधारणमिति दृष्टान्तेनोपपादयति ।

(३) वाय्वादीनां यथोत्पत्तेः पूर्वं खं सर्वगं तथा ।
अहमेकः सदा सर्वश्चिन्मात्रः सर्वगो ऽद्वयः ॥ ६६ ॥

वाय्वादीनामिति । स्पष्टार्थः ॥ ३ ॥

ननु कथमाकाशवदेक एवात्मा सर्वात्मा भवेद्, ब्रह्मादिभेदेनात्मनामनेकत्वस्य विभाव्यमानत्वा,त्तथा चैतन्यमात्रत्वं चानुपपन्नं, रागादिदोषसंसर्गोपलब्धेरित्याशङ्क्याह ।

(४) ब्रह्माद्याः स्थावरान्ता ये प्राणिनो मम पूः स्मृताः ।
कामक्रोधादयो दोषा जायेरन्मे कुतोऽन्यतः ॥ ६७ ॥

ब्रह्माद्या इति । ममैव चिदात्मनः सर्वप्राणिनः पूः पुरं शरीरभूताः स्मृताः निर्णीता इत्यर्थः । तथा कामक्रोधादयो दोषा आत्मनो मे न स्वाभाविका व्यभिचारित्वात्परतो ऽपि ते न संभवन्तीत्याह । जायेरन्मे कुतो ऽन्यत इति । अन्यस्याभावादेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्रत्यगात्मनो निर्दोषत्वमसिद्धं, संसारदोषस्य प्रत्यक्षत्वा,-दित्याशङ्क्याकाशकार्ष्ण्यप्रत्यक्षवदात्मनि दोषदृष्टेर्भ्रमत्वान्मैवमित्याह ।

(५) भूतदोषैः सदास्पृष्टं सर्वभूतस्थमीश्वरम् ।
नीलं व्योम यथा बालो दुष्टं मां वीक्षते जनः ॥ ६८ ॥

भूतदोषैरिति । अस्पृष्टमिति च्छेदः, सर्वभूतेषु स्थितस्यापि तद्दोषैरस्पृष्टत्वमीश्वरत्वादिति हेत्वर्थविशेषणमीश्वरमिति । सर्वस्येशितारं कारणमिति यावद्, नहि कारणं कार्यधर्मैः संस्पृश्यत इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

यदुक्तं ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताः प्राणिन एकस्याप्यात्मनः शरीरभूता इति तत्कथमित्यत आह ।

(६) मच्चैतन्यावभास्यत्वात्सर्वप्राणिधियां सदा ।
पूर्वमप्राणिनः सर्वं सर्वज्ञस्य विपाप्मनः ॥ ६९ ॥

मच्चैतन्येति । सर्वज्ञस्य सर्वावभासकस्यात एव विपाप्मनो दृश्यदोषसंसर्गरहितस्य ममात्मनः सर्वे प्राणिनः पूः शरीरं, कुतः, सर्वप्राणिधियां सदा मच्चैतन्यावभास्यत्वादिति योजना । "योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष" इति श्रुतेः बुद्ध्यन्तःसाक्षितया प्रकाशमानस्य चैतन्यज्योतिष एव सर्वप्राणिष्वात्मत्वावगमा,त्तस्य च बुद्धितत्स्याभासभेदमन्तरेण स्वरूपतो भेदानिरूपणा,त्सवितुरिवोदकमात्रतत्स्थाभासाव्यतिरेकेणेति सिद्धमेकस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि शरीरमिति भावः । तथा च श्रुतिः "यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत" इति ॥ ६ ॥

तर्हि भास्यप्राणितद्बुद्धीनां सत्त्वादद्वैतक्षतिरिति तत्राह ।

(७) जनिमज्ज्ञानविज्ञेयं स्वप्नज्ञानवदिष्यते ।
नित्यं निर्विषयं ज्ञानं तस्माद् द्वैतं न विद्यते ॥ ७० ॥

जनिमदिति । यज्जनिमद्यच्च ज्ञानविज्ञेयं यत्कार्यं जडं च तन्मिथ्येष्यते, यथा स्वप्नज्ञानं तथा जाग्रदपि कार्यं दृश्यं चेति मिथ्येति, द्वैतं न विद्यते यस्मात्तस्माज्ज्ञेयस्यासत्त्वाज् ज्ञानं नित्यं सदा निर्विषयं विषयनिरूप्यं न भवति, यद्वा नित्यमविनाशि सर्वविनाशसाक्षित्वादिति योजना । नह्यध्यारोपितेन द्वैतेन परमार्थमद्वैतं विहन्यते, न खल्वारोपितेन तोयादिना तदाधारभूम्यादि सद्वितीयं दृष्टमिति भावः ॥ ७ ॥

स्वरूपज्ञानस्य निर्विषयत्वं नित्यत्वं चोक्तं श्रुत्योपपादयति ।

(८) ज्ञातुर्ज्ञातिर्हि नित्योक्ता सुषुप्ते त्वन्यशून्यतः ।
जाग्रज्ज्ञातिस्त्वविद्यातस्तद्ग्राह्यं चासदिष्यताम् ॥ ७१ ॥

ज्ञातुर्ज्ञातिरिति । सुषुप्ते त्वन्यस्य ज्ञेयस्यासत्त्वप्रदर्शनपूर्वकं ज्ञातुरात्मनो ज्ञातिः स्वरूपभूता ज्ञप्तिर्नित्येति श्रुत्योच्यते हीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः "यद्वैतन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति, नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वा,न्न तु तद्द्वितीयमस्ति, ततोन्यद्विभक्तं यत्पश्ये"दित्यादिका । यद्यपि सुषुप्ते निर्विषयज्ञानं विषयाभावात्स्वरूपतो नाशशीलत्वाभावाच्च नित्यं श्रुतिसिद्धं, तथाप्यवस्थान्तरे सविषयमुपलभ्यत इति ज्ञातुर्ज्ञातिरनित्या स्यादित्यत आह । जाग्रदिति । यतः श्रुतिसिद्धं नित्यं निर्विषयं ज्ञानमतः कारणाद् जाग्रज्ज्ञातिर्विषयदर्शनात्मिका ऽविद्या भ्रान्तिरेवात्मनो निर्विकारतया ज्ञानकर्तृत्वायोगादन्तःकरणस्य च जडत्वादेव ज्ञानाश्रयत्वानुप-

पत्तेरध्यस्तमेव सविषयं ज्ञानं तद्ग्राह्यं च विषयजातमसदपरमार्थमिथ्यतां स्वीक्रियतामित्यर्थः। जागरितादौ विषयाकारबुद्धिवृत्तीनां स्फुरणावगुण्ठितत्वात्सर्ववृत्त्युत्पत्तिस्थितिविनाशसाक्षितया स्फुरणस्यैकस्य नित्यस्यान्यस्यावश्याश्रयणीयत्वाज्ज्ञायत्यप्यात्मचैतन्यं नित्यमेव, तथा विषयाणां वृत्तिसमकालमेव स्फुरणाद्विषयव्यभिचारे ऽपि स्फुरणाव्यभिचारात्तस्य विषयानिरूप्यत्वान्निर्विषयत्वं च सिद्धमिति भावः ॥ ८ ॥

"नन्वात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इति श्रुत्यैवात्मनो दर्शनादिकर्मत्वोक्तेर्दृश्यत्वाद्दर्शनाभुजङ्गादिवदसत्त्वप्राप्तिरित्याशङ्क्य ।

"अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
तथा ऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा
नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा" ॥

इत्यादिश्रुतिविरोधाद्रूपादिहीनस्य दर्शनाद्यविषयत्वाद् द्रष्टव्य इत्यादिश्रुतिरर्हार्थेन तव्येन योगाद्दर्शनाद्यर्हत्वोपदेशमुखेनानात्मप्रवणता त्याजनार्थेत्याह ।

(६) रूपवत्त्वाद्यसत्त्वान्न दृष्ट्यादेः कर्मता यथा ।
एवं विज्ञानकर्मत्वं भूम्नो नास्तीति गम्यते ॥ १२ ॥

॥ इति सूक्ष्मताप्रकरणं नवमम् ॥ ६ ॥

रूपवत्त्वादीति । यथा द्रष्टव्य इत्यादिवशाच्च ज्ञानकर्मत्वमेवं "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमे"त्यत्रापि प्रागुपन्यस्तश्रुतिविरोधाद्यत्रान्यत्र पश्यत्यात्मानमेव पश्यतीति स्वात्मदर्शनविधिपरत्वकल्पनायोगाद् भूम्नो ब्रह्मणो विज्ञानकर्मत्वं नास्तीति गम्यते निश्चीयत इत्यर्थः ॥ ९ ॥

॥ सूक्ष्मताव्यापिताप्रकरणं नवमं विवृतम् ॥ ९ ॥

॥ अथ वृषभानुजानामनाटिकायाः ॥

॥ चतुर्थोऽङ्कः ॥

ततः प्रविशति विषण्णा चम्पकलता ।

चम्पकलता । स्वगतम् । अवि कहिं भविस्सदि मे पिअसही तमालिआ [1] । पुरोऽवलोक्य । दिट्ठिआ इध जेव्व अहिवट्टदि एसा [2] ।

ततः प्रविशति तमालिका ।

तमालिका । चम्पकलतामुखं दृष्ट्वा सविषादं संस्कृतेन ।

[1] अपि कुत्र भविष्यति मे प्रियसखी तमालिका ।

[2] दिष्ट्या इत एवाभिवर्तत एषा ।

उत्पादयत्यलमिदं मनसो विषादं
सीदत्सरोरुहनिभं वदनं त्वदीयम् ।
ज्ञात्वा निदानमहमत्र समानदुःखा
प्राणैरपि प्रियतमे भवितुं समीहे ॥ ५५ ॥

चम्पकलता । हला सहि सुट्ठु लक्खिदं तुए । अवहिदं सुणाहि [1] ।

तमालिका । अवहिदम्हि कहेहि [2] ।

चम्पकलता । जदो पहुदि पिअसहि राहिआए सो रूवविहवेण अदिसइदकुसुमाउहसहस्सो कण्हो पुलोइदो तदो आरहिअ कुविदस्स विअ मम्महस्स पव्वसा ण कुदो वि वीसामं पडिवज्जदि । सबहुविणअं पत्थिज्जमाणा वि ण मज्जणादिदिवसव्वावारे रुइं उव्वहदि । एदं क्खु अहिगतं जेव्व तुए [3] ।

तमालिका । अत्थि मम हिअए वि सल्लं क्खु एदं, तदो तदो [4] ।

चम्पकलता । विसेसदो अज्ज सव्वणिसामज्झे खणं वि णिद्दासुहं ण पाविदं,अन्तरा अन्तरा अ आमीलिअ लोअणाइं एवमादिअं असंबद्धं पलविदं [5] ।

तमालिका । सरभसम् । तदो तदो [6] ।

चम्पकलता । तद्यथा ।

कार्यं मे नहि किंचिदस्ति कमलोत्तंसेन सख्यः कथं
मुग्धां मां प्रसभं रुणद्धि सभयं व्याक्रोशमानामपि ।
धूर्तोऽयं करपङ्कजेन शिरसि व्याघट्टमानो हसन्
नात्मानं बहु मन्यते स्वमुकटप्रान्तेन पादौ स्पृशन् ॥ ५६ ॥

तमालिका । सविस्मयमात्मगतम् । जादो क्खु सअलजीवलोअस्स णिदंसणं ताए पेम्मावेसो [7] । प्रकाशम् । तदो तदो [8] ।

चम्पकलता । तदो देईए पुच्छिदा अहं, जह वच्छे चंपअलदे अवि जाणेसि से उव्वेअआरणं [9] ।

[1] हे सखि सुष्ठु लक्षितं त्वया, अवहितं शृणु ।

[2] अवहितास्मि कथय ।

[3] यदाप्रभृति प्रियसखि राधिकया स रूपविभवेनातिशयितकुसुमायुधसहस्रः कृष्णो विलोकितस्तदारभ्य कुपितस्येव मन्मथस्य परवशा न कुतोऽपि विश्रामं प्रतिपद्यते, सबहुविनयं प्रार्थ्यमानापि न मज्जनादिदिवसव्यापारे रुचिमुद्वहति, एतत् खल्वधिगतमेव त्वया ।

[4] अस्ति मम हृदयेऽपि शल्यं खल्वेतत्, ततस्ततः ।

[5] विशेषतोऽद्य सर्वनिशामध्ये क्षणमपि निद्रासुखं न प्राप्तम्, अन्तरान्तरा चामील्य लोचने एवमादिकमसंबद्धं प्रलपितम् ।

[6] ततस्ततः ।

[7] जातः खलु सकलजीवलोकस्य निदर्शनं तस्याः प्रेमावेशः ।

[8] ततस्ततः ।

[9] तदा देव्या पृष्टाहम्, यथा वत्से चम्पकलते अपि जानास्यस्या उद्वेगकारणम् ।

तमालिका । तदो तदो[१] ।

चम्पकलता । तदो कण्हस्स विरहं फुड़ं जाणंतीए वि मए एव्वं पड़िबोधिदा देई[२] ।

तमालिका । तदो तदो[३] ।

चम्पकलता । सुणादु पिअसही[४] । संस्कृतमाश्रित्य ।

गतेयं कल्याणी तपनतनयां मज्जनविधिं
विधातुं तत्तीरे किमपि कमनीयं सकुतुकम् ।
विलोक्यान्तर्बाधामभजत तदारभ्य सहसा
शमं नेतव्यं तद्बलिविरचनैर्दैविकमिदम् ॥ ५७ ॥

तमालिका । सहर्षस्मितम् । संस्कृतेन ।

कस्यान्यस्येदृशो बुद्धेर्विभवो वर्तते सखि ।
यो बलिव्यपदेशेन देवीं बोधयितुं क्षमः ॥ ५८ ॥

तमालिका । तदो तदो[५] ।

चम्पकलता । तदो आणत्तं देवीए, जह जीविदसव्वस्सं वच्छा मे राहिआ पइदिमावज्जदि तह करेहि[६] ।

तमालिका । हला सहि सुविहिदं तुए, सिग्घं णेदव्वा सा पिअसही दाणिं तत्थ[७] । इत्युभे निष्क्रान्ते ।

ततः प्रविशति विद्रुमलतयानुगम्यमाना मदनवेदनां नाटयन्ती राधा ।

राधा । सनिःश्वासमात्मगतम् । अम्महे अदिदूसहा समुप्पण्णा हिअए मे वेअणा[८] । प्रकाशम् । हञ्जे विद्रुमलदे अज्ज वि ण संणिहिदाओ मम पिअसहीओ चंपअलदातमालिआओ, ता गदुअ अण्णेसेहि[९] ।

विद्रुमलता । तह[१०] । इति निष्क्रान्ता ।

ततः प्रविशति तमालिका चम्पकलता च ।

तमालिका । राधामवलोक्य चम्पकलतां प्रति संस्कृतेन ।

नव्याम्भोधरमम्बरे सुविलसत्सौदामिनीसंगतं
सेर्ष्यं पश्यति बर्हिणां च विरुतिं श्रुत्वा सरोमोद्गमम् ।

[१] ततस्ततः ।

[२] तदा कृष्णस्य विरहं स्फुटं जानन्त्या मयैवं प्रतिबोधिता देवी ।

[३] ततस्ततः ।

[४] शृणोतु प्रियसखी ।

[५] ततस्ततः ।

[६] तदा आज्ञप्तं देव्या, यथा जीवितसर्वस्वं वत्सा मे राधिका प्रकृतिमापद्यते तथा कुरु ।

[७] हे सखि सुविहितं त्वया, शीघ्रं नेतव्या सा प्रियसखीदानीं तत्र ।

[८] आश्चर्यमतिदुःसहा समुत्पन्ना हृदये मे वेदना ।

[९] हे विद्रुमलतेऽद्यापि न संनिहिते मम प्रियसख्यौ चम्पकलतातमालिके, तद्गत्वान्वेषय ।

[१०] तथास्तु ।

कम्पं चम्पकदामकोमलरुचौ स्वेदं च धत्ते तनौ
मन्ये मन्मथकोटिमोहनवपुः कृष्णोऽनया स्मर्यते ॥ ५९ ॥

चम्पकलता । साकूतं । संस्कृतेन ।

श्वासास्ते सखि सूचयन्त्यविरताः संतापबाधां परं
विद्मस्तत्र न कारणं वयमिति स्वान्तेऽतिचिन्ताभरः ।
किंवा घर्मनिपीडिता तव तनूवल्ली निकामं प्रिये
पुष्पादप्यतिकोमला मलिनतां याता मृणाली यथा ॥ ६० ॥

राधा । वैक्लव्यं रूपयति ।

तमालिका । सकरुणातिशयम् । हला राहे उम्मीलेहि लोअणाइं, कधं अणक्खरासि संजादा[१] ।

चम्पकलता । साकूतम् । हला राहिए यदि दे आदवपीड़ोवसमत्थं तं जेव्व लदावलअप्पदेसं गच्छम्ह[२] । इति बलादिव राधामादाय परिक्रामति ।

तमालिका । पुरोऽवलोक्य । सहि एसो कण्हस्स विहारत्थलो सो लदावलअप्पदेसो[३] ।

राधा । मूर्च्छां नाटयति ।

तमालिका । हद्धी, हद्धी, पबलवेअणं अणुभोदि एसा पिअसही[४] ।

चम्पकलता । राधां प्रति । सहि समस्सस समस्सस[५] ।

राधा । चेतनां नाटयति ।

तमालिका । सविषादम् । अइ लज्जालुए कहेहि अत्तणो हिअअवेअणाए णिआणं, अहवा किं कहिदेण, कण्हस्स दंसणं जेव्व एत्थ णिआणं[६] ।

राधा । किं तुम्हारिसीसु पिअसहीसु गोवइस्सं[७] । संस्कृतेन ।

किं स्वप्नः किमु जागरः किमथवा रात्रिः किमासीद्दिनं
मोहावस्थितया मया न किमपि ज्ञातं किमेतत् सखि ।
यन्नामश्रवणादनन्तरमिदं वृत्तं तमेव प्रियं
चेतो दुर्लभमप्यपास्तसकलव्यापारमाकाङ्क्षति ॥ ६१ ॥

अपिच ।

स्वप्नान्तरे प्रतिदिनं समुपेत्य धूर्तो
धत्ते मुखं मम मुखोपरि चाटुकारः ।

[१] हे राधे उन्मीलय लोचने, कथमनक्षरासि संजाता ।

[२] हे राधे यदि ते आतपपीडोपशमार्थं तमेव लतावलयप्रदेशं गच्छामः ।

[३] सखि एष कृष्णस्य विहारस्थलं लतावलयप्रदेशः ।

[४] हा धिक्, हा धिक्, प्रबलवेदनामनुभवत्येषा प्रियसखी ।

[५] सखि समाश्वसिहि समाश्वसिहि ।

[६] अयि लज्जालुके कथयात्मनो हृदयवेदनाया निदानम्, अथवा किं कथितेन, कृष्णस्य दर्शनमेवात्र निदानम् ।

[७] किं त्वादृशीषु प्रियसखीषु गोपयिष्यामि ।

पादावलक्तकरसेन च रञ्जयित्वा
कर्णे शिरीषकुसुमं प्रसभं दधाति ॥ ६२ ॥

चम्पकलता । जनान्तिकम् । हला तमालिए कामं अणुभोदि मणोहववेअणं एसा, दाणिं क्खु उवेक्खणीआ ण भोदि, तुरिदं जेव्व कप्पणिज्जो कामलेहो[1] ।

तमालिका । जुत्तं मन्तेसि[2] ।

चम्पकलता । राधां प्रति । हला सहि सलाहणिज्जो दे अहिलासो, जेण तं लोआभिरामं वज्जिअ कुदो भवारिसीणं हिअअप्पउत्ती, ता मा विसीद, अहुणा णिउणं जाणिअ चिंतीअदि पडीआरो अम्हेहिं[3] । इत्युपविशन्ति ।

चम्पकलता । हला तमालिए एसो महाणीलमणी अदिरमणिज्जो तह वि संपदं इमं धारेदुं असमत्था एसा किसंगी, ता अत्तणो अंसुअअञ्चले रक्खिस्सं[4] ।

तमालिका । अणुमदं क्खु मे[5] ।

चम्पकलता । तथा करोति ।

तमालिका । सहि दाणिं लिहणिज्जो कामलेहो[6] ।

चम्पकलता । तथेति नाट्येन भूर्यपत्रमादाय राधाहस्ते समर्पयन्ती । सहि पिअदमसआसं अणुप्पेसिदुं किंपि सुउमारप्पओअं सअं विचिन्तिअ इह समालिह[7] ।

राधा । क्षणं चिन्तयित्वा सपुलकम् । संस्कृतमाश्रित्य धातुरसेन लिखति ।

यतः प्रभृति ते कान्तं मुखमालोकितं मया ।
कामः कामं ममाङ्गानि व्यथयत्यभितः शरैः ॥ ६३ ॥

सख्यौ । निर्वर्ण्य, सविस्मयम् । अहो से विअद्धदा[8] ।

चम्पकलता । साश्चर्यम् । संस्कृतमालम्ब्य ।

क्रीडन्ती निजमन्दिरेषु निभृतं बाल्यात् सखीभिः समं
नित्यं कृत्रिमपुत्रिकादिषु रता भावानभिज्ञा हि या ।
पित्रा पुत्रवतापि वत्सलतयोत्सङ्गे परं लालिता
सख्यः पश्यत चातुरीषु सहसा सैषातिभूमिं गता ॥ ६४ ॥

[1] हे तमालिके काममनुभवति मनोभववेदनामेषा, इदानीं खलूपेक्षणीया न भवति, त्वरितमेव कल्पनीयः कामलेखः ।

[2] युक्तं मन्त्रयसि ।

[3] हे सखि श्लाघनीयस्तेऽभिलाषः, येन तं लोकाभिरामं वर्जयित्वा कुतो भवादृशीनां हृदयप्रवृत्तिः, तन्मा विषीद, अधुना निपुणं ज्ञात्वा चिन्त्यते प्रतीकारोऽस्माभिः ।

[4] हे तमालिके एष महानीलमणिरतिरमणीयस्तथापि सांप्रतमिमं धारयितुमसमर्थैषा कृशाङ्गी, तदात्मनोंऽशुकाञ्चले रक्षिष्यामि ।

[5] अनुमतं खलु मे ।

[6] सखि इदानीं लेखनीयः कामलेखः ।

[7] सखि प्रियतमसकाशमनुप्रेषितुं किमपि सुकुमारप्रयोगं स्वयं विचिन्त्येह समालिख ।

[8] अहो अस्या विदग्धता ।

तमालिका । सहि चंपअलदे, अवि जाणीअदि कण्हो कहिं दाणिं हुविस्सदि[1] ।

चम्पकलता । ण क्खु अवअच्छम्हि[2] ।

ततः । प्रविशति कृष्णः प्रियालापश्च ।

प्रियालापः । पिअवअस्स अदूरे कुमारीकण्ठझुणी सुणीअदि, अस्सिं अदिमुत्तलदामण्डवे चिट्ठ दाव[3] ।

कृष्णः । नाट्येन स्थित्वा, वंशीं ध्वनयति ।

सर्वाः समाकर्ण्य विस्मयं नाटयन्ति ।

राधा । सनिःश्वासमात्मगतम् । अम्महे बाढं उम्मादिदम्हि कामस्स मोहणमन्तरूवेण इमिणा केण वि रवेण[4] ।

चम्पकलता । साकूतम् । हला राहे अवि उप्पादेदि किंपि सुदिसुहं एस दे कण्हस्स वंसीरवो[5] ।

राधा । स्वगतम् । किं तस्स जेव्व हिअअचोरस्स इमो वंसीरवो[6] । निःश्वस्य । प्रकाशम् । संस्कृतेन ।

संयोगेऽमृतसंकाशो वियोगे विषसंनिभः ।
नादोऽयं सखि हेतुर्मे जीवनेऽजीवनेऽपि च ॥ ६५ ॥

सख्यौ । सास्रं समाश्वासयतः ।

चम्पकलता । हला तमालिए जह एदे मिअविसेसा पक्खिणो अ आहारादिअं उज्झिअ अमिआदो वि अदिमहुरं इमं वंसीझुणिं णिच्चलसवणपुडएण समापिअंतो माहवीमण्डवसंमुहे पुलोअअन्ति, तह कण्हो तत्थेति तक्केमि, दाणिं इमो कामलेहो तहिं णेदव्वो[7] ।

तमालिका । एव्वं करणिज्जं[8] ।

चम्पकलता । नाट्येन कृष्णान्तिके प्रक्षिपति ।

प्रियालापः । तं निर्वर्ण्य, किंचिदुपसृत्य, हस्तेन गृहीत्वा, भो वअस्स पेक्ख दाव, किं एदं[9] ।

कृष्णः । गृहीत्वा, विलोकयन्, सनिःश्वासम् । सखे नूनमयं

[1] सखि चम्पकलते, अपि ज्ञायते कृष्णः कुत्रेदानीं भविष्यति ।

[2] न खल्ववगच्छामि ।

[3] प्रियवयस्यादूरे कुमारीकण्ठध्वनिः श्रूयते, अस्मिन्नतिमुक्तलतामण्डपे तिष्ठ तावत् ।

[4] आश्चर्यं वाढमुन्मादितास्मि कामस्य मोहनमन्त्ररूपेणानेन केनापि रवेण ।

[5] हे राधे, अप्युत्पादयति किमपि श्रुतिसुखमेष ते कृष्णस्य वंशीरवः ।

[6] किं तस्यैव हृदयचोरस्यायं वंशीरवः ।

[7] हे तमालिके यथैते मृगविशेषाः पक्षिणश्चाहारादिकमुज्झित्वामृततोऽप्यतिमधुरमिमं वंशीध्वनिं निश्चलश्रवणपुटकेन समापिबन्तो माधवीमण्डपसंमुखे विलोकयन्ति, तथा कृष्णस्तत्रेति तर्कयामि, इदानीमयं कामलेखस्तत्र नेतव्यः ।

[8] एवं करणीयम् ।

[9] भो वयस्य प्रेक्षस्व तावत्, किमेतत् ।

कामपीडितया कयाचित् प्रियया कस्मैचित् प्रियतमाय प्रेषितः कामलेखः ।

प्रियालापः । सविनयम् । णिवेदेदु पिअवअस्सो, किं एत्थ आलिहिदं[१] ।

कृष्णः । वाचयति । यथा,

> "यतः प्रभृति ते कान्तं मुखमालोकितं मया ।
> कामः कामं ममाङ्गानि व्यथयत्यभितः शरैः" ॥ ६६ ॥

प्रियालापः । आत्मगतम् । आं बलिअं बाधिदा हदकन्दप्पेण राहा तवस्सिणी[२] । प्रकाशम् । पिअवअस्स सुमिरेहि जं पुरा मए कधिदं आसि, जह मम्महो जेव्व दे वक्खवादी हुविस्सदि[३] ।

कृष्णः । सखे किं मत्प्रिययैव प्रेषितोऽयं कामलेखः ।

प्रियालापः । अध इं[४] ।

कृष्णः । सहर्षनिःश्वासम् ।

> आनन्दं जनयत्यलं सुललितैस्तस्याः स्वहस्ताक्षरै-
> र्यद्यप्येष मनोजलेख इह मे तत्संगमाकाङ्क्षिणः ।
> कामेनाप्यथ पीडितोऽहमधुना बध्नामि चित्ते धृतिं
> तद्दुःखेन सखे तथापि सुतरां दुःखैकपात्रीकृतः ॥ ६७ ॥

तेन हि वंशीगीतेन क्षणं मनो विनोदयामि । तथा करोति ।

राधा । निशम्यात्मगतम् । किं पुणो वि वसीअरणमन्तो पट्टीअदि तेण[५] ।

इति मूर्च्छति ।

चम्पकलता । ससंभ्रममुत्थाय । हला तमालिए उववीजअ तमालवत्तेण पिअसहिं, णिधेहि से हिअए समुणालाइं सरसकमलिणीदलाइं, सिञ्चेहि पिअसहअरिं घणसारमिस्सेण मलअअरसेण, कअलिए विरचेहि सेणीअं पंकअपलासबहलेहिं कअलीदलेहिं[६] ।

प्रियालापः । आकर्ण्य । भो किं एत्थ अरण्णरुइएण, वाडिआपरिसरे मुद्धाणं करुणालावो विसप्पदि[७] ।

कृष्णः । एहि तावद्विटपान्तरितौ भूत्वा शृणुवस्तावदासां विस्रम्भजल्पितानि, तथा करोति ।

राधा । लोचने उन्मील्य । किं त्ति इमं जणं अवराहिणं करिअ अत्ताणं आआसअंति सहीओ[१] ।

संस्कृतेन ।

> कलयति मम चेतस्तल्पमङ्गारकल्पं
> ज्वलयति मम गात्रं चन्दनं चन्द्रकश्च ।
> तिरयति मम नेत्रे मोहजन्मान्धकारो
> विवृतबहुविकारं मन्मथो मां दुनोति ॥ ६८ ॥

इति वैवश्यमुपगच्छति ।

कृष्णः । स्वगतम् ।

> मनोजन्मा तवाङ्गानि दहत्यत्र न संशयः ।
> मन्ये मम हृदिस्था त्वं तप्यसे जीवितेश्वरि ॥ ६९ ॥

चम्पकलता । सविषादमात्मगतम् । अम्मो णीसासाणुमेअजीविदा पडिहादि एसा पिअसही,[२] इति समुत्पन्नकारुण्यया तमालिकां प्रति, हला तमालिए दुल्लहे तस्सिं गोउलेन्दकुमारे सुदूरं गदो इमाए अहिणिवेसो, को एत्थ दाणिं उवाओ, जेण से सरीरसंधारणं भोदि[३] ।

तमालिका । अवि णाम भवे सो वि अस्सिं सिणिद्धजणे साणुराअहिअओ[४] ।

चम्पकलता । मा दे संदेहो होदु, सो वि दंसणादो पहुदि मणोहववेअणं असहमाणो उज्झिदअण्णव्वावारो इमाए पिअसहीए पडिछन्देण अत्ताणं विणोदेदि त्ति किं वदन्ती सुणीअदि[५] ।

कृष्णः । सत्यमीदृगवस्थोऽस्मि ।

तमालिका । सहर्षातिशयम् ।

जइ एव्वं, ता जीविदा वअं, सुप्पसण्णो मम्महो, उवकिदं पिअसहीए रूपलावण्णजोव्वणगुणेहिं, जाव तेण सह संगमो होदि, ताव इमाए पिअसहीए असुसंरक्खणात्थ तं वि आलिहिअ से दंसणपहं करेम्ह[६] ।

---

[१] निवेदयतु प्रियवयस्यः, किमत्रालिखितम् ।

[२] आं बलवद्बाधिता हतकन्दर्पेण राधा तपस्विनी ।

[३] प्रियवयस्य स्मर यत् पुरा मया कथितमासीत्, यथा मन्मथ एव ते पक्षपाती भविष्यति ।

[४] अथ किम् ।

[५] किं पुनरपि वशीकरणमन्त्रः पठ्यते तेन ।

[६] हे तमालिके उपवीजय तमालपत्रेण प्रियसखीं, निधेह्यस्या हृदये समृणालानि सरसकमलिनीदलानि, सिञ्च प्रियसहचरीं घनसारमिश्रेण मलयजरसेन, कदलिके विरचय शयनीयं पङ्कजपलाशबहुलैः कदलीदलैः ।

[७] भो किमत्रारण्यरुदितेन, वाटिकापरिसरे मुग्धानां करुणालापो विसर्पति ।

[१] लोचने उन्मील्य । किमितीमं जनमपराधिनं कृत्वा आत्मानमायासयन्ति सख्यः ।

[२] आश्चर्यं निश्वासानुमेयजीविता प्रतिभात्येषा प्रियसखी ।

[३] हे तमालिके दुर्लभे तस्मिन् गोकुलेन्द्रकुमारे सुदूरं गतोऽस्या अभिनिवेशः, कोऽत्रेदानीमुपायः, येनास्याः शरीरसंधारणं भवति ।

[४] अपि नाम भवेत् सोऽप्यस्मिन् स्निग्धजने सानुरागहृदयः ।

[५] मा ते संदेहो भवतु, सोऽपि दर्शनात् प्रभृति मनोभववेदनामसहमान उज्झितान्यव्यापारोऽस्याः प्रियसख्याः प्रतिच्छन्देनात्मानं विनोदयतीति किंवदन्ती श्रूयते ।

[६] यद्येवम्, तज्जीविता वयम्, सुप्रसन्नो मन्मथः, उपकृतं प्रियसख्या रूपलावण्ययौवनगुणैः, यावत् तेन सह संगमो भवति, तावदस्याः प्रियसख्या असुसंरक्षणाय तमप्यालिख्यास्या दर्शनपथं कुर्मः ।

चम्पकलता । सोहणो क्खु उवाओ[1] ।

तमालिका । तथा लिखितवती ।

चम्पकलता । निरूप्य सानन्दम् । सहि सव्वधा आलेह-विचक्खणासि, दंसेहि दाव पिअसहीए एदं चित्तफलअं[2] ।

तमालिका । नाट्येन राधाभिमुखमुपनीय । हला सहि इमं मणोरहप्पिअदमं पेक्खमाणा विरहपज्जाउलं अत्तणो हिअअं विणोदेहि दाव[3] ।

राधा । चक्षुरुन्मील्य, सनिःश्वासम् । संस्कृतेन ।

मन्ये स दुर्लभजनो मम नेत्रवीथीं
जन्मान्तरे सुमुखि चित्रपटान्तरे वा ।
एष्यत्यनेकरमणीहृदि संप्रविष्टो
जातं निराशमथ तस्य कृते मनो मे ॥ ७० ॥

कृष्णः । समाकर्ण्य स्वगतम् ।

त्वदायत्तं शरीरं मे जीवितं च सुमध्यमे ।
मत्कृते मा कृथास्तन्वि संकल्पं मनसीदृशम् ॥ ७१ ॥

प्रियालापः । सप्रणयकोपम् । पिअवअस्स णिक्करुणोऽसि तुमं, जं अज्ज वि तुए विलंबीअदि[4] । इति समाकर्षति ।

कृष्णः । उपसृत्य स्थितः ।

सर्वाः । हर्षं नाटयन्ति ।

प्रियालापः । किं भोदीहिं पुणो वि चोरिदाइं कुसुमाइं[5] ।

चम्पकलता । सप्रणयकोपम् । कण्हमित्तस्स दे चोरत्तणं जेव्व रुच्चइ[6] ।

तमालिका । चम्पलतामपवार्य । हला चंपअलदे इमं मणिं पिआलावस्स वसणे केण वि छलेण णिवेसेहि[7] ।

चम्पकलता । तथा कृत्वा कृष्णमुपेत्य । वअस्स इमाए णो पिअसहीए हारमज्झदो णिपड़िदो महाणीलमणी, एत्थ लद्धो इमिणा तुअ वअस्सेण, दंसेहि से सव्ववसणाइं[8] ।

कृष्णः । विहस्य । सखे विश्रब्धं दर्शय ।

प्रियालापः । नाट्येन तथा करोति । भूमौ निपतितं मणिं विलोक्य सर्वे हासं रूपयन्ति ।

प्रियालापः । सविस्मयम्, वैलक्ष्यं नाटयति ।

तमालिका । वअस्स एस मणी सहिए चंपअलदाए परिहासेण पिआलावस्स वसणे णिउत्तो आसि[1] ।

प्रियालापः । सरोषम् । दासीए पुत्तिए चंपअलदे भोदु सुमिरिस्ससि अत्तणो किदं[2] ।

चम्पकलता । मणिं गृहीत्वा राधामुपसृत्य साकूतस्मितम् ।

यस्यार्थे त्वं मुकुलितमुखम्लानतामावहन्ती
त्यक्त्वा सर्वं विषयरसमुन्मूल्य लीलोपभोगम् ।
शून्याऽऽयाता सकलभुवने दुर्लभोऽनर्घ्यरूपः
सोऽयं प्रेयान् प्रियसखि सुखेनैव दिष्ट्यात्र लब्धः ॥ ७२ ॥

राधा । सेर्ष्यमेनां पश्यति ।

चम्पकलता ।

संभाव्यैनं निरुपममणेो नीलरूपं सुजातं
शून्यं स्वीयं हृदयममुना भूषयन्ती सुखेन ।
क्रीडोत्साहं भजतु भवती मूकतां संत्यजन्ती
स्यादस्माकं तव सुखमिदं वीक्ष्य नेत्रोत्सवश्च ॥ ७३ ॥

इति मणिं दातुमिच्छति ।

राधा । हला सहि जाणेमि जं उद्दिसिअ मंतेसि[3] । इति मुखं परिवर्तयन्ती ससाध्वसं कृष्णमवलोक्य । गदसत्त हिअअ अज्ज वि ण दे पच्चओ[4] । संस्कृतेन ।

नित्यं मनोरथस्यापि सखि दुर्गम एव यः ।
अभवत् सांप्रतं कामं प्रत्यक्षेण विभाति सः ॥ ७४ ॥

अपिच ।

धैर्यमाधाय लज्जां च व्यपनीय विलासिनम् ।
संभावयसि किं नैनं दिष्ट्या स्वयमुपस्थितम् ॥ ७५ ॥

नीचैर्विलोक्य, भूयोऽपि लज्जते ।

कृष्णः । तद्गतचित्ततां रूपयन् मुरलीस्खलनं नाटयति ।

प्रियालापः । दृष्ट्वा ससंभ्रमम् । कधं पिअवअस्सस्स मुरली[5] । सुचिरं निर्वर्ण्य, सवितर्कमात्मगतम् । णूणं असेसभोणसुन्दरीणं पच्चादेसभूदाए इमाए तत्त भोदीए रूवविलासेहिं विमोहिदेण एदिणा ओदिप्पिअदमा वि एसा अङ्कदो णिपड़िदा ण विण्णादा, भोदु एव्वं,[6] । इति चम्पकलतायाः पटाञ्चले गूढं

---

[1] शोभनः खलूपायः ।

[2] सखि सर्वथा आलेख्यविचक्षणासि, दर्शय तावत् प्रियसख्यै एतच्चित्रफलकम् ।

[3] सखि इमं मनोरथप्रियतमं प्रेक्षमाणा विरहपर्याकुलमात्मनो हृदयं विनोदय तावत् ।

[4] प्रियवयस्य निष्करुणोऽसि त्वम्, यदद्यापि त्वया विलम्ब्यते ।

[5] किं भवतीभिः पुनरपि चोरितानि कुसुमानि ।

[6] कृष्णमित्रस्य ते चोरत्वमेव रोचते ।

[7] हे चम्पकलते इमं मणिं प्रियालापस्य वसने केनापि छलेन निवेशय ।

[8] वयस्यास्या नः प्रियसख्या हारमध्यतो निपतितो महानीलमणिः, अत्र लब्धोऽनेन तव वयस्येन, दर्शयास्याः सर्ववसनानि ।

[1] वयस्य एष मणिः सख्या चम्पकलतया परिहासेन प्रियालापस्य वसने नियुक्त आसीत् ।

[2] दासीपुत्रिके चम्पकलते स्मरिष्यस्यात्मनः कृतम् ।

[3] हे सखि जानामि यमुद्दिश्य मन्त्रयसि ।

[4] गतसत्त्व हृदय अद्यापि न ते प्रत्ययः ।

[5] कथं प्रियवयस्यस्य मुरली ।

[6] नूनमशेषभुवनसुन्दरीणां प्रत्यादेशभूताया अस्यास्तत्र भवत्या रूपविलासैर्मोहितेनैतेनातिप्रियतमाप्येषाऽङ्कतो निपतिता न विज्ञाता, भवत्वेवम् ।

निबध्य । भो वअस्स कधं चिरेण अणक्खरो चिट्ठसि,णं अत्तणो मुरलीणिणादेण मणोहारिणा इमाए तत्त भोदीए कण्णाइं किं ण सुहावेसि[1] ।

कृष्णः । कथमपहृता केनापि मे मुरली ।

प्रियालापः । एदाए चंपअलदाए हत्थे पुलोइदा मए[2] । इति दर्शयति ।

सर्वे । हासं रूपयन्ति ।

प्रियालापः । अपवार्य । दुव्विणीदे सुमिरेहि दाणिं अत्तणो किदं[3] ।

चम्पकलता । हला तमालिए दिट्ठं तुए से दुट्ठत्तणं, ता इदो गमिस्सं[4] ।

तमालिका । जुज्जइ[5] । उभे निष्क्रान्ते ।

प्रियालापः । आः दासीए पुत्तिए चंपअलदे कहं गमिस्ससि[6] । इति साटोपं निष्क्रान्तः ।

राधा । इतस्ततो विलोक्य । कहं गदो मे सहीअणो[7] ।

कृष्णः । अयि मुग्धे किमिह सखीजनेन, मामेवाज्ञापय ।

किं ते निसर्गरुचिरौ चरणौ कराभ्यां
संवाहयामि नयने च तवाञ्जनेन ।
किं रञ्जयामि किमु ते स्तनयोर्विचित्रां
पत्रावलीं विरचयाम्यचिरेण तन्वि ॥ ७६ ॥

राधा । लज्जते ।

कृष्णः । साकूतम् । अथवा नातिदूरवर्तिनि लताकुञ्जभवने प्रतिपालयता सखीजनेन स्वयमात्मना भवतीमाशु संयोजयामि । इति निष्क्रान्तौ ।

ततः प्रविशति तमालिका ।

तमालिका । स्वगतम् । कहिं हुविस्सदि मे पिअसही चंपअलदा[8] ।

ततः प्रविशति तमालिकामन्वेषयन्ती चम्पकलता ।

तमालिका । विलोक्य । हला सहि जाणेसि कहिं पिअसही राहिआ कण्हो अ[9] ।

चम्पकलता । जाव सकवडकोवं अहिद्दवंतेण पिआलावेण समं तुमं परिहासगुट्ठीए लग्गा, ताव पुरदो गदाए मए लदागहणन्तरिददेहाए कुञ्जभुअणमज्झम्मि कण्हो पुलोइदो राहिआ अ, ताणं पेम्मवुत्तन्तो वि सुणिदो[1] ।

तमालिका । सपादपतनम् । सहि कहेहि केरिसो सो[2] ।

चम्पकलता । तदो राहिआए चइदं चइदं इदो तदो पुलोइदं[3] ।

तमालिका । तदो तदो[4] ।

चम्पकलता । तदो कण्हेण एव्वं अभिहिदा[5] । अयि मुग्धे अलं भीरुतया, नन्वनेककन्यकाजनस्य गान्धर्वविवाहो जात इति प्रसिद्धम् ।

तमालिका । तदो तदो[6] ।

चम्पकलता । तदो लज्जादिसअवसेण ओणदमुहीं राहिअं साणुणअं अणेअसुउमारउवआरेहिं कहं विअ अहिमुहीकरिअ महुरविरुदीहिं महुअरणिअरेहिं अहमहमिआए अणुवज्झमाणं सहत्थावचिदेहिं दिव्वकुसुमेहिं मालं णिम्मिअ ताए कण्ठम्मि णिहिदा, कवोलजुअले संजोअसुहाहिलासेण अहिणवजवंकुरणिअरो कण्णावदंसत्तणं णीदो, कहं कहं विअ त्थणजुअम्मि कत्थूरिआए विचित्तपत्तलदा आलिहिदा, तदो णवपल्लवेहिं कुसुमणिअरेहिं अत्तणो जेव्व सअणीअं उवकप्पिअ तस्सिं साणुणअं कहं कहं विअ पियसही उववेसिदा, ताए केसवासो अ सहत्थावचिदेहिं कुसुमेहिं गुम्फिअ भणिदं[7] ।

वेणीं ते प्रसमीक्ष्य चित्रकुसुमैरुद्भासितां बर्हिणो
लज्जन्ते निजबर्हवृन्दमधिकं भारं विदित्वा प्रिये ।
निर्याताः शनकैरिति स्वनिलयाद्दूरे निलीय स्थिताः
पश्यैतानपि लज्जयेव मधुपान् वल्लीर्विहायोद्गतान् ॥ ७७ ॥

तमालिका । हला सहि एव्वं अदिभूमिं गदो ताणं पेम्मा-

---

[1] भो वयस्य कथं चिरेणानक्षरस्तिष्ठसि, नन्वात्मनो मुरलीनिनादेन मनोहारिणास्यास्तत्र भवत्याः कर्णौ किं न सुखयसि ।

[2] एतस्याश्चम्पकलताया हस्ते विलोकिता मया ।

[3] दुर्विनीते स्मरेदानीमात्मनः कृतम् ।

[4] हे तमालिके दृष्टं त्वयास्य दुष्टत्वम्, तदितो गमिष्यामि ।

[5] युज्यते ।

[6] आः दास्याः पुत्रिके चम्पकलते कथं गमिष्यसि ।

[7] कथं गतो मे सखीजनः ।

[8] कुत्र भविष्यति मे प्रियसखी चम्पकलता ।

[9] हे सखि जानासि कुत्र प्रियसखी राधिका कृष्णश्च ।

[1] यावत् सकपटकोपमभिद्रवता प्रियालापेन समं त्वं परिहासगोष्ठ्यां लग्ना, तावत् पुरो गतया मया लतागहनान्तरितदेहया कुञ्जभवनमध्ये कृष्णो विलोकितो राधिका च,तयोः प्रेमवृत्तान्तोऽपि श्रुतः ।

[2] सखि कथय कीदृशः सः ।

[3] तदा राधिकया चकितं चकितमितस्ततो विलोकितम् ।

[4] ततस्ततः ।

[5] ततः कृष्णेनैवमभिहिता ।

[6] ततस्ततः ।

[7] तदा लज्जातिशयवशेनावनतमुखीं राधिकां सानुनयमनेकसुकुमारोपचारैः कथमप्यभिमुखीकृत्य मधुरविरुतिभिर्मधुकरनिकरैरहमहमिकयानुबध्यमानां स्वहस्तावचितैर्दिव्यकुसुमैर्मालां निर्माय तस्याः कण्ठे निहिता, कपोलयुगले संयोगसुखाभिलाषेणाभिनवयवाङ्कुरनिकरः कर्णावतंसत्वं नीतः, कथं कथमिव स्तनयुगे कस्तूरिकया विचित्रपत्रलताऽऽलिखिता, ततो नवपल्लवैः कुसुमनिकरैरात्मनेव शयनीयमुपकल्प्य तस्मिन् सानुनयं कथं कथमिव प्रियसख्युपवेशिता, तस्याः केशपाशश्च स्वहस्तावचितैः कुसुमैर्गुम्फित्वा भणितम् ।

वेसो, कहिं दाणिं गोवणिज्जो भवे[1]।

चम्पकलता। अइ मुद्धे किं दाणिं वि दे संगोअणप्पआसेण[2]।

• तमालिका। कधं[3]।

चम्पकलता। सुदं क्खु मए वणरक्खिआए मुहादो, जह भअवदी वुन्दा विसहाणुपुरे देईसआसं गदा आसि[4]।

तमालिका। तदो तदो[5]।

चम्पकलता। तदो देईए पणमिअ राहिआए संदावउवसमउपाअकिदे पुच्छिदा, तदो भअवदीए खणं लोअणाइं णिमीलिअ एदं रहस्सं संगोइदुं एव्वं अभिहिदं, महादेइ कदा वि कीलत्थं वणे गदा राहिआ किंपि पेक्खिअ संकिदा, ता णिच्चं जइ तस्सिं जेव्व वणे गदुअ विअदभअं खणं किलिस्सदि तदो क्खु पइदिं गमिस्सदि[6]।

तमालिका। तदो तदो[7]।

चम्पकलता। तदा देईए सबहुपाअप्पणामं एव्वं विण्णविदं, भअवदि एदिणा तुव अणुग्गहेण जीविदा अहं, दाणिं एव्वं करिस्सं[8]।

तमालिका। सहर्षातिशयम्। अहो पहावसंवलिदकोसलत्तणं भअवदीए[9]।

ततः प्रविशति सवनरक्षिका वृन्दा।

वृन्दा। अयि वनरक्षिके क्व पुनरत्र राधामुखेन्दुचन्द्रिकास्वादुनिपुणचकोरायतलोचनो भगवान् नन्दनन्दनो द्रष्टव्यः।

वनरक्षिका। णादिदूरे एदाओ राहासहीओ, ता पुच्छेम्ह[10]। उभे परिक्रामतः।

चम्पकलता। विलोक्य। हला तमालिए एसा भअवदी वुन्दा इध जेव्व आअच्छदि, ता एहि उवसप्पम्ह[11]। उभे

[1] हे सख्येवमतिभूमिं गतस्तयोः प्रेमावेशः, कुत्रेदानीं गोपनीयो भवेत्।

[2] अयि मुग्धे किमिदानीमपि ते संगोपनप्रयासेन।

[3] कथम्।

[4] श्रुतं खलु मया वनरक्षिकाया मुखात्, यथा भगवती वृन्दा वृषभानुपुरे देवीसकाशं गताऽसीत्।

[5] ततस्ततः।

[6] तदा देव्या प्रणम्य राधिकायाः संतापोपशमोपायकृते पृष्टा, तदा भगवत्या क्षणं लोचने निमील्यैतद्रहस्यं संगोपयितुमेवमभिहितम्, महादेवि कदापि क्रीडार्थं वने गता राधिका किमपि प्रेक्ष्य शङ्किता, तन्नित्यं यदि तस्मिन्नेव वने गत्वा विगतभयं क्षणं क्रीडिष्यति तदा खलु प्रकृतिं गमिष्यति।

[7] ततस्ततः।

[8] तदा देव्या सबहुपादप्रणाममेवं विज्ञापितम्, भगवति एतेन तवानुग्रहेण जीविताऽहम्, इदानीमेवं करिष्ये।

[9] अहो प्रभावसंवलितकोशलं भगवत्याः।

[10] नातिदूरे एता राधासख्यः, तत् पृच्छामि।

[11] हे तमालिके एषा भगवती वृन्दा इत एवागच्छति, तदेह्युपसर्पामः।

उपसृत्य। भअवदि पणमामो[1]।

वृन्दा। सादरम्। पुत्रि चम्पकलते कथमत्र राधालंकृतं कृष्णं विहाय भवत्यौ।

चम्पकलता। सस्मितम्। संणिहिदो जेव्व सो[2]।

ततः प्रविशति राधा कृष्णश्च।

वृन्दा। उपसर्पति।

कृष्णः। विलोक्य। भगवति प्रणमामि।

वृन्दा। नागर एवमेव राधया सह रहः केलिभाजनं भूयाः।

कृष्णः। लज्जया नमितमुखस्तिष्ठति।

वृन्दा। सखि वनरक्षिके एहि, इदानीं कार्यान्तरमनुवर्तयावः। इति निष्क्रान्ते।

तमालिका। राधां निर्वर्ण्य, चम्पकलतां प्रत्यपवार्य। हला सहि तक्केमि, इमाए पिअसहीए कण्हेण सह गन्धव्वविआहो संवुत्तो[3]।

चम्पकलता। को एत्थ संसओ तह वि पुच्छेमि। अपवार्य। हला राहे अत्थि मे तस्स सिविणस्स को वि फलविसेसो[4]।

राधा। लज्जते।

कृष्णः। स्वगतम्। कथं विलम्बते सखा मे प्रियालापः।

प्रविश्य प्रियालापः।

भो वअस्स मए अवचिदाइं सुउमारकुसुमाइं गेन्ह[5]। इत्यर्पयति।

कृष्णः। स्रजं निर्माति।

प्रियालापः। भो वअस्स गेन्ह एदं चित्तफलअं, अहं पुणो वि कुसुमाइं अवचिणिस्सं[6]।

कृष्णः। गृह्णाति।

राधा। विदूरादेवावलोक्यात्मगतम्। हन्त इत्थिआ का वि एत्थ आलिहिदा[7]।

इति मौनमालम्बते।

कृष्णः। निरीक्ष्य, सविषादमात्मगतम्।

> सान्द्रस्नेहरसेन सार्द्रहृदया संक्रीडमानाधुना
> सोद्वेगेव विलोक्यते वरतनुस्तत् किं न जानीमहे।

[1] भगवति प्रणमामः।

[2] संनिहित एव सः।

[3] हे सखि तर्कयामि, अस्याः प्रियसख्याः कृष्णेन सह गान्धर्वविवाहः संवृत्तः।

[4] कोऽत्र संशयस्तथापि पृच्छामि। सखि राधे अस्ति मे तस्य स्वप्नस्य कोऽपि फलविशेषः।

[5] भो वयस्य मयावचितानि सुकुमारकुसुमानि गृहाण।

[6] भो वयस्य गृहाणैतच्चित्रफलकम्, अहं पुनरपि कुसुमान्यवचेष्ये।

[7] हन्त स्त्री काप्यत्रालिखिता।

वारं वारमिति स्वचेतसि मया नैपुण्यतश्चिन्तितं
न ज्ञातं स्खलितं तथापि किमहो संजातमापाततः ॥ ७८ ॥

प्रकाशम् । पादयोर्निपत्य । प्रिये न जाने किमपराद्धं मया-न्यजनेन वा,येन कुसुमकोमला त्वमीदृशीमवस्थां समापन्ना, तत् प्रसीद दयिते, विसृज मनसि निगूढमकाण्डकोपक्रमम् ।

राधा । तथैव नमितानना तिष्ठति ।

कृष्णः । सनिःश्वासम् । चम्पकलतामुखं पश्यति ।

चम्पकलता । हला राहे पच्चासीदइ दे हिअअदइदो, मुञ्चेहि कोवं, कहेहि माणस्स कारणं, एस दे वल्लहस्स पास्सवत्ती पिआलावो वि विण्णवेदि, जह मए अवचिदेहिं कुसुमेहिं पिअवअस्सेण विरइदा इअं माला, जइ अणुग्गहो ममोवरि ता खणं तत्त भोदीए कण्ठसोहं उप्पादेदु[1] ।

राधा । अपवार्य, सरोषम् । अइ सरले तुमं वि एव्वं भणा-सि,ण पुलोइदं तुए, जं इमिणा जेव्व पिआलावेण आणीदं तं तमालवत्तं, तत्थ आलिहिदा से पिअवअस्सस्स वल्लहा का वि सुन्दरी, ताए कण्ठसोहं उप्पादेदु सा कुसुममाला[2] ।

प्रियालापः । निशम्य, साट्टहासम् । भो वअस्स जिदं अम्हेहिं, सुदं दाणिं तत्त भोदीए माणस्स णिदाणं, तुरिदं जेव्व णिधेहि तं चित्तफलअं तत्त भोदीए अग्गे[3] ।

कृष्णः । सानन्दं तथा करोति ।

राधा । सवैलक्ष्यमात्मगतम् । अहो पमादो, अआरणे आ-आसिदो मूढाए मए एसो पिअदमो[4] ।

इति कृष्णं सप्रणयं पश्यति ।

कृष्णः । सानन्दं तस्याः कण्ठे मालामर्पयित्वा । प्रिये सर्वथा तवामुना रूपमाधुर्यसौहार्दगुणेन विधेयीकृतोऽस्मि, तदनुज्ञापय किं किं ते प्रियं समाचरामि ।

राधा । सवैलक्ष्यं चम्पकलतामुखं पश्यति ।

चम्पकलता । कृष्णं प्रति संस्कृतेन । नागर यदि प्रसन्नो भवांस्तर्हि किमतः परमस्ति । तथाप्येतदस्तु ।

सदा गच्छत्वेवं रतिरिव मनोजेन सुमुखी
सखी नः संयोगं प्रकृतिरमणीयेन भवता ।
भवत्वस्माकं चाव्यवहिततया लोचनसुखं
विलोक्यान्योन्यस्य व्यतिकरमतिश्लाघ्यमनघम् ॥ ७९ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

इति श्रीमथुरादासेन विरचितायां श्रीवृषभानुजानामना-टिकायां चतुर्थोऽङ्कः ॥ ४ ॥

[1] हे राधे प्रत्यासीदति ते हृदयदयितः, मुञ्च कोपम्, कथय मानस्य कारणम्, एष ते वल्लभस्य पार्श्ववर्ती प्रियालापोऽपि विज्ञापयति, यथा मयावचितैः कुसुमैः प्रियवयस्येन विरचितेयं माला, यद्यनुग्रहो ममोपरि तत् क्षणं तत्र भवत्याः कण्ठशोभामुत्पादयतु ।

[2] अयि सरले त्वमप्येवं भणसि, न विलोकितं त्वया, यदेतेनैव प्रिया-लापेनानीतं तत् तमालपत्रम्, तत्रालिखितास्य प्रियवयस्यस्य वल्लभा कापि सुन्दरी, तस्याः कण्ठशोभामुत्पादयतु सा कुसुममाला ।

[3] भो वयस्य जितमस्माभिः, श्रुतमिदानीं तत्र भवत्या मानस्य निदानम्, त्वरितमेव निधेहि तच्चित्रफलकं तत्र भवत्या अग्रे ।

[4] अहो प्रमादः, अकारणे आयासितो मूढया मयैष प्रियतमः ।

॥ अथ वृषभानुजानामनाटिकोपसंहारः ॥

इयं सांप्रतं नाटिका सर्वलोके
प्रसिद्धिं परामाप्य भूयात् फलाढ्या ।
परेशं कृपासागरं तं प्रणम्य
सदैवेममेवार्थमभ्यर्थयेऽहम् ॥ १ ॥

इत्थं संप्रति मुद्रितेयमभवत् संशोधिता नाटिका
वीक्ष्यैनां मुदमाप्नुवन्तु सुधियः कृत्वा कृपामन्वहम् ।
कृष्णस्यात्र चरित्रमित्यवगमाद्, यद्वा प्रसादादिकान्
विज्ञायात्र गुणान् कथं कथमपि क्षाम्यन्तु मन्तुं मम ॥ २ ॥

सांख्यशास्त्रप्रधानाध्यापको बेचनरामशर्मा ।

THE VAIŚESHIKA APHORISMS OF KAṆĀDA.

FIRST BOOK. SECOND DAILY LESSON.

(*Continued from page 34.*)

Quality of Air. स्पर्शवान् वायुः ॥ ४ ॥

Aph. 4. Air is possessed of Feel.

[1] We are here to understand a Feel that is neither temperate, nor hot, nor cold. A Feel of a different class belonging to the Air is understood. The possession of such a heterogeneous Feel is the characteristic of Air, and the heterogeneousness of the Feel of the Air is known by perception. V.

Ether. त आकाशे न विद्यन्ते ॥ ५ ॥

Aph. 5. Those [Qualities] do not exist in Ether.

[1] अत्र स्पर्शो ऽपाकजो ऽनुष्णाशीतो ग्राह्यः तेन वायवीयो विजातीयस्पर्शो लभ्यते तथा च तादृशविजातीयस्पर्शवत्त्वमेव वायुलक्षणं वैजात्यं तु वायुस्पर्शे प्रत्यक्षसिद्धमिति ॥

[1] Those [Qualities] Colour, Taste, Smell, and Feel do not exist in Ether. The appearance in Ether of whiteness like that of coagulated milk is an illusion caused by the whiteness of the rays of the sun. The appearance also of blueness in the sky is an illusion occasioned by the blueness of the sapphire peak situated on the south side of mount Meru. Some maintain that this appearance is occasioned by the blueness of the pupil of the eye, from the eye's falling upon its own pupil after travelling to a distance and returning. This is not the case, for those whose eyes are tawny have the same perception. V.

सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानामग्निसंयोगाद्द्रवत्व-
मद्भिः सामान्यम् ॥ ६ ॥

Aph. 6. The Fluidity, through Conjunction with fire, of clarified butter, lac, and wax, is common to them and Water.

[2] The Fluidity which belongs to clarified butter &c., is due to a special cause, the Conjunction of them with fire, and is not natural. Such [i. e. natural] Fluidity is the characteristic of Water. Only Fluidity is common to Earth and Water, not natural Fluidity. Hence there is not too much asserted. U.

[3] The Fluidity of clarified butter &c., which is due to a special cause, is like the natural Fluidity existing in Water, because the class constituted by the notion of Fluidity exists in both, but there is in clarified butter &c., no possession of natural Fluidity. The word 'fluid' in the aphorism on Water (II. 1. 2.) has the special meaning of natural Fluidity. Accordingly there is no discrepancy. V.

त्रपुसीससलोहरजतसुवर्णानामग्निसंयोगाद्द्र-
ववत्त्वमद्भिः सामान्यम् ॥ ७ ॥

Aph. 7. The Fluidity, through Conjunction with fire, of tin, lead, iron, silver, and gold is common to them and Water.

[1] By the use of the plural number of the word 'gold' *(suvarṇa)*, white copper, copper, brass, quicksilver &c., are implied. The explanation of this aphorism is to be understood as similar to that of the former. V.

विषाणी ककुद्मान् प्रान्तेबालधिः सास्ना-
वान् इति गोत्वे दृष्टं लिङ्गम् ॥ ८॥

Aph. 8. That she has horns, a hump, a tail hairy at the extremity, and a dewlap is the received mark of being a cow.

[2] As in the case of the idea of a cow the marks of possessing horns &c, are generally received or universally assumed means of proof, so with respect to Air the marks of Feel &c., are also means of proof. This is the recondite meaning of this and the following aphorism. In the former of these aphorisms in the mention of the cow's having horns the verb 'to be' is implied. Accordingly a particular kind of horn, not common to the buffalo, is understood, and this is a mark of being a cow, as also is the possession of a hump. That it has a tail hairy at the extremity,'—according to the derivation 'the hair is situated at the extremity in this,' a peculiarity of the body constituted by the tail is asserted. That is a particular cow with a tail hairy at the extremity whose tail is hairy and particularly so at the extremity. With respect to the tail of the sheep &c., there is not hairiness at the extremity, for the whole tail is hairy. As there is nothing remarkable on account of pendulousness &c., in the tail of the buffalo &c., a peculiarity in the tail is a mark of being a cow. The dewlap is a particular formation in the neck, the possession of which is a mark of being a cow. By the word *'iti'* is pointed out the distinctive attribute of being an object commonly known by the possession of horns &c. The practical application is, This is a cow because it possesses of horns, a hump, a particular kind of tail, or a dewlap, as was the case with particular cows formerly observed. V.

---

[1] ते रूपरसगन्धस्पर्शाः आकाशे न सन्तीत्यर्थः । दधिधवलिमाकाशमिति प्रतीतिस्तु सूर्यकरधवलिमोपाधिको भ्रान्तिरेव नीलं नभ इति प्रतीतिरपि सुमेरोर्दक्षिणदिगवस्थितस्येन्द्रनीलमयशिखरस्य नीलिमविषयिणी भ्रान्तिरेव केचित्तु सुदूरगतस्य परावर्तमानस्य चक्षुषः स्वगोलकस्थकनीनिकापतनात् तद्गतनीलरूपविषयिणी तादृशप्रतीतिरित्याहुस्तन्न पिङ्गलशारनयनानामपि तथोपलम्भादिति सङ्क्षेपः ॥

[2] सर्पिरादीनां यद्द्रवत्वमस्ति तदग्निसंयोगान्निमित्तात् नतु सांसिद्धिकं तादृशञ्चापां लक्षणं द्रवत्वमात्रन्तु पृथिव्या अद्भिः सामान्यं न तु सांसिद्धिकं द्रवत्वमपीति नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥

[3] घृतादीनां यन्नैमित्तिकं द्रवत्वं तज्जलगतसांसिद्धिकद्रवत्वतुल्यं द्रवत्वजातेरुभयत्र सत्त्वात् सांसिद्धिकद्रवत्वं तु घृतादिषु नास्ति जलसूत्रोक्तद्रवपदं सांसिद्धिकद्रवत्वविशिष्टपरमिति नासङ्गतिरिति भावः ॥

[1] सुवर्णानामिति बहुवचनेन कांस्यताम्रपित्तलपारदादीनामप्युपग्रहः । व्याख्यानञ्चास्य सूत्रस्य पूर्ववदेव बोध्यम् ॥

[2] यथा गोत्वे विषाणित्वादीनि लिङ्गानि सामान्यतो दृष्टानि लोकसिद्धानि प्रमाणानि तथा अतीन्द्रिये वायौ स्पर्शादीनि लिङ्गान्यपि प्रमाणानीति सूत्रद्वयनिगूढार्थः । तत्र प्रथमसूत्रे विषाणीति प्रशंसायामस्त्यर्थः प्रत्ययः तेन च महिषादिव्यावृत्तो विषाणविशेषो लभ्यते स च गोत्वे लिङ्गम् एवं ककुद्वत्तापि । प्रान्तेबालधिरिति अन्ते बाला आधीयन्ते ऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या पुच्छरूपाङ्गविशेष उच्यते प्रकृष्टो ऽन्ते बालधिर्यस्य स प्रान्तेबालधिर्गोपिण्डः मेषादिपुच्छे तु सामस्त्येन बालमयत्वात्प्रान्तेबालधित्वं महिषादिपुच्छे प्रलम्बत्वादिरूपप्रकर्षाभावात् पुच्छविशेषो गोत्वे लिङ्गम् सास्ना गलकम्बलं तद्वत्ता गोत्वे लिङ्गम् विषाणीत्यादिव्यवहारविषयतावच्छेदकम् इति शब्देन परामृश्यते तत्रायं प्रयोगः अयं गौर्विषाणविशेषवत्त्वात् ककुद्वत्त्वात् पुच्छविशेषवत्त्वात् सास्नावत्त्वाद्वा पूर्वानुभूतगोपिण्डवदिति ॥

[1] As with respect to the notion of a cow, the horns &c, are properties [marks] recognised as predicable of the whole class [known to pervade it], so also the properties [marks] of Air and the other five supersensual Substances recognised generally come to be a means of proof. U.

[2] The Substances transcending sense are Air, Ether, Time, Space, Soul, and the Internal Organ. They are known by means of that kind of inference (called *sámányato dṛishṭam*) which is drawn from relations other than those of cause and effect. This is also the doctrine of the Sánkhya School. Cp. Sánkhya-káriká, 6. Acquaintance with things transcending the sense is obtained by inference drawn generally or from generic properties.

Existence of Air proved. **स्पर्शश्च वायोः ॥ ९ ॥**

Aph. 9. Also Touch is [a mark] of Air.

[3] Having stated the validity of [this form of] inference which effects the requirements of common life, he proves by it the existence of Air. [The word] 'mark is to be supplied. The particle 'and' implies also Sound, wafting, and agitating. The sense [of the aphorism] is therefore that [the existence of the] Air is inferred from a heterogeneous Touch, from the rustling of leaves &c., from the wafting aloft of grass, cotton, &c., and from the agitation of branches &c. V.

Its properties invisible. **न च दृष्टानां स्पर्श इत्यदृष्टलिङ्गो वायुः ॥ १० ॥**

Aph. 10. And it is not the Touch which belongs to visible things, therefore Air has an invisible mark.

[4] This Touch which is made the ground of the inference does not belong to Earth, Water, and Light which are visible, for it is unaccompanied with Colour. Accordingly since it must be inferred that this Touch has some substratum, it has an invisible mark or a mark that is observed generally, and is ascertained [to exist] from the force of the properties of the ground of the inference. U.

[1] That Touch from which, as being its Substratum, Air is inferred [to exist], does not belong to visible things, viz., Earth, Water, and Light. For this reason Air has an invisible mark. It has a mark, which is not visible, by reason of being a substratum. The complete sense is that Air has for its mark Touch which does not exist in visible things. V.

Air a Substance. **अद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यम् ॥ ११ ॥**

Aph. 11. It is a Substance because of its not inhering in any Substance.

[2] That of which a Substance is the substratum is said to inhere in that Substance, that of which a Substance is not the substratum does not inhere in a Substance. The sense is that [Air] is not inherent in any Substance. Accordingly the Substance Air has like Ether, an atomic characteristic. For all other Categories inhere in Substance, and inherence belongs to all except the eternal Substances, for according to this explanation, since a combination of two atoms is originated by primary atoms, the material cause of the origin of a large complex whole is a succession of combinations of two or more atoms. U.

Continued. **क्रियावत्त्वाद्गुणवत्त्वाच्च ॥ १२ ॥**

Aph. 12. Also [Air is a Substance] from its possessing Actions and Qualities.

[3] The words 'the aerial atom is a Substance' are to be supplied. It must be admitted that there exist in the primary atom the possession of Qualities such as Conjunction originative of combinations of two atoms &c., and the possession of action in conformity with those [Qualities.] This is not a doubtful and undemonstrated assertion, but the means of establishing the existence of primary atoms are a mote in a sunbeam and the like, which [mote] is composed of parts because it is a Substance that may be seen with the eye, like a water pot. The portions of a mote are like a potsherd, since they are small portions composed also themselves of parts. Therefore as in

---

[1] यथा गोत्वं प्रति विषाणादीनि लिङ्गानि गृहीतव्याप्तिकानि तथा ऽतीन्द्रियवाय्वादिद्रव्यपञ्चकलिङ्गान्यपि सामान्यतो दृष्टानि प्रमाणभावमासादयन्तीति भावः ॥

[2] सामान्यदृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ॥

[3] एवं लोकयात्रानिर्वाहकस्यानुमानस्य प्रामाण्यमुक्त्वा ऽनुमानेन वायुं साधयति । लिङ्गमित्यनुषज्यते चकारः शब्दधृतिकम्पान् समुच्चिनोति तथा च विजातीयस्पर्शेन पर्णादिशब्देन नभसि तृणतूलादीनां धृत्या शाखादीनां कम्पेन च वायुरनुमीयते इति भावः ॥

[4] अयं स्पर्शो यः पक्षः क्रियते स दृष्टानां पृथिव्यप्तेजसां न भवति रूपासहचरत्वात् तथा चायं स्पर्शः क्वचिदाश्रित इत्यनुमेयमित्यदृष्टलिङ्गः सामान्यतो दृष्टलिङ्गो ऽपि वायुः पक्षधर्मताबलादायात इत्यर्थः ॥

[1] येन स्पर्शेन वायुरधिकरणतया ऽनुमीयते स स्पर्शो न दृष्टानां पृथिव्यप्तेजसाम् इति हेतोः वायुरदृष्टलिङ्गः नास्ति दृष्टमधिकरणतया यस्य तादृशं लिङ्गं यस्य स दृष्टावृत्तिस्पर्शलिङ्गको वायुरिति फलितार्थः ॥

[2] द्रव्यमाश्रयभूतमस्यास्तीति द्रव्यवत् न द्रव्यवत् अद्रव्यवत् द्रव्यानाश्रितमित्यर्थः तथा चाकाशवत् परमाणुलक्षणो वायुर्द्रव्यम् अन्येषां पदार्थानां द्रव्याश्रितत्वात् आश्रितत्वञ्चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इत्यभिधानात् परमाणुभ्यां द्व्यणुकारम्भात् द्व्यणुकादिप्रक्रमेणावयविनो महत आरम्भस्योपादनीयत्वादिति ॥

[3] वायवीयपरमाणुद्रव्यमिति शेषः । द्व्यणुकारम्भकसंयोगादिरूपगुणवत्त्वं तदनुकूलक्रियावत्त्वञ्च परमाणाववश्यमङ्गीकार्यमिति न सन्दिग्धासिद्धो हेतुः परमाणुसिद्धिप्रकारस्तु त्रसरेणुः सावयवश्चाक्षुषद्रव्यत्वाद् घटवत् त्रसरेणोरवयवाः सावयवामहदवयवत्वात् कपालवदित्यादिः एवञ्च पृथिव्यादौ यथा परमाणुस्तथा वायुस्थले ऽपि निराबाध एव अवयवावयविपरम्परायास्तुल्यत्वादिति ॥

Earth &c., there is a primary atom, so it must be allowed equally in the case of the Air, since there are in each case similar series of portions and combinations of portions. V.

Air an eternal Substance. अद्रव्यत्त्वेन नित्यत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥

Aph. 13. [Air.] is said to be eternal because it does not inhere in any Substance.

[2] 'Air in its primary atomic character' is to be supplied. A Substance is destroyed by the destruction of either its inherent or its non-inherent cause. A primary atom, not being composed of parts has neither such cause. Therefore, there being nothing to destroy it, it is not liable to destruction. The being composed of parts is a condition of which the cause is the possession of Actions and Qualities. U.

[3] 'Of the primary aerial atom' is to be supplied. That which has no Substance as its cause of inhesion is said to differ in that respect from that which has a Substance as the cause of inhesion. V.

वायोर्वायुसम्मूर्च्छनं नानात्वलिङ्गम् ॥ १४ ॥

Aph. 14. The concurrence of Air with Air is a mark of its diversity.

[4] Concurrence of wind with wind, or conflict of winds is a kind of Conjunction. This Conjunction is the meeting two winds of equal velocity, but coming in different directions and different in their Action [or motion.] It is inferred from the flying upwards of grass, cotton &c. For the upward motion and concurrence of two winds is invisible. But it is inferred that the visible Action characterised by the flying upward of visible grass &c., is produced by either a blow or impulse of Substance possessing feel and velocity. The upward motion of the two winds the character of which is to move horizontally being impossible unless they repel each other, proves a mutual repulse. U.

(To be Continued.)

---

[2] परमाणुलक्षणवायोरिति शेषः द्रव्यं हि समवायिकारणासमवायिकारणान्यतरनाशान्नश्यति परमाणोस्तु निरवयवतया नैतदुभयमस्ति तथा च विनाशकाभावान्न विनश्यति क्रियावत्त्वे गुणवत्त्वे च हेतौ सावयवत्वमुपाधिः ॥

[3] वायुपरमाणोरिति शेषः नास्ति द्रव्यं समवायिकारणतया यस्य तद्द्रव्यं द्रव्यसमवायिकारणकाभिन्नं तत्त्वेनेत्यर्थः ॥

[4] वायुसम्मूर्च्छनमिति वाय्वोर्वायूनां वा सम्मूर्च्छनं संयोगविशेषः । स च समानवेगयोर्विरुद्धदिक्क्रिययोः संनिपातः । स च तृणतूलकादेरूर्ध्वगमनेनानुमीयते वाय्वोरूर्ध्वगमनस्य संनिपातस्य चातीन्द्रियत्वात् तृणादीनान्तु प्रत्यक्षाणामूर्ध्वगमनलक्षणायाः क्रियायाः प्रत्यक्षायाः स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातनोदनान्यतरजन्यत्वमनुमीयते तथा हि तिर्यग्गमनस्वभावस्य वायो रूर्ध्वगमनं परस्परप्रतीघातमन्तरेणानुपपद्यमानं परस्परप्रतीघातं साधयति ॥

INDIAN MORALITY.

A question upon which a nation's history greatly depends is whether its morality be separable or inseparable from its religion. The belief in the inseparable connection of morality with religion acts injuriously upon legislation. Action and thought are needlessly cramped. The legal enforcement of religious duties as such is futile, the compulsory performance of them being fruitless. The same may be said of the enforcement of such moral duties as are not essential to the well being of society. It is well known how law in its earliest stage confuses sanatory, social, and religious duties. Such is the law of the ancient Indian codes. Are we then to infer that the distinction between morals and religion was unknown among the early Hindus? The answer may be furnished from the Mánava-dharma-śástra. That code—probably some five and twenty centuries ago—taught that the religious sanction of moral duties is purely self-regarding.

कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्त्यकामता ।
काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥
सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।
व्रता नियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥ Manu II. 3. 4.

The same code teaches that there are four authorities in religious and ethical questions. Three are religious—revelation, tradition, and the example of the good,—but a fourth sanction is added, the approval of one's own soul.

वेदो ऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।
आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ II. 6.
वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ II. 12.

The former of these two ślokas has been happily illustrated by Deslongchamps a with quotation from the Śakuntalá (Act I).

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु ।
प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥

We may also compare with it Mánava-dharma-śástra. VIII, 84, 86.

आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः ।
मावमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ॥
मन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित् पश्यतीति नः ।
तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः ॥

This doctrine does not imply us any particular metaphysical views, like the ἠθικὴ αἴσθησις suggested by Aristotle, and the ordinary modern conception of the conscience. The approval of the soul and its testimony may be the result of education and experience. The Bhagavad-gítá perhaps implies this:

> उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
> आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ VI. 5.

An excellent morality (of which the grounds seem uncertain) is expressed in many passages of Sanskrit literature, as, for instance, in the celebrated speech of Yudhishṭhira.

> धर्मं चरामि सुश्रोणि न धर्मफलकारणात् ।
> आगमाननतिक्रम्य सतां वृत्तमपेक्ष्य च ॥ Mahábhárata Vana-p. 1167.

That you should do to others as you would that others should do to you is a precept well known to the Hindus.

> प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा ।
> आत्मौपम्येन भूतेषु दयां कुर्वन्ति साधवः ॥
> प्रत्याख्याने च दाने च सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।
> आत्मौपम्येन पुरुषः प्रमाणमधिगच्छति ॥ Hitop. 166.

In so late a work as the Bhágavata-puráṇa the question is raised how God incarnate could do the unrighteous acts attributed to Kṛishṇa.

> संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य च ।
> अवतीर्णो हि भगवानंशेन जगदीश्वरः ॥
> स कथं धर्मसेतूनां वक्ता कर्ता ऽभिरक्षिता ।
> प्रतीपमाचरेद्ब्रह्मन् परदाराभिमर्शनम् ॥ X. 33, 27.

Here morality and religion are brought into contrast. There seems no reason why the Áryans of India should not have come to feel like their brethren of Europe, that religion and morality were independent of each other. Had they done so their history might have been widely different from what it is. But the spirit of inquiry seems to have failed at a certain point of the nation's progress. How the ancient Hindu yearned after the truth may be learnt from the Brahmaṇ's morning prayer the Sávitrí; how free his spirit of inquiry from the Vedic hymns and later from the tolerated divergence of the Darśanas. Let us hope that this spirit may revive, and that there may yet be developed from national resources an Indian literature worthy of the Indian mind.

A. E. G.

RÁMÁYAṆA, BOOK I.

X.

(Continued from page 42.)

On through the crowded streets he came,
And, radiant as the kindled flame,
He saw within the monarch's house
The hermit's son most glorious.
There Lomapád, with joyful breast,
To him all honour paid,
For friendship for his royal guest
His faithful bosom swayed.
Thus entertained with utmost care
Seven days, or eight, he tarried there,
And then that best of men thus broke
His purpose to the king, and spoke:
'O King of men, my ancient friend,'
('Twas thus the monarch prayed')
Thy Śántá with her husband send
My sacrifice to aid.'
Said he who ruled the Angas, Yea;
And his consent was won:
And then at once he turned away
To warn the hermit's son.
He told him of their ties beyond
Their old affection's faithful bond:
'This king,' he said, 'from days of old
A well beloved friend I hold.
To me this pearl of dames he gave
From childless woe mine age to save,
The daughter whom he loved so much,
Moved by compassion's gentle touch.
In him thy Śántá's father see:
As I am even so is he.
For sons the childless monarch yearns:
To thee alone for help he turns.
Go thou, the sacred rite ordain
To win the sons he prays to gain:
Go, with thy wife thy succour lend,
And let his vows have blissful end.'
The hermit's son with quick accord
Obeyed the Angas' mighty lord,
And with fair Śántá at his side
To Daśaratha's city hied.
Each king, with suppliant hands upheld,
Gazed on the other's face:
And then by mutual love impelled
Met in a close embrace.
Then Daśaratha's thoughtful care,
Before he parted thence,
Bade trusty servants homeward bear
The glad intelligence.

'Let all the town be bright and gay,
With burning incense sweet;
Let banners wave, and water lay
The dust in every street.'
Glad were the citizens to learn
The tidings of their lord's return,
And through the city every man
Obediently his task began.
And fair and bright Ayodhyá showed,
As following his guest he rode
Through the full streets where shell and drum
Proclaimed aloud the king was come.
And all the people with delight
Kept gazing on their king,
Attended by that youth so bright,
The glorious Rishyaśring.
When to his home the king had brought
The hermit's saintly son,
He deemed that all his task was wrought,
And all he prayed for won.
And lords who saw that stranger dame
So beautiful to view,
Rejoiced within their hearts, and came
And paid her honour too.
There Rishyaśring passed blissful days,
Graced like the king with love and praise,
And shone in glorious light with her,
Sweet Śántá, for his minister,
As Brahmá's son Vaśisṭha, he
Who wedded Saint Arundhatí.

XI.

The Dewy Season came and went;
The spring returned again:
Then would the king, with mind intent,
His sacrifice ordain.
He came to Rishyaśring, and bowed
To him of look divine,
And bade him aid his offering vowed
For heirs, to save his line.
Nor would the youth his aid deny:
He spake the monarch fair,
And prayed him for that rite so high
All requisites prepare.
The king to wise Sumantra cried
Who stood aye ready near:
'Go summon quick each holy guide,
To counsel and to hear.'
Obedient to his lord's behest
Away Sumantra sped,
And brought Vaśishṭha and the rest,
In Scripture deeply read.
Suyajna, Vámadeva came,
Jáváli, Kaśyap's son,
And old Vaśishṭha, dear to fame,
Obedient every one.
King Daśaratha met them there
And duly honoured each,
And spoke in pleasant words his fair
And salutary speech:
'In childless longing doomed to pine,
No happiness, O lords, is mine.
So have I for this cause decreed
To slay the sacrificial steed.
Fain would I pay that offering high
Wherein the horse is doomed to die,
With Rishyaśring his aid to lend,
And with your glory to befriend.'
With loud applause each holy man
Received his speech, approved the plan,
And, by the wise Vaśishṭha led,
Gave praises to the king, and said:
'The sons thou cravest shall thou see,
Of fairest glory, born to thee,
Whose pious mind has bid thee take
This righteous course for offspring's sake.'
Cheered by the ready praise of those
Whose aid he sought, his spirits rose,
And thus the king his speech renewed
With looks of joy and gratitude:
'Let what the coming rites require
Be ready as the priests desire.
And let the horse, ordained to bleed,
With fitting guard and priest, be freed.
Yonder on Sarju's northern side
The sacrificial ground provide;
And let the saving rites, that naught
Ill-omened may occur, be wrought.
The offering I announce to-day
Each lord of earth may claim to pay,
Provided that his care can guard
The holy rite by flaws unmarred.
For wandering fiends, whose watchful spite
Waits eagerly to spoil each rite,
Hunting with keenest eye detect
The slightest slip, the least neglect;
And when the sacred work is crossed,
The workman is that moment lost.
Let preparation due be made—
Your powers the charge can meet—
That so the noble rite be paid
In every point complete.'
And all the Bráhmans answered, Yea,
His mandate honouring,

And gladly promised to obey
The order of the king.
They cried with voices raised aloud:
'Success attend thine aim!'
Then bade farewell, and lowly bowed,
And hastened whence they came.
King Daśaratha went within,
His well loved wives to see:
And said : 'Your lustral rites begin,
For these shall prosper me
In the great offering I prepare
That precious fruit of sons may bear.'
Their lily faces brightened fast
Those pleasant words to hear,
As lilies, when the winter's past,
In lovelier hues appear.

XII.

Again the spring with genial heat
Returning made the year complete.
To win him sons, without delay
His vow the king resolved to pay:
And to Vaśishṭha, saintly man,
In modest words this speech began:
'Prepare the rite with all things fit
As is ordained in Holy Writ,
And keep with utmost care afar
Whate'er its sacred forms might mar.
Thou art, my lord, my trustiest guide,
Kind-hearted, and my friend beside;
So is it meet thou undertake
This heavy task for duty's sake'.

Then he, of Twice-born men the best,
His glad assent at once expressed:
'Fain will I do whate'er may be
Desired, O my king, by thee'.

To ancient priests he spoke, who, trained
In holy rites, deep skill had gained:
'Here guards be stationed, good and sage,
Religious men of trusted age.
And various workmen send and call,
Who frame the door and build the wall:
With men of every art and trade,
Who read the stars and ply the spade.
And mimes and minstrels hither bring,
And damsels trained to dance and sing.'

Then to the learned men he said,
In many a page of scripture read:
'Your care be to the rites addressed
According to the king's behest.
And stranger Brahmans quickly call
To this great rite that welcomes all.
Pavilions for the princes, decked
With art and ornament, erect,
And handsome booths by thousands made
The Brahman visitors to shade,
Arranged in order side by side,
With meat and drink and all supplied.
And ample stables we shall need
For many an elephant and steed:
And chambers where the men may lie,
And vast apartments, broad and high,
Fit to receive the learned bands
Of doctors come from distant lands.
For our own people too provide
Sufficient tents, extended wide,
And stores of meat and drink prepare,
And all that can be needed there.
And food in plenty must be found
For quests from all the country round.
Of various viands presents make,
For honour, not for pity's sake,
That fit regard and worship be
Paid to each caste in due degree.
And let not wish or rage excite
Your hearts the meanest guest to slight;
But still observe with special grace
Those who obtain the foremost place,
Whether for happier skill in art
Or bearing in the rite their part.
Do you, I pray, with friendly mind
Perform the task to you assigned,
And work the rite, as bids the law,
Without omission, slip, or flaw.'

They answered: 'As thou seest fit
So will we do and nought omit.'
The sage Vaśishṭha then addressed
Sumantra called at his behest:
'The princes of the earth invite,
And those whose hearts are set on right,
Priest, Warrior, Merchant, lowly thrall,
In countless thousands summon all.
Where'er their home be, far or near,
Gather the good with honour here.
And Janak, whose imperial sway
The men of Mithilá obey,
The firm of vow, the dread of foes,
Who all the lore of Scripture knows,
Invite him here with honour high,
King Daśaratha's old ally.
And Káśí's lord of gentle speech,
Who finds a pleasant word for each,

In length of days our monarch's peer,
Illustrious king, invite him here.
The father of our ruler's bride,
Known for his virtues far and wide,
The king whom Kekaya's realms obey.
Him with his son invite, I pray.
And Lomapád, the Angas' king,
True to his vows and godlike, bring.
Far be thine invitations sent
To west and south and orient.
Call those who rule Suráshṭra's land,
Suvíra's realm and Sindhu's strand.
And all the kings of earth beside
In friendship's bonds with us allied:
Invite them all to hasten in
With retinue and kith and kin.'
Vaśishṭha's speech without delay
Sumantra bent him to obey,
And sent his trusty envoys forth
Eastward and westward, south and north.
Obedient to the saint's request
Himself he hurried forth, and pressed
Each nobler chief and lord and king
To hasten to the gathering.
Before the saint Vaśishṭha stood
All those who wrought with stone and wood,
And showed the work which every one
In furtherance of the rite had done.
Rejoiced their ready zeal to see,
Thus to the craftsmen all said he:
'I charge ye, masters, see to this
That there be nothing done amiss.
And this, I pray, in mind be borne,
That not one gift ye give in scorn:
Whenever scorn a gift attends
Great sin is his who thus offends.'
And now some days and nights had past,
And kings began to gather fast,
And precious gems in liberal store
As gifts to Dásaratha bore.

Then joy thrilled through Vaśishṭha's breast
As thus the monarch he addressed:
'Obedient to thy high decree
The kings, my lord, are come to thee.
And it has been my care to greet
And honour all with reverence meet.
Thy servants' task is ended quite,
And all is ready for the rite.
Come forth then to the sacred ground
Where all in order will be found.'
Then Rishyaśring confirmed the tale:
Nor did their words to move him fail.
The stars propitious influence lent
When forth the world's great ruler went.
Then by the sage Vaśishṭha led
The priest began to speed
Those glorious rites wherein is shed
The life-blood of the steed.

XIII.

The circling year had filled its course,
And back was brought the wandering horse.
Then upon Sarju's northern strand
Began the rite the king had planned.
With Rishyaśring the rites to guide,
The Brahmans to their task applied
At that great offering of the steed
Their lofty-minded king decreed.
The priests, who all the Scripture knew,
Performed their part in order due,
And circled round in solemn train
As precepts of the law ordain.
Pravargya rites were duly sped
For Upsads the flames were fed. (¹)
Then from the plant the juice was squeezed,
And those high saints with minds well pleased
Performed the mystic rites begun
With bathing ere the rise of sun.
They gave the share that's Indra's claim,
And hymned the king whom none can blame.
The mid-day bathing followed next,
Observed as bids the holy text.
Then the good priests with utmost care,
In form that Scripture's rules declare,
For the third time pure water shed
On high-souled Daśaratha's head.
Then Rishyaśring and all the rest
To Indra and the Gods addressed
Their sweet-toned hymn of praise and prayer,
And called them in the rite to share.
With sweetest song and hymn entoned
They gave the Gods in heaven enthroned,
As duty bids, the gifts they claim,
The holy oil that feeds the flame.
And many an offering there was paid,
And not one slip in all was made.
For with most careful heed they saw
That all was done by Veda law.
None, all those days, was seen oppressed
By hunger or by toil distressed.

(¹) For an account of these ceremonies see Haug's *Aitareya Bráhmaṇam*, Vol. II. pp. 40—53.

Why speak of human kind? No beast
Was there that lacked an ample feast.
For there was store for all who came,
For orphan child and lonely dame;
The old and young were well supplied,
The poor and hungry satisfied.
There all the day ascetics fed,
And those who roam to beg their bread:
While all around the cry was still,
'Give forth, give forth,' and 'Eat your fill.'
'Give forth with liberal hand the meal,
And various robes in largess deal.'
Urged by these cries on every side
Unweariedly their task they plied:
And heaps of food like hills in size
In boundless plenty met the eyes:
And lakes of sauce each day renewed
Refreshed the weary multitude.
And strangers there from distant lands,
And women folk in crowded bands,
The best of food and drink obtained
At the great rite the king ordained.
Apart from all, the Brahmans there,
Thousands on thousands, took their share
Of various dainties sweet to taste,
On plates of gold and silver placed,
All ready set, as now and then
Came to the feast the Twice-born men,
And servants in fair garments dressed
Waited upon each Brahman guest.
Of cheerful mind and mien were they,
With gold and jewelled earrings gay.
The best of Bráhmans praised the fare
Of countless sorts, of flavour rare:
And thus to Raghu's son they cried:
'We bless thee, and are satisfied.'
Between the rites some Brahmans spent
The time in learned argument,
With ready flow of speech, sedate,
And keen to vanquish in debate.

There day by day the holy train
Performed all rites as rules ordain.
No priest in all that host was found
But kept the vows that held him bound:
None, but the holy Vedas knew,
And all their sixfold science too.
No Brahman there was found unfit
To speak with eloquence and wit.

And now the appointed time came near
The sacrificial posts to rear.
They brought them, and prepared to fix
Of Bel and Khadir six and six.
Six, made of the Palásá tree,
Of Fig-wood one, apart to be:
Of Sleshmát and of Devadár
One column each, the mightiest far:
So thick the two, the arms of man
Their ample girth would fail to span.
All these with utmost care were wrought
By hand of priests in Scripture taught,
And all with gold were gilded bright
To add new splendour to the rite:
Twenty-and-one those stakes in all.
Each one-and-twenty cubits tall:
And one-and-twenty ribbons there
Hung on the pillars, bright and fair.
Firm in the earth they stood at last,
Where cunning craftsmen fixed them fast;
And there unshaken each remained,
Octagonal and smoothly planed.
Then ribbons over all were hung,
And flowers and scent around them flung.
Thus decked they cast a glory forth
Like the great saints who star the north.
The sacrificial altar then
Was raised by skilful twice-born men,
In shape and figure to behold
An eagle with his wings of gold,
With twice nine pits and formed three-fold.
Each for some special God, beside
The pillars were the victims tied;
The birds that roam the wood, the air,
The water, and the land were there,
And snakes and things of reptile birth,
And healing herbs that spring from earth:
As texts prescribe, in Scripture found,
Three hundred victims there were bound.
The steed devoted to the host
Of Gods, the gem they honour most,
Was duly sprinkled. Then the Queen
Kauśalyá, with delighted mien,
With reverent steps around him paced,
And with sweet wreaths the victim graced;
Then with three swords in order due
She smote the steed with joy, and slew.
That night the Queen, a son to gain,
With calm and steady heart was fain
By the dead charger's side to stay
From evening till the break of day.
Then came three priests, their care to lead
The other queens to touch the steed,

Upon Kauśalyá to attend,
Their company and aid to lend.
As by the horse she still reclined,
With happy mien and cheerful mind,
With Rishyásring the twice born came
And praised and blessed the royal dame.
The priest who well his duty knew,
And well his senses could subdue,
From chambers of the bone then freed
And boiled the marrow of the steed.
Above the steam the monarch bent,
And, as he smelt the fragrant scent,
In time and order drove afar
All sin that might his purpose mar.
Then sixteen priests together came
And cast into the sacred flame
The severed members of the horse,
Made ready all in ordered course.
On piles of holy fig-tree raised
The meaner victims' bodies blazed:
The steed of all the creatures slain
Alone required a pile of cane.
Three days, as is by law decreed,
Lasted that offering of the steed.
The Chatushṭom began the rite,
And when the sun renewed his light,
The Ukthya followed: third and last
The night in singing hymns that passed.
These were the rites, and many more,
Arranged by light of holy lore,
The Aptoryám of mighty power,
And, each performed in proper hour,
The Abhijit and Viśvajit
With ceremonies that befit;
And in the sacrifice at night
The Jotishṭom and Áyus rite.

The task was done, as laws prescribe:
The Monarch, glory of his tribe,
Bestowed the land in liberal grants,
Upon the sacred ministrants.
He gave the region of the east,
His conquest, to the Hotar priest.
The west, the celebrant obtained:
The south, the priest presiding gained:
The northern region was the share
Of him who chanted forth each prayer.
Thus did each priest obtain his meed
At the great slaughter of the steed,
Ordained, the best of all to be,
By self-existent Deity.

Ikshváku's son with joyful mind
This noble fee to each assigned,
But all the priests with one accord
Addressed that unpolluted lord:
"'Tis thine alone to keep the whole
Of this broad earth in firm control.
No gift of lands from thee we seek:
To guard these realms our hands were weak.
On sacred lore our days are spent:
Let other gifts our wants content.'
The chief of old Ikshváku's line
Gave them ten hundred thousand kine,
A hundred millions of fine gold,
The same in silver four times told.
But every priest in presence there
With one accord resigned his share.
To Saint Vaśishṭha, high of soul,
And Rishyaśring they gave the whole.
That largess pleased those Brahmans well,
Who bade the king his wishes tell.
Then Daśaratha, mighty king,
Made answer thus to Rishyaśring:
'O holy hermit, of thy grace,
Vouchsafe the increase of my race.'
He spoke; nor was his prayer denied:
The best of Brahmans thus replied:
'Four sons, O Monarch, shall be thine,
Upholders of thy royal line.'
The saint, well read in holy lore,
Pondered awhile his answer o'er,
And thus again addressed the king,
His wandering thoughts regathering:
'Another rite will I begin
Which shall the sons thou cravest win,
Where all things shall be duly sped
And first Atharva texts be read.'

Then by Vibháṇḍak's gentle son
Was that high sacrifice begun,
The king's advantage seeking still
And zealous to perform his will.
Now all the Gods had gathered there,
Each one for his allotted share:
Brahmá, the ruler of the sky,
Śiva, and Vishṇu, lord most high,
And holy Indra men might view
With Maruts for his retinue;
The heavenly chorister, and saint,
And spirit pure from earthly taint,
With one accord had sought the place
The high-souled monarch's rite to grace.
Then to the gathered Gods he spake,
Who came their proper share to take:

For you has Daśaratha slain
The votive steed, a son to gain;
Stern penance-rites the king has tried,
And in firm faith on you relied,
And now with undiminished care
A second rite would fain prepare.
But, O ye Gods, consent to grant
The longing of your supplicant.
For him beseeching hands I lift,
And pray you all to grant the gift,
That four fair sons of high renown
The offerings of the king may crown.'
They to the hermit's son replied:
'His longing shall be gratified.
For, Brahman, in most high degree
We love the king and honour thee.'

These words the Gods in answer said,
And vanished thence by Indra led.

Thus to the Lord, the worlds who made,
The Immortals there assembled prayed:
'O Brahmá, mighty by thy grace,
Rávaṇ, who rules the Giant race,
Torments us in his senseless pride,
And penance-loving saints beside.
For thou well pleased in days of old
Gavest the boon that makes him bold,
That God nor demon e'er should kill
His charmed life, for so thy will.
We, honouring that high behest,
Bear all his rage though sore distrest.
That Lord of Giants fierce and fell
Scourges the earth and heaven and hell.
Mad with thy boon, his impious rage
Smites Saint and Bard and God and Sage.
The sun himself withholds his glow,
The wind in fear forbears to blow;
The fire restrains his wonted heat
Where stand the dreaded Rávaṇ's feet,
And, necklaced with the wandering wave,
The sea before him fears to rave.
Kuvera's self in sad defeat
Is driven from his blissful seat.
We see, we feel the Giant's might,
And woe comes o'er us and affright.
To thee, O Lord, thy suppliants pray
To find some cure this plague to stay.'

Thus by the gathered Gods addressed
He pondered in his secret breast,
And said: 'One only way I find
To slay this fiend of evil mind.
He prayed me once his life to guard
From fiend and God and heavenly bard,
And spirits of the earth and air,
And I consenting heard his prayer.
But the proud Giant in his scorn
Recked not of man of woman born.
None else may take his life away,
But only man the fiend may slay.'

Glad were the Gods, by Indra led,
At the kind words that Brahmá said.
Then, crowned with glory like a flame,
Lord Vishṇu to the Council came;
His hands shell, mace, and discus bore,
And saffron were the robes he wore.
Riding his eagle through the crowd,
As the sun rides upon a cloud,
With bracelets of fine gold, he came
Loud welcomed by the Gods' acclaim.
His praise they sang with one consent,
And cried, in lowly reverence bent:
'O Lord whose hand fierce Madhu slew,
Be thou our refuge, firm and true;
Friend of the suffering worlds art thou,
We pray thee help thy suppliants now.'
Then Vishṇu spake: 'Ye Gods, declare,
What may I do to grant your prayer?'

'King Daśaratha,' thus cried they,
'Fervent in penance many a day,
The sacrificial steed has slain,
Longing for sons, but all in vain.
Now, at the cry of us forlorn,
Incarnate as his seed be born.
Three queens has he: each lovely dame
Like Beauty, Modesty, or Fame.
Divide thyself in four, and be
His offspring by these noble three.
Man's nature take, and slay in fight
Rávaṇ who laughs at heavenly might:
This common scourge, this rankling thorn
Whom the three worlds too long have borne.
For Rávaṇ in the senseless pride
Of might unequalled has defied
The host of heaven, and plagues with woe
Angel and Bard and Saint below,
Crushing each spirit and each maid
That plays in Nandan's heavenly shade.
O conquering Lord to thee we bow;
Our surest hope and trust art thou.

Regard the world of men below,
And slay the Gods' tremendous foe.'
When thus the suppliant Gods had prayed,
His wise reply Náráyaṇ made:
'What task demands my presence there,
And whence this dread, ye Gods declare.'

The Gods replied: 'We fear, O Lord,
Fierce Rávaṇ, ravener abhorred.
Be thine the task, O God, we pray,
In human form this fiend to slay.
By thee of all the Gods alone
May this great sin be overthrown.
He gained by penance long and dire
The favour of the mighty Sire.
Then he, who every gift bestows,
Guarded the fiend from heavenly foes,
And gave a pledge his life that kept
From all things living, man except.
On him thus armed no other foe
Than man may deal the deadly blow.
Assume, O King, a mortal birth,
And strike the demon to the earth.'

Then Vishṇu, God of Gods, the Lord
Supreme by all the worlds adored,
To Brahmá and the suppliants spake:
'Dismiss your fear: for your dear sake
In battle will I smite him dead,
The cruel fiend, the Immortals' dread.
And lords and ministers and all
His kith and kin with him shall fall.
Then, in the world of mortal men,
Ten thousand years and hundreds ten
I as a human king will reign,
And guard the earth as my domain.'

God, saint, and nymph, and ministrel throng
With heavenly voices raised their song
In hymns of triumph to the God
Whose conquering feet on Madhu trod:
'Champion of Gods, as man appear,
This cruel Rávaṇ slay,
The thorn that saints and hermits fear,
The plague that none can stay.
In savage fury uncontrolled
His pride for ever grows:
He dares the Lord of Gods to hold
Among his deadly foes.'

XV.

When prudent Vishṇu thus had given
His promise to the Gods of heaven,
He pondered in his secret mind
A suited place of birth to find.
Then he decreed, the lotus-eyed,
In four his being to divide,
And Daśaratha, gracious king,
He chose as sire from whom to spring.
That childless prince, of high renown,
Who smote in war his foemen down,
At that same time with utmost care
Performed the rite that wins an heir.
Then Vishṇu, fain on earth to dwell,
Bade the Almighty Sire farewell,
And vanished while a reverent crowd
Of Gods and Saints in worship bowed.
The monarch watched the sacred rite,
When a vast form of awful might,
Of matchless splendour, strength and size
Was manifest before his eyes.
From forth the sacrificial flame,
Dark, robed in red, the being came.
His voice was drumlike, loud and low,
His face suffused with rosy glow.
Like a huge lion's mane appeared
The long locks of his hair and beard.
He shone with many a lucky sign,
And many an ornament divine.
A towering mountain in his height,
A tiger in his gait and might.
No lordly mine more rich could be,
No burning flame more bright than he.
His arms embraced in loving hold,
Like a dear wife, a vase of gold
Whose silver lining held a draught
Of nectar as in heaven is quaffed:
A vase so vast, so bright to view,
They scarce could count the vision true.
Upon the king his eyes he bent,
And said: 'The Lord of life has sent
His servant down, O Prince, to be
A messenger from heaven to thee.'
The king with all his nobles by
Raised reverent hands and made reply:
'Welcome, O glorious being! Say
How can my care thy grace repay.'
Envoy of Him whom all adore
Thus to the king he spake once more:
'The Gods accept thy worship: they
Give thee, O king, the fruit to-day.

(To be continued.)

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 40. Benares September 1, 1869. Vol. IV.

॥ उपदेशसहस्र्याः पद्यप्रबन्धः ॥

इदानीं पूर्वप्रकरणे युक्त्या व्यवस्थापितमात्मनो निर्विषयज्ञानस्वभावत्वं स्वानुभवाभिनयेन प्रकटयन्नविषयत्वेनैवात्मज्ञानं भवतीति द्रढयितुं प्रकरणान्तरमारभते ।

(१) दृशिस्वरूपं गगनोपमं परं
सकृद्विभातं त्वजमेकमक्षरम् ।
अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं
तदेव चाहं सततं विमुक्त ओम् ॥ ७३ ॥

दृशिस्वरूपमिति । सकृद्विभातमेकदैव विस्फुरितं सदैव स्पष्टं भासमानमिति यावद्, यदेवंविधमक्षरं ब्रह्म तदेवाहं सततं भवामि अतो विमुक्तः ओमित्यभ्यनुज्ञार्थे ओंकारः, उक्तस्वरूपमोंकारद्वारा मुमुक्षुबुद्ध्यभिव्यक्तं भवतीति सूचयितुमोंकारनिर्देशः ॥ १ ॥

ननु नाकाशवदलेपकत्वं दृशेः संगच्छते, दृश्यसंबन्धादशुद्धिविक्रियादिदोषसंभवादित्याशङ्क्य, दृशेरात्मस्वरूपत्वात्तस्य च नित्यशुद्धत्वादेः श्रुत्यैव निर्द्धारणान्मैवमित्यभिप्रेत्य श्रुतिसिद्धमर्थं प्रकटयति ।

(२) दृशिस्तु शुद्धो ऽहमविक्रियात्मको
न मे ऽस्ति कश्चिद्विषयः स्वभावतः ।
पुरस्तिरश्चोर्ध्वमधश्च सर्वतः
संपूर्णभूमा त्वज आत्मनि स्थितः ॥ ७४ ॥

दृशिस्तु शुद्ध इति । अहं तु दृशिः ज्ञानस्वरूप इत्यन्वयः, अतः परमार्थः शुद्धो ऽशुद्ध्यादेरज्ञाननिबन्धनत्वात्तस्य चाभासत्वादिति भावः । "शुद्धमपापविद्ध"मिति मन्त्रवर्णात्. यतश्चाविक्रियात्मको विक्रियात्मकात्प्राणादन्यो "ऽप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यस्थूलमनण्व ह्रस्वमदीर्घ"मित्यादिश्रुतेरतोपि शुद्ध इत्यर्थः । "न तदश्नाति कं चन न तदश्नाति कश्चने"ति श्रुतेर्नात्मनो विषयसंसर्ग इत्याह । न मेस्तीति । स्वभावतः परमार्थतः, अनेन विक्रियाहेतुविशेषाभावादप्यविक्रिय इत्युक्तं भवति । विषयाभावेनाद्वयात्मनो भूमावाक्यशेषमर्थतः पठति । पुरस्तिरश्चेति । "सभगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिम्नी"ति स्वरूपावस्थानमनन्याधीनमुपन्यस्य तदुपपादनायेदंकारास्पदं सर्वं पूर्वादिविभागेनाधरोत्तरादिविभेदेन चोपलभ्यमानं भूमैवेति प्रतिपाद्याहंकारास्पदस्य देहादिबुद्धिपर्यन्तस्य तर्हि भूम्नो भेद इति शङ्कायामहंबुद्धिग्राह्यमपि भूमैवेति मध्ये निर्दिश्येदमनिदमात्मकस्य सर्वस्य भूम्नो ऽन्यत्वाभावे भेदकाभावात्प्रत्यगात्मैव भूमेत्यात्मैवेदं सर्वमित्यन्तेन संपूर्णभूमा छान्दोग्ये दर्शित इत्यर्थः । अतोहमाविर्भाववर्ज्जितो यत आत्मनि स्वे महिम्नि स्थितो नान्याधीन इत्यर्थः ॥ २ ॥

आत्मनो जन्मजरादिविक्रियाभावेन कूटस्थाद्वयस्वाभाव्यप्रतिपादनपराः श्रुतीः स्वरूपतोर्थतश्च पठति ।

(३) अजोमरश्चैव तथाजरोमृतः
स्वयंप्रभः सर्वगतोहमद्वयः ।
न कारणं कार्यमतीव निर्मलः
सदैकतृप्तश्च ततो विमुक्त ओम् ॥ ७५ ॥

अजोऽमर इति । तथा च श्रुतयः "अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो" "स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्मे"ति "अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिर्नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्" "एको देव" "एकमेवाद्वितीय"मिति । "तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्य"मित्यादिश्रुत्यर्थमाह । न कारणं कार्यमिति । निर्मलो निरञ्जनो "निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती"ति श्रुतेः, एकतृप्तः एकेन निजानन्देनैव तृप्त इत्यर्थः ।

"आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन"

"आनन्दरूपममृतं यद्विभाति" इत्यादिश्रुतेः । "विमुक्तश्च विमुच्यत"इति श्रुतिमाश्रित्याह । ततो विमुक्त इति । यत एवंलक्षणस्ततो विमुक्त एव, सदेतिपदं सर्वत्रानुषञ्जनीयम् । यदाचार्येणोक्तं मम स्वरूपं तत्तथैवेति शिष्योऽनुमन्यते ओमिति पदेनेत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु स्थानत्रये ऽन्यथान्यथा प्रथमानस्य कथमविक्रियात्मकत्वमित्यत आह ।

(४) सुषुप्तजाग्रत्स्वपतश्च दर्शनं
न मेऽस्ति किं चित्स्वमिवेह मोहनम् ।
स्वतश्च तेषां परतोऽप्यसत्त्वत-
स्तुरीय एवास्मि सदा दृगद्वयः ॥ १६ ॥

सुषुप्तेति । सुषुप्तश्चासौ जाग्रच्च स चासौ स्वपंश्च सुषुप्तजाग्रत्स्वपन् तस्य सुषुप्तजाग्रत्स्वपतो मे मम स्वमिवात्मीयमिवेह व्यवहारे किं चिद्दर्शनं नास्ति, स्वमिवस्वरूपभूतमिवेति वा, किं तु मोहनमविवेकाविद्याध्यारोपितं जाग्रदादिदर्शनमिति योजना । तत्र हेतुमाह । स्वतश्चेति । तेषां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिदर्शनानां जाग्रदाद्यवस्थारूपाणां वा स्वतश्च परतोऽप्यसत्त्वतोऽसत्त्वादित्यन्वययोजना, नहि तेषां स्वतोऽन्यनिरपेक्षं सत्त्वं संभाव्यते, चकारात् स्फुरणं च, आगमापायित्वेन रज्जुसर्पवदारोपितत्वनिश्चयात्, तथा परतोऽपि न सत्त्वं स्फुरणं च संभाव्यते, परं चैतन्यं स्याच्चहि तेनात्मना सत्त्वादिकमेषां संभवति, प्रत्यक्पराग्भावेन विरुद्धस्वभावयोस्तादात्म्यानुपपत्तेस्तत्कल्पनायाश्च भ्रान्तिमात्रत्वादित्यर्थः । प्राज्ञस्तैजसोविश्वश्चेत्येते तत्तदवस्थावत्त्वेन भासमाना न मम स्वरूपमिति भावः । तर्हि किंस्वरूप आत्मेति तदाह । तुरीय एवास्मीति । विश्वादित्रयापेक्षया परतो गम्यमानत्वाच्चतुर्थ इत्यर्थः । तस्य लक्षणं सदा दृगिति । सर्वावस्थाद्रष्टेत्यर्थः । विश्वादीनां स्वस्वावस्थामात्रद्रष्टृत्वादयं ततो व्यतिरिक्तः, स्थूलसूक्ष्मक्रमेण विविच्यान्वेषणदशायां विश्वादिस्थानत्रयापोहेनावसीयमानत्वात्तुरीय इत्युच्यते, न पुनर्वस्तुतस्तुरीयत्वमस्तीति द्योतयत्यद्वय इति । निर्विशेष एव सदाहमस्मीत्यर्थः ॥ ४ ॥

कथमात्मनो निर्विशेषत्वं शरीरादिसंबन्धस्य प्रत्यक्षत्वादित्यत आह ।

(५) शरीरबुद्धीन्द्रियदुःखसंतति-
र्न मे न चाहं मम निर्विकारतः ।
असत्त्वहेतोश्च तथैव संतते-
रसत्त्वमस्याः स्वपतो हि दृश्यवत् ॥ १७ ॥

शरीरेति । शरीरादिसंततेर्न मदात्मत्वं मदीयत्वं वा परमार्थतोऽस्तीत्यर्थः । तत्र हेतुर्मम निर्विकारत इति । नह्यविक्रियं वस्त्वागमापायि शरीराद्यात्मना परिणमते संसृज्यते वा येन तत्स्वरूपता तद्धर्मता वा भवेदित्यर्थः । हेत्वन्तरमाहासत्त्वहेतोश्च तथैव संततेरिति, कुतोऽसत्त्वमित्यत आहासत्त्वमस्या इति । स्वपतः स्वप्नावस्थायां यथा दृश्यं मिथ्या तथाऽस्याः संततेः दृश्यत्वादेवासत्त्वमित्यर्थः । हिशब्दः स्वप्नदृश्यस्य मिथ्यात्वप्रसिद्धिद्योतनार्थः ॥ ५ ॥

शरीरादिसंततेर्दृश्यत्वेन चेन्मिथ्यात्वं तर्हि शुद्धत्वाविक्रियत्वादेरपि दृश्यत्वान्मिथ्यात्वं किं न स्यादित्यत आह ।

(६) इदं तु सत्यं मम नास्ति विक्रिया
विकारहेतुर्न हि मेऽद्वयत्वतः ।
न पुण्यपापे न च मोक्षबन्धने
न चास्ति वर्णाश्रमताऽशरीरतः ॥ १८ ॥

इदं त्विति । मम विक्रिया नास्ति, न मे विकारहेतुरप्यस्ति, ततः पूर्वनिरूपितादद्वयाद् द्वयाभावाद्धेतोः स्वतः परतो वा ममात्मनो विक्रिया नास्तीति यदिदं तत्सत्यमित्यर्थः । तुशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । अविक्रियत्वादिना विक्रियाभावाद्युपलक्षितस्वरूपस्याभिप्रेतत्वात्तस्मिंश्च हेत्वसिद्धेर्न शङ्कावकाश इत्यर्थः । कर्म वा तत्फलं वा तद्ध्वंसो वा कर्मादिसाधनं वा विक्रियादिहेतुर्भविष्यतीति कुतोऽद्वयत्वमित्याशङ्क्याह । न पुण्येति । पुण्यादि नेति प्रतिज्ञायां हेतुरशरीरत इति । अशरीरत्वं तु पूर्वश्लोके प्रतिपादितमेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु यद्यपि शरीरोपादानत्वेन तद्धर्मकत्वेन चात्मनः शरीरवत्त्वाभावस्तथापि शरीरेणास्ति संबन्ध उपलभ्योपलम्भकभावलक्षण इति कथमशरीरतेत्याशङ्क्य नैतावता शरीरत्वेन कर्मादियोगितेत्यभिप्रेत्य पुण्यापुण्यादिसंबन्धवैधुर्यमुक्तमुपपादयति ।

(७) अनादितो निर्गुणतो न कर्म मे
फलं च तस्मात्परमोहमद्वयः ।
यथा नभः सर्वगतं न लिप्यते
तथा ह्यहं देहगतोपि सूक्ष्मतः ॥ ७९ ॥

अनादित इति । यत्कर्मसमवायि तदादिमद् दृष्टं, यथा रथशरीरादि, न च परमाणुमनसोरनैकान्तो, मनस उत्पत्तिश्रवणा,त्परपरिकल्पितपरमाण्वनङ्गीकाराच्च, तथा यत्कर्मसमवायि तत्सगुणं दृष्टं, यथोक्तमेवोदाहरणं, तथा च सगुणत्वं सादित्वं च व्यापकप्रत्यगात्मनो व्यावर्त्तमानं तस्य क्रियावत्त्वं स्वव्याप्यमादाय निवर्त्तत इति भावः । कर्म पुण्यादिलक्षणं, फलं तत्साध्यसुखदुःखादिरूपं, फलं च न मेस्तीत्यन्वयः । तस्मादहं परम उत्तमः संसारिभ्यो विलक्षणः अद्वयो निर्विशेषः क्रियावत्त्वाभावात्तत्साध्यपुण्याद्यसंभव इति विलक्षणत्वमुपपादयति । यथेति । देहगतो देहे प्राप्तस्तत्रोपलभ्यमानोपीत्यर्थः । सूक्ष्मतो ऽमूर्त्तत्वादित्यर्थः । तथा चाह भगवान् ।

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मा ऽयमव्ययः ।
शरीरस्थोपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥
यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥

इति ॥ ६ ॥

ननूपलब्ध्यधिष्ठानानां देहादीनां वैषम्यदर्शनात्तत्रोपलभ्यमानस्यात्मनो ऽपि तत्कृतवैषम्यसंभवात्कुतः परमात्मत्वं परिपूर्णता चेत्याशङ्क्य तारतम्यप्रतिभासो ऽविद्याविलसितो न परमार्थत इत्याह ।

(८) सदा च भूतेषु समोहमीश्वरः
क्षराक्षराभ्यां परमो ह्यथोत्तमः ।
परात्मतत्त्वश्च तथाद्वयोपि सन्
विपर्ययेणाभिमतस्त्वविद्यया ॥ ८० ॥

सदा चेति । ईश्वर इत्यनेनोपाधिवश्यत्वाभावं सूचयति । अतो न मे देहादिकृतं वैषम्यमित्यर्थः । ईश्वर इत्युक्ते तस्येशितव्यापेक्षत्वात्सद्वयत्वशङ्का स्यात्तत आह । क्षराक्षराभ्यामिति । अथ वेश्वरत्वमेव साधयति । क्षराक्षराभ्यामिति । हि यस्मात् क्षराक्षराभ्यां परमो ऽथ तस्मादहमुत्तम इत्यन्वयः । क्षरति नश्यतीति क्षरः कार्यवर्गः, न क्षरतीत्यक्षरः कारणं मायाशबलितं चिद्वस्तु, ताभ्यां परमो व्यतिरिक्तः कार्यकारणादिभेदकल्पनाधिष्ठानभूत इत्यत उत्तमः पुरुषोत्तम इत्यर्थः । यत उत्तमो ऽतः परेषामात्मनां तत्त्वं स्वरूपमस्मिचिति परात्मतत्त्वश्च अहमेव सर्वात्मा चेत्यर्थः । एवंविधश्चेदात्मा कथं तर्हि तत्र विपरीतरूपप्रतिभास इत्यत आह । तथा ऽद्वयोपि सन्निति । उक्तोत्तरमेतदविद्याविलसित एव विपर्यय इत्यर्थः । तथा च भगवतोक्तम् ।

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थो ऽक्षर उच्यते ॥
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥
यस्मात् क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥

इति ॥ ८ ॥

तर्हि किमविद्यासंबन्धो वर्त्तते, नेत्याह ।

(९) अविद्यया भावनया च कर्मभि-
र्विविक्त आत्मा ऽव्यवधिः सुनिर्मलः ।
दृगादिशक्तिप्रचितोहमद्वयः
स्थितः स्वरूपे गगनं यथा ऽचलम् ॥ ८१ ॥

अविद्येति । अविद्या मूलाज्ञानं भावना तत्कृतो देहाद्यभिमानः, कर्माणि तत्पूर्वकाणि पुण्यपापलक्षणानि, तैर्विविक्तस्तत्संस्पर्शशून्यः, कुतो, यस्मादव्यवधिः व्यवधिर्व्यवधानं वस्त्वन्तरकृतो ऽवच्छेदस्तद्रहितो ऽव्यवधिः । अयमाशयः । चित्प्रकाशस्तावदात्मेति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणन्यायसिद्धम्, अविद्या जडा ऽप्रकाशात्मिका, अतस्तयोर्विरुद्धस्वभावयोः परमार्थतः संबन्धो दुर्घट एवेति स्थिते ऽनवच्छिन्नचैतन्यमात्रं तावन्नाविद्याश्रय उपपद्यते, तथा सत्यणुमात्रस्यापि प्रकाशानुपपत्तिप्रसङ्गाद्, नापि केन चिदवच्छिन्नभागविशेष,मविद्याव्यतिरिक्तस्य तस्य कल्पनाया अनिबन्धनत्वा,त्तस्मादविद्यातिरिक्तव्यवधानाभावादव्यवधित्वे सति दिवान्धपरिकल्पितान्धकारवदात्मन्यविद्यादिकल्पनमिति । अत एव सुनिर्मलः सर्वाशङ्कितदोषरहित इत्यर्थः । एवंविध आत्मनि कथं द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धेत्यादिव्यवहार इत्याशङ्क्याविद्याध्यस्तान्तःकरणपरिणामरूपदृगादिशक्तिसंबन्धादेव द्रष्टृत्वाद्युपचर्यप्रतिभासो न परमार्थत इत्याह । दृगादीति । स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥

एवंविधात्मतत्त्वपरिज्ञाने सति कैवल्यं फलतीत्याह ।

(१०) अहं परं ब्रह्म विनिश्चयात्मदृग्
न जायते भूय इति श्रुतेर्वचः ।
न चैव बीजे त्वसति प्रजायते
फलं न जन्मास्ति ततो ह्यमोहता ॥ ८२ ॥

अहं परं ब्रह्मेति । अहं परं ब्रह्मेति निश्चयेनात्मनि

दृग् ज्ञानं यस्य स तथोक्तः, स भूयः पुनर्न जायते शरीरवान् न भवति इति श्रुतेर्वचो विद्यत इति शेषः। तथा च श्रुतिः।

"स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते।
पुरुषान्न परं किं चित्सा काष्ठा सा परा गतिः" ॥

इति। "अथ सो ऽभयंगतो भवति" "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवती"ति च। श्रुतिसिद्धेर्थे युक्तिमप्याह। न चैवेति। उक्तं सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति। न जन्मास्तीति। हि यस्माद्मोहता प्रागुक्तवर्त्मना मोहराहित्यं ततो हेतोर्वै जन्मास्तीति योजना, मोहपदवाच्याविद्यामूलत्वाज्जन्मादिविकारस्य तदभावे ऽभाव एवेत्यर्थः ॥ १० ॥

मोहकार्यत्वात्संसारस्य मोहनिवृत्त्या निवृत्तिरेवेत्युक्तं, तत्र किमात्मकं मोहकार्यमित्यपेक्षायां तदाह।

(११) ममेदमित्थं च तवेदमीदृशं
तथाहमेवं न परोपि चान्यथा।
विमूढतैवास्य जनस्य कल्पना
सदा स मे ब्रह्मणि चाद्वये शिवे ॥ ८३ ॥

ममेदमिति। प्रथमं देहद्वयेहंकारस्ततस्तद्बाह्यार्थकल्पनमिदमिति। तत्र शोभनाशोभनाद्यध्यासः इत्थमिति। ततो ममेदं तवेदृशं तथा न ममेदमित्यादिकल्पना, तथा परोप्येवं नैवमन्यथा वा नास्ति वा अस्ति वा इति मूढता, मम परस्य वा सुज्ञता च तथा, इत्येवं जनस्य जन्मादियोगिनो ऽनाद्यज्ञानतिरोहितात्मस्वभावस्य या एवंविधा कल्पना सा सदा ममे ब्रह्मण्यद्वये शिवे परमानन्दरूपे न च नास्त्येवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

एवं विचित्रस्य संसारस्यात्मतत्त्वज्ञानेन तदज्ञाननिवृत्त्या निवृत्तिमुक्तां स्फुटयति।

(१२) यदद्वयं ज्ञानमतीव निर्मलं
महात्मनां तत्र न शोकमोहता।
तयोरभावे नहि कर्म जन्म वा
भवेदयं वेदविदां विनिश्चयः ॥ ८४ ॥

यदद्वयमिति। अद्वयमद्वयात्माकारमतीव निर्मलमसंभावनाविपरीतभावनादिप्रतिबन्धरहितं यद् ज्ञानं तत्र तस्मिन्सति महात्मनां ब्रह्मभूतानां शोकमोहता संसारित्वं नास्त्येवेत्यर्थः। तथा च मन्त्रः।

"तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः"।

इति। तयोः शोकमोहयोरभावे तदुपलक्षितस्य तत्कारणस्याज्ञानस्य निवृत्तौ बीजाभावे फलाभावन्यायेन जन्मादिः पुनर्नहि भवेदिति वेदार्थविदां विनिश्चय इत्यर्थः। तथा च श्रुतिः।

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" ॥ १२ ॥

एवमुक्तस्यात्मविदः स्वरूपमाह।

(१३) सुषुप्तवज्जाग्रति यो न पश्यति
द्वयं तु पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः।
तथा च कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च यः
स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चयः ॥ ८५ ॥

सुषुप्तवदिति। जाग्रति विश्वावस्थायां द्वयं द्वैतप्रपञ्चं प्राग्वासनावशात्पश्यन्नप्युल्लिखन्नपि विशेषतो न पश्यति, किं तु सुषुप्तवत्प्रविलीनप्रपञ्चप्रत्यगात्मरूपेणैव पश्यतीति योजना। तत्र हेतुरद्वय इति। द्वैतस्य बाधितत्वादित्यर्थः। तथा च यथा पूर्वं स्नानशौचभिक्षाटनादि कुर्वन्नपि निर्विकारो ऽकर्त्रात्मस्वभावाविर्भावाद् य एवंविधः स आत्मविद्विक्षेपदशायामप्यप्रच्युतात्मयाथात्म्यदर्शनत्वाद्ब्रह्मविदामुत्तमोयमेव नान्यः शास्त्रार्थज्ञोपि यो व्यवहारकाले ज्ञातृत्वकर्तृत्वाद्यभिमानवानित्यर्थः। इति इत्थमिह वेदान्तशास्त्रे विनिश्चयः ॥ १३ ॥

शास्त्रन्यायानुसारेण स्वानुभवं प्रदर्श्येदानीमस्मिन्दर्शने परिनिष्ठितस्य कृतकृत्यता भवतीति दर्शयन्परानुग्रहाय प्रकरणनिर्माणप्रवृत्तिरिति सूचयति।

(१४) इतीदमुक्तं परमार्थदर्शनं
मया हि वेदान्तविनिश्चितं परम्।
विमुच्यते ऽस्मिन् यदि निश्चितो भवेद्
न लिप्यते व्योम इवेह कर्मभिः ॥ ८६ ॥

॥ इति दृशिप्रकरणम् ॥

इतीदमुक्तमिति। वेदान्तविनिश्चितमित्युक्तदर्शनस्य परमार्थविषयत्वप्रमाणमुक्तं, व्योम इवेति विसन्धिर्वृत्तपूरणार्थः ॥ १४ ॥

इति श्रीदृशिस्वरूपपरमार्थदर्शनप्रकरणं दशमम् ॥ १० ॥

ब्रह्मात्मैक्यज्ञानमात्रनिष्ठो मुच्यत इत्युक्तं, तन्नोपपद्यते कर्मसाध्यत्वान्मुक्तेः कर्मसहितज्ञानसाध्यत्वाद्वा, तथा ज्ञानस्य वेदान्तविनिश्चयत्वमुक्तं, तदपि सन्दिग्ध,मनुमानादिनाप्युपपत्तेरितीमामाशङ्कां परिहर्तुं प्रकरणान्तरमारभते।

(१) ईक्षितृत्वं स्वतः सिद्धं जन्तूनां च ततोन्यथा।
अज्ञानादित्यतोन्यत्वं सदसीति निवर्त्यते ॥ ८७ ॥

ईक्षितृत्वमित्यादिना। तत्रादौ ज्ञानादेवमुक्तिः, ज्ञानं च वेदान्तमहावाक्यादेव नानुमानादिनेत्येतत्साधयति। अन्यत्वं सदसीति। निवर्त्यत इति। त्वं तत्सच्छब्दलक्षितं ब्रह्मैवासि न

संसारीति वाक्योपदेशेनैव सच्छब्दार्थाद्ब्रह्मणोऽन्यत्वं जीवस्य निवर्त्त्यत इत्यर्थः । संसारिणो जीवस्याशुद्धस्य कथं तद्विपरीतब्रह्मत्वं संभाव्यत इत्यत आह । ईक्षितृत्वमिति । सर्वेषामेव जन्तूनां प्राणिनां चिद्रूपमेवेक्षितृत्वं तत्त्वतः सिद्धं स्वाभाविकं रूपं, चकारः शङ्कानिवृत्त्यर्थः । कर्तृत्वभोक्तृत्वादेरपि स्वाभाविकत्वशङ्का न कार्या स्वरूपव्यभिचारादित्यर्थः । कुतोऽज्ञानादेवान्यत्वनिवृत्तिरूपा मुक्तिरित्यत आहाज्ञानादित्यत इति । इति यतोन्यत्वमज्ञाननिबन्धनं न परमार्थोऽत इत्यर्थः । अज्ञानकल्पितत्वाद्ब्रह्मविपरीतरूपत्वस्य स्वतश्चिन्मात्रस्वभावत्वादज्ञाननिवृत्तिलक्षणत्वाच्च मोक्षस्य तस्य च तत्त्वज्ञानमात्रापेक्षणाज्ज्ञानस्य च यथोक्तवाक्यादेवोत्पत्तेर्न मानान्तरं साधनान्तरं वा ऽत्र मृग्यते इति भावः ॥ १ ॥

कर्मणो मोक्षहेतुत्वकल्पनं ज्ञानसहायत्वेन नोपपद्यते, श्रुतियुक्तिविरोधादित्याह ।

(२) एतावद्ध्यमृतत्वं न किं चिदन्यत्सहायकम् ।
ज्ञानस्येति ब्रुवच्छास्त्रं सलिङ्गं कर्म बाधते ॥ ८८ ॥

एतावद्धीति । "एतावदरे खल्वमृतत्व"मित्येतदमृतत्वसाधनमात्मज्ञानमेवेत्येतावच्छब्देनावधारयतीति श्रुतिः शास्त्रमुच्यते, तज्ज्ञानस्य किं चिदन्यत्र सहायभूतमस्तीति ब्रुवत्सलिङ्गं ससाधनं कर्म बाधत इति योजना । अद्वैतात्मज्ञानादूर्ध्वं कर्महेतुजात्याद्यभिमानाभावे कुतः कर्म, यज्ज्ञानस्य मोक्षे फले सहायभूतं भवेदिति भावः ॥ २ ॥

इदानीमीक्षितृत्वमित्यत्रोक्तं स्वाभाविकं चिद्रूपत्वं प्रपञ्चयन् ज्ञानिनः कर्म न घटत इत्येतदुपपादयति ।

(३) सर्वेषां मनसो वृत्तमविशेषेण पश्यतः ।
तस्य मे निर्विकारस्य विशेषः स्यात्कथं चन ॥ ८९ ॥

सर्वेषामिति । विशेषः कर्तृत्वादिलक्षणो विहितकर्मसाधनजात्याद्यभिमानलक्षणश्चेत्यर्थः । कथं चनेत्याक्षेपार्थो, न कथं चन मे विकारः स्यादित्यर्थः । कुत इत्यत आहाविशेषेणेति । अभिमानशून्यतया केवलं साक्षिमात्रेण पश्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

कथं मनोवृत्तं पश्यत्यविशेषेणात्मेत्यपेक्षायां दृष्टान्तपूर्वकं तदुपपादयन् चिदेकरसत्वमात्मनो निगमयति ।

(४) मनोवृत्तं मनश्चैव स्वप्नवज्जाग्रतीक्षतुः ।
संप्रसादे द्वयासत्वाच्चिन्मात्रः सर्वगोऽद्वयः ॥ ९० ॥

मनोवृत्तमिति । स्वप्नदशायां सवृत्तिकं मन एव पश्यत्यात्मा यथा बाह्यविषयाभावात्तथा जाग्रति जागरणदशायां मनोवृत्तं मनःप्रचारं मनश्च तदाश्रयं पश्यतः कथं विक्षेपः स्यादिति पूर्वश्लोकेनान्वयः । जाग्रद्दशायामपि विषयाकारवृत्तिमन्मनोव्यतिरेकेण नात्मना किमप्युपलभ्यत इति भावः । तर्ह्येवंविधमनोदर्शनमेव स्वाभाविको विशेष इत्यत आह । संप्रसादेति । संप्रसादे सुषुप्तिदशायां द्वयस्य सवृत्तिकस्य मनसोऽसत्त्वात्तद्दर्शनमपि स्वाभाविकं "न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोन्यद्विभक्तं यत्पश्ये"दिति श्रुतेः । तथा चात्मा चिन्मात्रः सर्वगोऽपरिच्छिन्नोऽव्ययो नित्य इति सिद्धमित्यर्थः ॥ ४ ॥

"ननु यद्येवं तदा बाह्याभ्यन्तरद्वैतस्याभाव एवेत्युक्तं स्यात्तच्चोपपद्यते, प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधात् लौकिकवैदिकव्यवहारविलोपप्रसङ्गाच्चेति चे"न्नेत्याह ।

(५) स्वप्नः सत्यो यथा ऽऽबोधाद्देहात्मत्वं तथैव च ।
प्रत्यक्षादेः प्रमाणत्वं जाग्रत्स्यादा ऽऽत्मवेदनात् ॥ ९१ ॥

स्वप्न इति । यथा आ बोधात्प्रबोधपर्यन्तं स्वप्नः सत्यो लौकिकवैदिकव्यवहारास्पदतया ऽवभासते तथैव च जाग्रदवस्थायामपि देहात्मत्वं प्रत्यक्षादेः प्रमाणत्वं च सर्वव्यवहाराङ्गं स्यात्, कियत्पर्यन्तमित्यत आहात्मवेदनादिति । आ आत्मवेदनादिति पदच्छेदः । आत्मतत्त्वसाक्षात्कारात्प्रागेव सर्वो व्यवहारस्तस्मिन्सति व्यवहाराभाव इष्ट एवेति भावः ॥ ५ ॥

अव्यवहार्यस्वरूपमाविष्करोति ।

(६) व्योमवत्सर्वभूतस्थो भूतदोषैर्विवर्जितः ।
साक्षी चेता ऽगुणः शुद्धो ब्रह्मैवास्मीति केवलः ॥ ९२ ॥

व्योमवदिति द्वाभ्याम् । चेता चिद्रूपः साक्षीति भूतदोषराहित्ये हेतुः, व्योमवत्सर्वभूतस्थ इत्यसङ्गत्वमुक्तं, सर्वभूतेष्वहमाकारवृत्तावभिव्यक्त्यपेक्षया सर्वभूतस्थ इत्युच्यते, एतच्चा"हं मनुरभवं सूर्यश्चे"तिवत्सर्वात्मत्वाभिनयाभिप्रायं द्रष्टव्यं, शुद्धोऽज्ञानरहितः, केवलोऽवस्थात्रयरहितः, ब्रह्मैव पूर्णं एवास्मीत्यर्थः ॥ ६ ॥

केवलत्वं व्यनक्ति ।

(७) नामरूपक्रियाभ्यो ऽन्यो नित्यमुक्तस्वरूपवान् ।
अहमात्मा परं ब्रह्म चिन्मात्रोहं सदा ऽद्वयः ॥ ९३ ॥

नामरूपेति । वाच्यवाचकतद्व्यापारात्मकप्रपञ्चहीन इत्यर्थः । सुगममन्यत् ॥ ७ ॥

"कथमद्वयत्वमात्मनः संगच्छते, अहं ब्रह्मास्मीतिवदहं कर्त्तास्मीति चानुभवस्य प्रमाणमूलत्वादिति ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिनो भेदाभेदमतानुसारिण"स्तान् कुत्सयन्नद्वैतात्ममतं द्रढयति ।

(८) अहं ब्रह्मास्मि कर्ता च भोक्ता चास्मीति ये विदुः ।

ते नष्टा ज्ञानकर्मभ्यां नास्तिकाः स्युर्न संशयः ॥ ६४ ॥

अहं ब्रह्मास्मीति । विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वायोगाच्छास्त्रस्य विरुद्धं तत्त्वमवगच्छतां कर्मकाण्डाज्ज्ञानकाण्डाच्च बहिर्मुखत्वान्नास्तिकत्वमेव तेषां फलिष्यतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु निन्दामात्रेण कथमद्वैतमतसिद्धिस्तत्र प्रमाणस्यासंभवादित्यत आह ।

(९) धर्माधर्मफलैर्योग इष्टो दृष्टो यथात्मनः ।

शास्त्राद्ब्रह्मत्वमप्यस्य मोक्षो ज्ञानात्तथेष्यताम् ॥ ६५ ॥

धर्माधर्मेति । आत्मनो धर्माधर्मफलैः सुखदुःखादिरूपैर्योगः संबन्धः प्रमाणान्तरैरदृष्टोपि यथा शास्त्रादेव "पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन"त्यादेरिष्टोङ्गीकृतः शास्त्रार्थविद्भिरिति शेषः, तथास्यात्मनो ब्रह्मत्वं ज्ञानादेव मोक्षश्चेति "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "तमेव विदित्वा ऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते ऽयनाये"त्यादिशास्त्रादिष्यतां तथा च भेदकर्मणोर्निन्दितयोः शास्त्रतात्पर्यविषयत्वायोगाच्छास्त्रानुसारिभिर्यथाशास्त्रमर्थः प्रतिपत्तव्य इति भावः ॥ ९ ॥

"नन्वात्मनो धर्माधर्मफलयोगः शास्त्रोक्तो मानान्तरविरोधाभावात्तथैवेति युज्यते, न तथात्मनो ब्रह्मत्वं, प्रत्यक्षदृष्टकर्तृत्वादिविरोधात्, अतः श्रुत्यनुभवयोरविरोधाय भेदाभेदावादरणीयाविति चेत्"मैवं कर्तृत्वादिप्रतिभासस्याध्यासत्वाच्छ्रुत्युक्ताद्वैतप्रतिपत्तत्वानुपपत्तेरिति सदृष्टान्तमाह ।

(१०) या माहारजनाद्यास्ता वासनाः स्वप्नदर्शिभिः ।

अनुभूयन्त एवेह ततोन्यः केवलो दृशिः ॥ ६६ ॥

या माहारजनाद्या इति । "तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजनं वास" इत्यारभ्य "यथा सकृद्विद्युत"मित्यन्तेन श्रुत्युक्ता या वासनास्ताः स्वप्नदर्शिभिरनुभूयन्त एव यथेत्यक्षरयोजना । महारजनं हरिद्रा तया रञ्जितं वस्त्रादि माहारजनं स्वप्नदशायां जाग्रद्वासनावासितस्य मनसो वातपित्तश्लेष्मदूषितरसं पूर्णनाडीष्वनुगतस्यादृष्टादिसमुद्बोधितानेकवासनतया जाग्रद्दृष्टार्थाकारेण परिणममानस्य हरिद्रारञ्जितपटादिरूपसदृशतया भासमानस्य द्रष्टृदृश्यदर्शनतत्कारणादिभावेन नित्यं स्वप्नद्रष्ट्रोपलभ्यमानत्वात्स्वप्ने दृश्याभ्यो माहारजनादिसदृशवासनाभ्यो लिङ्गात्मसहिताभ्यो द्रष्टात्मा दृशिस्वभावो विलक्षणो लक्ष्यते, तथा कर्तृत्वादीनां दृश्यत्वादनात्मधर्मत्वमेवेति निश्चितमेवेह जाग्रदवस्थायामपि ततः कर्तृत्वादिधर्मकाल्लिङ्गादन्यः केवलः शुद्धो दृशिरात्मेत्यर्थः ॥ १० ॥

आत्मनः स्वप्नावस्थायां दृश्यविलक्षणत्वेन प्रतीतिमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति ।

(११) कोशादिव विनिष्कृष्टः कार्यकारणवर्ज्जितः ।

यथासिर्दृश्यते स्वप्ने तद्वद्बोद्धा स्वयंप्रभः ॥ ६७ ॥

कोशादिवेति । इवशब्दो यथाशब्दार्थे, असिरिवेति संबन्धः, यथाशब्दो यथावदित्यर्थे, यथासिः खड्गः कोशात् पृथक्कृतः स्वरूपेण दृश्यते तद्वदेव बोद्धा आत्मा कार्यकारणवर्ज्जितः कार्यकारणाकारमनसो लिङ्गात्पृथग्भूतः स्वप्ने यथावद् दृश्यते दृश्यत इत्युक्ते विषयवद्दृश्यत्वान्मिथ्यात्वमित्याशङ्क्य विशिनष्टि । स्वयंप्रभ इति । स्वमहिम्नैव प्रथते न विषयतयेत्यर्थः । यद्वा कथमवगम्यते स्वप्ने कार्यकारणवर्ज्जित इति वीक्षाया"मत्रायं पुरुषः स्वयंज्योति"रिति श्रुतिसामर्थ्यादित्याह । स्वयंप्रभ इति । स्वयंप्रकाश इति श्रुत्या निर्णीत इत्यर्थः । उपाधेः पृथक् स्वरूपेणावभासमात्रे ऽसिर्दृष्टान्त इति न वैषम्यशङ्कावकाश इति द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

आत्मनः कर्तृत्वादिप्रतिभासस्य स्वप्नप्रतिभासवन्मिथ्यात्वाच्छुद्ध एवात्मा ब्रह्मैवेति शास्त्रादविरोधेनैव प्रत्येतुं शक्यत्वाच्च भेदाभेदकल्पनया मनः खेदनीयमिति सिद्धार्थं सोपक्रमं वाक्यं प्रमाणमाह ।

(१२) आपेषात्प्रतिबुद्धस्य ज्ञस्य स्वाभाविकं पदम् ।

उक्तं नेत्यादिवाक्येन कल्पितस्यापनेतृणा ॥ ६८ ॥

आपेषादिति । "तं पाणिना पेषं बोधयांचकार स होत्तस्था"विति श्रुतौ सुप्तपुरुषो बृहत्पाण्डुरवासः सोमराजन्नित्यादिप्राणनामभिरामन्त्रितो नोत्थितः पाणिना त्वापिष्यमाण उत्थित इति निर्द्धारितस्तेन प्राणेन्द्रियादिरूपलिङ्गसंघातविलक्षणः स्थूलसंघातादप्यन्य एवात्मेति प्रतिपन्न,मत एव जडविलक्षणत्वाज्ज्ञानस्वभावः तस्यापेषात्प्रतिबुद्धस्य ज्ञस्य त्वंपदार्थस्य स्वाभाविकं पदं परब्रह्मलक्षणमुक्तं, केन, नेत्यादिवाक्येन, "अथात आदेशो नेतिनेत्यारभ्य "सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य" मित्यनेन वाक्येनेत्यर्थः । किंविधेन वाक्येन कल्पितस्याध्यस्तस्य मूर्त्तामूर्त्ततद्वासनाश्रयरूपस्यापनेतृणा प्रतिषेधकेन नेतिनेतिवीप्सया समस्तकारणकार्यात्मकोपाधिप्रतिषेधनद्वारा ऽखण्डे ब्रह्मणि पर्यवसितेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

नेतिनेत्यादिशास्त्रेण निषिध्यमानस्य कल्पितत्वं श्रुत्यैवोपपादितमित्याह ।

(१३) महाराजादयो लोका मयि यद्वत्प्रकल्पिताः ।

स्वप्ने तद्वद् द्वयं विद्याद्रूपं वासनया सह ॥ ६९ ॥

महाराजादयइति । स्वप्ने स्वप्नावस्थायां महाराजादयो

लोका यद्वन्मयि दृगात्मनि प्रकल्पितास्तद्वदेव वासनया लिङ्गाश्रितया सह द्वयं रूपं मूर्त्तं चैवामूर्त्तं मयि कल्पितं विद्या, तथा च श्रुति"यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुष" इत्युपक्रम्य "स यत्रैतत्स्वप्नमाचरति ते हास्य लोकास्तद्युतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावचं निगच्छती"ति,इवशब्देन महाराजत्वादेः स्वप्नदृश्यस्याभासतां मध्ये निर्दिश्यै"वमेवैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं परिवर्त्तते" इत्युपसंहरन्ती शरीरमध्य एव प्राणशब्दवाच्यलिङ्गोपाधिमहाराजाद्यात्मतया गृहीत्वा स्वप्नदृग्व्यवहरतीति दर्शयति. अतो न स्वप्नोपलब्धं परमार्थमित्यर्थः । तथा च वासनाश्रयलिङ्गशरीरसहितस्य मूर्त्तामूर्त्तरूपस्थूलस्यापि दृगात्मनि कल्पितत्वं तद्दृश्यत्वादुपपन्नमेवेति युक्तमुक्तमिति तात्पर्यार्थः ॥ १३ ॥

स्वप्नप्रपञ्चवज्जाग्रत्प्रपञ्चस्यापि प्रत्यगात्मनि कल्पितत्वे सिद्धे प्रत्यक्त्वाभिन्नस्य कर्मासंभवः सिद्ध इत्याह ।

(१४) देहलिङ्गात्मना कार्या वासनारूपिणा क्रियाः ।
नेतिनेत्यात्मरूपत्वान्न मे कार्या क्रिया क्व चित् ॥ १०० ॥

देहलिङ्गेति । क्रियाः कर्माणि देहलिङ्गात्मना स्थूलसूक्ष्मदेहरूपेण तदभिमानेन तदात्मतामापन्नेनात्मना कार्या अनुष्ठेया, न पुनस्तन्निरपेक्षेण तदभिमानहीनेन, असंभवादित्यर्थः । किंलक्षणेन वासनारूपिणा वासनाः रूपयितुं संचेतुं शीलमस्यास्ति वासनारूपी तेन पुनःपुनः कर्मप्रवृत्तिनिमित्तं नाव्राच्छन्नेनेत्यर्थः । इदानीं मे मम नेतिनेत्यादिनोक्तात्मस्वरूपत्वाद्देहद्वयाभिमानाभावात्क्व चित्स्वप्ने वा जागरे वा न क्रिया कार्या कर्त्तव्या स्वभावतो विधितो वेत्यर्थः ॥ १४ ॥

अज्ञानविलसितदेहाद्यभिमानादेव कर्मेति तस्याज्ञानमूलत्वे सिद्धे न तेन मोक्षाशा कर्त्तव्येत्याह ।

(१५) न ततोऽमृतता ऽऽशाऽस्ति कर्मणोऽज्ञानहेतुतः।
मोक्षस्य ज्ञानहेतुत्वान्न तदन्यदपेक्षते ॥ १०१ ॥

न तत इति । ततस्तस्मात्कर्मणो हेतोरमृततायाः मोक्षभावस्याशा आशंसनं नास्ति. कुतो, ऽज्ञानहेतुतोऽज्ञानहेतुकत्वादविवेकपूर्वकत्वात्कर्मण इत्यर्थः । जडयोरज्ञानकर्मणोर्विरोधाभावाच्चाज्ञाननिवृत्तिरूपे मोक्षे कर्माशा कार्या, ब्रह्मात्मनावस्थानरूपस्य च परमानन्दाविर्भावलक्षणस्य मोक्षस्य चतुर्विधक्रियाफलविलक्षणत्वाच्च तत्रापि कर्मापेक्षेति भावः । कर्मणः स्वतो मोक्षहेतुत्वाभावेऽपि मोक्षहेतुज्ञानसहायतया तद्धेतुर्भविष्यतीत्याशङ्क्याज्ञाननिवृत्तौ ज्ञानमात्रस्य समर्थत्वाच्च तत्र कर्मसहायता ऽपेक्ष्यते. नापीतरत्र, तस्य स्वतः सिद्धत्वादित्यभिप्रेत्याह, मोक्षस्येति ॥ १५ ॥

यदि कर्मसाध्यममृतत्वं स्यात्तर्हि स्वर्गादिवत्कृष्यादिफलवच्चानित्यं सभयं च स्यात्तच्चानिष्ट"मभयं प्रतिष्ठां विन्दते" इत्यभयरूपत्वश्रुतिविरोधा"दतोऽन्यदार्त्त"मिति मोक्षस्वरूपादन्यस्यार्त्तत्वोक्त्या तस्यानार्त्तत्वपर्यवसानवचनविरोधाच्चेत्यभिप्रेत्याह ।

(१६) अमृतं चाभयं नार्त्तं नेतीत्यात्मा प्रियो मम ।
विपरीतमतोऽन्यद्यत्त्यजेत्तत्सक्रियं ततः ॥ १०२ ॥

॥ इतीक्षितृत्वप्रकरणम् ॥

अमृतं चेति । चशब्दस्त्वर्थः । अमृतं त्वभयं नार्त्तमनार्त्तमित्यर्थः । यद्यपि ब्रह्मरूपममृतत्वमुक्तलक्षणमकर्मसाध्यं तथापि जीवो ऽन्यस्तत्कर्मणैव लभेतेत्याशङ्क्य जीवस्य ब्रह्मणोऽन्यत्वाभावान्नैवमित्याह । नेतीति । यः प्रियो जायादिः प्रीत्यास्पदतया विभाव्यते स ममात्मा स्वरूपभूतो "ऽनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये"त्यादिश्रुतेः, स च नेतीत्यपोढाशेषविशेष इति मद्रूपत्वाच्च तस्य कर्मप्राप्यममृतत्वमित्यर्थः । अत उक्तादात्मस्वभावाद्यदन्यद्भेदबुद्ध्या गृह्यमाणं विपरीतं दृश्यमनात्मभूतं तत्क्रियासहितं त्यजेत्तदभिमानं परित्यजेत्ततस्तस्मात्कारणादित्युपसंहारार्थः। न चायमात्मज्ञस्य विधि,स्तस्याविनियोज्यत्वात्तं प्रत्यनुवादमात्रं साधकस्य पुनरुपयुज्यते. नियोग इतीह विधिप्रत्ययनिर्देश इति द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥

ईक्षितृत्वप्रकरणमेकादशं विवृतम् ॥ ११ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ बालभारतकाव्यभूमिका ॥

देवं वन्दे शाश्वतं वेदवेद्यं
यस्येच्छातः कर्मसिद्धिर्जनानाम् ।
यं चाजस्रं भावयन्तो मनुष्याः
सर्वान् कामान् मुक्तिमप्याप्नुवन्ति ॥ १ ॥

अथ विपुलजिनदेवमन्दिरपरिपूर्णे हनुमत्तनयोदये दक्षिणदेशे मरुद्देवेन निर्माय्य प्रतिष्ठापितविविधबुधभूसुपर्वव्रणिग्जननिवहे प्रचुरधूपदानादिघनार्चनपरवणिङ्निर्मितायस्थापितस्थूलकुम्भोपरिगतध्वजश्रीमहावीरस्वामिमन्दिरालंकृते वायटनामजिनमहास्थानेऽधिष्ठातारं भूरिभासुरप्रभावं जिनमतदृढाशयपरिवृढं श्वेताम्बरं नतु दिगम्बरं गच्छोपाधिमन्तं जिनदत्तसूरिं यतिपतिं समया कदाचिदागत्य तन्महास्थाननिवासनिबन्धनावाप्तवायटीयनामानो द्विजा महाभारतकथाया बहुलविचित्रनिरुपमविषयवत्त्वेऽपि लक्षसंख्यामितश्लोकवत्त्वेन रत्नाकरवद्विस्तीर्णतया तां शुश्रूषमाणा अप्याकुलितचे-

ततः प्राञ्जलयः प्रार्थयांचक्रुः, भगवन्नस्मदीहितसकलशुभप्रणेतृजिनमतमतिकभगवन्मरुद्देवतनयहनुमद्भीमभटसंगमप्रतिपादनवतीयं महाभारतकथा शुश्रूषूणामस्माकं वर्षाधिकसमयव्ययमापादयति, सर्वैरस्माभिश्च यावानवसरो लभ्यते तावता नेयमासमाप्ति वर्णिता श्रुतिपथनिवेशिता वा स्यात्, तस्मादियं महाभारतकथा कृपया तथा संक्षिप्याभिनवसंदर्भेण वर्णनीया यथा स्वल्पैरेवाहोभिरस्माकं श्रुतिपथमुपेयादिति,

तदनु जिनदत्तसूरिसमतिभिर्मतिमद्भिर्द्विजैः प्रोक्तचरैराज्ञापितो जिनदत्तसूरिमुख्यशिष्योऽमरचन्द्रनामधेयो व्रतीन्द्रोऽखिलां महाभारतकथामादाय सुसंक्षिप्य च सपञ्चाशत्पञ्चशतीयुतषट्सहस्रीसंख्यापरिमितं महाभारतबालीभूतं बालभारताभिधानं महाकाव्यं चतुश्चत्वारिंशत्सर्गसंशोभितं सहृदयकविहृदयप्रमोदकरं विपुलचमत्कृतिभृद्रचयांबभूव, अस्यैवामरचन्द्रस्य गच्छोपाधिमतोऽर्हन्मतानुवर्तिनो निर्मितिः काव्यकल्पलता नाम सत्रिपञ्चाशत्त्रिशताधिकत्रिसहस्रीसंख्यामिता बहुलमुपलभ्यते, अष्टचत्वारिंशदधिकपञ्चदशशततमसंवत्सरावतारितश्चतुरुल्लासमितः स्यादिशब्दसमुच्चयो नाम ग्रन्थश्च,

सोऽयममरचन्द्रोऽद्विशतसमापुरोवर्ती प्राचीनतमोऽप्यमरसिंहाद्दावरकालिको जैनैरभिधीयत इति,

जैनमते च चतुर्विंशतिसंख्याका ऋषभदेवमुखा महावीरस्वाम्यन्तास्तीर्थंकरा अर्हन्मतप्रवृत्तिपराः प्रसिद्धतरा अभूवन्, ततो महावीरस्वामिमुख्यशिष्यगौतमस्वामिनमारभ्य पञ्चमगणधरसुधर्मस्वामिसदृशा एकादश गणधरपदसंकेतभाजोऽभूवन्, ततोऽपि किञ्चिद्द्वैमत्याच्चतुरशीतिभेदभृतो गच्छपदसंकेतजुषोऽपि श्रीविद्यश्रीविलासाद्याः, तथा जिनदत्तसूरिस्तत्पट्टधरो रासिल्लसूरिस्तत्पट्टधरो जीवदेवसूरिः सर्व एवैते गच्छसाधव इति जैनाः,

अधुनाऽचलगच्छानामल्पः प्रचारः, तपगच्छानां महान् प्रचारः, खरतरगच्छेषु महामहान्तो ग्रन्थकाराः, अपरे च प्रायोऽल्पतमा उपलभ्यन्त इति वदन्ति,

तदेतेषां मतप्रतिपादकसूत्रादिवर्णननिबन्धना तीर्थंकरसंज्ञा, द्वित्रादिसहस्रशिष्यगणधारणाद्गणधरसंज्ञा, गच्छार्हन्मतं गृहाणेत्याचार्यादौ ब्रुवति मतग्रहणार्थं गच्छतां गच्छसंज्ञा-वसेयेति,

जीवदेवसूरेश्च महाश्चर्यजनकः प्रभावोऽस्ति, तथाहि, कश्चन महायोगी कापालिको ज्वलनललितलोचनोऽस्य सभायामागत्य कस्मिंश्चिदहनि मुखात् सुखेन जिह्वां कृष्ट्वा कृतपरिकरोऽग्रे निविश्य जीवदेवप्रभावादक्षुभ्यन् वाग्वृष्टिभिः संसदमपूपुरत्, अथ सुकृतकथाया अन्ते गन्तुमिच्छन्नसौ परिकरबन्धाद्रसज्ञामाक्रष्टुमशक्नुवन् भषण इव दीनशब्दोऽभवत्, ततः किमिदमिति सभावर्तिजनैः पृष्टे जीवदेवसूरिराह, एष महाकापालिकोऽत्यन्तं सामर्थ्यवान् मयि स्तम्भनमाचरन् मत्कपालादानाय प्राप्तो मयैव स्तम्भितः, तदद्येत्थमेव निःसृतजिह्वः शोषमुपैतु, इति वादिनि जीवदेवे सदःसदि च साधुवर्गे भगवन्नपराधमस्य क्षमस्व न खलु जैनानामस्माकं परक्लेशकारिता न्याय्येति प्रार्थितवति स कापालिकोऽपृष्ट एवाशक्नुवन् वक्तुं खटिकया पट्टे लिलेख, ये जना उपकृतिकर्तुरुपकृतिं कुर्वते तादृशास्तु बहवो भवन्ति पृथिव्याम्, ये चापकृतिकर्तुरप्युपकारं कुर्वन्ति तादृशा अल्प एव मनुजा इति, अथेत्थमेवामृश्य जीवदेवेन बन्धान्मोचितस्तत्सभातः स कापालिको निःससार, ततो यस्यां दिशि कापालिकोऽयमगात् तत्रास्मद्वर्ग्यैर्न गन्तव्यमिति जीवदेवे वदति स कापालिको नगराद्बहिर्गच्छन् गच्छसाध्वीं मोहयित्वा स्वतनुमनु न्यवेशयत्, अथेदं विज्ञाय जीवदेवे तं कापालिकं कुशमयं विधाय तपनतापे तापयति स कापालिकोऽतिस्फुरज्ज्वरभरः साध्वीं विहायाकुलितचेता गलितगर्वो लूनाङ्गुलिर्जगाम, अथ मृतायां गवि प्रविष्टे जीवदेवेऽहं प्राणरहितस्यापितच्छरीरतः कपालं ग्रहीष्यामीति तत्कपालग्रहार्थं मृतगवीप्रयोगं कृतवति कापालिके जीवदेवः कृतप्राभातिकक्रियः सभावर्तीं भूरिभिः सूरिभिरेत्य, भगवन् ब्रह्मशालान्तरे एका गौर्निपत्य प्राणानुज्झांचकार, तामेनां निष्क्रष्टुं म्लेच्छा न प्रविशन्ति विप्राश्च न कर्षन्ति तत् परपुरप्रवेशकलयोत्कर्षयेति प्रार्थ्यमानः परपुरप्रवेशकलया तां प्रविश्य स्फुरन्निःश्वासां ततो निष्कास्य द्विजदुःखमपाचकार, तैर्द्विजैश्चाधिब्रह्मशालान्तरमुत्सवेनानीतो लब्धमहास्थानवरटसहितहैमयज्ञावीतो जीवदेवः शमनिधे जैनोऽपि त्वमस्माकं ब्रह्ममुख्योऽसीति, स्तुतो धर्मोपदेशं व्यदधादिति, अथायं जीवदेवो यतीन्द्रोऽमुक्तस्वाङ्गोऽप्येकः समसमयमेव जीवतामपि बहूनां देहेषु प्रवेशसामर्थ्यभागास, तथानेन जीवदेवेन बहूनि जिनस्थानानि निरमायिषत, स तु योगी कापालिकः प्राणिविनाशनैस्त्रिभुवनविजयविद्यां साधयिष्यन् मत्कपालग्रहार्थं मन्मृत्युकालं प्रतीक्षमाणो विहरति, तद्धे शिष्या मयि परिहृतदेहे यदाध्वनि डमरुकध्वनिः श्रूयेत तदा मम शिरोऽस्थि चूर्णनीयं यथा स कापालिको मत्कपालं नाप्नुयात्, इति बहून् शिष्यान् निर्माय ध्याननिर्धारितायुर्गततपो विफलितदुष्टयोगिप्रयोगो देहेऽपि निरुद्योगो बभूवेत्यादि,

एतच्च प्रायोऽमरचन्द्रेणान्तिमे सर्गे चतुश्चत्वारिंशत्तमे स्फुटमेव प्रतिपादितम्, तद्यथा,

देशे सत्तीर्थसार्थत्रुटदुरुदुरिते श्रीहनूमत्तनूजो-
त्पत्तौ तेन प्रतेने व्युजगदिव महास्थानमस्थानमाधेः ।

स्वाख्याङ्कज्ञातिनाम्ना मरकतमणिकामिश्रमुक्ताफलस्र-
ग्भूपावद्भूमृगाक्ष्या द्विजपटलमिहास्यापि साकं वणिग्भिः॥१॥
श्रीमद्वायटनाम्नि सारसुकृतश्रीधाम्नि तस्मिन् महा-
स्थाने माननिदानमानसरसास्ते वायटीया द्विजाः ।
स्तोमस्तोमसमुत्थधूमनिवहैर्मालिन्यमालम्बया-
मासुद्यां वणिजो जिनार्चनघनोद्यद्धूपधूमोत्करैः ॥ २ ॥

ध्वजमिषभुजमूलस्थूलकुम्भैकवक्षो-
रुहमहह महीयोऽधःकृतस्फाटिकाद्रि ।
विलसति वणिजां सत्कीर्तिधर्मार्धनारी-
श्वरवपुरिव तत्र श्रीमहावीरचैत्यम् ॥ ३ ॥

श्रीश्वेताम्बरमौलिमौक्तिकमणिस्तस्मिन् जिनेन्द्रालयेऽ-
धिष्ठाता जिनदत्तसूरिरजनि ज्ञानैकवैज्ञानिकः ।
श्रेयस्तुङ्गयदङ्गसंगमसमुद्भूतप्रभूतस्फुरत्-
पुण्यैः पश्य गुणैर्गतं दिवि सितच्छायैरुडुच्छद्मना ॥ ४ ॥
तत्पट्टोर्वीधरवरमणिर्द्योमणिद्योतजैत्रै-
स्तेजःपुञ्जैः किमपि ककुभोऽपूरि रासिल्लसूरिः ।
यस्य व्योमच्छलकलशभृत्कीर्तिधारापयोभि-
र्गोभिर्भुक्ता घनजनमनःकानने मोहवल्ल्यः ॥ ५ ॥

सुरगजरजनीभुजंगगङ्गा-
भुजगपतिप्रतिशूरकीर्तिपूरः ।
तदनु मुनिपतिर्मतिप्रतिष्ठा-
जनितरसोऽजनि जीवदेवसूरिः ॥ ६ ॥
श्रीवायटस्थाननिवासिनस्ते
संभूय भूयस्तरहर्षभाजः ।
कदाचिदागत्य निवेशवेश्म
जगुर्द्विजास्तं मुनिचक्रशक्रम् ॥ ७ ॥

महद्भातास्माकं भुवनजयिनौ तस्य तनयौ
तयोः सङ्गो यस्यामजनि हनुमद्भीमभटयोः ।
तथा संक्षिप्यासौ पृथुरपि महाभारतकथा
यथा स्वल्पाभिः स्यात् तिथिभिरतिथिः कर्णपथयोः ॥ ८ ॥

आज्ञापितस्तदिह कर्मणि सूरिभिस्तैः
ख्यातः क्षितावमरचन्द्र इति स्वशिष्यः ।
श्रीबालभारतमिति प्रततान काव्यं
वीराङ्कमेतदविनश्वरमात्मनोऽङ्कम् ॥ ९ ॥

जीवदेवचरित्रपद्यानां बहुत्वाच्च तानीहोपन्यस्यन्तेऽवशिष्टानि तद्वृत्तानि चान्तिमग्रन्थत एवावसेयानि, एकं तु तद्वृत्तप्रतिपादि वृत्तं प्रदर्श्यतेऽनुपदमेव,

तेनाकारि पुरारिपर्वतशिरोधिक्कारि धात्रीतला-
लंकारि स्फुटपापहारि भुवने वृन्दं जिनेन्द्रौकसाम् ।
आरोपोच्चमितेन यस्य नियतं दण्डोच्चयेनोच्चकै-
र्विद्धं व्योम दधाति किं न परितश्छिद्राण्युडुच्छद्मना ॥ १० ॥

अथास्य प्रस्तुतचरस्य बालभारतकाव्यस्यैकं पुस्तकं सैकादशाष्टादशशततमसंवत्सरलिखितमासादितमस्माभिरिति विज्ञानर्थये दोषमिहत्यं क्षाम्यन्त्विति, तथास्य लावण्यामृतरसपानेन प्रमोदन्तां चेति, परमेश्वरं च निजभक्तजनमनःसंकल्पितसाधकतममनुक्षणं प्रार्थये यत् स्वानुकम्पयैतत् काव्यं मुद्रणेन परिसमाप्तिं साधयत्विति शिवम् ।

सांख्यशास्त्रप्रधानाध्यापको वेचनरामशर्मा

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

सतां परब्रह्मविलोकमार्ग-
मपङ्किलं दूरितकण्टकं यः ।
श्रीभारतं ब्रह्म ततान शाब्दं
स श्रेयसे सत्यवतीसुतोऽस्तु ॥ १ ॥
शश्वत्प्रभावौ भुवनं पुनाते
वटू यदीयाविव पुष्पवन्तौ ।
जनः समस्तोऽप्ययमस्तु तस्मिन्
महोमये ब्रह्मणि लीनचित्तः ॥ २ ॥
अयं पयोधिप्रभवः प्रभावी
प्रभाविनिद्रेण सुधारसेन ।
महाभिषेकं जगतां विधत्ते
विधुर्वपुष्मानिव पुण्यराशिः ॥ ३ ॥
किरन् सुधां यो वसुधान्तराले
महामहा हन्तितमां तमांसि ।
हुताशतीव्रः किमनेन साम्यं
समं समायातु सहस्ररश्मिः ॥ ४ ॥
अवाप कीर्तिं त्रिजगज्जयीति
ध्रुवामनङ्गः कुसुमायुधोऽपि ।
स येन सख्या जयसुन्दरेण
कन्दर्पजिन्मौलिमिलत्पदेन ॥ ५ ॥
स्वयं स्वयंभूर्भुवनप्रवन्ती-
स्रोतःपवित्रेऽपि निवेशितमाङ्गे ।
अधारि बालोऽपि कुतोऽपि हेतो-
र्महेश्वरेणापि निरन्तरं यः ॥ ६ ॥

तस्य प्रिया कामशरव्रणैक-
संरोहिणी स्निह्यति रोहिणीति ।
ध्यायन् यदास्यं किल तन्मयेन
ध्यानेन तद्रूपमवाप सोऽपि ॥ ७ ॥

तन्नन्दनस्तन्मिथुनानुरूप-
रूपोऽस्ति चिद्रूपतया बुधाख्यः ।
यद्योगभाजं न विधुंतुदोऽपि
विधुं तुदत्युग्रविरोधबोधः ॥ ८ ॥

उष्णांशुरासन्नचरस्य शश्व-
द्दास्येव सेवातिशयेन तुष्टः ।
स्वलोककोकाङ्गरिपोरपीन्दोः
कलां पुनर्वृद्धिकलां ददाति ॥ ९ ॥

मदान्धगन्धेन मरालबाल-
समानयानेन विभासमानः ।
स्वेच्छाविलासैकरसः प्रसर्प-
त्कन्दर्पदर्पव्ययकारिकान्तिः ॥ १० ॥

समं स मित्रैः समदः कदाचि-
च्चचाल चूलासु हिमाचलस्य ।
नेत्रं विचित्रासु वनावनीषु
रोलम्बलोलं बहुधा दधानः ॥ ११ ॥

॥ युग्मम् ॥

एकामयं कामपुरं कुरङ्ग-
दृशं दृशोः पुण्यसुधानिधानम् ।
एकाकिनीमत्र वनीषु चित्र-
क्रमं भ्रमन्तीं सहसा[1] ददर्श ॥ १२ ॥

लीलावलोकक्षणदूषणीय-
मपीक्षणं मुक्तनिमेषमेषः ।
तदा तदालोकनकौतुकेन
बहूकृतात्मा बहु मन्यते स्म ॥ १३ ॥

तस्याः पिबन्नास्यसुधांशुधाम-
सुधां दृशैवोत्पलिनीपुटेन ।
जगाम सौहित्यमसौ न सद्य-
श्चकार कम्पं शिरसस्तथापि ॥ १४ ॥

तदङ्गसौभाग्यविलोकभाग्य-
महोदयानन्दनिलीननेत्रः ।
स्मरस्मयत्स्मेरमथायमित्थ-
मचिन्तयच्चेतसि चन्द्रसूनुः ॥ १५ ॥

क्व संभवोऽस्या भुवि भोगिनीनां
न स्यादिति श्रीर्विषदग्धभासाम् ।
दृष्टैव सृष्टिः सुरसुन्दरीणां
तुरीयमास्ते न जगत् कुतोऽसौ ॥ १६ ॥

देवस्य पद्मप्रभवस्य पद्म-
नाभस्य वा देहविभागहर्म्यम् ।
असूत गौरीं गिरिराजपत्नी
मेना किमेनामपरामिहैव ॥ १७ ॥

विरिञ्चिरस्यातितमाममान्त-
मङ्गेषु शृङ्गाररसं सुकेश्याः ।
स्निग्धोल्लसत्कुन्तलकैतवेन
निधाय मूर्ध्नि स्तबकीचकार ॥ १८ ॥

अस्मिन्नमुष्या जगदग्र्यकृष्या-
जयेन लक्ष्मीमभिसूचयन्ती ।
चकास्ति विस्तारिणि केशहस्ते
सीमन्तवेषादियमूर्ध्वरेखा ॥ १९ ॥

विधोः किलैका हरमूर्ध्नि भाल-
मस्या वितेने विधिरेकया च ।
इति द्वितीयादिनिशासु दृश्या
वृद्धौ कलास्तस्य चतुर्दशैव ॥ २० ॥

भ्रूवल्लिरस्या हृदयालयस्य
द्वारायमाणे नयनद्वयेऽस्मिन् ।
कस्यापि धन्यस्य नवप्रवेशे
नन्दत्यसौ वन्दनमालिकेव ॥ २१ ॥

उत्तंसितं भाति मुखप्रभासु
न किंचिदब्जं यदहो तदस्याः ।
युक्तं दृशावेव विधिर्विधित्सुः
कर्णद्वयालंकरणं चकार ॥ २२ ॥

तादृग्दृगेणद्वयबन्धनाय
पाशद्वयं कर्णमिषादमुष्याः ।

१ सहसा, अकस्मादित्यर्थः ।

दृग्दम्भविश्रम्भमृगोपसेव्यं
सज्जीकृतं मन्मथयौवनाभ्याम् ॥ २३ ॥
कपोलयोरिन्दुजितोरमुष्याः
प्रसर्पतोरेव मिथो जयाय ।
स्वयं स्वयंभूः कृतरोधमन्त-
र्व्यधत्त नासामिह साम्यदण्डम् ॥ २४ ॥
मुखेन्दुपीतेन्दुयशःप्रवाह-
प्रसृत्वरोद्गारनिभा विभाति ।
अस्याः स्मितश्री रसनाग्रदोला-
विलोलवाणीवसनान्तकान्ता ॥ २५ ॥
मुखेन्दुना दीधितिधोरणीना-
माधिक्यतोऽस्या गलहस्तितोऽपि ।
श्वासातिसौरभ्यचरद्द्विरेफ-
च्छलात् किलाङ्को न विमुञ्चतेऽयम् ॥ २६ ॥
अस्या विभाति स्मितरश्मिपूर-
श्लिष्टोऽधरः पाटलतापटीयान् ।
अन्तर्मनोभूरसदुग्धसिन्धु-
वीचीमुखप्रेङ्खितविद्रुमाभः ॥ २७ ॥
अस्याः स्मितैः सूक्तसुधानिधान-
जिह्वाग्रनिस्यन्दसमैः समन्तात् ।
सिक्तोऽधरः प्रासुत माधुरीं यां
तां वेत्तु कः स्वादुरसेन धन्यः ॥ २८ ॥
मुदं ददाति त्रिजगज्जयाय
प्रयाणशङ्खो मकरध्वजस्य ।
कण्ठोऽयमस्या मृदुमध्यतार-
स्वरत्रयाधार इति त्रिरेखः ॥ २९ ॥
अनन्यलावण्यभरातिपूर्ण-
कपोलनिस्यन्दकदम्बकाभ्याम् ।
रसातिशैत्यस्तबकीकृताभ्या-
मिव स्तनाभ्यां हृदि दीप्यतेऽसौ ॥ ३० ॥
अस्याः स्फुरत्कान्तकपोलकान्ति-
सरित्प्रवाहाकृति बाहुयुग्मम् ।
अन्योन्यसंभेदि ददातु हर्षं[1]-
माकण्ठमन्तःपतिताय कस्मै ॥ ३१ ॥

१ सौख्यमिति द्वितीयपुस्तकपाठः ।

कराविमौ चालयतां नखार्चि-[1]
च्छटार्चितौ चामरवत् किलेयम् ।
दष्टेऽधरे धन्यतमस्य कस्य
गतस्य शृङ्गारिषु राज्यलक्ष्मीम् ॥ ३२ ॥
हरत्सु दैत्येषु विधिः किमस्याः
सर्गे दधौ मुष्टिबलेन मध्यम् ।
ततो नितम्बस्तनवृद्धिहेतु-
च्युतोत्थितद्रव्यमिदं कृशीयः ॥ ३३ ॥
किं रोमराजीयमुनातटेऽस्या
बलित्रिदण्डीं कलयन्ननङ्गः ।
अस्यापि रूपेण जितस्तपस्वी
तमेव जेतुं तनुते तपांसि ॥ ३४ ॥
अस्या ध्रुवं नाभिह्रदे[2] पपात
स्मरो हरक्रोधकृशानुतप्तः ।
रोमावली भाति तदत्र मूर्ता-
द्वृत्तेव शृङ्गाररसस्य धारा ॥ ३५ ॥
अभ्यस्य शश्वज्जघने घनेऽस्याः
सौभाग्यसिन्धोः पुलिने पुलिन्दः ।
वेध्यं शराणां कुरुते न कस्य
चलं च सूक्ष्मं च मनो मनोभूः ॥ ३६ ॥
विधातुमेतां खलु सज्जयित्वा
लावण्यलेपं प्रचुरं विरिञ्चिः ।
नितम्बबिम्बे कृशचारुमूर्ति-
निर्माणशेषं न्यदधादशेषम् ॥ ३७ ॥
ऊरुद्वयस्य द्विपहस्तजेतु-
र्भवेद्ध्रुवं स्थौल्यमतोऽपि तुष्ट्या ।
यद्येतदस्याः करभावभीत्या
साम्येन हीनावपि न स्पृशेताम् ॥ ३८ ॥
जङ्घाद्वयं यौवनकामदेव-
चलज्जयस्तम्भयुगानुकारम् ।
अस्या विभात्युन्मुखसंमुखीन-
नखप्रतिच्छन्दयशःप्रशस्तिः ॥ ३९ ॥
अङ्घ्रेरधः क्षिप्रमिदं समग्रे-
र्नखावलिव्याजधृताक्षमालम् ।

१ अर्चिः शब्द इकारान्तोऽपि ।
२ वर्णस्तु ह्रदादिगतो विभाषा इत्यनुशासनाददोषः ।

मन्त्रान् जपत्यम्बुजबुद्धिलोल-
रोलम्बनादैः पदयुग्ममस्याः ॥ ४० ॥
सेवाऽऽगताभिर्दशदिक्पतीनां
कान्ताभिरङ्गद्युतिनिर्जिताभिः ।
अस्याः पदद्वन्द्वमपूजि चूडा-
रत्नैर्नखश्रेणिमिषेण मन्ये ॥ ४१ ॥
विनिर्जितोऽस्या गतिविभ्रमेण
रोषादिवारक्तमुखो मरालः ।
दुःखादिवेभः शिथिकान्तिरेत-
त्क्रमभ्रमान्मर्दयतेऽम्बुजानि ॥ ४२ ॥
इदं हृदन्तः स्मरतः स्मरैक-
रसस्य तस्यापि पतन्मुखेन्दौ ।
लीलावनीकेलिचलोऽप्यलोल-
स्तन्नेत्रसारङ्गशिशुर्बभासे ॥ ४३ ॥
प्रवेशयन्तौ हृदयं हृदेव
दृग्भ्यां दृशावेव मिथः पिबन्तौ ।
स्नातौ महानन्दरसोर्मिपूरैः
स्थितौ चिरं तावथ भावभिन्नौ ॥ ४४ ॥
अथो मिथोऽपि प्रथमानुराग-
भृतोस्तयोरीक्षणमाचतोऽपि ।
तदात्वजातत्रपमेणनेत्रा
चक्षुश्चलत्कण्ठमितश्चकर्ष ॥ ४५ ॥
तयानुरागस्मयमानलज्जा-
तिर्यग्वलत्कण्ठचलद्दृशैव ।
वीक्षागुणेनेव निबद्ध्य कृष्टः
समीपमाप द्रुतमग्रतोऽसौ ॥ ४६ ॥
त्वमुत्तमे कासि विकासिशक्ति-
स्मरत्रिलोकीजयवैजयन्ती ।
कुतः समेतासि च लोलदृष्टे
कृष्टेव मन्नेत्रयुगस्य भाग्यैः ॥ ४७ ॥
इति स्मरामोदवितन्द्रवाचि
चन्द्रात्मजे मन्द्रमुवाच सा च ।
सदा सुधापानरसां रसज्ञा-
मस्य [1] श्रुतिभ्यां परिहासयन्ती ॥ ४८ ॥

१ अस्य बुधस्य रसज्ञामस्येव श्रुतिभ्यां परिहासयन्ती ।

॥ युग्मम् ॥

सहाग्रजैर्बन्धुभिरुज्जगाम
मनोर्महायज्ञकृशानुकुण्डात् ।
इडाख्ययास्मिन् गहनेऽभ्युपेत्य
त्वां वीक्ष्य मन्ये सफलं स्वजन्म ॥ ४९ ॥
श्रुत्वेति शीतांशुसुतोऽप्युवाच
वाचं स्मितस्नानविशुद्धवर्णाम् ।
तदाननद्योतसुधोर्मिपानात्
सद्यःकृतोद्गारभराभिरामाम् ॥ ५० ॥
सुधामयीमाहुतिमाप्य शैत्यं
स्तम्भं च भेजे शिखिनः शिखेव ।
इति द्युतिं यद्भवती दधाति
स्थिरस्फुरद्धूमलताभवेणिः ॥ ५१ ॥
त्वमुग्रदीप्रेर्दहनस्य पुत्री
पुत्रोऽहमिन्दोस्तुहिनैकमूर्तेः ।
इति द्रुतं नौ ददतां समत्वं
मिथः परीरम्भमहौषधानि ॥ ५२ ॥
इत्थं मिथो जातकथाप्रथाभिः
स्थिरीकृतप्रेमरसैकचित्तौ ।
चिराय चिक्रीडतुरङ्गरिङ्ग-
दनङ्गशृङ्गारितसंगतौ तौ ॥ ५३ ॥
अथाभवच्चन्द्रकुलादिराजः
पुरूरवा नाम तयोस्तनूजः ।
यशःश्रियां धाम महामहस्वी
मुनीश्वराणामपि माननीयः ॥ ५४ ॥
कृष्णोऽप्यतृष्णा मदनेऽप्यदीना
रामेऽप्यकामा कमनीयकान्तिः ।
दोःक्रीतचित्ताऽभवदुर्वशीति
नृपस्य तस्याप्सरसः कलत्रम् ॥ ५५ ॥
अहीन् महीभृद्विवराध्वपातात्
पातालयातै रिपुवक्त्रवातैः ।
यज्ञैः सुरान् राज्यनयैर्मनुष्यान्
पुष्यन् दधौ यस्त्रिजगत्पतित्वम् ॥ ५६ ॥
तुल्येषु को गेय इतीशविष्णु-
पद्मौकसां संसदि संशयानाः ।

वाक्पाणिवीणार्थितमस्य गीतं
जगुस्त्रयस्यापि निजं हयास्याः ॥ ५७ ॥
प्रविश्य यं दिक्पतयोऽष्ट यद्दो-
श्छायामथो विश्वविभुः प्रपद्य ।
नभोमणिर्यन्महसः सुहृत्त्व-
माश्रित्य याति [1] स्म सुखं दिशः स्वाः ॥ ५८ ॥
अतीव बाह्यारिगणाद्दुदग्रान्
वदन्ति युक्तं मुनयोऽन्तरारीन्
चिराय मन्त्राधिकशास्त्रयोगा-
द्दृशं यतो येन विजिग्यिरेऽमी ॥ ५९ ॥
पातालवैतालिकवृन्ददत्तां
बलिः समाकर्ण्य विलोलमौलिः ।
विलज्जमानोऽद्भुतदानशक्ते-
र्यस्योपमामात्मनि किं न्यषेधत् ॥ ६० ॥
व्यधाद्दयालुः सुरशाखिरत्न-
गवीषु काष्ठाश्मपशुत्वमीशः ।
ह्रिया न दीर्णं यदमूभिरुच्चै-
र्निशम्य यद्दानममर्त्यगीतैः ॥ ६१ ॥
न चक्षुषारज्यत नाधरेण
व्यकम्पि भालेन च नो विचक्रे ।
रागास्पदस्याप्यमितेङ्गितस्य
प्रियाभिषङ्गेऽपि रणेऽपि यस्य ॥ ६२ ॥
रेमे स धर्मैकधुरंधरोऽपि
पत्न्यां धरोद्धारकृते सुताय ।
पूतो जनः शंकरपूजनाय
न पङ्कजार्थं किमु पङ्कमेति ॥ ६३ ॥
स्वर्भानवीशः क्षितिपस्ततोऽरि-
पयोमुचां वायुरिवाविरासीत् ।
विनिर्मिता निर्मलशास्त्रकोटि-
महारहस्यैरिव यस्य बुद्धिः ॥ ६४ ॥
युवा विनिद्रः खलु मोहनिद्रां
कुतूहलेनाभिनयन् शनैर्यः ।
दृढाङ्कबन्धेन नवोढयापि
सुस्निग्धयालिङ्ग्यत राज्यलक्ष्म्या ॥ ६५ ॥

१ यान्तिस्मेति पाठान्तरम् ।

हर्षोल्लसल्लोलविलोचनश्री-
र्विलोकने चन्द्रमुखीमुखस्य ।
यश्चन्द्रचूडस्मरणप्रनष्ट-
स्मरो न रोद्धुं व्यसनेन शक्यः ॥ ६६ ॥
धाम्नेव कामं दहतो विपक्षान्
लक्ष्मेव तस्याजनि खड्गदण्डः ।
ज्वालोज्ज्वलस्य ज्वलतोऽनलस्य
दग्धव्यदाहाय न धूमलेखा ॥ ६७ ॥
अभूद्भुवोऽपि प्रियवासवोऽपि
प्रियः सुतः [1] श्रीनहुषो नरेन्द्रः ।
द्विषां यदीयाङ्घ्रिनखा नतानां
नृपत्वदीक्षामुकुटत्वमीयुः ॥ ६८ ॥
यद्दानगानव्यसनैकतान-
स्वर्भीरुभावाश्रुजलौघयोगात् ।
शङ्के पशुप्रस्तरपादपाना-
मप्यद्भुताभूद्दिवि दानवृद्धिः ॥ ६९ ॥
[2] पुण्यं निरूप्याद्भुतभोगयोगैः
प्रक्षीयमाणं क्रमतः पुराणम् ।
शक्रादयो दिक्पतयोऽप्रमेय-
श्रेयोंऽशलोभादविशंस्तमंशैः ॥ ७० ॥
भुवं भुजे योऽधित याचकेभ्यो
दिक्कुञ्जरान् दातुमना मनस्वी ।
तदेकयुग्यं भजतां प्रभुत्वं
न दिक्पतीनां कृपयाऽहरत् तान् ॥ ७१ ॥
अथावनीभारमुरीचकार
जयातिरेकप्रवरो ययातिः ।
गीतं दिगन्तेषु यशो यदीयं
श्रोतुं दधेऽष्टश्रुतितां विधाता ॥ ७२ ॥
सुदुस्तरन्यायपयोधिमध्य-
विलासतस्तुच्छभरां भृशं यः ।
मृणालिनीनालनिभेऽपि बाहौ
सुखेन भूमिं बिभरांबभूव ॥ ७३ ॥

१ तत इति पाठान्तरम् ।
२ कामधेनुचिन्तामणिकल्पवृक्षाणाम् ।

यत्साम्यचिन्ताभिरभून्निमेषो-
न्मेषोर्मिशून्यं नयनं सुराणाम् ।
यच्छक्तिहीनैरहिभिर्मुखान्त-
र्विषैर्मृतं नामृतमाहृतार्द्रैः ॥ ७४ ॥

गीतानि चिन्तामणिकामधेनु-
कल्पद्रुमाणामधिदेवताभिः ।
शृण्वन्ति सिद्धाचलसंधिरन्ध्रे-
र्बलिस्त्रियो दानयशांसि यस्य ॥ ७५ ॥

वनं मृगव्याय गतः स भूपः
कूपं जलार्थी कमपि प्रपन्नः ।
तत्राऽऽप तोये पतितां नताङ्गी-
मालोक्य कासीति जगाद कांचित् ॥ ७६ ॥

ऊचे नृदेवं प्रति सापि देव-
यानीति देवार्यगुरोः सुताहम् ।
शर्मिष्ठया श्रीवृषपर्वदैत्य-
पुत्र्या वनेऽस्मिन्नुदितास्मि स्नातुम् ॥ ७७ ॥

अस्माकमाकस्मिकतः समीर-
विवर्तितश्चीरविपर्ययोऽभूत् ।
तदा तदर्थे प्रथिते मिथोऽपि
वादेऽतिदुष्टा दनुजेन्द्रपुत्री ॥ ७८ ॥

त्वं पुत्रिका मत्पितृयाचकस्य
मूढाशये मामवमन्यसे हा ।
इत्थं सखीलक्षसमक्षमुक्त्वा
कोपेन कूपेऽक्षिपदत्र सा माम् ॥ ७९ ॥

॥ युग्मम् ॥

इत्युक्तिपङ्क्तेः श्रवणाध्वगायाः
ससंभ्रमाभ्युत्थितमानसस्ताम् ।
पातालकन्यामिव कान्तिधन्या-
मिलाविलासी स चकर्ष कूपात् ॥ ८० ॥

गत्वा गृहं साथ पितुः पुरस्ता-
न्न्यवेदयद् दुःखवृता स्ववृत्तम् ।
शुक्रोऽवदन्मे दनुजैर्विरोधं
कर्तुं तदेन्द्रः पवनत्वमाप ॥ ८१ ॥

तत् पुत्रि मा पूरय वैरिवार-
मनोरथं वारय रोपदोषम् ।
रोषः शिशूनां हि सखित्वभाजां
रेखेव सौजन्यजले क्षणं स्यात् ॥ ८२ ॥

उक्तेति पित्रावदत्युग्रमन्युः
कन्याथ सा बाष्पजलार्द्रनेत्रा ।
भिक्षोः सुतासीत्यवमानितास्मि
तया न तज्जीवितुमुत्सहेऽहम् ॥ ८३ ॥

इत्यङ्गजां मृत्युमुखीं निरीक्ष्य
रुषा सुरारिप्रभुमाह शुक्रः ।
त्वन्नन्दिनी केलिषु नन्दिनीं मे
व्यमानयत् किं करवै भवद्भिः ॥ ८४ ॥

इत्युक्तवान् दर्पवशोऽपसर्पन्
दैत्याधिपेन क्रमलग्नमूर्ध्ना ।
आर्द्रीकृतः स्माह स नाहमस्मि
क्रुद्धः क्रुधा दीव्यति देवयानी ॥ ८५ ॥

अथ स्वपुत्रीमपराधकर्त्रीं
प्रदाय दासीं दनुजेश्वरेण ।
प्रसादिता शुक्रसुतार्थिसूते-
र्दासी ममासीत्यहसीदसौ ताम् ॥ ८६ ॥

गतापरेद्युर्विपिनं तदेव
सा देवयानी स्मरराजधानी ।
तदेव तत्रोपगतं ययातिं
भवद्वशास्मीत्यवदन्मदान्धा ॥ ८७ ॥

लोलेक्षणे क्षत्रकुलोद्भवोऽहं
महर्षिपुत्रीं कथमर्थये त्वाम् ।
तेनेत्थमुक्ताथ पितुः पुरस्ता-
दार्ता स्वसंकल्पमियं जजल्प ॥ ८८ ॥

शुक्रोऽथ पुत्र्या नृपरागहेतुं
ध्यायन् हृदि ध्यानदृशेत्यपश्यत् ।
यन्नाकिसैन्यैर्निहतः पुरासौ
सुरारिवर्गः समरे समग्रः ॥ ८९ ॥

संजीवनीं नाम नियोज्य विद्यां
तज्जीवितास्ते दनुजा मयामी ।
बार्हस्पतीयस्तनयोऽथ विद्यां
तां ज्ञातुमागादिह मां कचाख्यः ॥ ९० ॥

॥ युग्मम् ॥

ममाकरोद्वार्षसहस्रिकं स
सेवाव्रतं देवपतिप्रणुन्नः ।
संजीवनीलिप्सुरसावितीमं
गोरक्षणस्थं दनुजा निजघ्नुः ॥ ९१ ॥

विना कचेनैव गवां गणोऽथ
गृहाङ्गणे रङ्गति सायमत्र
तत्सेवया स्नेहमयी ममेयं
दुःखात् सुता माममदत् तदेदम् ॥ ९२ ॥

तात प्रयातः सवितायमस्तं
नाद्यापि नैत्युत्सवतां कचस्तु ।
शङ्के विशङ्कैर्निहतः स दैत्यै-
र्जीवामि नैवाद्य तु तं विनाहम् ॥ ९३ ॥

इत्युद्विलापां तनयां निरीक्ष्य
संजीवनीसंस्मरणात् क्षणात् तम् ।
अजीवयं प्रेषयति स्म चैषा
वनं प्रसूनाहृतये ततस्तम् ॥ ९४ ॥

दैत्याः पुनस्तत्र रहो निहत्य
तं दग्धमुत्पिष्य सुराविमिश्रम् ।
अपाययन्मां तनयार्थितोऽह-
मजीजिवं कुक्षिगमेव तत् तम् ॥ ९५ ॥

मयोपनीतां प्रतिपद्य विद्यां
मत्कुक्षिमुद्भिद्य विनिर्गतोऽसौ ।
मां जीवयामास मयेत्यथोचे
प्राप्स्यन्ति विप्रा निरयं सुरापाः ॥ ९६ ॥

पृष्ट्वाथ मां यातुमनाः सविद्य-
स्त्वं मां भजेत्युक्तवतीमतीव ।
स्वसासि मे त्वं गुरुकुक्षिवासा-
न्निराचकारेति स देवयानीम् ॥ ९७ ॥

मदीहितध्वंसकृतोऽफलास्तु
विद्या तवेत्युद्वचसं कचोऽमूम् ।
ऊचे न शापो मयि धर्मिणि स्या-
दास्तां तव न्यूनकुलस्तु भर्ता ॥ ९८ ॥

तच्छापतः क्ष्मापरतेयमासी-
ज्ज्ञात्वेति दोषो न तवेत्युदीर्य ।
शर्मिष्ठया संजनितानुचर्यां
शुक्रो ददाति स्म ययातये ताम् ॥ ९९ ॥

क्रमात् प्रसूते स्म सुतौ यदुं च
सा तुर्वसुं चाथ कवेस्तनूजा ।
दैत्यात्मजा गुप्तरता त्वसूत
द्रुह्याणुपूरून् नृपतेः कुमारान् ॥ १०० ॥

तद्दैत्यजावृत्तमवेत्य देव-
यानी पितुर्धाम रुषा जगाम ।
तत्सान्त्वनायोपगतं नृपं च
क्रुधा सुधाभुग्रिपुसूरिरूचे ॥ १०१ ॥

इमां कुमारीं ददता सुरारि-
सुता न सेव्येति मया निषिद्धः ।
त्वं मूढ तारुण्यमदात् तदेव
व्यथा निधानं भव तज्जरायाः ॥ १०२ ॥

प्रसादितः क्ष्मापतिनाथ शुक्रो
जगौ जरां क्वापि सुते निधाय ।
तारुण्यशाली परिभुज्य भोगां-
स्तृप्तः पुनस्तां तपसे भजेथाः ॥ १०३ ॥

गतोऽथ राजा जरसश्चतुर्षु
चस्तेषु यद्वादिषु नन्दनेषु ।
वितीर्णतारुण्यभरोऽथ पूरौ
पौराङ्गनादृक्कुमुदेन्दुरासीत् ॥ १०४ ॥

क्ष्मापस्य शापेन ततश्चतुर्भिः
सुतैरपावित्र्यमुपार्जि पूर्वैः ।
तद्यादवम्लेच्छशकैरिलायां
ख्यातान्वयास्ते यवनैश्च जाताः ॥ १०५ ॥

समाः सहस्रं विषयोपभोगी
ततः स योगी भवितुं प्रवृत्तः ।
पुनर्युवानं स्व नृपं च चक्रे
पूरुं समादाय जरां ययातिः ॥ १०६ ॥

योगाप्तद्युगतिः पतेति हरिणा शप्तः स्वयं संस्तुवन्
सत्सङ्गोऽस्तु ममेति याचितवरो यज्ञप्रवीरेषु सः ।
दौहित्रेषु पतन् शिबिप्रभृतिषु ख्यातस्ववृत्तो दिवि
तद्दत्तं सुकृतं तु नादित ततः सत्त्वात् पुनः स्वर्य्यभूत् ॥ १०७ ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यकविचक्रचूडामणिश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्रीबालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के आदिपर्वण्याद्विवंशावतरणो पुरूरवप्रभृतिराजचतुष्टयवर्णनो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

THE

VAIS'ESHIKA APHORISMS OF KAṆÁDA.

SECOND BOOK, FIRST DAILY LESSON.

(Continued from page 62.)

वायुसन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद्दृष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥ १५ ॥

Aph. 15. Inasmuch as in contact with air there is no act of perception there exists [in it] no visible mark.

[1] For where there is a visible mark there is a perception of pervasion [essential presence of an attribute] as of fire by smoke, but in the present case of contact with air perception of pervasion of air is impossible because air transcends sense. Accordingly there is no mark in air essentially present and cognised by perception, and air has therefore an invisible mark. V.

सामान्यतो दृष्टाच्चाविशेषः ॥ १६ ॥

Aph. 16. And inasmuch as [its existence is known] by general inference it is not a particular.

[2] Not a particular means devoid of particularity, not particularised by particularity, and particular is the particular class included in the notion of substance, *i. e.* the notion of air: And by inferring from the notion of feel that the feel which is experienced must have some substratum, as also that it cannot be one of the other [substances], the notion of its inhesion in a substance excluded from [*i.e.* other than] the eight substances being established, air is proved to be a substance excluded from [other than] the eight substances, with respect to the subject which determines that which is to be proved. 'By general inference' means from a mark different from the relation of cause and effect, or from a mark other than that of invariable sequence. In the Nyáya Aphorisms it is taught that inference is of three kinds, from the antecedent, from the subsequent, and that which is drawn generally. That which is from antecedence, has for its mark a cause, or an invariable sequence. That which is from subsequence, has an effect for its mark, or is invariably exclusive [of other causes]. That which is drawn generally has for its mark something distinct from cause and effect, or is exclusive of sequence. V.

तस्मादागमिकम् ॥ १७ ॥

Aph. 17. It is therefore declared by revelation.

[1] Since [the existence of] air is not inferred by means of a class having for its form the notion of air, the name 'air' is given by revelation, proclaimed by the Veda. V.

The existence of God. संज्ञाकर्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम् ॥ १८ ॥

Aph. 18. But word and work are the mark of those beings who are distinguished from ourselves.

[2] The word 'but' implies the exclusion of the marks of feel, &c. A word is a name, a work is an effect such as the earth &c. Both of these are a mark of the existence of God and the Maharshis who are distinguished from ourselves. U.

[3] The word 'but' expresses a division of the sections, and implies that the section treating of the Deity is now commenced. A word is a name such as 'air,' a 'boar,' 'barley,' a 'reed,' and the like, a work is an effect, as the earth, a blade of grass &c. These are both a mark warranting the inference of the existence of God and the Maharshis, who are distinguished from ourselves, who are able to produce this and that effect, and are possess-

---

[1] दृष्टं लिङ्गं हि यत्र व्याप्तेः प्रत्यक्षं भवति यथा वह्नेर्धूमः प्रकृते तु वायुसन्निकर्षे ऽपि वायुव्याप्तिप्रत्यक्षं न सम्भवति वायोरतीन्द्रियत्वात् तथा च प्रत्यक्षगृहीतव्याप्तिकं लिङ्गं वायो नास्तीत्यदृष्टलिङ्गो वायुरिति सुष्ठूक्तमेवेत्यर्थः ॥

[2] अविशेषः विशेषरहितः विशेषाविशेषित इति यावत् विशेषश्च द्रव्यत्वव्याप्यजातिविशेषो वायुत्वं तथा चानुभूयमानः स्पर्शः क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वादित्यनुमानेन इतरबाधसहकृतेन स्पर्शे अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वसिद्धौ अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन वायुरपि साध्यतावच्छेदककोटौ सिध्यतीति भावः सामान्यतोदृष्टादिति कार्यकारणभिन्नलिङ्गात् अन्वयव्यतिरेकिलिङ्गाद्वेत्यर्थः । न्यायसूत्रे पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टमिति त्रिविधमनुमानमुक्तं तत्र पूर्ववत् कारणलिङ्गकं केवलान्वयि वा शेषवत् कार्यलिङ्गकं केवलव्यतिरेकि वा सामान्यतो दृष्टं कार्यकारणभिन्नलिङ्गकम् अन्वयव्यतिरेकि वा इत्यर्थः ॥

[1] यस्माद्वायुत्वस्वरूपजातिप्रकारेण वायोर्नानुमितिः तस्माद्वायुरिति नामआगमिकं वेदप्रसिद्धम् ॥

[2] तु शब्दः स्पर्शादिलिङ्गव्यवच्छेदार्थः संज्ञा नाम कर्म कार्यं क्षित्यादि तदुभयमस्मद्विशिष्टानाम् ईश्वरमहर्षीणां सत्त्वे ऽपि लिङ्गम् ॥

[3] तुशब्दः प्रकरणविच्छेदार्थः इदानीमीश्वरप्रकरणारब्धमिति भावः । संज्ञा नाम वायुवराहयववेतसादि कर्म कार्यं क्षित्यङ्कुरादि एतदुभयमस्मद्विशिष्टानाम् अस्मत्तो विशिष्टानां तत्तत्कार्यसमर्थानां सर्वज्ञैश्वर्यसम्पन्नानाम् ईश्वरमहर्षीणां लिङ्गमनुमापकं तुकारो लिङ्गान्तरव्यवच्छेदार्थो वा तथा चेश्वरमहर्षिसिद्धौ तत्प्रणीतत्वेन वेदस्मृत्यादेः प्रामाण्यमवश्यमङ्गीकार्यमिति यद्यपीदं पूर्वमुक्तं तथापि दार्ढ्यार्थमीश्वराद्यनुमानकथनार्थञ्च पुनर्वचनम् ॥

ed of omniscience and omnipotence. Or the particle 'but' may express the exclusion of other marks. According to this when the existence of God and the Maharshis is proved, the authority of the Veda, Smṛiti, &c. must be acknowledged because they were promulgated by them. Although this has been stated before it is repeated for the sake of confirming it and of stating the, [mode of] inferring the existence of God, &c. V.

प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् संज्ञाकर्मणः ॥ १९ ॥

Aph. 19. Because words and works are known by perception to be produced.

[1] In this place also by the aggregative, copulative compound 'word and work,' existence as a single object is denoted with the purpose of implying that the framer of names and the maker of the world are indivisible. He of whose perception paradise, the unforeseen results of pious actions, &c. are objects, wills to frame the terms paradise, unforseen results, &c. As when the bodies of Chaitra, Maitra and others are objects of perception to a father and others, the names Chaitra, Maitra, &c., are given, so the giving of names to a water-pot, a piece of cloth, &c., is dependant on the will of God. Whatever word God wills to be the name of anything is applicable to it, in like manner as every herb that is touched by the edge of a mungoose's teeth is an antidote to the venom of a snake. Therefore a name of this kind is a mark warranting the inference of those beings which are distinguished from ourselves and others. The names also of Maitra and the like which are given by a father to a son are virtually given by God by means of such precepts as, Let a father on the twelfth day give a name [to his child.] Thus it is established that a name is a mark of the existence of God. In like manner a work being an effect is a mark of the being of a God, for the earth, &c., being effects, must have a maker, as is the case with a water-pot. U.

[1] It may be asked, How is the omniscience of the maker of words and works proved? Accordingly it is stated.......A name is produced on perceiving the thing named, and an effect is produced on perceiving the material cause. A father and others on seeing the body of a son and others give it a name such as Chaitra or Maitra, and in like manner a potter and others on seeing a piece of earthenware, &c., make a water-pot, &c. So it is concluded from the nature of the case that the framer of all applicable names, and the maker of the earth, &c., which are effects, must be omniscient, for he must know by perception all such things named, and the material causes of earth, &c. V.

The existence of ether. **निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् ॥२०॥**

Aph. 20. Egress and ingress,—such is the mark [of the existence] of ether.

[2] Here the word 'such,' expressive of a class, includes also throwing upwards, &c. It is a doctrine of the Sánkhyas that the motion of tangible bodies, *i. e.* their egress and ingress being impossible without the existence of ether which is a vacuum, enables us to infer that there is another substance called ether. V.

तदलिङ्गमेकद्रव्यत्वात् कर्मणः ॥ २१ ॥

Aph. 21. That is not a mark [of the existence of ether], for an action inheres in one substance only.

[3] This opinion of the Sánkhyas is rejected. That—egress, &c.,—is not a mark, is not a mark of the existence of ether. Since action has one solid substance as its site, action which inheres only in that which is solid cannot warrant an inference of the existence of ether as underlying it. For an effect which is inhererent implies an underlying cause, and there is not between ether and action the relation of that which inheres and that which is inhered in. V.

---

[1] अत्रापि संज्ञा च कर्म चेति समाहारद्वन्द्वादेकवद्भावः संज्ञाकर्तुर्जगत्कर्तुश्चाभेदसूचनार्थः ॥
तथा हि यस्य स्वर्गापूर्वादयः प्रत्यक्षाः स एव तत्र स्वर्गापूर्वादिसंज्ञाः कर्तुमीष्टे प्रत्यक्षे चैत्रमैत्रादिसंज्ञानिवेशनवत् एवञ्च घटपटादिसंज्ञानिवेशनमपि ईश्वरसङ्केताधीनमेव यः शब्दो यत्रेश्वरेण सङ्केतितः स तत्र साधुः यथा या काचिदोषधिनकुलदंष्ट्राग्रस्पृष्टा सा सर्वा ऽपि सर्पविषं हन्तीत्येतादृशी संज्ञा अस्मदादिविशिष्टानां लिङ्गमनुमापकं या ऽपि मैत्रादिसंज्ञा पित्रा पुत्रे क्रियते सा ऽपि द्वादशे ऽहनि पिता नाम कुर्यात् इत्यादिविधिना नूनमीश्वरप्रयुक्तैव तथा च सिद्धं संज्ञाया ईश्वरलिङ्गत्वम् । एवं कर्मापि कार्यमपीश्वरे लिङ्गं तथा हि क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वात् घटवत् ॥

[1] ननु सर्वज्ञत्वं संज्ञाकर्मकर्तुः कुतः सिद्धमित्य आह । संज्ञायाः संज्ञिप्रत्यक्षसाध्यत्वम् कार्यस्य तूपादानप्रत्यक्षसाध्यत्वं पित्रादिना हि पुत्रादिशरीरं दृष्ट्वैव तत्र चैत्रमैत्रादिसंज्ञा निवेश्यन्ते एवं कुलालादयो ऽपि कपालादिकं दृष्ट्वैव घटादिकं कुर्वन्ति अतो निखिलसाधुसंज्ञाकर्तुस्तादृश संज्ञिप्रत्यक्षस्य क्षित्यादिकार्यकर्तुस्तदुपादानप्रत्यक्षस्य चावश्यकत्वात् सर्वज्ञत्वमर्थवशसम्पन्नमेव ॥

[2] अत्र प्रकारार्थकेतिशब्देनोत्क्षेपणादेरपि ग्रहणं स्पर्शवतां सञ्चारो निष्क्रमणं प्रवेशनञ्च शून्यात्मकाकाशं विना ऽनुपपद्यमानमाकाशनामकं द्रव्यान्तरमनुमापयतीति सांख्यमतम् ॥

[3] तदेतन्मतं निरस्यति । तत् निष्क्रमणादिकम् अलिङ्गम् आकाशस्य लिङ्गं न भवति कर्मणः क्रियाया एकं मूर्तं द्रव्यमाश्रयो यस्य तत्त्वात् तथा च मूर्तमात्रसमवेतं कर्म न समवायितयाकाशानुमानसमर्थं समवेतकार्यं हि समवायिकारणमाक्षिपति न चाकाशकर्मणोः समवायिसमवेतभाव इत्यर्थः ॥

कारणान्तरानुक्लृप्तिवैधर्म्याच्च ॥ २२ ॥

Aph. 22. Also because the properties [of ether] differ from the mark of another cause.

[1] It might be urged that egress, ingress, &c., will warrant the inference of the existence of ether, as being its non-inherent cause. Hence this statement is made. [Egress and ingress are not a mark of the existence of ether] because its properties differ from the mark of another cause, viz., of a non-inherent cause. U.

[2] Agreement (anuklṛipti) is an abstract term formed by a primary (kṛit) affix. The meaning is therefore that since there exists in ether a difference of properties, in consequence of its being a substance, from quality and action the ether or non-inherent cause which is agreed to, *i. e.* allowed by, both disputants, egress &c. cannot warrant the inference of the existence of ether as being its non-inherent cause. V.

संयोगादभावः कर्मणः ॥ २३ ॥

Aph. 23. Non-existence of action results from conjunction.

[3] It is stated that action does not warrant the inference of the existence of ether as its instrumental cause. Since after conjunction there is non-existence, *i. e.* non-production, of action, ether is not in relation to action an instrumental cause. The sense is this:— as it is observed that action [or motion] does not come into being in fruits, leaves, &c., after their conjunction with the ground, the instrumental cause of motion is the non-existence of a particular kind of conjunction, &c., and not ether, for the negation of ether does not involve the negation of action, ether being universally diffused. V.

कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः ॥ २४ ॥

Aph. 24. The quality of an effect is observed to be pre-existent in the quality of the cause.

[1] ननु चासमवायिकारणतयैवाकाशमनुमापयिष्यति निष्क्रमणप्रवेशनादीत्यत आह। कारणान्तरस्य असमवायिकारणस्य या ऽनुक्लृप्तिर्लक्षणं तद्वैधर्म्यादित्यर्थः ॥

[2] अनुक्लृप्तिरिति कृद्विहितो भाव इति न्यायात् अनुक्लृप्तं वादिप्रतिवाद्युभयसम्मतं यत् कारणान्तरम् असमवायिकारणं गुणः कर्म च तद्वैधर्म्यात् द्रव्यत्वरूपतद्वैधर्म्यस्याकाशे सत्त्वात् नासमवायिकारणतयाकाशमनुमापयितुं निष्क्रमणादिकं शक्नोतीत्यर्थः ॥

[3] निमित्तकारणतया ऽपि नाकाशानुमापकं कर्मेत्याह। यतः संयोगात् संयोगानन्तरं कर्मणो ऽभावः अनुत्पादः अत आकाशं न कर्मणि निमित्तकारणमित्यर्थः। अयं भावः फलपत्रादीनां भूम्यादिसंयोगानन्तरं कर्मानुत्पत्तिदर्शनात् संयोगविशेषाभावादिकमेव कर्मणि निमित्तकारणं न त्वाकाशं तद्व्यतिरेकेण कर्मव्यतिरेकस्यासिद्धेस्तस्य व्यापकत्वादिति भावः ॥

[1] The way is prepared for the statement that it is sound that justifies the inference of the existence of ether. The particular quality of an effect is observed to pre-exist in the cause, as the colour of a water-pot, &c., in portions of the water-pot, &c. Accordingly the particular quality sound which is apprehended by the organ of hearing, having no prior existence as the quality of a cause, is not the quality of an effect, but of an eternal substance. Thus it is proved that ether as being that in which sound exists is an eternal substance. V.

कार्यान्तराप्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः ॥ २५ ॥

Aph. 25. Sound is not a quality of tangible things since there appears no other effect.

[2] It might be urged that sound is observed in a lute, flute, tabour, conch shell, drum, &c., which are effects, and that consequently it exists previously as a quality of their cause. Hence this statement is made. Let this be so, then as colour, taste, &c., are observed in threads, in the portions of a pot, &c., and as other homogeneous colour, taste, &c., are perceived in a piece of cloth, a water-pot, &c., so a sound homogeneous with which is observed in the constituent parts of a lute, flute, tabour &c., will be found in the complex whole, in the lute, flute, tabour, &c. But this is not the case. On the contrary it is seen that a lute &c., has its origin in constituent parts destitute of sound, whereas it does not appear that a piece of cloth, a water-pot, &c., have their origin in threads, and pieces of earthenware destitute of colour. Moreover if sound were a particular quality of tangible things a relation of high and higher and low and lower tones would not be observed, for colour, &c., existing in a single complex substance are not perceived to be various in degree; therefore sound is not a particular quality of tangible things. U.

[1] शब्द एव आकाशानुमापक इत्यभिधातुं भूमिकामारचयति। कार्यस्य यो विशेषगुणः स कारणगुणपूर्वक एव दृष्टः यथा घटरूपादिः कपालरूपादिपूर्वकः तथा च शब्दरूपो यो विशेषगुणः श्रोत्रेन्द्रियेणोपलभ्यते तस्य कारणगुणपूर्वकत्वाभावात् न कार्यगुणत्वं किन्तु नित्यद्रव्यस्यैव गुणः शब्द इति शब्दाधारतया नित्यद्रव्यसिद्धिरित्यर्थः ॥

[2] ननु वीणावेणुमृदङ्गशङ्खपटहादौ कार्ये शब्द उपलभ्यते तथा च तत्कारणगुणपूर्वकः स्यादत आह। भवेदेवं यदा तन्तुकपालादिषु रूपरसाद्यनुभूयते तत्सजातीयञ्च रूपरसाद्यन्तरं पटघटादावुपलभ्यते तथा वीणावेणुमृदङ्गाद्यवयवेषु यः शब्द उपलब्धस्तत्सजातीयश्चेत् वीणावेणुमृदङ्गाद्यवयविन्युपलभ्यते न चैवम् प्रत्युत निःशब्दैरेवावयवैर्वीणाद्यारम्भदर्शनात् नीरूपैस्तु तन्तुकपालादिभिः पटघटाद्यारम्भस्यादर्शनात् किञ्च यदि शब्दः स्पर्शवतां विशेषगुणः स्यात् तदा तत्र तारतारतरमन्दमन्दतरादिभावो नानुभूयेत न ह्येकावयव्याश्रिता रूपादयो वैचित्र्येणानुभूयन्ते तस्माच्च स्पर्शवद्विशेषगुणः शब्दः ॥

परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनोगुणः ॥ २६ ॥

Aph. 26. Since it inheres in something else and is known by perception sound is neither a quality of the soul nor a quality of the internal organ.

[1] If sound were a quality of the soul there would be such notions as 'I am played by the breath or hand,' 'I am sounding,' as there are such notions as 'I am happy,' 'I will,' 'I know,' 'I wish,' &c. But this is not the case, but appears to all that a conch shell is played with the breath, and a lute with the hand. Moreover sound is not a quality of the soul, because it is, like colour, apprehended by an external organ. So too if sound were a particular quality belonging to the soul it would be, like pain, &c., perceived by a blind man. It is therefore fairly stated that it much inhere in something else. The reason that it is not a quality of the internal organ is stated to be that it is known by perception. The reason that the words 'soul' and 'internal organ' are not, as they might have been, made into one compound word (átma-manase) is that they may both with equal propriety be said to be known by perception. For the same reason it is implied that it is denied that sound is a quality of space and time. U.

परिशेषाल्लिङ्गमाकाशस्य ॥ २७ ॥

Aph. 27. It remains that [sound] is a mark of ether.

[2] 'Sound' is to be supplied. Sound must exist in something, because it is a quality, like colour, &c. Thus it is proved by a general inference that there is another substance over and above the eight substances [earth, water, light, air, time, space the soul, and the internal organ.] Sound is a quality, because, like colour, &c., it constitutes a class known by one external organ. It will be proved hereafter from its inhering, without continuity, in an eternal substance, that, like knowledge, it is not eternal. The substance proved as a residue is eternal, since there is no proof of its being formed of parts, and universally diffused inasmuch as sound is perceived every where. U.

A. E. G.

(To be continued.)

[1] शब्दो यद्यात्मगुणः स्यात् तदाऽहं सुखी यते जाने इच्छामीत्यादिवत् अहं पूर्ये अहं वाद्ये अहं शब्दवानित्यादिधीः स्यात् न त्वेवमस्ति किन्तु शङ्खः पूर्यते वीणा वाद्यते इति प्रतियन्ति लौकिकाः। किञ्च शब्दो नात्मगुणः बाह्येन्द्रियग्राह्यत्वात् रूपादिवत् अपि च शब्दो यद्यात्मयोग्यविशेषगुणः स्याद्बधिरेणाप्युपलभ्येत दुःखादिवत् तस्मात् सुष्ठूक्तं परत्र समवायादिति अमनोगुणत्वे हेतुमाह प्रत्यक्षत्वादिति नात्ममनसोर्गुण इति समासे कर्तव्ये यदसमासकरणं तेन तुल्यन्यायतया प्रत्यक्षत्वादित्यनेनैव हेतुना दिक्कालयोरपि गुणत्वं शब्दस्य प्रतिषिद्धमिति सूचितम् ॥

[2] शब्द इति शेषः। अत्रापि शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वात् रूपादिवदिति सामान्यतोदृष्टादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धिः। गुणश्चायं बाह्यैकेन्द्रियग्राह्यजातीयत्वात् रूपादिवत् अनित्यत्वे सति विभुसमवेतत्वात् ज्ञानादिवत् अनित्यत्वञ्च साधयिष्यते। परिशेषसिद्धस्य द्रव्यस्यावयवकल्पनायां प्रमाणाभावान्नित्यत्वं सर्वत्र शब्दोपलब्धेर्विभुत्वम् ॥

RAMAYANA, BOOK I.

(Continued from page 70.)

'Approach and take, O tiger-king,
This heavenly nectar which I bring,
For it shall give thee sons and wealth,
And bless thee with a store of health.
Give it to those fair queens of thine,
And bid them quaff the drink divine:
And they the princely sons shall bear
Long sought by sacrifice and prayer.'
'Yea, O my lord,' the monarch said,
And took the vase upon his head,
The gift of Gods, of fine gold wrought,
With store of heavenly liquor fraught.
He honoured, filled with transport new,
That wondrous being, fair to view,
As round the envoy of the God
With reverential steps he trod.
His errand done, that form of light
Arose and vanished from the sight.
High rapture filled the monarch's soul,
Possessed of that celestial bowl,
As when a man by want distressed
With unexpected wealth is blest.
And rays of transport seemed to fall
Illuminating bower and hall,
As when the autumn moon rides high,
And floods with lovely light the sky.
Quick to the ladies' bower he sped,
And thus to Queen Kauśalyá said:
'This genial nectar take and quaff.'
He spoke, and gave the lady half.
Half of the nectar that remained
Sumitrá from his hand obtained.
He gave, to make her fruitful too,
Kaikeyí half the residue.
A portion yet remaining there,
He paused awhile to think,
Then gave Sumitrá, with her share,
The remnant of the drink.
Thus on each queen of those fair three
A part the king bestowed,
And with sweet hope a child to see,
Their yearning bosoms glowed.

The heavenly bowl the king supplied
Their longing souls relieved,
And soon, with rapture and with pride,
Each royal dame conceived.
He gazed upon each lady's face,
And triumphed as he gazed,
As Indra in his royal place
By Gods and Spirits praised.

XVI.

When Vishṇu thus had gone on earth,
From the great King to take his birth,
The self-existent Lord of all
Addressed the Gods who heard his call:
For Vishṇu's sake, the strong and true,
Who seeks the good of all of you,
Make helps, in war to lend him aid,
In forms that change at will, arrayed,
Of wizard-skill and hero-might,
Outstrippers of the wind in flight,
Skilled in the arts of counsel, wise,
And Vishṇu's peers in bold emprise;
With heavenly arts and prudence fraught,
By no devices to be caught,
Skilled in all weapons' lore and use
As they who drink the immortal juice.
And let the Nymphs supreme in grace,
And maidens of the Minstrel race,
Monkeys and snakes, and those who rove
Free spirits of the hill and grove,
And wandering Daughters of the Air,
In monkey-form brave children bear.
So erst the lord of bears I shaped,
Born from my mouth as wide I gaped.'
Thus by the mighty Sire addressed
They all obeyed his high behest,
And thus begot in countless swarms
Brave sons disguised in Monkey forms.
Each God, each sage, became a sire,
Each Minstrel of the heavenly quire,
Each Faun, of children strong and good
Whose feet should roam the hill and wood.
Snakes, Gryphons, Spirits, Dragons bold
Had sons too numerous to be told.
Báli, the monkey hosts who led,
High as Mahendra's lofty head,
Was Indra's child. That noblest fire,
The Sun, was great Sugríva's sire.
Tára the mighty monkey, he
Was offspring of Vrihaspati—
Tára the matchless chieftain, boast
For wisdom of the monkey host.
Of Gandhamádan brave and bold
The father was the Lord of Gold.
Nala the Mighty, dear to fame,
Of skilful Viśvakarmá came.
From Agni, Níla bright as flame,
Who in his splendour, might, and worth,
Surpassed the sire who gave him birth.
The heavenly Aśvins swift and fair
Were fathers of a noble pair,
Who, Dwivida and Mainda named,
For beauty like their sires were famed.
Varuṇ was father of Susheṇ,
Of Śarabh, he who sends the rain.
Hanumán, best of monkey kind,
Was son of him who breathes the wind;
Like thunderbolt in frame was he,
And swift as Garuḍ's self could flee.
These thousands did the Gods create
Endowed with might that none could mate,
In monkey forms that changed at will:
So strong their wish the fiend to kill.
In mountain size, like lions thewed,
Up sprang the wondrous multitude,
Auxiliar hosts in every shape,
Monkey and bear and highland ape.
In each the strength, the might, the mien
Of his own parent God was seen.
Some chiefs of monkey mothers came,
From many a bear and minstrel dame,
Skilled in all arms in battle's shock,
The brandished tree, the loosened rock;
And prompt, should other weapons fail,
To fight and slay with tooth and nail.
Their strength could shake the hills amain,
And rend the rooted trees in twain,
Disturb with their impetuous sweep
The Rivers' Lord, the Ocean deep,
Rend with their feet the seated ground,
And pass wide oceans at a bound,
Or forcing through their sky their way
The very clouds by force could stay.
Mad elephants that wander through
The forest wilds could they subdue,
And with their furious shout could scare
Dead upon earth the birds of air.
So were the monkey chieftains formed;
Thousands on thousands still they swarmed.
These were the leaders honoured most,
The leaders of the monkey host,
And to each lord and chief and guide
Was monkey offspring born beside.

the same) idea more scientifically. "The Infinite and Absolute are the names of two counter imbecilities of the human mind, transmitted into the nature of things, of two subjective negations transformed into objective affirmations." Further I quote some of the following authorized Hindu texts for the lecturer's consideration, from which it is clear that the learned should not worship idols:—

मृच्छिलाधातुदार्वादिमूर्तावीश्वरबुद्धयः ।
क्लिश्यन्ति तपसा मूढाः परां शान्तिं न यान्ति ते ॥

Those fools who think of God in an image of mud, metal, stone or wood only get bodily pain but no salvation.

यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरं ।
हित्वार्च्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति सः ॥

The man who having left me, the *I* who pervades every being, foolishly adores an idol, he offers *ghee* to ashes.

Lastly it should be observed that the idea prevalent among the Hindus is that in India there has been no change of creed. But certainly there is no foundation for such an assertion. How much the Vedic sentiments were changed in ancient times is clear from the following words of the Manduka Upanishad,—"तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" ॥ There must be some change in the progressive kingdom of God. When there began an enquiry into *one's self* and *God*, most men discredited the rites and ceremonies inculcated in the Karmakáṇḍa. Then they were dissatisfied with the worship of Indra, Varuṇa &c. There was a time when the Vedas were considered as all truth and nothing but the truth, and consequently oblations and sacrifices were worthy of being practised. But in the time of the Upanishads, literary men had no such faith in the mass of rites as they had before. From these considerations it is clear that the Vedas, not to say the Puráṇas, maintain contradictory doctrines and inculcate hero-worship. Therefore I cannot better conclude the first part of my review (viz., of the doctrine of idolatry) than by quoting the following memorable words of Francis W. Newman, for the lecturer's consideration. —"The glorifying of religious teachers" says the Professor "has hitherto never borne any fruit but canonizations and deifications, 'voluntary humility and worshipping of messengers,' vain competitions and rival sects, stagnation in the letter, quenching of the spirit."

By-the-bye it may be remarked that although the lecture signs himself a Hindu, still he, not being a Brahman, had the courage in a full meeting of the "Benares Institute" to utter Vedic texts, which is strictly forbidden in the Upanishads themselves, under the penalty of the tongue being cut out of the utterer and molden lead being poured into the ears of the audience.

Another time I hope to discuss the Hindu doctrine of *necessity*.

Yours truly,
SHASHISHEKHARA SANYALA,
Secretary Benares Association, and President of the Club Preparatory to the Benares Association.

ON THE ONTOLOGY OF THE VEDA'NTA.*

"Nothing seems of more importance, towards erecting a firm system of sound and real knowledge, which may be proof against the assaults of scepticism, than to lay the beginning in a distinct explication of what is meant by *thing, reality, existence*: for in vain shall we dispute concerning the real existence of things, or pretend to any knowledge thereof, so long as we have not fixed the meaning of those words."—*Berkeley*:—"Of the Principles of Human Knowledge," § 89.

AT the end of a paper on "The gist of the Vedánta as a Philosophy" (*Ben. Mag.* Vol. iv., p. 325), in which we confined ourselves to disproving the legitimacy of the conclusion practically drawn from the Vedántic theory, we intimated our intention to address ourselves, in a subsequent paper, "more especially to points connected with the question under its second aspect—the Ontology of the Vedánta." As regards this aspect of the question, we remarked,—"If the theory necessarily led to the conclusion practically drawn from it, there would then be an urgent necessity that the theory itself should be first assailed, however arduous might be the nature of the required assault." That the theory did *not* necessitate the conclusion practically drawn from it, we undertook to demonstrate; and a year has now passed without our having met with any attempt to shake the position that we then took up. What we hope *now* to show is this, that the evil is in the inference, and not in the theory,—and that the Indian Missionary will do well to reserve his strength for the combat with the deadly error, instead of wasting it upon a speculation which, whether philosophically just or not, is in no respect whatever incompatible with the reception of Christianity. In our attempt to show this, we claim an unprejudiced and an attentive hearing. We claim this on the ground that we have shown, by our previous papers, that we have at all events not spared pains to qualify ourselves for forming a judgment on the deeply important and generally very ill understood point which we are going to discuss.

To those who do not read Sanskrit, the sources generally available for acquiring a knowledge of the Vedánta are the Essay of Mr. Colebrooke, the criticism of Col. Vans Kennedy on that essay, the intended defence of Mr. Colebrooke by Sir G. C. Haughton, and the tracts of Rammohun Roy. We do not speak of Mr. Ward's work on the Hindoos, because the reader of that work, who imagines that he is therein reading the speculations of the Indian sages, is under a delusion. It appeared advisable, when we undertook to address

* By the late Dr. Ballantyne: reprinted from the Benares Magazine, Vol. VI. 1851.

those whose conception of the Vedánta is derived from the sources just mentioned, that we should first remove whatever of perplexity might result from the seemingly conflicting testimony of the parties, in regard to the question whether the Vedánta were a system of Materialism or of Spiritualism. We therefore, (in a first and Second Dialogue "On the Notions of the Hindús,"—*Ben. Mag.* Vols. v. and vi., pp. 422 and 863),—traced out the occasion of Col. Kennedy's misapprehension of Mr. Colebrooke, and showed that Mr. Colebrooke quite agreed with him and with the Hindú expositors in holding the system to be one of pure Spiritualism. We now propose to show, in accordance with this, that the *Ontology* of the Vedánta is the Ontology of Bishop Berkeley;—which being shown, it will follow that it must be something else than *this* against which our efforts require to be directed. It is labour worse than lost to argue against what does not stand in the way of your argument. In attempting to convince a European unbeliever in Christianity who held the doctrine of Berkeley, it would clearly be a waste of labour to argue against the doctrine of Berkeley, because we know, from Berkeley's own case, that the holding of that doctrine is compatible with the highest form of Christian piety. Let us show, then, that the doctrine of Berkeley is the Ontology of the Vedánta—*without the illicit inference deduced by the Vedántists,*—and it will then be seen how we had better waste no longer, in assailing the impregnable or the impalpable, the strength that was given us for labours less Quixotic.

But, methinks, a smile of compassionate surprise has come over the face of the reader; and he ejaculates "Berkeley!" Good reader, if you know Berkeley, you must love him;—if you do not know him, pray listen to what we shall tell you of him. If you have borrowed your conception of his philosophy from Byron's lines—

> "When Bishop Berkeley said there was no matter,
> It surely was no matter what he said;"—

then, pray, revise your conception as you go along with us. If, again, you enrol yourself among those of whom Pope speaks when he says—

> "And coxcombs vanquish Berkeley with a grin;"—

then lay aside our article:—it will profit you as little as you will profit the cause of evangelization in the educated division of Hindú society.

George Berkeley was born in 1684. In 1724, when holding the Deanery of Derry, worth £1,100 per annum, he drew up a Scheme for converting the savage Americans to Christianity, by a college to be erected in the isles of Bermuda. The scheme included his resignation of his rich benefice, and his dedicating the remainder of his life to instructing the youth of America, on the moderate allowance of one hundred pounds yearly. Subscriptions having been raised for promoting "so pious an undertaking," as it is styled in the king's answer to the Address of the Commons relative to a grant of land for the use of the mission, Dean Berkeley sailed for Rhode Island, with his lady, in 1728. It would appear that the minister of the day had never heartily embraced the project for which the dean had made such sacrifices;—obstacles were thrown in the way; and, the scheme on which Berkeley had expended much of his private fortune, and more than seven years of the prime of his life, having been thus rendered abortive, he returned to Europe. Before he left Rhode Island, he distributed what books he had brought with him among the clergy of that province; and immediately after his arrival in London, he returned all the private subscriptions that had been advanced for the support of his undertaking. At this time he preached, before the Society for the Propagation of the Gospel in Foreign Parts, a sermon, which was printed at the desire of the Society. In this sermon occurs the following passage, to which we request the particular attention of the reader:—

> "The metaphysical knowledge of God, considered in his absolute nature and essence, is one thing; and to know him as he stands related to us as Creator, Redeemer, and Sanctifier, is another. The former kind of knowledge (whatever it amounts to) hath been, and may be, in Gentiles as well as Christians, but not the latter, which is life eternal."

(To be continued.)

Communications of a literary nature should be addressed to the Editor; *all letters on business, to the Proprietors,* Messrs. E. J. Lazarus & Co., *to whom Drafts should be made payable.* Advertisements *will be inserted at four annas per line.*

The PANDIT may be ordered of the Publishers, or through Messrs. Trübner and Co., London.

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्करश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 41. Benares October 1, 1869. Vol. IV.

॥ उपदेशसहस्र्याः पद्यप्रबन्धः ॥

ननु यदि भोक्ता प्रियशब्दोक्तो निर्विशेषब्रह्मस्वरूप एव तर्हि सर्वो लोको ऽहमहमित्यात्मानमनुभवन्नपि ब्रह्माहमिति कथं नानुभवतीत्याशङ्कायां पदार्थतत्त्वपरिशोधनाभावापराधादेवेति त्वंपदार्थशोधनप्रधानं प्रकरणमारभमाणः साभासान्तःकरणाविवेकाद्याथात्म्येन स्वात्मानं न प्रत्येति सर्वो लोक इति प्रथमं सदृष्टान्तमाह ।

(१) प्रकाशस्थं यथा देहं सालोकमभिमन्यते ।
दृष्ट्याभासं तथा चित्तं दृष्टा ऽहमिति मन्यते ॥ १०३ ॥

प्रकाशस्थमिति । यथा ऽयं जनः स्फीतालोकमध्यगतस्थूलं देहं ततो विलक्षणमपि तेनालोकेन व्याप्तत्वात्सालोकमालोकविशिष्टमभिमन्यते, तथा दृष्ट्याभासं चित्तं साक्षिचैतन्यव्याप्तमन्तःकरणं सचेतनं मन्यमानो ऽहं द्रष्टेति साभासं चित्तमेवात्मानं मन्यते, न तद्याथात्म्यं जानातीत्यर्थः । अयं भावः । यथा ऽविशेषेण सर्वत्र विप्रसृतमालोकदेहसंपर्कात्तदाकाराकारितमिव दृश्यमानं देहाभेदेन पश्यति लोक,स्तथा सदा स्वरूपेणानवच्छिन्नप्रकाशस्वभावो ऽप्यात्मा ऽन्तःकरणसंपर्कात्तदाकाराकारित इव भासत इत्यहं कर्त्ता द्रष्टा भोक्तेत्येवमन्तःकरणस्वभावविशिष्टमेवात्मानमनुभवति लोको न शुद्धमिति ॥ १ ॥

एवमात्मनः साभासान्तःकरणाविवेकमुक्त्वा तद्द्वारेण देहपर्यन्तमविवेकं दर्शयन्नात्माप्रतिपत्तिमेव लोकस्य द्रढयति ।

(२) यदेव दृश्यते लोके तेनाभिन्नत्वमात्मनः ।
प्रपद्यते ततो मूढस्तेनात्मानं न विन्दति ॥ १०४ ॥

यदेवेति । यदेव साभासचित्ताविविक्ततया ऽहंकारास्पदं प्राणेन्द्रियस्थूलदेहपर्यन्तं दृश्यते ऽनुभूयते लोके व्यवहारभूमाविति यावत्,तेन प्राणादिदेहान्तेनात्मनो ऽभिन्नत्वं तादात्म्यं प्रपद्यते, चित्तादिदेहपर्यन्तं चिदाभासप्रतीतेस्तदविवेकात्संघातमेवात्मानं मन्यत इत्यर्थः । यत एवं ततस्तस्मान्मूढो देहादेरात्मनश्चान्योन्यमध्यासकर्त्ता संस्तेन मौढ्येन हेतुना ऽऽत्मानं ब्रह्मत्वेन न विन्दति न प्रत्येतीत्यर्थः ॥ २ ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति ।

(३) दशमस्य नवात्मत्वप्रतिपत्तिवदात्मनः ।
दृश्येषु तद्वदेवायं मूढो लोको न चान्यथा ॥ १०५ ॥

दशमस्येति । दश हि माणवकाः क्व चिन्नदीं तीर्त्वा पारं गताः सन्तो गणयामासुः कति वयं स्म इति, तत्र गणयिता स्वात्मानं विहाय नवैव गणयति स्मेति प्रसिद्धिः, तत्र यद्वद्यथा दशमस्यात्मनो माणवकस्य गणयितुरविवेकान्नवात्मत्वप्रतिपत्तिः, नवभ्यो ऽन्यमात्मानं न विन्दति, नवैव वयं दशमो नास्तीति भ्रान्तिरुपलभ्यते इत्यर्थः, तद्वत्तथैवायं लोको बुद्ध्यादिषु दृश्येष्वेवात्मतादात्म्यप्रतिपत्त्या मूढः शास्त्राचार्योपदेशहीनः स्वात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते,न चान्यथा, वैपरीत्येन बुद्ध्याद्यपोहे ब्रह्मास्मीति स्वरूपयाथात्म्यं न वेत्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु प्रत्यक्षानुभवस्य श्रुतेश्चाविरोधाय प्रत्यगात्मन एव कर्तृत्वादिधर्मवत्त्वं ब्रह्मरूपत्वं चास्तु, किमविवेककल्पनया मूढत्वमास्थीयत इत्यत आह ।

(४) त्वं कुरु त्वं तदेवेति प्रत्ययावेककालिकौ ।
एकनीडे कथं स्यातां विरुद्धौ न्यायतो वद ॥ १०६ ॥

त्वं कुर्विति । यद्वा शास्त्राचार्योपदेशहीनो बुद्ध्यादिवैपरीत्येनात्मयाथात्म्यं न जानातीति तस्य पदार्थविवेकाभावान्मोक्षो नोपपद्यत इति सूचितं, तत्र किं पदार्थविवेकेन कृत्यं शास्त्राद्ब्रह्मत्वे प्रतिपन्ने सति ब्रह्माहमस्मीति प्रसंख्यानादेवात्मयाथात्म्यापरोक्ष्यान्मोक्ष उपपद्यत इति प्रसंख्यानविध्यवसरमाशङ्क्य परिहरति । त्वं कुर्विति । एकनीडे एकस्मिन्नेव विषये विरुद्धौ प्रत्ययौ एककालिकावस्थाभाजौ कथं स्यातामिति न्यायतो युक्तितो वदेत्यन्वयः । तथा चैकस्मिन्नात्मनि कुरु तदेव त्वमिति कर्तृत्वाकर्तृत्वप्रकारकविरुद्धबुद्ध्योः समसमययोर्मध्ये तादृशशीतोष्णबुद्धिवदवश्यमन्यतरबुद्ध्या ऽन्यतरबाध एव युक्तो, नोभयोः प्रामाण्यमित्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

तर्हि दुःखित्वादिभानेन प्रत्यक्षानुभवेन शाब्दस्य ज्ञानस्य बाध्यत्वोपपत्तेस्तदीयस्थैर्यार्थः प्रसंख्यानविधिः स्यादित्यत आह ।

(५) देहाभिमानिनो दुःखं नादेहस्य स्वभावतः ।
स्वापवत्तत्प्रहाणाय तत्त्वमित्युच्यते दृशेः ॥ १०७ ॥

देहेति । यदि दुःखित्वादिकमात्मनः स्वाभाविकं स्यात्तदा तन्न ज्ञानाभ्यासशतेनापि निवर्तयितुं शक्यते, ज्ञानस्याज्ञानमात्रविरोधित्वात्तथा च तद्विधिर्निरर्थकः । यदा त्वविद्याप्रयुक्तदेहाद्यभिमाननिबन्धनं दुःखित्वादि तदा ऽविद्यानिवृत्त्यैव तन्निवृत्तेरविद्यानिवृत्तेश्च ज्ञानमात्रायत्तत्वान्न कर्मविध्यवकाश इति श्लोकतात्पर्यार्थः । नादेहस्य, देहाभिमानरहितस्येत्यर्थः । तत्र हेतुः 'स्वभावत' इति, अदेहत्वमात्मनः स्वाभाविकं रूपमित्यत्र नियामकमाह । स्वापवदिति । यद्वा नादेहस्येत्यनेन देहाभिमानव्यतिरेकेण न दुःखमस्तीत्युक्तं व्यतिरेकमाह । स्वापवदिति । सुषुप्ताविवेत्यर्थः । दृशेरात्मनस्तत्प्रहाणाय समूलाभिमाननिवृत्तये तत्त्वमिति श्रुत्योच्यते ऐक्यमात्रं बोध्यते न कर्मेत्यक्षरार्थः ॥ ५ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्याद्देहादिव्यतिरिक्तमात्मानमवगच्छतोपि दुःख्यहमिति प्रतीतेरनुवृत्तेर्नाभिमाननिबन्धनं दुःखमित्याशङ्क्य, तद्विशिष्टात्मदर्शस्याभासत्वान्मैवमित्याह ।

(६) दृशेश्छाया यदारूढा मुखच्छायेव दर्शने ।
पश्यंस्तं प्रत्ययं योगी दृष्ट आत्मेति मन्यते ॥ १०८ ॥

दृशेरिति । दर्शयतीति दर्शनं दर्पणादि, तस्मिन् मुखच्छाया मुखाभासो मुखप्रतिबिम्बरूपा यथा आरूढा भवति तद्वद्दृशेः प्रत्यगात्मनः छाया आभासो यदारूढा यस्मिन् संक्रान्तेव भवति तं प्रत्ययं प्रत्याययतीति प्रत्ययो ऽहंकारस्तं साभासमन्तःकरणं पश्यन्नहमित्युपलभ्यमानो योगी अग्रहणाविद्यादियोगवान् पुमानात्मा दृष्ट इति मन्यते । यथा कश्चिद्दर्पणमुखस्वभावाविवेकाद्यथादृष्टदर्पणदोषमालिन्याल्पत्वादिविशिष्टमेव स्वमुखं मन्यते, तथा ऽयं महाजन उपाधिदोषैरास्कन्दितमिव तदविवेकादात्मानं पश्यन्नहं कर्ता दुःखीत्यभिमन्यत इत्यर्थः । तथा चाहमिति दर्शनस्य कल्पितात्मविषयत्वाद्युक्तं दुःखित्वस्याविवेकाभिमाननिबन्धनत्वमिति न सम्यगात्मानं वाक्यादवगच्छतो दुःखित्वाद्यनुवृत्तिरुपपद्यते, कदा चित् प्रतिभानस्य बाधितानुवृत्तिमात्रत्वादिति भावः ॥ ६ ॥

यदि साभासाहंकारमात्मानं पश्यन्न सम्यग्दर्शी, कस्तर्हि सम्यग्दर्शीत्यपेक्षायामाह ।

(७) तं च मूढं च यद्यन्यं प्रत्ययं वेत्ति नो दृशेः ।
स एव योगिनां प्रेष्ठो नेतरः स्यान्न संशयः ॥ १०९ ॥

तं चेति । तमुपाधिभूतं प्रत्ययमहंकारं मूढं च मोहात्मकमविवेकमन्यं चोपाधिगतमाभासं दुःखादिकं वा यदि वेत्ति साक्ष्यमेवेदं सर्वमिति साक्ष्यत्वेनैव जानाति न दृशेरात्मनः साक्षिणः संबन्धीत्येव न वेत्ति य एवं विवेकमतिः स एव योगिनां युज्यते ऽनेनेति योगस्तत्त्वज्ञानं तद्विद्यते येषां ते योगिनस्तेषां प्रेष्ठः प्रियतमः सम्यग्दर्शीत्यर्थः, नेतरः, पूर्वोक्तसाहंकारात्मदर्शी, न संशयः, संशयो ऽत्र न कर्तव्यः ।

"अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति"

इति भगवद्वचनादित्यर्थः ॥ ७ ॥

सर्वस्य लोकस्यात्मत्वेन भासमानो ऽप्यहंकारश्चेदनात्मत्वेन त्यज्यते तदा तदन्यस्य त्वंपदार्थस्यादर्शनात् तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य निरालम्बनत्वापत्तिरित्याशङ्क्याहंकारादिविविक्तस्य त्वमर्थस्य श्रुत्यैवोपपादितत्वान्मैवमित्याह ।

(८) विज्ञातेर्यस्तु विज्ञाता स त्वमित्युच्यते यतः ।
स स्यादनुभवस्तस्य ततो ऽन्यो ऽनुभवो मृषा ॥ ११० ॥

विज्ञातेरिति । "नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाद्" इति श्रुतौ विज्ञातिशब्दनिर्दिष्टाया बुद्धिवृत्तिरूपाया विज्ञातेरनित्याया विज्ञातारं नित्यविज्ञप्तिरूपेण व्याप्तारं त्वं न विजानीया इति । यस्तु विज्ञातेर्विज्ञातिरूपो ऽविषयभूतः सर्वसाक्षी प्रतिपन्नः स सर्वावभासक एव त्वमिति त्वंशब्देन तत्त्वमसिवाक्ये उच्यते, नाहंकारात्मतया, यतो यस्मात्ततस्तमवलम्ब्य तत्त्वमस्यादिवाक्यप्रवृत्तेर्न निरालम्बनत्वशङ्कावकाश इति शेषः । तस्य

त्वंपदार्थस्य स एव श्रुत्युक्तप्रकारो ऽनुभवः सम्यगनुभवः स्यात्ततोऽन्यो बुद्धितत्स्थाभासविशिष्टरूपतया ऽनुभवो मृषा मिथ्या ऽध्यास इत्यर्थः ॥ ८ ॥

नन्वविषयश्चेदात्मा श्रुत्या निवेद्यते कथं तर्हि तस्यानुभवो, ऽनुभवरूपत्वात्तस्य नानुभवापेक्षेति चे,न्न,अन्यत्रानुभाव्यानुभवयोर्भेददर्शनादित्याशङ्क्य जडत्वाजडत्वाभ्यां विशेषोपपत्तेर्मैवमित्याह ।

(९) दृशिरूपे सदा नित्ये दर्शनादर्शने मयि ।
कथं स्यातां ततो नान्य इष्यते ऽनुभवस्ततः ॥ १११ ॥

दृशिरूपे इति । यस्य स्वसत्तायां प्रकाशव्यभिचारस्तस्यागन्तुकज्ञानसापेक्षत्वात्स्वान्याज्ञानागमापायनिबन्धने दर्शनादर्शने स्यातां, सदा दृशिरूपे ज्ञानस्वरूपे मयि सत्ये नित्ये ऽन्यनिरपेक्षसत्ताके स्वरूपतो ज्ञानतश्च नित्ये इति यावद्, दर्शनादर्शने कथं स्यातां न कथमपीत्यर्थः । ततस्तस्मात्कारणात्ततः स्वरूपादन्यो ऽनुभवो नेष्यत इति योजना ॥ ९ ॥

उक्तमेव नित्यदृष्टरूपत्वमात्मनः स्फुटयति ।

(१०) यत्स्थस्तापो रवेर्देहे दृशेः स विषयो यथा ।
सत्त्वस्थस्तद्वदेवेह दृशेः स विषयस्तथा ॥ ११२ ॥

यत्स्थस्ताप इति । यद्वा सुखदुःखादियुक्तत्वेनात्मनो भानान्न नित्यदृशिमात्रत्वमित्याशङ्क्याह । यत्स्थस्ताप इति रवेस्तापो देहे भवन् यत्स्थो यत्प्रदेशस्थितो भवति स तापो यथा स्वाश्रयप्रदेशविशिष्ट एव दृशेरात्मनो विषयस्तद्वदेवेह व्यवहारकाले सत्त्वस्थो ऽन्तःकरणस्थ एव भवति स सुखदुःखादिरूपस्तापस्तथा स्वाश्रयान्तःकरणसहित एव दृशेर्विषयो न दृगात्मसमवेत इत्यर्थः,अतस्तापस्यान्यधर्मत्वेनैवानुभवादात्मा नित्यचैतन्यमात्रस्वभाव एवेति भावः । अथ वा देहे भवन् रवेस्तापो यत्स्थो यस्मिन् देहे स्थितः स देह एव तापविशिष्टस्तप्तो ऽहमिति मन्यमानस्य दृशेर्लौकिकस्यात्मनो विषयो यथा तद्वदेव विषयसंपर्कजनितः सुखदुःखादितापः सत्त्वस्थो ऽन्तःकरणस्थ इति सो ऽन्तःकरणाख्यः सुखादितापविशिष्टस्तथैव दृशेः साक्षिणो विषय इत्यर्थः । तथा च सुख्यहमित्याद्यभिमानस्य देहतापेन तदध्यासात्तप्तो ऽहमित्यभिमानवत् स्वदृश्यान्तःकरणाध्यासनिबन्धनत्वाद्विवेकिनो दुःखादिमत्तया ऽऽत्मा कदापि न भासत इति भावः ॥ १० ॥

आत्मनः सुखादियुक्तान्तःकरणसंबन्धाभावं स्फुटयन् विविक्तस्वरूपमनुसंधत्ते ।

(११) प्रतिषिद्धेदमंशो ज्ञः खमिवैकरसो ऽद्वयः ।
नित्यमुक्तस्तथा शुद्धः सोहं ब्रह्मास्मि केवलः ॥ ११३ ॥

प्रतिषिद्धेति । स्पष्टार्थः ॥ ११ ॥

यस्मादेवं विचार्यमाणे ऽहं ब्रह्मैव तस्माच्च साक्षिरूपस्य मम कुत्रापि स्वरूपभेदो ऽस्तीत्यद्वयात्मतत्त्वमाविष्करोति ।

(१२) विज्ञातुर्नैव विज्ञाता परो ऽन्यः संभवत्यतः ।
विज्ञाता ऽहं परो मुक्तः सर्वभूतेषु सर्वदा ॥ ११४ ॥

विज्ञातुरिति । सर्वविज्ञातृरूपादात्मनो ऽन्यो, यतः परो व्यापको विज्ञाता नैव संभवति, अतो ऽहमेव परो विज्ञाता सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमेषु सदा सर्वदा एवं सर्वविज्ञेयतद्धर्मरहितत्वान्मुक्तश्चेत्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं श्रुत्युपदेशात्सर्वत्र सर्वदा ऽद्वयमात्मानमनुसंदधानस्यापि ब्रह्मविदहमस्मीत्यभिमानात्स्यात्सविशेषत्वमित्यत आह ।

(१३) यो वेदालुप्त* द्रष्टृत्वमात्मनो ऽकर्तृतां तथा ।
ब्रह्मवित्त्वं तथा मुक्त्वा स आत्मज्ञो न चेतरः ॥ ११५ ॥

यो वेदेति । यो ब्रह्मवित्त्वमुक्त्वा ब्रह्मविदहमस्मीत्यभिमानं त्यक्त्वा यथा श्रुत्युक्तं तथा ऽऽत्मनो ऽलुप्तचिन्मात्रतया द्रष्टृत्वं तथा ऽकर्तृतां च वेद स आत्मज्ञः आत्मतत्त्वब्रह्मविन्न चेतरो यो ऽभिमानलेशमपि भजत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

ननु ब्रह्मात्मज्ञानस्यात्मनि विद्यमानत्वात्कथं ब्रह्मवित्त्वाभिमानत्यागो ऽतो नात्यन्तं निर्विशेष आत्मेत्यत आह ।

(१४) ज्ञातैवाहमविज्ञेयः शुद्धो मुक्तः सदेत्यपि ।
विवेकी प्रत्ययो बुद्धेर्दृश्यत्वान्नाशवान्यतः ॥ ११६ ॥

ज्ञातैवेति । ज्ञातैवाहमित्यादिरूपो यो विवेकी विवेकवान् विविक्तात्मनिष्ठ इति यावत् प्रत्ययो बुद्धेर्बोधेच्छायां यो वृत्तिरूपः स दृश्यत्वात्साक्षिभास्यत्वान्नाशवान् नश्यत्येव यतो यस्मात्तस्मान्नास्ति ब्रह्मविदो ऽभिमानलेशस्याप्यवकाश इत्यर्थः, यथा कतकबीजरजः कलुषिते जले प्रक्षिप्तं जलगतसकलरजो विलापयत्स्वयमपि विलीयमानं सलिलमनाविलं करोति, तथा यथोक्तविवेकबुद्धिवृत्तिरपि परे प्रत्यगात्मनि संसृष्टा तद्गतसकलविशेषमुन्मूलयन्ती स्वयमप्युन्मूलिता प्रत्यगात्मानं निरस्तसमस्तविशेषमनाविलमापादयतीति भावः ॥ १४ ॥

नन्वात्मचैतन्यप्रतिभासोपि नाशवा,नात्मप्रकाशत्वा,दुक्तबुद्धिप्रत्ययवदिति चेत्, मैवं, कारकाधीनात्मलाभत्वस्योपाधित्वादित्याह ।

(१५) अलुप्ता त्वात्मनो दृष्टिर्नोत्पाद्या कारकैर्यतः ।
दृश्यया चान्यया दृष्ट्या जन्यता ऽस्याः प्रकल्पिता ॥ ११७ ॥

अलुप्तेति । उपाधेः साधनव्यापकत्वमाशङ्क्य प्रत्याह । दृश्यया चेति । अस्या आत्मस्वरूपाया दृष्टेर्जन्यता तु दृ-

* दृष्टित्वमिति पाठो वरीयान् ।

श्यया ऽन्यया बुद्धिवृत्तिरूपया स्वरूपदृष्टेर्विशेषाकाराभिव्यत्युपाधिभूतया प्रकल्पिता आरोपिता घटजन्मना घटाकाशजन्मवदिति नास्त्यतः साधनव्यापकत्वमित्यर्थः ॥ १५ ॥

तदेवमात्मन्यव्यभिचाराच्चित्प्रकाशस्य नित्यत्वात् "द्रष्टा वेदालुप्तद्रष्टृत्व"मित्यत्रोक्तं नित्यदृष्टिरूपत्वमुपपाद्य "कर्तृतां तथे"त्युक्तं निर्विकारत्वमुपपादयति द्वाभ्याम् ।

(१६) देहात्मबुद्ध्यपेक्षत्वादात्मनः कर्तृता मृषा ।
नैव किं चित्करोमीति सत्या बुद्धिः प्रमाणजा ॥ ११८ ॥

देहात्मबुद्धीति । देहात्मबुद्धिर्मिथ्या बुद्धिस्तत्पूर्वकत्वात्कर्तृत्वादिरात्मनो मृषा नैव किं चित्करोमीत्यकर्त्रात्मबुद्धिः "निष्कलं निष्क्रियं शान्त"मित्यादिप्रमाणजा ऽतः सत्या देहात्मबुद्धेरप्रमाणजाया बाधिकेत्यर्थः ॥ १६ ॥

इतो ऽपि कर्तृत्वमात्मनो न परमार्थमित्याह ।

(१७) कर्तृत्वं कारकापेक्षमकर्तृत्वं स्वभावतः ।
कर्ता भोक्तेति विज्ञानं मृषैवेति सुनिश्चितम् ॥ ११९ ॥

कर्तृत्वं कारकापेक्षमिति । असङ्गे निरवयवे आत्मनि कारकसंसर्गस्य परमार्थतो ऽनुपपत्तेरकर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वात्कर्ता भोक्ता ऽऽत्मेति विज्ञानं मृषैव न परमार्थ इति सुनिश्चितं नित्यनिर्मल एवात्मेत्यर्थः ॥ १७ ॥

तदेवं परिशोधितपदार्थतत्त्वस्य वाक्यादेवाहं ब्रह्मास्मीति निरपवादे विज्ञाने जाते सति नियोज्यो ऽहमिति बुद्धेरुन्मूलितत्वान्न प्रसंख्यानविध्यवकाश इत्याह ।

(१८) एवं शास्त्रानुमानाभ्यां स्वरूपे ऽवगते सति ।
नियोज्यो ऽहमिति ह्येषा सत्या बुद्धिः कथं भवेत् ॥ १२० ॥

एवं शास्त्रानुमानाभ्यामिति । शास्त्रं

"विज्ञातेर्यस्तु विज्ञाता स त्वमित्युच्यते यतः"

इत्यत्र दर्शितं "यत्स्थस्तापो रवेर्देहे" इत्यत्रोक्तमनुमानं ताभ्यामित्यर्थः ॥ १८ ॥

ब्रह्मविदो नियोज्यत्वादिबुद्धिर्नैव भवतीत्यत्र निर्विकारत्वादिकं हेतुं वदन् प्रकरणार्थमुपसंहरति ।

(१९) यथा सर्वान्तरं व्योम व्योम्नो ऽप्यभ्यन्तरो ह्यहम् ।
निर्विकारो ऽचलः शुद्धो ऽजरो मुक्तः सदा ऽद्वयः ॥१२१॥

॥ इति प्रकाशप्रकरणम् ॥

यथा सर्वान्तरमिति ॥ १९ ॥

इति प्रकाशप्रकरणं द्वादशं विवृतम् ॥ १२ ॥

तदेवं पदार्थतत्त्वपरिचयाभावादेव वाक्यार्थाप्रतिपत्तिर्जनस्येति तत्परिचयमात्रादेव वाक्याद् वाक्यार्थयाथात्म्यावभाससंभवे प्रसंख्यानादिविधिरनर्थको ऽनुपपन्नश्चेत्युक्तमिदानीं पूर्वप्रकरणान्ते "निर्विकारो ऽचलः शुद्ध" इति यदुक्तमात्मनः शुद्धत्वमचलत्वं च तत्स्फुटीकर्तुं प्रकरणान्तरं प्रस्तौति ।

(१) अचक्षुष्ट्वान्न दृष्टिर्मे तथा ऽश्रोत्रस्य का श्रुतिः ।
अवाक्त्वान्न तु वक्तिः स्यादमनस्त्वान्मतिः कुतः ॥१२२॥

अचक्षुष्ट्वादिति । दृष्टिशब्देन चक्षुरिन्द्रियद्वारकबुद्धिवृत्तिर्बहिः प्रसृता रूपादिविषयोपरञ्जिता ज्ञानातिक्रियात्मिकोच्यते, सा दृष्टिर्वै मे ऽस्ति मद्विकारतया मद्धर्मभूता सा न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुरचक्षुष्ट्वादिति । चक्षुर्हि देहदेशाश्रितं भौतिकं करणं न मदाश्रितमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चितमिति न हेत्वसिद्धिशङ्कैवं का श्रुतिरित्यादिषु योज्यं, तथा च तत्तदिन्द्रियद्वारकबुद्धिवृत्तिरूपदृष्ट्यादिक्रियाहीनत्वात्सिद्धमात्मनो ऽचलत्वं शुद्धत्वं चेति भावः ॥ १ ॥

तथा कर्तृत्वज्ञातृत्वविकारहेतुप्राणबुद्ध्योरभावादपि शुद्ध इत्याह ।

(२) अप्राणस्य न कर्मास्ति बुद्ध्यभावे न वेदिता ।
विद्याविद्ये ततो न स्तश्चिन्मात्रज्योतिषो मम ॥ १२३ ॥

अप्राणस्येति । चिन्मात्रज्योतिषः सदा प्रकाशमानचिदेकरसस्य विद्याविद्ये ज्ञानतदभावौ ज्ञानक्रिये वा न स्तस्तयोरपि बुद्ध्यवस्थाविशेषत्वादात्मनश्च बुद्ध्यभावादिति सिद्धा शुद्धतेत्यर्थः ॥ २ ॥

उक्तधर्मजातस्यात्मन्यभावेन शुद्ध्यादिसिद्धावशरीरत्वमेव हेतुरित्यभिप्रेत्य चिन्मात्रज्योतिःस्वरूपं विशेषणैर्विशदयति ।

(३) नित्यमुक्तस्य शुद्धस्य कूटस्थस्याविचालिनः ।
अमृतस्याक्षरस्यैवमशरीरस्य सर्वदा ॥ १२४ ॥

नित्यमुक्तस्येति । विद्याविद्ये न स्त इति पूर्वेणान्वयः । शुद्धत्वान्नित्यमुक्तत्वमविचालित्वात् कूटस्थत्वमक्षरत्वादमृतत्वमिति विशेषणानां योजना, त्रिष्वपि हेतुरशरीरस्येति नहि शरीरसंबन्धमन्तरेणात्मनो ऽशुद्धिचलनक्षरणानि निरूपणपथमवतरन्ति, अतः सदैवाशरीरत्वात्सर्वदा शुद्ध इत्यादि योज्यम् ॥३॥

आत्मनः षडूर्मिसंबन्धाभावादपि सिद्धा शुद्धतेत्याह ।

(४) जिघत्सा वा पिपासा वा शोकमोहौ जरामृती ।
न विद्यन्ते ऽशरीरत्वाद् व्योमवद्व्यापिनो मम ॥ १२५ ॥

जिघत्सेति । खादितुमिच्छा जिघत्सा पातुमिच्छा पिपासा अन्यत्प्रसिद्धमशरीरत्वादित्युपलक्षणमप्राणत्वादमनस्त्वाच्चेत्यर्थः । तथा चोक्तम् ।

"प्राणस्य क्षुत्पिपासे द्वे मनसः शोकमोहकौ ।
जरामृत्यू शरीरस्य षडूर्मिरहितः शिवः" ॥

इति ॥ ४ ॥

इदानीमुक्तसकलेन्द्रियवृत्तिप्रतिषेधोपलक्षणतया स्पर्शरसनसंबन्धं प्रतिषिध्याविर्भावतिरोभावहानतया विशुद्धचिद्रूपत्वमुक्तमुपसंहरति ।

(५) अस्पर्शत्वान्न मे स्पृष्टिर्नाजिह्वत्वाद्रसज्ञता ।
नित्यविज्ञानरूपस्य ज्ञानाज्ञाने न मे सदा ॥ १२६ ॥

अस्पर्शत्वादिति । स्पर्शनेन्द्रियरहितत्वादित्यर्थः ॥ ५ ॥

आत्मनो दृष्ट्यादयो न सन्तीत्युक्तेऽर्थे उपपत्तिमाह ।

(६) या तु स्यान्मानसी वृत्तिश्चाक्षुष्का रूपरञ्जना ।
नित्यमेवात्मनो दृष्ट्या नित्यया दृश्यते हि सा ॥ १२७ ॥

या तु स्यादिति । चाक्षुष्का चक्षुर्द्वारजनिता, रूपरञ्जना रूपाकाराकारिता या तु मानसी वृत्तिः, स्याच्छब्दो भवतीत्यर्थे, एवंविधा वृत्तिरस्ति सा ऽऽत्मरूपया नित्यया दृष्ट्या चैतन्यप्रकाशलक्षणया नित्यमेव दृश्यते प्रकाश्यते, हि प्रसिद्धमनुभवसिद्धमेवैतदित्यर्थः ॥ ६ ॥

तथा च न दृष्ट्यादयश्चिदात्मीया, तद्दृश्यत्वात्, यो येन दृश्यते न स तदीयो, यथा रूपादि,रिति सिद्धमात्मनो दृष्ट्यादिराहित्येन शुद्धत्वादीत्यभिप्रेत्य चक्षुर्द्वारकवृत्तावुक्तं न्यायं वृत्त्यन्तरेष्वतिदिशति ।

(७) तथा ऽन्येन्द्रिययुक्ता या वृत्तयो विषयाञ्जनाः ।
स्मृतीरागादिरूपा च केवलान्तर्मनस्यपि ॥ १२८ ॥

तथेति । विषयाञ्जना विषयोपाधिका विषयाकारा इति यावत् । या च केवला चक्षुरादिद्वारनिरपेक्षा ऽन्तर्मनसि शरीरान्तर्वर्त्तिनि चित्ते स्मृतिः रागादिरूपा सा ऽपि पूर्वोक्तया ऽऽत्मदृष्ट्या दृश्यत इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

किं च स्वप्नावस्थायां विद्यमाना मनःपरिणामरूपा विषयाकारा वृत्तयस्ततो व्यतिरिक्तस्यैव द्रष्टुर्दृश्या यथा संप्रतिपन्नास्तथा जाग्रद्दृश्या अपि दृश्यत्वात्तद्व्यतिरिक्तस्यैव द्रष्टुर्दृश्या इत्याह ।

(८) मानस्यस्तद्वदन्यस्य दृश्यन्ते स्वप्नवृत्तयः ।
द्रष्टुर्दृष्टिस्ततो नित्या शुद्धा ऽनन्ता च केवला ॥ १२९ ॥

मानस्य इति । मानस्यः स्वप्नवृत्तयो ऽन्यस्य साक्षिणो दृश्यन्ते दृश्यत्वेन विपरिवर्त्तन्त इत्यर्थः । तद्वज्जाग्रद्वृत्तय इति शेषः । सर्वदृष्टीनां कूटस्थदृष्टिभास्यत्वे सिद्धे फलितमाह, द्रष्टुरिति ॥ ८ ॥

कूटस्था चेदात्मदृष्टिरिष्टा कथं तत्रान्यथा प्रथेत्याशङ्क्य वृत्तिमदन्तःकरणाविवेकादेवेत्याह ।

(९) अनित्या सा ऽविशुद्धेति गृह्यते ऽत्राविवेकतः ।
सुखी दुःखी तथा चाहं दृश्ययोपाधिभूतया ॥ १३० ॥

अनित्येति । अविशुद्धेति छेदः । उपाधिभूतया दृश्यया दृष्ट्या सहाविवेकतो विवेकाग्रहादत्र व्यवहारभूमौ सा नित्या शुद्धा चात्मदृष्टिरनित्या ऽविशुद्धेति च गृह्यते इति योजना । तथा ऽहं सुखी दुःखीति च मन्यते इत्युत्तरश्लोकगतेनान्वयः ॥ ९ ॥

अविवेकनिबन्धनान्मिथ्याभिमानादेव संसारप्राप्तिरित्युक्तमेव स्फुटयति ।

(१०) मूढया मूढ इत्येवं शुद्धया शुद्ध इत्यपि ।
मन्यते सर्वलोको ऽयं येन संसारमृच्छति ॥ १३१ ॥

मूढयेति ॥ १० ॥

कथं तर्हि संसारनिवृत्तिरित्यपेक्षायां तदुपायं ब्रुवन्मुमुक्षुं शिक्षयति ।

(११) अचक्षुष्ट्वादि शास्त्रोक्तं सबाह्याभ्यन्तरं ह्यजम् ।
नित्यमुक्तमिहात्मानं मुमुक्षुश्चेत्सदा स्मरेत् ॥ १३२ ॥

अचक्षुष्ट्वादीति । इह प्राणिनां मध्ये यः कश्चिन्मुमुक्षुश्चेत्स्यात्स तर्हि स्वमात्मानमुक्तरूपं सदा स्मरेत् श्रुत्याचार्योपदिष्टमनवरतमनुसंदधीतेति योजना ॥ ११ ॥

यदात्मनश्चक्षुरादिराहित्यं प्राक् सिद्धवदुक्तं तत्र प्रमाणमाह ।

(१२) अचक्षुष्ट्वादिशास्त्राच्च नेन्द्रियाणि सदा मम ।
"अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र" इति चाथर्वणे वचः ॥ १३३ ॥

अचक्षुष्ट्वादिशास्त्राच्चेति । "अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमन" इत्यादि बृहदारण्यके यथा ऽऽत्मरूपमुक्तं तथा मुण्डके ऽप्युक्तमित्याहाप्राण इति ॥ १२ ॥

आत्मनो निर्विशेषत्वे श्रुत्यन्तरमुदाहरति ।

(१३) शब्दादीनामभावश्च श्रूयते मम काठके ।
अप्राणो ह्यमना यस्मादविकारी सदा ह्यहम् ॥ १३४ ॥

शब्दादीनामिति ।

"अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
तथा ऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं
निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते" ॥

इति काठके श्रूयते इत्यर्थः । उक्तं प्रमाणमनूद्य फलितमाहाप्राण इति । एतदचक्षुष्ट्वादेरप्युपलक्षणम् ॥ १३ ॥

अविकारित्वनिश्चयफलमाह ।

(१४) विक्षेपो नास्ति तस्मान्मे न समाधिस्ततो मम ।
विक्षेपो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः ॥ १३५ ॥

विक्षेप इति । तस्मादविकारित्वादित्यर्थः । ततो, विक्षेपाभावादित्यर्थः । विक्षेपनिवृत्तिरूपत्वात्समाधेस्तदभावे तदभावः । कस्य तर्हि समाधिविक्षेपावित्यपेक्षायां विकारवत एवेति वदन्नविकारिणस्तदभावं द्रढयति, विक्षेपो वेति ॥ १४ ॥

मनोवद्विकारित्वाद् विकारिमनस्तादात्म्याद्वा विक्षेपसमाधी आत्मनि संभाव्येयातां तदुभयाभावात्तौ न स्त इत्याह ।

(१५) अमनस्कस्य शुद्धस्य कथं तत्स्याद् द्वयं मम ।
अमनस्त्वाविकारित्वे विदेहव्यापिनो मम ॥ १३६ ॥

अमनस्कस्येति । शुद्धस्याविकारिण इत्यर्थः । कथममनस्कत्वमविकारित्वं चेत्यत आहामनस्त्वाविकारित्वे इति । विदेहश्चासौ व्यापी चेति विदेहव्यापी तस्येति विग्रहः । विदेहत्वादमनस्कत्वं, व्यापित्वादविकारित्वं चेत्यर्थः ॥ १५ ॥

कथं तर्हि जिज्ञासावस्थायां समाध्यादिकं कर्त्तव्यमिति ते बुद्धिरासीदिति तत्राह ।

(१६) इत्येतद्यावदज्ञानं तावत्कार्यं ममाभवत् ।
नित्यमुक्तस्य शुद्धस्य बुद्धस्य च सदा मम ॥ १३७ ॥

इत्येतदिति । सदा नित्यमुक्तबुद्धस्यापि मम यावत्पर्यन्तमेतच्चित्यशुद्धत्वादिविषयमज्ञानमासीत्तावन्मम कार्यं समाधानादि कर्त्तव्यमभव,चेदानीं तज्जानतः कृत्यमस्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

इदानीं कस्मात्समाधानादि न कर्त्तव्यमित्यपेक्षायां तद्धेतुस्वभावादित्याह ।

(१७) समाधिर्वा ऽसमाधिर्वा कार्यं वाऽन्यत्कुतो भवेत् ।
मां हि ध्यात्वा च बुद्ध्वा च मन्यन्ते कृतकृत्यताम् ॥ १३८ ॥

समाधिर्वेति । कुतो भवेन्ममेति शेषः । कुतो न भवेदित्यत्र हेतुमाह । मां हीति । हि यस्मान्मां प्रत्यगेकरसं ब्रह्म ध्यात्वा विचार्य बुद्ध्वा साक्षात्कृत्य कृतकृत्यतां मन्यन्ते मुमुक्षव इति शेषः । तथा च श्रुतिः ।

"एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य
न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयान्" ।

इति ।

"यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते" ॥

इति स्मृतिश्च । तस्मादज्ञानाभावान्नास्तीदानीं किमपि कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु यद्यपि यथोक्तात्मविदः समाध्यादि कर्त्तव्यं नास्ति तथाप्यात्मनो ब्रह्मत्वं संपाद्यं प्रपञ्चस्य च विलयः कर्त्तव्यो ऽवशिष्यत इत्याशङ्क्य ब्रह्मरूपत्वस्य नित्यसिद्धत्वात्प्रपञ्चस्य चाज्ञानमात्रविलसितस्य तन्निवृत्तिसमय एव चाधिष्ठानात्मना विलीनत्वाच्च तदनुष्ठेयमवशिष्यत इत्यभिप्रेत्याह ।

(१८) अहं ब्रह्मास्मि सर्वोऽस्मि शुद्धो बुद्धो ऽस्म्यतः सदा ।
अजः सर्वत एवाहमजरश्चाक्षयो ऽमृतः ॥ १३९ ॥

अहं ब्रह्मास्मीति । सदेति ब्रह्मास्मीत्यादिषु सर्वेषु विशेषणेषु योज्यम्, अतस्ततो बन्धहीनः सर्वत इति च पदमजो ऽक्षय इत्युभयत्र योज्यं, जन्मक्षयहेतुरहित इत्यर्थः ॥ १९ ॥

ननु प्रतिदेहं चेतनभेदे भासमाने कथं ब्रह्मास्मीति प्रतीचः पूर्णतानुभव इत्यत आह ।

(१९) मदन्यः सर्वभूतेषु बोद्धा कश्चिन्न विद्यते ।
कर्माध्यक्षश्च साक्षी च चेता नित्यो ऽगुणो ऽद्वयः ॥ १४० ॥

मदन्य इति । उक्ते ऽर्थे प्रमाणमाह । कर्माध्यक्ष इति ।

"एको देवः सर्वभूतेषु गूढः
सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः
साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" ॥

इति श्रुतावेकस्यैव सर्वभूतान्तरात्मत्वोपपादनात्,द्वैतप्रतिभानस्याकाशभेदभानवदुपाधिनिबन्धनत्वात्,चात्मान्तरशङ्केति युक्तं पूर्णब्रह्मात्मानुभवनमित्यर्थः ॥ १९ ॥

अहं ब्रह्मास्मीत्यत्रोक्तमात्मनो ब्रह्मत्वमुपपादितं, सर्वोस्मीत्युक्तं तु बाधायां सामानाधिकरण्याभिप्रायमित्युपपादयति ।

(२०) न सच्चाहं न चासच्च नोभयं केवलः शिवः ।
न मे संध्या न रात्रिर्वा नाहर्वा सर्वदादृशेः ॥ १४१ ॥

न सच्चाहमिति । स,त्त्यत्तयोग्यं, पृथिव्यप्तेजोरूपं भूतत्रयम् । अस,त्त्यत्तायोग्यं,त्यच्छब्दनिर्दिष्टं वाय्वाकाशात्मकं भूतद्वयम् । उभयोः पञ्चभूतपरिणामात्मकं शरीरसंस्थानम् । एतत्सर्वं नाहमित्युक्ते नेति नेतीति मय्येवारोप्य निषिद्धत्वान्मदन्यत्र मयि चासत्त्वादहमेवेदं सर्वमिति युक्तमेवोक्तमित्यर्थः । केवलः, सर्वविशेषशून्यः, शिवो, निस्त्रैगुण्यः । संध्यादिकालविशेषयोगात्कथं केवलत्वमित्यत आह । न मे संध्येति । तत्र हेतुः, सर्वदादृशेरिति । अलुप्तप्रकाशात्मत्वादित्यर्थः । यद्वा संध्यादिशब्दैः क्रमेण स्वप्नसुषुप्तिजागरणान्युच्यन्ते सदैवैकरूपेण प्रकाशमानस्य स्वरूपावरणविक्षेपरूपावस्थाः कुतस्त्या इत्यर्थः ॥ २० ॥

तस्माच्चिदेकतानस्यात्मनो निर्विशेषस्य युक्तं ब्रह्मरूपेण पूर्णत्वमिति सदृष्टान्तमाह ।

(२१) सर्वमूर्त्तिविमुक्तं यद्यथा खं सूक्ष्ममद्वयम् ।
तेनाप्यस्मि विनाभूतं ब्रह्मैवाहं तथा ऽद्वयम् ॥ १४२ ॥

सर्वमूर्त्तीति । यथाकाशं सर्वस्मात्परिच्छिन्नाकाराद्विलक्षणमतिसूक्ष्ममालक्ष्यते, तथेदं ब्रह्म परिपूर्णमत्यन्तसूक्ष्मं द्वैताभावोपलक्षितमिष्यते, तस्माद्ब्रह्मणो ऽद्वितीयत्वादात्मनश्च तदनन्यत्वाद्ब्रह्मैवास्मीत्यर्थः । तर्हि ब्रह्माकाशयोरुपमानोपमेयभावेन भेदात्कथं ब्रह्माद्वितीयमित्यत आह । तेनापीति । तेनाकाशेनापि विनाभूतं सिद्धं ब्रह्मास्मि, व्यवहारदृष्ट्योपमानादिभेदेपि परमार्थतस्तदभावाचाद्वैतक्षतिरित्यर्थः । एकमद्वयपदमाकाशेन संबध्यते,द्वितीयं ब्रह्मणेत्यपौनरुक्त्यम् ॥ २१ ॥

पूर्वमाकाशदृष्टान्तेन पूर्णत्वनिरूपणात्परमार्थतः परिच्छेदाशङ्का निराकृता, इदानीं तेनैव दृष्टान्तेन भेदपरिच्छेदप्रतीतिर्गतिमाह ।

(२२) ममात्मा स्वत आत्मेति भेदो व्योम्नो यथा भवेत् ।
एकस्य सुषिभेदेन तथा मम विकल्पितः ॥ १४३ ॥

ममात्मेति । मम ज्ञातुरात्मा स्वरूपं ब्रह्मेति स्वतः स्वस्यात्मेति च यो ऽयमात्मात्मीयभावेन भेदप्रतिभासः स एकस्य ममान्तःकरणाद्युपाधिकृतभेदपरिच्छेदापेक्षया विकल्पित आरोपितो भवेद्यथैकस्य व्योम्नः सुषिभेदेन छिद्रभेदेनांशांशिभावरूपो भेदो विकल्पितो भवति तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥

तस्मादविद्यादशायां भेदव्यवहारे ऽपीदानीमवगतात्मतत्त्वस्य सोपि नास्तीति सिद्धमाह ।

(२३) भेदो ऽभेदस्तथा चैको नाना चेति विकल्पितम् ।
ज्ञेयं ज्ञाता गतिर्गन्ता मय्येकस्मिन् कुतो भवेत् ॥ १४४ ॥

भेदो ऽभेद इति । मय्यैवैकस्मिन् पूर्वभेदो ऽभेदश्च विकल्पितो व्यवहृतः, तथा एको नाना चेति चाहमेव विकल्पितो ज्ञेयं ज्ञाता गतिः फलं गन्ता फलप्राप्तिकर्त्ता भोक्तेति चाहं विकल्पित इति योजना, एतत्सर्वं कुतो भवेद्विचार्यमाणे न भवेदेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु तथापि संसारित्वं हेयं ब्रह्मत्वं चोपादेयमिति न निर्विशेषत्वमात्मन इति चेत्तत्राह ।

(२४) न मे हेयं न चादेयमविकारी यतो ह्यहम् ।
सदा मुक्तस्तथा शुद्धः सदा बुद्धो ऽगुणो ऽद्वयः ॥ १४५ ॥

न मे हेयमिति । तत्र हेतुमाह,विकारीति । यतो यस्मादहमविकारी, कुतो ऽविकारीत्यपेक्षायां तत्र प्रमाणं हिशब्देन सूच्यते,

"अविकार्योयमुच्यते"

इति स्मृतेरित्यर्थः । फलितमाह । सदा मुक्त इति । सदैव बन्धसंसर्गशून्य इत्यर्थः । तथा शुद्धः,स्तद्वैत्वविद्यासंबन्धरहितो यतः, सदा बुद्धः, तर्हि किं बोधगुणो, नेत्याहागुणो बोधरूप एवेत्यर्थः । तर्हि बोध्यं किं चिदन्यदस्ति, नेत्याहाद्वय इति ॥ २४ ॥

तदेवमुक्तलक्षणमात्मतत्त्वं शास्त्राचार्यप्रसादात् श्रवणमनननिदिध्यासननिष्ठां प्राप्तः सन् सदा मुमुक्षुरहं ब्रह्मास्मीत्यनुसंदध्यादिति मुमुक्षुं प्रोत्साहयति ।

(२५) इत्येवं सर्वदा ऽऽत्मानं विद्यात्सर्वं समाहितः ।
विदित्वा मां विदेहस्थमृषिर्मुक्तो ध्रुवो भवेत् ॥ १४६ ॥

इत्येवमिति । सर्वं पूर्वमुक्तं, वेदनफलमाह, विदित्वेति । ऋषिः सर्वदर्शी ॥ २५ ॥

उक्ततत्त्वविद उक्तां मुक्तिं प्रपञ्चयति ।

(२६) कृतकृत्यश्च सिद्धश्च योगी ब्राह्मण एव च ।
य एवं वेद तत्त्वार्थमन्यथा ह्यात्महा भवेत् ॥ १४७ ॥

कृतकृत्यश्चेति । स ब्राह्मण इति श्रुतेर्मुख्यो ब्राह्मण एव च भवेदिति संबन्धः । एवं निष्ठाहीनस्य प्रत्यवायमाहान्यथेति । उक्तं श्रीभागवते भगवता ।

"न देहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं
प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् ।
मया ऽनुकूलेन नभस्वतेरितं
पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा" ॥

इति ॥ २६ ॥

उक्तस्य प्रकरणार्थस्य प्रामाणिकत्वं दर्शयन्प्रतिपत्तिसौकर्यमाह ।

(२७) वेदार्थो निश्चितो ह्येष समासेन मयोदितः ।
संन्यासिभ्यः प्रवक्तव्यः शान्तेभ्यः शिष्टबुद्धिना ॥ १४८ ॥

॥ इत्यचक्षुष्ट्वप्रकरणं त्रयोदशं विवृतम् ॥

वेदार्थ इति । अस्य ग्रहणे मुख्याधिकारिणो दर्शयति । संन्यासिभ्य इति । न केवलं प्राप्तसंन्यासाश्रममात्रेभ्यः, किं तु शान्तेभ्यः, शमादिसाधनसंपन्नेभ्य इत्यर्थः । उपदेष्टारं विशिनष्टि । शिष्टबुद्धिनेति । शास्त्राचार्यानुशिष्टबुद्धिनेत्यर्थः ।

॥ इत्यचक्षुष्ट्वप्रकरणं त्रयोदशं विवृतम् ॥ १३ ॥

॥ अथ बालभारतकाव्यस्य ॥

॥ द्वितीयः सर्गः ॥

द्वैपायनः पातु जगन्ति दूर-
मुद्यत्पुराणामृतबिन्दुवृन्दा ।

यन्मानसज्ञानसुधासमुद्रे
वाग्देवताया जलकेलिरासीत् ॥ १ ॥

कौशल्यया वल्लभया सहाथ
भुवं भुनक्ति स्म स पूरुभूपः ।
द्विषो यदीयासिनदीरयाभि-
मुखाधिरोहे निमिषा बभूवुः ॥ २ ॥

भुजावहंपूर्विकया प्रवेष्टुं
मुखैकमार्गादुदरे दरेण ।
दन्ताङ्गुलिग्रासमिषाद्दरीणां
पराङ्मुखो वीक्ष्य शमं ययौ यः ॥ ३ ॥

चकार निर्विघ्नचिकीर्षितस्य
यत्तेजसो द्रव्यलवेन वेधाः ।
महेशितुर्यं तिलकं तमेव
भालस्पृशं वह्निदृशं दिशन्ति ॥ ४ ॥

यं शङ्कया प्राप कयापि कम्पं
रते स धर्मज्ञमतेऽपि धीरः ।
अस्त्रेषु तेनापि वधूविलासान्
मूढः स्मरः स्मार्चति वीरमानी ॥ ५ ॥

भूपोऽथ जज्ञे जनमेजयाख्योऽ-
नन्तापतिर्मण्डलितं यदस्त्रम् ।
दधौ मुखेन्दोः परिवेषभावं
युधीषुधाराद्भुतवृष्टिहेतुम् ॥ ६ ॥

प्रतापदग्धाखिलकण्टकायां
यशोजलैः शान्तिमुपांगतायाम् ।
लघूभवद्भूभृति सैन्यनागैः
क्षितौ यदाज्ञा सुखिनी चचार ॥ ७ ॥

संहारशक्तिं यदसेर्निशम्य
कृतान्तजिह्वाज्वलतो हरेण ।
न कम्पितो यः किल कालकूट-
ग्रासेऽपि स स्वैरमकम्पि मूर्धा ॥ ८ ॥

लोभेन केनापि नितम्बिनीषु
रक्तास्वरक्तोऽपि रसीव खेलन् ।
यं दोषमाहुर्गणिकासु धीराः
स्वस्मिन्नसौ तं गुणतां निनाय ॥ ९ ॥

तुरङ्गमेधव्रितयस्य कर्ता
जिनेन्द्रसेवारसिकोऽन्वहं यः ।
जगत्त्रयख्यातिमयस्त्रिमार्गा-
त्रयीतनुस्पर्धियशःप्रतापः ॥ १० ॥

प्राचीनभूपोऽभवदश्मकीश-
स्ततः स्मरादप्यधिकेन येन ।
भृशं यशोभिः कुसुमावदातै-
र्व्यलेपि सोऽपि प्रसभं जिनेन्द्रः ॥ ११ ॥

सदा मदारम्भविजृम्भिणोऽपि
रणेषु वीक्ष्य त्रसतोऽरिवीरान् ।
स्मितं सुरौघैर्यदकारि यस्य
तदेव दिव्यानि यशांसि जातम् ॥ १२ ॥

वैराङ्गनालोचनवारिपूरै-
रन्यायवह्निः शमितो यदुर्व्याम् ।
निश्वासवातैरभिसृत्वरीणां
भस्मापि कुत्रापि निरासि तस्य ॥ १३ ॥

वृथाप्रयासो बलिजित् किमासी-
च्चतुर्द्रुमोऽभूदथ नाकलोकः ।
रसैव रत्नं सुषुवेऽथवेद-
मित्यूचिरे दातरि यत्र लोकाः ॥ १४ ॥

रराज संयातिरिति क्षितीन्दु-
र्वैरो वराङ्ग्या यदसिप्रगुण्णो ।
विवर्धितस्पर्धमुदारवेगौ
दिवं यशोवैरिगणावयाताम् ॥ १५ ॥

जानन् युगान्तेऽथ वियुक्तमिन्दु-
गङ्गाभुजङ्गेशवृषादिभिः स्वम् ।
मन्ये मुदा नृत्यपरो हरोऽपि
प्रभाविविक्तेषु यशःसु यस्य ॥ १६ ॥

कर्तुं न यस्मिन् किमपि प्रगल्भा
द्विट्प्राणपानात्ययवायुवल्भाः ।
व्रीडादिवाधो विषभृन्मिषेण
द्विषन्नृपाणामगमन् कृपाणाः ॥ १७ ॥

ईर्ष्यां परित्यज्य कृती यदीय-
माधाय रूपं नलकूबरोऽपि ।

मदेकचित्तां परचित्तवेदी[1]
बभाज रम्भां विरहज्वरार्ताम् ॥ १८ ॥
तस्मादहंयातिरधत्त भानु-
मतीप्रियः क्ष्मां यदसौ प्रवेष्टुम् ।
अवीविशद्बिम्बमिषादरातिः
स्वमेव मूर्त्यन्तरमग्रतोऽपि ॥ १९ ॥
विधाय वैरं सह येन वीराः
प्रकाममज्ञानतयेव गावः ।
चतुष्पदाः चोणिमिलत्करत्वा-
न्नतास्तृणं युक्तमधुर्मुखेषु ॥ २० ॥
एकोऽपि येन व्यतिषक्तकण्ठः
श्रीकण्ठ एव प्रथितः खलूग्रः ।
यस्यासिहत्कृत्तबहूग्रकण्ठ-
स्तेनोपमेयः क्व हलाहलेन ॥ २१ ॥
रश्मिर्विमानैरुपरि भ्रमद्भि-[2]
र्मा याहि नः श्रीरिति जायति स्म ।
अहर्निशं यद्भुवि निर्निमेष-
कपाटपक्ष्माणि निकेतनानि ॥ २२ ॥
बभार भूमीमथ सार्वभौमो
नृपः सुनन्दाहृदयाधिनाथः ।
चकर्ष जीवां[3] युधि संमुखानां
शरासनानामिव वैरिणां यः ॥ २३ ॥
अपि प्रभिन्ना रुधिरैररीणां
तदङ्गनास्रैरपि जातसेका ।
स्वसैन्यभारेण च दुर्धरापि
धरा करे येन सुखेन दध्रे ॥ २४ ॥
विद्याधरीणां निवहो वयस्याः
स्मरातुराः स्मेरयितुं सयत्नः ।
कलादहार्यस्य शुभैकवृत्ते-
र्न रूपमप्यस्य शशाक धर्तुम्[4] ॥ २५ ॥

१ परिचिन्त्य देवीं इति पाठान्तरम् ।
२ स्फुरद्भि— इति पाठान्तरम् ।
३ जीवा धनुर्गुणो जीवनवृत्तिश्चेत्यर्थे हलायुध इत्युभयार्थनिर्वाहः ।
४ कर्तुम् इति पाठान्तरम् ।

अजानता यस्य तनुत्विषैव
छायां वियत्येव भृशं विशीर्णाम् ।
इतस्ततश्चालयतार्कथाम्नि
छत्रं मुहुश्छत्रधरेण खिन्नम् ॥ २६ ॥
ततो जयत्सेन इति क्षितीशो
जिगाय शत्रून् सुगुणाधिनाथः ।
अलङ्घि वीरैर्भुवि सर्पिणीयं
चिरं नरेन्द्रैरपि नो यदाज्ञा ॥ २७ ॥
भुवेव भङ्गानसिनेव कम्पान्
शरासनेनेव नतीरतीव ।
प्रपाठिता यस्य युधि द्विषन्तो
मुखे तृणं तु स्वधियैव चक्रुः ॥ २८ ॥
खह्लिकाखेलनपुष्पलाव-
स्नानादिलीलाः शुभगस्य यस्य
ऐच्छन् न किं स्वस्वपदेषु काम-
चलाः स्थलारामजलाधिदेव्यः ॥ २९ ॥
यद्रूपशेषां तनुमारचय्य
श्रीविश्वरूपो रमते श्रियां किम् ।
यदद्भुताकारधरश्च विश्व-
चयीजयी चास्य सुतः स्मरोऽभूत् ॥ ३० ॥
मर्यादयोर्व्या च विभुर्द्विभार्यो
रोबीननामा[2] नृपतिस्ततोऽभूत् ।
विकम्प्य यस्यासिररीभमूर्ध्नि
पपात कान्ताकुचशङ्कयेव ॥ ३१ ॥
रणे मणिव्याप्तकिरीटकुम्भ-
तटोर्ध्वदोर्दण्डकृतप्रतिष्ठाम्
पटीपताकां भ्रमयन् प्रपेदे
प्रासादलीलां विजयश्रियो यः ॥ ३२ ॥
यस्य प्रतापं सृजता हरेण
करेण सस्वेदममार्जि भालम् ।
लग्नेन तद्भव्यलवेन तेन
तेने च नेत्रं ज्वलनाभिधानम् ॥ ३३ ॥

१ धीरै— इति पाठान्तरम् ।
२—ऽर्वाचीननामा इति पाठान्तरम् ।

कार्येच्छया यद्रिपुदुर्यशोय-
त्प्रतापयत्कीर्तिवितानगानैः ।
ध्वान्तोच्छ्रयं वा दिवसोदयं वा
ज्योत्स्नाचयं वा रचयन्तु लोकाः ॥ ३४ ॥

ततः सुयज्वा[1]धिपतिः पतङ्ग-
महा महाभोममहीधवो[2]ऽभूत् ।
अस्रैरसिञ्चन्त मुहुः स्वदेहं
यद्वैरिणस्त्रासगतेषु तप्ताः ॥ ३५ ॥

निपीय पीयूषरुचिं रुचेव
कृतस्थितिः कल्पशतानि यावत् ।
जगत्त्रयेऽप्यस्खलितं चलन्ती[3]
यदीयकीर्तिर्विरराज सिद्धा ॥ ३६ ॥

विशिष्यमाणप्रमदं यदङ्ग-
प्रवेशशोभाशुभगीकृताङ्गैः ।
दिक्पालवध्वो दयिते रसेन
परं परीरम्भभरं भजन्ते ॥ ३७ ॥

जानन् विभावं भवनाटकेऽस्मिन्
मायामयं सर्वमखर्वबोधः ।
रसैरभिन्नोऽभिनिनाय तोष-
रोषादिभावान् समयोचितान् यः ॥ ३८ ॥

जज्ञेऽथ राजायुतयाजिसंज्ञो
भासां[4] पतिर्यं स्मृतिभूर्निभाल्य ।
अमुं रतिर्मां च निरीक्ष्य मा भू-
दियं विखिन्ना[5]ऽभवदित्यनङ्गः ॥ ३९ ॥

सदाप्यहस्यन्त सुरप्रियाभिः
स्त्रियः प्रियालोकनविघ्ननिद्राः ।
स्वप्ने तु[6] यं प्राप्य मुदा तदाभि-
स्ताः प्रत्यहस्यन्त मुहुर्विलक्षाः ॥ ४० ॥

१ सुयज्ञोऽ—इति पाठान्तरम् ।
२—धरो— इति पाठान्तरम् ।
३ पतन्ती इति पाठान्तरम् ।
४—ज्ञस्तपापति— इति पाठान्तरम् ।
५ विपण्णा—इति पाठान्तरम् ।
६ प्रियं इति पाठान्तरम् ।

घनारिनारीनयनाम्बुनीरै-
र्यशोलता यस्य विभातु युक्तम् ।
प्रतापवह्निर्ज्वलितो यदेते-
र्जगच्चमत्कारकरं तदेव ॥ ४१ ॥

फलन्ति जन्मान्तर एव देवाः
सेवाकृतामित्यतुलं कलङ्कम् ।
भेत्तुं भवन्ति स्म दिशामधीशाः
सद्यःफलस्मेरितसेवको यः ॥ ४२ ॥

करेणुकाजानिरिलाप्रबोध-
मक्रोधनो नाम ततस्ततान ।
भुजंगमीगीतिषु यस्य दानं
निशम्य मुक्तो बलिनापि दर्पः ॥ ४३ ॥

नभोऽङ्गणे यस्य यशःप्रतापौ
विलेसतुर्भासुरगोलकाभ्याम् ।
पातालगर्तान्निहितोद्धृताभ्या-
मिवान्वहं चन्द्ररविच्छलाभ्याम् ॥ ४४ ॥

निरन्तरं त्र्यम्बकपादपूजा-
पुण्यात्मनां संयति निर्जितानाम् ।
न येन जह्रे परमार्थवृत्तिः[1]
स्वसेवकानां द्विषतामपि श्रीः ॥ ४५ ॥

अहो महीभारमहीयसा यः
क्लेशेन रीणोऽह्नि निशि प्रहृष्टः ।
आत्मानमालोकत योगनिद्रा-
स्वप्नेष्वसंभाव्यपदप्रतिष्ठम् ॥ ४६ ॥

भासाह्वया वल्लभया ततोऽस्मा-
द्देवातिथिर्भूविभुरुद्बभासे ।
स्पर्धां दधाना इव येन युद्धे
द्विषोऽपि देवातिथयो बभूवुः ॥ ४७ ॥

ययो गलश्यामलता किमद्य
तवेति देव्याभिहितो महेशः ।
व्यलोकत स्वं फणिराजमौलि-
मणौ मुदा यद्यशसि प्रकीर्णे[2] ॥ ४८ ॥

१—वृत्तिस्व—इति पाठान्तरम् ।
२ प्रकीर्णम् इति पाठान्तरम् ।

दिक्पालपूजाविधिभिस्त्वमेव
मया प्रयाणावसरेऽर्चितोऽसि ।
तत् किं निहंसीति गिरा निरासि
परेण युद्धापदि यत्प्रकोपः ॥ ४९ ॥
रजोजलार्चिष्कणतारकाणून्
क्षमाब्धितेजोऽम्बरवायुमूर्तिः ।
संख्याय सर्वज्ञविभुर्गुणालीं
यस्यास्त संख्यान् जगदात्ममूर्तिः ॥ ५० ॥
देवापतिः श्रीरुच इत्यथासीत्
तदीयसिंहासनशैलसिंहः ।
विदारयन् वैरिगजव्रजं यो
यशांसि मुक्ताविशदानि तेने ॥ ५१ ॥
निजाश्रुनीरैः स्नपिता द्विषद्भिः
प्रदीपिता मौलिमणीमृजाभिः ।
दशापि यत्पादनखा वितेनु-
र्दिशां दशानामपि दर्पणत्वम् ॥ ५२ ॥
आविश्य नारीरमरीगणेन
नेत्रानिमेषानुमितेन दृष्टः ।
पातालबालाभिरनायि रूपं
श्रुत्यैव यो लोचनगोचरत्वम् ॥ ५३ ॥
यस्य प्रतापस्तपनो नवीनः
सर्वत्र लब्धाभ्युदयोऽस्तहीनः ।
यो यः क्षितीशोऽत्यजदातपत्रं
तापं तनोति स्म न तस्य तस्य ॥ ५४ ॥
ज्वालापतिर्वैरिवनेऽथ शौर्य-
ज्वालालिमज्वालयदृक्षराजः ।
वृतः सितैर्यस्य यशोभिरिन्दु-
रवाप दुग्धोदधिवाससौख्यम् ॥ ५५ ॥
तटस्थकान्ताकुचदर्शनेन
प्रधावितान् कुञ्जरकुम्भबुद्ध्या ।
वने विनास्त्रैर्भुजलीलयैव
जिगाय सिंहानपि यद्विपक्षः ॥ ५६ ॥
सामस्त्यभावादधृतं वधूत्वं
त्रिलोचनः शोचति चेतसि स्म ।
स्त्रीत्वं गृहीत्वोज्झितमेव विश्व-
रूपस्तु यद्रूपनिरूपणेन ॥ ५७ ॥
यद्भूतले सच्चरितोदयाना-
मविश्रुतादृष्टरुजां प्रजानाम् ।
अमीलयद्ग्रन्थसुखोक्तिभाजां
निद्रेव मृत्युर्नयनानि काले ॥ ५८ ॥
सरस्वतीशो मतिनारभूप-
स्ततोऽभवत् पादनखेषु यस्य ।
अपाति बिम्बेन नृपैर्दशाशा-
क्षितीशताखेलनपल्वलेषु ॥ ५९ ॥
विकम्पतेऽसौ युधि पृष्ठमेत-
द्विरोधिनां दर्शयतीति येन ।
असौ च चापे च निरादरेण
विजिग्यिरे भूमिभुजो भ्रुवैव ॥ ६० ॥
गुणैः स्थितं यद्धृदि कार्मुकस्य
न को मुहुः कामवशालिलिङ्ग ।
न कोधिकं यद्गुणगानगर्भ-
मुपांशु चित्तेशमुखं चुचुम्ब ॥ ६१ ॥
स्वयंकृतानामपि कीर्तनानां
संख्यां स नाबुध्यत बुद्धसर्वः ।
जगत्पवित्रीकरणोल्बणानां[1]
यस्मिन् गुणानामिव पद्मयोनिः ॥ ६२ ॥
नृपस्त्वसु[2]र्नाम कलिन्दकन्या-
पतिस्ततो भूषयति स्म भूमिम् ।
त्रैलोक्यदीपत्विषि यत्प्रतापे
पतङ्गवद्भाति पतन् पतङ्गः ॥ ६३ ॥
विधाय पूजां रणमण्डलस्य -
क्षतेभकुम्भच्युतरत्नपुष्पैः ।
द्विषां ज्वलन्तीरगिलत् प्रताप-
प्रदीपिका यत्करवालयोगी ॥ ६४ ॥
वामाविनोदावसरेऽपि विश्व-
जयज्वलन्मोहजयोज्ज्वलस्य ।

१—ज्ज्वलानां इति पाठान्तरम् ।
२ नृपः शिशु—इति पाठान्तरम् ।

पपात यस्योपरि पुष्पवृष्टि-
रिवाभितो मन्मथबाणवृष्टिः ॥ ६५ ॥
इयद्वियद्यस्य पदं वदन्ति
शिरोरुहं यस्य च पश्य ताभ्याम् ।
आदायि यद्दानपयोनिदान-
यशोऽम्बुजाङ्कोऽलिमरालकेलिः ॥ ६६ ॥
रथंतरीजानिरथो पृथुश्री-
रिलाधिपोऽभूदलिनाभिधानः ।
महाहवे यत्प्रतिघाग्निधूम-
कृपाणसङ्गो द्विषतां दिवेऽभूत् ॥ ६७ ॥
केनापि भग्नं शिशुनापि नाकं
क्वास्ते गुणश्रीरपि रोहितस्य ।
संभाव्यते शार्ङ्गमपूर्वमेव
केनोपमेयं तदमुष्य चापम् ॥ ६८ ॥
स्निग्धा युवानस्तरुणीषु ताभि-
र्येदात्मकत्वेन रहः स्मृतास्ते ।
इति त्रिलोकीमिथुनानि तुल्य-
प्रीत्यैव किं तुल्यरतानि नासन् ॥ ६९ ॥
भिन्नोऽपि सत्कर्मरसेन सप्त-
द्वीपावनीभारभरेण तप्तः ।
खेदापनोदाय पपावमुष्य-
न्मना वधूनाममृताधरोर्मीः ॥ ७० ॥
ततो रिपुक्ष्मापचमूनिकारं
चकार दुष्यन्त इति क्षितीशः ।
चतुर्भिराभादनुजैर्भुजैर्वा
चतुर्भुजः श्रीपरिरम्भणे यः ॥ ७१ ॥
स्वयं कनिष्ठाङ्गुलिकोटिदत्त-
प्रसूनपत्रार्पितपूर्वशोभम् ।
पाणिद्वयं मूर्ध्नि विधाय चक्रे
स्तवक्रियां यस्य विरोधिवर्गः ॥ ७२ ॥
विचेषु वर्गेषु पुरःस्फुरत्सु
यत्कार्मुके संगररङ्गभाजि ।
द्विपद्घटापाटननाटकैक-
नटोपमभ्रूरनटन्नटीव ॥ ७३ ॥
पातालयात्रासु गतस्य वाचा-
मगोचरं किंचन यस्य रूपम् ।
पातुं प्रमोदाय भुजंगमाना-
मगामि कामं नयनेषु कर्णैः ॥ ७४ ॥
विश्वत्रयीधवलनव्यसनेन यस्य
दामोदरोदरमपि प्रविवेश कीर्तिः ।
तस्या बभौ पदमदः कथमन्यथास्मिन्
नाभीपथे सितकुशेशयकैतवेन ॥ ७५ ॥
चक्रे कल्पतरुर्निरुञ्छनविधिं चेलाञ्चलैश्चञ्चलै-
स्तेने चामरकर्म चामरगवी लीलोल्लसद्वालधिः ।
उद्गीतस्य यदीयदानयशसो रेजे च नीराजना
प्रायः प्रीतिविकम्पितासु दिविषच्चूलासु चिन्तामणिः ॥ ७६ ॥
निःशेषप्रतिपन्थिपार्थिवचमूपाथोधिमन्थोद्धुरः
साम्राज्यश्रियमाप्य यः समतनोच्चक्रं क्रतूनां तथा ।
मन्ये येन तदुत्थधूमलहरीसंपातसंपादिता-
मद्यापि क्रतुपूरुषो न वपुषि श्यामां रुचं मुञ्चति ॥ ७७ ॥
उदन्वानुन्मीलद्बहलहरिमज्जत्प्रवहणः
परिभ्रश्यच्चूलाशिखरविषमान्ताः क्षितिभृतः ।
अटव्यः संघट्टज्वलिततरवो यद्बलभरै-
र्विलोले भूगोले श्रित इति विपक्षैः सपदि यः ॥ ७८ ॥
चन्द्रक्षीरसमुद्ररुद्रशिखरिव्यालेन्द्रमन्दाकिनी-
मन्दारद्रुमहारतारकमुखाः सर्वेऽप्यखर्वत्विषः ।
वीरश्रीनिलयस्य यस्य यशसि त्रैलोक्यकुक्षिंभरौ
नेत्रान्ते यदवश्यमस्य तदमी निर्माणकर्माणवः ॥ ७९ ॥
श्यामश्रीके किमपि विपुले स्वर्गदण्डप्रणाली-
पालीलीलाभृति विधुसुधाकूपरुङ्गीरसिक्ते ।
स्फारा ताराततिरतितरामम्बरक्षेत्रदेशे
दृश्या यस्य प्रतिगुणयशोवल्लिबीजावलीव ॥ ८० ॥
प्रेमातिरेकरसमग्नहृदोऽप्युपांशु-
लीलावतीललितवेणिविलोकनेन ।
आसन् रणाग्रयदसिस्मरणाद्विलीन-
कामाः परे कृपणमीलितकातराक्षाः ॥ ८१ ॥
फूत्कारैः फणिपुंगवं फणिगणो गङ्गां तरङ्गस्वनै-
र्धर्मो मन्द्ररवैरवैति तमपि स्वःकुम्भिनं जम्भजित् ।

अस्माभिर्वेत बुध्यतां कथमयं स्वामीति तारा व्यधु-
श्चन्द्रे चिह्नमिवाङ्कनैस्त्रिभुवनभ्रान्तासु यत्कीर्तिषु ॥ ८२॥

लीलावापीसरसिजवने भद्रकुम्भीन्द्रकुम्भ-
क्रोडे कान्तावदनशशिनि द्वारवीरासिदण्डे ।
खेलं खेलं स्वयमिह मुहुर्यद्द्वितीया स्थिरत्वं
लोलापि श्रीरभजत गृहे मार्गणानां गणस्य ॥८३॥

वीरोत्तंसस्य यस्याभिनवशशिसितैकातपत्रं प्रताप-
क्ष्मापालं सुप्रतिष्ठं नयनशिखिमिषाद्भालपट्टे भवस्य।
नागेन्द्रोऽद्यापि नीराजयति मणिद्युतैर्यद्गुणग्रामगीत-
प्रीत: कम्प्रै:शिरोभि:स्फुरितसु[1]रतटिन्यम्बुकम्बुप्रणादे॥८४॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यकविनरेन्द्रचूडामणि-
श्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्रीबालभारतनाम्नि
महाकाव्ये वीराङ्के आदिपर्वण्यादिवंशावतरणे पू-
रुप्रमुखाष्टादशराजवर्णनो नाम द्वितीय:
सर्ग: ॥ २ ॥ * *

॥ श्री: ॥

॥ निष्पक्षपातविवेचकसभ्या विज्ञाप्यन्ते ॥

हे सभ्या: प्रणम्य युष्मानेतदद्भुतमेकं वृत्तं प्रमोदयितुकामा निवेदयामस्तद् विद्वाङ्कुरुत । यत् प्रसिद्धमुपचक्षुर्विपरीतदर्शनं नाम यद्युक्ताभ्यामक्षिभ्यां विपरीतं तद्रूपमालोच्यते ऊर्ध्व-मूलाध:शाखादि, तज्जातीयमपरमेकमस्माभिरन्त:करणस्योपान्त:करणं विपरीतदर्शनमुपलब्धं, विधवाविवाहप्रवर्तकानां तत्सहायानां च रण्डासु दुर्वृत्तासु करुणा नाम, यदावेशितचित्तेन सर्वोयं प्रमाणप्रपञ्चो बाधकोपि साधक इव लक्ष्यते। तथाहि, तैत्तिरीयारण्यकस्य षष्ठप्रपाठके आहिताग्न्यौर्ध्वदेहिकमन्त्रसमुदायघटक एको मन्त्रो विधवाविवाहलिङ्गत्वेनाभिमन्यते तथाविधै: । वास्तविकस्तु तन्मन्त्रस्यायमर्थ: । हे नारि त्वं इतासुं गतप्राणं एतं देहं पतित्वेनाभिमन्यमाना सती तस्य समीपे शेषे, (नैतद् युक्तं, नायं देहस्तव पति:, किं त्वेतद्देहस्याधिष्ठाता जीव:) अत 'उदीर्ष्व' ऊर्ध्वं गच्छ (क्व) यत्र तव पाणिग्राहवान् जीव: एतच्छरीरस्याधिष्ठाता तं लोकं मर्त्यलोकादन्यम्, अभ्येहि उपागच्छ, तत्र च तव पाणिग्राहवान् इह लोके एकवारमूढामपि त्वां पुनस्तस्मिन् लोके भार्यामिच्छति तस्य पत्यु: एतच्छरीराधिष्ठातु: 'एतद्' इदमेव यद् वहसि, 'जनित्वं' जायात्वं प्राप्नुहि । इति। सायणाचार्यस्य चात्रैवाभिप्राय: । यतस्तेन दिधिषोरित्येतत्पुनर्विवाहेच्छोरित्येवं विव्रियते । अन्यथा विधवां वोढुमिच्छोरिति व्याचक्षीत। किं च एतदित्येतज्जनित्वमित्यत: पूर्वं योजयता इदमेव जायात्वं प्राप्नुहीत्यर्थतात्पर्यकत्वं प्रत्यायितं, मर्त्यलोकस्यपुरुषान्तरनिरूपितजायात्वाभिप्रायकत्वे तु निरूपकभेदात्तस्य भिन्नत्वेनैतदित्यसंगतं स्यात् । स्पष्टतरं चैतन्मृतशरीराधिष्ठातृनिरूपितजायात्वस्य एतज्जनित्वमित्यादिपदप्रतिपाद्यत्वेनाभिप्रेतत्वमेतदधिष्ठातुरेव दिधिष्वादिपदप्रतिपाद्यत्वेनाभिप्रेत त्वं चैतत्सदृशबह्वृचमन्त्रस्य सायणाचार्यीयभाष्यादवसीयते, तथा च तद्भाष्यम् ।

"हे नारि मृतस्य पत्नि जीवलोकं जीवानां लोकं स्थानं गृहमभिलक्ष्य उदीर्ष्व अस्मात्स्थानादुत्तिष्ठ इरगतो आदादिक: गतासुम् उत्क्रान्तप्राणम् एतं पतिम् उपशेषे तस्य समीपे स्वपिषि तस्मात्त्वं एहि आगच्छ यस्मात्त्वं हस्तग्राभस्य पाणिग्राहं कुर्वतो दिधिषो: गर्भस्य निधातु: तव पत्यु: संबन्धादागतम् इदं जनित्वं जायात्वम् अभिलक्ष्य संबभूय संभूतासि अनुसरणनिश्चयम् अकार्षी: तस्मादागच्छ" । इति । इत्थं चात्र दिधिष्वादिपदमेतत्पतिपरत्वेन व्याचक्षाण आचार्यसायण: कथं शून्यहृदय इव तैत्तिरीयारण्यकमन्त्रं तस्या: सत्या: पुरुषान्तरानुसरणोपदेशपरमभिप्रेयात् ।

असंदर्भसिद्धं कथमपि श्रुतितात्पर्यविषयत्वेन संभावयितुमशक्यं विधवोद्वाहिभि: स्वीयबोधातिरेकेण परिकल्प्यमानमेतन्मन्त्रार्थं तत्परितोषायाभ्युपगम्यापि ब्रूमो, भवत्वस्य पुरुषान्तरानुसरणोपदेशपरता तथापि पुनर्भूलिङ्गमेतत्स्यात्र तु पुरुषान्तरानुसरणस्य धर्म्यतालिङ्गम् । दिधिषुपदस्य पुनर्भूप्रतिबोधकस्य सत्त्वात् । तस्याश्च

"मृते भर्तरि तु प्राप्तान् देवरादीनपास्य या ।
उपगच्छेत्परं कामात्सा तृतीया प्रकीर्तिता" ॥

इति प्रभृतिनारदबोधितस्वैरिणीत्वात् । किंच साक्षाद्विधेधे जागरूके मन्त्रलिङ्गानामार्थवादिकलिङ्गानामैतिहासिकाचाराणां च विध्युन्नायकत्वकल्पनाया: केवलं बालिशबुद्धिविलसितत्वमेव । केवलमाकाङ्क्षितस्यार्थस्यान्यतोऽलाभेऽर्थवादतस्तत्कल्पना यथा रात्रिसत्रन्यायेन फलस्य । अविरोधे वा प्रमाणान्तरेण स्मृत्यादिभि: संवादेऽपि वा युक्ता मन्त्रलिङ्गादीनां तत्कल्पना । अन्यथाऽऽश्वमेधिकेन मन्त्रलिङ्गेन, सुब्रह्मण्यानिगदस्थेनेन्द्रकर्तृकव्यभिचारगमकेन मन्त्रवर्णेन, भगवतो नन्दनस्य गोपाङ्गनासङ्गवर्णनपरेणेतिहासपुराणादिना च

---

१ स्फुरति इति पाठान्तरम् ।

व्यभिचारस्य धर्म्यतायाः श्रौतविश्वरूपोपाख्यानबलेन ब्राह्मणानामपि सुरापानस्य पापाजनकतायाश्च कल्पनाप्रसङ्गात् । तस्मात्स्मृतिशिष्टाचाराद्यनुरोधेन विधिप्रतिषेधविरुद्धानामर्थवादमन्त्रलिङ्गादीनामस्वारसिके ऽप्यर्थे तात्पर्यं समुचेयं न पुनरापाततः प्रतीयमाने बलवन्मानविरुद्धे ऽर्थे इति सांप्रदायिकसिद्धान्तः । प्रकृते तु प्रदर्शितमन्त्रस्य स्वरससिद्धेर्थे श्रुतिस्मृतिशिष्टाचाराविरुद्धे संभवति तद्विरुद्धे ऽस्वारसिके ऽर्थे श्रुतितात्पर्यमुत्प्रेक्ष्येमं बलवदनर्थावहमधर्ममुपोद्बलयतां महदिदं धार्ष्ट्यं सुव्युत्पन्नानां धार्मिकाणां कर्णान्तःकरणदाहकारीत्यलं खण्डनार्थयाप्यदभ्रतच्चर्चया । इति शम् ॥

काशीस्थराजकीयपाठशालायाम् { धर्मशा॰ राजारामशास्त्री
सांख्यशा॰ बालशास्त्री

MAX MÜLLER'S TRANSLATION OF THE RIG-VEDA.

॥ श्रीः ॥

॥ पांडित्यविवेकः ॥

रायल् एशियाटिक् सोसाइटी जर्नल् नामकग्रन्थस्य तृतीयखण्डस्य सप्तषष्ट्यधिकाष्टादशशतपरिमितखिष्टाब्दे मुद्रितस्य प्रथमभागस्य दर्शनात् एतदालोचनविषये मम मतिरासीत् सातु मतिरस्मिन्नेवाब्दे मुद्रितस्य ऋग्वेदसंहिता प्रथमभागस्य सहसालाभात् कुतूहलाक्रान्तहृदयम्मां प्रथममेकस्य मन्त्रस्यार्थम्पर्य्यालोचयितुं समादिशति तत्सप्रमाणम्प्रथममेकमन्त्रव्याख्यानं पर्य्यालोच्यते अत्र चेद्विदुषामाग्रहो भवेत्पत्रान्तरे मन्त्रान्तरम्प्रकाश्यते ऽस्माभिरिति ॥

विज्ञापनमेतत् पंडितमंडलेषु ।

कुसंस्कारांधतमससमाच्छन्नानां मद्देशीयाः पंडिता एव पंडिताः ते यद्वदंति तदेव साधु अस्माकं शास्त्रमेवशास्त्रं तत्र यद्वर्त्तते तदेवमंगलं तद्विपरीतममंगलमित्यादि स्थिरनिश्चयरूपपंकनिमग्नानां सत्यपि साक्षात् प्रतीयमानपदार्थसार्थविद्योतकमोहध्वांतविनाशकापरदेशीयदूरदर्शिनिकरकृतिचमत्काररूपमाध्यंदिनशारददिवाकरकरप्रचारे निमीलितनयनानामार्य्यावर्त्तवासिनामग्रतः किमपि देशाचारविरुद्धं वक्तुं नोत्सहामहे वयं, यतस्ते सदसदविवेच्य विद्यावलमनालोच्य अयं विरुद्धवादी नास्तिक इति अस्मान् प्रत्याक्रुश्य कृपाणपाणयः पश्चाद्धावंति किंकरोमि काप्यपक्षपातिनी विवेचनाशक्तिः स्वतएवाविर्भूता सततमेवास्मानुत्तेजयति नाच्छादनीयं प्रज्ञावतां प्रज्ञानैपुण्यमिति अतएव यातुवाशिरः भवतु वा जगद्विपरीतं त्यजंतु वा बांधवाः कथयामः समुचितमिति श्रुतमस्माभिः पुरा प्रलयपयोधिजले निमग्ना वेदा अवतीर्य मीनरूपेण संरक्षिताः स्वयं भगवता वासुदेवेन तदर्थं पुरातनाः पुराविदः कतिवानतं प्रशशंसुः केवानतंमहत्कारिणं विजानंति । किंत्विदानीं महर्षिसायनकृतभाष्यरूपसागरे निमग्नान् पुनरेव वेदानुद्धारयतां भगवद्विभूति विशेषाणां पंडितमंडलमंडनीभूतानामुपद्वीपवासिनां श्रीमन्मोक्षमूलरादीनां (1) दूरेतिष्ठतु प्रशंसावादः तिरोभवतु च क एतदिति विज्ञानं परन्तु कृतमन्त्रसिद्धिना साक्षात्कृतदेवेनास्मद्देशीयब्राह्मणेन न कृतं मोक्षमूलरादिकृतमेतदितिमत्वा कोपिन श्रोतुमिच्छति तत्कृतयथार्थवेदव्याख्यानं परिगणय्यचास्मान् नास्तिकपदवीषु निन्दयिष्यंति च मुहुर्मुहुरनभिज्ञात शास्त्रतात्पर्या अपरिचालितबुद्धय आर्य्यावर्त्तवासिनो नामतः ।

अथ नास्वाद्यते चेत् पित्तदूनरसनेनमधुररसः नाघ्रायते चेत् विगतघ्राणेन सुरभिगंधः न स्पृश्यते चेत् विनष्टत्वचासलिलशैत्यं न श्रूयते चेत् वधिरेण मधुरः स्वरः न दृश्यते चेदंधेन पार्व्वणशारदसुधाकरकरः तेन भवति कदाचिदमीषां मधुररसादीनां नावस्थां तरता विड़म्बनैव प्रतिभाति तदनास्वादनकारिणां आस्वादयंति च सादरं विगतव्याधयः सुकृतिनः एवमेवमनुचिंत्य धीरवर श्रीमन्मोक्षमूलरादिना इंग्लंडीय भाषया कृतं अभिनवं वेदव्याख्यानं संस्कृतभाषया अनूद्यक्रमशः प्रकाश्यते अस्माभिः श्रोताचेत् कोपिभारतवर्षीयः श्रोष्यति सएव अन्यथा श्रोष्यंत्येव अपरदेशीया युक्तिशास्त्रविशारदा अमुग्धाविदग्धाअन्ततः शृणोत्येव सर्वभूतसमदर्शी अपक्षपातीपरमेश्वरः प्रभुरेवेति ।

ऋग्वेदस्य प्रथमाध्याये प्रथमाष्टके प्रथममंडले षट्सुसूक्तेषु वर्गेष्वेकादशसुद्वादशसु च वायुदैवतयोरिन्द्रमरुतोः सूक्तं ।

युञ्जन्ति ब्रध्नम् अरुषम् चरन्तम् परि तस्थुषः । रोचन्ते
रोचना दिवि ॥

सायनाचार्यकृतभाष्यम् ।

इन्द्रोहि परमैश्वर्ययुक्तः । परमैश्वर्यम् चाग्निवाय्वादित्य नक्षत्ररूपेणावस्थानादुपपद्यते । ब्रध्नम् आदित्यरूपेणावस्थितम् अरुषम् हिंसकरहिताग्निरूपेणावस्थितम् चरन्तं वायुरूपेण सर्वतः प्रसरन्तम् इन्द्रम् परितस्थुषः परितोवस्थितालोकत्रयवर्तिनः प्राणिनो युञ्जन्ति स्वकीये कर्मणि देवतात्वेन सम्बद्धं कुर्वन्ति तस्यैव इन्द्रस्य मूर्त्तिविशेषभूता रोचना नक्षत्राणि दिवि द्युलोके रोचन्ते प्रकाशन्ते ।

(1) Max Müller.

अस्य मन्त्रस्य विल्सनेन इङ्गलण्डीयभाषया कृतस्यार्थस्य संस्कृतानुवादः ।

परि सर्वतः तस्थुषः स्थितवन्तः अर्थात् त्रिलोकवासिनः इन्द्रम् युञ्जन्ति अर्थात् इन्द्रेण सह मिलिताभवन्ति किं स्वरूपन्तमित्यपेक्षायाम् । ब्रध्नम् सूर्य्यरूपम् अरुषम् अग्निरूपम् चरन्तम् वायुरूपम् रोचना दीप्तिरूपम् कास्तारोचना इत्यपेक्षायाम् दिवि रोचन्ते अर्थात् या दीप्तयः आकाशे दीप्यन्ति नक्षत्रादिरूपेणेतिभावः ।

तथा बेम्फिना ।

अर्थात् ते तस्थुषः स्थितान् परि परितः चरन्तम् भ्रमन्तम् अरुषम् रक्तवर्णम् ब्रध्नम् सूर्य्यम् युञ्जन्ति सं योजयन्ति अर्थात् भूषयन्ति । रोचना दीप्तयः तस्यैवेतिभावः दिवि आकाशे रोचन्ते दीप्यन्ति ।

तथा लाङ्ग्लूइसेन ।

परि परितः तस्थुषः अर्थात् अग्निकुण्डस्य चतुःपार्श्वस्था ब्रध्नम् रथम् प्रभोरितिभावः युञ्जन्ति सज्जी कुर्वन्ति । कीदृशम् रथमित्यपेक्षायाम् । अरुषम् उज्ज्वलवर्णम् चरन्तम् वेगवन्तम् रोचनाः प्रातरग्नयः दिवि आकाशे रोचन्ते दीप्यन्ति तस्मिन्नेवकाले इतिभावः ।

तथा मोक्षमूलरेण ।

चरन्तम् परि तस्थुषः परितस्स्थितवन्तः ब्रध्नम् उज्ज्वलम् अरुषम् (१) रक्तवर्णाश्वम् युञ्जन्ति सज्जीकुर्वन्ति । रोचनाःज्योतींषि दिवि आकाशे रोचन्ते दीप्यन्ति ।

(१) तर्कयाम्यत्रसूर्य्यस्य रक्ताश्वत्वेन वर्णनं ।

इदम् सूक्तम् घोरपुत्रस्य कण्वस्य, अस्यगायत्रीछन्दः अनुमीयते चात्रमन्त्रे वर्ण्यते आकस्मिकसूर्य्यं इति अत्रनिरूपित उज्ज्वलदिवसाधिदेवतात्वेनइन्द्रः यस्याश्वः सूर्य्यः सहगामिनो मरुतः । अरुषशब्दो रक्तवर्णपरिचायकोपि अत्रहि अश्वम् अर्थादुदयन्तं सूर्य्यम् वक्ति ।

यद्यपि चायं शब्दः रक्ताश्वम् वह्निशिखाम् वा प्रातर्ज्योतींषिच बोधयति ।

तथाप्यस्मिन्मन्त्रे अरुषशब्दं विशेष्यङ्कृत्वा अस्यविशेषणत्वेन ब्रध्नशब्दो निरूपितः ।

यावद्बुद्धौप्रतिभाति तावद् ज्ञायते ब्रध्नशब्दः सामान्यतः शक्त्या उज्ज्वलवर्णवाची कदाचित्पीतवर्णस्य उज्ज्वलपिंगलवर्णस्य वा वाचको भवितुमर्हति अस्य सोमरसपरत्वस्य दृष्टत्वात् ।

एकाभाषा स्थितशब्दस्य भाषान्तरेण तत्त्वतो निरूपयितुमशक्यत्वात् स्वल्पतो वैषम्यात् एवमेवसन्देः । भाषान्तरेण वेदव्याख्याने बहुशोनिपतिष्यति ।

रक्तार्थे विशेषणवाची अरुष शब्दः ।

७ मंडलम् ९७ सूक्तम् ६ ऋक् । तम् सग्मासः अरुषासः अश्वाः बृहस्पतिम् सहवाहः वहन्ति नमः न रूपम् अरुषम् वसानाः ।

३ मं· १ सू· ४ ऋ· । श्वेतम् जज्ञानम् अरुषम् महित्वा ।

३ मं· १५ सू· ३ ऋ· कृष्णासु अग्ने अरुषः वि भाहि ।

३ मं· ३१ सू· २१ ऋ· अन्तर (इति) कृष्णान् अरुषैः धाम-भिःगात् ।

६ मं· २७ सू· ७ ऋ· यस्य गावौ अरुषा: ।

७ मं· ७५ सू· ६ ऋ· प्रति द्युतानम् अरुषासः अश्वाः चित्राः अदृश्रन् उषसम् वहन्तः ।

४ मं· ४३ सू· १२ ऋ· हिरण्य-वर्णम् अरुषम् सपेम ।

१ मं· ११८ सू· ५ ऋ· परि वाम् अश्वाः वपुषः पतङ्गाः वयः वहन्तु अरुषाः अभी के ।

४ मं· ४३ सू· ६ ऋ· घृणा वयः अरुषासः परि ग्मन् ।

५ मं· ७३ सू· ५ ऋ· परि वाम् अरुषाः वयः घृणा वरन्ते आ-तपः ।

१ मं· ३६ सू· ९ ऋ· वि धूमम् अग्ने अरुषम् मियेध्य सृज ।

७ मं· ३ सू· ३ ऋ· अच्छ द्याम् अरुषः धूमः एति ।

७ मं· १६ सू· ३ ऋ· उत धूमासः अरुषासः दिविस्पृशः ।

१० मं· ४५ सू· ७ ऋ· इयर्त्ति धूमम् अरुषम् ।

१ मं· १४१ सू· ८ ऋ· द्याम् अंगेभिः अरुषेभिः ईयते ।

२ मं· २ सू· ८ ऋ· सः इधानः उषसः राम्याः अनु स्वः न दीदेत् अरुषेण भानुना ।

३ मं· २९ सू· ६ ऋ· अश्वः न वाजी अरुषः वनेषु आ ।

४ मं· ५८ सू· ७ ऋ· अरुषः न वाजी काष्ठाः भिन्दन् ।

१ मं· ११४ सू· ५ ऋ· दिवः वराहम् अरुषम् ।

५ मं· ५९ सू· ५ ऋ· अश्व-इव इद् अरुषासः ।

५ मं· १२ सू· २ ऋ· ऋतम् सपामि अरुषस्य वृष्णः

इह वृषन् शब्दस्य योर्थः स उपरिष्टाद् वक्ष्यते (१ मण्डलम् ८५ सूक्तम् १२ ऋक् व्याख्यां पश्य) ।

५ मं· १२ सू· ६ ऋ· ऋतम् सः पाति अरुषस्य वृष्णः ।

६ मं· ८ सू· १ ऋ· पृक्षस्य वृष्णः अरुषस्य नु सहः प्र नु वोचम् ।

६ मं· ४८ सू· ६ ऋ· श्यावासु अरुषः वृषा ।

३ मं· ७ सू· ५ ऋ· जानन्ति वृष्णः अरुषस्य शेवम्

एकच्च आगतम् वृषन् अरुष इत्यतस्तडिदग्नेर्नाम ।

१० मं० ८९ सू० ९ ऋ० नि अमित्रेषु वधम् इन्द्र तुम्रम् वृषन् वृष्णानम् अरुषम् शिशीहि ।

१० मं० ४३ सू० ९ ऋ० उत् गायताम् परशुः ज्योतिषा सह विरोचताम् अरुषः भानुना शुचिः ।

१० मं० १ सू० ६ ऋ० अरुषः जातः पदे इलायाः ।

६ मं० ३ सू० ६ ऋ० नक्तम् यः ईम् अरुषः यः दिवा ।

१० मं० २० सू० ९ ऋ० कृष्णः श्वेतः अरुषः यामः अस्य ब्रध्नः ऋज्रः उत शोणः ।

इह प्रत्येक वर्णस्य भाषान्तरेण पृथक् २ कथनेष्वसामर्थ्यमस्माकम् ।

बहुधा सोमार्थे आगतः अरुष शब्दः ।

९ मं० ८ सू० ६ ऋ० अरुषः हरिः ।

९ मं० ७१ सू० ७ ऋ० अरुषः दिवः कविः वृषा ।

९ मं० ७४ सू० १ ऋ० वाजी अरुषः ।

९ मं० ८२ सू० १ ऋ० अरुषः ब्रह्मा हरिः ।

९ मं० ८९ सू० ३ ऋ० हरिम् अरुषम् ।

९ मं० १११ सू० १ ऋ० अरुषः हरिः ।

(९ मण्डलम् २५ सूक्तम् ५ ऋक् एवं ६१ सू० २१ ऋ० पश्य)

९ मण्डले ७२ सू० १ ऋचि अरुषः सञ्ज्ञा शब्दो रक्ताश्व बोधे ।

अरुष शब्दः सञ्ज्ञा वाची ।

एकस्मिन् सूर्य्यस्य रक्ताश्वे किं वा अग्नेर्द्वयोर्वा बहुषु रक्ताश्वेषु ।

१ मं० ६ सू० १ ऋ० युञ्जन्ति ब्रध्नम् अरुषम् ।

१ मं० ९४ सू० १० ऋ० यत् अयुक्थाः अरुषा रोहिता रथे ।

१ मं० १४६ सू० २ ऋ० रिहन्ति ऊधः अरुषासः अस्य ।

२ मं० १० सू० २ ऋ० श्रुयाः अग्निः-हवम् मे-श्वावा रथम् वहन्तः रोहिताः वा उत अरुषा ।

इह वर्णत्रयम् दर्शितम् अरुषो रोहितादन्यो बुभुत्सितः ।

४ मं० २ सू० ३ ऋ० अरुषा युञ्जानः ।

४ मं० ६ सू० ९ ऋ० तव त्ये अग्ने हरितः-रोहितासः अरुषासः वृषणः ।

पुनरपि वर्णत्रयविशिष्टा अश्वाः पृथक् २ प्रतीयन्ते, यथा हरितः रोहितः अरुषश्च ।

८ मं० ३४ सू० १७ ऋ० ये ऋज्राः वात-रंहसः अरुषासः रघुस्यदः ।

इहारुषोविशेष्यवाची अन्यत्सर्वन्तद्विशेषणम् इदमपिसम्भवति अत्रसर्वं विशेषणम् आगामिमन्त्रस्याशुशब्दस्य । चक्षुशब्दोऽपि विशेष्यरूपस्य कस्यचिद्रक्तवर्णस्य वाचकः तदत्र न बाधकम् पश्यतु ।

१ मं० ६ सू० १ ऋ० । एवं ९४ सू० १० ऋ० ।

७ मं० १६ सू० २ ऋ० स योजते अरुषा विश्व-भोजसा ।

७ मं० ४२ सू० २ ऋ० युंक्ष्व-हरितः रोहितः च ये वा सद्मन् अरुषा ।

इहारुष आयातीमेघार्थे सचमेघः वृत्रइव इन्द्रस्य शत्रुत्वेन निरूपितः स स्वर्गाद्वै जलम् तदपसारयितुं यतते इन्द्रो वायुश्च ।

१ मं० ८५ सू० ५ ऋ० उत अरुषस्य वि स्यन्ति धाराः ।

५ मं० ५६ सू० ७ ऋ० उत स्यः वाजी अरुषः ।

इहारुषार्थो मेघः परन्तु महदश्वेष्वेकस्सम्भवति ।

॥ रूढौ सूर्य्यदेवस्य नाम अरुषः ॥

अन्यस्मिन्मन्त्रे अरुषः रक्तार्थे विशेषणवाची अथवा कस्यचिदश्वस्य नाम अपरस्मिन्नपि मन्त्रे (योऽस्माभिर्ग्रन्थान्तरे लिखितः) अरुषस्सूर्य्यदेवस्य नाम समायातः यथा प्रातर्दीप्यमानो देवः । मयायदेवं व्याख्यातम् ।

तत्र कस्मिंश्चिन्मन्त्रे तादृशार्थे केचिद्विप्रतिपद्यन्ते तद्वयन्त्र प्रत्याख्यास्यामः येन कस्य कस्यापि मन्त्रस्य अर्थान्तरमपि भवितुमर्हति । एवमपिसम्भवति अरुषार्थे प्रकटने प्रातः कालस्य सूर्य्यस्य वैदिकदेवस्य वा (ग्रीकभाषायां इरोस् इति शब्दस्य निदानन्धातुः ग्रन्थान्तरे मया दर्शितः) शङ्के इतरे मादृशा इव न मन्यन्ते चात्रविषये ।

तथा सर्वे मन्त्रा ये मया पर्य्यालोचिताः तेमन्त्रा अपि ये मया त्वया परित्यक्तुमभीप्सिता अरुषं प्रातः कालसूर्य्यदेवार्थे पर्य्यवसितं संज्ञार्थे सङ्क्रमयितुं विशेषणार्थात्केवल संज्ञार्थाद्वा प्रकृष्टं कथयन्ति ।

ए तदपि वक्तुं शक्यते यत्रारुषशब्दो देवार्थे आयातः

तत्र सूर्य्यः इन्द्रोऽग्निर्वा अस्माभिस्तात्पर्य्यतो नियुज्यते, एव मपि यदि कोपि वदेत् तदपि किञ्चित्सु सङ्गतम्भवति ।

तस्य देवस्य मूर्त्तिः प्रातः किरणो वा उज्ज्वलाकाशो वा प्रातस्सूर्य्यो वा भवति ।

किन्त्वयमन्येषाञ्चाम्नां सूचकः तच्चान्यच्चाम प्रथममस्मिन्नेवार्थे आसीत् पश्चात्समयविशेषानुसारेण पृथक् २ देवानामपि बोधको भवति ।

१ मं· ६ सू· १ ऋ· युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषमित्यत्रारुषार्थोऽस्माभिस्सञ्ज्ञार्थेऽश्वो रक्ताश्वो वा सङ्गमयितुंशक्यते परन्तु सूक्तस्य ऋषिम्प्रष्टुं शक्नुमः रक्ताश्वस्याशयः कः किंवात्मानमेवपृच्छामीति रक्ताश्वस्य कोऽभिप्रायः इति जिज्ञासायाम् प्रातस्सूर्य्यः प्रातःकिरणो वा ।

मन्त्रान्तरेऽस्यार्थो रक्ताश्वो न सम्भवति केवलं रक्तवर्ण एव तात्पर्य्यम् तस्माद्रक्तवर्णनामाप्रातर्देवः प्रातस्सूर्य्यो वा प्रतीयते ॥

७ मं· ७१ सू· १ ऋ· अयं स्वसुः उषसः नक् जहीते ऋणक्ति कृष्णीः अरुषाय पन्थाम् ।

इहारुषस्य पुरातनकथायां तथा रूपं वर्णितं यथोषसः प्रातःकालस्य । एवं वयं यथा वदामः कालस्य विभागं तथा वैदिकर्षयः कथयन्ति । सजीवः ज्ञानीकश्चित्पुरुषइति यस्यार्द्धं देवाकारं अर्द्धञ्च मनुष्याकारम् । अस्यैव शक्तिर्वर्त्तते यथा सशृणोत्यस्माकं मन्त्रं ददातिच यजमानेभ्योऽभिप्रेतार्थम् । तदत्र किमपि न बाधकं वर्त्तते । अरुषार्थग्रहणं रूढौ प्रातःकालस्य प्रातः सूर्यस्य वा यस्य सविधे कृष्णादेवी पन्थानन्ददाति यदा सउदेति पूर्वस्यान्दिशि ॥

६ मं· ४९ सू· २ ऋ· दिवः शिशुम् सहसः सूनुम् अग्निम् यज्ञस्य केतुम् अरुषम् यजध्यै ॥

इह यत्रार्थेनाम आयाति तत्राऽनायासेन बोधगम्यम्भवति पूर्वस्मात्सुलभतरमरुषस्य विशेषणवाचित्वम् । तच्चविशेषणमग्नेर्वा यज्ञस्य केतोः ।

प्रथमग्रन्थे ऽस्यैव भाषान्तरेण यद्व्याख्यातं तद्द्वितीयग्रन्थे परिवर्त्तितं यथा अग्नेः पूजायै सदिवः शिशुः बलस्य पुत्रः एवं यस्य रक्तालोकः पुनरपि मया प्रथमव्याख्यानं गृह्यते ध्रुवं पश्यामिच अरुषः स्वतोग्नेर्नामेति । योऽग्निःप्रतिरूपीभूतः प्रातर्यज्ञार्थेरुदीयमानसूर्यस्यच, सूक्तकारस्य मनसिसहि अग्निः कश्चिदतिरिक्त एतेभ्यइति वर्त्तते यो दिवः पुत्रः कथमिति आकाशादुत्पन्नः यज्ञस्य केतुः कथमिति, विज्ञापयति यस्मात्प्रातर्यज्ञसमयआगत इति किंवा स्वयमेव पूर्वस्यान्दिशि आकाशरूपवेदिकायां यज्ञं प्रकाशयति सोऽरुषः कथमिति प्रथमतः उज्ज्वलरक्तवर्णस्य अनन्तरं क्रमात् प्रातःकालस्य प्रतिरूपत्वात् ।

पूर्वोक्तार्थविज्ञानेन पश्यामि कमपिकमपि मन्त्रम् यतः पुराणकथाऽनायासेन भवितुमर्हति यथा दिवः शिशुम् कोपिकोपि तथा कथायाङ्गन्तुञ्चशक्नोति यथा सहसः सूनुं यज्ञस्य केतुम् एतदनन्तरं यो मन्त्रोवर्त्तते तनद्इदमवगम्यते अरुषः पुराणरोगसंसर्गे दूषितो बभूव । एव मरुषस्ताद्रूशावस्थां प्राप्तः यतो विशेषणस्य विशेष्यपरता जाता ।

६ मं· ४९ सू· ३ ऋ· अरुषस्य दुहितरा विरूपे (इति विरूपे) स्तृभिः अन्यापिपिशे सूरः अन्या ॥

इहारुषः स्पष्टतः पौराणिकः पुरुषो भवति अग्निः स विता वैश्वानरः दिनं रात्रिश्च यद्यस्यादुहितरौ स्यातान्तदास्वयमपि कश्चित्पुरुषधर्म्मा भवति यथादिवः शिशुंदिवारात्रम्य पितरं अतएव नायङ्कालविशेषः नापि कार्यकारणरूपः ।

४ मं· १५ सू· ६ ऋ· तम् अर्वन्तम् न सा नसिम् अरुषं न दिवः शिशुम् मर्मृज्यन्ते दिवे-दिवे ।

इहापि अरुषंदिवःशिशुमित्यत्र पौरुषेयशीलमायाति अरुषमित्यनन्तरं यच्च पदं वर्त्तते तच्चेत्प्रामाणिकं तर्हि अग्नेर्यज्ञाग्नेः स्पष्टतः पृथक्त्वमायाति यस्येदं सूक्तम् एवमरुषं दिवः शिशुमित्यतोः निर्म्मलोज्ज्वलप्रातःकालोऽस्मिन्मन्त्रे दृष्टान्तः कस्येति वेदिस्याग्निमार्जनस्य ।

५ मं· ४७ सू· ३ ऋ· अरुषः सुपर्णः ।

स्त्रीलिङ्गारुषीशब्दो विशेष्यनिघ्नः ।

अरुषी शब्दोऽरुष इव विशेषणार्थकस्तस्मिन्नेवरक्तार्थे ।

३ मं· ५५ सू· ११ ऋ· श्यावी च यत् अरुषी च स्वसारौ ।

१ मं· ९२ सू· १ ऋ· अपिच २ ऋ· गावः अरुषीः अपि च अरुषीः गाः ।

१ मं· ९२ सू· २ ऋ· रुशन्तम् भानुम् अरुषीः अशिश्रयुः ।

इह उषस इति पदं समभिव्याहृत एक पंक्तौ अरुषी शब्द उष सो विशेषणं किं वा उषसः संज्ञा तस्यागोर्वा ।

१ मं· २० सू· २१ ऋ· अश्वे न चित्रे अरुषी ।

इहापि संबोधनेऽरुषीतिशब्दस्य विशेषणवाचित्वं बोध्यते अग्निममन्त्रार्थचिन्तनेन ।

४ मं· ५२ सू· २ ऋ· अश्वा-इव चित्रा अरुषी माता गवां ऋता-वरी सखा अभूत् अश्विनोः उषाः ।

१० मं· ५ सू· ५ ऋ· सप्त स्वसॄः अरुषीः ।

। स्त्रीलिङ्गारुषीशब्दः संज्ञाभूतः ।

यद्यरुषीति संज्ञास्यात्तदाग्न्यश्वस्य इन्द्रस्य सोमस्य च बोधपरत्वमस्य एकस्या अश्वाया अपि मन्त्रेषु उषा इति एवम्प्रकारेण स्पष्टतो दर्शितमेव मुषश्शब्दोऽपी त्यमतिसमीपेवर्त्तते एकप्रमाणेन न निश्चेतुं शक्यते अरुषीति शक्त्याउषसोवाचकम् । पुरा यथा केवलमरुषपदात् प्रातःकालो गृहीतः तथा केवल मरुषीपदात् उषोऽर्थग्रहणे अन्येषामपि मन्त्राणामर्थस्स्पष्टतः प्रतिपन्नो भवति ।

१ मं॰ ७२ सू॰ १० ऋ॰ प्र नीची. अग्ने । अरुषीः अजानन् ।

८ मं॰ ६९ सू॰ ५ ऋ॰ इन्द्रस्याश्वं सूचयन्ति अत्र विशेष्यं वा विशेषणं च निश्चीयते ॥

. . . आ हरयः ससृज्रिरे अरुषीः यथामयादृष्टो बहुषु सोमार्थैर्हरिरिति कथितम् ॥

९ मं॰ १११ सू॰ २ ऋ॰ त्रिधातुभिः अरुषीभिः- इत्यतो ज्ञायते सोमस्य तेषां रक्ताश्वानां वर्णनङ्क्रियते किन्तु सम्पूर्णमस्पष्टम् ।

८ मं॰ ६८ सू॰ १८ ऋ॰ }
८ मं॰ ५५ सू॰ ३ ऋ॰ } अरुषीशब्दार्थः केवलमश्वा तस्यां वर्णस्य कोऽपि संबन्धो नानास्ति

इदमेवाद्भुतं वेदे अरुषशब्दो रक्तवर्णः एवं पारसीकानां प्राचीनभाषायां एतत्प्रकृतिको औरुषः श्वेतंवक्ति वेदे अरुषशब्दार्थो रक्तो नतु श्वेतः १ मं॰ २० सू॰ ९ ऋ॰ प्रकटितो भवति । कथमिति अरुषेणसह श्वेतो वर्त्तते अतएव ज्ञायते चास्माभिः अरुषः प्रथमत उज्ज्वलतावाची तेन संस्कृतज्ञाः पारसिकाश्च तमुज्ज्वलतामादायैव पृथग् २ वर्णं निरूपयन्ति अरुष इतिशब्दस् प्रकृतिकः अरधातुजः तस्यार्थः सवेगगतिः एतद्विषये मदीयं ग्रन्थान्तरं पश्य अरुषा हर्योशब्दयोर्यो यो ऽर्थः सम्भवति स विज्ञापितः ॥ इति ॥ शिवप्रसादः

॥ श्रीः ॥

श्रीमत्सायणाचार्यकृतवेदभाष्यस्यास्वारसिकत्वं मन्यमानान् प्रति किंचिदुच्यते

अहह महानयं कतिपयभारतजनस्याविवेको यदहमेव परीक्षको, ऽहमेव च प्रेक्षावान्, मया च यदुच्यते तदेव प्रमाणं, सर्वो ऽयं जनो न किमपि वस्तुतत्त्वं निश्चेतुं शक्नोति मदृते, इति सुदृढं निश्चित्य नानाविधैर्दुर्भाषणैरपवादयति युगपत्सर्वान् आर्यावर्तीयान् । नह्यस्माकं वेदः शाकुन्तलं नाम नाटकं येन तस्य महाबुद्धिमता बलवत्प्रयत्नशालिना ऽपि दिव्यविज्ञानं विनैव क्रियमाणं व्याख्यानं विश्वासार्हं स्यात्, प्रवर्तयेन्निवर्त्तयेद् वा प्रेक्षावतः । धर्माधर्माद्यतीन्द्रियेषु वस्तुषु केवलमार्षं विज्ञानमेव व्याचक्षाणस्य प्रामाण्ये उपयुज्यते, न पुनर्बुद्धिपरिश्रममात्रम् । अस्माभिरपि किं तथाविधानि वेदव्याख्यानानि न निर्मातुं शक्यन्ते यादृशानि महाशयमोक्षमूलरप्रभृतिभिर्निर्मितानि, तादृशानां च लौकिकदृष्ट्या कुत्रचिदंशे भगवद्विद्यारण्यप्रणीतभाष्यसंदर्भापेक्षया चारुतरत्वेन परिदृश्यमानानामपि किं धर्माधर्मयोः प्रामाण्यं स्यात् । किं द्वीपान्तरीयो ऽपि महाजनो भगवन्तं परमेश्वरमपि तदीयलोकोत्तरमहैश्वर्यदर्शनं विनैव धर्माधर्मयोः प्रमाणीकुरुते स्म, अथ च निःशङ्कं तदाज्ञावाक्यमनुप्रवर्तते स्म, भारतो वा व्यासादिम् । न वयं तथा श्रद्धाजडा यत् को ऽपि किमपि वदतु तत्प्रमाणत्वेनानुमन्तव्यमननुमन्तारश्च वाग्वज्रेण प्रहर्तव्या यथा श्रीमन्मोक्षमूलरादिव्याख्यानानुसारिणः कतिपये भारताः, परं वयं द्वीपान्तरवासिनो ऽपि भारतदेशीयशास्त्रे ऽतिप्रवीणान् श्रीमन्मोक्षमूलरप्रभृतीन् समीक्ष्य तेषां परमोत्तमबुद्ध्यभ्यासोद्रेकं शिरसा श्लाघामहे, अतिपरिश्रमशालिप्रज्ञावद्गणगणनायां च प्रथमं गणयामहे । नैतावता ते उत्तमपण्डिता इति कृत्वा वलिष्ठेषु गायकेषु भटेष्वपि प्रथमं गणनीया गणने ऽपि न काचित्तेषां प्रशंसा स्यात् प्रत्युत गणयितुरविवेक एव प्रकाशितः स्यात्, एवमेतत् कतिपयानां विद्यारण्यव्याख्यानस्यास्वारसिकत्वाभिमननपुरस्सरं नवीनव्याख्यानस्य प्रामाणिकत्वेनानुमननं व्याख्यातॄणां प्रसादार्थं क्रियमाणं परं महाशयानां तेषामप्रसादमेव संपादयेदिति निश्चयः । नहि को ऽपि महात्मा मिथ्याप्रशंसया तुष्यतीति प्रसिद्धावप्येषामस्मदीयभारतानामत्यन्तमाश्चर्यावहा तथा प्रवृत्तिः केवलमर्थी दोषं न पश्यतीत्यस्य मुख्यमुदाहरणं भवितुमर्हति । अस्माकं तु द्वीपान्तरीयान् ईदृशविद्योद्रेकशालिनो दृष्ट्वात्यर्थं मोदमानानामपि निष्पक्षपातधीरेव मिथ्याप्रशंसाप्रवृत्तिं कुण्ठयतीति किं कुर्महे । अत्रायमेव प्राचीननवीनव्याख्यानां परीक्षानिकषोपलो योगमृग्वेदस्य प्रथमाष्टकप्रथमाध्यायैकादशवर्गीयो मन्त्रः । अस्य च आधुनिकं व्याख्याचतुष्टयं श्रीमद् विल्सन् बेन्फि लाङ्लूइस मोक्षमूलराभिधैः प्रणीतं, तत्राद्यं सायणाचार्यानुसार्येव, पराणि त्रीणि तद्विरुद्धानि, तत्राप्यर्वाचीनतरैः कतिपयैर्विशेषतो ऽरुषशब्दस्यार्थो विचारितः बहुमन्त्रसंवादप्रदर्शनपुरःसरमुज्ज्वलपरतया व्यवस्थापितः । परं तु तान् सर्वान् प्रतिवदामस्तैत्तिरीयब्राह्मणतृतीयकाण्डस्यनवमप्रपाठकतुरीयानुवाकार्थानुसंधानपुरःसरं सायणाचार्येणायमर्थो निरूपितस्ततः स्पष्टं तादृश एवार्थस्तस्य मन्त्रस्यावधार्यते इत्यलमर्थान्तरोपवर्णनार्थैः क्लेशैः । नहि श्रुत्यैव स्वार्थे बोधिते तत्र कुतर्काणामवकाशः, नहि सिंहपरस्य हरिपदस्य सहस्रस्थलेषूपलम्भे ऽपि वक्ता मण्डूके स्वतात्पर्यं यदि स्पष्टं बोधयेत् तर्हि तद्धरिपदस्य सिंहपरता शक्या ऽत्र धारयितुम्, तथा ऽवधारयिता च शुक्लाम्बरधरव्याख्यातेवोपेक्षणीयः स्यात्.

तथा च लौकिकानां गाथा । शुक्लाम्बरधरं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम् । प्रसन्नवदनं ध्यायेदिति भगवद्गणेशध्यानस्य केनचिदित्थमर्थोपवर्णनमकारि, शुक्ला गौरी अम्बा यस्य सशुक्लाम्बो गणेशस्तं राति वहनीयत्वेनादत्ते इति शुक्लाम्बरो मूषिकस्तं

भक्षणार्थं धरतीति शुक्लाम्बरधरो मार्जारः शशिवर्णः शुभ्रः चतुर्भुजत्वं तु स्पष्टमेव, भक्ष्यलाभेन च प्रसन्नवदनो ऽपीति गौरमार्जारध्यानमनेन विधीयत इति । अन्येन चान्यथैव व्याख्यातं रजकरासभपरो ऽयं श्लोक इति । भवति च स शुक्लाम्बरधरः पीतगौरत्वाच्छशिवर्णः महामूढपशुत्वाच्चिन्तालेशराहित्येन प्रसन्नवदनो ऽपीति । इत्थं चात्र मात्सर्यमुत्सार्य निष्पक्षपातधिया विचारणीयं तारतम्यं सुधीभिरिति शम् ॥

काशीस्थराजकीयपाठशालायाम् { धर्मशा॰ राजारामशास्त्री / सांख्यशा॰ बालशास्त्री }

THE VAIŚESHIKA APHORISMS OF KAṆĀDA.

SECOND BOOK, FIRST DAILY LESSON.

(Continued from page 89.)

Ether an eternal substance.

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥२८॥

Aph. 28. The substantiality and eternity [of ether] are explained by [its analogy with] air.

[1] To prove by analogy that the substance which has sound for its mark is a substance and eternal it is stated that as air is eternal because it does not inhere in any substance so also is ether, and that as air as a substance because it has qualities so also is ether. U.

[2] As the primary aerial atom is eternal because it does not inhere in any substance, and a substance because it has qualities, so also is ether. V.

Ether a unit

तत्त्वं भावेन ॥ २९ ॥

Aph. 29. Its unity is [explained by] existence.

[3] As being or existence is one, so also is ether only one. U.

शब्दलिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च ॥ ३० ॥

Aph. 30. Also because sound its mark is not particular, and because there does not exist a particular mark [of ether.]

[1] 'The unity of ether is established' is to be understood. It being ascertained that it is an eternal substance, and that all sounds have that one only substratum, it follows that the conception of another substratum would be a forced conception. Moreover in the conception of ether sound [is regarded as] its mark, and this mark is not particular and there is no other mark establishing its particularity or establishing its divisibility. It will be stated hereafter that though knowledge &c. are a non-particular mark of souls, yet there is a proof of the diversity of souls in another mark which is difference of conditions. U.

[2] As diversity of souls is proved by the consideration that in one soul at one time an effect is produced in the form of pleasure, and in another soul an effect is produced in the form of pain, and so there is a difference in two effects of soul, pleasure and pain, so it is established, by the absence of proof to the contrary and by the simplicity [of the conception] that ether is not manifold but exists as a unit, inasmuch as there is no particularity in sound, which is the mark of ether, by which the diversity of ether might be proved, there being no other mark demonstrative of the diversity of ether. V.

Individuality of ether.

तदनुविधानादेकपृथक्त्वञ्चेति ॥ ३१ ॥

Aph. 31. In conformity with this is its individual unity.

[3] The individual unity of ether is proved by its unity, from the consideration of the universal presence of the attribute individual unity wherever unity exists. V.

[4] The proof of its individual unity is that individual

---

[1] शब्दलिङ्गस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे अतिदेशेन साधयन्नाह । अद्रव्यत्वाद्यथा वायोर्नित्यत्वं तथाकाशस्यापि गुणवत्त्वाद्यथा वायोर्द्रव्यत्वं तथाकाशस्यापीत्यर्थः ॥

[2] यथा वायुपरमाणोरद्रव्यवत्त्वेन नित्यत्वं गुणवत्त्वेन च द्रव्यत्वं तथाकाशस्यापीत्यर्थः ॥

[3] भावः सत्ता सा यथैका तथाकाशमप्येकमेवेत्यर्थः ॥

[1] तत्त्वमाकाशस्य सिद्धमित्यर्थः वैभवे सति सर्वेषां शब्दानां तदेकाश्रयतयैवोपपत्तावाश्रयान्तरकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गः अन्यदपि यदाकाशं कल्पनीयं तत्रापि शब्द एव लिङ्गं तच्चाविशिष्टं न च विशेषसाधकं भेदसाधकं लिङ्गान्तरमस्ति आत्मनां यद्यपि ज्ञानादिकमविशिष्टमेव लिङ्गं तथापि व्यवस्थातो लिङ्गान्तरादात्मनानात्वसिद्धिरिति वक्ष्यते ॥

[2] यथा कुत्रचिदात्मनि कदाचित् सुखरूपमेव कार्यं जायते तदैवान्यस्मिन्नात्मनि दुःखरूपमेव कार्यं जायते इत्यात्मकार्ययोः सुखदुःखयोर्वैलक्षण्यादात्मनानात्वं तथाकाशे शब्दरूपलिङ्गस्य न कश्चिद्विशेषो येनाकाशनानात्वं सिध्यति न वाकाशनानात्वसाधकं लिङ्गान्तरमस्ति तथा च प्रमाणाभावात् लाघवाच्चाकाशस्य न नानात्वं किन्त्वेकव्यक्तित्वमित्यर्थः ॥

[3] यत्र यत्र एकत्वं तत्रैकपृथक्त्वमिति व्याप्तेराकाशस्यैकत्वेनैव एकपृथक्त्वसिद्धिरिति ॥

[4] नियमेनैकपृथक्त्वमेकत्वमनुविधत्ते इत्येकपृथक्त्वसिद्धिः इति आह्निकपरिसमाप्तौ मानसप्रत्यक्षाविषयविशेषगुणवद्द्रव्यलक्षणमाह्निकार्थः । तेन पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां प्रसङ्गत ईश्वरात्मनश्च लक्षणमस्मिन्नाह्निके तेन चतुर्दशगुणवती पृथिवी ते च गुणा रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वसंस्काराः । तावन्त एव गन्धमपास्य स्नेहेन सहापाम् । एत एव रसगन्धस्नेहगुरुत्वान्यपास्य तेजसः । गन्धरसरूपगुरुत्वस्नेहद्रवत्वान्यपास्य वायोः । शब्देन सह संख्यादिपञ्चगुणवत्त्वमाकाशस्य संख्यादिपञ्चकमात्रं दिक्कालयोः । परत्वापरत्ववेगरहितं संख्यादिपञ्चकं मनसः । संख्यादिपञ्चकं ज्ञानेच्छाप्रयत्नाश्चेश्वरस्य ॥

unity necessarily follows unity. The particle *iti* implies the completion of the daily lesson. The scope of this section is to state the characteristics of particular substances which possess qualities and are not objects of the cognition of the internal organ. Therefore the characteristics of earth, water, light, ether, and in connection with them that of the divine soul, are stated in this daily lesson. Accordingly the earth has been said to be possessed of fourteen qualities. These qualities are colour, taste, smell, feel, number, extension, individuality, conjunction, disjunction, highest and not highest generality, gravity, fluidity, and self-restitution. Exactly the same number of qualities, with the exception of smell, and addition of viscidity, belong to water. These same qualities, with the exception of taste, smell, viscidity, and gravity, belong to light, and with the exception of smell, taste, colour, gravity, viscidity, fluidity, to air. With the addition of sound, number, and the four following qualities [extension, individuality, conjunction and disjunction,] belong to ether. Only number and the four following qualities belong to time and space. Number and the four following qualities, accompanied with highest and not highest generality, and with impetus, belong to the internal organ. Number and the four following qualities, and knowledge, desire, and volition belong to God. U.

SECOND DAILY LESSON.

Natural and communicated qualities.

पुष्पवस्त्रयोः सति सन्निकर्षे गुणान्तराप्रादुर्भावो वस्त्रे गन्धाभावलिङ्गम् ॥ १ ॥

Aph. 1. A flower and a garment being brought into contact, the non-appearance in the garment [of smell] from another quality is a mark of the non-existence of smell in the garment.

[1] With the purpose of investigating smell &c., the characteristics of the elements, it is now established that smell &c. are natural and communicated. Colour, taste, smell, and feel being natural where they are produced in the order of qualities proceeding from causes become in such cases characteristics, but not in other cases. For the fragrance experienced in a breeze, or the cold experienced on the surface of a stone, or the warmth experienced in water, is not a characteristic. Therefore it is said, 'A flower and a garment being brought into contact,' or when a garment is brought into contact with a golden ketakí (Pandanus Odoratissimus) flower, the fragrance of the golden ketakí which is then experienced does not belong to the garment; for it is not produced from the garment in the order of a quality proceeding from a cause, but is communicated through contiguity with the golden ketaki flower. For the non-existence of smell in the ketakí is not a mark of the non-existence of smell in the garment. What then is the mark? It is said to be the non-appearance [of smell] from another attribute, *i. e.* its non-appearance or non-production from a quality which is a cause. For if the smell which is perceived in the garment be natural, it will be perceived, before the contact with the ketakí, in the threads which are its constituent parts. This is not the case and therefore the smell in question does not inhere in the garment, inasmuch as the particular quality is not produced by the qualities of the constituent parts, as is the case in cold and hot feel, and the like. U.

Smell the characteristic of earth.

व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः ॥ २ ॥

Aph. 2. Smell is established as [the mark] of earth.

[1] The characteristic of earth is stated to be its natural smell. Smell discriminated by its disjunction from and conjunction with other things, and by its excluding things of similar and dissimilar classes, is established as the characteristic of earth. For the earth has smell only, and only the earth has smell. It is therefore established that smell, which excludes [earth] from water and the next seven [substances] which are of the same class, and from quality and the four following [categories] which are of a different class, is natural to earth. U.

Analogously heat is the characteristic of light.

एतेनोष्णता व्याख्याता ॥ ३ ॥

Aph. 3. By this heat is explained.

[2] It is stated that the method of establishing that

---

[1] इदानीं भूतानां लक्षणानि गन्धादीनि परीक्षिषुर्गन्धादीनां स्वाभाविकत्वमौपाधिकत्वञ्च व्यवस्थापयन्नाह। रूपरसगन्धस्पर्शा यत्र कारणगुणप्रक्रमेणोत्पद्यन्ते तत्र स्वाभाविकाः सन्तो लक्षणतामुपयान्ति नान्यथा न हि समीरणे उपलभ्यमानं सौरभं शिलातले उपलभ्यमानं शैत्यं जले उपलभ्यमानमौष्ण्यं वा लक्षणं भवति तदेतदाह पुष्पवस्त्रयोरिति न हि कनककेतकीकुसुमसंनिकृष्टे वाससि कनककेतकीसौरभमुपलभ्यमानं वाससः। न हि वाससः कारणगुणप्रक्रमेण तदुत्पन्नम् किं तर्हि कनककेतकीसन्निधानादौपाधिकं न हि वस्त्रे गन्धाभावे केतकीगन्धाभावो लिङ्गम्। किं लिङ्गमत उक्तं गुणान्तराप्रादुर्भाव इति गुणान्तरात् कारणगुणात् अप्रादुर्भावोऽनुत्पत्तिः यदि हि वस्त्रे यो गन्ध उपलभ्यते स तस्य स्वाभाविकः स्यात्तदा तदवयवेषु तन्तुषु केतकीसन्निकर्षात् पूर्वं तत्र वस्त्रे चोपलभ्येत न चैवमित्यर्थः तथा च विवादाध्यासितो गन्धो न वस्त्रसमवेतः तदवयवगुणाजन्यविशेषगुणत्वात् शीतोष्णस्पर्शादिवत् ॥

[1] स्वभाविकं गन्धं पृथिव्या लक्षणमाह। पृथिव्यां व्यवस्थितोऽयोगान्ययोगाभ्यां परिच्छिन्नः समानासमानजातीयव्यावर्तकतया गन्धो लक्षणमित्यर्थः भवति हि पृथिवी गन्धवत्येव पृथिव्येव गन्धवतीति तदेवं समानजातीयेभ्यो जलाद्यष्टभ्योऽसमानजातीयेभ्यो गुणादिपञ्चभ्यो व्यावर्तकः स्वाभाविकः पृथिव्यां गन्ध इति व्यवस्थितम् ॥

[2] गन्धस्य स्वाभाविकत्वव्यवस्थापनप्रकारमुष्णतायां तेजोलक्षणेऽतिदिशन्नाह। अबादिलक्षणे शैत्यादावप्ययमतिदेशो द्रष्टव्यः ॥

smell is a natural quality may be analogously applied to heat as the characteristic of light [or fire.] This analogy is to be regarded as holding good with respect to cold &c. as characteristic of water &c. U.

[1] It is stated that the characteristic of light [or fire] which consists of a hot feel is, like the characteristic of earth, not universally predicable of water, &c. V.

तेजस उष्णता ॥ ४ ॥

Aph. 4. Heat is [the characteristic] of light.

[2] The characteristic of light is examined. It is meant that natural heat is the characteristic of light. Colour also, white and luminous, is implied. U.

[3] Heat belongs to light alone not to any thing else. Therefore the characteristic of light cannot be universally affirmed of any thing else. V.

Cold the characteristic of water.

अप्सु शीतता ॥ ५ ॥

Aph. 5. Cold is [the characteristic] of water.

[4] Natural cold is the characteristic of water. Therefore it cannot be also universally affirmed of the surface of stone, sandal-wood, &c. By cold also its colour and taste are characterised, and viscidity and natural fluidity are also implied. U.

[5] Cold belongs to water not to any thing else. Therefore the characteristic of light cannot be universally affirmed also of the surface of stone &c, inasmuch as its appearance there is communicated [*i. e.* not natural.] V.

Existence of time as a substance proved.

अपरस्मिन्नपरं युगपत् चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि ॥ ६ ॥

Aph. 6. The [notions of] posteriority in relation to posteriority, of simultaneity, of slowness, and quickness are marks [of the existence] of time.

[6] The particle *iti* implying a kind of notion has relation to each individual word, so that the meaning is that the conception of posteriority, the conception of simultaneity, the conception of slowness, and the conception of quickness, are marks [of the existence] of time. By posteriority in relation to posteriority we are to understand also priority in relation to priority. The sense is therefore as follows:—if in relation to an old man, between whose birth and the present time there is an interval of many revolutions of the sun, we make a youth the subject of consideration, a [notion of] priority is produced, and this must have some non-inherent cause. In like manner if the old man be made the subject of consideration with reference to the youth, we shall find that [a notion of] posteriority is produced. Simultaneously means at the same time, during the same revolution of the sun, or during the same time other than a revolution of the sun, with reference to such judgments as, 'They are born at the same time,' 'they stand at the same time,' 'they make [something] at the same time.' Revolutions of the sun which have not yet taken place are not included and those revolutions do not exist at all. The substance, then, which particularises such particular notions, because otherwise they could not be produced, is time. U.

Time an eternal substance.

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ७ ॥

Aph. 7. Its substantiality and eternity are explained by air.

[1] As the primary aërial atom is a substance because it possesses qualities, and eternal because it is a substance not inhering in any other substance (see II 1, 12, 13,) so also is time. U.

[2] Time is, like the primary aërial atom, a substance because a subject in which qualities exist, and eternal because it has no parts. V.

Unity of time.

तत्त्वं भावेन ॥ ८ ॥

Aph. 8. Its unity is explained by existence.

[3] The sense is that time, like existence, is one be-

---

[1] पृथिवीलक्षणस्येव उष्णस्पर्शवत्त्वरूपतेजोलक्षणस्यापि न जलादावतिव्याप्तिरित्याह ॥

[2] तेजोलक्षणं परीक्षते। स्वाभाविकयुष्णता तेजोलक्षणमित्यर्थः रूपमेव शुक्लभास्वरमुपलक्ष्यते ॥

[3] तेजस एव उष्णता नान्येषामिति तेजोलक्षणस्य नातिव्याप्तिरिति भावः ॥

[4] स्वाभाविकी शीतता अपां लक्षणमित्यर्थः। तथा च शिलातलश्रीखण्डादौ नातिव्याप्तिरिति भावः। शीततया रूपरसावप्युक्तलक्षणौ स्नेहं सांसिद्धिकद्रवत्वञ्चोपलक्षयति ॥

[5] अप्सु शीतता नान्यत्रेति न जललक्षणस्य शिलातलादावतिव्याप्तिस्तत्र शैत्यप्रतीतेरौपाधिकत्वादिति भावः।

[6] इतिकारो ज्ञानप्रकारपरः प्रत्येकमभिसम्बध्यते. तथा चापरमिति प्रत्ययो युगपदिति प्रत्ययः चिरमिति प्रत्ययः क्षिप्रमिति प्रत्ययः काललिङ्गानीत्यर्थः। अपरस्मिन्नपरमित्यनेन परस्मिन् परमित्यपि द्रष्टव्यं तेनायमर्थः बहुतरतपनपरिस्पन्दनान्तरितजन्मनि स्थविरे युवानमवधिंकृत्वा परत्वमुत्पद्यते तच्च परत्वमसमवायिकारणसापेक्षम्। एवं स्थविरमवधिं कृत्वा यूनि अपरत्वोत्पत्तिर्निरूपणीया। युगपदिति युगपज्जायन्ते युगपत् तिष्ठन्ति युगपत् कुर्वन्ति इत्यादिप्रत्ययानाञ्च एकस्मिन् काले एकस्यां सूर्यगतौ एकस्मिन् सूर्यगत्यवच्छिन्नकाले इत्यर्थः न चाप्राप्ता एव सूर्यगतयो विशेषणतामनुभजन्ति न च स्वरूपप्रत्यासन्ना एव ताः तस्मादेतादृशविशिष्टप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या विशेषणप्रापकं यद्द्रव्यं स कालः ॥

[1] यथा वायुपरमाणोर्गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वम् अद्रव्यद्रव्यत्वाच्च नित्यत्वं तथा कालस्यापीत्यर्थः ॥

[2] वायुपरमाणोरिव कालस्यापि गुणाश्रयत्वाद्द्रव्यत्वं निरवयवत्वान्नित्यत्वमित्यर्थः ॥

[3] चिरादिप्रत्ययानां काललिङ्गानां सर्वत्राविशेषादनेकत्वे ऽप्यात्मनामिव विशेषलिङ्गाभावात् सत्तावदेकत्वं कालस्येत्यर्थः। नन्वेवं क्षणलवमुहूर्तयामदिवसाहोरात्रपक्षमासर्त्वयनसंवत्सरादिभेदेन भूयांसः कालास्तत् कथमेक इति चेन्न भेदभानस्य उपाधिनिबन्धत्वात् यथा एक एव स्फटिकमणिर्जवातापिञ्जाद्युपाध्युपरागेण भिन्न इव भासते तथैक एव कालः सूर्यस्पन्दाद्यवच्छेदभेदेन तत्तत्कार्यावच्छेदभेदेन च भिन्न इव भासते इत्यभ्युपगमात् ॥

ननु तथाप्यतीतानागतवर्तमानभेदेन कालत्रयमस्तु श्रूयते हि त्रैकाल्यमुपावर्तते त्रैकाल्यासिद्धेः इत्यादीति चेन्न वस्तुतत्प्रागभावतत्प्रध्वंसावच्छेदेन त्रैकाल्यव्यवहारात् येन हि वस्तुना यः कालो ऽवच्छिद्यते स तस्य वर्तमानः यत्प्रागभावेन यः कालो ऽवच्छिद्यते स तस्य भविष्यत् कालः यत्प्रध्वंसेन यः कालो ऽवच्छिद्यते स तस्यातीतकालः तथा चावच्छेदकत्रित्वाधीनः कालत्रित्वव्यवहारः ॥

cause the conceptions of quickness &c. which are the marks of its existence are in every case not particular, and because there exists no particular mark like that of the plurality of souls (see II. 1, 30). It may be objected, Time is manifold according to its division into moments, aggregates of two moments, hours, watches, days, days and nights, lunar fortnights, months, seasons, half years, years, &c., how then can it be one? This is no valid objection, for the appearance of a division is caused by an accident. It is to be understood that as one and the same crystal, by accidentally reflecting the colour of a China rose, tápinja (Xanthochymus Pictorius) &c., appears to be divided, so also time though one only appears, by reason of the division which distinguishes the course of the sun, &c., and the division which distinguishes the effects of such and such causes, to be divided. It may be objected, 'Yet time is threefold according to the division into, past, future, and present, for it is said in the Veda, The three times return, The three times are unaccomplished, &c.' This is no valid objection, for the ordinary conception of time as threefold rests upon the distinguishing of things as antecedently non-existent [or potentially existent], and subsequently non-existent [*i. e.* as having ceased to exist.] For the time distinguished by a thing [existent] is its present, the time distinguished by its antecedent non-existence is its future, and the time distinguished by its destruction [or subsequent non-existence] is its past; so that the ordinary conception of time as threefold rests upon threefold nature of the distinction. U. A. E. G.

USHAS, THE INDIAN AURORA.

The following verses contain a paraphrastic translation of some of the passages in the hymns of the Rigveda (the very finest, perhaps, in that ancient collection), which describe the appearance of Ushas, the personified Dawn. There are few ideas in these lines which are not derived from the Indian originals. The similes in the third and three following stanzas are all found in the hymns, but have been expanded and modified in the translation.

Aurora, daughter of the sky,
That, borne upon thy shining car
By ruddy steeds from realms afar,
For ever lightening, drawest nigh—

Thou sweetly smilest, goddess fair,
Disclosing all thy youthful grace,
Thy bosom bright, thy radiant face,
The lustre of thy golden hair;

(So shines a fond and winning bride,
Who robes her form in brilliant guise,
And to her lord's admiring eyes
Displays her charms with conscious pride;—

Or virgin by her mother decked,
Who, glorying in her beauty, shows
In every glance her power she knows
All eyes to fix, all hearts subject;—

Or actress who by skill in song
And dance, and graceful gestures light,
And many-coloured vestures bright,
Enchants the eager gazing throng;—

Or maid who wont her limbs to lave
In some cool stream among the woods,
Where never vulgar eye intrudes,
Emerges fairer from the wave;)—

But closely by the amorous sun
Pursued, and vanquished in the race,
Thou soon art locked in his embrace,
And with him blendest into one.

Fair Ushas, though through years untold
Thou hast lived on, yet thou art born
Anew on each succeeding morn,
And so thou art both young and old.

As in thy fated ceaseless course
Thou risest on us day by day,
Thou wearest all our lives away
With silent, ever-wasting force.

Their round our generations run—
The old depart, and in their place
Springs ever up a younger race,
Whilst thou, immortal, lookest on.

All those who watched for thee of old
Are gone, and now 'tis we who gaze
On thy approach; in future days
Shall other men thy beams behold.

But 'tis not thoughts so grave and sad
Alone that thou dost with thee bring,
A shadow o'er our hearts to fling;—
Thy beams returning make us glad.

Thy sister, sad and sombre Night,
And stars that in the blue expanse
Like scattered drops of silver glance,
By thy approach are put to flight;—

And earthly forms, till now concealed
Behind her veil of dusky hue,
Once more come sharply out to view,
By thy returning beams revealed.

Thine advent daily life renews—
Birds flutter forth from every brake,
All sleepers as from death awake;
The busy world its tasks pursues.

Some to a life of ease arise,
And others every nerve to strain.
The goal of power or wealth to gain,
Or other good they more may prize;

But some to holier thoughts aspire,
In hymns the gods immortal praise,
And light, on earthly hearths to blaze,
The heaven-born sacrificial Fire.

And not alone do bard and priest
Awake;—the gods thy power confess
By starting into consciousness
When thy first rays suffuse the East;

And listening to their servants' cry,
Down from the empyrean haste,
Their praise to hear, their offerings taste,
And all their longings satisfy.

Bright goddess, let thy kindly rays
Upon us dawn with envied wealth
In flocks, and herds, and sons, with health,
And joy of heart, and length of days.

J. MUIR.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO. AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 42. Benares November 1, 1869. Vol. IV.

॥ उपदेशसहस्र्याः पद्यप्रबन्धः ॥

पूर्वस्मिन् प्रकरणे ऽन्तःकरणाविवेकादात्मनि संसारित्वप्रतीतिर्न स्वत इति शास्त्रप्रामाण्याद् बाधिताज्ञानतत्कार्यो ब्रह्मरूप एवात्मेति निर्धारितम्, इदानीमन्तःकरणस्य परोक्षत्वात् संसारप्रतिभासस्य चापरोक्षत्वाच्च तत्प्रतिभासो बुद्ध्यविवेककृत इत्याशङ्क्यान्तःकरणस्यापरोक्षत्वप्रतिपादनपूर्वकं पूर्वोक्तशास्त्रार्थे युक्तिप्रदर्शनपरं प्रकरणं प्रक्रमते ।

(१) स्वप्नस्मृत्योर्घटादेर्हि रूपाभासः प्रदृश्यते ।
पुरा नूनं तदाकारा धीर्दृष्टेत्यनुमीयते ॥ १४९ ॥

स्वप्नस्मृत्योरिति । हि यस्मात् स्वप्ने स्मृतौ च घटादेर्विषयजातस्य रूपाभास आकारावभासो दृश्यते ऽनुभूयते, तस्मात्पुरा पूर्वं जाग्रदवस्थायामनुभवावस्थायामपि नूनमवश्यं तदाकारा घटाद्याकारा धीरन्तःकरणवृत्तिर्दृष्टा साक्षादनुभूत्या ऽनुमीयत इत्यक्षरार्थः । स्वप्नस्मृत्योर्दृष्टार्थविषयत्वनियमात्पूर्वदृष्टस्य बाह्यार्थस्य चात्राभावात्स्वप्नस्मृत्योरुपलभ्यमानो विषयो ऽर्थाकारवृत्तिमदन्तःकरणमेवेति जाग्रत्पूर्वानुभवयोरप्यन्तःकरणमेवार्थाकारवृत्तिमदपरोक्षमनुभूतमिति कल्प्यते, तस्मात्सर्वास्वप्यवस्थासु वृत्तिमदन्तःकरणस्यापरोक्षत्वात्तद्गतचिदाभासाविवेकादात्मनः संसारित्वावभासो ऽपरोक्षो युक्त इति भावः ॥ १ ॥

एवमन्तःकरणस्यापरोक्षत्वे निरूपिते किमायातमात्मन इत्यपेक्षायां दृश्यादन्तःकरणादिसंघाताद्विवेकसिद्धिरायातेति सदृष्टान्तमाह ।

(२) भिक्षामटन् यथा स्वप्ने दृष्टो देहो न स स्वयम् ।
जाग्रद्दृश्यात्तथा देहाद् द्रष्टृत्वादन्य एव सः ॥ १५० ॥

भिक्षामिति । सुप्तस्य यतेः स्वप्ने भिक्षामटन्दृष्टो यो देहः स स्वयं द्रष्टा न भवति, यथा तद्देहात्मतत्त्वमभिमन्यमानो ऽपि तदात्मको न भवति, तथा जाग्रद्दृश्यादपि देहात्स आत्मा ऽन्य एव द्रष्टृत्वादित्यर्थः । देहपदमुपलक्षणमिन्द्रियान्तःकरणयोरपि । तथा च प्रयोगो, विमतो देहादिर्नात्मा, दृश्यत्वात्, स्वप्नदृश्यदेहादिवदिति ॥ २ ॥

बुद्धिरेव सर्वास्ववस्थास्वर्थाकारा दृश्यत इत्युक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति ।

(३) मूषासिक्तं यथा ताम्रं तन्निभं जायते तथा ।
रूपादीन् व्याप्नुवच्चित्तं तन्निभं दृश्यते ध्रुवम् ॥ १५१ ॥

मूषेति । मूषा ऽन्तःसुषिरा मृत्प्रतिमा यथा ऽग्निसंपर्काद् द्रवीभूतं ताम्रं मूषायां निषिक्तं निक्षिप्तं सत्तन्निभं जायते तत्समानाकृति भवति, तथा चित्तमपि रूपादीन् विषयाननुवृत्तं तन्निभं दृश्यते तदाकारं जायत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु मूषासिक्तताम्रस्य कठिनमूषाभिघातेन शैत्यापत्तौ तदाकारापत्तिरिति युज्यते, चित्तस्य त्वमूर्त्तत्वाद्विषयव्याप्तावपि कथं तदाकारापत्तिसंभव इत्याशङ्क्य दृष्टान्तान्तरमाह ।

(४) व्यञ्जको वा यथा ऽऽलोको व्यङ्ग्यस्याकारतामियात् ।
सर्वार्थव्यञ्जकत्वाद्धीरर्थाकारा प्रदृश्यते ॥ १५२ ॥

व्यञ्जको वेति । व्यञ्जको ऽग्न्यादिरयःपिण्डादेरालोको वा घटादेः । स्पष्टार्थः ॥ ४ ॥

बुद्धेरन्वयमुखेन स्वप्नस्मृत्योरित्यत्रोपपादितमपरोक्षत्वमनूद्य व्यतिरेकेणोपपादयति ।

(५) धीरेवार्थस्वरूपा हि पुंसा दृष्टा पुरा ऽपि च ।
न चेत्स्वप्ने कथं पश्येत्स्मरतो वाकृतिः कुतः ॥ १५३ ॥

धीरेवेति ॥ ५ ॥

आलोकादिवद् व्यञ्जकत्वाद् बुद्धेर्व्यङ्ग्याकारत्वमुक्तं स्पष्टयति ।

(६) व्यञ्जकत्वं तदेवास्या रूपाद्याकारदृश्यता ।
द्रष्टृत्वं च दृशेस्तद्वद् व्याप्तिः स्याद्धिय उद्भवे ॥ १५४ ॥

व्यञ्जकत्वमिति । अस्या बुद्धेर्या रूपाद्याकारेण दृश्यता दर्शनयोग्यतापत्तिस्तदेव विषयव्यञ्जकत्वमित्यर्थः । चैतन्यं हि विषयावभासो, विषयश्च न बुद्धेरन्यत्र स्वातन्त्र्येण स्फुरति तथा च बुद्धेर्विषयाकारत्वाभावे चैतन्यस्य विषयात्मना स्फूर्तिरनुपपन्नेति विषयाभिव्यक्त्यर्थतया तदाकारापत्तिरेव बुद्धेर्व्यञ्जकत्वमित्यभिप्रायः । यथा रूपाद्याकारेणावभासमानत्वमेव धियो रूपादिव्यञ्जकत्वं, तथा दृशेरात्मनो धिय उद्भवे धर्माधर्मवशादुत्पत्तौ सत्यां तद्व्याप्तिस्तदात्मना स्फुरणमेव द्रष्टृत्वं न परिणाम इत्याह । द्रष्टृत्वं चेति । यद्यपि धियो विषयव्याप्तिः परिणाममन्तरेण न भवति विषयदेशे तस्याः प्रागेवासत्वा,त्तथापि चैतन्यात्मनो धीवृत्तिव्याप्तौ न परिणामापेक्षा, चिदात्मन्येव तत्प्रकाशकवलितायां एव धियः सदोत्पत्तेरिति भावः ॥ ६ ॥

बुद्धितद्वृत्तिसाक्षित्वेन चिदात्मनः परिणामाभावेपि न तस्य ब्रह्मरूपतयैकत्वं युक्तं प्रतिदेहं तत्तद्बुद्धिसाक्षिभेदादित्याशङ्क्य, प्रमाणाभावान्नैवमित्याह ।

(७) चिन्मात्रज्योतिषा सर्वाः सर्वदेहेषु बुद्धयः ।
मया यस्मात्प्रकाश्यन्ते सर्वस्यात्मा ततो ह्यहम् ॥ १५५ ॥

चिन्मात्रेति । यथैकस्मिञ्छरीरे बुद्ध्यवभासो ऽविकृतचिद्व्याप्तिमात्र,स्तथा सर्वशरीरगतबुद्ध्यवभास इति भास्यबुद्धिभेदे ऽपि न तदवभासस्वरूपभेदः प्रमाणपथमवतरति भेदस्यापि साक्ष्यत्वेन साक्षिधर्मत्वाभावाच्च साक्षिभेदाशङ्कावकाश इत्यर्थः ॥ ७ ॥

चैतन्यस्य सर्वत्रैकत्वे ऽपि दृश्यस्य बुद्ध्यादेरनेकत्वा[illegible]द्वयब्रह्मात्मतासिद्धिरित्याशङ्क्य, सकलदृश्यस्यानाद्यनि[illegible]विद्याविलासबुद्धिमात्रत्वाच्चैतन्यस्याद्वयब्रह्मत्वमविरुद्धमित्युपपादयति ।

(८) करणं कर्म कर्त्ता च क्रिया स्वप्ने फलं च धीः ।
जाग्रत्येवं यतो दृष्टा द्रष्टा तस्मादतो ऽन्यथा ॥ १५६ ॥

करणमिति । यथा क्रियाकारकफलानि स्वप्ने धीरेव बाह्यार्थस्य तदा तत्राभावादिति निश्चितम्, एवमेव जाग्रति जाग्रदवस्थायां च यतो धीरेव क्रियाकारकफलरूपा दृष्टा, न धियो बहिष्पदार्थसत्त्वमवगतं, तथा सति सुषुप्तावपि तदाकारविशेषस्फुरणं कदा चित्स्या,त्तस्माद्विषयैः सहैवात्मनि बुद्धेरध्यस्तत्वा,त्तस्याश्चाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यात्वात् तद्द्रष्टा ऽऽत्मा ततो बुद्धेरन्यथा ऽन्यादृशः सत्यो ऽखण्डैकरस इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्यथेत्युक्तं स्फुटयति ।

(९) बुद्ध्यादीनामनात्मत्वं हेयोपादेयरूपतः ।
हानोपादानकर्त्ता ऽऽत्मा न त्याज्यो न च गृह्यते ॥ १५७ ॥

बुद्ध्यादीनामिति । बुद्ध्यादयो नात्मस्वरूपधर्मा, आगमापायित्वा,द्वस्त्रादिवदित्युक्ते चिदात्मनि व्यभिचारमाशङ्क्य परिहरति । हानोपादानेति । बुद्ध्यादेर्हानोपादानयोर्लयविक्षेपयोः कर्त्ता ऽऽत्मा, तदधिष्ठानमात्रेण कर्त्तेत्युच्यते, स न केन चित्त्याज्यो, न विलाप्यो, न च गृह्यते, न विक्षिप्यते, आत्मनः सर्वाधिष्ठानत्वात्तस्य चाधिष्ठानान्तराभावादित्यर्थः ॥ ९ ॥

आत्मनः स्वरूपेणाहेयानुपादेयत्वे ऽपि तत्संबन्धित्वेन प्राप्तस्य बाह्यस्य वस्त्राभरणादेरान्तरस्य च पापादेर्हेयत्व,मान्तरस्य च योगध्यानादेरुपादेयत्वं च भविष्यतीति न विशुद्धिरात्मन इत्याशङ्क्याह ।

(१०) सबाह्याभ्यन्तरे शुद्धे प्रज्ञानैकरसे घने ।
बाह्यमाभ्यन्तरं चान्यत्कथं हेयं प्रकल्प्यते ॥ १५८ ॥

सबाह्येति । बाह्याभ्यन्तरसहिते बाह्यमाभ्यन्तरं चात्मैव न ततः पृथगित्यर्थः । यतः शुद्धः केवलो ऽतो बाह्याभावः, यतश्च प्रज्ञानैकरसो ऽतो नान्तरमपि पृथगस्ति । एकरसत्वं स्पष्टयति । घन इति । सैन्धवघनवद्विज्ञानघन इत्यर्थः । हेयमित्युपलक्षणम्, एवंभूते स्वआत्मनि कथं हेयमुपादेयं वा कल्प्यत इत्यर्थः । सत्तास्फूर्त्यनालिङ्गितस्य बाह्यस्याभ्यन्तरस्य चोल्लेखितुमशक्यत्वात्तयोः स्वात्मस्वरूपत्वाच्च ततो बहिरन्तर्वा किमप्यस्ति, परमार्थतो यदुपादेयं हेयं वा भवेदिति नात्मनो विशुद्धिसंकोचावकाश इति भावः ॥ १० ॥

वस्तुस्वभावानुसारेण विचार्यमाणे नात्मनि हेयाद्यस्तीत्युक्त,मिदानीं विद्वदनुभवेनाप्ययमर्थो ऽवगम्यत इत्याह ।

(११) य आत्मा नेति नेतीति परापोहेन शेषितः ।
स चेद्ब्रह्मविदात्मेष्टो यतेतातः परं कथम् ॥ १५९ ॥

य आत्मेति । ब्रह्मविदो ज्ञानिन आत्मा स्वरूपं कथं यतेत, कृतकृत्यत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

एवंविधमात्मतत्त्वं न परानुभवगम्यमिति स्वयमेवात्मविदा शास्त्राचार्योपदेशानुसारेण विवेक्तव्यमित्याह ।

(१२) अशनायाद्यतिक्रान्तं ब्रह्मैवास्मि निरन्तरम् ।
कार्यवान् स्यां कथं चाहं विमृशेदेवमञ्जसा ॥ १६० ॥

अशनायादीति । षडूर्मिरहितमित्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं विमर्शे प्राप्ते प्रापणीयमिति कर्त्तव्यबुद्धिरेव न भवेदिति दृष्टान्तेनाह ।

(१३) पारगस्तु यथा नद्यास्तत्स्थः पारं यियासति ।
आत्मज्ञश्चेत्तथा कार्यं कर्त्तुमन्यदिहेच्छति ॥ १६१ ॥

पारग इति । नद्याः पारं परतीरं गतो यथा तत्स्थः परतीरस्थ एव तमेव पारं यियासति यातुं प्राप्तु मिच्छति चेदित्यन्वयः । तथा यथोक्तात्मज्ञो ऽन्यत्कार्यं कर्त्तुमिह श्रेयोमार्गे इच्छतीति योजना । नैव यियासति नैवेच्छति चेत्यर्थः ॥ १३ ॥

यः पुनरात्मज्ञो ऽपि कार्यवान्स्यात्स न सम्यग्दर्शीति तं निन्दति ।

(१४) आत्मज्ञस्यापि यस्य स्याद्धानोपादानता यदि ।
न मोक्षार्हः स विज्ञेयो वान्ताशी ब्रह्मणा ध्रुवम् ॥ १६२ ॥

आत्मज्ञस्यापीति । स्पष्टार्थः ॥ १४ ॥

अनागतां तु ये पूर्वामनक्षत्रां तु पश्चिमाम् ।
संध्यां नोपासते विप्रास्ते कथं ब्राह्मणाः स्मृताः ॥

इति स्मृतेर्ब्रह्मविदो ऽपि विप्रस्य संध्यावन्दनमस्ति कार्यमित्याशङ्क्य कैमुतिकन्यायेन निराकरोति ।

(१५) सादित्यं हि जगत्प्राणस्तस्मान्नाहर्निशैव वा ।
प्राणज्ञस्यापि न स्यातां कुतो ब्रह्मविदो ऽद्वये ॥ १६३ ॥

सादित्यमिति । आदित्यः सूर्यस्तत्सहितमिदं जगत्सर्वं हि यस्मात्प्राणो हिरण्यगर्भस्तस्मात्प्राणज्ञस्यापि प्राणोऽहमस्मीति प्राणात्मभावमापन्नस्याप्युपासकस्येति यावद् अहर्निशैव वा न स्यातामुदयास्तमयरहितसूर्यरूपत्वात्तस्याहोरात्रे न स्यातामित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । "न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति सकृद्दिवा हैवास्मै भवति" इति, तथा च प्राणस्यापि प्राणविदोपि भेददर्शिनो यद्यहर्निशे न स्यातां तदा ऽस्य ब्रह्मविदो मुख्यब्रह्मभूतस्याद्वये सर्वद्वैतावभासरहिते स्वरूपे सति ते कुतः स्यातां न कुतोपीति कालभेददर्शनाभावादेव तन्निमित्तकर्त्तव्याभाव इत्यर्थः ॥ १५ ॥

ब्रह्मविदो बाह्यक्रियाभावेपि "संध्यं समाधावात्मन्याचरे" दिति श्रुतेः स्वात्मनि विस्मृतिं परित्यज्य मोक्षाय स्मृतिः कर्त्तव्येत्यत आह ।

(१६) न स्मरत्यात्मनो ह्यात्मा विस्मरेद्वा ऽप्यलुप्तचित् ।
मनोपि स्मरतीत्येतद् ज्ञानमज्ञानहेतुजम् ॥ १६४ ॥

न स्मरतीति । स्मरतियोगात् षष्ठी द्वितीयार्थे, स्मरणविस्मरणयोरभावे हेतुरलुप्तचिदिति । यद्यशक्यत्वादात्मनः स्मरणं न विधातुं युक्तं, तर्हि तत्त्वज्ञानादूर्ध्वमाविर्भावतिरोभावादिविकारशान्तये मन एवात्मानं स्मरेदिति विधिः स्यादित्यत आह । मनो ऽपीति । मनसो ऽचेतनत्वात्स्मर्तृत्वानुपपत्तेर्मनः स्मरतीति ज्ञानमप्यज्ञानहेतुजमविवेकविलसितमित्यर्थः । तथा चासम्यग्ब्रह्मविद आत्मव्यतिरेकेण मनः पश्यतः संध्यं समाधाविति विधिर्न सम्यग्ब्रह्मविद इति भावः ॥ १६ ॥

यद्यप्यात्मा ऽलुप्तचिद्रूपत्वान्नात्मानं स्मरति तथापि परमात्मानं स्मरेदेवेत्याशङ्क्याह ।

(१७) ज्ञातुर्ज्ञेयः परो ह्यात्मा सो ऽविद्याकल्पितः स्मृतः ।
अपोढे विद्यया तस्मिन् रज्ज्वां सर्पइवाद्वयः ॥ १६५ ॥

ज्ञातुरिति । यदि पर आत्मा ज्ञातुर्ज्ञेयो विषयः स्यात्तदा सो ऽविद्याकल्पितः स्वाज्ञानकल्पितो हि निश्चितः स्मृतो ज्ञातो विद्वद्भिः ज्ञानविषयस्य रज्जुसर्पवदविद्याकल्पितत्वनियमात्स आत्मैव न भवतीत्यर्थः । तथा च तस्मिन्नात्मनः परत्वज्ञेयत्वादिके विद्यया आत्मविद्यया ऽपोढे बाधिते सति ज्ञातृज्ञेयविभागाभावादद्वय एवात्मा भवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तो रज्ज्वां सर्पइवेति । यथा रज्जुविद्यया सर्पे बाधिते रज्जुरेवावशिष्यते तद्वदित्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रत्यगात्मनो वस्तुतो ऽद्वितीयत्वेपि तस्मिन्ममाहमित्यादिसंसारप्रतिभासात्तन्निवृत्तये किमपि कर्त्तव्यं भविष्यतीत्यत आह ।

(१८) कर्तृकर्मफलाभावात्सबाह्याभ्यन्तरं ह्यजम् ।
ममाहं चेति यो भावस्तस्मिन्कस्य कुतो भवेत् ॥ १६६ ॥

कर्तृकर्मेति । कर्तृकर्मफलभेदाभावात्सबाह्याभ्यन्तरमजमेवात्मस्वरूपं हि यतो ऽतस्तस्मिन्नात्मनि ममाहमित्यादिरूपो यो भावः प्रतिभासः स कस्य भवेत् कुतो वा हेतोर्भवेन्न भवेदेवेति योजना, तस्माद् ज्ञानोत्पत्तेः प्रागेव सर्वकर्त्तव्यता नोर्ध्वमिति भावः ॥ १८ ॥

आत्मविदो देहादावहंकारममकाराभावे हेतुमाह ।

(१९) आत्मा ह्यात्मीय इत्येष भावो ऽविद्याप्रकल्पितः ।
आत्मैकत्वे ह्यसौ नास्ति बीजाभावे कुतः फलम् ॥ १६७ ॥

आत्मा ह्यात्मीय इति । आत्मैकत्वे ज्ञाते सतीति शेषः ॥ १९ ॥

केन प्रमाणेन तदात्मैकत्वं ज्ञातुं शक्यमित्यपेक्षायां वेदान्तवाक्यप्रमाणबलादित्याह ।

(२०) द्रष्टृ श्रोतृ तथा मन्तृ विज्ञात्रेव तदक्षरम् ।
द्रष्ट्राद्यन्यन्न तद्यस्मात्तस्माद्द्रष्टा ऽहमक्षरम् ॥ १६८ ॥

द्रष्टृ श्रोत्रिति । द्वाभ्यां, यद् द्रष्टृ श्रोतृ मन्तृ विज्ञातृ प्रसिद्धं प्रत्यग्रूपं तदक्षरमेव सर्वाधिष्ठानं ब्रह्मैवेति योजना । तथा च श्रुतिरक्षरं प्रकृत्यादृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्तृविज्ञातं विज्ञात्रिति । तथा नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रित्युत्तरवाक्यार्थमाह । द्रष्ट्रादीति । तद् द्रष्ट्रादि प्रत्यक्स्वरूपं तस्मादक्षरादन्यच्च भवतीत्यर्थः । यस्माद्देवमविषयभूतमेवाद्वयमात्मतत्त्वं श्रुतिसिद्धं तस्माद्द्रष्टा ऽहमक्षरमित्युपसंहारः ॥ २० ॥

प्रत्यगात्मनो ऽक्षरब्रह्मात्मत्वे ऽपि कथमद्वयात्मत्वसिद्धिरित्याशङ्क्येतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति श्रुत्यर्थं वदन्नद्वयात्मत्वं साधयति ।

(२१) स्थावरं जङ्गमं चैव द्रष्टृत्वादिक्रियायुतम् ।
सर्वमक्षरमेवातः सर्वस्यात्मा ऽक्षरं त्वहम् ॥ १६९ ॥

स्थावरमिति । उपाधिरूपाहितमुपाध्याधारश्चेति सर्वमक्षरमेवातो ऽहमक्षरं सर्वस्यात्मा स्वरूपं न मदन्यत्किमप्यस्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

स्थावरादि सर्वमक्षरमित्युक्ते सप्रपञ्चमेवाक्षरमात्मेति प्रतिभासशङ्कां वारयन्नागमिकमात्मज्ञानं स्फुटयति ।

(२२) अकार्यशेषमात्मानमक्रियात्म क्रियाफलम् ।
निर्ममं निरहंकारं यः पश्यति स पश्यति ॥ १७० ॥

अकार्यशेषमिति । अकार्यशेषत्वमकर्तृत्वं तत्र हेतुरक्रियात्मेति, क्रियास्वरूपतत्फलविलक्षणमित्यर्थः, क्रियातत्फलसंसर्गशून्यमिति वा, कुतो, यतो निर्ममं, तदपि कुतो, ऽनहंकारम् एवंविधमात्मानं यः सम्यक् पश्यति स एव तत्त्वदर्शीत्यर्थः ॥ २२ ॥

आत्मविदो ऽहंकाराद्यभावादकर्मशेषत्वमुक्तं प्रपञ्चयंस्तस्य कृतकृत्यतामाह ।

(२३) ममाहंकारयत्नेच्छाः शून्या एव स्वभावतः ।
आत्मनीति यदि ज्ञातमाध्वं स्वस्थाः किमीहितैः ॥१७१॥

ममाहंकारेति । आत्मनि स्वभावतः शून्या एवाविद्याप्रयुक्तदेहाद्यभिमानं विना न सन्तीत्यर्थः । हे मुमुक्षवो यद्येवं ज्ञातं तर्हि स्वस्था निर्व्यग्राः सन्त आध्वं तिष्ठत किमीहितैः कर्मभिः कृत्यं ज्ञानेनैव कृतकृत्यत्वात्कर्मणां चानधिकृतकृतानां विफलत्वाच्चेत्यर्थः ॥ २३ ॥

देहाद्यतिरिक्तात्मज्ञानवतः सर्वेषु पारलौकिककर्मस्वधिकाराभ्युपगमादस्त्यात्मविदोऽपि सफलं कर्मेत्याशङ्क्य तस्यात्मतत्त्वविक्त्वमेव नास्तीत्याह ।

(२४) योऽहंकर्त्तारमात्मानं तथा वेत्तारमेव च ।
वेत्त्यनात्मज्ञ एवासौ योऽन्यथाज्ञः स आत्मवित् ॥ १७२॥

योऽहंकर्त्तारमिति । कस्तर्ह्यात्मविदित्यत आह । योऽन्यथाज्ञ इति । यो ऽकर्त्तारमज्ञातारमभोक्तारं चात्मानं जानाति स आत्मतत्त्वविदित्यर्थः ॥ २४ ॥

किमिति कर्तात्मेति जानतो ऽनात्मवित्त्वमात्मन्येव कर्तृत्वादिप्रतिभासादित्याशङ्क्य कर्त्रविवेकनिबन्धनोऽयं भ्रम इत्यभिप्रेत्याह ।

(२५) यथान्यत्वेऽपि तादात्म्यं देहादिष्वात्मनो मतम् ।
तथा कर्त्तुरविज्ञानात्फलकर्मात्मतात्मनः ॥ १७३ ॥

यथा ऽन्यत्वे ऽपीति । यथा परमार्थतो देहादिभ्योऽन्यत्वेऽप्यात्मनस्तेषु तादात्म्यमाध्यात्मिकं मतमिष्टं, तथा ऽकर्त्तुरभोक्तुरविज्ञानादात्मनः फलकर्मात्मता भोक्तृकर्त्रात्मता मता, यथा स्थूलदेहात्मनोरभेदाध्यासान्मनुष्यत्वाद्यभिमानस्तथाहंकारप्रधानलिङ्गदेहाविवेकात्कर्तृत्वाद्यभिमानो मिथ्याबुद्धिरित्यर्थः ॥ २५ ॥

नन्वहंकारस्यैवात्मत्वात्कथमहंकारात्मनोरविवेक इत्युच्यते इत्यत आह ।

(२६) दृष्टिः श्रुतिर्मतिर्ज्ञातिः स्वप्ने दृष्टा जनैः सदा ।
तासामात्मस्वरूपत्वादतः प्रत्यक्षता ऽऽत्मनः ॥ १७४ ॥

दृष्टिरिति । दृष्ट्यादिशब्दैश्चक्षुरादिद्वारकान्तःकरणवृत्तयो निर्दिश्यन्ते, तास्तु सदैव स्वप्ने जनैर्दृष्टाः सवृत्तिकस्यान्तःकरणस्य स्वप्ने वेद्याकारत्वात्तद्वेदितान्यः साक्षी सिद्ध इत्यभिप्रायः । किं च तासां दृष्ट्यादीनामात्मस्वरूपत्वादित्ययमर्थः, सुषुप्ते सवृत्तिकस्यान्तःकरणस्याविद्यामात्रतयात्मन्यस्तमयादात्मनश्चानस्तमयात्स्वतस्तस्याद्वितीयापरोक्षचिन्मात्रतयावभासमानत्वाद्युक्तान्तःकरणादहंकारादिरूपादात्मनो व्यतिरेकसिद्धिरिति । यत एवमत आत्मनः प्रत्यक्षता साक्षिमात्रेण स्वयंप्रकाशमानतया नित्यापरोक्षब्रह्मरूपता सिद्धेत्यर्थः ॥ २६ ॥

एवमशेषप्रमातृसाक्षिभूततया प्रत्यगात्मनो ब्रह्मत्वापादने लाभं दर्शयन् "यो ऽन्यथाज्ञः स आत्मवि" दित्यत्रोक्तमात्मवित्त्वं स्पष्टीकरोति ।

(२७) परलोकभयं यस्य नास्ति मृत्युभयं तथा ।
तस्यात्मज्ञस्य शोच्याः स्युः सब्रह्मेन्द्रा अपीश्वराः ॥१७५॥

परलोकभयमिति । यस्य परलोकभयं परलोकनिमित्तं भयं "किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरव"मित्यादिरूपं नास्ति "नैनं कृताकृते तपत"इति श्रुतेः, तथा यस्य मृत्युभयं मरणभयं नास्ति "न जीवो म्रियत"इति श्रुतेः, आत्मव्यतिरिक्तस्य द्वितीयस्यादर्शनाद्, द्वितीयदर्शननिमित्तं हि भयं "द्वितीयाद्वै भयं भवती"ति श्रुतेः तस्यात्मज्ञस्य ब्रह्मेन्द्राद्या

अपि ज्ञानैश्वर्यसंपन्नतया ईश्वरा अपि शोच्याः शोचनीयाः स्युरहो एते ऐश्वर्यासक्ततया व्यग्राः कथं स्वस्थाः स्युरिति । तस्माद्यः परलोकमरणनिमित्तव्यग्रताहेत्वहंकारादिशून्यतया ब्रह्मनिष्ठः स एवात्मविन्न विपरीत इति सिद्धम् ॥ २७ ॥

ब्रह्मेन्द्रादिभावस्य सर्वैः प्रार्थ्यमानत्वात्कथं शोच्यतेत्याशङ्क्य ब्रह्मात्मज्ञानादूर्ध्वं न किमपि प्रार्थ्यमस्तीत्याशयेनाह ।

(२८) ईश्वरत्वेन किं तस्य ब्रह्मेन्द्रत्वेन वा पुनः ।
तृष्णा चेत्सर्वतश्छिन्ना सर्वदैन्योद्भवा ऽशुभा ॥ १०६ ॥

ईश्वरत्वेनेति । सर्वत्र दैन्यस्योद्भवो यस्याः सा तथा, अत एवाशुभा पापप्रवृत्तिद्वारत्वा,त्सा तृष्णा चेत्सर्वतः सर्वात्मना सह मूलेन छिन्नेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः ।

"यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।
अथ मर्त्यो ऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" ॥

इति ॥ २८ ॥

निर्ममं त्वनहंकारं यः पश्यति स पश्यति ।

इत्युक्तं स्पष्टयन्नात्मज्ञस्य लक्षणमाह ।

(२९) अहमित्यात्मधीर्या च ममेत्यात्मीयधीरपि ।
अर्थशून्ये यदा यस्य स आत्मज्ञो भवेत्तदा ॥ १०७ ॥

अहमितीति । यस्य शास्त्राचार्यानुगृहीतस्य पदार्थद्वयविवेकवतो ऽहं ममेति चात्मात्मीयविषयधियावर्थशून्ये प्रयोजनशून्ये यदा स्यातां तत्प्रयुक्तव्यवहारहीनः पुमान् यदि स्यादित्यर्थः, तदा स आत्मविद्भवेद्देहादौ तदनुबन्धे च व्यवहारकालेपि पूर्ववद्वस्तुत्वोल्लेखरहिततया आत्ममात्रदर्शी सम्यगात्मविदित्यर्थः ॥ २९ ॥

यद्येवमात्मज्ञानं वाक्याद्भवति तदा कृतकृत्यत्वान्न तस्य कार्यशेषता संभवतीति प्रागुक्तमकार्यशेषत्वं प्रपञ्चयति ।

(३०) बुद्ध्यादौ सत्युपाधौ च तथा ऽसत्यविशेषता ।
यस्य चेदात्मनो ज्ञाता तस्य कार्यं कथं भवेत् ॥ १०८ ॥

बुद्ध्यादाविति । जाग्रत्स्वप्नयोर्बुद्ध्यादावुपाधौ सति तथा सुषुप्तावसति च यस्यात्मनो ऽविशेषता चेद् ज्ञाता, चेच्छब्दो ऽसंदेहेपि संदेहवचनो वेदाश्चेत्प्रमाणमितिवत्, तस्याविशेषात्मज्ञस्य कार्यं कथं भवेन्न कथं चिदित्यर्थः ॥ ३० ॥

आत्मविदो नास्ति कार्यमित्यत्र हेत्वन्तरमाह ।

(३१) प्रसन्ने विमले व्योम्नि प्रज्ञानैकरसे ऽद्वये ।
उत्पन्नात्मधियो ब्रूत किमन्यत्कार्यमिष्यते ॥ १०९ ॥

प्रसन्न इति । व्योम्नि व्योमसदृशे प्रसन्ने स्वतो दोषरहिते विमले आगन्तुकमलवर्जिते, उक्तविशेषणद्वयसाधकं क्रमेण विशेषणद्वयं प्रज्ञानैकरसे ऽद्वय इति । एतस्मिन्ब्रह्मण्युत्पन्ना आत्मधीरात्मेति मतिरेवंविधं ब्रह्मैवात्मेति बुद्धिर्यस्य तस्यात्मस्वरूपज्ञानादन्यत्किं कार्यमिष्यते तद्ब्रूत न किमपीत्यर्थः ॥३१॥

ननु शास्त्राचार्यप्रसादादेवं तत्त्वे ऽवगम्यमानेपि श्रेयोमार्गप्राप्तिप्रतिबन्धकस्य शत्रोः संभवात्तत्परिहारार्थं किमप्यनुष्ठेयं स्यादिति चेन्नेत्याह ।

(३२) आत्मानं सर्वभूतस्थममित्रं चात्मनोपि यः ।
पश्यन्निच्छत्यसौ नूनं शीतीकर्तुं विभावसुम् ॥ ११० ॥

आत्मानमिति । यथोष्णस्वभावस्य विभावसोः शीतस्वभावतापादनं न संभाव्यते तथा सर्वभूतात्मभूतस्य शत्रुमित्रादिसंभावना दुःसंपादेति नानुष्ठेयकल्पनावसर इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

आत्मनः कार्यशेषत्वं किं सोपाधिकस्येष्यते निरुपाधिकस्य वेति विकल्प्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति ।

(३३) प्रज्ञाप्राणानुकार्यात्मा छायेवाक्षादिगोचरः ।
ध्यायतीवेति चोक्तो हि शुद्धो मुक्तः स्वतो हि सः ॥ १११ ॥

प्रज्ञेति । प्रज्ञा बुद्धिः प्रज्ञाप्राणावनुकर्तुं शीलमस्यास्तीति प्रज्ञाप्राणानुकारी प्रज्ञाप्राणोपाधिक इत्यर्थः । छायेव सूर्यादिप्रतिबिम्बमिव जले, अक्षादिगोचरः इन्द्रियतद्द्वारकवृत्तिषु प्रतिबिम्बित आत्मा तदविवेकात्करोतीवेति "ध्यायतीव लेलायतीवे"ति श्रुत्योक्तस्तस्यां दशायां कर्मशेषत्वमश्नुवानोपि स्वतः शुद्धो मुक्तश्च हि स आत्मा भवति, उदकानुगत्वेन सूर्यस्य कम्पादिमत्तया भासमानत्वेपि न परमार्थतः सूर्यः कम्पादिमान् भवति, तथा चोपाधिविगमे भेदविपर्यासादिविगमाद् द्वारहीनं कर्मात्मतत्त्वविदं न ढौकत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

निरुपाधिकस्यात्मनो न कर्मशेषत्वमित्युक्तमुपपादय"न्नायायामान्पडाचरे"दित्यादियतिधर्मविधिशेषतापि नास्यास्तीत्याह ।

(३४) अप्राणस्यामनस्कस्य तथा ऽसंसर्गिणो दृशेः ।
व्योमवद्व्यापिनो ह्यस्य कथं कार्यं भवेन्मम ॥ ११२ ॥

अप्राणस्येति । क्रियाशक्तिप्राणहीनस्य ज्ञानशक्तिमनोहीनस्य स्वभावतो ऽसंसर्गिणो ऽसङ्गस्य व्योमवदपरिच्छिन्नस्य स्वतश्चलनशक्तिरहितस्येति यावत् । दृशेश्चिदेकरसस्यास्यैवंविधस्य मम कथं कार्यं भवेन्न कथमपीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥

इत्यादिभगवद्वचनान्मनःसमाधानानुष्ठानेनात्मशुद्धिः संपाद्या ऽवशिष्यत इत्याशङ्क्य तस्याः प्रागेव सिद्धत्वान्नेदानीमस्त्यवरुर इत्यभिप्रेत्याह ।

(३५) असमाधिं न पश्यामि निर्विकारस्य सर्वदा ।
ब्रह्मणो मे विशुद्धस्य शोध्यं नान्यद्विपाप्मनः ॥ १८३ ॥

असमाधिमिति । विकारो ह्यसमाधिर्नाम तद्धेतूपाधिशून्यतया सदा निर्विकारस्य तच्च पश्यामि ब्रह्मभूतस्यात एव सर्वदा विशुद्धस्य प्रागेव विपाप्मनो नित्यनिवृत्तकल्मषस्य शोध्यं चान्यत्र पश्यामीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

नन्वन्यत्र पश्यामीत्ययुक्तं, गन्तव्यब्रह्मलोकादेर्गमनसाधनस्यार्चिरादिमार्गस्य च ब्रह्मविदोपि ज्ञातव्यत्वादित्याशङ्क्य सगुणब्रह्मविदस्तथात्वेपि न निर्गुणब्रह्मविदस्तथात्वमिति सहेतुकमाह ।

(३६) गन्तव्यं च तथा नैव सर्वगस्याचलस्य च ।
नोर्द्धुं नाधस्तिरो वापि निष्कलस्यागुणत्वतः ॥ १८४ ॥

गन्तव्यमिति । गन्तव्यमिति भावकर्मणोस्तन्त्रेण ग्रहणं, तथा च सर्वगत्वेन चलनासामर्थ्याद्गन्तव्यं नैव पश्यामि गमधात्वर्थं न पश्यामीत्यर्थः । तथा गन्तव्यं गत्या प्राप्यं देशं स्थानविशेषं न पश्यामि, कुत इत्यत आह । नोर्द्धुमिति । तिर इति, पुरस्तात्पश्चाद्दक्षिणं चोत्तरं च नैव पश्यामीत्यनुषङ्गः, कुतो देशभेदाभाव इत्यत आह । निष्कलस्येति । पूर्णस्येत्यर्थः । कुतो निष्कलत्वं ज्ञानसुखादिगुणात्मकावयवयोगादित्यत आहागुणत्वत इति । ज्ञानसुखयोः स्वरूपत्वात्संसर्गिगुणस्य चासङ्गे मय्यसंभवाद्गुणतोपि विभागशून्यस्य न गन्तव्यं प्राप्यं गतिः प्राप्तिर्वा विद्यत इति न तत्साधननिष्ठाविधानावकाश इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

किं चाज्ञानोपाधिं विनात्मनि नित्यमुक्ते कस्यापि विशेषस्योत्प्रेक्षितुमशक्यत्वादज्ञानस्य च ज्ञानस्वभावे वस्तुतो ऽसंभाव्यमानत्वाच्च कदाप्यात्मनः क्रियायोग्यतेति स्थिते कुत इदानीमज्ञानप्रतिभासस्याप्यभावे कर्मशेषता स्यादित्यभिप्रेत्याह ।

(३७) चिन्मात्रज्योतिषो नित्यं तमस्तस्मिन्न विद्यते ।
कथं कार्यं ममैवाद्य नित्यमुक्तस्य शिष्यते ॥ १८५ ॥

चिन्मात्रेति । तस्मिंश्चात्मनि तमः स्वरूपतः प्रतिभासतोपि न विद्यते, कुतः, चिन्मात्रज्योतिषः, ज्योतिष्ट्वत इति भावप्रधानो निर्देशः । सुगममन्यत् ॥ ३७ ॥

किं चाज्ञानाभावे बाह्यान्तःकरणतत्संसर्गाभावात्तं विना प्रवृत्त्यभावाच्च मे कर्मावसर इत्याह ।

(३८) अमनस्कस्य का चिन्ता क्रिया वा ऽनिन्द्रियस्य का ।
“अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र”इति सत्यं श्रुतेर्वचः ॥ १८६ ॥

अमनस्कस्येति । प्राणमनोविहीनत्वे प्रमाणमाह । अप्राणो हीति । श्रुतेर्वचः सत्यं सत्यार्थं निर्दोषतया स्वतः प्रमाणत्वादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

अपररात्रादिकालस्य विविक्तपूतादिदेशस्य प्राच्यादिदिग्विशेषस्य मनोविक्षेपरागादिनिमित्तस्य च प्रतीक्षाया आत्मचिन्तने कर्त्तव्यत्वात्कथं कार्याभाव इत्याशङ्क्याह ।

(३९) अकालत्वाददेशत्वाददिक्त्वादनिमित्ततः ।
आत्मनो नैव कालादेरपेक्षा ध्यायतः सदा ॥ १८७ ॥

अकालत्वादिति । सदा ऽऽत्मानं ध्यायतो यतेर्नैव कालादेरपेक्षास्तीति योजना । तत्र हेतुरात्मनो ऽकालत्वादित्यादिः । आत्मस्वरूपस्य कालाद्यनिबन्धनत्वाच्च तद्ध्याने तदपेक्षेत्यर्थः । तथा चाह भगवान् सूत्रकारः । “यत्रैकाग्रता तत्राविशेषा”दिति ॥ ३९ ॥

ब्रह्मविदो देशकालादिसव्यपेक्षे कर्मण्यपेक्षाभावेपि प्रयागादितीर्थे स्यादपेक्षा ।

“गङ्गातीरे वसेन्नित्यं भिक्षुर्मोक्षपरायणः”

इत्यादिस्मृतिविहितत्वादित्याशङ्क्य ब्रह्मात्मज्ञानरूपे तीर्थे साक्षान्मुक्तिहेतौ स्नातस्यात्मविदो न तीर्थान्तरापेक्षास्तीत्याह ।

(४०) यस्मिन्देवाश्च वेदाश्च पवित्रं कृत्स्नमेकताम् ।
व्रजेत्तन्मानसं तीर्थं यस्मिन् स्नात्वा ऽमृतो भवेत् ॥ १८८ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् ब्रह्मात्मस्फूर्त्तिरूपे देवास्तत्तत्तीर्थस्थानविशेषाधिष्ठातारो माधवविश्वेश्वररामेश्वरत्रिविक्रमादयः पूजादर्शनस्पर्शनस्मरणादिभिर्भक्तपावनाः प्रसिद्धा,स्तथा वेदा ऋग्यजुःसामाथर्वाख्या अध्ययनब्रह्मयज्ञपाठार्थानुष्ठानादिभिः पावयन्ति, तथा कृत्स्नं पवित्रं पावनं तीर्थविशेषहरिहरनामोच्चारणादि, एतत्सर्वमेकतामेकत्वं व्रजेद्यस्मिन्सरित इव सागरेन्तर्भवन्तीत्यर्थः । सर्वात्मकब्रह्माविर्भावरूपत्वादिति परमो हेतुरत्रानुसन्धेयः । तन्मानसं मनसि वेदान्तमहावाक्यजनितान्तःकरणवृत्तिरूपे समुल्लसितं मानसं तीर्थं संसारपापमूलाविद्यातारकं, तीर्थत्वं स्पष्टयति । यस्मिन्निति । यस्मिन् स्नात्वा निमज्ज्योदकराशौ निक्षिप्तोदकबिन्दुवत्तदेकतां प्राप्य च अमृतो भवेन्निर्विशेषनित्यात्मस्वरूप एव भवेत्तस्मिंस्तीर्थे नित्यं निमग्नस्य न तीर्थान्तरापेक्षेति भावः । तथा च श्रुतिः ।

“शतं शुक्राणि यत्रैकं भवन्ति
सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति ।
सर्वे होतारो यत्रैकं भवन्ति
स मानसीन आत्मा जनानाम्” ॥

इति । “यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतमे”ति च ॥ ४० ॥

एवं कृतार्थत्वापादकं ज्ञानतीर्थं केनोपायेन प्राप्यमित्यपेक्षायां पूर्वोक्तः पदार्थविवेक एव तल्लाभोपाय इति वक्तुं प्रथमं स्थूलदेहान्यत्वमात्मनो विशदयति ।

(४१) न चास्ति शब्दादिरनन्यवेदनः
परस्परेणापि न चैव दृश्यते ।
परेण दृश्यास्तु यथा रसादय-
स्तथैव दृश्यत्वत एव देहिकाः ॥ १८९ ॥

न चास्तीति । शब्दादिर्गन्धान्तो विषयो ऽनन्यवेदनो न चास्ति स्वयंप्रकाशस्तावन्नास्तीत्यर्थः । तथा परस्परेणापि शब्देन स्पर्शः स्पर्शेन शब्द इत्येवं परस्परेणापि न चैव दृश्यते प्रकाश्यते जडत्वादेवेत्यर्थः । दर्शनमन्तरेण व्यवहारानुपपत्तेर्दर्शनस्य स्वतः परस्परतश्चाभावे परिशेषात्परेण स्वविलक्षणेनाजडेन प्रकाश्या एव । तुशब्दो ऽवधारणार्थः । तथा च दैहिका अपि रसादयः परेण दृश्याः दृश्यत्वाद्यथा बाह्यरसादयस्तथैवेमे तस्मात्तथेत्यक्षरार्थः ॥ ४१ ॥

तदेवं पञ्चभूतात्मकात्स्थूलदेहात्तद्द्रष्टारमात्मानं विविच्य सूक्ष्मादपि देहात्तं विविनक्ति ।

(४२) अहंममेत्येषणयत्नविक्रियाः
सुखादयस्तद्वदिह प्रदृश्यतः ।
दृश्यत्वयोगाच्च परस्परेण ते
न दृश्यतां यान्ति ततः परो भवान् ॥ १९० ॥

अहंममेति । अहमहंकारः । एषणायत्नविक्रियाः सुखादयः कामप्रयत्नकर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखमोहद्वेषादयो ममेति निर्दिश्यमाना मनोवृत्तयस्तद्वच्छब्दादिवन्नानन्यवेदनाः, कुतः, इह व्यवहारभूमौ प्रदृश्यतो दर्शनकर्मत्वात् ते परस्परेणापि दृश्यतां न यान्ति न प्राप्नुवन्ति दृश्यत्वयोगादेव परिशेषात्तेषां द्रष्टा ततस्तेभ्यो ऽहंकारादिभ्यस्तत्संघातरूपाल्लिङ्गदेहादिति यावत्, भवानात्मा परो ऽन्य इति योजना ॥ ४२ ॥

यद्यप्येवं देहद्वयग्राहकत्वात्तदतिरिक्त एवात्मा तथापि तत्संबन्धप्रतीतेस्तस्य न नित्यमुक्तरूपतेत्याशङ्क्याह ।

(४३) अहंक्रियाद्या हि समस्तविक्रिया
सकर्तृका कर्मफलेन संहता ।
चितिस्वरूपेण समन्ततोर्कवत्
प्रकाश्यमाना ऽसिततात्मनो ह्यतः ॥ १९१ ॥

अहंक्रियाद्या हीति । अहंक्रियाहंकरणमहंममेत्येवमाद्या समस्तविक्रिया चितिस्वरूपेण चैतन्यप्रकाशात्मना ऽर्कवदर्केणेव समन्ततः प्रकाश्यमाना हि यतो ऽत आत्मनो ऽसितता ऽबद्धता सिद्धा, विक्रियासंबन्धस्यापि दृश्यत्वाद्दृग्धर्मत्वानुपपत्तेर्न मुक्तिविरोध इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

एवं देहद्वयविविक्तस्याप्यात्मनः प्रतिदेहं परिच्छिन्नत्वाच्च ब्रह्मात्मना पूर्णता सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह ।

(४४) दृशिस्वरूपेण हि सर्वदेहिनां
वियद्यथा व्याप्य मनांस्यवस्थितः ।
अतो न तस्मादपरोस्ति वेदिता
परोपि तस्मादत एव ईश्वरः ॥ १९२ ॥

दृशिस्वरूपेण हीति । हि यत आत्मा सर्वदेहिनां मनांसि दृशिस्वरूपेणैव व्याप्य घटादीनिव वियदवस्थितो न परिच्छिन्नरूपेण, अतस्तस्मादात्मनश्चितिस्वरूपादपरो जीवो वेदिता नास्ति, तथा पर ईश्वरोपि तस्मादन्यो वेदिता नास्ति, चितिस्वभावत्वाविशेषात्तस्मादेक एवात्मेत्यर्थः । आत्मा, न स्वरूपभेदवा,नुपाधिपरामर्शमन्तरेणाविभाव्यमानभेदत्वा,-दाकाशवदिति भावः ॥ ४४ ॥

देहद्वयसाक्षी ब्रह्मस्वभावश्चेदात्मा कथं तर्हि तस्य नास्तिताशङ्का केषां चिदित्याशङ्क्य स्वदोषवशादेवेत्यभिप्रेत्याह ।

(४५) शरीरबुद्ध्योर्यदि चान्यदृश्यता
निरात्मवादाः सुनिराकृता मया ।
परश्च शुद्धो ह्यविशुद्धिकर्मतः
सुनिर्मलः सर्वगतो ऽसितो ऽद्वयः ॥ १९३ ॥

शरीरेति । शरीरबुद्ध्योः स्थूलसूक्ष्मदेहयोर्यद्यन्येन नित्यसद्रूपेण दृश्यता पूर्वोक्तन्यायेन सिद्धा तदा निरात्मवादाः शून्यक्षणिकाद्यात्मवादाः मया निराकृता एवेत्यर्थः । तथा चाविशुद्धिकरात्कर्म्मतो धर्माधर्म्मादिलक्षणात्कर्मणः परो व्यतिरिक्तस्तत्साक्षित्वादतश्च शुद्धो ऽकर्त्ता ऽतश्च सुनिर्मलः कर्मफलभोगमललेशेनापि रहितः सर्वगतो ऽपरिच्छिन्नो ऽत एवासितो बन्धनशून्यश्चेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

भवेदेतदेवं यदि शरीरबुद्ध्योरात्मदृश्यता सिद्ध्येत्, सा तु न संप्रतिपन्नेत्याशङ्क्य तयोरात्मदृश्यत्वाभावे बाधकमाह ।

(४६) घटादिरूपं यदि ते न गृह्यते
मनः प्रवृत्तं बहुधा स्ववृत्तिभिः ।
अशुद्ध्यचिद्रूपविकारदोषता
मतेर्यथा वारयितुं न पार्यते ॥ १९४ ॥

घटादीति । यदि ते तव मते स्ववृत्तिभिर्बहुधा प्रवृत्तं घटादिरूपं विषयाकारं मनो ऽन्येनात्मना न गृह्यते न प्रकाश्यते तदात्मनो मनोन्यत्वासिद्धावशुद्ध्यचिद्रूपविकारदोषदुष्टता

यथा मतेर्बुद्धेस्तथा वारयितुं न शक्यते, तस्य साक्षित्वानभ्युपगमे सति मतिदोषाणां तस्मिन्नवश्यंभावा,त्तथा चानिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्यर्थः । अथ वा यद्यपि शरीरद्वयग्राहकतया तदन्य आत्मा नित्यसद्रूपस्तथापि दृश्यसंसर्गकृतदोषो न परिहर्तुं शक्यते स्वचैतन्याभेदेन हि दृश्यमवभासयन् द्रष्टा भवति, अन्यथा दृश्यस्यापरोक्षानुपपत्ते,रतो विशुद्धत्वाद्यनुपपन्नमिति शङ्कते । घटादिरूपमिति । स्ववृत्तिभिर्बहुधा प्रवृत्तं घटाद्याकारं मनो यदि चेतनात्मना न गृह्यते तदा तस्य दृश्यसंबन्धादशुद्ध्यादिदोषता वारयितुं न पार्यते, यथा मतेश्चैतन्यसंसर्गाच्चिच्छायता वारयितुं न पार्यते तद्वदित्यर्थः ॥ ४६ ॥

स्यादेतदेवं यदि मतिवत्सावयवं परिच्छिन्नं परिणामि चात्मस्वरूपं स्या,न्नैवमात्मस्वरूप,मतो नास्याशुद्ध्यादिशङ्कावकाश इति दृष्टान्तेनोपपादयन्नुत्तरमाह ।

(४७) यथा विशुद्धं गगनं निरन्तरं
न सज्जते नापि च लिप्यते तथा ।
समस्तभूतेषु सदैव तेष्वयं
समः सदात्मा ह्यजरोमरो ऽभयः ॥ १६५ ॥

यथा विशुद्धमिति । विशुद्धं परिणामविक्रियामलरहितं निरन्तरमपरिच्छिन्नमत एव निरवयवं चेति द्रष्टव्यम् । एवंविधं यथा गगनं न सज्जते काष्ठे जतुवन्न संलग्नं भवति नापि लिप्यते भल्लातकरसेनेव वस्त्रादि, तथात्मापि विशुद्धो निरन्तरो निरवयवश्च शास्त्रान्निश्चितो न बुद्ध्यादिषु सज्जते नापि तद्दोषेण लिप्यत इत्यर्थः । अत्र शास्त्रप्रसिद्धिं हिशब्देन द्योतयन् हेतुमाह । समस्तभूतेष्विति । तत्तदभिमानिदेवतासहितेष्वपि समस्तभूतेषु अयमात्मा सदा समो हि यस्मात्तस्मादजरो ऽमरो ऽभयो नित्यशुद्ध इत्यर्थः । तथा च शास्त्रं "यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योन्तरो यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत" इति ।

"समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति" ॥
"न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः"

इत्यादि ॥ ४७ ॥

किं च दृश्यस्य बाधितत्वादपि न तत्कृतदोषसंबन्ध आत्मनः संभाव्यते, नहि मिथ्यार्थेन सत्यं वस्तु संसृज्यते, कथं बाधितत्वमिति चेत्, प्रतिपन्नोपाधौ निषिध्यमानत्वाद्रज्जुसर्पादिवदित्यभिप्रेत्याह ।

(४८) अमूर्तमूर्तानि च कर्म्मवासना
दृशिस्वरूपस्य बहिष्प्रकल्पिता ।
अविद्यया ह्यात्मनि मूढदृष्टिभि-
रपोह्य नेतीत्यवशेषितो दृशिः ॥ १६६ ॥

अमूर्तेति । अमूर्तं च मूर्तानि च अमूर्तमूर्तानि च पञ्चमहाभूतात्मकानि स्थूलानि "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चे"ति श्रुतौ दृशिस्वरूपस्य ब्रह्मणः संबन्धीनि श्रुतानि, च अपरं कर्मवासनाश्रयं लिङ्गमिति यावत् । तदपि तस्य द्वैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा माहारजनं वास इत्यत्रोक्तम्, एतत्सर्वं सकारणं मूढबुद्धिभिरविद्यया मोहरूपया आत्मनि दृशिस्वरूपे प्रत्यगात्मनि ब्रह्मणि प्रकल्पितं वासना प्रकल्पिता ऽमूर्तमूर्तानि प्रकल्पितानीति योजना, हि यस्मादविद्ययाध्यस्तमात्मनि सप्रञ्चत्वं तस्मा"न्नेति नेती"ति वीप्सया तत्सर्वमात्मनो बहिरपोह्यात्मविशेषणतारूपं बाधित्वा केवलं दृशिश्चिन्मात्र एवावशेषितः । "सत्यस्य सत्य"मिति श्रुत्येति योजना । यद्वा प्रकल्पिता इति विसर्गान्तपाठस्तदेत्थं योजना, अविद्यया मूढदृष्टिभिरात्मनि प्रत्यग्रूपे प्रकल्पिता आरोपिताः कर्मवासना अमूर्तमूर्तानि च भूतानि दृशिस्वरूपस्य प्रत्यक्स्वरूपस्य ब्रह्मणो बहिर्नेति नेतीत्यपोह्य दृशिरेवावशेषितो निषेधावधिभूतः श्रुत्या हि यस्मात्तस्मान्नास्त्यात्मनि दोषसङ्ग इति ॥ ३८ ॥

स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चस्य श्रुत्या बाधमुक्त्वा दृश्यत्वादिति युक्त्यापि बाधमाह ।

(४९) प्रबोधरूपं मनसो ऽर्थयोगजं
स्मृतौ च सुप्तस्य च दृश्यते ऽर्थवत् ।
तथैव देहप्रतिमानतः पृथग्
दृशेः शरीरं च मनश्च दृश्यतः ॥ १६७ ॥

प्रबोधेति । अर्थयोगाद्विषयसंबन्धाज्जातं मनसः प्रबोधरूपं विषयाकारवृत्तिरूपं यत्तत्स्मृतौ स्मृत्यवस्थायां सुप्तस्य पुंसः स्वप्नावस्थायां चार्थवदर्थाकारमेव दृश्यते,तद्यथा स्वप्नस्मृत्योरर्थाभावे ऽप्यर्थाकारं दृश्यमानमात्मनः पृथगेव नात्मविशेषणं तद्दृश्यत्वात्तथैव दृश्यतो दृश्यत्वहेतोः शरीरं मनश्च देहप्रतिमानतो देहप्रतिमानं च, तसेः सार्वविभक्तिकत्वाङ्गीकारात्प्रथमार्थः स इह गृह्यते, देहद्वयवासनारूपं च दृशेरात्मनः पृथग् न दृशिविशेषणमिति योजना । अत आत्मन्येव दृश्यस्यात्मनि निषेधान्मिथ्यात्वं शुक्तिरूप्यादिवत्सिद्धमिति भावः ॥ ४९ ॥

ननु श्रुत्या यद्यध्यस्तनिषेधेनात्मा प्रतिपाद्यते तदा निवृत्तसंसारत्वविशेषयोगाद्विक्रियावत्वेनानित्यत्वादिदोषप्रसङ्ग इति चेन्नेत्याह ।

(५०) स्वभावशुद्धे गगने घनादिके
मले ऽपयाति सति चाविशेषता ।
यथा च तद्वच्छ्रुतिवारितद्वये
सदा ऽविशेषो गगनोपमे दृशौ ॥ १६८ ॥

॥ इति स्वप्नस्मृतिप्रकरणम् ॥

स्वभावेति । यथा स्वभावशुद्धे शुद्धस्वभावे गगने अधिष्ठाने घनादिके मले सति तस्मिन्नपयातेसति वा ऽविशेषता न विशेषः कश्चिदस्ति, अविक्रियमेव सदा गगनमित्यर्थः । तद्वद्दृशावात्मन्यधिष्ठाने गगनोपमे स्वभावशुद्धे श्रुत्या वारितं बाधितं द्वयं यस्मिंस्तस्मिन् सदैवाविशेषः कूटस्थतेति योजना । तथा च संसारनिवृत्तेर्मिथ्यार्थप्रतियोगिकाया अधिष्ठानदृगात्मव्यतिरेकेणानिरूपणाच्च क्वापि विशेष इति भावः ॥ ५० ॥

इति स्वप्नस्मृतिप्रकरणं चतुर्दशं विवृतम् ॥ १४ ॥

॥ अथ बालभारतकाव्यस्य ॥

॥ तृतीयोऽङ्कः ॥

सुकृतस्य खड्गमिव तारतीव्रता-
व्रतधारमाश्रयत कृष्णयोगिनम् ।
यदि वो दिवानिशपराभवोद्यत-
भ्रमदन्तरारिभयभङ्गुरं मनः ॥ १ ॥
नृपसिंहसंहतिषु संगरक्रिया-
विमुखीषु विक्रमविलासकौतुकी ।
स कदाचिदाचितशरासनो वनं
मृगराजराजिमृगयेच्छयागमत् ॥ २ ॥
अवनीधवः स मृगमिचलोचना-
जनलोचनप्रियतनुर्धनुर्धरः ।
उचितं यदेणरिपुवार*दारणो-
द्यमदारुणोऽजनि तदारुणो रुषा ॥ ३ ॥
प्रहरन् हरीनथ चमूपृथक्चरः
श्रितमालिनीसरिदुपान्तकाननः ।
स ददर्श कण्वमुनिभर्तुराश्रमे
रुचिधाम कामपि कुमारिकामयम् ॥ ४ ॥
सुमगुच्छचक्रयुगसंनिभस्तनी
मृगपोतनीलनलिनाभलोचना ।
नवपल्लवाम्बुजसदृक्करक्रमा
गजराजहंससमयानविभ्रमा ॥ ५ ॥
वनचारिणीयमिह वाहिनी*तटे
वनदेवता किमुत वारिदेवता ।
इति तद्विलोकनकुतूहलोल्लस-
न्नयनद्वयश्चिरमचिन्तयन्नृपः ॥ ६ ॥
॥ युग्मम् ॥
अथ भूपमप्रतिमरूपभासुरं
रभसान्निरूप्य विकसद्विलोचना ।
अपि गोचरीकृतरतिप्रियेण सा
मनसा रसाधिकमवाप[1] विस्मयम् ॥ ७ ॥
परिकल्पितातिथिजनोचितक्रिया-
मथ तामुवाच विनिविश्य पार्थिवः ।
क्व मृगाक्षि कण्वमुनिपुंगवोऽधुना
नमनाय तस्य तरलं हि मन्मनः ॥ ८ ॥
अथ तद्विलोकरसभावजत्रपा-
वशकर्णकोटरविशद्विलोचना ।
विपिनं गतः फलकृते समेष्यति
त्वरितं मुनिर्मम पितेति साभ्यधात् ॥ ९ ॥
अपि शैशवाद्व्यथितमन्मथः स किं
सविता तवेत्युदितवाचि पौरवे ।
निजगाद सा दशनदीप्तिमण्डल-
च्छलसेवकीकृतसुधाचयं वचः ॥ १० ॥
कुशिकात्मजस्य नृपतेस्तपस्यत-
स्तपसोऽन्तरायकृतये पुरा हरिः ।
विषमास्त्रवीरपरमास्त्रमप्सरो-
जनमौलिमण्डनमयुङ्क्त मेनकाम् ॥ ११ ॥
नलिनानि पानमधुभाजनानि नः
पिदधाति यः स विधुरेष गोचरः ।
इति रोषणैरिव मधुव्रतैर्धुतं
दधती मुखं सुरभिचारुमारुतम् ॥ १२ ॥
अथ तस्य पार्थिवमुनेस्तपोवने
विललास सालसगतिः कृशाङ्गिका ।

*—वारः संघातः ।

1—मुवाह इति पा० ।

* वाहिनी नदी ।

जयिना स्मितेन कुसुमायुधायुधा-
वलिजन्मजङ्गमलतेव पुष्पिता ॥ १३ ॥
॥ युग्मम् ॥
शतमन्युनुन्नपवमानडम्बरा-
द्गलदम्बरां नतिमतीं विलज्जया ।
जलदोज्झितामिव कलावतः कला-
मवलोक्य तामभवदुन्मना मुनिः ॥ १४ ॥
इयमर्थिता स्मरवशेन वाक्सुधा-
रसवर्षिणा तदनु पार्थिवर्षिणा ।
अधिकं समाः शतमसेवि चांशुमान्
ददृशे कदापि च दिनान्तपाटलः ॥ १५ ॥
अथ तत्र सांध्यविधिसोद्यमेऽद्य ते
प्रिय को विशेष इति सा प्रहासिनी ।
स्मृतभूरिकृत्यपरिलोपकोपने
चकिताऽत्रसत् तडिदिवाशु मेनका ॥ १६ ॥
अवलोकितापि न भयेन गर्भतो
गलिता तयाहमिह मालिनीतटे ।
विधुता शकुन्तततिभिः शकुन्तले-
त्यभिधाय कण्वमुनिनास्मि लालिता ॥ १७ ॥
इति वेद्मि कण्ववचसेति तद्वचः
स निशम्य संमदवशंवदोऽवदत् ।
नृपनन्दिनि त्वमुचितासि मे वृथा-
स्तव चास्मि तद्भव मुदा मदीश्वरी ॥ १८ ॥
भविता भुवो वरयिता भवत्सुतः
सुतरामिति क्षितिपतिः प्रमोद्य ताम् ।
इह देवगायनविवाहलीलया
सपदि व्युवाह मुदितः शकुन्तलाम् ॥ १९ ॥
अथ तां चुचुम्ब मदमन्दघूर्णनो
रसतोऽर्धमीलितविलोचनां नृपः ।
मधुरं रसन्नलियुवा नवाब्जिनी-
मिव किंचिदुन्मिषितपद्मकुड्मलाम् ॥ २० ॥
मलयानिलो विलुलितालिकुन्तलां
नवमाधवीमिव शनैः शकुन्तलाम् ।
रसभासुरां सुरभिशीतलस्तदा
मृदुवेपमानतनुमालिलिङ्ग सः ॥ २१ ॥
नटति स्म सज्जघनगौरवाद् ध्रुवं
पृथुतन्नितम्बभुवि कामबर्हिणः ।
इह तेन तच्चरणचारुचिह्नितां
प्रियदत्तपाणिजपदानि तेनिरे ॥ २२ ॥
अथ स त्वदानयनहेतवे द्रुतं
प्रहिणोमि वाहनमिति प्रजल्प्य ताम् ।
नृपतिर्जगाम पुरि तन्मनः पुन-
र्विधृतं तयैव तदधीश्वरी हि सा ॥ २३ ॥
मुनिरागतो नृपतिरागतोषिणी-
मवलोक्य तामथ समन्मथश्रियम् ।
परया दृशोचितसमागमां विद-
न्नजनिष्ट हृष्टहृदयो दयोदधिः ॥ २४ ॥
अथ पार्थिवाय स तयार्थितो ददौ
वरमिन्दुधामधवलाशयो मुनिः ।
शुचिधर्मकर्मघटनाकटाक्षितं
क्षितिपत्वमस्खलितमस्तु तत्कुले ॥ २५ ॥
इति तद्वरे सति वरेण्यलक्षणं
क्षणदाहृदीशमिव वासवी हरित् ।
समयेऽद्भुतं सुतमसूत सूतिका-
गृहदीपदैन्यजनकं शकुन्तला ॥ २६ ॥
स चकार कण्ववनभूविभूषणः
करिणः क्रमेण गमने कलागुरून् ।
इति सिंहपोतदमनोद्यमाद्दृढो
मुदमेष तेषु गुरुदक्षिणामिव ॥ २७ ॥
अथ तेन रोचितनृपोचितव्रत-
स्थितिना सुतेन सह राजपत्तनम् ।
श्रयति स्म कण्वमुनिना कथंचन
प्रहिता स्वशिष्यसहिता शकुन्तला ॥ २८ ॥
नृपमेत्य सेत्यवददेष मद्भव-
स्तव नन्दनः कुलवनैकचन्दनः ।
प्रिय मालिनीपुलिनसाक्षि तद् वचः
प्रतिपन्नमद्य नरपाल पालय ॥ २९ ॥
अथ स स्मरन्नपि नृपोऽभ्यधान्मम
स्मृतिमेषि न त्वमपि तत् कुतः सुतः ।

इति तद्वच:प्रचितकोपकम्पिनी
गिरमाकुलामकलयच्छकुन्तला ॥ ३० ॥
परिषज्जनस्य नयनाय नन्दनं
ननु भूपरूपमहसेनमभ्यधा: ।
अनृतं वदन्निह तदस्य हस्यसे
श्रवसा यत: सहचरोऽक्षसंचय: ॥ ३१ ॥
यदि वा दिवाकरसमोऽप्यपह्नुत-
स्तनयस्त्वया मयि चिराद्विरागिणा ।
तदियं गताहममुमङ्कवर्तिनं
रचयेति दीनवदना रुरोद सा ॥ ३२ ॥
अवनीशसूनुजननी पतिव्रता
दयिता किमद्य कुतुकेन खेद्यते ।
इति दिव्यगी:श्रुतिचमत्कृत: प्रियां
सदमानयन्नयनकौमुदीं नृप: ॥ ३३ ॥
भरतप्रभुत्वकरलक्ष्यलक्षणं
क्षितिप: सुतं तु भरताभिधं व्यधात् ।
समये शमी समभिषिच्य तं पुन-
र्विपिनावनीमगमदङ्गनासख: ॥ ३४ ॥
इलिनान्ववायनलिनाहिमद्युति:
प्रतिपक्षकक्षशमनाशुशुक्षणि: ।
तुलितत्रिविक्रमपराक्रमस्ततो
भरतोऽभवद्भरतवर्षभूषणम् ॥ ३५ ॥
स्फुरदङ्गचङ्गिमजुषा दधानया
परित: परं प्रतिभयोद्गमं हृदि ।
प्रमदं मनो दयितया सुनन्दया
कलयांचकार नयलीलयापि य: ॥ ३६ ॥
नवखण्डमण्डनधरावराङ्गना-
मुकुटीकृताङ्घ्रिनखरत्नदीधिति: ।
विभरांबभूव किल चक्रवर्तिता-
मपवर्तितारिनिकरो रणेषु य: ॥ ३७ ॥
कुलपूर्वजेन्दुरुचिहारिणं रविं
भुवि यो व्यधान्निजनिदेशकारिणम् ।
व्यसनात् कृशेतरसहस्रमूर्तिभि:
किरणैर्वृतं स्फुरितचक्रकेतनात् ॥ ३८ ॥

लसता यदीययशसा जनार्दनं
विशदं विमुच्य मतिविभ्रमेण य: ।
तरुणीकटाक्षचयमेचकच्छवि-
र्भुवि चक्रवान् सपदि शिश्रिये श्रिया ॥ ३९ ॥
युधि यस्य चक्रवलयेन पातिता
रिपव: क्रुधेव दिवि भानुमण्डलम् ।
निजकण्ठकर्तनपरायुधभ्रमा-
द्विभिदुर्जवेन परलोकगामिन: ॥ ४० ॥
यशसापि यस्य सुरशैलनाभिभृ-
त्तटिनीचयारनिचिताम्बुधिप्रधि ।
भुजगाधिनाथभुजगामि बिभ्रता
क्षितिचक्रमाप्यत महत्सु चक्रिता ॥ ४१ ॥
नितरामनङ्गपदवीविरागतो
रचितावतार इव भूतले स्मर: ।
विततान य: कमपि तं पराक्रमं
हृदि येन सोऽपि चकितस्त्रिलोचन: ॥ ४२ ॥
अधिरोपितां भ्रुवमवेक्ष्य सुभ्रुव:
सरुषो यदीयनतकार्मुकभ्रमात् ।
भयवर्तिता[1] कुलिदला: स्म विद्विषो-
ऽभिनयन्ति तां प्रति वशंवदात्मताम् ॥ ४३ ॥
अखिलैकवेदितुरनन्तयद्गुण-
ग्रहणोद्यतस्य दयितामनोमुदे ।
वियदेव शब्दगुणमूलमीशितु:
शितितानुमेयमजनिष्ट कण्ठगम् ॥ ४४ ॥
विबुधाङ्गनाधरसुधानिपाययो-
रथ तत्र तन्वति विचारचातुरीम् ।
नृपतिर्भुमन्युरिति भूरिमन्युभू-
र्भ्रमरीचकार करकैरवे भुवम् ॥ ४५ ॥
स्मयमानमारविभवां विभासिनीं
तनुसंपदा विशदकान्तिधारया ।
उदुवाह सङ्गरसकौतुकाशयो[2]
दयितां जयामसिलतां च यो मुदा ॥ ४६ ॥

१—नर्त्तिता—इति पा० ।
२—कौतुकाद् भुवं इति पा० ।

यदसिद्विषां कवलयन् महो मह-
द्वियदङ्गणे कवलमाद्यमक्षिपत् ।
तमहो महोष्णमहिमच्छविच्छला-
दधुनापि लालयति कालवायसः ॥ ४७ ॥

पतितं कुतोऽपि विजनेऽपि कानने
शनकैरुदस्य शयिताहिकैातुकात् ।
अवगम्य नीलमणिदाम यद्गुवि
द्रुतमाहितुण्डिकजनेन तत्यजे ॥ ४८ ॥

पिदधे हरिः करयुगेन मत्सरी
श्रवणै गुणस्तुतिषु यस्य सश्रियः ।
अपि गर्भविश्वनिनदं निशम्य त-
न्मयमेव नूनमयमाप कृष्णताम् ॥ ४९ ॥

चलयच्चमूचयरजोभिरुद्धुते-
र्द्युधुनीजलेऽप्यतुलपङ्कसंकटे ।
न बभूव शंभुविभुमूर्ध्नि शास्वतः
किमु पङ्कजप्रकरपूजनोत्सवः ॥ ५० ॥

स पुराणपूरुषपुराणवेदिनां
वदनादिदं स्वपनवद्विदन् जगत् ।
स्वपनेऽप्यनेकसुकृतैककृत् कृती
न बभार जागरणनिद्रयोर्भिदाम् ॥ ५१ ॥

अथ तच पचलतिकां मरुद्वधू-
कुचयोर्लिखत्यसुरराजमार्जिताम् ।
नृपतिः सुहोच इति गोचभिद्गजा-
श्रयिणोरिवाकृत दिशो यशोभरैः ॥ ५२ ॥

समदीपि यः क्षितिधवः सुवर्णया
विकसत्कुशेशयमुखश्रियान्वहम् ।
विभया गभस्तिरिव लोकशोकभित्
प्रिययाद्भुतद्भुतसुवर्णवर्णया ॥ ५३ ॥

अपि सिन्धुरोचितगुणोऽपि संत्यजन्
कमलामपि स्फुटरथाङ्गवर्जितः ।
परिमुक्तताक्ष्यंगमनोऽपि दूरतो
युधि कृष्ण एव यदरिव्रजोऽभवत् ॥ ५४ ॥

रिपुयोपिदाननविलोचनोच्छ्स-
त्पवनाम्बुपूरमखधूमतेजसाम् ।
पटलेन मेघकरणोद्दलेन यः
सततं सुभिक्षमकरोत् किल क्षितौ ॥ ५५ ॥

परितर्पयन् मखभुजो मखव्रजे-
र्यशसैव राहुमपि विप्रतारयन् ।
विततान यः किल विभावरीविभो-
र्निजपूर्वजस्य परिरक्षणोद्यमम् ॥ ५६ ॥

अमुमब्जनालविवरालिसूक्ष्मता-
गलितेन नाभिपदतः प्रसारिणा ।
क्रतुपूरुषस्य परमात्मनेजसा
ध्रुवमद्भुताद्भुतविधिं विधिर्व्यधात् ॥ ५७ ॥

यदधीतवान् गुणकदम्बमेष त-
द्गणनेऽपि खेदमवह[1]द्बृहस्पतिः ।
प्रविभिद्य तद्गणनमालिकामणीन्
क्षिपति स्म तारकनिभान्[2] नभोऽङ्गणे ॥ ५८ ॥

अथ तच कल्पतरुपल्लवैः करं
रमयत्यहो समगुणानुरागिभिः ।
अवनिर्दधेऽवनिधवेन हस्तिना-
नवमेन विष्टपधुरीणहस्तिनाम् ॥ ५९ ॥

घनपचवल्लरिविशेषकानन-
प्रभया समग्रविषयाग्रिमश्रिया ।
प्रिययान्वहं करगृहीतया यशो-
धरया रराज धरया च यः प्रभुः ॥ ६० ॥

मणिकृप्रकुट्टिममरीचिवीचिका-
सतताभिरुद्धकुलटामलिम्लुचम् ।
विफलीकृतेन्दुरविकर्म निर्ममे
भुवि येन हास्तिनपुरं पुरं महत् ॥ ६१ ॥

वहुहेतिदुर्धरसमिद्धिकस्वरे
ज्वलति प्रतापदहने जुहाव यः ।
पशुवद्विपक्षनिकरं यशोजले-
रथ पूतवद् गगनमण्डलं व्यधात् ॥ ६२ ॥

नवकीर्तिदत्तसततामृताप्लवः
परिलूनदानववितानविप्लवः ।

१—गम—इति पा० ।
२—गणान् इति पा० ।

अधुनापि केन कुसुमैर्न पूज्यते
यदसिर्धृतः शिरसि वैरिमूर्तिभिः ॥ ६३ ॥
यदुरुप्रतापपरितापताडितं
निभृतं निभाल्य भुवनं सुखैकभूः ।
खरधाम नाम निजधामगर्भतो
निरगाद्बहिर्नहि पुरातनः पुमान् ॥ ६४ ॥
परदेशसंचलितदुस्थयाचक-
प्रकरार्थमेव यदिलातले जनैः ।
अभिभूषिता विविधभूषणाशनै-
र्वे[1]नशाखिनोऽदधत कल्पशाखिताम् ॥ ६५ ॥
दिवि तत्र भानुजयिनाङ्गतेजसा
प्रविलुम्पति[2] द्युपतिलोचनस्रजम् ।
प्रतिपक्षपार्थिवचमूविकुञ्चन-
स्तदभूद्विकुञ्चन इति क्षमापतिः ॥ ६६ ॥
मृदुमन्दमञ्जुलपदप्रपञ्चया
सुविलासया दयितया सुदेवया ।
अतिशुद्धपक्षयुगया रराज यः
पृथिवीविभुर्वरटयेव पल्वलः ॥ ६७ ॥
असिरेव यस्य दलितेभकुम्भतः
प्रहतिस्फुलिङ्गयुतमौक्तिकव्रजान् ।
परिकुट्टिताहितमहामहोयशः-
कणसंचयानिव दिवि व्यकाशयत् ॥ ६८ ॥
न कथं गुणैर्मदधिकोऽपमेति भू-
रखिलाप्यमुष्य सुकृतैरियं दिवि ।
इति विस्मयं रजसि यद्बलोद्गते
द्युगपत्तनाऽकृत भृशं त्रिशङ्कुभूः ॥ ६९ ॥
गिरिशस्य गर्भभुवनेऽपि तेन यः
प्रबलः प्रतापदहनः प्रदीपितः ।
उदितं तदग्रशिखया जगत्प्रभो-
र्ध्रुवमस्य भालमभिभिद्य दृक्छिमिषात् ॥ ७० ॥
जगुरीदृगम्बरकदम्बडम्बर-
स्फुटरोम यद्बपुरपारमीशितुः ।
स्फटिकावनीध्रवृषशेषयामिनी-
पतिजाह्नवीजलति तत्र यद्यशः ॥ ७१ ॥
स्वपरप्रभेदरहितेन दुर्नयं
दधतो दयामयहृदेव देहिनः ।
उचितेन दण्डरचनेन मोचितो
महतोऽपि येन परलोककष्टतः ॥ ७२ ॥
अनिमेषलोचनकरालताशुचं
सुरसुभ्रुवां हरति तत्र हारिणि ।
अजमीढ इत्यथ भुजे भुवो भरं
बिभरांबभूव भुवनैकभास्करः ॥ ७३ ॥
रुधिरापगाभिरपवाह्यते स्म तद्-
द्विषतां यदान्तरमहो महो महत् ।
अधुनापि तज्ज्वलति वाडवानल-
च्छलधारि वारिनिधिवारिमध्यगम् ॥ ७४ ॥
यदनीकिनीहरिखुरस्फुरद्रजः-
पटलस्थलेऽर्णवजले जलेशयः ।
यदरिप्रियाश्रुभरसंभवे स्वप-
न्नुदधौ दधौ किमयमात्मनं महः ॥ ७५ ॥
अभिपूज्य शंभुमपि भालदृक्छिषात्
स्वतनूलवेन नियतं तनूनपात् ।
कृतयत्प्रतापविजयोद्यमो दिशां
वदने दिशत्ययश एव धूम्यया ॥ ७६ ॥
किममुष्य दानमुपरिष्टमत्पदोऽ-
प्यधुनापि शंभुरजिनास्थिमण्डनः ।
इति निर्विवेकमवधार्य यं कुले
किल हृद्दधाति कलुषं सुधाकरः ॥ ७७ ॥
रिपुमेदिनीदयितदुर्यशोमषी-[1]
कलुषीकृते गगनपट्टिकातले ।
व्यधित प्रशस्तिमिव तारकाक्षरां
निजकीर्तिकेतवखटी[2]रसेन यः ॥ ७८ ॥
शतमस्य सायमवनीशतक्रतो-
स्तनया व्यराजिषत वल्लभाचयात् ।

१—नैव—इति पा० ।
२ प्रतिलुम्पति इति पा० ।

१—सी—इति पा० ।
२—वटी—इति पा० ।

अथ तेषु संवरणसंज्ञया बभौ
गुणसंकुलः कुलधरो धराधिपः[1] ॥ ७९ ॥
सुकृतानि तानि सततं वितन्वता
भुवनेषु तेन तदुपार्जितं यशः ।
निजपूर्वजस्य रजनीपतेर्यथा-
द्भुतलाञ्छनव्यतिकरोऽपि लोपितः ॥ ८० ॥
अवचःपथानि चरितानि तन्वतो
भुवि यस्य साहसविकाशशालिनः ।
अपि शास्त्रकोटिमनसां मनीषिणां
मुखमौनमेव भवतु स्तवक्रिया ॥ ८१ ॥
मृगयामगच्छदरिमुक्तसंयुगः[2]
स महाप्रहारकुतुकी कदाचन ।
असमश्रमव्यसुतुरंगमः क्रम-
प्यचलं क्रमैरधिरुरोह सिंहवत् ॥ ८२ ॥
अयमिन्दुसुन्दरमुखीं पयोमया-
र्णववर्णनीयदशनालिदीधितिम् ।
अमृतायिताधरदलामलोकयत्
त्रिजगद्रहस्यमिव कन्यकामिह ॥ ८३ ॥
अथ बाणयष्टिरिव चाम्पकीतनु-
द्युतिधूतनूतनसुवर्णवर्णका ।
मुखदत्तपद्ममहिमेयमाहिता
मदनेन तस्य हृदि रूपमत्सरात् ॥ ८४ ॥
अभिसृत्य भूमिविभुनेरभ्यधत्त ता-[3]
मथ मन्मथव्यथितमानसो रसात् ।
तनयासि कस्य चरसीह तन्वि किं
कुरु मां हृदि स्मरवशं स्मराश्रिते ॥ ८५ ॥
इति रूपचाटुवचनेषु भूपते-
स्त्रपिता स्थिता क्षणमवागवाङ्मुखी ।
तडिदुत्प्लवेन रभसा ददर्श तं
गगनं जगाम मृगवामदृक् ततः ॥ ८६ ॥
क्व गतासि तन्वि सहसेत्युदीर्णवाग्

१—पतिः इति पा० ।
२—संगरः इति पा० ।
३—विधु—इति पा० ।

दशदिग्बल[1]तरलकातरेक्षणः ।
अनिरीक्ष्य तामथ स तापविह्वलः
प्रलपन् ह हेति भुवि मूर्च्छितोऽपतत् ॥ ८७ ॥
नृपतिं तथाविधमथावलोक्य सा
वियतोऽवतीर्य मदनैकवीर्यभूः ।
गदति स्म गत्वरतदीयजीवित-
स्थिरतापरीक्षितसुधागुणं वचः ॥ ८८ ॥
तपनात्मजास्मि तपतीत्यहं जग-
न्नुतकीर्तिरिन्दुकुलसंभवो भवान् ।
उचितो विवाहविधिरत्र किंतु मे
पितृवश्यतैव बत याति विघ्नताम् ॥ ८९ ॥
इतिवागियं वियदगादिलापतिः
स तु मूर्च्छितप्रमुदितातिमूर्च्छितः ।
तपतापतप्रजलवृष्टिहृष्टिम-
त्यविपातकातरतरूपमामधात् ॥ ९० ॥
इह चानुपत्य[2] सचिवश्चमूवृतः
शिशिरक्रियाभिरुदतिष्ठिपन्नृपम् ।
वचसा च तस्य मततत्कथस्य स
व्यधनी समारभत भानुसेवनम्[3] ॥ ९१ ॥
स गुरुं वशिष्ठमनुचिन्त्य चेतसा
विततोर्ध्वबाहुकृतसिद्धितोरणः ।
इह पञ्च सप्त च दिनान्युपोषित-
स्तपतीकृते तपनसेवनं[4] व्यधात् ॥ ९२ ॥
तदवेत्य दिव्यदृगरुन्धतीपतिः
स्वयमभ्युपेत्य तपनं ननाथ[5] च ।
अयमाशयोऽजनि ममाप्यदो वदन्
स ददौ च संवरणभूभृते सुताम् ॥ ९३ ॥
प्रथमानमानसविकासयोरथ
क्षितिकान्तकान्तिपतिकन्ययोस्तयोः ।

१—दिक्चल—इति पा० ।
२ चानुरूप—इति पा० ।
३—सेवनाः इति पा० ।
४—सेवना इति पा० ।
५ ययाच इति पा० ।

मदनव्यथाविपदि मज्जतोरभू-
दुभयोर्मिथो गुरुगिरा करग्रहः ॥ ९४ ॥
स च पञ्च सप्त च समाः समं तया
विललास वासवविलासभूमिषु ।
स्वपुरीमवृष्टिगुणकष्टितां विशन्
विदधेऽथ तत्क्षणसुभिक्षभासुराम् ॥ ९५ ॥
गुरुहारनिर्झरविलासभासुरा
स्तनशैलकेलिपरकामकुञ्जरा ।
धृतगौरवेव तपती प्रियाथ सा
विततान तस्य जगतीसपत्नताम् ॥ ९६ ॥
प्रभुरप्रभोर्भव मम प्रभूचिता
त्वयि मूर्तिरित्यरिनृपः कृपालुना ।
वननव्यकारितपुरीजनार्थनैः
म्रियमापि येन गिरिकूटकुट्टिमे ॥ ९७ ॥
हरिगर्भविश्वहरिगर्भविश्वत-
त्क्रमतो विभाव्य जगतामनन्तताम् ।
मुदितं जगद्भुवलनैकतानता-
व्यसनातिपूरणरसेन यद्यशः ॥ ९८ ॥
द्युपतेः पुरा गुणकृतार्थितश्रुते-
र्नयनानि तत्र सफलानि तन्वति ।
अपुषत् कुरुक्षितिपतिर्भृशं वशा-
मवनीं विनीतवनितामिवाज्ञया ॥ ९९ ॥
अनृतं यदीयमहसो महःपति-[1]
प्रतिमत्व[2]मेष तनुते जनो जडः ।
सति यत्र शत्रुधरणीभृतामहो
परिवर्धते तिमिरहारि* दुर्यशः ॥ १०० ॥
कृतवर्षणो विपुलकीर्तिवारिणा-
द्भुततेजसा जनितविद्युदुद्गमः ।
परवाहिनीषु मुखपद्मखण्डने-
र्यदसिर्नवाब्द इव हंसनाशकृत् ॥ १०१ ॥
दिवि तत्र दैवतपतेरपि त्रपां
सहसा स्वरूपमहसा प्रतन्वति ।

नृपतिस्ततो विततविक्रमोदधि-
र्धरणीमहत्त्ववदभिधोऽभ्यधारयत् ॥ १०२ ॥
गुरुकुम्भिकुम्भयुगलस्तनी बल-[1]
त्तरवारिवेणिरुरुवाजिलोचना ।
प्रमदाय कामकलिकेलिभिर्बभा-
वमृतेति तस्य पृतनेव वल्लभा ॥ १०३ ॥
यदरातिभूरमणभूरिदुर्यशो-
विसरेण वारिधरवार[2]हारिणा ।
अभितो भृते निखिलरोदसीतले
विरराज कीटमणिवन्नभोमणिः ॥ १०४ ॥
पतता ध्रुवं त्रिजगतीनितम्बिनी-
नयनेन यन्महसि दुःसहावधो ।
अमुना व्यमोचि यमुनापदेशत-
स्तपनेन कज्जलमलीमसं पयः ॥ १०५ ॥
निजमुन्नतेर्नतिकलङ्कशङ्कया
पथिपाति रत्नमपि नाददे जनैः ।
अजनि[3] ध्रुवं रजनिषु प्रभाभरैः
प्रहतासतीगति तदेव यद्भुवि ॥ १०६ ॥
तरलत्वनीलिमनृशंसतागुणैः
कृतविग्रहो यदसिना सहोरगः
अभजत् पराजयपदेषु शङ्खला-
ग्रहरूढभीरिव निगूढपादताम् ॥ १०७ ॥
प्रथमं व्यधत्त वशगां जगत्त्रयी-
मथ विस्तृताम्बरमयालयाश्रयम् ।
प्रथितप्रयाणमिव यद्यशोऽग्रही-
दपि दुर्ग्रहं सपदि योगिनां मनः ॥ १०८ ॥
दिवि कान्तकान्तिभिरनङ्गताशुचं
मदनस्य तत्र हरति त्रपावतः ।
क्षितिपः परीक्षिदिति विद्विषद्द्विप-
व्ययकेलिकेशरिकिशोरकोऽभवत् ॥ १०९ ॥
अतिरागिणीं गुरुसमृद्धिवर्धित-
प्रबलप्रतापशिखिहेतिसाक्षिकम् ।

१—सामहर्पति—इति पा० ।
२—प्रतिमान—इति पा० ।
* तिमिरहारि तिमिरवन्मनोहरमित्यर्थः ।

१—चल—इति पा० ।
२—चारु—इति पा० ।
३ अनिशं इति पा० ।

नृपमण्डलीमिव सुविग्रहोऽग्रहीत्
सुयशां विलोलनयनां करेण यः ॥ ११० ॥
यदसिर्नेनर्त रुधिरासवं रणे
परिपीय भिन्नकरिकुम्भमण्डलात् ।
स्फुटदन्तपङ्क्तिरिव लग्नमौक्तिकैः
सविकासहास इव कीर्तिकान्तिभिः ॥ १११ ॥
प्रतिपक्षपक्षघनकक्षमण्डले
नवरोषपावककणं परिक्षिपन् ।
भुवि यः प्रतापदहनं तथातनो-
च्छुशुभे स्फुलिङ्ग इव पावको यथा ॥ ११२ ॥
गुरुरोदसीवनचरिष्णुयद्यशो-
व्यपदेशकेशरिकिशोरकेलिभिः ।
किमिव ब्रुवे विधुमृगो यदक्षस-
द्यदलक्ष्य एव सुरदन्तिनो मदः ॥ ११३ ॥
उदयोग्रपातमृदुदण्डताडना
सुभगेव यस्य परिणामपावनी ।
कृतदुर्नयेऽजनि जने जनेशितुः
पितुरङ्गजन्मनि यथा मुधा क्रुधा ॥ ११४ ॥
प्रभविष्यदस्य भुवि दुःसहं महः
प्रविशेत्कुमभ्यसनतत्पराविव ।
अविशत् खरांशुमसुरारिरादित-
स्त्रिपुरारिरादित हुताशनं वृथा ॥ ११५ ॥
अथ तव पल्लवयति द्युकामिनी-
कुचयोर्विलासरसकुम्भयोः करौ ।
अभवद्विभिन्नरिपुवैभवो विभु-
र्भुवनस्य भीम इति भीमविक्रमः ॥ ११६ ॥
प्रियया तिरोहिततमोविकारया
रुचिमान् रराज सुकुमारिकाख्यया ।
घनतारकाञ्चनमनोज्ञयेव यः
स्फुटलक्षणः क्षणदयेव चन्द्रमाः ॥ ११७ ॥
असिदण्डविस्फुरितरोषपौरुष-
द्व्यपेषयन्त्रवशतो द्विषद्यशः ।
कणशश्चकार युधि यः पराहत-
द्विपकुम्भमुक्तनवमौक्तिकच्छलात् ॥ ११८ ॥
द्रुहिणोऽपि भालफलके तनूभृता[1]-
मपि पूर्वजन्मसुकृतैरुपार्जिताम् ।
अलिखद्यदीयपदपद्मसेवया
यदि राज्यलब्धिलिपिमन्यथा भयात् ॥ ११९ ॥
युधि जीवितव्य[2]पवनं विरोधिनां
नवकीर्तिदुग्धमपि पातुमुद्यतः ।
शमयन् प्रतापगृहरत्नमग्रतो
भुजगो यदीयतरवारिराबभौ ॥ १२० ॥
अवलोक्य यं विधिवशाद्धनुर्धरं
स्वपनेषु नैद्ररसनिर्भरो रिपुः ।
सहसोत्थितः सदनभित्तिचित्रित-[3]
स्मरवीक्षणां न कुरुते स्म किं भिया ॥ १२१ ॥
श्रियमत्यजच्चलतरां नयेन यां
परमन्दिरे सुतमसूत सा यशः ।
इति यः शृणोति नहि तस्य संकथा-
मपि सत्यमेतदुचितं महात्मनाम् ॥ १२२ ॥
महसः सपत्नमथ तीव्रतेजसं
परिभिद्य तत्र परमं पदं गते ।
व्यधित प्रतीपनृपतिद्रुमानलः
पृथिवीं प्रतीपनृपतिः पतिव्रताम् ॥ १२३ ॥
गुणरुद्धया विबुधसिन्धुशुद्धया
सुरसद्मकेतुरिव यः पताकया ।
सुमुदाह्वया प्रमदया प्रमोदभृ-
द्विरराज राजशतसेवितक्रमः ॥ १२४ ॥
प्रतिनृपतियशोजलानि क्रूप-
प्रहृतिरपादनपायमस्य खड्गः ।
इति समिति हतेभकुम्भमुक्ता-
वलि[4]रचित च्युतबिन्दुवृन्दशोभाम् ॥ १२५ ॥
रणारम्भस्तम्भायितभुजनमत्कार्मुकलता-
लसद्बाणश्रेणीहतिविहितगीर्वाणनिवहैः ।

१—न भूभृता—इति पा० ।
२—जीवितस्य इति पा० ।
३—चित्रतः इति पा० ।
४—तति—इति पा० ।

स्फुरत्कोपाटोपं दनुतनुजपक्षक्षयकृता
कृता सेना येनामरपरिवृढस्यापि विपुला ॥ १२६ ॥

लाटश्चातुर्विधिं व्यधत्त मगधो मौग्ध्यानि बुद्धेर्दधा[1]-
वङ्गान्यङ्गनृपोऽमुचत् कृशलसद्वेहो विदेहोऽजनि ।
वङ्गः संगरभङ्गुरः समभवत् काश्मीरवीरो रस-
स्मेरं न स्मरमस्मरद्द्विषममरक्रोधेऽच धात्रीधवे ॥ १२७ ॥

देवेन्द्रोपवनैकसीम्नि पवनैर्मौलिं धुनाने मुदा
मन्ये कल्पतरौ मधुव्रतरवैः स्थानप्रदानोद्यते ।
सानन्दं परिवलक्ष्मपक्ष्मलदृशां वृन्दैर्यशो दानजं
शश्वद् यस्य विभावरीविभुविभाभङ्गीनि भंगीयते ॥ १२८ ॥

स्वदानैर्दीनेभ्यः प्रकृतिकृतिना येन निकृतं
विनिद्रं दारिद्र्यं रिपुनृपतिभिर्मैच्यमकरोत्[2] ।
प्रसत्त्या तेभ्योऽपि प्रसभमथ निष्कासितमथो
गतं स्वस्मिन्नेव प्रलयमिदमाधारविवशम् ॥ १२९ ॥

आकर्ण्याकर्ण्य पूर्णक्रतुशतजनितं यद्यशो गीयमानं
सानन्दं सुन्दरीभिः कति कति जगति प्रीतिमन्तो न जाताः ।
ऐश्वर्यभ्रंशभीत्याभजत शतमखः किंतु दैन्यानि दीनः
स्वैरं वैरोचनोऽभून्मनसि सकलयन्[3] विघ्नमिन्द्रत्वलाभे
॥ १३० ॥

लोकार्थं क्रतुभोजिनां क्रतुशतं तन्वन् पयोजीविनां
विश्वाय द्विषदङ्गनासुसलिलाः स्रोतस्विनीः संसृजन् ।
वीरेन्दुर्जगते समीरणभुजां वाहाङ्घ्रिघातैर्मरु-
न्मार्गं च प्रथयन् न कुच विदधे दक्षः सुभिक्षोत्सवम् ॥ १३१ ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यकविचक्रचूडामणिश्रीमदमर-
चन्द्रविरचिते श्रीबालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के आ-
दिपर्वण्यादिवंशावतरणे भरतप्रभृतिद्वादशराजवर्णनो नाम
तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

---

१ युद्धे दधा—इति पा० ।
२—मतनोत् इति पा० ।
३ सिकलयन् इति पा० ।

THE
VAIŚESHIKA APHORISMS
OF
KAṆÁDA.
SECOND BOOK, SECOND DAILY LESSON.

(Continued from page 118.)

Time a cause of non-eternal substances.

नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे कालाख्येति ॥ ९ ॥

Aph. 9. The term *time* is applicable to a cause, inasmuch as it exists not in eternal [substances], and exists in [substances] not eternal.

[1] The term *time* is applicable to a cause, the cause of all things produced. The reason is stated to be that it does not exist in things eternal, and exists in things not eternal. For since with regard to eternal substances such as ether there is no such notion as 'produced simultaneously,' 'produced slowly,' 'produced quickly,' 'produced now,' 'produced during the day,' 'produced at night,' whereas notions of simultaneity and the like do exist with regard to substances not eternal such as a water-pot, a piece of cloth, &c.; time is proved by an inclusive and an exclusive [i. e. by an affirmative and a negative] argument to be a cause. It should be understood that time is the efficient cause of all things produced, not only in virtue of such notions as simultaneity, but also in virtue of the terms hibernal, vernal, pluvial, &c., as applied to flowers, fruits, &c. U.

Existence of space proved.

इत इदमिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम् ॥ १० ॥

Aph. 10. The mark pertaining to space is that whence [the knowledge arises] that one thing is [remote or not remote] from another.

[2] Pertaining to space—belonging to space, causing us

---

[1] कारणे सर्वोत्पत्तिमत्कारणे काल इत्याख्या । हेतुमाह नित्येष्वभावात् अनित्येषु भावादिति नित्येषु आकाशादिषु युगपज्जातः चिरं जातः क्षिप्रं जातः इदानीं जातः दिवा जातः रात्रौ जात इत्यादिप्रत्ययस्याभावात् अनित्येषु घटपटादिषु यौगपद्यादिप्रत्ययानां भावात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणं काल इत्यर्थः न केवलं यौगपद्यादिप्रत्ययबलात् कालस्य सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वम् अपि तु पुष्पफलादीनां हैमन्तिकवासन्तिकप्रावृषेण्यादिसंज्ञाबलादेतदध्यवसेयम् ॥

[2] दिश इदं दिश्यं दिगनुमापकम् इतो ऽल्पतरसंयुक्तसंयोगाश्रयादिदं बहुतरसंयुक्तसंयोगाधिकरणं परम् इतश्च संयुक्तसंयोगभूयस्त्वाधिकरणादिदं संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वाधिकरणमपरमिति नियतदिग्देशयोः समानकालयोः पिण्डयोर्यतो द्रव्याद्भवति सा दिगित्यर्थः । न हि तादृशं द्रव्यमन्तरेण भूयसां संयुक्तसंयोगानामल्पीयसां वा पिण्डयोरुपनायकमन्यदस्ति न च तदुपनयमन्तरेण तत्तद्विशिष्टबुद्धिः न च तामन्तरेण परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिः न च तदुत्पत्तिं विना तद्विशिष्टप्रत्ययव्यवहारो ॥

to infer the existence of space. For that substance is space from which, with reference to two bodies in a determinate position and existing simultaneously, there springs the knowledge that one in which there is the conjunction of more numerous conjunct portions is other than one in which there is conjunction of less numerous conjunct portions, and that that body in which there are less numerous conjunctions of conjunct portions is other than that body in which there are more numerous conjunctions of conjunct portions. For unless such a substance exist there is nothing to account for the two bodies being of more or less numerous conjunctions of conjunct parts. Unless this be accounted for, there can exist no such thing as the conception of each body so characterised; and without such a notion a highest and not highest [generic and specific] form of generality is impossible; but if that were impossible there would not be, as there actually are, notions characterised by such generality. U.

[1] The words 'near or remote' are to be supplied after 'one thing from another.' The mark, then, of space is the conception of local contiguity or remoteness, according to which we know that one thing is far from, or near to, another. Space, therefore, like time, is proved to exist inasmuch as it is that in which conjunction takes place, and the not inherent cause of local propinquity or remoteness. Space moreover, though one, being divided according to an accidental attribute gives rise to the common distinction of east, &c. The quarter adjacent to this accidental attribute, i. e. to the mountain behind which the sun rises, is the east. That which is remote from this mountain is the west. The region adjacent to mount Meru is the north. That which is remote from mount Meru is the south. That which is adjacent to the mountain behind which the sun rises, and remote from mount Meru, is the south-east. The region remote from Meru, and remote from the mountain behind which the sun rises, is the south-west. That which is adjacent to Meru, and remote from the mountain behind which the sun rises, is the north-west. That which is adjacent to Méru, and adjacent to the mountain behind which the sun rises, is the north-east. That in which the conjunction takes place which is produced by the burnt offering, which is produced by the conjunction of soul with the result of actions done in a former state of being, is above; that in which the conjunction caused by falling takes place is below. V.

Space an eternal substance. द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ११ ॥

Aph. 11. The substantiality and eternity [of space] are explained by air.

[1] It is a substance because possessed of attributes, and eternal because it has no substratum [cf II. 2, 7.] U.

तत्त्वं भावेन ॥ १२ ॥

Aph. 12. Its unity [is explained] by existence.

[2] The unity of space, like that of existence, is proved by its having a not particular mark, and by the non-existence in it of a particular mark. From this its individual unity may be inferred [cf II. 1. 31.] U.

कार्यविशेषेण नानात्वम् ॥ १३ ॥

Aph. 13. Its diversity is [caused to be conceived] by the difference of its effects.

[3] It is explained why, whereas space is one only, there is the popular conception of east, &c. Its diversity, the common diverse conceptions of east, &c., is caused by the difference of its effects, the accidental qualities of produced bodies. But in reality space is one only. V.

आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाद्भविष्यतो भूताच्च प्राची ॥ १४ ॥

Aph. 14. [Space is regarded as] east because of a past, future, or present conjunction of the sun.

[4] The east [*práchí*] is so called because the sun moves [*anchati*] forward [*prák*] there. Accordingly the space in which conjunction first takes place of the sun in its course from east to west of Meru, whether such conjunction be past, future, or present, is east. Mention is here

---

[1] इत इदमिति परमपरं वेत्ति शेषः तथा चास्मादिदं दूरम् अस्मादिदमन्तिकमिति दैशिकपरत्वबुद्धिर्यतस्तद्द्रव्यं दिग्लिङ्गं तथा च कालवत् दैशिकपरत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगाश्रयतया दिक् सिध्यति सा च एकापि उपाधिभेदात् प्राच्यादिव्यवहारं उपाधिश्च तदीयोदयगिरिसन्निहिता या दिक् सा तदीयप्राची तदीयोदयगिरिव्यवहिता तु तदीयप्रतीची तदीयसुमेरुसन्निहिता या दिक् सा तदीयोदीची एवं सुमेरुव्यवहिता अवाची उदयगिरिसन्निहिता सुमेरुव्यवहिता आग्नेयी सुमेरुव्यवहितोदयगिरिव्यवहिता च नैर्ऋती सुमेरुसन्निहिता उदयगिरिव्यवहिता च वायवी सुमेरुसन्निहिता उदयगिरिसन्निहिता च ऐशानी अदृष्टवदात्मसंयोगजन्याग्निक्रियाजन्यसंयोगाश्रयः ऊर्ध्वम् पतनजन्यसंयोगाश्रयः अधः ॥

[1] गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वम् अनाश्रितत्वाच्च नित्यत्वमित्यर्थः ॥

[2] दिग्लिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च सत्तावदेकत्वं तदनुविधानादेकपृथक्त्वम् ॥

[3] दिश एकत्वेऽपि प्राच्यादिव्यवहारमुपपादयति । कार्यविशेषेण जन्यमूर्तरूपोपाधिना नानात्वं प्राच्यादिनानाव्यवहारः वस्तुत एकैव दिगित्यर्थः ॥

[4] प्राक् अस्यां सविता अञ्चतीति प्राची तथा च यस्यां दिशि मेरुप्रदक्षिणक्रमेण भ्रमत आदित्यस्य प्रथमं संयोगो भूतपूर्वो भविष्यन् वा भवन् वा दिक् प्राची अत्र पुरुषाभिसन्धिभेदमाश्रित्य कालत्रयोपवर्णनं भवति हि कस्यचित् पूर्वेद्युः प्रातरस्यां दिशि आदित्यसंयोगः प्रथमं वृत्त इतीयं

made of these three divisions of time, which rest upon the division of human observation. One man has the conventional notion that this is the east because the conjunction of the sun in the orient first took place yesterday. Another has the notion of the east from observing that the conjunction of the sun in the orient will first take place to-morrow. Another has the notion of the east from observing that there is a present conjunction of the sun now taking place in that quarter. U.

तथा दक्षिणा प्रतीची उदीची च ॥ १५ ॥

Aph. 15. So likewise [space is regarded as] south, west, and north.

[1] In like manner the conventional notion of the south arises from past, future, or present conjunction of the sun with the mountains, &c., in the southern quarter. So also the notion of west and north may be analogously accounted for. U.

एतेन दिगन्तरालानि व्याख्यातानि ॥ १६ ॥

Aph. 16. By this [similarly] the intermediate divisions of space are explained.

[2] The notion of the south-east quarter arises from combining the characteristics of the eastern and southern quarters. So also the south-west, and north-east may be inferred. It is explained at length in the Kaṇáda-rahasya that space is that by which, as an eternal substance, these and other conjunctions of the sun are manifested. U.

Nature of doubt. सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च संशयः ॥ १७ ॥

Aph. 17. Doubt [arises] from perception of a general, non-perception of a particular, and remembrance of particularity.

[3] Doubt arises from perception or knowledge of a general i. e. of a common property, from non-perception or ignorance of a particular included in one of two alternatives, and from remembrance or knowledge of two alternatives. With reference to doubt therefore, the cause is knowledge of a common property, absence of certainty as to some thing comprised in one or two alternatives, and knowledge of two alternatives. The word 'and' implies the addition of knowledge of a non-general property, and of opposed propositions, which are mentioned in the Nyáya Aphorisms. V.

दृष्टञ्च दृष्टवत् ॥ १८ ॥

Aph. 18. That which is seen, and that which was formerly seen [are causes of doubt.]

[1] Doubt is two-fold, that which has an external, and that which has an internal object. That again which has an external object relates to something of which the properties are perceived, or to something of which the properties are unperceived. That which relates to something of which the properties are perceived is such as when on seeing an object possessed of properties and having tallness as an attribute, the doubt arises whether the object be a post or a man. That which relates to an object the properties of which are not perceived is such as when on seeing merely the horns belonging to a cow, gayal, or other animal in a forest where it is concealed by the intervention of bushes, &c., the doubt arises whether it be a cow or a gayal. But in the latter case the doubt really relates to the quality of the horn, whether the horn belong to a cow or to a gayal, and consequently the statement of this distinction is due merely to a refinement of language. The general [i. e. common property] which is the cause of doubt, gives rise to a doubt either when observed in several or in one object. The first statement is therefore explained in this aphorism. Height perceived is [in the former case] the cause of the doubt. The height, that is to say, which is perceived in a present object, and which belonged equally to a post and to a man previously seen, is the cause of the doubt. U.

यथादृष्टमयथादृष्टत्वाच्च ॥ १९ ॥

Aph. 19. That which is perceived in a certain way [is a cause of doubt] because it is [at another time] perceived not in that way.

प्राचीति प्राचीव्यवहारः कस्यचिदपरेद्युरस्यां आदित्यसंयोगः प्रथमं भावीत्यभिसन्धाय प्राचीव्यवहारः कस्यचिदिदानीं अस्यां आदित्यसंयोगो भवत्तीत्यभिसन्धाय प्राचीव्यवहारः ॥

[1] तद्वदेव दक्षिणादिग्वर्तिनगादिना सहादित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाद्भविष्यतो भूताद्वा दक्षिणाव्यवहारः एवं प्रतीच्युदीच्योरपि व्यवहार उन्नेयः ॥

[2] प्राचीदक्षिणयोर्दिशोर्लक्षणसाङ्कर्येण दक्षिणपूर्वा दिगिति व्यवहारः एवं दक्षिणपश्चिमा पश्चिमोत्तरा उत्तरपूर्वेत्यूह्यम् एते चादित्यसंयोगा येन विभुना द्रव्येणोपनीयन्ते सा दिगिति कणादरहस्ये व्युत्पादितं विस्तरतः ॥

[3] सामान्यस्य साधारणधर्मस्य प्रत्यक्षात् ज्ञानात् विशेषस्य एककोटिव्याप्यस्य अप्रत्यक्षात् अज्ञानात् विशेषस्य कोटिद्वयस्य स्मृतेर्ज्ञानात् संशयो भवतीति शेषः। तथा च संशयं प्रति साधारणधर्मज्ञानम् एककोटिव्याप्यनिश्चयाभावः कोटिद्वयज्ञानञ्च हेतुरित्यर्थः चकारात् न्यायसूत्रोक्तयोः असाधारणधर्मज्ञानविप्रतिपत्तिवाक्यज्ञानयोः सङ्ग्रहः ॥

[1] द्विविधः संशयो बहिर्विषयको ऽन्तर्विषयकश्च बहिर्विषयको ऽपि दृश्यमानधर्मिको दृश्यमानधर्मिकश्च तत्र दृश्यमानधर्मिको यथा ऊर्ध्वत्वविशिष्टस्य धर्मिणो दर्शनात् अयं स्थाणुः पुरुषो वेति अदृश्यमानधर्मिको यथा अरण्ये झाटाद्यन्तरिते गोगवयादिपिण्डे विषाणमात्रदर्शनात् अयं गौर्गवयो वेति वस्तुतस्तत्रापि विषाणधर्मिक एव सन्देहो विषाणमिदं गोसम्बन्धि गवयसम्बन्धि वेति विवक्षामात्रात्तु द्वैविध्याभिधानम् यत् सामान्य संशयहेतुस्तदनेकत्र दृष्टं संशायकम् चैकत्र धर्मिणि वा दृष्टं

[1] That which is seen in a certain way, gives rises to doubt by reason of its being perceived not in that way. For instance Chaitra being seen in a certain manner, with hair, is at another time seen not in that manner but without hair. When in the course of time Chaitra is seen with his head covered with his garments a doubt arises whether this Chaitra have hair or no. In this case the notion Chaitra is a common property which gives rise to doubt, and this common property is seen in one object. The cause of the doubt therefore is seen in one undivided object. U.

[2] It is stated that a property may exist under two alternative conditions in one object. For if Chaitra be seen with his head muffled up, a doubt arises whether he have hair or no, and the cause of this doubt is the knowledge of the notion Chaitra accompanied by the notion of hair or of the absence of hair. V.

विद्या ऽविद्यातश्च संशयः ॥ २० ॥

Aph. 20. Doubt also [arises] from knowledge and want of knowledge.

[3] Internal doubt is produced by knowledge and the want of knowledge. For instance, an astronomer predicts truly, and predicts untruly, eclipses, &c., of the moon. Accordingly a doubt arises in his mind as to his knowledge, whether it be accurate or not. Or knowledge is sometimes science, and sometimes not science, wanting demonstration; and consequently a doubt arises with respect to something, whether, inasmuch as it is known, it exist or not. U.

श्रोत्रग्रहणो यो ऽर्थः स शब्दः ॥ २१ ॥

Aph. 21. The object which is apprehended by hearing is sound.

संशयहेतुरित्यत्र प्रथमां विधामाह। दृष्टमूर्ध्वत्वं संशयहेतुः तेन दृष्टाभ्यां स्थाणुपुरुषाभ्यां तुल्यं वर्तते पुरोवर्तिनि यदूर्ध्वत्वं तद्दृष्टं संशयहेतुरित्यर्थः ॥

[1] अथयादृष्टत्वाद्धेतोर्यथादृष्टमपि संशायकं यथा चैत्रो यथादृष्टः केशवान् कालान्तरे अयथादृष्टः केशविनाकृतो दृष्ट इत्यर्थः। क्रमेण तत्रैव चैत्रे वस्त्रावृतमस्तके दृष्टे सति भवति संशयश्चैत्रोऽयं सकेशो निष्केशो वेति तत्र हि चैत्रत्वं समानो धर्मः संशायकः स चैकत्रैव दृष्ट इत्यभिन्न एव धर्मिणि दृष्टः संशयहेतुः ॥

[2] एकत्र कोटिद्वयसहचरितं धर्ममाह। भवति हि प्रावृतशिरसि चैत्रे ऽयं केशवान् निष्केशो वेत्यादिसंशयः तत्कारणञ्च केशतदभावसहचरितचैत्रत्वज्ञानम् ॥

[3] आन्तरसंशयो हि विद्या ऽविद्याभ्यां भवति यथा मौहूर्तिकः सम्यगादिशति चन्द्रोपरागादि असम्यगपि तत्र स्वज्ञाने संशयो ऽस्य जायते सम्यगादिष्टमसंयग्वेति यद्वा ज्ञानं हि क्वचिद्विद्या क्वचिदविद्या अप्रमा भवति तथा च ज्ञायमानत्वात् सदिदमसद्वेति संशयो जायते ॥

[1] It is now established by means of a definition [or rather by a statement of its characteristic], that sound is possessed of properties. It is apprehended by hearing, that is, it is the object of every one's perception produced in the organ of hearing. The notion of sound, being of the same kind, is an object, and is therefore a class. The full definition, then, of sound is that it is a class included in the notion of a quality which exists as the object of common perception produced in the organ of hearing. V. A. E. G.

RAMAYANA, BOOK I.

(Continued from page 92.)

XVIII.

The Monarch called a Bráhman near
And said, 'Now speed away
To Kaśyap's son, the mighty seer,
And with all reverence say
The holy child he holds so dear,
The hermit of the noble mind,
Whose equal it were hard to find,
Returned, is dwelling here.
Go, and instead of me do thou
Before that best of hermits bow,
That still he may, for his dear son,
Show me the favour I have won.'
Soon as the king these words had said
To Kaśyap's son the Bráhman sped.
Before the hermit low he bent
And did obeisance, reverent;
Then with meek words his grace to crave
The message of his lord he gave:
'The high-souled father of his bride
Had called thy son his rites to guide:
Those rites are o'er, the steed is slain;
Thy noble child is come again.'
Soon as the saint that speech had heard
His spirit with desire was stirred
To seek the city of the King
And to his cot his son to bring.
With young disciples at his side
Forth on his way the hermit hied;
While peasants from their hamlets ran
To honour him, the holy man.
Each with his little gift of food
Forth came the village multitude,
And, as they humbly bowed the head,
'What may we do for thee?' they said.

[1] इदानीं शब्दं धर्मिणं लक्षणमुखेन व्यवस्थापयति। श्रोत्रेण गृह्यते ऽसौ श्रवणेन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः। शब्दत्वादेरपि तादृश्यत्वादर्थः इति जातिमान् इति तदर्थस्तथा च श्रवणेन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमेव शब्दलक्षणं पर्यवसितम् ॥

Then he, of Brahmans first and best,
The gathered people thus addressed :
'Now tell me, for I fain would know,
'Why is it I am honoured so?'
They to the high-souled saint replied :
'Our ruler is with thee allied.
Our master's order we fulfil;
O Bráhman, let thy mind be still.'
With joy the saintly hermit heard
Each pleasant and delightful word,
And poured a benediction down
On King and ministers and town.
Glad at the words of that high saint
Some servants hastened to acquaint
Their King, rejoicing to impart
Such tidings as would cheer his heart.
Soon as the joyful tale he knew
To meet the saint the Monarch flew,
The guest-gift in his hand he brought,
And bowed before him and besought:
'This day by seeing thee I gain
Not to have lived my life in vain.
Now be not wroth with me, I pray,
Because I wiled thy son away.'[1]
The best of Bráhmans answer made:
'Be not, great lord of kings, afraid.
Thy virtues have not failed to win
My favour, O thou pure of sin.'
Then in the front the saint was placed,
The King came next in joyous haste,
And with him entered his abode,
Mid glad acclaim as on they rode.
To greet the sage the reverent crowd
Raised suppliant hands and humbly bowed.
Then from the palace many a dame
Following well-dressed Śántá came,
Stood by the mighty saint and cried:
'See, honour's source, thy son's dear bride.'
The saint, who every virtue knew,
His arms around his daughter threw,
And with a father's rapture pressed
The lady to his wondering breast.
Uprising from the saint's embrace
She bowed her low before his face,
And then, with palm to palm applied,
Stood by her hermit father's side.
He for his son, as laws ordain,
Performed the rite that frees from stain,[2]

[1] A hemiśloka is wanting in Schlegel's text, which he thus fills up in his Latin translation.

[2] Rishyaśring, a Bráhman, had married Śántá who was of the Kshatriya or Warrior caste and an expiatory ceremony was necessary account of this violation of the law.

And, honoured by the wise and good,
With him departed to the wood.

XIX.

The seasons six in rapid flight
Had circled since that glorious rite.
Eleven months had passed away:
'Twas Chaitra's ninth returning day,
The moon within that mansion shone
Which Aditi looks kindly on.
Raised to their apex in the sky
Five brilliant planets beamed on high.
Shone with the moon, in Cancer's sign,
Vrihaspati with light divine.
Kauśalyá bore an infant blest
With heavenly marks of grace imprest;
Ráma, the universe's lord,
A prince by all the worlds adored.
New glory Queen Kauśalyá won
Reflected from her splendid son.
So Aditi shone more and more,
The Mother of the Gods, when she
The King of the Immortals bore,
The thunder-wielding deity.
The lotus-eyed, the beauteous boy,
He came fierce Rávaṇ to destroy;
From half of Vishṇu's vigour born,
He came to help the worlds forlorn.
And Queen Kaikeyí bore a child
Of truest valour, Bharat styled,
With every princely virtue blest,
One fourth of Vishṇu manifest.
Sumitrá too a noble pair,
Called Lakshmaṇ and Satrughna, bare,
Of high emprise, devoted, true,
Sharers in Vishṇu's essence too.
'Neath Pushya's mansion, Mína's sign,
Was Bharat born, of soul benign.
The sun had reached the Crab at morn
When Queen Sumitrá's babes were born.
What time the moon had gone to make
His nightly dwelling with the Snake.
The high-souled monarch's consorts bore
At different times those glorious four,
Like to himself and virtuous, bright
As Proshṭhapadá's[1] fourfold light.
Then danced the Nymphs' celestial throng,
The minstrels raised their strain;
The drums of Heaven pealed loud and long,
And flowers came down in rain.
Within Ayodhyá, blithe and gay,
All kept the joyous holiday.

[1] One of the constellations, containing stars in the wing of Pegasus

The spacious square, the ample road,
With mimes and dancers overflowed,
And with the voice of music rang
Where minstrels played and singers sang,
And shone, a wonder to behold,
With dazzling show of gems and gold.
Nor did the King his largess spare,
Bard, minstrel, driver, had his share;
Much wealth the Brahmans bore away,
And many thousand kine that day.
Soon as each babe was twelve days old
'Twas time the naming rite to hold,
When Saint Vaśishṭha, rapt with joy,
Assigned a name to every boy.
Ráma, to him the high-souled heir,
Bharat, to him Kaikeyí bare:
Of Queen Sumitrá one fair son
Was Lakshmaṇ, and Śatrughna one.
Ráma, his sire's supreme delight,
Like some proud banner cheered his sight,
And to all creatures seemed to be
The self-existent deity.
All heroes, versed in holy lore,
To all mankind great love they bore.
Fair stores of wisdom all possessed,
With princely graces all were blest.
But mid those youths of high descent,
With lordly light preëminent,
Like the full moon unclouded, shone
Ráma, the world's dear paragon.
He best the elephant could guide,
Urge the fleet car, the charger ride:
A master he of bowman's skill,
Joying to do his father's will.
The world's delight and darling, he
Loved Lakshmaṇ best from infancy;
And Lakshmaṇ, lord of lofty fate,
Upon his elder joyed to wait,
Striving his second self to please
With friendship's sweet observances.
His limbs the hero ne'er would rest
Unless the couch his brother pressed;
Except beloved Ráma shared,
He could not taste the meal prepared.
When Ráma, pride of Raghu's race,
Sprang on his steed to urge the chase,
Behind him Lakshmaṇ loved to go
And guard him with his trusty bow.
As Ráma was to Lakshmaṇ dear
More than his life and ever near,
So fond Śatrughna prized above
His very life his Bharat's love.
Illustrious heroes, nobly kind
In mutual love they all combined,
And gave their royal sire delight
With modest grace and warrior might:
Supported by the glorious four
Shone Daśaratha more and more,
As though, with every guardian God
Who keeps the land and skies,
The Father of all creatures trod
The earth before men's eyes.

XX.

Now Daśaratha's pious mind
Meet wedlock for his sons designed;
With priests and friends the King began
To counsel and prepare his plan.
Such thoughts engaged his bosom, when,
To see Ayodhyá's lord of men,
A mighty saint of glorious fame,
The hermit Viśvámitra came.
For evil fiends that roam by night
Disturbed him in each holy rite,
And in their strength and frantic rage
Assailed with witcheries the sage.
He came to seek the monarch's aid
To guard the rites the demons stayed,
Unable to a close to bring
One unpolluted offering.
Seeking the King in this dire strait
He said to those who kept the gate:
'Haste, warders, to your master run,
And say that here stands Gádhi's son.'
Soon as they heard the holy man,
To the King's chamber swift they ran
With minds disordered all and spurred
To wildest zeal by what they heard.
On to the royal hall they sped,
There stood and lowly bowed the head,
And made the lord of men aware
That the great Saint was waiting there.
The King with priest and peer arose
And ran the sage to meet,
As Indra from his palace goes
Lord Brahmá's self to greet.
When glowing with celestial light
The pious hermit was in sight,
The King, whose mien his transport showed,
The honoured gift for guests bestowed,

(To be continued.)

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO. AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 43. Benares December 1, 1869. Vol. IV.

॥ उपदेशसहस्र्याः पद्यप्रबन्धः ॥

ननु न स्वभावशुद्ध आत्मा, तथा सति साधनवैयर्थ्यात्. किं तु संसारिस्वभाव एव सन् ज्ञानध्यानादिसाध्यनुष्ठानेन स्वभावशुद्धब्रह्मस्वरूपो भविष्यतीति केचिदेकदेशीयाः प्रतिपेदिरे, तत्र श्रद्धेयं मुमुक्षुभिस्तस्य श्रुतियुक्तिबाधितत्वादित्याह।

(१) नान्यदन्यद्भवेद्यस्मान्नान्यत्किं चिद्विचिन्तयेत् ।
अन्यस्यान्यत्वभावे हि नाशस्तस्य ध्रुवो भवेत् ॥ १९९ ॥

नान्यदिति । जीवब्रह्मणोरत्यन्तं भेद इष्यते किं वा भेदाभेदौ, नान्त्यो विरुद्धस्वभावतया ब्रह्माहमित्येकरूपध्यानज्ञानयोरसंभवात्तदसंभवे चासंसारिब्रह्मभावफलानिष्पत्तेरिति मनसि निधायाद्ये दोषमाह । नान्यदन्यद्भवेद्यस्मादिति । यस्मादन्यज्जीवरूपस्थितं सदन्यद्ब्रह्म न भवेत् तद्रूपस्थितिविरोधात्तथा तदेव ब्रह्मणोऽन्यज्जीवरूपं वस्तु नष्टं सदन्यद्ब्रह्म न भवेद् नष्टत्वादेव तस्य ब्रह्मभावप्राप्तेरभावादिति योजना। ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति विरोधः स्फुट एवेति नात्रोदाहृतः। यस्मादेवं श्रुतियुक्तिविरुद्धमिदं मतं तस्मात्किं चिदीषन्मात्रमप्यन्यद्ब्रह्मेति न विचिन्तयेत्, मुमुक्षुरिति शेषः, किं त्वहमेव ब्रह्म ब्रह्मैवाहमिति भेदोपमर्द्देनैकरूपमेवात्मवस्तु चिन्तयेदित्यर्थः । नन्वन्यस्याप्यन्यात्मता दृष्टा साधनविशेषसाध्या, यथौषधविशेषयोगात्ताम्रादेरपि सुवर्णात्मता, तद्वदिहापि स्यादित्याशङ्क्याहान्यस्येति । जीवस्य स्वविरुद्धस्वभावस्यान्यब्रह्मण्येकीभावे तप्तायोगोलकप्रविष्टोदकबिन्दुवत्तस्य नाशो ध्रुवो भवेत्तथा च न ब्रह्मभावः पुरुषार्थः किं त्वनर्थोऽर्थः स्यादित्यर्थः । दृष्टान्तोऽसंप्रतिपन्नो वस्त्ररूपाभिभावकनील्यादिवद्रसविशेषस्य ताम्ररूपाभिभावकमात्रत्वात्कालान्तरे सुवर्णाकारतापगमदर्शनाच्च ताम्रादेस्ततश्च भ्रममात्रं तदित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

ननु यद्येवमन्यत्र ध्येयं स्वात्मनि च ध्यानं न संभवत्येकस्मिन् ध्यातृध्येयभावायोगात्कथं तर्हि निदिध्यासनविधिरिति चेदन्यथैवोपपत्तेर्न तदर्थं भेद आस्थेय इत्याह ।

(२) स्मरतो दृश्यते दृष्टं पटे चित्रमिवार्पितम् ।
यत्र येन च तौ ज्ञेयौ सत्त्वक्षेत्रज्ञसंज्ञकौ ॥ २०० ॥

स्मरत इति । दृष्टं नीलपीतादि स्मरतः पुंसो यत्रान्तःकरणे तद्वासनारूपं पटे ऽर्पितं चित्रमिव दृश्यते, येन च चैतन्यात्मना दृश्यते उपलभ्यते, तौ सत्त्वक्षेत्रज्ञसंज्ञकौ, यत्र दृश्यते तत्सत्त्वं, येन दृश्यते स क्षेत्रज्ञ इत्यर्थः । तथा चात्मा निदिध्यासितव्य इति विधिना नैरन्तर्येण त्वंपदार्थविवेकसंपादनमेव कर्त्तव्यतयोच्यते, विविक्तत्वमर्थस्यैव ब्रह्मत्वादहं ब्रह्मास्मीत्यपरोक्षानुभवसंभवात्संसारनिवृत्तिफलसिद्धिः। अन्यभावनायां तु प्रागुक्तन्यायेनान्यस्यान्यात्मतायोगात्संसारानिवृत्तेर्निष्फलो विधिः स्यादिति भावः ॥ २ ॥

अन्तःकरणस्याप्रत्यक्षत्वात्कथं स्मृत्यवस्थायां तस्मिन्नीलपीताद्युपलम्भ इत्यत आह ।

(३) फलान्तं चानुभूतं यद्युतं कर्त्रादिकारकैः ।
स्मर्यमाणं हि कर्मस्थं पूर्वं कर्मैव तच्चितः ॥ २०१ ॥

फलान्तमिति । फलान्तं सुखादिफलावसानं कर्त्रादिकारकैर्युतं युक्तं यद् द्वैतं पूर्वमनुभूतं तदिदानीं स्मर्यमाणं कर्मस्थं

दृश्यनिष्ठं दृश्यते, न द्रष्टृनिष्ठं, हि यस्मात्तस्मात्पूर्वमपि तत्स्मर्यमाणस्याधिकरणमन्तःकरणं चितः आत्मनः कर्मैव दृश्यमेवेत्यर्थः । अयं भावः । पूर्वानुभूतविषयाकारा हि वृत्तिरन्तःकरणपरिणामात्मिका स्मृतिरित्युच्यते, तस्या हि विषयो भासमानः साश्रयो भासते, नहि तदा साक्षिणा ऽनुभूयमानस्य विषयस्य बहिराश्रये ऽवस्थानमस्ति, तथा चेदं स्मरामीतिपरामर्शयोग्यतया दृश्यस्यतयानुभवस्यावश्यंभावात्तदा चित्तमेव स्मर्यमाणाधिकरणतया दृश्यतइति सिद्धमन्तःकरणस्य साक्षिप्रत्यक्षत्वमिति ॥ ३ ॥

आत्मैव द्रष्टा दृश्यं चेति भाट्टा मेनिरे, ऽतः स्वगतमेव वासनारूपमात्मा पश्यतीतीदं स्मरामीत्यनुभवस्यान्यथासिद्धत्वाच्चान्तःकरणस्य साक्षिप्रत्यक्षतेत्याशङ्क्याह ।

(४) द्रष्टुश्चान्यद्भवेद्दृश्यं दृश्यत्वाद् घटवत्सदा ।
दृश्याद् द्रष्टा ऽसजातीयो न धीवत्साक्षितान्यथा ॥२०२॥

द्रष्टुश्चेति । विमतं दृश्यं द्रष्टुरत्यन्तं भिन्नं, दृश्यत्वाद्घटव,दित्युक्ते द्रष्टृदृश्ययोर्भेदे ऽपि परिणामित्वेन साजात्यसंभवाद् द्रष्टुः सजातीयमेतद्दृश्यमित्याशङ्क्याह । दृश्यादिति । द्रष्टा सदैव दृश्यासजातीयो दृश्यांशस्याचेतनत्वादात्मत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । विपक्षे दोषमाह । न धीवदिति । अन्यथा द्रष्टृदृश्ययोरसजातीयत्वानङ्गीकारे द्रष्टुः परिणामित्वाद्धीवत्साक्षिता आत्मता न स्यादित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु न भवत्येवात्मा साक्षी तस्य ब्राह्मण्यादिजातिमत्तया सविशेषत्वात्कर्माधिकारित्वेन परिणामित्वोपपत्तेरित्याशङ्क्याह ।

(५) स्वात्मबुद्धिमपेक्ष्यासौ विधीनां स्यात्प्रयोजकः ।
जात्यादिः शववत्तेन तद्धर्मानात्मतान्यथा ॥ २०३ ॥

स्वात्मेति । असौ जात्यादिर्ब्राह्मणत्वादिः । आदिशब्दाद्वयोवस्थादिर्गृह्यते, स्वात्मबुद्धिः स्वस्मिन्नात्मात्मीयाभिमानलक्षणां मिथ्यादृष्टिमपेक्ष्य विधीनां प्रयोजकः प्रवर्त्तकः स्यान्नान्यथा, यथा शववदुत्क्रान्तप्राणो देहो मम माता मम पिता वेत्यध्यासानुसारेण संस्कारप्रयोजको दृश्यते तदभावे न दृश्यतइति योजना । तेन हेतुना तद्वच्छववदेव जात्यादिरात्मधर्मो न भवतीत्यर्थः । अन्यथा जात्यादिमत्त्वे त्वात्मनो घटादिवदनात्मता प्रसज्येतेति योजनीयम् । तस्मात्साक्ष्येवात्मा न कर्माधिकारितया परिणामीति भावः ॥ ५ ॥

ननु नाध्यासनिबन्धनं कर्तृत्वं विदुषोपि मोक्षाय क्रियानुष्ठानादिति चेन्नेत्याह ।

(६) न प्रियाप्रियइत्युक्तेर्नादेहत्वं क्रियाफलम् ।
देहयोगः क्रियाहेतुस्तस्माद्विद्वान् क्रियास्त्यजेत् ॥२०४॥

न प्रियेति । अदेहत्वमशरीरत्वं हि मोक्षस्तच्च क्रियाफलं, क्रियाफलं तु सुखदुःखे प्रसिद्धे, ते तु नाशरीरस्य दृष्टे श्रुते वा, "अशरीरं वा वसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत" इत्युक्तेः श्रुत्यैवमुक्तत्वादित्यर्थः । क्रिया हेतुर्यस्य स क्रियाहेतुर्देहयोगः, क्रियाया देहसंबन्ध एव साध्यो न मोक्ष इत्यर्थः । यस्मादेवं तस्माद्विद्वाच्च कर्म्मसाध्या मुक्तिः किं तु ज्ञानैकसाध्येति जानन् क्रियाः सर्वाणि साहंकाराणि कर्माणि त्यजेत्संन्यस्य श्रवणादिनिष्ठो भवेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु सर्वेषां कर्मणामात्मकर्त्तव्यत्वप्रतीतेर्न्न विद्वान् क्रियास्त्यक्तुं शक्नुयादिति चेन्नेत्याह ।

(७) कर्मस्वात्मा स्वतन्त्रश्चेन्निवृत्तौ च तथेष्यताम् ।
अदेहत्वे फले ऽकार्ये ज्ञाते कुर्यात्कथं क्रियाः ॥२०५॥

कर्मस्विति । आत्मा चेत्कर्मसु स्वतन्त्रः कर्त्ता तर्हि निवृत्तौ च कर्मत्यागरूपे च तथेष्यतां, यथा रागादिमान्प्रवृत्तिलक्षणे कर्मणि स्वतन्त्रस्तथा विशुद्धसत्त्वो वीतरागस्तत्त्यागेपि स्वतन्त्र इष्यतां, कर्मसाध्यफलाभिलाषाभावे कर्मत्यागस्यार्थप्राप्तत्वादित्यर्थः । एतदेव स्पष्टयत्यदेहत्वइति । देहसंबन्धशून्ये फले मोक्षलक्षणे अकार्ये केनापि कर्मणा ऽसाध्ये शास्त्रादिना ज्ञाते सति क्रियाः कथं कुर्यादेव ताभिः प्रयोजनाभावादित्यर्थः ॥ ७ ॥

किं क्रियापरित्यागमात्रेण विदेहकैवल्यं प्राप्यते, नेत्याह ।

(८) जात्यादीन्संपरित्यज्य निमित्तं कर्मणां बुधः ।
कर्महेतुविरुद्धं यत्स्वरूपं शास्त्रतः स्मरेत् ॥ २०६ ॥

जात्यादीनिति । बुधः पण्डितो बुद्धिमान् कर्मणां निमित्तं निमित्तभूतान् जात्यादीन्संपरित्यज्य जात्याद्यभिमानं परित्यज्य यत्स्वरूपं कर्म्महेतुविरुद्धं कर्मनिमित्तोपमर्द्दकमुद्गाय स्वरूपं तच्छास्त्रतो यथा शास्त्रोक्तं तथा स्मरेदनुचिन्तयेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

शास्त्रमेवोदाहरन्स्मर्त्तव्यमात्मरूपं विशदयति ।

(९) आत्मैकः सर्वभूतेषु तानि तस्मिंश्च खे यथा ।
पर्यगाद्व्योमवत्सर्वं शुक्रं दीप्तिमदिष्यते ॥ २०७ ॥

आत्मैक इत्यादिना ।

"यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते" ॥

इति मन्त्रार्थः पूर्वार्द्धेनोच्यते । "स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्ध"मिति मन्त्रार्थं सार्द्धश्लोकेनाह । पर्यगादिति । एषाक्षरयोजना, सर्वभूतेष्वहमेक एवात्मा न चेतनभेदोस्ति, तर्हि किं भूतान्यधिकरणमात्मनो, नेत्याह ।

तानीति । तानि च भूतानि तस्मिन्नात्मन्येवाध्यस्तानि, न ततः पृथग्वर्त्तन्ते, तथा च स्वाध्यस्तसकलविकारानुस्यूतसत्तास्फूर्त्तिरूपो विकारोपमर्द्देनानुसन्धेय इत्यर्थः । खे यथेति । अन्तः सुषिररूपेण बहिरवकाशरूपेण वर्त्तमाने आकाशे यथा भूतसंबन्धस्तथेत्यर्थः । पर्यगादात्मा व्योमवत्स्वसत्तामात्रेण परि समन्तादगात् गतवान्सर्वमशेषमात्मना न किं चिदव्याप्तमस्तीत्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं "नैनेन किं चनानावृतं नैनेन किं चनासंवृत"मिति । शुक्रमिति मन्त्रपदं तस्य व्याख्यानं दीप्तिमदिति । प्रकाशस्वभावं शुद्धं तदात्मस्वरूपमिष्यतइत्यर्थः ॥ ९ ॥

अव्रणमस्नाविरमिति पदयोरर्थमाह ।

(१०) व्रणस्नाय्वोरभावेन स्थूलं देहं निवारयेत् ।
शुद्धापापतया लेपं लिङ्गं चाकायमित्युत ॥ २०८ ॥

व्रणेति । क्षतशिरा जालनिरासेन स्थूलदेहात्मत्वमात्मनोऽपोह्यमित्यर्थः । शुद्धमपापविद्धमित्यनयोरर्थमाह । शुद्धेति । शुद्धं रागादिदोषहीनमत एवापापं पुण्यपापहीनं तस्मात्कारणाभावादेव सुखदुःखादितदनुभवसंस्कारलेपहीनमित्यर्थः । आकायमिति । मन्त्रपदेन सूक्ष्मदेहात्मता निरसनीयेत्याह । लिङ्गमिति । निवारयेदिति सर्वत्रानुषङ्गः । स्थूलसूक्ष्मदेहतत्कार्यतद्वासनाभ्यो व्यावृत्तः सम एको ऽपरिच्छिन्न आत्मेति सदा चिन्तयेदित्यर्थः ॥ १० ॥

य एवं यथोक्तमात्मानं वेत्ति स ब्रह्मविदामुत्तम इत्याह ।

(११) वासुदेवो यथा ऽश्वत्थे स्वदेहे चाब्रवीत्समम् ।
तद्वद्वेत्ति य आत्मानं समं स ब्रह्मवित्तमः ॥ २०९ ॥

वासुदेव इति । वासुदेवो भगवान्कृष्णो ऽश्वत्थे निकृष्टोपाधौ स्वदेहे चाविर्भूतविज्ञानैश्वर्यशक्तिमदात्माधिष्ठिते उत्कृष्टोपाधौ च यथा सममविशिष्टमात्मानमब्रवीदश्वत्थः सर्ववृक्षाणामिति वृष्णीनां वासुदेवोस्मीति च तद्वद्य आत्मानं सममुपाधिकृतवैषम्यापोहेनैकरूपं वेत्ति सोतिशयेन ब्रह्मविदित्यर्थः ॥ ११ ॥

वासुदेवस्य युक्तं सर्वत्र समात्मदर्शनं तस्योपाधिषु ममाहंकाररहितत्वान्न तु मुमुक्षोस्तस्य तद्वैपरीत्यादित्यत आह ।

(१२) यथा ह्यन्यशरीरेषु ममाहन्ता न चेष्यते ।
अस्मिंश्चापि तथा देहे धीसाक्षित्वाविशेषतः ॥ २१० ॥

यथा हीति । अन्यशरीरेषु बहिर्दृश्यमानेषु देहेषु यथा ममाहन्ता ममाहमेोभावो न चेष्यते तस्य दृश्यत्वेनानात्मत्वनिश्चयात्, तथास्मिंश्चापि स्वत्वाभिमते देहे ममाहंता नेष्यते, कुतः, धीसाक्षित्वाविशेषतः, उभयदेहाकारपरिणतबुद्धिसाक्षित्वाविशेषादित्यर्थः । तथा चात्मतत्त्वालोचनायामहंकारादेरनवसरत्वाद्वासुदेववत्समात्मदर्शनं युक्तमेवेति भावः ॥१२॥

रागद्वेषभयोपलम्भान्नास्ति मुमुक्षोरभिमानाभाव इति चेन्नेत्याह ।

(१३) रूपसंस्कारतुल्याधी रागद्वेषौ भयं च यत् ।
गृह्यते धीश्रयं तस्माद् ज्ञाता शुद्धो ऽभयः सदा ॥ २११ ॥

रूपेति । नीलादिरूपसंस्कारेण तुल्यः समान आधिराश्रयो ययोस्तौ रागद्वेषौ रूपसंस्कारतुल्याधी, यच्च भयं तदपि तत्समानाश्रयमिति, संस्कारो नाम स्वाश्रयस्य प्रागुद्भूतावस्थासमानावस्थान्तरापादको ऽतीन्द्रियो धर्मः, ततश्चायमर्थः । रूपाद्याकारपरिणतान्तःकरणे हि रूपादिसंस्कारः पुनरपि रूपाद्याकारपरिणामहेतुर्विद्यते, तत्रैव च रागद्वेषौ रूपादिदर्शननिमित्तौ तन्निमित्तकं च भयं "तत्रैव कामः संकल्पो ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवे"तिश्रुतेः, यस्माद्धीश्रयं बुद्धिसंश्रयमेव रागद्वेषौ भयं चेति त्रयमात्मना गृह्यते नात्मसंश्रयं तस्माद् ज्ञाता शुद्धो रागादिरहितो ऽभयश्च सदेति ॥ १३ ॥

ननु न सदा शुद्ध आत्मा किं तु "यथा क्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्यभवती"ति श्रुतेः

"यंयं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तंतमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः" ॥

इति स्मृतेश्च पूर्वमशुद्धोपि पुरुषो ब्रह्मभावनया शुद्धः पश्चाद् ब्रह्म भविष्यतीत्याशङ्क्याह ।

(१४) यन्मनास्तन्मयोन्यत्वे नात्मत्वाप्तौ क्रियात्मनि ।
आत्मत्वे चानपेक्षत्वात्सापेक्षं हि न तत्स्वयम् ॥ २१२ ॥

यन्मना इति । यस्मिन् ध्येये देवादौ मनो यस्य स यन्मनाः ध्यायी पुरुषः स तन्मयो ध्येयदेवादिमयो भवति ध्यातृध्येययोरन्यत्वे सति ध्यानक्रियायास्तत्रार्थवत्त्वसंभवादित्यर्थः । न पुनरात्मत्वाप्तौ आत्मस्वरूपावस्थानप्राप्त्यर्थमात्मनि क्रिया ध्यानादिरूपा ऽपेक्ष्यतइत्यर्थः । तत्र हेतुरात्मत्वइति । मोक्षरूपस्य ब्रह्मण आत्मत्वे सति तस्य चतुर्विधक्रियाफलविलक्षणत्वात् क्रियाया अनपेक्षत्वादित्यर्थः । मोहमात्रव्यवधानाच्चात्र न क्रियापेक्षेति चकारार्थः । विपक्षे दोषमाह । सापेक्षं हीति । यदि क्रियासापेक्षं कैवल्यं भवेत्तर्हि तत्स्वयमात्मरूपं न स्यात् क्रियासाध्यस्यानात्मत्वादनित्यत्वाच्चेत्यर्थः । तस्मात्सदा शुद्ध एवात्मा तस्मिंश्च शुद्धाभासो मिथ्याध्यास इति भावः ॥१४॥

विभागादिमलाभावाच्चिदेकरसत्वाच्चात्मा सदा शुद्ध एवाभ्युपेय इत्याह ।

(१५) खमिवैकरसा ज्ञप्तिरविभक्ता ऽजरा ऽमला ।
चक्षुराद्युपधानात्सा विपरीता विभाव्यते ॥ २१३ ॥

खमिवेति । यद्येवंस्वभावैषा ज्ञप्तिस्तर्हि तस्या जन्मविनाशभेदप्रतिभासाः कथमित्याशङ्क्य चक्षुराद्युपाधिसंसर्गदोषादित्याह । चक्षुरादीति ॥ १५ ॥

आत्मनः प्रतिपादितममलत्वं विशदयति ।

(१६) दृश्यत्वादहमित्येषो ऽनात्मधर्मो घटादिवत् ।
तथान्ये प्रत्यया ज्ञेया दोषाश्चात्मा मलो ह्यतः ॥ २१४ ॥

दृश्यत्वादिति । अहमित्येषो ऽहमितिप्रत्ययो ऽनात्मधर्मो ऽनात्मनिष्ठो दृश्यत्वाद्घटवत्तथान्येपि प्रत्ययाः परिणामाः दोषाः दोषरूपा रागद्वेषादयो ऽनात्मधर्मा ज्ञेया हि यस्मादत आत्मा ऽमलो हि निर्मल एवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

अहंकारादीनामात्मधर्मत्वाभावेपि नात्मनो विशुद्धिः सिद्ध्यति विकारित्वात्परिच्छिन्नत्वाच्चेत्याशङ्क्याह ।

(१७) सर्वप्रत्ययसाक्षित्वादविकारी च सर्वगः ।
विक्रियेत यदि द्रष्टा बुद्ध्यादीवाल्पविद्भवेत् ॥ २१५ ॥

सर्वप्रत्ययेति । विपक्षे दोषमाह । विक्रियेतेति । विक्रियेत परिच्छिन्नो वा यद्यात्मा तदाल्पविद्विषयमात्रावभासको भवेद् बुद्ध्यादीव बुद्धिचित्तमनोवदित्यक्षरार्थः । बुद्ध्यादिशब्देन तद्गताभासो लक्ष्यते, अन्यथा स्वरूपतो ऽचेतनत्वाद्वेदनायोगवत्वेनाल्पवित्त्ववचनमनुपपन्नं स्यात्तत्र बुद्धेः साभासाया विषयावभासनमात्रे उपक्षीणपरिणामाया यथा पूर्वापरानुभूतितदवस्थातत्प्रचारानुसंधानाभावो विक्रियावत्त्वात्तथा द्रष्टुरपि विक्रियावत्त्वे ऽनुसंधानाभावप्रसङ्गात्सर्वव्यवहारविलोपप्रसङ्ग इति भावः ॥ १७ ॥

द्रष्टुरात्मनोपि बुद्धिवदल्पवित्त्वमेव ज्ञानस्य साधनाधीनस्योत्पत्तिविनाशवत्त्वादिति चेन्नेत्याह ।

(१८) न दृष्टिर्लुप्यते द्रष्टुश्चक्षुरादेर्यथैव तत् ।
नहि द्रष्टुरिति ह्युक्तं तस्माद् द्रष्टा सदैकदृक् ॥ २१६ ॥

न दृष्टिरिति । तथैव चक्षुरादिद्वारकदृष्टिर्लुप्यते परिणामित्वान्न तथा द्रष्टुरात्मनो दृष्टिर्लुप्यते अपरिणाम्यात्मस्वरूपत्वात्तस्या इत्यर्थः । तद्दृष्टेर्नित्यत्वं "नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते ऽविनाशित्वा"दिति श्रुत्योक्तमित्यर्थः । यस्मात्प्रमाणसिद्धमिदं तस्मादित्यर्थः । सदैकदृग् एकरूपदृष्टिस्वभाव इत्यर्थः । सदैकभुगितिपाठे भुङ्क्ते पश्यतीति भुक् साक्षीत्यर्थः ॥ १८ ॥

यस्मादेवमात्मा शुद्धस्वभावो ऽपि सक्षुपाधिसंबन्धादन्यथा प्रतीयते तस्मादात्मानं ब्रह्मत्वेन प्रतिपत्तुं पदार्थविवेकं कुर्यान्मुमुक्षुरित्याह ।

(१९) संघातो वास्मि भूतानां करणानां तथैव च ।
व्यस्तं वान्यतमो वास्मि को वास्मीति विचारयेत् ॥२१७॥

संघातो वेति । अयमर्थः । अहमिति तावदात्मावभासते, स भासमानो ऽहं मनुष्यः कृशः स्थूल इत्यादौ भूतसंघातात्मकदेहरूपः स्फुरति, तदिदमुच्यते, संघातो वास्मि भूतानामिति, तथाहं द्रष्टा श्रोता रसयिता काणो बधिर इति करणेष्वप्यहमुल्लेखो दृश्यते, अतः करणसंघातो वाहमिति, तत्रापि पृथक्पृथगेवाहंकारदर्शनाद्व्यस्तमेकैकं चेन्द्रियमहमस्मि, अथ वैकस्मिन् देहे ऽनेकात्मत्वे कदा चिद्वैमत्यसंभवाद्भोगव्यवस्थानुपपत्तेरन्यतमो वास्मीन्द्रियसंघातादन्यो वा तदधिष्ठातास्मि, यद्यन्यतमस्तर्हि स को वा ऽन्तःकरणप्राणाद्यन्यतमः किं वा तत्साक्षी तद्विलक्षणस्वभाव इति विचारयेत् ॥ १९ ॥

विचारफलं पदार्थविवेकं कथयति ।

(२०) व्यस्तं नाहं समस्तं वा भूतमिन्द्रियमेव वा ।
ज्ञेयत्वात्करणत्वाच्च ज्ञातान्यो ऽस्माद्घटादिवत् ॥२१८॥

व्यस्तं नाहमिति । भूतं चेन्द्रियं वा समस्तं व्यस्तं वा नाहमस्मि, ज्ञेयत्वादचेतनत्वाद्, घटादिवत्करणत्वात्कुठारादिवदिति यथायोगं योज्यं, तस्माद् ज्ञाता चेतनो ऽन्योन्तःकरणप्राणादिभ्यो ऽप्यचेतनेभ्य इति द्रष्टृदृश्यान्वयव्यतिरेकालोचनेन विवेकः कार्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

इदानीं साक्षिसाक्ष्यान्वयव्यतिरेकालोचनेनावस्थात्रयविवेकद्वारा तत्साक्षिणस्तुरीयस्याधिगमप्रकारमाह ।

(२१) आत्माग्नेरिन्धना बुद्धिरविद्या कामकर्मभिः ।
दीपिता प्रज्वलत्येषा द्वारैः श्रोत्रादिभिः सदा ॥ २१९ ॥

आत्माग्निरित्यादिना । तत्रैवं सतीत्यतः प्राक्तनैः श्लोकैः आत्मैवाग्निस्तस्येन्धना इध्यते प्रकाश्यते व्यवहारयोग्यः क्रियते ऽनयेतीन्धना बुद्धिरात्मचैतन्यस्य विशेषाकारतयाभिव्यक्तिकारणभूतेत्यर्थः । सा विद्या कामकर्मभिर्दीपिता उत्तेजिता वायुनेवाग्निस्थमिन्धनमाध्माता सती प्रज्वलति चैतन्यग्रस्ततया प्रकाशमाना जायते ऽभिव्यक्ताग्निना दह्यमानमिन्धनमिवेत्यर्थः । गवाक्षेभ्यो निःसृतदीर्घप्रभान्यायेन श्रोत्रादिभिर्द्वारैर्निःसृता सती सदा प्रज्वलत्येषेति योजना । अत्राग्नीन्धनादिरूपकनिर्देशप्रयोजनं व्यवहारकाले विषयग्रहणस्य होमत्वभावना, तत्फलं च विषयेष्वासक्तिनिवृत्तिरिति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

एवंविधबुद्ध्यवस्थाजागरणं तस्यामात्मा स्थूलपदार्थभुग्भवतीत्याह ।

(२२) दक्षिणाक्षिप्रधानेषु यदा बुद्धिर्विचेष्टते ।
विषयैर्हविषा दीप्त आत्माग्निः स्थूलभुक् तदा ॥ २२० ॥

दक्षिणाक्षीति । दक्षिणस्याङ्गस्य पुरुषे श्रेष्ठत्वप्रसिद्धेरिदं विशेषणं, दक्षिणमक्षि प्रधानं मुख्यं येषामिन्द्रियाणां तेषु बुद्धिर्यदा विचेष्टते व्यापारवती भवति हविःस्थानीयैर्विषयैर्दीप्तो विषयं व्याप्य तदाकारेण दीप्यमाना सतीति यावत्, तदात्माग्निः स्थूलभुक् स्थूलविषयाणां भोक्ता जागर्तीत्युच्यतइत्यर्थः ॥ २२ ॥

रूपकनिरूपणफलं स्पष्टयति ।

(२३) हूयन्ते तु हवींषीति रूपादिग्रहणे स्मरन् ।
अरागद्वेष आत्माग्नौ जाग्रद्दोषैर्न लिप्यते ॥ २२१ ॥

हूयन्तइति । रूपादिग्रहणे विषयग्रहणसमये अरागद्वेषः शोभनाशोभनाध्यासेन रागद्वेषावकुर्वन् हवींषीमान्यात्माग्नौ हूयन्तइति स्मरन् ध्यायन्नात्मा जाग्रद्दोषैः विषयोपलब्धिनिबन्धनैः पुण्यापुण्यलक्षणैर्न लिप्यते न संश्लिष्यतइत्यर्थः ॥ २३ ॥

इदानीं स्वप्नावस्थामाह ।

(२४) मानसे तु गृहे व्यक्तः सो ऽविद्याकर्मवासनाम् ।
पश्यंस्तैजस आत्मोक्तः स्वयंज्योतिः प्रकाशिता ॥ २२२ ॥

मानसे त्विति । मनःपरिणामोपाधिर्मानसं गृहं स तत्राभिव्यक्त आत्मा ऽविद्याप्रयुक्तकर्मोद्बुद्धा वासना ऽविद्या कर्मवासनेत्युच्यते, तां विषयाकारां पश्यंस्तैजस इत्युक्तो विद्वद्भिः तेजसि वासनामये विषये ऽभिव्यक्त इति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । तत्र भासमानकर्मसुखदुःखादीनां मनोमात्रत्वात्तस्य च दृश्यत्वेनैव तदावस्थानादात्मन उपाध्यन्तराभावे सति बाह्यस्य चादित्यादिज्योतिषस्तदानीमुपरमादात्मैव स्वयंज्योतिः सन् प्रकाशिता साक्षी भवतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः " दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं चे"ति "अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवती"ति ॥ २४ ॥

सुषुप्तिमाह ।

(२५) विषया वासनाश्चापि चोद्यन्ते नैव कर्मभिः ।
यदा बुद्धौ तदा ज्ञेयः प्राज्ञ आत्मा ह्यनन्यदृक् ॥ २२३ ॥

विषया इति । यदा बुद्धावन्तःकरणे विषयाः स्थूलाः वासनाश्च सूक्ष्माः स्वप्नदृश्याश्च कर्मभिर्न चोद्यन्ते नोद्भूताः क्रियन्ते तदात्मा प्राज्ञे ज्ञेयस्तत्संज्ञकस्तदा भवतीत्यर्थः । प्रज्ञातिशयात्तदा प्राज्ञ इति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्य विशिनष्ट्यनन्यदृगिति । अन्यदात्मव्यतिरिक्तं विषयवासनां वा न पश्यतीत्यनन्यदृक्, अपरिच्छिन्नप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवमवस्थात्रयं तदवस्थं चात्मानं द्रष्टृदृश्यभावेन विविच्येदानीमभिमानिसहितावस्थात्रयसाक्षितया विश्वादित्रयापेक्षया तुरीयं प्रत्यञ्चमात्मानं नित्यविज्ञप्तिस्वभावमुपलम्भयति ।

(२६) मनोबुद्धीन्द्रियाणां या अवस्थाः कर्मचोदिताः ।
चैतन्येनैव भास्यन्ते रविणेव घटादयः ॥ २२४ ॥

मनोबुद्धीति । इन्द्रियाणामवस्था जागरितं, मनोवस्था स्वप्नः,बुद्ध्यवस्था कारणावस्था,सा सुषुप्तिरिति विभागः । स्पष्टमन्यत् ॥ २६ ॥

ननु यद्यात्मा निर्विकार एव साक्षी कथं तर्हि बुद्ध्यादीनां कर्त्तोच्यते तत्राह ।

(२७) तत्रैवं सति बुद्धीर्ज्ञ आत्मभासावभासयन् ।
कर्त्ता तासां यदर्थास्ता मूढैरेवाभिधीयते ॥ २२५ ॥

तत्रैवं सतीति । तत्र तस्मिन्नात्मनि एवं सति अवस्थात्रये ऽध्यस्ते सति सावस्थाः बुद्धीः आत्मभासा स्वचैतन्याभासेनावभासयन् ज्ञ आत्मा तासां कर्त्तेति मूढैः शास्त्राचार्योपदेशरहितैरभिधीयते व्यपदिश्यतइति योजना । तथा व्यवहारप्रवृत्तौ निमित्तं सूचयन् बुद्धीर्विशिनष्टि । यदर्थास्ता इति । यस्यात्मनः सुखदुःखप्रतिभासार्थास्ता भासयन्निति कर्मोद्भासितबुद्ध्यवस्थानुगतचिदाभासाविवेकादात्मा दर्शनकर्त्तेत्युच्यते मूढैरित्यर्थः ॥ २७ ॥

एवमज्ञाने तत्कार्ये च प्रतिचिन्तितस्य चिदात्मनो ज्ञातृत्वमुपाधिनिबन्धनं व्युत्पाद्य सर्वज्ञत्वं सर्वकर्तृत्वं च तस्यैव मायोपाधिप्रतिबिम्बवशादिति व्युत्पादयति ।

(२८) सर्वज्ञो ऽप्यत एव स्यात्स्वेन भासावभासयन् ।
सर्वं सर्वक्रियाहेतोः सर्वकृत्त्वं तथात्मनः ॥ २२६ ॥

सर्वज्ञोपीति । अत एवेत्युक्तमेव विशदयति । स्वेनेति । स्वात्माश्रयविषयकमायाविवर्त्तं सर्वं स्वचैतन्येनादित्यप्रकाशवदविकृतेन भासयन्सर्वज्ञ उच्यते, न पुनः सर्वविषयज्ञानकर्तृत्वेनेत्यर्थः । तथा तद्वन्मायानिबन्धनमेवात्मनः सर्वकर्त्त्वं सर्वकर्तृत्वं तदेवाह । सर्वक्रियाहेतोरिति । संनिधिसत्तामात्रेण भ्रामकवत्सर्वकारकप्रवृत्तिहेतुत्वादित्यर्थः ॥ २८ ॥

तदेवमवस्थात्रयसाक्षितया विविक्तशुद्धचिद्रूपस्यात्मनः कार्यकारणात्मकमायोपाधिवशाज्ज्ञातृत्वकर्तृत्वसर्वज्ञत्वादिव्यवहारास्पदत्वं न स्वभावत इत्युक्तमर्थमनूद्य, किं तत् स्वाभाविकं बिम्बकल्पमात्मस्वरूपमित्यपेक्षायां तदाह ।

(२९) सोपाधिश्चैवमात्मोक्तो निरुपाख्यो ऽनुपाधिकः ।
निष्कलो निर्गुणः शुद्धस्तं मनो वाक् च नाप्नुतः ॥ २२७ ॥

सोपाधिश्चेति । यस्तु निरुपाख्यो विषयतयोल्लेखयोग्यो न भवति सो ऽनुपाधिकः सर्वव्यवहारातीत इत्यर्थः । गुणा-

वयवशून्यत्वाच्छुद्धः कूटस्थ इत्यर्थः । निरुपाख्यत्वमुक्तं व्यनक्ति॰ तमिति ॥ २९ ॥

मनोवागगम्यत्वं साधयति ।

(३०) चेतनो ऽचेतनो वापि कर्त्ता ऽकर्त्ता गतो ऽगतः ।
बद्धो मुक्तस्तथा चैको ऽनेकः शुद्धो ऽन्यथेति वा ॥ २२८ ॥

चेतन इति । अचेतन इति । अयमर्थः । अहमिति शब्दप्रत्ययौ तावत्पराग्व्यावृत्ततयात्मानं प्रत्यञ्चमवगाहेते इत्यविवादं, तौ चेच्छुद्धमेवात्मानं गोचरयेतां तदा प्रत्यक्षोपलब्धे घटादाविव वादिनां विप्रतिपत्त्यभाव एव स्यात् । विप्रतिपद्यन्ते तु ते देहेन्द्रियमनोबुद्धीनामन्यतमो ऽचेतन एव चेतना वानात्मेति वेदबाह्याः । तदन्यश्चेतन इति वेदवादिनस्तेष्वपि के चित्कर्त्तेति के चिदकर्त्तेति गतो व्यापको ऽगतो ऽणुपरिमाणो देहपरिमाणो वेति । के चित्तु बद्धो जीवो मुक्तो ऽन्य ईश्वरस्तथा सर्वशरीरेष्वेको ऽनेको वा शुद्धो रागादिगुणरहितो ऽन्यथा तद्युक्तश्चेति ॥ ३० ॥

अतो विप्रतिपत्तेरयथाभूतात्ममात्रगोचरत्वादसमर्थौ शब्दप्रत्ययौ शुद्धात्मनीत्याह ।

(३१) अप्राप्यैव निवर्त्तन्ते वाचो धीभिः सहैव तु ।
निर्गुणत्वात्क्रियाभावाद्विशेषाणां ह्यभावतः ॥ २२९ ॥

अप्राप्यैवेति । कथमात्मप्राप्तिर्वाचां धियामिति चेत्परमार्थतः प्रवृत्तिबीजाभावादित्याह । निर्गुणत्वादिति । रूपादिगुणहीनत्वाद्बाह्येन्द्रियद्वारकधीभिस्तावदात्मा न प्राप्यते, मनसश्च बाह्येन्द्रियद्वारोपलब्धविषयातिरेकेण स्वतन्त्रस्य विषयस्यानिरूपणात्तदगोचरमात्मानं तच्च प्राप्नोति क्रियाभावादात्मनो मनोगोचरत्वाभावः, नहि क्रियाहीनो ऽनवच्छिन्नं वस्तुनि क्रियावदनुगतिमात्रेणापूर्वधर्मोपजनिः संभवति, घटादिनानुगते गगने तददर्शनात्, तस्मान्मनः संयोगजज्ञानासंभवाच्च मनसापि प्राप्य आत्मेत्यर्थः । तथा विशेषाणां गोधनरूपाणां बाह्यानां स्वगतानां वा जात्यादीनां प्रवृत्तिनिमित्तानामभावाच्च शब्दोपि प्राप्नोत्यात्मानमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः ।

"यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह" ।

इति ॥

"न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा
नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा"

इति च ॥ ३१ ॥

अविषयस्यात्मनः कथं वेदान्तवेदनीयत्वमित्याशङ्क्य लक्षणावर्त्मनेत्यभिप्रेत्याह ।

(३२) व्यापकं सर्वतो व्योम मूर्त्तैः सर्वैर्वियोजितम् ।
यथा तद्वदिहात्मानं विद्याच्छुद्धं परं पदम् ॥ २३० ॥

व्यापकमिति । सर्वैर्मूर्त्तैः सर्वतो वियोजितं परिच्छेदप्रतिभासहेतूपाधिवर्ज्जितं व्यापकं स्वरूपतोपरिच्छिन्नं च व्योम यथा तद्वदेवमवस्थात्रयोपाधिवियोजितमवस्थात्रयसाक्षितया लक्षितं शुद्धमात्मानमिह वेदान्तसमये परं पदं परमात्मानं ब्रह्म विद्यादिति योजना ॥ ३२ ॥

एवमात्मतत्त्वे ऽवधारिते पुनरवस्थात्रयाभिमानं न कुर्यादित्याह ।

(३३) दृष्टं हित्वा स्मृतिं तस्मिन्सर्वग्रस्च तमस्त्यजेत् ।
सर्वदृग् ज्योतिषा युक्तो दिनकृच्छार्वरं यथा ॥ २३१ ॥

दृष्टमिति । दृष्टं जागरितं तद्धित्वा द्रष्टा श्रोता मन्तेत्येवमेकैकक्रियोपरक्ततयात्माभिमानं त्यक्त्वेत्यर्थः । दर्शनाद्यवस्थायामपि निर्विशेषमेवात्मानं मन्वीतेति भावः, तस्मिन् दृष्टेर्थे स्मृतिं स्वप्नं हित्वा संस्कारद्वारकत्वात्स्वप्न एवेह स्मृतिरुच्यते । अहं स्वप्ने देवो ऽभूवं व्याघ्रो वा ऽभूवमिति तदभिमानं हित्वेत्यर्थः । दृश्यस्य सवासनस्य मनसो विकारो ऽसौ नात्मन इत्यसङ्गतामात्मनोनुसंदधीतेति भावः । तथा तमः सुषुप्तिं त्यजेत्तमसो विशेषणं सर्वग्र इति । सर्वं ग्रसतीति सर्वग्रः, सान्तमिदं पदं, सुषुप्तेरप्यवभासकतया ऽलुप्तप्रकाशस्वभाव एवात्मा न तु मूढो ऽज्ञानं वा न वेति मन्वीतेत्यर्थः । को ऽसाववस्थात्रयं त्यक्तेति तमाह । सर्वदृगिति । सर्वदृक् सर्वसाक्षी प्रत्यगात्मा ज्योतिषा युक्तो ज्योतिषां ज्योतिरित्युक्तेन ब्रह्मणैकीभूत इत्यर्थः । यथा दिनकृत्सविता शर्वर्यां भवं शार्वरं तमः स्वतेजसा ग्रसित्वा निस्तमस्क एवावतिष्ठते तथा ऽवस्थाविकारहेत्वज्ञानं ब्राह्मेण ज्योतिषाभिभूयाद्वयानन्दस्वभाव एवावतिष्ठेतेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

उक्तमेव त्यागप्रकारं प्रकटयति ।

(३४) रूपस्मृत्यन्धकारार्थाः प्रत्यया यस्य गोचराः ।
स एवात्मा समो दृष्टा सर्वभूतेषु सर्वगः ॥ २३२ ॥

रूपस्मृतीति । रूपस्मृत्यन्धकारा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयो ऽर्था विषया येषां प्रत्ययानां ते तथोक्ताः ते यस्य साक्षिणो गोचराः प्रतिभास्याः स एवात्मा सर्वभूतेषु द्रष्टा तथापि समो निर्विशेषो यतः सर्वगः परिच्छेदरहित इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

यद्येवं मुक्तस्वभाव एवात्मा कुतस्तस्मिन्विचित्रसंसारप्रत्ययोदयस्तत्राह ।

(३५) आत्मबुद्धिमनश्चक्षुर्विषयालोकसंगमात् ।
विचित्रो जायते बुद्धेः प्रत्ययो ऽज्ञानलक्षणः ॥ २३३ ॥

आत्मबुद्धीति । अज्ञानलक्षणो ऽज्ञानोपाधिनिबन्धन इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अविद्यातत्कार्योपाधीनामात्मनश्च विवेकानुपलम्भादेव संसारप्रतिभास इति स्थिते मुमुक्षोः कर्त्तव्यमुपदिशति ।

(३६) विविच्यास्मात्स्वमात्मानं विद्याच्छुद्धं परं पदम् ।
द्रष्टारं सर्वभूतस्थं समं सर्वभयातिगम् ॥ २३४ ॥

विविच्येति । अस्माद् बुद्ध्यादिसंघाताद्विविच्य स्वमात्मानं विद्यादिति संबन्धः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३६ ॥

वेद्यमेवात्मरूपं पुनर्विशिनष्टि ।

(३७) समस्तं सर्वगं शान्तं विमलं व्योमवत् स्थितम् ।
निष्कलं निष्क्रियं सर्वं नित्यं द्वन्द्वैर्विवर्ज्जितम् ॥ २३५ ॥

समस्तमिति । समस्तमात्मानं सर्वं परं पदं ब्रह्मेति पृथग्योऽज्यमपुनरुक्तत्वाये, अत्र विधिमुखेन प्रतिषेधमुखेन च ये विशेषा निर्दिष्टास्तानशेषान्विशेषान्साक्षिणि त्वंपदार्थे च तत्पदार्थे ब्रह्मण्यनुसंधायानयोस्तुल्यलक्षणत्वं निश्चित्य तत्त्वमसिवाक्यादहं ब्रह्मेति निश्चिनुयादिति तात्पर्यार्थः ॥ ३७ ॥

एवं ब्रह्मात्मरूपेणैव ज्ञातव्यमित्युक्ते पुनर्मुमुक्षुं शिक्षयति ।

(३८) सर्वप्रत्ययसाक्षी च: कथं ज्ञेयो मयेत्युत ।
विमृश्यैवं विजानीयाद् ज्ञानकर्म न वेति वा ॥ २३६ ॥

सर्वेति । सर्वप्रत्ययसाक्षी ज्ञानैकस्वभावो य उक्तः स कथं कीदृक्स्वभाव इति विमृशेदिति योजनीयं, कथंशब्दसूचितं विमर्शमेव विभजते । ज्ञेय इति । मया ज्ञेय उत न ज्ञेय इति शेषः । यदि ज्ञेयस्तदपि ज्ञानं प्रति कर्म वा न वेत्येवं विमृश्य विजानीयात्तत्त्वमात्मन इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवं विमर्शेज्ञेयत्वपक्षस्तावन्न संगच्छत इत्याह ।

(३९) अदृष्टं द्रष्टृविज्ञातं दहूमित्यादिशासनात् ।
नैव ज्ञेयं मयान्यैर्वा परं ब्रह्म कथं चन ॥ २३७ ॥

अदृष्टमिति । यदि मन्यसे सुवेदेति दहरमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपमिति ज्ञेयस्याल्पत्वोपदेशादब्रह्मत्वापत्तेरदृष्टमविज्ञातमिति च श्रुतिशासनाच्च ब्रह्मात्मतत्त्वं ज्ञानकर्म्मत्वेन मया ऽन्यैर्वा कथं चन ज्ञेयमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

यद्येवं ज्ञेयत्वं न संभवति कथं तर्हि आत्मन्येवात्मानं पश्येदित्याद्युपदेश इत्याशङ्क्याविषयत्वेनाविर्भावमात्रमेवात्मतत्त्वविज्ञानं न विषयत्वेन,

"यस्या मतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः".

इति श्रुतेरिति मन्वानो ऽज्ञेयत्वपक्षमपि प्रतिक्षिपति ।

(४०) स्वरूपाव्यवधानाभ्यां ज्ञानाल्लोकस्वभावतः ।
अन्यज्ञानानपेक्षत्वाद् ज्ञातं चैव सदा मया ॥ २३८ ॥

स्वरूपेति । यद् ज्ञानस्वरूपादन्यज्जडं यच्च व्यवहितं ज्ञानदेशात् तदागन्तुकज्ञानसापेक्षसिद्धिकत्वाज्ज्ञानविषयतया ज्ञेयं भवति, न तथेदमात्मतत्त्वं, कथं तर्हि, शृणु, ज्ञानाल्लोकस्वभावतो ज्ञानप्रकाशस्वरूपत्वात्स्वरूपाव्यवधानाभ्यां हेतुभ्यामन्यज्ञानानपेक्षत्वादविषयत्वेन विज्ञातं भवत्यात्मतत्त्वमिति योजना । ज्ञातुरेव ब्रह्मत्वोपदेशाद् ज्ञातुश्च स्वज्ञेयत्वानुपपत्तेरविज्ञातत्वाभावाच्च सदा मया ज्ञातं च ब्रह्मात्मतत्त्वमित्यर्थः ॥ ४० ॥

ज्ञानस्वरूपस्य नान्यज्ञानापेक्षेत्येतद्दृष्टान्तेन साधयति ।

(४१) नान्येन ज्योतिषा कार्यं रवेरात्मप्रकाशने ।
स्वबोधान्नान्यबोधेच्छा बोधस्यात्मप्रकाशने ॥ २३९ ॥

नान्येनेति स्पष्टार्थः ॥ ४१ ॥

दृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकस्य च नैरपेक्ष्यमुक्तं साधयति ।

(४२) न तस्यैवान्यतो ऽपेक्षा स्वरूपं यस्य यद्भवेत् ।
प्रकाशान्तरदृश्यो न प्रकाशो ह्यस्ति कश्चन ॥ २४० ॥

न तस्येति । आत्मा नान्यतो ज्ञानमपेक्षते, तत्स्वरूपत्वा,- द्यद्यस्य स्वरूपं तच्चान्यतस्तदपेक्षते, यथा प्रकाशरूपः सविता न प्रकाशमन्यतो ऽपेक्षते, तथा चायं, तस्मादेवमित्यर्थः । किंच नात्मा प्रकाशान्तरदृश्यः, प्रकाशरूपत्वा,दादित्यवदित्याह । प्रकाशान्तरेति ॥ ४२ ॥

ननु प्रकाशान्तरदृश्यत्वाभावेपि स्वरूपप्रकाशदृश्य एव किं न स्याद्, यथा सविता घटादि प्रकाशयन् स्वात्मानमपि प्रकाशयत्येव तथात्मापि दृश्यमवभासयन्स्वात्मानमपि भासयेदिति चेत्त्याह ।

(४३) व्यक्तिः स्यादप्रकाशस्य प्रकाशात्मसमागमात् ।
प्रकाशस्त्वर्क्ककार्यः स्यादिति मिथ्या वचो ह्यतः ॥ २४१ ॥

व्यक्तिः स्यादिति । अप्रकाशस्य स्वभावतः प्रकाशहीनस्य प्रकाशात्मसमागमात्प्रकाशस्वभावसंसर्गमात्राद्व्यक्तिरभिव्यक्तिस्तमोनिवृत्तिलक्षणा स्याच्च तत्र प्रकाशगुणोदय इत्यर्थः । अतः प्रकाशो ऽर्ककार्य इति मृषा व्यपदेशः, प्रकाशावगुण्ठिते वस्तुनि प्रकाशोदयाभावेभिव्यक्त्यभावादर्शनादित्यर्थः । तस्माद्वासमानस्वरूपसंसर्ग एव भास्यस्याभिव्यक्तिरिति प्रकाशस्वभावस्य सवितुर्नान्यप्रकाश्यता स्वप्रकाश्यता वास्तीति न दृष्टान्तत्वसिद्धिरतो न दार्ष्टान्तिकसिद्धिस्त्वत्पक्ष इति भावः ॥ ४३ ॥

घटादिप्रकाशः कस्मादर्ककार्यो न भवतीति चेत्तत्राह ।

(४४) यतो ऽभूत्वा भवेद्यच्च तस्य तत्कार्यमिष्यते ।
स्वरूपत्वादभूत्वा न प्रकाशो जायते रवेः ॥ २४२ ॥

यतोभूत्वेति । यत्तु प्रागभूत्वा यतो भवेत्तत् तस्य कार्यमिष्यतइति संबन्धः । स्पष्टमन्यत् ॥ ४४ ॥

कथं तर्हि प्रकाशस्वरूपस्यादित्यस्य प्रकाशयितृत्वमात्मनश्च बोधमात्रस्वभावस्य बोद्धृत्वं व्यपदिश्यते तत्राह ।

(४५) सत्तामात्रे प्रकाशस्य कर्त्तादित्यादिरिष्यते ।
घटादिव्यक्तितो यद्वत्तद्वद्बोधात्मनीष्यताम् ॥ २४३ ॥

सत्तामात्रइति । प्रकाशस्य सन्निधिसत्तामात्रे सति घटादिव्यक्तितो घटाद्यभिव्यक्तेर्दर्शनादादित्यादिः प्रकाशस्य कर्त्तेष्यते यद्वत्तद्वद्बोधरूपेप्यात्मनि स्वाध्यस्तवस्तुसन्निधिसत्तामात्रे सति बोद्धृत्वमिष्यतामङ्गीक्रियतामिति योजना ॥ ४५ ॥

स्वगतविकारमन्तरेणैवात्मनोर्थप्रकाशत्वमित्येतदपि रविदृष्टान्तेन स्पष्टयति ।

(४६) बिलात्सर्प्पस्य निर्गेयो सूर्यो यद्वत्प्रकाशकः ।
प्रयत्नेन विना तद्वज्ज्ञातात्मा बोधरूपतः ॥ २४४ ॥

बिलादिति । सर्पस्य बिलद्वारान्निर्गमे ज्ञायमाने यद्वत्सूर्यः प्रयत्नेन विना पूर्वसिद्धेनैव स्वज्योतिषा तं भासयन्प्रकाशको व्यपदिश्यते तद्वदात्मा बोधरूपत्वात्प्रयत्नेन विना विकारमन्तरेण ज्ञाता व्यपदिश्यतइत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इदानीमुपाधिभावे ज्ञातृत्वव्यपदेशात्तदभावे तदभावादौपाधिकमेव ज्ञातृत्वमिति दर्शयितुं परमुदाहरणमाह ।

(४७) दग्धेवमुष्णसत्तायां तद्वद्बोधात्मनीष्यताम् ।
सत्येव यदुपाधौ तु ज्ञाते सर्प्पइवोत्थिते ॥ २४५ ॥

दग्धैवमिति । यथा दाह्यसन्निधावुष्णस्वरूपस्याग्नेः सत्तामात्रेण दाहकत्वं तथा बोधस्वरूपस्याप्यात्मनो बोध्यसन्निधिमात्रेण बोद्धृत्वमिष्यतां, यद्यस्मादुपाधौ ज्ञाते सत्येवात्मा ज्ञातोच्यते यथा बिलादुत्थिते सर्पे उपाधौ ज्ञाते सत्येव सविता प्रकाशकः कथ्यते न तदभावे, तस्मादौपचारिक एवात्मनो ज्ञातृत्वव्यपदेश इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

औपाधिकं ज्ञातृत्वमात्मनो रविदृष्टान्तेन प्रतिपाद्य तेनैव दृष्टान्तेन कर्तृत्वमप्यौपाधिकं प्रतिपादयति ।

(४८) ज्ञाता ऽयत्नोपि तद्वद् ज्ञः कर्त्ता भ्रामकवद्भवेत् ।
स्वरूपेण स्वयं नात्मा ज्ञेयो ऽज्ञेयो ऽथ वा ततः ॥२४६॥

ज्ञातेति । यद्वदयं ज्ञ आत्मा यत्नरहितोपि ज्ञाता व्याख्यातस्तद्वत्स्वगतविशेषशून्योपि सन्निधिमात्रेण कारकाणि प्रवर्त्तयन् क्रियाणां कर्त्तेति व्यपदिश्यते भ्रामकवदित्यर्थः । भ्रामयति प्रवर्त्तयति प्राक् सुप्तं जनसमूहमिति भ्रामकः सूर्यः, यद्वा भ्रामको ऽयस्कान्तः यथा स्वयं चलनादिव्यापाररहितोपि लोहकीलादीनां चालको दृष्टस्तथा ऽयमपीत्यर्थः । तदेवं व्यक्तिः स्यादप्रकाशस्येत्यारभ्योक्तं प्रासङ्गिकमात्मनो ज्ञातृत्वं कर्तृत्वं चौपाधिकं व्यवस्थाप्य प्रक्रान्तमात्मनो ज्ञानकर्मत्वाकर्मत्वाभ्यामज्ञेयज्ञेयत्वपक्षद्वयसमर्थनमुपसंहरति । स्वरूपेणेति । यतो ऽयमात्मा निर्विशेषः स्वभावतो ऽलुप्तप्रकाशरूपश्च ततः स्वयं स्वरूपेणासाधारणस्वभावेन न ज्ञेयो ज्ञानक्रियाव्याप्यो न भवति, तथा नाज्ञेयो व्यवहितवस्तुवच्च ज्ञानप्रकाशरहित इत्यर्थः । अथ वेत्यनेन ज्ञाता वा ऽन्यस्याज्ञाता वा न भवत्यात्मा निर्विकारत्वाच्चैतन्ययोगाच्च तथा कर्त्ता कारकाध्यासाधिष्ठानत्वाच्च कर्त्ता च निर्व्यापारत्वादित्यादिविरुद्धप्रतिभासव्यवस्थोपसंहार उक्तो वेदितव्यः ॥ ४८ ॥

आत्मन उक्ते ज्ञेयत्वाद्यभावे प्रमाणमाह ।

(४९) विदिताविदिताभ्यां तदन्यदेवेति शासनात् ।
बन्धमोक्षादयो भावास्तद्वदात्मनि कल्पिताः ॥ २४७ ॥

विदिताविदिताभ्यां तदिति । "अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधी"ति श्रुत्या विदिताविदिताभ्यां कार्यकारणाभ्यामन्यदात्मतत्त्वं ब्रह्मेति शासनात्कार्यकारणधर्मविलक्षणस्वभाव एवायमात्मेत्यर्थः । तथा च यथात्मनि ज्ञातृत्वकर्तृत्वमकर्तृत्वं कारणत्वमित्यादि सर्वमविद्यावशादेव कल्पितं तथा बन्धो मोक्षः भिन्नोभिन्नः सुखी दुःखीत्यादयोपि भावा आत्मनि कल्पिता एवेत्याह । बन्धेति ॥ ४९ ॥

बन्धादीनामात्मनि कल्पितत्वे सदृष्टान्तहेतुमाह ।

(५०) नाहोरात्रे यथा सूर्ये प्रभारूपाविशेषतः ।
बोधरूपाविशेषान्न बोधाबोधौ तथात्मनि ॥ २४८ ॥

नाहोरात्रेइति । अबोधनिबन्धनो बन्धो बोधनिबन्धनो मोक्षस्तयोरभावे तत्तयोरभाव इत्यर्थः ॥ ५० ॥

उक्तेनोपायेनोक्तस्वरूपं ब्रह्म विजानतः फलमाह ।

(५१) यथोक्तं ब्रह्म यो वेद हानोपादानवर्ज्जितम् ।
यथोक्तेन विधानेन स सत्यं नैव जायते ॥ २४९ ॥

यथोक्तमिति । हानोपादानवर्ज्जितमिति हानोपादानकर्तृत्वं कर्मत्वं च व्यावर्त्यते । अनेन सर्वे एव विशेषाः प्रतिषिद्धा भवन्ति । परिग्रहपरित्यागात्मकत्वात्सर्वविशेषाणामित्यर्थः । यथोक्तविधानं पदार्थपरिशोधनप्रकारः स नैव जायतइति सत्यमिति संबन्धः । "न स भूयोभिजायत"इति स्मृतेरित्यर्थः ॥ ५१ ॥

यथोक्तब्रह्मवेदनेन विनापि यथोक्तफलसिद्धेः कृतं ज्ञानेनेत्याशङ्क्य "नान्यः पन्था विद्यते ऽयनाये" त्यादिश्रुतिविरोधान्मैवमित्याह ।

(५२) जन्ममृत्युप्रवाहेषु पतितो नैव शक्नुयात् ।
इत उद्धर्तुमात्मानं ज्ञानादन्येन केन चित् ॥ २५० ॥

जन्मेति । इत एभ्यो जन्ममृत्युप्रवाहेभ्यः केन चित्साधनान्तरेण ॥ ५२ ॥

उक्तेर्थे ऽथर्वोपनिषद्वाक्यं प्रमाणयति ।

(५३) "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे" इति श्रुतेः ॥ २५१ ॥

भिद्यतइति ॥ ५३ ॥

प्रकरणार्थं संक्षिप्योपसंहरति ।

(५४) ममाहमित्येतदपोह्य सर्वतो
विमुक्तदेहं पदमम्बरोपमम् ।
सुदृष्टशास्त्रानुमितिभ्य ईरितं
विमुच्यतेस्मिन्यदि निश्चितो नरः ॥ २५२ ॥

॥ इति नान्यदन्यत्प्रकरणम् ॥

ममाहमिति । सर्वतः सर्वात्मना ममाहमित्येतत्सविषयमपोह्य त्यक्त्वा नरो मनुष्यो ऽस्मिन् यदि निश्चितो निश्चितमतिः स्यात्तदा स विमुच्यतइति योजना । अस्मिन्कस्मिन् विनिश्चित इति तदाह । विमुक्तदेहमिति । देहद्वयसंबन्धशून्यं प्रत्यक्तत्वं पदं च ब्रह्माम्बरोपमं निरतिशयं निष्प्रपञ्चमिति यावत्, कुत एवंविधं ब्रह्मात्मस्वरूपमित्यपेक्षायां श्रुतियुक्तिभ्यां निर्द्धारितत्वादत्रासंभावना नास्तीत्यभिप्रेत्य तद्विशिनष्टि । सुदृष्टेत्यादीरितमित्यन्तेन । यदेवंविधं सम्यग्विचारितशास्त्रानुमानेभ्यो ऽस्माभिरीरितमस्मिन्निति संबन्धः ।

इति नान्यदन्यत्प्रकरणं पञ्चदशं विवृतम् ॥ १५ ॥

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ वृतीयोऽङ्कः ॥

पाराशरमकूपारमिव पुंरूपिणं स्तुमः ।
येनोद्गीर्णाः सुधासिक्तमुक्तावद्भारतोक्तयः ॥ १ ॥
इक्ष्वाकुकुलकोटीरः पुरा भूपो महाभिषः ।
पुण्यं निर्माय निर्माय निर्मायः स्वर्गितां गतः ॥ २ ॥
द्युसद्भिः सममन्येद्युः प्राप्तः यद्भुवः सभाम् ।
त्रिमार्गामागतां तत्र मरुतापहृताम्बराम् ॥ ३ ॥
साकाङ्क्षं वीक्षमाणो न्यङ्मुखेष्वनिमिषेष्वपि ।
ब्रह्मशापादवाप्यायमथायं च्यवनं दिवः ॥ ४ ॥
अहं प्रतीपभूपस्य भूयासं तनुभूरिति ।
चिन्तयन् स च्युतः स्वर्गात् सुमुदागर्भमासदत् ॥ ५ ॥
त्रिभिर्विशेषकम् ।
सोऽयं महाप्रभावोऽभूत् प्रतीपपृथिवीपतेः ।
शशिवंशसरोहंसः शंतनुर्नाम नन्दनः ॥ ६ ॥
प्रतीपे शान्ततारुण्ये श्रितारण्ये तपःस्पृशि ।
तनुतां शंतनुः क्ष्मापः शत्रुसंतानमानयत् ॥ ७ ॥
विना नाशेन जीवन्तः पुरतो यस्य पक्षिणाम् ।
अच्छुटन् नोत्तमर्णानामधमर्णा इव द्विषः ॥ ८ ॥
यस्याद्भुतप्रभावेन पाणिस्पर्शेन यौवनम् ।
जीर्णास्तूर्णमयन्ति स्म मधुनेव महीरुहाः ॥ ९ ॥
अष्टौ वशिष्ठकान्तारं कान्तारक्तपराः पुरा ।
रन्तुं मेरुभुवि स्मेरवसवो वसवो ययुः ॥ १० ॥
तत्रावलोक्य गां स्पष्टमष्टमस्य वसोः प्रिया ।
स्माह माहात्म्यमेतस्यास्तथ्यं मे नाथ कथ्यताम् ॥ ११ ॥
गिरा मधुरयावोचदथ द्युरष्टमो वसुः ।
वाशिष्ठी नन्दिनी विश्वानन्दिनी गौरि गौरियम् ॥ १२ ॥
पीत्वा प्रशस्यमौधस्यमस्या मानिनि मानवः ।
दश वर्षसहस्राणि यावज्जीवति निर्जरः ॥ १३ ॥
उशीनरोर्वीशसुतां स्वसखीमजिनावतीम् ।
पयः पाययितुं साथ गां भर्तारमहारयत्[2] ॥ १४ ॥
तामवीक्ष्य वने धेनुं ज्ञात्वा च ज्ञानतो मुनिः ।
वसन्तु गर्भवासेऽमी वसूनिति स शप्तवान् ॥ १५ ॥
अथ भक्तिभराभुग्नभाला भूवासभीरवः ।

---

१ यं यं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं स सुखमश्नुते ।
पुनर्युवा च भवति तस्मात् तं शंतनुं विदुः ॥
इत्याकारकमहाभागवतमहाभारतगतपद्यद्वयकृतनिर्वचनदर्शनात् शंतनुरिति नाम सिध्यति, तथा ।
शान्तस्य जज्ञे संतानस्तस्मादासीत् स शान्तनुः ।
इति महाभारतगतपद्यान्तरकृतनिर्वचनदर्शनात् शान्तनुरित्यपि नाम सिद्धमिति ध्येयम् ।

२ गां भर्त्रा तामहारयत् इति पा० ।

* हृक्रोरन्यतरस्यामिति भर्तृशब्दाद् द्वितीया ।

अनीनमन्नमी दीनाः सापदः शापदं मुनिम् ॥ १६ ॥
तदोवाच मुदा वाचं वाचंयमशिरोमणिः ।
स्वच्छा गच्छत हे वत्साः प्रार्थयध्वं मरुद्धुनीम् ॥ १७ ॥
एषा यथा वधूवेषा नृपमाश्रित्य शंतनुम् ।
जातानेव स्वयं गङ्गा स्ववाहे वः प्रवाहयेत् ॥ १८ ॥
सुरोऽप्यसुरवल्लोभभासुरः सुरभिं मम ।
यो जहार विहारं स द्युश्चिरं सृजतु चितौ ॥ १९ ॥
अथ तैरर्थिता गङ्गा मृगीदृशमदीदृशत् ।
आत्मानमात्मनस्तीरे खेलतस्तस्य शंतनोः ॥ २० ॥
एकादशभिः कुलकम् ।
मान्मथैर्मथितो बाणैरथ तां रथिनां वरः ।
ययाचे पार्थिवोत्तंसः कंसशत्रुरिव श्रियम् ॥ २१ ॥
अहं कृत्यमकृत्यं वा निषिद्धा यदि तन्वती ।
तद्यास्यामीति निर्बन्धवती तेनेयमादृता ॥ २२ ॥
जातमात्रान् सुतान् शापैरवतीर्णान् क्रमाद्वसून् ।
गङ्गासौ सप्त गङ्गान्तः चिप्त्वा शापादमूमुचत् ॥ २३ ॥
तनुजं मनुजेन्द्रेण कष्टतः स्पष्टमष्टमम् ।
चिपन्ती वारिता वारि सपुत्रा स्वयमप्यगात् ॥ २४ ॥
तया विरहितो राजा निशयेव निशाकरः ।
म्लानिं संप्राप तापेन तेजसेव विवस्वतः ॥ २५ ॥
अपि स्त्री भ्रूणहत्याभिर्न शोषं याति जाह्नवी ।
कर्मसाक्षी न किं भानुरेनां शोषयते न यत् ॥ २६ ॥
बिभर्तु शिरसा शंभुरेनां भस्मास्थिभूषणः ।
त्वपा तव क्रमेणापि स्पृशतः पुरुषोत्तम ॥ २७ ॥
जलस्पर्शेन लोकानां पातकं याति दूरतः ।
अस्याः स्वयं कृतैः पापैर्द्रुतैरभितो जितम् ॥ २८ ॥
ईदृक्पापकृतां स्थानं नरकेऽपि न विद्यते ।
एततटमृतं जन्तुं कालस्तद्व्रणोऽर्पयेत् ॥ २९ ॥
किमेषा न विशेषेण पातकस्तोमकारिणी ।
यमुनापि समुद्रोऽपि श्यामो यदभिषङ्गतः ॥ ३० ॥
स दूषयन् नदीमेतामेतादृगुदुःखभागिति ।
सचिवैः शुचिवैदग्ध्यप्रतिभैरिति भाषितः ॥ ३१ ॥
मा एनः पातके वन्द्यां जाह्नवीमिति दूषयन् ।
स्वेच्छारोधेन यातासौ प्राच्यं तद्वचनं स्मर ॥ ३२ ॥

प्रतिबुध्येति शुद्धात्मा सचिवानां वचोभरैः ।
चमस्वेत्याशु संभाष्य[1] गङ्गां धाम जगाम सः ॥ ३३ ॥
कालेन विहरन्नेष रथी भागीरथीतटे ।
ददर्श दर्शनीयाङ्गमेकमेकः कुमारकम् ॥ ३४ ॥
मूर्तं दर्पं तु सर्पन्तं धीरं वीरं नु वा रसम् ।
तृणाय त्रिजगद्वीर्यं मन्यमानं दृशा भृशम् ॥ ३५ ॥
जितेन गौरवाद्व्योम्ना क्लिलोपचरितं चिरात् ।
ताडङ्कचन्द्रचण्डांशुहारमौक्तिकतारकैः ॥ ३६ ॥
कर्णान्ताकृष्टकोदण्डकराङ्गुलिनखावलौ ।
प्रतिबिम्बितमुखं गङ्गासमीपे किल षण्मुखम् ॥ ३७ ॥
वेगादलक्ष्यसंधानकर्षमोक्षविधिं शरैः ।
पातालगामिभिः कर्णकुण्डोत्थैर्भुजगैरिव[2] ॥ ३८ ॥
एकान्ते वपुषा कान्तैमभ्यस्यन्तमिति स्वयम्[3] ।
सदर्पमिव कन्दर्पं विजयाय पिनाकिनः ॥ ३९ ॥
षड्भिरादिकुलकम् ।
चिन्तामथ चकारायं कारायन्त्रितशात्रवः ।
ईदृक्पुत्रैर्विना राज्ञां वृद्धानां दुर्धरा धरा ॥ ४० ॥
अपि बालोऽयमालोक्य पृथिवीपालमग्रतः ।
प्रविवेश द्रुतं गाङ्गं जलमानुषवज्जले ॥ ४१ ॥
किमेतदिति संभ्रान्तः सन्निहैव महीपतिः ।
नद्यामुद्यत् प्रियावक्त्रपद्मं दृक्षट्पदैः पपौ ॥ ४२ ॥
समं तेन कुमारेण निःससार नदी रयात् ।
बालासौ बालसूर्येण दिनश्रीरिव वारिधेः ॥ ४३ ॥
लब्धचिन्तामणिं दुःस्थं सद्यःप्राप्तामृतं मृतम् ।
जातपुत्रमपुत्रं तं दृष्ट्वा तुष्ट्या जिगाय सः ॥ ४४ ॥
अश्रुवेपथुरोमाञ्चस्वेदानभिनिनाय सा ।
अप्रेमापि नृपं प्रेक्ष्य नदी जलकणाञ्चिता ॥ ४५ ॥
आचचक्षे[4] मृगाक्षीयं प्रीतं प्रति निजं प्रियम् ।
मयासौ जननीपाल्याद्बाल्यादुत्तारितः सुतः ॥ ४६ ॥
शास्त्राणि गुरुशुक्राभ्यां शस्त्राणि भृगुसूनुना ।

१ संभाव्य इति पा० ।
२—कुण्डो—इति पा० ।
३—न्तेना—इति पा० ।
४ अथाचख्यौ इति पा० ।

साङ्गान् वेदान् वशिष्ठेन शिक्षितोऽयं तवात्मजः ॥ ४७ ॥
देवैः कृतव्रतं* इति श्रुतो देवव्रताख्यया ।
मयायं गङ्गया जातः ख्यातो गाङ्गेय इत्यपि ॥ ४८ ॥
असौ शास्त्रधनुर्वेदवेदज्ञो राजधर्मवित् ।
गृह्यतामष्टमः सूनुरित्युक्त्वान्तरधत्त सा ॥ ४९ ॥
गते दत्ताङ्गजे तत्र कलत्रे तोषदुःखभाक् ।
अभूद्द्वयो द्वितीयेन्दुमुचि भानौ यथा जनः ॥ ५० ॥
रिपुकालेन बालेन सह साहसिनामुना ।
विरराज तदा राजा दिनेनेव दिनेश्वरः ॥ ५१ ॥
न्यस्य भारं भुवस्तस्य भुजे भूमीभुजां वरः ।
विष्णुः शेष इवाशेषमेष चिक्रीड केलिभिः ॥ ५२ ॥
पुरा वशी वसुर्नाम चेदिपो मृगयां गतः ।
वीर्यं मुमोच गिरिकां स्मरन्नृतुमतीं प्रियाम् ॥ ५३ ॥
श्येनः पत्रपुटीबद्धमेतद्गतो नृपाज्ञया ।
गृहीत्वा गिरिकाहेतोरुत्पपात विहंगमः ॥ ५४ ॥
श्येनेनान्येन रुद्धस्य योद्धुं तस्य पलभ्रमात् ।
मुखतः पतिता रेतःपुटी सा यमुनाम्बुनि ॥ ५५ ॥
अद्रिकाख्या तिमीभूता पद्मभूशापतोऽप्सराः† ।
तदेत्य दूरतो रेतः पपौ पुट्याः परिच्युतम् ॥ ५६ ॥
तिमिस्त्री सान्यदा दाशैर्जालेनाकृष्य दारिता ।
तैः प्रापि तत्र तद्बीजभवं पुंस्त्रीशिशुद्वयम् ॥ ५७ ॥
शापान्मुक्ताथ सा मत्सी देवीभूय दिवं ययौ ।
अदर्शि वसुभूपाय दाशैस्तन्मिथुनं ततः ॥ ५८ ॥
नृपोऽग्रहीत् सुतं योऽभून्मत्स्याह्वो मत्स्यदेशकृत्¹ ।
दाशेन्द्रायार्पयद्भागे मत्स्यगन्धां सुतां पुनः ॥ ५९ ॥
नाम्नासौ गन्धकालीति श्रुता सत्यवतीति सा ।
कलयामास कन्दर्पोज्जीवनं यौवनं शनैः ॥ ६० ॥
तीर्थयात्राचरोऽन्येद्युः कालिन्द्याः पुलिने मुनिः ।
पराशराभिधोऽभ्यायाद्बहुभिर्मुनिभिर्वृतः ॥ ६१ ॥
नावोत्तार्य ऋषीनन्यान् खिन्ने स्वपितरि स्थिते ।
एकं पराशरं सत्यवत्युत्तारयितुं ततः ॥ ६२ ॥
एका प्रववृते नावं वाहयन्ती नदीजले ।
तां तत्रैक्ष्य स्मरार्तोऽभून्मुनिर्भाव्यर्थभावनः ॥ ६३ ॥
युग्मम् ।
स्तनस्तबकिनी पाणिपदपल्लविनी मुनेः ।
वेणिस्फुरदलिश्रेणी मोहवल्लीव साभवत् ॥ ६४ ॥
तीरस्थिता निरीक्षन्ते मुनिपित्रादयः प्रभो ।
आवयोः सङ्गमित्युक्ते व्यक्तमर्थितया तया ॥ ६५ ॥
विधाय धूमरीं दिक्षु मुनिस्तां नावि सोऽभजत् ।
मत्स्यगन्धामपि सृजन् योजनोत्पलगन्धिकाम् ॥ ६६ ॥
युग्मम् ।
सद्योऽप्यसूत सा कृष्णं वेदविद्यायुतं सुतम् ।
यमुनाद्वीपजातत्वाज्जातद्वैपायनाभिधम् ॥ ६७ ॥
विपदि स्मरणीयोऽहमित्युक्त्वा जननीमसौ ।
कृती बालोऽपि तत्कालं तपसे विपिनं ययौ ॥ ६८ ॥
जातपुत्रापि कन्याभूत् प्रसादात् सा मुने पुनः ।
अचिन्त्यो हि प्रभावः स्यात् तपःपात्रस्य मन्त्रवत् ॥ ६९ ॥
पुत्रिणीमपि तां कन्यां सोऽन्येद्युः शंतनुर्नृपः ।
निरूप्य दासवाटेषु दासराजमयाचत ॥ ७० ॥
अथोचे दासभूपस्तं ददे तुभ्यमिमां ततः ।
यदि स्यान्नृप जातोऽस्यां तनयस्तव राज्यभाक् ॥ ७१ ॥
राजापि राज्यधौरेयं ध्यात्वा देवव्रतं सुतम् ।
तस्य वाक्यमनादृत्य व्यावृत्य स्वपुरं ययौ ॥ ७२ ॥
नृपः सदर्पकन्दर्पशरैर्विधुरितस्ततः ।
स्मरन् सत्यवतीं स्वान्ते न निद्रामपि भेजिवान् ॥ ७३ ॥
ततो मन्त्रिगिरा मत्वा तद्वृत्तं तटिनीजनिः ।
जनकाय ययाचे तां कन्यां धन्याशयः स्वयम् ॥ ७४ ॥
अथैनं यमुनाकूलवासी दासेश्वरोऽवदत् ।
कथं स्यान्मम दौहित्रो राजा राज्यधरे त्वयि ॥ ७५ ॥
सेवे नृपश्रियं नैव सत्योऽयं समयो मम ।
इति सत्यव्रतेनोक्ते पुनर्दासपतिर्जगौ ॥ ७६ ॥
कथंचित् पितृभक्त्या त्वं भविता न प्रियः श्रियः ।
क्रुद्धास्तु केन रुध्यन्ते गजा इव तवाङ्गजाः ॥ ७७ ॥
ततः शांतनवः स्माह साहसी दासवासवम् ।

---

* कृतव्रतः कृतव्रतबन्धः ।

† स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा अपीति शब्दार्णवादेकवचनान्तत्वमपीति बोध्यम् ।

१—राट् इति पा० ।

आजन्मापि समाचर्यं ब्रह्मचर्यं मया व्रतम् ॥ ७८ ॥
इत्युक्ते तेन गगनाद्गीर्वाणाः पुष्पवर्षिणः ।
अहो भीष्मप्रतिज्ञोऽयमिति भीष्ममम्मुं जगुः ॥ ७९ ॥
तत् तां दासपतिः प्रत्तां स नृपाय मुदार्पयत् ।
भीष्मः पित्राप्ययं स्वेच्छाहूतमृत्युवरः कृतः ॥ ८० ॥
उदूढया तया राजा रराज गुणनद्धया ।
सदा हृदयवर्तिन्या पङ्कजिन्येव पल्वलः ॥ ८१ ॥
सेवमानः स तां क्ष्मापः क्रमात् पुत्रावजीजनत् ।
तपःश्रियं श्रयन् साधुर्यशोधर्माविवोज्ज्वलौ ॥ ८२ ॥
आद्यश्चित्राङ्गदोऽन्यस्तु विचित्रवीर्य इत्यपि ।
स गाङ्गेयेन ताभ्यां च राजाप्यासीत् त्रयीतनुः ॥ ८३ ॥
भूपे रूपेण साफल्यं सृजत्यनिमिषीदृशाम् ।
अभूच्चित्राङ्गदो भीष्माभिषिक्तो रिपुभीषणः ॥ ८४ ॥
येन निष्ठापितस्तीव्रैः प्रतापै रिपुसागरः ।
अपार इव संसारस्तपोभारैस्तपस्विना ॥ ८५ ॥
चित्राङ्गदो मदोत्सेकाद्भीष्ममन्त्रावमानकृत् ।
चक्रे चित्राङ्गदाख्येन गन्धर्वेण महारणम् ॥ ८६ ॥
नामसाम्यक्रुधेनाथ गन्धर्वेण स मायया ।
हतो हिरण्मयीतीरे वीरो वर्षत्रयीयुधा ॥ ८७ ॥
अथ भागीरथीसूनुश्चक्रे भूचक्रभूषणम् ।
विचित्रवीर्यनामानं शत्रुशाखिद्विपं नृपम् ॥ ८८ ॥
आज्ञा यस्य महीभर्तुः कीर्तिश्च स्पर्धया मिथः ।
आरुरोह शिरोदेशमशेषपृथिवीभृताम् ॥ ८९ ॥
ततो विचित्रवीर्याय तिस्रः सत्यव्रतोऽहरत् ।
अम्बाम्बालाम्बिका बालाः काशिराजस्वयंवरात् ॥ ९० ॥
अथ धन्वानि धुन्वाना लोलाः कोलाहलोद्धुराः ।
स्वयंवरनृपा वव्रुः प्रधनाय धुनीजनिम् ॥ ९१ ॥
नक्षत्राणीव तीव्रांशुर्भित्त्वा क्षत्राणि सिन्धुजः ।
राजानमिव राजानं शाल्वं कोपी लुलोप सः ॥ ९२ ॥
इत्यादित्यायमानौजा रथी त्रिपथगात्मजः ।
अवधूय वधूलुब्धानाजगाम स्ववेश्मनि ॥ ९३ ।
चित्ते चित्तेश्वरः शाल्वो मां पीडयति शल्यवत् ।
अम्बाभिधा वदन्तीदं प्रेषि शंतनुसूनुना ॥ ९४ ॥
द्वे कन्ये तदसौ धन्ये मदवानुदवाहयत् ।
विचित्रेणोर्वीभृता चित्तभुवा प्रीतिरती इव ॥ ९५ ॥
प्राणद्यूते पणीभूता हारिता भवती मया ।
अङ्गीकरोमि नेति त्वां जेतारं भज भामिनि ॥ ९६ ॥
इत्थमम्बापि शाल्वेन न्यक्कृता धिक्कृताशया ।
पुनर्धुनीसुतं प्राप स्वस्वसापत्न्यकाङ्क्षया ॥ ९७ ॥
युग्मम् ।
आसक्तापि कुरङ्गाक्षी शङ्कनीया विचक्षणैः ।
अन्यासक्ता न वक्तव्या भीष्मेणेति न्यकारि सा ॥ ९८ ॥
नागतश्च न पश्चाच्च संदिग्धा दग्धधीरगात् ।
तदाम्बा चटिकाचञ्चुचरिष्णुबदरोपमा ॥ ९९ ॥
दैवादुभयतो भ्रष्टा कष्टाद्गत्वा वनं मुनीन् ।
तं निवेद्य स्ववृत्तान्तं प्रव्रज्यां याचते स्म सा ॥ १०० ॥
होत्रवाहननामात्र तस्या मातामहः स्थितः ।
राजर्षिस्तत्कथां श्रुत्वा तां जगाद विषादभाक् ॥ १ ॥
परशुरामं महेन्द्राद्रौ पुत्रि त्वं शरणं श्रय ।
शिष्यस्तस्य गिरा स त्वां गाङ्गेयः स्वीकरिष्यति ॥ २ ॥
तस्मिन्निदं वदत्येव रामशिष्योऽकृतव्रणः ।
तत्र स्वेच्छागतो ज्ञातकन्यावृत्तोऽब्रवीदिति ॥ ३ ॥
एतत् तपोवनं प्रातः स्वयं रामः समेष्यति ।
इत्युक्ते तेन रामोत्का कन्या तस्थौ तथैव सा ॥ ४ ॥
स्वयं प्रातः समायातमथ तं मुनिपूजितम् ।
नृपात्मजा कृपारामं सा रामं शरणं ययौ ॥ ५ ॥
श्रुत्वाथ तत्कथां रामो रामां तामिदमब्रवीत् ।
शिष्यो भीष्मः शुभे न त्वां निराकर्ता गिरा मम ॥ ६ ॥
त्वत्कामसिद्धये यामः कौरवं क्षेत्रमित्यसौ ।
गदित्वा तां सहादाय कुरुक्षेत्राय चेलिवान् ॥ ७ ॥
प्राप्तो गुरुः कुरुक्षेत्रं रामो भीष्मेण पूजितः ।
जल्पन्नम्बाविवाहाय निराकारि गिरां भरैः ॥ ८ ॥
रामो रथमथारूढः क्रोधनः प्रधनेच्छया ।
गुरुरप्याततायीति संनद्धः सिन्धुभूरपि ॥ ९ ॥

१—रूपेण इति पा० ।
२ हिरण्मती—इति पा० ।
३ धनुरर्थको धन्वशब्दोऽपि बोद्धव्यः ।

क्षत्रान्तकेन रामेण समरं पुत्र मा कृथाः ।
इत्येवं गङ्गयाप्युक्तो भीष्मो नोपरराम युद्धतः ॥ १० ॥
क्षोभयन्तौ भिया लोकं लोभयन्तौ च नारदम् ।
शोभयन्तौ दिवं बाणैर्युयुधाते क्रुधाथ तौ ॥ ११ ॥
जाह्नव्या वसुभिर्विप्राकारै रामास्त्रमूर्च्छितः ।
आश्वासितो धृतोत्साहश्चक्रे भीष्मो मुहुर्युधम् ॥ १२ ॥
युद्धं कृत्वाद्भुतं क्रुद्धौ त्रयोविंशतिवासरान् ।
तौ ब्रह्मास्त्रमहोद्योगौ[1] वारितौ त्वातुरैः सुरैः ॥ १३ ॥
रामेऽपि निष्फलीभूते पराभूतेति कन्यका ।
धुनीसूनुवधध्याना तपस्तप्तुं वने ययौ ॥ १४ ॥
इयमासाद्य कालिन्दीमिन्दीवरविलोचना ।
तेपे द्वादश वर्षाणि सामर्षा दुस्तपं तपः ॥ १५ ॥
जन्मान्तरे त्वदिच्छेयं फलतादिति भाषिणि ।
पुरो भूत्वा तिरोभूते भूतेशे साग्निमाविशत् ॥ १६ ॥
प्राक् पुत्री सैव पुत्रोऽस्तु तवेति वरदे हरे ।
सा पुत्रार्थोग्रतपसो द्रुपदस्य सुताभवत् ॥ १७ ॥
पित्रा पुत्रोऽयमित्येषा ख्यापिता नरवेषभाक् ।
हिरण्यवर्मणः पुत्रीं दशार्णेन्द्रोर्व्यवाहयत् ॥ १८ ॥
मत्वा कालेन तत्कूटं विग्रहोद्ये दशार्णपे ।
पित्रोर्दुःखितयोराप सारण्यं मरणेच्छया ॥ १९ ॥
क्लिश्यन्त्यै मर्तुमेतस्यै विग्रहोपशमावधि ।
स्थूणस्तदटवीयक्षः स्वं पुंस्त्वं दयया ददौ ॥ २० ॥
गत्वाथ ज्ञापयामास तद्वृत्तं पितरावसौ ।
ततो हिरण्यवर्मापि ययौ संहृत्य विग्रहम् ॥ २१ ॥
स्त्रीवेषं[2] तु स्वयं तस्य बिभ्रत् प्रासादगर्भगः ।
श्रीदेऽप्यभ्यागते नाभ्युत्थानं स्थूणो ह्रियाकरोत् ॥ २२ ॥
त्वं स्त्री सा तु पुमानेव यावज्जीवं[3] धनाधिपः ।
तस्य रूपपरिज्ञातकोपितापः शशाप तम् ॥ २३ ॥
इत्यादातुं न यक्षोऽभूत् क्षमः पुंस्त्वं तथार्पितम् ।
शिखण्ड्याख्योऽभवद्भीष्मभिदे सा द्रौपदिस्ततः ॥ २४ ॥
इतश्चारिच्छिदाभीष्मे भीष्मे भीष्मार्कतेजसि ।

१—धृतोत्साहो इति पा० ।
२—चिह्नं इति पा० ।
३—न यावज्जीवतीति इति पा० ।

प्रियाभ्यां सममक्रीडद्विचित्रनृपतिः सुखम् ॥ २५ ॥
अतिस्त्रीसंगतो राजा पीडितो राजयक्ष्मणा ।
द्रष्टुं रम्भादिरम्भोरूरिव कामी दिवं ययौ ॥ २६ ॥
सचिवैः सत्यवत्या च बोधितोऽथ धुनीसुतः ।
प्रतिज्ञाभङ्गभीर्भेजे न भुवं न च सुभ्रुवम् ॥ २७ ॥
बन्धूनां वा द्विजानां वा वीर्याद्वृद्धिर्यते कुलम् ।
इति श्रुतिगिरा भीष्मः सत्यवत्या न्यवेदयत् ॥ २८ ॥
द्विजं निजसुतं व्यासं तत्र निश्चित्य कर्मणि ।
सती यदा हृदा दध्यौ स तदैवाभवत् पुरः ॥ २९ ॥
स मातुरातुरैर्वाक्यैरपि भीष्मस्य भाषितैः ।
शीलमाधुर्यधुर्योऽपि तत् कर्म प्रतिपन्नवान् ॥ ३० ॥
राज्ञीं विचित्रवीर्यस्य भेजिवानम्बिकामथ ।
एष दुर्वेषभाक् शूकसंकोचितविलोचनाम् ॥ ३१ ॥
अन्धः सुतोऽस्या भावीति जल्पन् मातृगिरा पुनः ।
व्यासोऽम्बालां द्वितीयां स्त्रीं शूकपाण्डुमथाभजत् ॥ ३२ ॥
अस्याः पाण्डुः सुतो भावीत्याख्यन्मातुः पुरो मुनिः ।
ततोऽन्धं धृतराष्ट्राख्यं सुषुवे सुतमम्बिका ॥ ३३ ॥
अम्बालाप्यङ्गजं पाण्डुपिण्डं पाण्डुमजीजनत् ।
अम्बिकाभावभोगार्थं पुनर्मात्रार्थितो मुनिः ॥ ३४ ॥
सोऽम्बिकाशूकसंदिष्टां हृष्टां शूद्रीमथाभ्यगात् ।
साप्यसूत सुतं धर्मविदुरं विदुराभिधम् ॥ ३५ ॥
अणीमाण्डव्यशापेन धर्मोऽयं शूद्रतां श्रितः ।
विदुरो धर्मविद्धीमान् भावीत्युक्त्वागमन्मुनिः ॥ ३६ ॥
धृतराष्ट्रो धियां धाम नागायुतबलोऽजनि ।
समस्तशास्त्रसंदोहविदुरो विदुरोऽप्यभूत् ॥ ३७ ॥
पुनर्द्विषियशोऽम्भोधिशोषकुम्भोद्भवोऽभवत् ।
इलाविलासिनीजानिः पाण्डुरुद्दण्डचण्डिमा ॥ ३८ ॥
यशःसुधाकरो यस्य वचसां कस्य गोचरे ।
ब्रह्मणोऽपि निशा येन नूनं ज्योत्स्नी * भविष्यति ॥ ३९ ॥
उदूढा धृतराष्ट्रेण गान्धारी सुबलाङ्गजा ।
उमाराधनलब्धोग्रशतपुत्रवरा वरा ॥ ४० ॥
विष्णोः पितामहः शूरः पितृष्वस्रेयबन्धवे ।
प्राक् पुत्रीं कुन्तिभोजाय धर्मपुत्रीमदात् पृथाम् ॥ ४१ ॥

* रात्रिर्ज्योत्स्नी चन्द्रिकयान्विता इत्यमरः ।

भोज्यादिभक्तितुष्टेन तस्यै दुर्वाससान्यदा ।
मन्त्रो ददे मुदाहूतदेवसंपर्कपुत्त्रदः ॥ ४२ ॥
अथाहूय रविं मन्त्रप्रत्ययाय कुमारिका ।
नन्दनं तत्प्रसादेनासूत कन्यैव चाभवत् ॥ ४३ ॥
बालं सहोत्थताडङ्कवज्रसंनाहमक्षिपत् ।
सा तं बन्धुह्रिया पेटान्यस्तमाशु नदीजले ॥ ४४ ॥
चरित्रमखण्डक्षीणमित्यसौ बिभ्रती शुभम् ।
कन्या पाण्डुनरेन्द्रेण पर्यणायि स्वयंवरे ॥ ४५ ॥
पञ्चभिः कुलकम् ।
परां पर्यणयन्माद्रीमद्रीश इव मेनकाम् ।
पाण्डुभूपः स्फुरद्रूपसंपदा विश्वविश्रुताम् ॥ ४६ ॥
द्युतिं दधार धाराभ्यामिवासिर्भूमिवासवः ।
ताभ्यां लक्ष्मीनटीनित्यनृत्यरङ्गेण रङ्गितः ॥ ४७ ॥
विदुरो देवकक्ष्मापसुतां पारशवीं श्रुताम्
परिणीय परप्रेमा सुषुवे शतशः सुतान् ॥ ४८ ॥
एकदानेकदावाग्निप्रतापः पाण्डुभूपतिः ।
आखेटकविधानाय सुभटान् समनीनहत् ॥ ४९ ॥
वाताभयानलीलेषु नीलेषु ययुषुं स्थिताः ।
नीलीचीरधरा वज्रधराधीशं धनुर्धराः ॥ ५० ॥
पार्पार्द्धिवर्धितोत्साहाश्चेलुर्मेचकरोचिषः ।
अशुभध्यानसंजातपातकैरिव वेष्टिताः ॥ ५१ ॥
तेषां ह्रेषां विशेषेण हयानामुपकर्णयन् ।
अभूद्वनावनीजीवकुलं सकलमाकुलम् ॥ ५२ ॥
केऽपि त्रस्ता भयग्रस्ताः क्रुद्धा युद्धाश्च केचन ।
वनेचरा हरीणां तु न भियो न रुषोऽभवन् ॥ ५३ ॥
विभिन्नयुग्यवाहेन वराहेण सहापरः ।
पातदूरगलद्वल्गो नययुद्धं रदैर्व्यधात् ॥ ५४ ॥
मुखे प्रविश्य सिंहस्य प्राणत्यागेन कश्चन ।
गृह्णन् प्राणांश्च कीर्तिं च लाभव्यवहृतिं व्यधात् ॥ ५५ ॥
सिंहं क्रोधितमायान्तं कश्चिदोष्ठपुटीधृतम् ।
शुद्धमूर्ध्वशरीरेण चक्रे खण्डद्वयं रयात् ॥ ५६ ॥
वञ्चयन् पञ्चवक्त्रस्य वक्त्रमन्यो महाबलः ।
प्रौढः पृष्ठं समारूढो गौरीकृतगुणोऽभवत् ॥ ५७ ॥

* ययुः पुमानश्वमेधतुरगे च तुरंगमे इति मेदिनी ।

सह सिंहेन संग्रामं कुर्वन् कोऽपि महाभटः[1] ।
मध्यं पस्पर्श तस्यैव संकल्पान्निजसुभ्रुवः ॥ ५८ ॥
कलया कलयामास मध्ये वध्यं हरिं परः ।
मुष्ट्या तथा यथा ग्रावनिष्पन्न इव सोऽभवत् ॥ ५९ ॥
चपेटापाटनक्रूरं दूरं शूरः परो हरिम् ।
चण्डदोर्दण्डघातेन घूर्णिताक्षमलूलुठत् ॥ ६० ॥
नृसिंहेषु तथा सिंहसंघातपरिघातिषु ।
शङ्के स्वःसिंहरक्षायै कैलाशं शैलजा ययौ ॥ ६१ ॥
तदाभवद्वलाभोगभयभङ्गुरचेतसाम् ।
नश्यतां सह सारङ्गैर्मृगेन्द्राणां मृगेन्द्रता ॥ ६२ ॥
आश्चर्यं तत्र शार्दूलविक्रीडितमहो महत् ।
सेनाभिर्यदिदं बाणस्रग्धराभिरधः कृतम् ॥ ६३ ॥
चन्द्रपातालचण्डीषु बीजं निक्षिप्य रक्षितम् ।
मृगकोलमृगेन्द्राणां धात्रा तत्र क्षयक्षणे ॥ ६४ ॥
रत्नैः कुम्भिशिरोयुक्तमुक्तैरुपरि दोष्मताम् ।
पुष्पवृष्टिरभूत् खड्गोत्क्षिप्तसिंहोदरच्युतैः ॥ ६५ ॥
बूत्कारैश्च मृगेन्द्राणां हुंकारैश्च भुजांभृताम् ।
शङ्के भयं भयस्यापि तत्र प्रविशतोऽभवत् ॥ ६६ ॥
वीरभारनमद्भूमिभुग्नशेषग्रहाकुलः ।
तदा पाताललोकोऽपि धनुर्धर इवाबभौ ॥ ६७ ॥
कुम्भिकुम्भमणीनुप्त्वा सिंहैः कृषिरकारि या ।
असिलावैर्भटा भूरि जगृहुस्तद्यशःफलम् ॥ ६८ ॥
कम्पितः शङ्कया शङ्के सोऽपि पातालशूकरः ।
तत्र व्यतिकरे धात्री चकम्पे कथमन्यथा ॥ ६९ ॥
मृगेन्द्रघातिनां मूर्ध्नि निपेतुः पुष्पवृष्टयः ।
त्रस्यन्मृगधृतौ खिद्यमानेन्दुस्वेदबिन्दुवत् ॥ ७० ॥
इति निर्जित्य गर्जन्तो निर्ययुस्ते भुजाभृतः ।
समदा मेदिनीनाथं मोदयन्तो मिथः स्तवैः ॥ ७१ ॥
मृगो जीवन्नपि मृगः सिंहः सिंहो मृतोऽपि सन् ।
नासन्नोऽपि स तस्य स्यात् परासोर्विरते रणे ॥ ७२ ॥
इति कौतुककेलीभिर्वितीर्णव्यसनो नृपः ।
नाभवत् तद्दिनं यत्र न पार्पार्द्धिविधिं व्यधात् ॥ ७३ ॥

१—बलः इति पा० ।

* भुजाशब्दो दीर्घान्तोऽप्यस्ति ।

अन्यदा किंदमो नाम वने स्त्रीं रमयन्मुनि: ।
स्त्रीवशान्मृगरूपस्थ: पाण्डुना पीडित: शरै: ॥ ७४ ॥
मृत्युस्ते स्त्रीरसादेवं दत्तेन मुनिनामुना ।
दृष्टपापेन शापेन क्ष्मापस्तापमवाप स: ॥ ७५ ॥
प्रियाद्वयान्वितो भीष्मे भारं न्यस्य ततो नृप: ।
अनुयायी वनं प्राप हिमाद्रेर्गन्धमादनम् ॥ ७६ ॥
तत्र संतोषपीयूषसिक्तस्वान्तस्तपश्चरन् ।
सोऽस्थान्महर्षिसाहाय्ये: शतशृङ्गाह्वये गिरौ ॥ ७७ ॥
कुन्ती पाण्डूपरोधेन दुर्वासोदत्तमन्त्रत: ।
निर्मला धर्ममाहूय तत्रासूत सुतं सती ॥ ७८ ॥
धर्मोऽयं मूर्तिमान् भावी नृपो नाम्ना युधिष्ठिर: ।
इत्यवोचत् तदा तस्मिन् संजातेऽम्बरभारती ॥ ७९ ॥
ईदृक्छ्रिशम्य तज्जन्म गान्धारी विधुरध्वनि: ।
गर्भादपातयद्घातैरपूर्णां पुत्रपेशिकाम् ॥ ८० ॥
व्यासादेशात् ततो राज्ञी सुतामेकां शतं सुतान् ।
सूक्ष्मान् पेशीसमुद्भूतान्[1] घृतकुम्भेष्वजीवयत् ॥ ८१ ॥
इत: कुन्त्या पुनर्मन्त्रसंहूतान्मरुतस्तत: ।
भीम: सहजभीमश्रीरजायत गजायत: ॥ ८२ ॥
भ्रातृभक्तो बली शूरो दूरमेष भविष्यति ।
इत्यस्मिन् जातमात्रेऽपि चचार व्योमभारती ॥ ८३ ॥
सोऽन्यदा व्याघ्रभीताया: क्रोडान्मातु: पपात च ।
चूर्णीचकार च शिला: ख्यातो भीमाख्यया तत: ॥ ८४ ॥
जातोऽयं तनयो यस्मिन्नह्नि वह्निमहा महान् ।
तस्मिन्नजनि पूर्णाङ्गो गान्धार्या: प्रथमोऽङ्गज: ॥ ८५ ॥
सम्यङ्मन्त्रसमाहूतात् पुरुहूतादथो पृथा ।
तीव्रपाण्डुतपस्तुष्टादसूत सुतमर्जुनम् ॥ ८६ ॥
बालस्यास्य मुखं वीक्ष्य निजवल्लभविभ्रमात् ।
प्रापुस्तदा दिवस्तारा: पुष्पवृष्टिच्छलादिलाम् ॥ ८७ ॥
तेजसा तस्य बालस्य जिता इव दिवौकस: ।
तदाजग्मुर्महेन्द्राद्या: परित: स्फुरितोत्सवा: ॥ ८८ ॥
जयी नयी बली बालो रिपुजम्बालभास्कर: ।
भविष्यत्ययमित्यासीत् तदा गगनभारती ॥ ८९ ॥
स्पर्धया वर्धयित्वामुं प्रमदोद्भासुरा: सुरा: ।
सद्योऽपि दिवमुत्पेतु: पातोत्पातितडित्त्वरा: ॥ ९० ॥
माद्री चाहूय नासत्यौ पृथाप्रथितमन्त्रत: ।
नकुलं सहदेवं च सुषुवे विश्रुतौ सुतौ ॥ ९१ ॥
द्विषद्यमौ यमौ सत्त्वोपेतावेतावतिद्युती ।
भविष्यत: सुतौ सत्यं तदाभूदिति दिव्यगी: ॥ ९२ ॥
स्फुरिता मूर्तिमन्तोऽमी खेलन्तो गन्धमादने ।
पञ्चाग्नय इव व्यक्तास्तपसेव तपस्विनाम् ॥ ९३ ॥
अथैकदा मदाविष्टो वसन्ते पाण्डुपार्थिव: ।
उपांशु कामयन् माद्रीं प्राप शापफलं मुने: ॥ ९४ ॥
प्रियमन्वेम्यहं त्वं तु पञ्चैतान् पालयात्मजान् ।
इत्युक्तिकलितां कुन्तीं ततो माद्रीत्यभाषत ॥ ९५ ॥
अतृप्त इव कामानां मन्मुखे निहितेक्षण: ।
प्रिय: प्राप्तो दिवं तन्मां विना तस्य कुत: सुखम् ॥ ९६ ॥
प्रायेशमनुयास्यामि तदहं विरहासहा ।
पालनीयाविमौ किंतु सुतौ स्वसुतवत् त्वया ॥ ९७ ॥
इत्युक्त्वा साविशन्माद्री परलोकस्पृशि प्रिये ।
वह्निं जगत्त्रयीनेत्रे रवाविव जवाच्छवि: ॥ ९८ ॥
ते तत: शतशृङ्गाद्रितापसास्तापदापदम्[1] ।
त्रयोदशेऽह्नि भीष्माग्रे निन्यु: कुन्तीं सुतान्विताम् ॥ ९९ ॥
विज्ञातपाण्डुवृत्तान्त: प्रवृत्तान्त:शुचातुर: ।
भीष्मो जनै: सहाक्रन्दशब्दाद्वैतमवर्तयत् ॥ १०० ॥
दृग्भिरश्रुच्छलादादौ चक्षुष्याय जलं ददौ ।
तस्मै स्पर्शैकयोग्याय कुटुम्बस्य करैस्तत: ॥ १ ॥
प्रथिते प्रेतकार्येऽथ तस्य सत्यवती तदा ।
सवधूका तपो भेजे व्यासोक्ते दु:खमागमे ॥ २ ॥
अन्धस्य धृतराष्ट्रस्य पुत्रान् पाण्डोर्मृतस्य च ।
शतं च पञ्च चाभेदाद्धुनीसूनुरवीवृधत् ॥ ३ ॥
प्राक् तपस्तप्यमानस्य तपोराशे: शरद्वत: ।
जानपद्यप्सरोदर्शाद्वीर्यमस्त्रं च विच्युतम् ॥ ४ ॥
गतेऽन्यतो मुनौ तत्र प्राप शंतनुपार्थिव: ।
पुंस्त्रीशिशू शरद्वेधाभूततद्वीर्यसंभवौ ॥ ५ ॥
कृप: कृपीति तौ ख्यातौ कृपया वर्धिताविति ।
धनुर्विद्यां कृपोऽशिक्षि नित्यमेत्य शरद्वता ॥ ६ ॥

१–पृथग्भूतान् इति पा० ।

१ शतशृङ्गतपोराशेस्तापसास्तापशालिनीम् इति पा० ।

चापविद्याविदग्धस्य कृपस्येति धुनीसुतः ।
अभ्यासाय सुतानेतानर्पयामास दुःसहान् ॥ ७ ॥
चतुर्भिः कालापकम् ।
आस्फालयन्मिथो मौलौ वृन्दाद्धठानपातयत् ।
पादे धृत्वा मुदाकर्षद् भीमः क्रीडासु कौरवान् ॥ ८ ॥
गङ्गातटेऽन्यदा क्रीडागृहं तैः कौरवैः कृतम् ।
हन्तुं छलवशाद्भीममतिभीमविरोधतः ॥ ९ ॥
भीमो भोज्ये विषं दत्तं तैः शंभुरिव जीर्णवान् ।
सुप्तः क्षिप्तो लताबद्धः सिन्धोस्तल्पादिवोत्थितः ॥ १० ॥
सुप्तः प्रमाणकोट्याख्ये भागीरथ्यास्तटे पुनः ।
क्रुरसारथिना सर्पैरदश्यत वृकोदरः ॥ ११ ॥
प्रतिबुद्धस्ततः क्रुद्धः सर्पान् दर्पाद्वृकोदरः ।
क्रीडयापीडयच्चण्डसारः सारथिमप्यहन् ॥ १२ ॥
इति हन्तुमशक्येऽस्मिंश्छलादपि बलादपि ।
अन्तःस्खलितशल्याभे लेभे दुःखं सुयोधनः ॥ १३ ॥
इत्थं परस्परामर्षादुत्कर्षेण वितेनिरे ।
शस्त्राभ्यासं कृपाभ्यासे वीराः पञ्च शतं च ते ॥ १४ ॥
भरद्वाजमुनिर्वीचं घृताचीदर्शनच्युतम् ।
द्रोणान्तर्निदधे द्रोणस्तेन सूनुः पुराभवत् ॥ १५ ॥
अवेदयं स्वयं वेदवेदाङ्गानि पितुः पठन् ।
शिवप्रत्तं भरद्वाजादस्त्रं चाशेषमग्रहीत् ॥ १६ ॥
कृपीं कृपस्वसारं स व्युवाह तदिहाभवत् ।
उच्चैःश्रवा इव नदन्नश्वत्थामेति नन्दनः ॥ १७ ॥
भारद्वाजोऽथ वित्तार्थी स भार्गवममार्गयत् ।
निःस्वेनास्मै धनुर्वेदः सरहस्योऽमुना ददे ॥ १८ ॥
द्रुपदन्यक्कृतेनाथ नगरे नागसाह्वये ।
वितन्वता महस्तेन सहस्तेनाश्रितः कृपः ॥ १९ ॥
अविज्ञातः कृपेणासौ कुमारेभ्योऽन्तरान्तरा ।
नित्यं ददौ धनुर्विद्यामनवद्यां विदां वरः ॥ २० ॥
कूपेऽन्यदा कुमाराणां क्रीडतां कन्दुकश्च्युतः ।
इषीकैरन्वनुक्षेपविद्धैराकर्षि तेन सः ॥ २१ ॥
कलामिति परिज्ञाय द्रोणाय तटिनीसुतः ।
तनयानर्पयामास धनुरभ्यासहेतवे ॥ २२ ॥
अष्टभिः कुलकम् ।

नद्यां यः प्रापि सूतेन राधया पालितो मुदा ।
कुन्तीसूनुः स कानीनः कर्णोऽभ्यासमिह व्यधात् ॥ २३ ॥
अभ्यास्यदिह वैश्याभूर्युयुत्सुर्धृतराष्ट्रजः ।
भूरयोऽन्येऽपि भूपालाश्चक्रुर्वैदेशिकाः श्रमम् ॥ २४ ॥
एकस्तेषु बभौ कर्णो नक्षत्रेष्विव चन्द्रमाः ।
अपि तस्मादशेभिष्ट दीप्त्या रविरिवार्जुनः ॥ २५ ॥
चिन्तयन् कवलं ध्वान्तेऽप्यभ्यासाद्वक्त्रगं नरः ।
अभ्यस्यन् नक्तमप्यासीच्छब्दवेधी गुरुप्रियः ॥ २६ ॥
अर्जुनं च स्वपुत्रं च स्वविद्याभारधारणे ।
वामदक्षिणधौरेयौ मेनेऽसौ मनसा गुरुः ॥ २७ ॥
भीमोऽभवद्गदायुद्धे धुर्यौ दुर्योधनस्तथा ।
कृपाणे नकुलोऽश्वेषु सहदेवयुधिष्ठिरौ ॥ २८ ॥
आगच्छदेकदा द्रोणमेकलव्यो निषादराट् ।
अस्त्राभ्यासमतिर्दास इत्यनेन न्यषेधि च ॥ २९ ॥
व्यावृत्तोऽथ गुरुं कृत्वा मृन्मयं चिन्मयाशयः ।
चापाभ्यासं चकारासौ जातश्च धुरि धन्विनाम् ॥ ३० ॥
द्रोणशिष्यगणोऽन्येद्युरभ्यासाय वनं गतः ।
श्वानं श्वानं विदीर्णास्यक्षिप्रसप्तेषुमैक्षत ॥ ३१ ॥
कस्येदं लाघवमिति ध्यात्वा तत्पदमार्गगाः ।
एकलव्यं व्यलोकन्त तेऽभ्यस्यन्तमिषुव्रजैः ॥ ३२ ॥
कस्त्वमित्येष तैः पृष्टो निजगाद निषादराट् ।
हिरण्यधन्वा तातो मे द्रोणो धनुषि मे गुरुः ॥ ३३ ॥
द्रोणोऽथ ज्ञाततद्वृत्तः स मा भूदधिकोऽर्जुनात् ।
इति तद्दक्षिणाङ्गुष्ठं गुरुदक्षिणयाग्रहीत् ॥ ३४ ॥
लक्षीकृते तरुस्थायिभासपक्षिगलेऽन्यदा ।
दृष्टिमुष्टिलयात् पार्थः सर्वेभ्योऽधिकतां गतः ॥ ३५ ॥
स्नानं गाङ्गजले गुरुर्विरचयन्नन्येद्युरङ्घ्रिग्रहो-
द्यं ग्राहमहो शरैः क्षितवते प्रीतः पृथासूनवे ।
वीरः कोऽपि धनुर्धरो न भवतः कल्पोऽस्ति जल्पन्निदं
शस्त्रं ब्रह्मशिरोऽभिधानमसमद्वेषिप्रयोज्यं ददौ ॥ ३६ ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्रीबालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के आदिपर्वणि पाण्डवकौरवसंभवो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

THE RIG-VEDA.

LETTER TO THE EDITOR.

। परमेश्वरो जयति ।

एतदस्मानतीव सुखाकरोति यदस्मद्देशीयपण्डितवरा वेदव्याख्यानशुद्ध्यशुद्धिविचारे प्रवृत्ताः । धन्योऽसौ विज्ञवरोऽनल्पभाषाभिज्ञः श्रीयुतबाबूशिवप्रसादो येन स्वयमेव भाषान्तरेभ्य ऋग्व्याख्यानानि संस्कृतेष्वनुवादं कृत्वा पण्डितमण्डलीनयनगोचरार्थं काशीविद्यासुधानिधौ प्रकाशितानि । अहो कीदृशी धीमतां क्षमता का वा परिश्रमस्य फलजनकता यदनागतानामपि भारतवर्षेऽदृष्टवतामपि भारतवर्षीयपण्डितमुखानि म्लेच्छानामप्यध्यापकमोक्षमूलादीनां वेदव्याख्यानपाटवमस्मद्धृदयं चमत्करोति ॥

नह्यसूयापरवशैस्तैः श्रीमत्सायनगुणाननादृत्य दोषांश्चाभिमुखीकृत्य स्वकीयं मतं प्रकाशितम् । प्रकृतार्थान्वेषण एव तेषामाशयः । व्याख्यानप्रकृताप्रकृतत्वे त्वपक्षपातिनां कुसंस्काररहितानां विद्वद्वर्य्याणां मतमेव प्रमाणम् । येतु परोन्नतिमसहमाना धर्म्मलोपभीता वा स्वजातीयवर्ज्जमन्यं कमपि सार्थं वेदमेव नाध्यापयन्ति ते किं परम्परागतामसंलग्नामपि सायनकृतव्याख्यामनादृत्य नवीनानां म्लेच्छमूलरादीनां वाक्यं स्वीकुर्वन्ति । ते न केवलं स्वयमेव प्रकृतार्थं ज्ञातुं यतन्तेऽपितु प्रयत्नशीलानन्यानपि वारयितुमग्रसरा भवन्ति । एतेषां वाक्यं किं प्रमाणत्वेन ग्रहीतव्यम् । तदेवमाशास्महे बुद्धिमन्तोऽनुवादकाः स्वारब्धे कर्मण्य भिलपितंफलं निर्बाधं साधयन्तु ॥

येतु मन्यन्ते महाबुद्धिमता बलवत्प्रयत्नशालिनापि दिव्यविज्ञानं विनैव क्रियमाणं व्याख्यानं विश्वासार्हं न स्यात् तान् पृच्छामः, दिव्यविज्ञानं किं तावत् शास्त्राभ्यसनादिभूतं वा उपायान्तरलभ्यं वा । द्वितीये नास्ति प्रमाणम् । शास्त्राभ्यसनादिभूतं चेन्मोक्षमूलसदृशपण्डितानामपि सम्भवति । नापि युष्माकं सायनो द्वैपायनादिवन्महर्षिरिति प्रसिद्धो यस्य व्याख्याने स्खलनमपि न सम्भवति ॥ नहि तेन स्वयं व्याख्यानानि कल्पितानि किंतु यास्कादिनिरुक्तकाराणां ब्राह्मणानां च तात्पर्य्यं दृष्ट्वैव लिखितानीत्युच्यते चेत् प्रतिवदामोऽत्र । द्रष्टव्यं तावत् सायनेन यथार्थं सुसङ्गतं तात्पर्य्यं गृहीतमगृहीतं वा । प्रायेण मनुष्याः स्खलद्गतयो भवन्ति अत एव न मन्तव्यं कदाचित् सायनेन यल्लिखितं तदेव शुद्धमपरैर्यदुक्तं तदसत्यमिति ॥

एतत्तु डाक्तरम्यूराख्यपण्डितवरेणाप्युच्यते यद् यास्कस्य निरुक्तेन सायनकृतभाष्येण च बहूनि वाक्यानि स्फुटतया नावगम्यन्तेऽतोऽन्यानि साहाय्यानि भाषान्तराल्लभ्यान्यवलम्ब्य प्रकृतान्यसंशयितानि च तात्पर्य्याणि ग्रहीतव्यानि ॥ किंच प्रथमतः कुत्रचित् पदव्याख्याने सायनो यास्कस्य मतं न स्वीकरोति । द्वितीयतः तौतु निश्चयाभावात् कस्यचित् पदस्य द्वयं वाधिकं व्याख्यानं कृतवन्तौ । तृतीयतः सायनेनैकपदस्य नाना स्थानेषु नाना व्याख्यानानि कृतानि अत एव संशयो निःसंशयितव्याख्यानप्रयोजनं च ॥

इदानीमुदाहरणरूपे चतुर्थसूक्तस्य पञ्चमषष्ठऋचोर्व्याख्याने सायनमोक्षमूलयोरत्रोदाह्रियेते, द्रष्टव्यं तयोः कतरस्य व्याख्यानं स्पष्टं हृदयंगमं च ।

(५) उत ब्रुवन्तु नो निदो निरन्यतश्चिदारत । दधाना इन्द्र इद्दुवः ।

(६) उत नः सुभगाँ अरिर्वोचेयुर्दस्म कृष्टयः स्यामेदिन्द्रस्य शर्म्मणि ।

॥ सायनव्याख्यानम् ॥

(५) नोऽस्माकं सम्बन्धिन ऋत्विज इति शेषः, ते ब्रुवन्तु इन्द्रं स्तुवन्तु, उत अपिच हे निदः हे निन्दितारः पुरुषा निरारत इतो देशान्निर्गच्छत अन्यतः अन्यस्माद्देशात् निर्गच्छत । कीदृशा ऋत्विजः परिचर्यां कुर्वाणाः ।

(६) हे दस्म शत्रूणामुपक्षयितरिन्द्र त्वदनुग्रहात् अरिरुत शत्रवोऽपि नोऽस्मान् सुभगान् शोभनधनोपेतान् वोचेयुरुच्यासुः कृष्टयो मनुष्या अस्मदमित्रभूता वदन्तीति शेषः । ततः सम्पत्त्या वयमिन्द्रस्य शर्म्मणि इन्द्रप्रसादलब्धे सुखे स्यामेत भवेमैव ॥

॥ तथा मोक्षमूलस्य ॥

गच्छत अन्यं स्थानं यूयं येतु इन्द्रमेव पूजयथ इति वदन्तु अस्माकं शत्रवः ।

अथवा हे ईश्वर सर्व्वे अस्मान् सुभगान् वदन्तु इन्द्रस्य शर्म्मणि चिरं स्यामेति ॥

एतत्तु विधौ कलङ्क इव सायनभाष्ये यत्र कुत्रचित् मालिन्यं दर्शितं तस्य गुणान् वर्णयितुं कः समर्थः । मोक्षमूलपण्डितवरेणैवं लिखितं स्वग्रन्थस्यानुक्रमणिकायाम्, तथाहि

“सत्यपि दोषे सायनभाष्ये वेदाध्ययने तत्त्वतीवावश्यकमिति„ । किञ्च “येतु तस्य व्याख्यानं समीचीनं न मन्यन्ते ते न जानन्ति दुर्गमवैदिकभाषायां सायन एव नेतेति„ ॥

उपसंहारकाले निवेदनमेतदस्माकं मात्सर्य्यमुत्सार्य्य सतामतं विचारणीयम्, अविचार्य्यैवान्येषामपशब्दप्रयोगेणावमाननाकरणन्तु नहि सभ्यानां रीतिरिति शम् ॥

काशिकराजकीयपाठशालायामादित्यरामशर्मा ।

THE VAIS'ESHIKA APHORISMS OF KAṆÁDA.

SECOND BOOK, SECOND DAILY LESSON.

(Continued from page 138.)

Doubt with respect to sound answered.

तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु विशेषस्य उभयथा दृष्टत्वात् ॥ २२ ॥

Aph. 22. Since the particular [class of sound] is perceived both in things homogeneous and in things heterogeneous [a doubt arises with respect to it.]

[1] 'A doubt arises with respect to sound' is to be supplied, and by 'sound' must also be understood the notion or class of sound, and the notion of its being apprehended by the organ of hearing. Since, then, the exclusion of particularity or difference of sound is perceived in things homogeneous, i. e. in the twenty-three qualities, and in things heterogeneous, i. e. in substances and actions, sound gives rise to a doubt respecting itself whether it be a quality, a substance, or an action. U.

[2] Some have maintained that, inasmuch as there exist conventional notions of low and loud sounds, sound is a substance. The refutation of this opinion is here commenced. Since there is perceived no particularity in the notion of sound apprehended in sound both in the twenty-three things homogeneous, i. e. in the qualities, colour, &c., and in things heterogeneous, i. e. in substances and actions which are distinguished by belonging to the class substance and other classes, 'a doubt arises'—for these words are to be supplied—whether sound be a substance or no. The knowledge of the existence in the notion of sound of particularity in the form of exclusion from that by which both alternatives are distinguished, gives rises to such a doubt. V.

एकद्रव्यत्वान्न द्रव्यम् ॥ २३ ॥

Aph. 23. Since it inheres in one substance only, [sound] is not a substance.

[1] That of which one substance is the substratum, inheres in one substance only. Inasmuch, therefore, as no substance has only one cause of inhesion, sound, since it differs in properties from substance, is not a substance. U.

[2] The notion that sound is a substance is here refuted. Sound is not a substance, for it inheres in one substance, i. e. abides in one only; whereas it is well known that no substance abides in one other substance only. V.

नापि कर्माचाक्षुषत्वात् ॥ २४ ॥

Aph. 24. Nor is it an action, for it is invisible.

[3] Sound is not an action for the perception of which sound is the object is invisible, i. e. is produced by some other external organ than the eye. The class sound, therefore, does not belong to action, because like the class taste &c. it exists as a class not included in things visibly perceived. U.

गुणस्य सतो ऽपवर्गः कर्मभिः साधर्म्यम् ॥ २५ ॥

Aph. 25. The transiency of [sound] which is a quality, is a property common also to actions.

[4] It may be objected that sound is an action, since like throwing upwards &c. it comes rapidly to an end. The answer is as follows:—Transiency is rapid destruction. This in the class quality is dependant, like qualities [such as pleasure and pain, and the like], on rapid occurrence of being and ceasing to be. It is, therefore, only a property common also to actions, but not the whole essence of action. Rapid destruction, which you advance as an argument, is not a peculiar property of action, as is shown by the conception of dualities, by pleasure and pain, &c. U.

---

[1] शब्दे संशय इति शेषः । शब्दे शब्दत्वं श्रोत्रग्राह्यत्वं चोपलभ्यते तच्च तुल्यजातीयेषु त्रयोविंशतौ गुणेषु अर्थान्तरभूतेषु द्रव्येषु कर्मसु च विशेषस्य व्यावृत्तेः उभयथा उभयत्र दर्शनात् शब्दो किं गुणो द्रव्यं कर्म वेति संशयं जनयति ॥

[2] केचित्तु सूक्ष्मः शब्दः महाञ्छब्द इत्यादिव्यवहाराद्द्रव्यमेव शब्द इत्याहुस्तन्मतं निराकर्तुमारभते । शब्दे गृह्यमाणस्य शब्दत्वादेर्विशेषस्य तुल्यजातीयेषु रूपादिषु त्रयोविंशतौ गुणेषु अर्थान्तरेषु द्रव्येषु कर्मसु च उभयथा उभयत्र द्रव्यत्वादिमत्तया निश्चितेषु तदभाववत्तया निश्चितेषु च अदृष्टत्वात् शब्दो द्रव्यं न वेति संशय इति पूरणीयं तथा च निश्चितोभयकोटिमद्व्यावृत्तत्वरूपासाधारणस्य शब्दत्वादौ सत्त्वात् तज्ज्ञानं तादृशसंशयं जनयतीति भावः ॥

[1] एकं द्रव्यं समवायि यस्य तदेकद्रव्यं द्रव्यञ्च किमप्येकद्रव्यसमवायिकारणकं न भवतीति द्रव्यवैधर्म्यान्नायं शब्दो द्रव्यमित्यर्थः ॥

[2] इदानीं शब्दस्य द्रव्यत्वं निरस्यति । शब्दो न द्रव्यम् एकद्रव्यत्वात् एकमात्राश्रितत्वात् न ह्येकमात्राश्रितत्वं किमपि द्रव्यं प्रसिद्धम् ॥

[3] प्रत्ययस्य शब्दविषयकस्याचाक्षुषत्वात् चक्षुर्भिन्नबहिरिन्द्रियजन्यत्वादित्यर्थः तथा च शब्दत्वं न कर्मवृत्तिचाक्षुषप्रत्यक्षावृत्तिजातित्वात् रसत्वादिवदिति भावः ॥

[4] ननु शब्दः कर्म आशुतरविनाशित्वात् उत्क्षेपणादिवदिति चेदत्राह । अपवर्गः आशुनाशः स च गुणत्वे ऽपि द्वित्वादिवदाशुभाविनाशकसन्निपाताधीन इति कर्मभिः साधर्म्यमात्रमस्य न तु कर्मत्वमेव त्वदुक्तहेतोराशुतरविनाशित्वस्य द्वित्वज्ञानसुखदुःखादिभिरनैकान्तिकत्वमिति भावः ॥

सतो लिङ्गाभावात् ॥ २६ ॥

Aph. 26. Since there is no mark of [sound as] existing [before utterance, it does not so exist.]

[1] Meeting the objection:—Let it be allowed that sound is a quality; yet it is not a mark of the existence of ether; for it would justify the inference of the existence of ether, only if it were an effect of ether; whereas it is eternal, its occasionally not being observed being due to the non-existence of something to make it known, it is stated: If sound existed previously to its utterance, there would be a mark or another proof of it as an existing thing. There is no proof of the existence of sound in the case of its not being heard. It is not therefore to be made known. U.

[2] The doctrine of the Mímánsakas that sound is not produced, but eternal; but that it is sometimes unperceived because there is nothing to make it known, is rejected. 'Because there is no mark of sound as existing', means because there exists no proof establishing the eternity of sound. V.

नित्यवैधर्म्यात् ॥ २७ ॥

Aph. 27. Since [sound] differs from the eternal [it does not exist previously to utterance.]

[3] A difference is perceived between sound and the eternal. For it is inferred by what is spoken, that Chaitra, Maitra and others exist even when concealed, because Chaitra speaks; but it is never inferred from that which is made known, as a water pot and the like, that that which makes known, such as a lamp and the like, exists. Therefore sound is produced, but is not made known as previously existent. U.

[4] After the statement of the absence of a proof, a proof of the contrary is stated. Sound is not eternal because it differs from the eternal, i. e. because it ceases to be: for that it ceases to be is established by the evidence of the senses. V.

---

[1] ननु सिध्यतु शब्दो गुणस्तथापि नासावाकाशलिङ्गम् आकाशं हि तदा ऽनुमापयेत् यदि तस्य कार्यः स्यात् किन्तु नित्य एवायं कादाचित्कानुपलम्भस्तु व्यञ्जकाभावः प्रयुक्त इत्याशङ्क्याह । यदि हि उच्चारणात् प्रागूर्ध्वं शब्दः सन् स्यात् तदा सतो ऽस्य लिङ्गं प्रमाणान्तरं स्यात् न चाश्रवणदशायां शब्दसत्त्वे प्रमाणमस्ति तस्मात् कार्य एवायं न व्यङ्ग्य इति ॥

[2] शब्दो न जन्यते किन्तु नित्य एव सः कदाचिदप्रत्यक्षन्तु तस्य व्यञ्जकवैधुर्यादिति मीमांसकमतं निरस्यति । सतो नित्यस्य शब्दस्य लिङ्गाभावात् शब्दनित्यतासाधकप्रमाणाभावादिति फलितार्थः ॥

[3] नित्येन सहास्य शब्दस्य वैधर्म्यमुपलभ्यते यतश्चैत्रो वक्तीत्यत्रावृतो ऽपि चैत्रमैत्रादिवचनेनानुमीयते न च व्यञ्जकः प्रदीपादिर्व्यङ्ग्येन घटादिना क्वचिदनुमीयते तस्माज्जन्य एवायं न व्यङ्ग्य इति भावः ॥

[4] साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह । नित्यवैधर्म्यात् विनाशित्वात् शब्दो न नित्यस्तच्चाशस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति भावः ॥

अनित्यश्चायं कारणतः ॥ २८ ॥

Aph. 28. It is not eternal, for it has a cause.

[1] 'Because its production is observed' is to be supplied. For a sound becoming manifest is observed by means of the conjunction of a drum and drumstick, and the like. It is, therefore, not eternal, because it is produced. Or 'for it has a cause' implies that the reason is that it possesses a cause. U.

[2] Sound is not eternal, because it has a cause. For eternal things have no causes. V.

न चासिद्धं विकारात् ॥ २९ ॥

Aph. 29. This is not disproved by change.

[3] It must not be argued that there is no proof that sound has a cause, since, inasmuch as it is loud or soft, a change is perceived. For a loud or soft sound is perceived in consequence of the hardness or softness of the beating of a drum with a drumstick, and the like. But the loudness &c. of that which is made known, is not dependant on the loudness &c. of that which makes known. From its cause or change, therefore, it is inferred that it is produced, not that its existence is made known. U

[4] That sound has a cause is not disproved by its change or existence as loud, soft, &c. For in the absence of hardness or softness in the beating of a drum with a drumstick and the like, there could not be observed to exist loudness or softness of sound. It is impossible that loudness, softness, &c. should exist in sound as a consequence of the loudness, softness, &c. of that which manifests it. It must therefore be admitted even by an opponent that sound is produced from a cause, this cause being the beating &c. of a drum with a drumstick, &c. V.

अभिव्यक्तौ दोषात् ॥ ३० ॥

Aph. 30. Since in its manifestation there would be a defect [sound is not manifested.]

---

[1] कारणात उत्पत्तेर्दृष्टत्वादिति शेषः उपलभ्यते हि भेरीदण्डसंयोगादिभ्यः प्रादुर्भवन् शब्दः तथा चोत्पत्तिमत्त्वादनित्यो ऽयमिति यद्वा कारणात इति कारणवत्त्वहेतुमुपलक्षयति ॥

[2] शब्दे ऽनित्यः कारणतः कारणवत्त्वादिति यावत् न हि नित्यानि कारणवन्ति भवन्ति इत्यर्थः ॥

[3] शब्दस्य कारणवत्त्वमसिद्धमिति न वाच्यं तीव्रमन्दादिभावेन विकारस्य दर्शनात् भेरीदण्डाभिघातस्य तीव्रतया तीव्रस्य मन्दतया मन्दस्य शब्दोपलम्भात् न ह्यभिव्यञ्जकतीव्रत्वाद्याधीनो ऽभिव्यङ्ग्यतीव्रत्वादिः तथा च कारणतो विकारादनुमीयते जन्यो ऽयं न त्वभिव्यङ्ग्य इति ॥

[4] शब्दस्य कारणवत्त्वं नासिद्धं विकारत् तीव्रमन्दादिभावात् न हि भेरीदण्डाद्यभिघातस्य तीव्रमन्दादित्वाभावे शब्दस्य तीव्रमन्दादिभावः केनचिदुपलभ्यते नाप्यभिव्यञ्जकस्य तीव्रमन्दादिभावेन शब्दे तीव्रमन्दादिभावो भवितुमर्हति अतो भेरीदण्डाद्यभिघातादिरकारणजन्यत्वं शब्दस्याकामेनापि वाच्यमिति नासिद्धिरिति भावः ॥

[1] If sound were manifested, an unalterable relation in things co-extensive and apprehended by sense would be wrongly conceived to exist. But no such unalterable relation is observed to exist among such objects. If this be not assented to, it will follow that when one letter (the letter *ka*) is manifested, all letters will be manifested. The objection that an unalterable relation of that which manifests and that which is manifested is observed to exist between the notions of the existent, of a man, and of a Bráhman, which are co-extensive, and are manifested in their origin, i. e. in the constitution of a division of their form, is invalid. For they are not co-extensive, for the extension of the human, and the Bráhmanical is not so great as the extension of the existent. U.

संयोगाद्विभागाच्च शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः ॥ ३१ ॥

Aph. 31. Sound is produced by conjunction, disjunction and [other] sound.

[2] By conjunction—by the conjunction of a drum and drumstick, and the like. By disjunction—in a bamboo when being split, for in this case conjunction is not the cause of the first sound, for no such conjunction exists, and consequently disjunction of the two pieces of bamboo is the efficient cause, and the non-intimate cause is the disjunction of the piece split off and of ether. When sound is produced at a distance on a lute &c., it is continually reproduced till arriving at that space in ether which is limited by the outer ear, it is perceived. Sound therefore is produced also from sound. U

लिङ्गाच्चानित्यः शब्दः ॥ ३२ ॥

Aph. 32. Sound is not eternal, because of its mark.

[3] Articulate sound is not eternal, because, though constituting a class, it is apprehended by the organ of hearing, as in the case of a lute &c. U.

Objections of the Mímáṃsakas. द्वयोस्तु प्रवृत्त्योरभावात् ॥ ३३ ॥

Aph. 33. But [were sound quickly destructible] the activities of two would not exist.

[1] The objection of a Mímáṃsaka is stated. Of two—of teacher, and pupil,—the activities—the activity of the teacher in teaching and of the pupil in learning—would not exist, would follow to be non-existent. Since such expressions as The teacher teaches his pupils the Veda, and The teacher gives his pupils the Veda, are recognised to be identical in sense, teaching is nothing else than giving. As, therefore, if sound were rapidly destructible it would be impossible to give and to receive it, there would exist no activity in relation to teaching and learning. The permanency of sound must, therefore, be admitted. It also follows from the absence of a proof of destruction of sound, no destroying agent being observed. The eternity of sound is also established by the argument, It has so long existed, who shall destroy it after this? V.

To be continued.

THE BHARS.

By the Rev. M. A. Sherring, LL. B.

All investigation into the races of India goes to prove, that a multitude of tribes has, at various epochs, spread over the land. One tribe has pushed forward another, the weaker and less civilized retreating to the jungles and hilly fastnesses; while those that have dispossessed them, have, in their turn, been dispossessed by fresh and more vigorous clans. It is remarkable, that the races of India have throughout very largely maintained their distinctive individuality, notwithstanding the fluctuations in their separate histories; and yet it is indisputable that not a few of them sprang from a common stock. To some extent, they have united with one another, and there can be no question that a large number of the low-castes of India are the progeny of distinct races more or less blended together. Still, in many instances, a careful scrutiny can detect in these castes, not only their special differences, but also the very names by which the clans they represent were originally designated.

This scattering of tribes over the country has produced a very singular result, which perhaps is not found, on the same scale, in any other part of the world, namely, that every district in India has its peculiar clans, which have their own traditions and annals; and has, in addition, a host of

---

[1] शब्दस्याभिव्यक्तौ समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं दोषः स्यात् न च तादृशानां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं कच्चिद्दृष्टम् अत्र यदि तदा न स्वीक्रियेत तदा ककाराभिव्यक्तौ सर्ववर्णाभिव्यक्तिप्रसङ्गः । ननु समानदेशानामपि सत्त्वनरत्वब्राह्मणत्वानां स्वरूपभेदसंस्थानयोर्निव्यङ्ग्यानां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं दृष्टमेवेति चेन्न तेषां समानदेशत्वाभावात् न हि यावान् देशः सत्त्वस्य तावानेव नरत्वस्य ब्राह्मणत्वस्य वा ॥

[2] संयोगात् भेरीदण्डादिसंयोगात् विभागात् वंशे पाट्यमाने तत्र संयोगस्तावदाद्यस्य शब्दस्य कारणं तदभावात् तस्मात् वंशदलद्वयविभागो निमित्तकारणं दलाकाशविभागश्चासमवायिकारणम् । यत्र च दूरे वीणादावुत्पन्नः शब्दः तत्र सन्तानक्रमेण उत्पद्यमानः शब्दः कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नमाकाशदेशमासादयन् गृह्यते तेन शब्दादपि शब्दनिष्पत्तिरिति ॥

[3] वर्णात्मकः शब्दोऽनित्यः जातिमत्त्वे सति श्रोत्रग्राह्यत्वात् वीणादिध्वनिवदित्यर्थः ॥

[1] मीमांसकः प्रत्यवतिष्ठते । द्वयोर्गुरुशिष्ययोः प्रवृत्त्योः गुरोरध्यापने प्रवृत्तिः शिष्यस्य तु अध्ययने तयोरभावात् अभावप्रसङ्गात् गुरुः शिष्यान् वेदमध्यापयति शिष्येभ्यो वेदं ददाति इत्यादिवाक्यानामेकार्थत्वानुभवेन अध्यापनं दानमेव तथा च शब्दस्याशुविनाशित्वे तस्य दानप्रतिग्रहयोरसम्भवत्वात् अध्यापने अध्ययने च प्रवृत्तिर्न स्यात् अतः शब्दस्यावश्यं स्थैर्यं स्वीकार्यं नाशकानुपलब्धेश्च तन्नाशे प्रमाणाभावात् तावत् कालं स्थिरश्चैनं कः पश्चान्नाशयिष्यति इति न्यायेन नित्यतैव फलितेति भावः ॥

fragmentary and isolated remnants of lost and vanquished tribes, of which scarcely more than their bare names can now be traced.

An illustration of some of these observations is furnished by the history of the once powerful and numerous tribe of Bhars. This race, variously known by the terms Rájbhar, Bharat, Bharpatwa, and Bhar, once inhabited a wide tract of country extending from Gorruckpore in Northern India to Saugor in Central India. Other tribes were associated with them; but there is good reason to believe that the Bhars greatly outnumbered them. The country lying between Benares and Allahabad, a space of about seventy miles in extent, was almost exclusively in their possession; and they occupied the land on both sides of the Ganges, which flows through this region. The entire district of Allahabad also was originally in their hands; and traces of them are still found in every pergunnah or sub-division of the district, more especially in the pergunnahs across the Ganges and Jumna. Their forts, called Bhar-dih, some of which are of vast size, are very numerous; and they have the credit of having excavated all the deep tanks that now exist. The pergunnah of Soraon exhibits many examples of their laborious perseverance, and has no fewer than a dozen ponds and thirteen tanks attributed to them. The pergunnah of Kheyragurh, however, bears perhaps the most abundant trace of their toil and enterprise. The stone fort of that name, of immense proportions, is said to have been their work.

Not in this district alone, but also in the districts of Mirzapore, Jounpore, Azimgurh, as far as Gorruckpore, numerous embankments, tanks, subterraneous caverns, and stone forts, still exist, to testify to their energy and skill. The present inhabitants of the district of Azimgurh have a tradition, that their country, in the time of Rám, with whose kingdom of Ayudhia it was formerly connected, was inhabited by Rájbhars and Asúrs. In this neighbourhood the Bhars have left behind them large mud forts, of which specimens may be seen at Harbanspúr and Unchgáon, near Azimgurh, and also at Ghosi. The district of Mirzapore exhibits traces and remains of this people to a greater extent than those of any other ancient tribe. The pergunnah of Bhadohee, or more properly 'Bhardohee,' is called after them. Mr. Duthoit, Deputy Superintendent of the Family Domains of the Maharaja of Benares, in his recent elaborate report on the Bhadohee pergunnah, says, that traces of the Bhar *raj* "abound in the pergunnah, in the form of old tanks and village forts. One cannot go for three miles in any direction without coming upon some of the latter." Their tanks, he adds, are Suraj-bedi, that is, longer from east to west than from north to south; and thereby distinguishable from modern tanks, which are Chandr-bedi, and lie north and south. In the names of places in India as elsewhere old associations and traditions are faithfully represented. Thus we find that in this pergunnah bazars and towns are still called after Raja Lílí, the last Bhar King.

The pergunnah stretches along the north bank of the Ganges; but on the south side of that river, likewise, Bhar forts and towns are met with. One of their principal cities was situated about five miles to the west of the modern city of Mirzapore, and was evidently of great extent. Its brick and stone *debris* is scattered over the fields for several miles. The city included the ancient town of Vindhyáchal, famous in the Puránas, and still celebrated throughout a great part of India for its shrine of the goddess Vindhyeśvarí, whom many thousands of pilgrims from every quarter visit yearly. To the east of the town are the remains of a fort from which spot in a westerly direction *debris* is found in great abundance. This old city is called Pampápúrá by the people now living in the neighbourhood. From its size and the substantial nature of the buildings which, judging from the *debris*, it contained, the city must have been of sufficient importance to be the capital of the country.

Tradition says that the city once possessed one hundred and fifty temples, all which were destroyed by that indomitable enemy of idolatry, Aurungzebe. This statement is manifestly extravagant; yet that there were formerly magnificent temples on this spot is indisputable. Below the Ashṭbhújí bungalow, a sanatarium erected on a spur of the ridge immediately above the site of the ancient city, by a public-spirited native of Mirzapore, for the special benefit of its European residents is a massive square building having the appearance of a fort. It is, however, a Hindu monastery with a temple on its summit reputed to be of some sanctity. This edifice has in its foundations, walls, and breastworks, a multitude of carved stones and figures, while many more cover the ground in the vicinity. These sculptures are not of modern Hindu style; and indeed are far superior to the productions of Hindus of the present day. Some of the figures are of that curious type described, hesitatingly, by Mr. Fergusson, in his "Tree and Serpent Worship in India," as Dasyas or aborigines, in contradistinction to the immigrant tribes of Hindus. They are readily, distinguishable by their peculiar head-dress and long pointed beards. They form, however, but a small portion of the figures, which are, for the most part, representations of Hindu men and women with most elaborate turbans and head-dresses, while exceedingly few apparently are of a sacred character. It is probable that all these relics point to a later period of Bhar history, when Hindus had come into their midst, and settled amongst them. The contrast between the long-bearded figures and the Hindu is very striking. It is exceedingly questionable whether at the date of these sculptures the Bhars were still in possession of the country; indeed, I am strongly inclined to the supposition that it had, in part or in whole, already passed from them into the hands of the Rajpoots, who are known to have been the rulers over this tract for a period of five hundred years. At the same time, the position and attitude of the Bhar figures on these sculptures, indicate that, at the time of their execution, the Bhars were still a people of importance, although, it is likely, they were subordinate to the Rajpoots.

That the Bhars were not altogether an uncouth and barbarous race is sufficiently proved by the works of skill which they have left. Their numerous massive forts testify to their warlike propensities, yet they were probably chiefly erected as means of defence, and as places of refuge; for in their later history it is certain that they were exposed to fierce attacks from their Rajpoot neighbours. The same energy and genius which they exhibited in defending themselves against their enemies, they also displayed in more peaceful pursuits. They excavated tanks and ponds, raised substantial earth-works, and dug trenches between rivers. The Kunwar and Manghai rivers in the Azimgurh district seem to have been connected by a trench, the work, it is said, of the former Bhar inhabitants. The Hari Bándh or dam, at Amín-nagar in the Nizámábád pergunnah of the same district, is an embankment generally attributed to them. Whence this people obtained the civilization which placed them much above the condition of many other aboriginal tribes, it is hard to say, unless we suppose that it had its origin in themselves. I know not why we should always be so ready to ascribe all the ancient civilization of India to successive troops of Hindu immigrants. For my part, I am inclined to think that the Hindus have learnt much from the aboriginal races, whom, in the course of ages, they have so subdued and trodden upon, and have treated with such scorn and rigour, that in their present debasement we have no adequate means of judging of their original genius and power.

How long prior to the Rajpoot invasion the Bhars had occupied this tract of country, cannot be ascertained; yet the prosperity to which they had attained, and the civilization which they had acquired, are sound reasons for thinking that they had held possession of it for a protracted period. While they cultivated the land round their villages and towns, nevertheless a large portion remained uncleared, and was an immense forest infested by wild beasts. Even as late as Akbar's reign, in the sixteenth century, elephants frequented the dense jungle between Chunar and Allahabad, and the hills to the south of the Ganges must have been almost unapproachable. The emperor Baber, in his Memoirs, says, that while at Chunar, close on the edge of the camp, a lion and rhinoceros were seen, and also a wild buffalo, and that many elephants roamed in the jungle around Chunar, and, apparently, even as far as, and beyond, Benares. It is manifest, therefore, that the Bhars inhabited a vast forest, which they cleared in places, and cultivated, building villages, towns and cities, subduing the untamed land, providing against dearth by digging splendid tanks, banking up morasses, utilizing water-courses, and thus laying the foundations of their own prosperity and of those that came after them.

Sir Henry Elliot considers it strange that so little notice is taken of the Bhars in the Purános, yet it is not at all remarkable, seeing that Brahmanical writers generally speak of the Dasyas, Asuryas, and all other non-Hindu races with superciliousness, if not with contempt; and consequently rarely exhibit a particle of interest in their history. Yet he gives one or two references, where, he conjectures, they may possibly be alluded to. His remarks are as follows:—"It is strange," he says, "that no trace of Bhurs is to be found in the Purans, unless we may consider that there is an obscure indication of them in the Brahma Purana, where, it is said, that among the descendants of Jayadhwaja are the Bháratas who, it is added, are not commonly specified *from their great number*.' So also the 'Harivansa' says of the Bharatas. 1. p. 157, 'They form an immense family, whose numbers it is impossible to mention.' Or they may perhaps be the Bhurgas, of the 'Mahabharata,' subdued by Bhim Sen on his eastern expedition." *

With all their industry and capacity, the Bhars were destined to perish. The final cause of their destruction was, doubtless, the success of the Mahommedan invasions of India, whereby the Rajpoot rulers of the North West, being driven from their homes, fled into the more secure regions of the east, where, coming in contact with aboriginal tribes, they gradually subdued them. These Rajpoot raids occurred at various periods extending over several centuries. The districts in which they located themselves, under different leaders, have been, to some extent, discovered. For instance, the Bais Rajpoots are found in pergunnah Jhunsa of the Allahabad district; the Monus Rajpoots, in Kewai; the Sonuk, in Meh; the Tissyál, in Secundra; and the Nanwak, in Nawab Gunj. The Bissen Rajpoots have settled in Karra and Atharban in the Dooab.

In the Ghazeepore district, in what is now the Luknepore pergunnah, a fierce and prolonged contest was carried on between the Bhars and Rajpoots, and several battles were fought. But the former were at length completely overthrown, and their lands fell to the lot of their conquerors, who were of the family of Har Thakur and Bír Thakur, of the clan of Singhi Rishi, of Karn Chetra, Delhi.

The extensive pergunnah of Kuntit in the Mirzapore district derives its name, according to tradition, from the famous Raja Karn, who, it is said, came on a *tírth* or pilgrimage to the island of Rámgyah in the Ganges near Vindhyachal. Karn-tírth has been contracted into Kuntit. Formerly, this tract was, for the most part, in the possession of the Bhars; but was wrested from them by the Ghaharwar Rajpoots, under a chief, of the family of Raja Jai Chand of Kanouj, of the name of Gúdhan Deo, who massacred the Bhar ruler together with his relations and attendants. Gúdhan Deo built forts at Kuntit and Bijaipur, portions of which are still standing. He also took from the Bhars the lands of Khyragurh, now a pergunnah in the Allahabad district, which afterwards fell to one of his sons. The number Chaurási or eighty-four was, on the division of his property at his death, applied to so many villages; hence there is a *tuppeh Chaurási* or sub-division, both in the pergunnahs of Kuntit and Khyragurh. Originally, this family held

* Supplemental Glossary, p. 83.

estates over a wide extent of country, in the districts of Allahabad, Mirzapore, Jaunpore and Benares. The present Raja of Máṇda, one of his descendants, occupies a small portion only of this tract; yet it consists of six hundred and seventy-five square miles of territory.

One division of the Kuntit pergunnah, namely that now styled the tuppeh or sub-division of Saktísgarh, was, in ancient times, occupied by the Kols, and seems never to have been in the possession of the Bhars. The Kols continued to hold it long after the Rajpoots had established themselves in their neighbourhood, the chief reason of this being, that neither their lands, nor their chattels, nor their own persons, furnished a bait sufficiently tempting. They were a wild people, living in swamps in the dense jungle, their favourite dwellings being stone caverns surrounded by deep pools of water. Here they lived in independence and security. They were, however, eventually subdued, though in what era does not appear; but in the reign of Akbar, a small tax was imposed upon them. When Sakat Singh, a descendant of Gúdhan Deo, was Raja of Kuntit, he seized the country occupied by the Kols for non-payment of the tax, and, apparently with the permission of the emperor, annexed it to his own estate. On the site of their stronghold, he erected a fort, which is still known as the Saktisgarh fort. In its neighbourhood the jungles continue to be infested with tigers and other wild animals, and for tiger-shooting perhaps no region in India surpasses it. The Kols have not been utterly exterminated, but are yet found in some places, and are mostly employed in agriculture. The tuppeh was formerly called Koláná, a term even now occasionally applied to it.

To the north of the Ganges, in what is now the Bhadohee pergunnah, the Bhar principality was destroyed by the Monus Rajpoots, who came from Amber, or Old Jeypore, where the elder branch of the clan still exists. The tradition of the circumstance is as follows. Five persons of the Mon race undertook to perform a pilgrimage from their own country to Benares. Passing through the Bhar territory, they were attracted by its advantages, and determined to remain there, and to settle among its inhabitants. They were joined by other members of their family, whom they invited over. As they increased in numbers and importance, the Bhars, it is said, sought to make alliances with them, but their overtures being discountenanced, at length a dispute arose on the subject of intermarriage, which increased to blows. This seems to have been the signal for a general attack upon the Bhars; and, in the struggle which occurred, the Monus people were so successful that they not only completely subjugated the aborigines, but utterly destroyed them. At the present day, scarcely a Bhar is to be met with from one extremity of the pergunnah to the other, so absolute and entire has been their extermination.

Fortune, however, is a fickle goddess, and the fate of the Monus Rajpoots of the Bhadohee, and also of the Ghaharwar Rajpoots of Kuntit, affords notable instances of her inconstancy. The former, calling in the aid of Pirtheepat Singh, Raja of Pertabgurh, to settle their family disputes, fell into his power; and in the year 1775 the pergunnah passed from his hands into those of Balwant Singh, Raja of Benares, with whose descendants it still remains. This powerful and ambitious Raja also obtained possession of the Kuntit territory, which continued for a short time in his family, and drove out the Ghaharwar chief, Raja Vikramajít, who with his attendants sought safety in flight. For nearly five hundred years the Raja and his predecessors had occupied the country. On the rebellion of Raja Chêit Singh of Benares, Warren Hastings sent for Raja Gobindjít, son of Vikramajít, from his hiding-place, for the purpose of restoring to him his patrimonial estate of Kuntit. The new Raja of Benares, however, had sufficient influence with the British Government to hinder its restoration; and he only received a tenth part of the original land revenue. His descendants now reside in the old Ghaharwar fort of Bijaipur, the talooqa of which was afterwards given as a commutation of the tenth. The prestige of the ancient Ghaharwar family, as represented by the Rajas of Bijaipur, in the city of Mirzapore and its neighbourhood, is very great; and in the Mutiny the Government wisely availed themselves of it in preserving order among the people.

It is greatly to the credit of the Raja of Benares that, during the time of his occupancy of the Kuntit estate, he exerted himself most energetically in promoting the prosperity of the rising city of Mirzapore. He sent over traders of various kinds from Benares; and a detachment of horse and foot was stationed there for the security of its inhabitants. The commerce of the city rapidly increased; and its present high commercial position is the result of the enterprise of the Raja. His possession of the pergunnah, however, was of short duration; and in the year 1781, or thereabouts, it passed from the family, although the present Raja has still considerable property within it.

The Rajpoot tribes, although the principal, were not the only destroyers of the Bhars. The Mahommedans also, at various times, settled in many places on their lands. In the Allahabad district the pergunnahs of Chail and Karálí are almost entirely in the occupation of Mahommedan proprietors. Being near the city itself in which the Názim or chief local officer and his underlings resided, it is not remarkable that they should have fallen a prey to their cupidity. When the kingdom of Jounpore was established in the fourteenth century, all this part of the country formed a portion of the King of Jounpore's dominions, and remained so until the downfall of the last king, Husain Khan, towards the end of the fifteenth century.

Yet what has become of the old Bhar race? Their fate has been most disastrous; and their present condition only proves too conclusively that they were ever regarded by their oppressors as fair game, to be hunted down and de-

stroyed. Not content with doing their utmost to exterminate them during long centuries of grinding tyranny, they have degraded the survivors to the lowest position in the social scale. Here and there, in many places, Bhars are still found, but with few exceptions, which will presently be referred to, their condition is one of great social ignominy. They are largely employed to tend swine, an office which in India only the most despised and disreputable classes will undertake. By some, they are included in the caste of Pásis, one of the lowest of the non-Hindu castes. It would be interesting to learn the history of the degradation of a race of people, of enterprise and skill, of originality and singular practical ability, which it is evident they once possessed in no ordinary degree. Their supplanters, whether Rajpoots, Brahmans, or Mahommedans, though more civilized and refined, are not to be compared with the humbler aborigines, whom they have ruined, for the great works of public utility which they have executed in the land. In default of such historical information, which indeed there is no probability of our ever acquiring, the only explanation of the circumstance that I can give is, that their abject degradation is the result of the pride and intolerance of their conquerors. As a non-Hindu tribe they were impure, and were altogether unfit to be the companions of the twice-born and their associates. Their industry, their natural gifts, their energy and perseverance, in the opinion of these high-caste intolerants, constituted no claim to their consideration; but, on the contrary, may have provided a reason, in addition to their religious uncleanness, for depressing them as low as possible.

Yet a few are still in possession of property and independence, although they may not have saved themselves from social contempt. While not a single Bhar landed proprietor exists in the Bhadohee pergunnah, there are two Bhar landlords, or were, not long since, in the Kuntit pergunnah of the Mirzapore district. But these, disloyal to their tribe, though wise in their generation, feeling the grievous burden of their social position, affect a Rajpoot title, notwithstanding that it is well known that they are descended directly from the Bhars. In the Allahabad district this unfortunate race seems to have been well nigh extinguished. There are, however, three Bhar villages in the Khyragurh pergunnah, namely Majera, Kaliyánpúr, and Omraicha, the families in which are said to have the right to six others, while in reality only occupying these three. It is probable that the Bhars, driven away from more civilized regions, retreated into the wild jungle of Khyragurh, and remained there long after multitudes of their race, in other places, had been destroyed. But they were finally expelled from these haunts by the ancestors of the present Raja of Mánda, to whom reference has already been made. The Arail and Barrah pergunnahs also have Bhars residing in them.

In spite of the pertinacity with which, if tradition is correct, the higher castes kept aloof from Bhar alliances, they were not always successful in doing so. In the Allahabad district, for instance, three examples are found of unions with Bhar families. Mr. G. Ricketts, in his Memorandum in the General Report of the census of 1865, states, that "three influential castes or clans claim an admixture of Bhar blood. These are the Bhurors, Gurhors, and Tikaits. The two former are not numerous. They are landed proprietors in the southern portions of this district; and appear to be a connecting link between the higher castes, who are generally landed proprietors, and those inferior castes whose lot is servitude. The Tikaits are numerous, and possess much influence. A Chowhan leader carried off his Bhur chief's daughter. The descendants are still proprietors of a portion of that Bhur chief's possessions."

It is a question of considerable ethnological interest, whether the Bhars are connected with the Cheroos, Seorees, and other ancient races, inhabiting the southern part of the Mirzapore district. The Cheroos are sometimes spoken of as a branch of the Bhars; and as to the Seorees, it was the opinion of Sir H. Elliot, that there was great reason to suppose that Cheroos and Seorees were originally one and the same; yet he says it is very difficult to trace the connexion between these tribes. It is certainly remarkable that the pergunnah of Barhar in the Mirzapore district, which I have no doubt should be 'Bharhar,' the second syllable 'har' being a reduplication of the 'har' of the first syllable, is partly inhabited by a race of Seorees, and that the Raja of Barhar himself has Seoree blood in his veins. My own conviction is, that many of the aboriginal tribes of India were originally blended together. But this subject is one which, while to the settlement of it material is being gradually collected, is nevertheless so intricate and involved, that it will require long and patient research before satisfactory conclusions can be attained. The unravelling of the tangled skein of Indian history, although very far from being accomplished, has, however, by no means resulted in complete failure. Difficult and exceedingly harassing as the task undoubtedly is, yet knot after knot of the disordered thread is being gradually unloosed. The labour is one demanding perseverance and industry, which will achieve in this, as in most pursuits, far greater and more brilliant results than the sudden efforts of an intense yet fitful enthusiasm.

It now only remains for me to add, that I am indebted to the following works for information on the subject of this paper:—Sir H. Elliot's Supplemental Glossary; Memoirs of the Emperor Baber; Mr. Plowden's General Report of the Census of the North West Provinces for 1865; Mr. G. Ricketts' Memorandum on Allahabad in the General Report; Report on the Bhadohee Pergunnah of the Family Domains of the Maharaja of Benares, by Mr. W. Duthoit, Deputy Superintendent; Settlement Records of the Kuntit Pergunnah, Mirzapore, by Mr. C. Raikes; Revenue Settlement Reports of Gorruckpore, Allahabad, and Azimgurh; and the Benares Magazine, Vol. II.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO. AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 44. Benares, January 1st, 1870. Vol. IV.

॥ उपदेशसहस्त्र्याः पद्यप्रबन्धः ॥

पूर्वस्मिन् प्रकरणे एकदेशिमतप्रतिक्षेपमुखेन ब्रह्मैकत्वज्ञानमेव स्वरूपावस्थानलक्षणमोक्षसाधनं, न भेदाभेदज्ञानमिति प्रतिपादित,मधुना सर्वतार्किकमतप्रतिषेधेन मुमुक्षुं स्वाराज्येऽभिषेक्तुं प्रकरणान्तरमारभमाणः प्रथमं स्थूलशरीरात्मवादिमतं निराकरोति ।

(१) पार्थिवः कठिनो धातुर्द्रवो देहे स्मृतोऽम्मयः ।
पक्तिश्चेष्टावकाशाः स्युर्वह्निवाय्वम्बरोद्भवाः ॥ २५३ ॥

पार्थिव इति । यः स्थूलदेहे कठिनो धातुर्मांसादिरूपः स पार्थिवः पृथिव्यंशः पृथिवीपरिणामात्मकः स्मृतो ज्ञातो विद्वद्भिरित्यर्थः । एवं द्रवोम्मयो ऽपां परिणामः पक्तिः पाकश्चेष्टा स्पन्दनमवकाशोन्नपानमनसां संचारमार्गो देहगतसुषयो ये स्युः एते क्रमेण वह्निवाय्वम्बरोद्भवा देहानुगतवह्न्याद्यंशकार्यभूताः स्मृता इत्यक्षरार्थः । देहो नात्मा, भूतपरिणामत्वा,द्वल्मीकादिवदिति भावः ॥ १ ॥

इन्द्रियात्मवादिनं प्रत्याह ।

(२) घ्राणादीनि तदर्थाश्च पृथिव्यादिगुणाः क्रमात् ।
रूपालोकवदिष्टं हि सजातीयार्थमिन्द्रियम् ॥ २५४ ॥

घ्राणादीनीति । घ्राणादीनीन्द्रियाणि तदर्थास्तेषां विषया गन्धादयश्च क्रमात् पृथिव्यादीनां गुणाः कार्याणीत्यर्थः । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दास्तावत्पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां क्रमेण धर्माः प्रसिद्धास्तेषां घ्राणाद्येकैकेन्द्रियग्राह्यतान्वयव्यतिरेकसिद्धा, तथा च यदिन्द्रियं यस्य धर्मं ग्राहयति तदिन्द्रियं तस्य सजातीयं भवितुमर्हति, यथा तैजसस्य रूपस्य प्रकाशको दीपादिस्तैजसो दृष्टस्तथेन्द्रियाण्यपि भौतिकानां प्रकाशकत्वाद्भौतिकान्येवेत्यनुमानमाह । रूपालोकवदिति । एवमिन्द्रियाणां भौतिकत्वे सिद्धे देहवदेषामप्यनात्मत्वं सिद्धमिति भावः ॥ २ ॥

किं चेन्द्रियाणि नात्मानः, करणत्वा,त्कुठारवदित्यनुमानान्तरं सूचयन् कार्यवशादिन्द्रियाणामेकादशत्वनियममाह ।

(३) बुद्ध्यर्थान्याहुरेतानि वाक्पाण्यादीनि कर्मणे ।
तद्विकल्पार्थमन्तःस्थं मन एकादशं भवेत् ॥ २५५ ॥

बुद्ध्यर्थानीति । एतानि घ्राणादीनि बुद्ध्यर्थानि ज्ञानकरणान्याहुः । वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानीन्द्रियाणि कर्मणे कर्मार्थं वचनादानगमनविसर्गानन्दार्थं तत्करणान्याहुरित्यर्थः । तेषां दशानामिन्द्रियाणां विकल्पार्थं युगपद्विषयसन्निधाने क्रमेण तत्तद्विषयज्ञानादिनियमार्थं यदिन्द्रियं तन्मनः, उक्तदशापेक्षया एकादशं भवेत् । मनश्चैकं साधारणकरणमवश्यमङ्गीकार्यमन्यथात्मनो युगपदनेकेन्द्रियविषयसंप्रयोगे सति युगपदेवानेकज्ञानानि जायेरन्न चैवमस्ति । तथा च तस्यापि मनसः करणत्वादनात्मत्वमिन्द्रियवदिति सिद्धम् ॥ ३ ॥

बुद्धिरपि नात्मा,करणविशेषत्वा,न्मनोवदिति बौद्धमतं निराकुर्वंस्तस्याः स्वभावं दर्शयति ।

(४) निश्चयार्था भवेद्बुद्धिस्तां सर्वार्थानुभाविनीम् ।
ज्ञातात्मोक्तः स्वरूपेण ज्योतिषा व्यञ्जयन् सदा ॥२५६॥

निश्चयार्थेति । निश्चयोर्थपरिच्छेदः सोर्थः प्रयोजनं यस्या अन्तःकरणवृत्तेः सा निश्चयार्था बुद्धिर्भवेत् निश्चयकरणं बु-

द्धिरित्यर्थः । अन्यदृश्यत्वादपि तस्या अनात्मत्वमित्याह, तामिति । बुद्धिज्ञातुरपि बुद्धिवदन्यज्ञेयत्वशङ्कां वारयति, स्वरूपेण ज्योतिषेति । तथा च भास्यभासकयो रूपालोकयोरिव भेदाद्भास्याया बुद्धेरन्यो भासक आत्मेत्यर्थः ॥ ४ ॥

यदि बुद्धेरात्मा भासकस्तर्हि तया संसर्गादशुद्धिरापद्येतेत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन प्रत्याह ।

(५) व्यञ्जकस्तु यथाऽऽलोको व्यङ्ग्यस्याकारतां गतः ।
व्यतिकीर्णोऽप्यसंकीर्णस्तद्वज्ज्ञः प्रत्ययैः सदा ॥ २५७ ॥

व्यञ्जकस्त्विति । यथाऽऽलोको व्यञ्जको दीपालोकादिर्व्यङ्ग्यस्य घटादेराकारतां गतः सन् व्यतिकीर्णोऽपि व्यामिश्रतया भासमानोऽपि वस्तुतोऽसंकीर्णो विविक्तस्वभाव एव भवति तद्वदेव ज्ञ आत्मा सदा प्रत्ययैः बुद्धिवृत्तिभिरित्यर्थः । अतो नित्यशुद्ध एवात्मेति भावः ॥ ५ ॥

यदि बुद्ध्यादेरत्यन्तविलक्षणो निर्व्यापार आत्मा कथं तर्हि तस्य तदवभासकत्वमित्याशङ्क्य तदपि दृष्टान्तेनाह ।

(६) स्थितो दीपो यथाऽयत्नः प्राप्तं सर्वं प्रकाशयेत् ।
शब्दाद्याकारबुद्धीर्ज्ञः प्राप्तास्तद्वत्प्रपश्यति ॥ २५८ ॥

स्थित इति । स्पष्टार्थः ॥ ६ ॥

तथापि कथं शुद्धिः सुखित्वादिस्फुरणादित्याशङ्क्याह ।

(७) शरीरेन्द्रियसंघात आत्मत्वेन गतां धियम् ।
नित्यात्मज्योतिषा दीप्तां विशिंषन्ति सुखादयः ॥ २५९ ॥

शरीरेति । सुखादयः शरीरादिसंघाते आत्मत्वेन प्रवृत्तां धियं बुद्धिं विशिंषन्ति, न त्वात्मानं, किं लक्षणां, नित्यात्मज्योतिषा दीप्तां प्रकाशितां, तथा च भास्यभासकबुद्ध्यात्मनोरविवेकादात्मा सुखादिमानिति भ्रान्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

कुत एवं निश्चय इत्यत आह ।

(८) शिरोदुःखादिनात्मानं दुःख्यस्मीति हि पश्यति ।
द्रष्टान्यो दुःखिनो दृश्याद् द्रष्टृत्वाच्च न दुःख्यसौ ॥ २६० ॥

शिरइति । शिरआदिदेहावयवगतेन दुःखेन हि यस्माद्दुःख्यहमस्मीत्यात्मानं पश्यति, तस्माद् देहमात्मत्वेन गता बुद्धिरिति योजना । अयमाशयः । आत्मनो विशेषविज्ञानं बुद्ध्यध्यासनिबन्धनमिति हि स्थितिस्तथा च शिरोदुःखेनोदरदुःखेन वा दुःख्यस्मीत्यभिमानात्मकबुद्ध्यवस्थापन्नविशेषस्यैव दुःखित्वात्सुखदुःखादयो बुद्धिं विशिंषन्तीति युक्तं वक्तुमिति । द्रष्टा तु दुःखिनो दृश्यादन्यः, आत्मत्वेनाभिमन्यमानदेहावयवोपघातादिजनितदुःख्याकारसाभासबुद्धेर्दृश्यायाः साक्षी तदन्य एवासौ द्रष्टृत्वादेव न दुःखीत्यर्थः ॥ ८ ॥

द्रष्टृत्वादसौ न दुःखीत्युक्तमेव स्पष्टयति ।

(९) दुःखी स्याद् दुःख्यहंमानाद् दुःखिनो दर्शनान्न च ।
संहतेङ्गादिभिर्द्रष्टा दुःखी दुःखस्य नैव सः ॥ २६१ ॥

दुःखी स्यादिति । अयमात्मा दुःख्यहंमानात् दुःखाकारपरिणामवत्यन्तःकरणेऽहमित्यभिमानाद् दुःखिनो दुःखाकारपरिणामवतो दर्शनात्तथा सत्युदासीनानामपि दुःखिनं पश्यतां दुःखित्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रकृते किमायातं तदाह । संहत इति । अङ्गादिभिर्हस्ताद्यङ्गैश्चक्षुरादीन्द्रियैश्च संहते देहे यद् दुःखं तस्य द्रष्टा य आत्मा साक्षी स नैव दुःखी इति सिद्धमिति शेषः ॥ ९ ॥

दुःखिनो द्रष्टृत्वेपि दुःखित्वमात्मनो युज्यतइति दृष्टान्तेन शङ्कते ।

(१०) चक्षुर्वत्कर्मकर्तृत्वं स्याच्चेन्नानेकमेव तत् ।
संहतं च ततो नात्मा द्रष्टृत्वात्कर्मतां व्रजेत् ॥ २६२ ॥

चक्षुर्वदिति । यथा चक्षुषो दर्पणादिनिष्ठतया दृश्यत्वं तस्यैव मुखदेशस्थतया द्रष्टृत्वं च तथात्मनो दुःखसंभिन्नतया दृश्यत्वं स्वरूपचैतन्यावस्थतया द्रष्टृत्वं चेति कर्मकर्तृत्वं घटतइत्यर्थः । सिद्धान्ती परिहरति, नेति । कुत इत्यत आह । अनेकमेव तदिति । तच्चक्षुरनेकमनेकाकारमेव संहतं च भवतीत्यतो घटते तस्य कर्मत्वं कर्तृत्वं चांशभेदोपपत्तेरित्यक्षरार्थः । गोलकांशस्य दर्पणस्थस्य दृश्यत्वं तस्यैव शक्तिमत्त्वांशस्य मुखनिविष्टस्य द्रष्टृत्वमिति युक्तमुभयरूपत्वमिति विवक्षितार्थः । आत्मनस्तु नैवमंशभेदोस्ति एकरूपत्वादसंहतत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह । तत इति । चित्प्रकाशैकस्वभावो ह्यात्मा द्रष्टैव, न दृश्यांशसंभिन्नो, दृश्यांशस्यानात्मत्वा,दतो द्रष्टृत्वात्कर्म्मतां न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

नन्वात्मनोपि ज्ञानादिभिरनेकात्मत्वसंभवाच्चक्षुर्वद्भास्यभासकता स्यादित्याशङ्क्य प्रत्याह ।

(११) ज्ञानयत्नाद्यनेकत्वमात्मनोपि मतं यदि ।
नैकज्ञानगुणत्वात्तु ज्योतिर्वत्तस्य कर्मता ॥ २६३ ॥

ज्ञानयत्नादीति । ज्ञानप्रयत्नेच्छाद्वेषादिगुणभेदैरनेकात्मकत्वादात्मनोपि केन चिदंशेन विशिष्टस्य ग्राह्यत्वमंशान्तरेण ग्राहकत्वं च यदि तव मतमिति शङ्काग्रन्थार्थः । तुशब्दः शङ्कानिषेधार्थः । नैवमेकज्ञानगुणत्वात्, कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवेति श्रुत्या ज्ञानैकस्वभावत्वावधारणादनेकात्मत्वायोगाज्ज्योतिर्वत्तस्य न कर्मता, ग्राह्यता तस्य न संभवतीति परिहारग्रन्यार्थः ॥ ११ ॥

दृष्टान्तं व्याचष्टे ।

(१२) ज्योतिषो द्योतकत्वेपि यद्वन्नात्मप्रकाशनम् ।
भेदेप्येवं समत्वाज्ज्ञ आत्मानं नैव पश्यति ॥ २६४ ॥

ज्योतिष इति। अयमर्थः। यद्यात्मनो ग्राहकांशभेदोऽभ्युपगम्यते, तदेदं वक्तव्यं, ग्राह्यांशोपि चेतनः किं वा जड इति, तत्राद्यं निराकरोति। दृष्टान्तेन, ज्योतिष इति। आदित्यादिज्योतिषो द्योतकत्वेपि प्रकाशनस्वभावत्वेपि नात्मप्रकाशनं न ज्योतिःस्वरूपप्रकाशनं तद्वदेवं यथा दृष्टान्तस्तथा भेदेप्यंशभेदकल्पनेपि ज्ञ आत्मा समत्वाच्चैतन्यस्वभावाविशेषादात्मानं नैव पश्यति न स्वांशं विषयीकरोतीत्यर्थः। न द्वितीयो, जडाजडयोरंशांशित्वेनाभेदानुपपत्तेर्न ग्राह्यांशस्यात्मत्वमिति नात्मनः स्वग्राह्यत्वसिद्धिरिति दूषणं स्पष्टमेवेत्युपेक्षितमिति द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

स्वरूपेणांशद्वारेण वा यद्यप्यात्मात्मानं नैव पश्यति तथापि स्वगुणज्ञानस्य कर्मत्वं गमिष्यतीत्याशङ्क्याह।

(१३) यद्धर्मा यः पदार्थो, न तस्यैवेयात्सकर्मताम् ।
न स्वात्मानं दहत्यग्निस्तथा नैव प्रकाशयेत् ॥ २६५ ॥

यद्धर्मेति। यः पदार्थो यद्धर्मा येनासाधारणधर्मेण धर्मवान् स तस्यैव धर्मस्य कर्मतां नेयात्, तथा च ज्ञानस्वभाव आत्मा न ज्ञानकर्मतां गन्तुमर्हतीत्यर्थः। दृष्टान्तभागः स्पष्टार्थः। आत्मा, न स्वीयधर्मव्याप्यः, पदार्थत्वा,दग्निवदित्यर्थः ॥ १३ ॥

उक्तन्यायेन विज्ञानवादी बौद्धोपि निराकृत इत्याह।

(१४) एतेनैवात्मनात्मानो ग्रहो बुद्धेर्निराकृतः ।
अंशोप्येवं समत्वाद्धि निर्भेदत्वान्न युज्यते ॥ २६६ ॥

एतेनैवेति। आत्मन इत्यस्मिन्नात्मान इति छान्दसः प्रयोगः, बुद्धेरात्मानः स्वरूपस्यात्मना स्वेनैव ग्रह इति बौद्धपक्षोप्येतेनोक्तदृष्टान्तप्रबन्धेन निराकृत इत्यर्थः। स्वरूपस्य स्वरूपेणैव ग्राह्यत्वाभावेपि एकेनांशेन ग्राह्यत्वमंशान्तरेण ग्राहकत्वमिति कल्पनाप्यत्र न घटते इत्याहांशोप्येवमिति। एवं, प्रागुक्तवर्त्मना, तदेवाह। समत्वान्निर्भेदत्वादिति ॥ १४ ॥

एवं बुद्धेः स्वग्राह्यत्वनिराकरणेनार्थादन्यग्राह्यत्वमुपक्षिप्त,-मन्यथा तस्याः क्षणिकत्वाद्यसिद्धेः, तत्र माभूत्तर्हि बुद्धिस्तद्ग्राहकश्चापरः, शून्यमेवात्मतत्त्वमस्त्विति वादिनं निराकरोति।

(१५) शून्यतापि न युक्तैवं बुद्धेरन्येन दृश्यता ।
युक्तातो घटवत्तस्याः प्राक् सिद्धेश्च विकल्पतः ॥ २६७ ॥

शून्यतापीति। एवं सति शून्यतापि न युक्ता, यद्वा यथा बुद्धेः स्वग्राह्यता न युक्ता युक्तिविरोधादेवं शून्यतापि बुद्धेस्तदवभासस्य च न युक्ता, अपरोक्षतया तस्याः प्रतीयमानत्वादित्यर्थः। अतो हेतोर्घटवदन्येन साक्षिणा बुद्धेर्ग्राह्यता युक्ता साक्षिणि पर्यवसानात्तस्या अपि न शून्यताशङ्केत्यर्थः। किं च तस्या बुद्धेर्विकल्पतो विकल्पनात्प्रागेव तत्साक्षिणः सिद्धेर्न शून्यता कदापीत्यर्थः। बुद्धेर्विकल्पनात्पूर्वमेव सुषुप्तावप्यात्मप्रकाशसद्भावोऽङ्गीकर्त्तव्योऽन्यथा सुषुप्तेरसाक्षिकत्वादवस्थान्तरे परामर्शानुदयप्रसङ्गादिति भावः ॥ १५ ॥

किं च यत्कार्यं यदन्वितं दृश्यते तत् तस्य कारणं कार्यविकल्पात्प्राक् सिद्धं च, यथा घटान्विता मृत्तया बुद्ध्यादेर्विकल्पस्य सदर्थान्विततयोपलभ्यमानत्वात्प्राक् सिद्धत्वात्कारणत्वमेव युक्तमित्याह।

(१६) अविकल्पं तदस्त्येव यत्पूर्वं स्याद्विकल्पतः ।
विकल्पोत्पत्तिहेतुत्वाद्यदस्यैव तु कारणम् ॥ २६८ ॥

अविकल्पमिति। सर्वविकल्परहितं कूटस्थमित्यर्थः। अकारणकार्योत्पत्तेरनुपपत्तेः कारणसत्त्वमेष्टव्यमन्यथा कार्यविशेषार्थिनां कारणविशेषोपादानप्रवृत्तिनियमानुपपत्तिः, शून्यस्य सर्वत्र सुलभत्वादिति भावः ॥ १६ ॥

कूटस्थस्य ब्रह्मात्मनः कथं कारणत्वं व्यापारवद्धि कारणं नामेत्याशङ्क्य रज्जुवत्सर्पस्य विवर्त्ताधिष्ठानतया तस्य कारणत्वं घटत इत्यभिप्रेत्याह।

(१७) अज्ञानं कल्पनामूलं संसारस्य नियामकम् ।
हित्वात्मानं परं ब्रह्म विद्यान्मुक्तं सदाऽभयम् ॥ २६९ ॥

अज्ञानमिति। अज्ञानमनाद्यविद्या कूटस्थे प्रत्यगात्मनि ब्रह्मणि सर्वकल्पनाया मूलमतद्रूपप्रतिभासहेतुरित्यर्थः। यथा च चिदविद्याविवर्त्तेषु कार्येषु सत्तात्मना भासमानतया कारणत्वं कूटस्थस्यापि घटतइति भावः। संसारस्य नियामकमिति विशेषणेन सर्वविकल्पनाया अज्ञानमूलत्वे ऽन्वयव्यतिरेकाख्यं प्रमाणमनुमानं सूचयति। तर्ह्यज्ञानविशिष्टमेव किं ब्रह्म प्रत्यक्त्वेनानुसंधेयं, नेत्याह। हित्वेति। सकार्यमज्ञानं हित्वा साक्ष्यत्वेन तस्य साक्षिधर्मतां बाधित्वात्मानं प्रत्यञ्चं साक्षित्वेनोर्वरितं साक्ष्यबाधया परं ब्रह्म परिपूर्णमुक्तं कार्यकारणप्रपञ्चसंसर्गरहितमभयमद्वयमहं ब्रह्मास्मीति महावाक्यार्थभूतं सदा विद्यादनुसंदध्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

संसारनियामकमज्ञानं हित्वात्मानं ब्रह्म विद्यादित्युक्तं, तत्र कः संसारः, कथं वा तस्याज्ञानं कारणं, ततो वा कथमात्मनो विवेकः स्यादित्यपेक्षायामाह।

(१८) जाग्रत्स्वप्नौ तयोर्बीजं सुषुप्ताख्यं तमोमयम् ।
अन्योन्यस्मिन्नसत्वाच्च नास्तीत्येतत्त्रयं त्यजेत् ॥ २७० ॥

जाग्रदिति । जाग्रत्स्वप्नौ स्थूलसूक्ष्मविषयभोगलक्षणौ, संसार इति शेषः, तयोर्बीजं कारणं, तमोमयमज्ञानप्रायं सुषुप्ताख्यं सुषुप्तिसंज्ञितं तमोबीजमिति वक्तव्ये मयट्प्रयोगादज्ञानस्य स्वातन्त्र्यं वार्यते, साभासं तमोबीजमित्यर्थः । एवं कार्यकारणस्वरूपमुक्त्वा तत्त्यागप्रकारमाह । अन्योन्यस्मिन्निति । स्थूलसूक्ष्मकारणावस्थानामन्योन्यस्मिन्नसत्त्वात्सत्त्वव्यभिचाराच्चक्राद्दृश्यत्वाच्चैतत् त्रयं रज्ज्वां दृष्टसर्पधारादिवदात्मनि ततोऽन्यत्र च नास्तीति ज्ञात्वा त्यजेद्विलापयेदात्मानं शोधयेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

त्यजेदित्युक्ते कर्तृत्वप्रतीतेः कथमस्यात्मनो ब्रह्मत्वमित्यत आह ।

(१६) आत्मबुद्धिमनश्चक्षुरालोकार्थादिसंकरात् ।
भ्रान्तिः स्यादात्मकर्मेति क्रियाणां सन्निपाततः ॥ २०१ ॥

आत्मबुद्धीति । आत्मा देहः, अर्थादीत्यादिपदाद्देशकालादिग्रहः, आत्मादीनां संकरान्मिथो गुणप्रधानभावेनाध्यासाद्धेतोः क्रियाणां सन्निपाततः समुद्भवादात्मकर्म आत्मनः कर्म क्रियेत्यात्मा तदधिष्ठानभूतः कूटस्थोऽपि करोतीति भ्रान्तिः स्यात्, तस्मादात्मनः स्वतो निष्क्रियत्वान्निष्क्रियब्रह्मत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥ १९ ॥

अन्यधर्मस्याप्यन्यत्रारोपे दृष्टान्तमाह ।

(२०) निमीलोन्मीलने स्थाने वायव्ये ते न चक्षुषः ।
प्रकाशत्वान्मनस्येवं बुद्धौ न स्तः प्रकाशतः ॥ २०२ ॥

निमीलेति । ये नेत्रगोलकस्थाने निमीलोन्मीलने दृष्टे ते वायव्ये वायुकार्ये क्रियात्मकस्य वायोस्तदाश्रयत्वाच्च चक्षुरिन्द्रियस्य, तस्य प्रकाशरूपत्वात्क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेः, तथापि चक्षुष्येव ते व्यपदिश्येते ऽध्यासादन्यथा, एवं मनसि बुद्धौ च चलनाचलने न स्तः, प्रकाशत्वादेव स्वतो न विद्येते, तथापि प्राणव्यापाररूपे ते तयोरारोप्येते, चञ्चलं मनः स्थिरा बुद्धिरिति व्यपदेशदर्शनादित्यर्थः ॥ २० ॥

मनोबुद्ध्योरसाधारणधर्मकथनपूर्वकं प्रासङ्गिकमुपपादितमुपसंहरति ।

(२१) संकल्पाध्यवसायौ तु मनोबुद्ध्योर्यथाक्रमात् ।
नेतरेतरधर्मत्वं सर्वं चात्मनि कल्पितम् ॥ २०३ ॥

संकल्पेति । संकल्पधर्मकं मनो ऽध्यवसायधर्मिका बुद्धिरिति व्यवस्थैव न सांकर्यमित्यर्थः । तस्मात्कूटस्थस्यात्मनः स्वतः कर्तृत्वासंभवादविद्यादेश्च जडस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्त्यसंभवाज्जडाजडयोश्च परमार्थतः संबन्धानिरूपणात्सर्वं सहेतुकसंसारबन्धनमात्मनि कल्पितमध्यस्तं न परमार्थत इति सदेवात्माद्वयं ब्रह्मेति सिद्धमित्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं देहेन्द्रियमनोबुद्धिशून्यात्मवादनिराकरणेन तद्विलक्षण आत्मा विवेचितः, इदानीं देहादिविलक्षणोऽप्यात्मा देहसमपरिमाण इति जैनमतेनात्मनः परिच्छिन्नत्वशङ्कायां न तस्य ब्रह्मत्वमुपपद्यते, न च तत्र सर्वं कल्पितमिति युज्यते, कल्पकाभावादित्याशङ्क्याह ।

(२२)स्थानावच्छेददृष्टिः स्यादिन्द्रियाणां तदात्मताम् ।
गता धीस्तां हि पश्यन् ज्ञो देहमात्रइवेक्ष्यते ॥ २०४ ॥

स्थानेति । इन्द्रियाणां देहाद्बहिर्वृत्त्यभावाद्देहावयवगोलकस्थानावच्छेदेन दृष्टिरुपलम्भः स्यात्, भवतीत्यर्थे स्याच्छब्दः, तथा च त्वगादीनामिन्द्रियाणां यथायोगं देहपरिमाणत्वात्तदात्मतां गता धीः सेन्द्रियदेहतादात्म्यं प्राप्ता बुद्धिः स्यादिति योजना, तां बुद्धिं पश्यन्नवभासयन् ज्ञ आत्मा स्वतो ऽपरिच्छिन्नोऽपि देहमात्रइव देहपरिमाणावच्छिन्नइवेक्ष्यते ज्ञायते भ्रान्त्या प्रतिभासते, ऽन्यथा मध्यमपरिमाणस्य घटादिवत्सावयवत्वेनानित्यत्वापत्तेः पारलौकिकसाधनप्रवृत्त्यसंभवप्रसङ्ग इति दिक् । उक्तोपाधिमन्तरेणात्मनः स्वतः परिच्छेदानुपलम्भाद्युक्तं तस्य ब्रह्मत्वं, निरवयवस्य च परमार्थत उपाधिसंसर्गायोगाद्युक्तं तस्मिन् सर्वस्य कल्पितत्वं चेति भावः॥२२॥

दिगम्बरमतनिराकरणेन यदनन्तत्वमात्मन उक्तं तदमृष्यमाणाः शाक्याः प्रत्यवतिष्ठन्ते ।

(२३) क्षणिकं हि तदत्यर्थं धर्ममात्रं निरन्तरम् ।
सादृश्याद्दीपवत् तद्धीस्तच्छान्तिः पुरुषार्थता ॥ २०५ ॥

क्षणिकं हीति । तत् ज्ञानं ज्ञेयं चेत्युभयं क्षणिकं हि निश्चितं, कतिपयानेकक्षणवर्त्तित्वशङ्कां वारयत्यत्यर्थमिति । स्वरसभङ्गुरमित्यर्थः । धर्ममात्रं वस्तुमात्रं न स्थायि किं चित्तस्याधिष्ठानमस्तीति मात्रस्यार्थः । तर्हि कथं विच्छेदो नोपलभ्यते, तत्राह । निरन्तरमिति । नैरन्तर्येणोत्पद्यमानमित्यर्थः । यदि सर्वं क्षणिकमेव, कथं तर्हि तदेवेदमिति सोहमिति च दृश्यद्रष्टृविषयं प्रत्यभिज्ञानं घटते इत्याशङ्क्यातिसादृश्यादित्याह । सादृश्यादिति । तद्धीस्तदेवेदमिति मतिः तच्छान्तिस्तस्य स्थायित्वप्रतिभासस्य ज्ञानज्ञेयगतस्य तन्मूलस्याविवेकस्य च शान्तिरस्तमयः प्रतिभासनिवृत्तिरेव पुरुषार्थता मोक्ष इत्यर्थः ॥ २३ ॥

सिद्धान्ती दूषणविभागज्ञानाय बौद्धमतभेदं विविच्य दर्शयति ।

(२४) स्वाकारान्यावभासं च येषां रूपादि विद्यते ।
येषां नास्ति ततश्चान्यत्पूर्वासंगतिरुच्यते ॥ २०६ ॥

स्वाकारेति । स्वाकारस्यान्येन ज्ञानेनावभासोऽस्यास्तीति स्वाकारान्यावभासं रूपादि बाह्यं वस्तु येषां बौद्धानां मते विद्यते येषां च ज्ञानमात्रास्तित्ववादिनां मते ततोऽवभासाज्ज्ञानादन्यद् बाह्यरूपादि नास्ति, पूर्वार्द्धगतचकाराद्येषां मते विज्ञानमपि नास्ति शून्यमेव सर्वमिति, तत्र पूर्वासंगतिर्बाह्यार्थसत्त्ववादस्यासंगतिरघटमानता तावदुच्यतइति प्रतिज्ञानीतइति योजना ॥ २४ ॥

तन्मतस्यासंगतिं प्रतिपादयति ।

(२५) बाह्याकारत्वतो ज्ञप्तेः स्मृत्यभावः सदा क्षणात् ।
क्षणिकत्वाच्च संस्कारं नैवाधत्ते क्व चित्तु धीः ॥ २७७ ॥

बाह्येति । ज्ञप्तेर्ज्ञानस्यैव बाह्याकारत्वतो बाह्यवस्त्वाकारत्वप्रसङ्गादित्यक्षरार्थः । ज्ञेयस्योत्पत्तेः प्राक्तावद् ज्ञानसंबन्धो नास्ति, उत्पन्नस्य च स्वरसभङ्गुरत्वात्कर्मकारकतया ज्ञानात्मागवस्थानाभावाज्ज्ञानेन संबन्धानिरूपणाच्च प्रत्यक्षानुभवविरोधान्नित्यानुमेयत्वकल्पनानुपपत्तेश्च परिशेषाज्ज्ञानस्यैवाकारो विषय इति विज्ञानमात्रास्तित्ववादिमतप्रवेश इति भावः । किं चानुभवितुरपि ते मते क्षणिकत्वादन्यानुभूतेन्यस्य स्मृत्यदर्शनादनुभूतविषयस्मृत्यभावश्च प्रसज्येतेत्याह । स्मृत्यभाव इति । क्षणात् क्षणिकत्वात्सदा स्मृत्यभावः प्रसज्येतेत्यर्थः । स्मृतिहेतुसंस्कारोऽपि ते दुर्लभ इत्याह । क्षणिकत्वादिति । धीः क्व चिदपि संस्कारं नैवाधत्ते न निक्षिपति सर्वस्य क्षणिकत्वादित्यर्थः । चशब्दाच्च स्वात्मन्यपि स्वस्या अपि क्षणिकत्वादित्यर्थः ॥ २५ ॥

क्व चिदित्युक्तं स्फुटयति ।

(२६) आधारस्याप्यसत्त्वाच्च तुल्यतानिर्निमित्ततः ।
स्थाने वा क्षणिकत्वस्य हानं स्यान्न तदिष्यते ॥ २७८ ॥

आधारस्येति । यत्र संस्कार आधातव्य आत्मन्यन्तःकरणे वा तस्याप्याधारस्य संस्काराधानकालेऽसत्त्वाच्च स्मृत्यभाव इत्यन्वयः । यदुक्तं सादृश्यनिबन्धनो भ्रम एव प्रत्यभिज्ञानमिति, तद्दूषयति । तुल्यतेति । इत आरभ्य क्रियमाणं दूषणं क्षणिकविज्ञानमात्रवादेऽपि समानं ज्ञेयम् । तुल्यतानिर्निमित्तत इत्येकं पदं, तुल्यतायाः पूर्वापरक्षणयोः सदृशत्वस्य निमित्ताभावादित्यर्थः । गुणैरवयवैर्वा सामान्यं सादृश्यव्यवहारनिमित्तं तद्विज्ञानानां नास्ति, निर्गुणत्वान्निरवयवत्वाच्च, तथा पूर्वोत्तरक्षणयोर्द्रष्टुरेकस्यासत्त्वाच्च न सादृश्यसिद्धिरतस्तुल्यताया असिद्धेर्न तन्निबन्धनं प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः । अथ पूर्वापरक्षणसादृश्यद्रष्टा स्थायी कश्चिदास्थीयते तत्राह । स्थाने वेति । तत् क्षणिकत्वहानं नेष्यते त्वयेति शेषः ॥ २६ ॥

यत्तु क्षणिकत्वादिभावनया स्थायित्वादिभ्रान्तिशान्तिर्मुक्तिरित्युच्यते बौद्धैस्तदपि नोपपद्यते इत्याह ।

(२७) शान्तेश्चाप्यसिद्धत्वात्साधनोक्तिरनर्थिका ।
एकैकस्मिन् समाप्तत्वाच्छान्तेरन्यानपेक्षता ॥ २७९ ॥

शान्तेश्चेति । शान्तेरप्यसिद्धत्वमेव साधय,त्येकैकस्मिन्निति । भावनानामेकैकस्मिन् क्षणे समाप्तत्वात्तत्सन्तानस्य चावस्तुत्वादेकैकस्मिंश्च भ्रान्त्यभावाच्छान्तेरन्यनिरपेक्षता सिद्धा, ऽतस्तत्साधनविधानोक्तिर्निरवकाशेत्यर्थः ॥ २७ ॥

किं चास्मिन् मते लोकेऽपि साध्यसाधनभावो न घटतइत्याह ।

(२८) अपेक्षा यदि भिन्नेऽपि परसन्तानइष्यताम् ।
सर्वार्थं क्षणिके कस्मिंस्तथाप्यन्यानपेक्षता ॥ २८० ॥

अपेक्षा यदीति । कार्यकारणलक्षणानामत्यन्तविलक्षणत्वाद् भिन्नेऽप्यत्यन्तव्यावृत्तेऽपि क्षीरे यदि दध्नोऽपेक्षा तदा परसन्ताने सिकतादावपि दध्नोऽपेक्षेष्यतामत्यन्तभेदाविशेषात् कथं नेष्यतइत्यर्थः । तथा च सिकताभ्योऽपि दधि जायेतेत्यतिप्रसङ्ग इति भावः । प्रसिद्ध्यवष्टम्भेनातिप्रसङ्गपरिहारशङ्कां तदीयामनूद्य निराकरोति । सर्वार्थइति । सर्वस्य जनस्यार्थ्यमाने कार्यकारणभावेन स्थिते दधिक्षीरादौ वस्तुनि क्षणिकेऽपि कस्मिंश्चित्क्षीरएव कस्य चिद्दध्नोऽपेक्षा न सर्वत्रेति लोकप्रसिद्धेर्नातिप्रसङ्ग इति चेदिति शङ्कानुवादार्थः । तथापि प्रसिद्ध्याश्रयणेऽपि क्षणिकपक्षे ऽन्यानपेक्षतैवेति परिहारभागार्थः ॥ २८ ॥

तत्र हेतुमाह ।

(२९) तुल्यकालसमुद्भूताविरेतरयोगिनौ ।
योगाच्च संस्कृतो यस्तु सोन्यं हीक्षितुमर्हति ॥ २८१ ॥

तुल्यकालेति । यौ भावौ तुल्यकालसमुद्भूतावेककालेन लब्धात्मकौ इतरेतरयोगिनौ परस्परं संबद्धौ च यथा पर्जन्याङ्कुरौ तयोर्मध्ये यस्तु भावोऽङ्कुरलक्षणः पर्ज्जन्ययोगात् संस्कृतश्च लब्धातिशयश्च भवेत्स हि खल्वन्यमुपकारिणमीक्षितुमर्हति न क्षणिकस्तथा प्रसिद्ध्यभावादतः क्षणिकानां भिन्नकालतया परस्परसंबन्धाभावेनोपकार्योपकारकत्वायोगान्नापेक्षा घटयितुं शक्यतइति भावः ॥ २९ ॥

तदेवं क्षणिकमतं निराकृत्य शून्यमतं निराकरिष्यन्नादौ स्वमतसामञ्जस्यमुपन्यस्य ति ।

(३०) मृषाध्यासस्तु यत्र स्यात्तन्नाशस्तत्र नो मतः ।
सर्वनाशो भवेद्यस्य मोक्षः कस्य फलं वद ॥ २८२ ॥

मृषेति । यद्वा वेदान्तिमतेपि ब्रह्मात्मनो ऽनाधेयातिशयत्वात् क्षणिकमतइव तुल्या मोक्षानुपपत्तिरित्याशङ्क्य परमार्थतोतिशयायोगेपि स्यायित्वात्फलित्वोपपत्तेर्मैवमित्याह । मृषेति । यत्राधिष्ठाने ब्रह्मात्मनि कर्तृत्वादिसंहाराध्यासो मृषा. मिथ्या, अथ वा मृषाध्यासो ऽविद्यानिबन्धनो भ्रमः कर्तृत्वादिसंसारप्रतिभासो यत्र स्यादिति योजना । तत्राहं ब्रह्मास्मीति विद्यया तत्रैव तन्नाशोध्यस्तनाश इति नो मतोस्माकं मतमित्यर्थः । तथा च यो ऽज्ञानाद्बन्धानुभववांस्तस्य ज्ञानाद्बन्धनिवृत्त्या शुद्धस्वरूपानुभवः पुरुषार्थ इति वेदान्तिमतं समञ्जसमिति भावः । इदानीं शून्यमते दोषमाह । सर्वनाश इति । अनुभवितुरभावात्कस्य पुरुषार्थः सर्वनाश इति वदेत्यर्थः । अधिष्ठानारोप्ययोरुभयोरपि नाशे फलाभावात्फलासिद्धेर्मोक्षासिद्धिरिति भावः ॥ ३० ॥

सर्वनाश एव मोक्षो बलादापतति, परमार्थभावस्यास्तित्वे प्रमाणाभावादित्याशङ्क्याह ।

(३१) अस्ति तावत्स्वयं नाम ज्ञानं वात्मा ऽन्यदेव वा ।
भावाभावज्ञतस्तस्य नाभावस्त्वधिगम्यते ॥ २८३ ॥

अस्तीति । स्वयं नामास्तीत्यविवादं सर्ववादिनां, स च ज्ञानं वा आत्मा वा ऽन्यच्छून्यं वेति परं विकल्पस्तस्याभावस्तु नाधिगम्यते, शून्यता तु न प्रामाणिकीत्यर्थः । कुत इति तत्राह । भावाभावज्ञत इति । लोकव्यवहारसिद्धार्थानां भावाभावाभिज्ञत्वादन्यथा स्थिरस्य कस्य चित् साक्षिणो ऽभावे सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तस्याप्यभावः कस्य चिद्भातीत्याशङ्क्य यस्य भाति तस्यैव सत्त्वप्राप्तेर्न शून्यत्वशङ्कावकाश इति परिहरति ।

(३२) येनाधिगम्यते ऽभावस्तत्सत्स्यात्तन्न चेद्भवेत् ।
भावाभावानभिज्ञत्वं लोकस्य स्यान्न चेष्यते ॥ २८४ ॥

येनेति । अथ वा उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति । येनेति । येनाभावोवगम्यते सर्वस्य तत्सदेव स्यात्, विपक्षे दोषमाह । तच्चेदित्यादिना । अस्तु लोकस्य भावाभावानभिज्ञत्वमिति चेत्, नेत्याह । न चेष्यतइति । केनापि सोभिज्ञो निराकर्त्तुं न शक्यते निराकर्त्तुरेव तत्स्वरूपत्वात्तस्य च सत्त्वात्तस्यापह्नववचनं स्वानुभवविरुद्धमेवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

यद्यपि भावाभावविभागज्ञं किं चिदस्तीत्यवगतं, तथापि तत्कीदृशमिति विशेषतो निर्द्धारणे कारणं नास्तीत्याशङ्क्य तत्स्वरूपमुपपादयति ।

(३३) सदसत्सदसच्चेति विकल्पात्प्राग्यदिष्यते ।
तदद्वैतं समत्वात्तु नित्यं चान्यद्विकल्पितात् ॥ २८५ ॥

सदसदिति । साक्षिस्वरूपं जगच्च सद् असत्सदसद्रूपमिति च यो विकल्पो विवादस्तस्मात्प्रागेव सिद्धं निरालम्बनविकल्पानुपपत्तेर्यत्स्वरूपमिष्यते तत्त्वद्वैतं. तत्र हेतुः समत्वादिति, विकल्पात्प्राग् वैषम्यहेत्वभावादित्यर्थः, द्वैतजडविलक्षणत्वं तत्स्वरूपमभिधायाविनाशित्वं विशेषान्तरमाह । नित्यं चेति । अनृतविलक्षणत्वेन सत्यत्वं च विशेषान्तरमाहान्यद्विकल्पितादिति । विकल्पात् प्राग्यदिष्यतइत्यत्र स्वतः सिद्धत्वोक्त्या ज्ञानरूपत्वमुक्तम्, अद्वैतमित्यानन्त्यमुक्तं नित्यमिति कूटस्थत्वोक्त्या दुःखाभावस्य सूचितत्वात्तदविनाभूतानन्दरूपता ध्वनिता । तथा च सत्यज्ञानानन्तानन्दरूपमात्मतत्त्वमित्यनुभवादेव सिद्धमिति न तत्र कारणान्तरं मृग्यमिति भावः ॥ ३३ ॥

नानाविधे द्वैते प्रतीयमाने कथमद्वैतमात्मतत्त्वमनुभूयतइत्यत आह, यद्वा द्रष्टुः सत्यत्वमुपपाद्य दृश्यस्य विकल्पात्मकतया ऽनृतत्वं प्रतिपादयति ।

(३४) विकल्पोद्भवतो ऽसत्त्वं स्वप्नदृश्यवदिष्यताम् ।
द्वैतस्य प्रागसत्त्वाच्च सदसत्त्वादिकल्पनात् ॥ १८६ ॥

विकल्पोद्भवत इति । द्वैतस्यासत्त्वं परमार्थत्वाभाव इष्यतां, कुतो, विकल्पोद्भवतो, विकल्परूपेणोद्भूतत्वा,त्स्वप्नदृश्यवदिति योजना, द्वैतं न परमार्थसत्, दृश्यत्वा,त्स्वप्नदृश्यवदित्यर्थः । हेत्वन्तरमाह । प्रागिति । सदसत्त्वादिविकल्पनात्प्रागसत्त्वाच्च स्वप्नदृश्यवदिति संबन्धः । नहि द्वैतस्याज्ञातसत्त्वे प्रमाणमस्तीति भावः ॥ ३४ ॥

न्यायतो द्वैतमिथ्यात्वमुपपाद्य शास्त्रादपि तन्मिथ्यात्वमुपपन्नमित्याह ।

(३५) वाचारम्भणशास्त्राच्च विकाराणां ह्यभावता ।
मृत्योः स मृत्युमित्यादेर्मम मायेति च स्मृतेः ॥ २८७ ॥

वाचारम्भणेति । "वाचारम्भणं विकारो नामधेय"मिति श्रुतिशास्त्राद्विकाराणामभावता सिद्धेति शेषः । वाचारम्भणशब्दो ह्यनृतत्ववचनो ऽवगम्यते मृत्तिकेत्येव सत्यमिति कारणसत्यत्वावधारणादित्यर्थः । मृत्योः स मृत्युमिति शास्त्रेण द्वैतदर्शनस्य निन्दितत्वात्सत्यत्वे द्वैतस्य तदयोगादर्थादनृतत्वं तस्योक्तमित्यर्थः । आदिशब्दाच्चेह नानास्ति किं चनेत्यादि साक्षाद् द्वैतापवादकं शास्त्रं गृह्यते । मम मायेत्यत्र

"मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते"

इति गुणमय्याः सकार्यायाः परमात्मज्ञाननिवर्त्यत्वस्य भगवता ऽनुशासनात्सत्यत्वे तदनुपपत्तेर्मायिकत्वं द्वैतस्य सिद्धमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

तदेवं श्रुतियुक्तिभ्यां द्वैतमिथ्यात्वप्रतिपादनेनात्मनो ऽद्वितीयत्वे दृढीकृते सत्यशुद्धिकारणाभावात्तस्य विशुद्धिरपि सिद्ध्यतीत्याह ।

(३६) विशुद्धिश्चात एवास्य विकल्पाच्च विलक्षणः ।
उपादेयो न हेयोत आत्मा नान्यैरकल्पितः ॥ २८८ ॥

विशुद्धिरिति । अस्यात्मनो विशुद्धिर्धर्माधर्मतत्फलसंस्पर्शाभावो ऽत एव द्वैतस्यानृतत्वादेव स च यतो विकल्पाद्विलक्षणस्तद्विपरीतस्वभावोत एव आत्मा नोपादेयो हेयो वा भवति हानोपादाने हि मूर्त्तविषये नामूर्त्ते प्रत्यगात्मनि ते संभवत इत्यर्थः । किं चान्यैरकल्पितोन्यैः कल्पयितुमशक्यत्वादपि विशुद्ध एवात्मेत्यर्थः । नहि सर्वकल्पनाधिष्ठानं केन चित्कल्पयितुं शक्यते, अतो नित्यशुद्ध इति भावः ॥ ३६ ॥

कस्मादात्मा कल्पितो न भवतीत्याशङ्क्य कल्पनाहेतोरज्ञानस्य वस्तुत आत्मन्यनात्मनि चाभावादित्याह ।

(३७) अप्रकाशो यथादित्ये नास्ति ज्योतिः स्वभावतः ।
नित्यबोधस्वरूपत्वान्नाज्ञानं तद्वदात्मनि ॥ २८९ ॥

अप्रकाश इति । अनात्मनो ऽज्ञानकल्पितत्वादेव तत्र तदभाव इति द्रष्टव्यम् ॥ ३७ ॥

यथा नित्यबोधस्वरूपत्वादज्ञानमात्मनि वस्तुतो नास्ति, तथा सर्वविक्रियारहितस्वभावत्वादवस्थान्तरं कूटस्थताप्रच्युतिरूपं तस्य नास्तीत्याह ।

(३८) तथा ऽविक्रियरूपत्वान्नावस्थान्तरमात्मनः ।
अवस्थान्तरवत्त्वे हि नाशोस्य स्यान्न संशयः ॥ २९० ॥

तथाविक्रियेति । विपक्षे दोषमाहा,वस्थान्तरवत्वे हीति ॥ ३८ ॥

मोक्षस्यावस्थान्तरत्वात्कथमवस्थान्तराभाव इति तत्राह ।

(३९) मोक्षो ऽवस्थान्तरं यस्य कृतकः स चलो ह्यतः ।
न संयोगो वियोगो वा मोक्षो युक्तः कथं चन ॥ २९१ ॥

मोक्ष इति । यस्य वादिनो मते मोक्षो ऽवस्थान्तरमात्मनः स्यात्तस्य मते कृतको मोक्षः स्यात्प्रागवस्थायां स्थितायां नष्टायां वा तदन्यावस्थायोगित्वानुपपत्तेरतः स मोक्षश्चलो ऽनित्य एव स्यादित्यपुरुषार्थतापत्तिरित्यर्थः । मा भूदवस्थान्तरं मोक्षस्तथापि ब्रह्मणा संयोगो वा प्रकृतेर्वियोगो वा मोक्षो भविष्यतीति मतान्तरमाशङ्क्य प्रत्याह । न संयोग इति ॥ ३९ ॥

अयुक्तत्वे हेतुमाह ।

(४०) संयोगस्याप्यनित्यत्वाद्वियोगस्य तथैव च ।
गमनागमने चैव स्वरूपं तु न हीयते ॥ २९२ ॥

संयोगस्येति । कृतकस्यानित्यत्वनियमादित्यर्थः । ननु जीवस्य संसारदेशात्परमात्मदेशगमनं वा परमात्मनो वा स्वोपासकानुग्रहाय तं प्रत्यागमनं मोक्ष इत्याशङ्क्याह । गमनागमने चैवेति । न मोक्षो युक्त इति पूर्वेणानुषङ्गः, जीवपरयोर्द्वयोरप्यविक्रियत्वाद्गमनागमनायोगादित्यर्थः, परमते दोषमुक्त्वा स्वमते निर्दोषतामाह । स्वरूपं त्विति । न हीयते न विनश्यति, अत आत्मस्वरूपमेव मोक्षो युक्त इत्यर्थः ॥ ४० ॥

॥ एतत्प्रकरणशेष उत्तराङ्के ॥

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ पञ्चमः सर्गः ॥

पाराशरो मुनिपतिः स मुदे हृदा यं
लक्ष्मच्छलेन कलयन् हरशेखरोऽपि ।
तद्गृह्यमानजगदिष्टपुराणवाणी-
गर्भाद्गलद्भिरमृतैरमृतांशुरासीत् ॥ १ ॥
विस्तारशालिनि कुमारकुलश्रमेक्षा-
हेतोः कृती विदुरदर्शितभूविभागे ।
भीष्मोऽन्यदा गुरुगिरा नगरस्य बाह्ये
प्रापञ्चयत् किमपि मञ्चकचक्रवालम् ॥ २ ॥
भीष्मादिकेषु धृतराष्ट्रपुरोगमेषु
भूपेषु भूरिषु विभूषितमञ्चकेषु ।
रङ्गं प्रविश्य गुरुरुज्ज्वलवेषधारी
पुत्रान्वितो बलिविधिं विधिवद्व्यधत्त ॥ ३ ॥
नानाविधप्रहरणग्रहणप्रवीणा
वीणामृदङ्गपटहादिषु वादितेषु ।
पादाङ्गुलिस्थितिनतोन्नतलोकदृष्टा
हृष्टास्ततोऽङ्कमविशन् वशिनः कुमाराः ॥ ४ ॥
आज्ञां गुरोर्गुणगुरोरधिगम्य वीरा
धर्माङ्गजप्रभृतयोऽथ पृथुप्रभावाः ।
तत्रास्त्रविस्तृतिकलातनुलाघवानि
भूजानिमण्डलमुदे कलयांबभूवुः ॥ ५ ॥
उद्यद्गदो कृतमदो तदनु प्रवीरौ
वन्यद्विपाविव विकस्वरचण्डशुण्डो ।
विक्षोभिताखिलसभो रभसेन भीम-
दुर्योधनो निजमदर्शयतां विरोधम् ॥ ६ ॥

दुर्वारवैरघनयोरनयोरिदानीं
क्षोभेण मा भवतु भेदभयं सभायाः ।
अन्तस्तयोर्गुरुगिरेति निरोद्धुमश्व-
त्थाम्ना स्थितं गिरिवरेण गरीयसेव ॥ ७ ॥
द्रोणाह्वयाथ विदितां मुनितोऽस्त्रविद्यां
विद्योतमानविनयस्तनयः पृथायाः ।
भूपेषु विस्मयरसप्रसरेण चित्र-
रूपेष्वदीदृशदनीदृशविक्रमश्रीः ॥ ८ ॥
धीरैर्गुणध्वनिभिरर्जुनकार्मुकस्य
चस्तस्तदा दिनपतेर्ध्रुवमश्वमोऽश्वः ।
तन्मुक्तमार्गणगणप्रभवैरदायि
भ्रान्तिस्तदेव दिवि गन्धवहैर्ग्रहेभ्यः ॥ ९ ॥
आसीत् तदार्जुनधनुर्गुणमुक्तबाण-
पक्षोद्भवो नभसि कोऽपि भृशं स वायुः ।
उन्मूलितारिकुलमानमहीरुहेण
येनाघटि क्षितिभृतामपि मौलिकम्पः ॥ १० ॥
आसीद्गुहर्गिरिरिवाणुरिवातिसूक्ष्मो
दृश्यस्तडिल्लव इव द्रुतमप्यदृश्यः ।
सोऽभ्युत्पपात पतगेन्द्र इवान्तरिक्षं
सारस्वतौघ इव भूमितलं विवेश ॥ ११ ॥
नीरं यशो निजमिव स्वमिव प्रताप-
मग्निं स्वकीयमिव गौरवमद्रिजालम् ।
तन्वन्निति क्षितिपभूर्विभवद्विभावो
दिव्यास्त्रदर्शनरसः स तदा मुदेऽभूत् ॥ १२ ॥
सर्वास्त्रकौशलकलाकलितेऽथ तस्मि-
न्नित्यं स्थिते भुजभुजिष्यभुजंगराजे ।
लोकस्तदाननविलोकरसस्तदाभू-
द्रुद्धश्चमत्कृतगुणैरिव निश्चलाङ्गः ॥ १३ ॥
दासीकृतत्रयपयोधितरङ्गभङ्गः
किंकारिताद्रिभरभैरववज्रपातः ।
रङ्गाद्बहिर्बहु बभूव कुतोऽपि दोष्णो-
रास्फालनध्वनिरथ ध्वनितान्तरिक्षः ॥ १४ ॥
मत्तद्विपेन्द्र इव सान्द्रमदः पुरस्तांद्
द्वेधाविघट्टितपुरोजनदत्तवर्त्मा ।
रङ्गेऽविशत् सहजकाञ्चनकर्णिकावान्
कर्णस्ततः कवचवत्त्वचमेव बिभ्रत् ॥ १५ ॥
कोऽयं महाभट इति क्षितिपैरशेषै-
रालोक्यमानवदनः सदनं मदस्य ।
द्रोणं कृपं च सपदि प्रणिपत्य पार्थ-
स्पर्धि व्यधत्त सकलाः स्वकलाः किलासौ ॥ १६ ॥
इत्यर्जुनप्रतिभटाय भटाय तस्मै
चम्पां ददौ कुरुपतिः कृतसौहृदाय ।
अत्रान्तरे च नृपसारथिराजगाम
कर्णो ननाम तमतः पितृगौरवेण ॥ १७ ॥
दत्ता त्वया किमिव सूतसुताय चम्पा
लम्पाक[1] पाकरिपुसूनुरिति ब्रुवाणः ।
भीमेन साकमथ चापमवाप कर्ण-
दुर्योधनावपि धनुर्दधतुः क्रुधार्तौ ॥ १८ ॥
यावत् कुलक्षयकरं कलयन्ति नाङ्के
शङ्काकुले सकलराजकुले कलिं ते ।
तेषां प्रतापदहनैरिव तप्तमूर्ति-
स्तावत् पपात तपनोऽप्यपराम्बुराशौ ॥ १९ ॥
अग्रस्फुरन्निजनिजप्रबलप्रताप-
श्रीभिस्तदास्ततमसो नवदीपिकाभिः ।
ते कौरवा गृहमगुर्मदगौरवाढ्या-
स्ते पाण्डवाः कलितविक्रमताण्डवाश्च ॥ २० ॥
मत्वा स्पृहामथ गुरोर्गुरुदक्षिणायां
जित्वा नियन्त्रितमदुद्रुपदं कुमाराः ।
तं चाह साहसरसेन हसन् विरोधं
मुक्त्वा कृपीपतिरवाप्तकृपः पुरस्तात् ॥ २१ ॥
प्राग्बालकेलिसुहृदा प्रतिपन्नमर्थं
लब्धस्य राज्यविभवस्य किल त्वया मे ।
आसाद्य तं द्रुपद यन्मदतो न्यकार्षी
रोषेण मां तदिदमद्य फलं तवाभूत् ॥ २२ ॥
मित्रं ममासि पितृमित्रसुतोऽसि तस्मा-
दुक्तं स्वमेव परिपालय भूमिपाल ।
इत्युक्ति राज्यविषयार्धमपि प्रदाय
प्रैषीद्गुरुर्द्रुपदमादृतगुप्तवैरम् ॥ २३ ॥

---

१ लम्पाको लम्पटः ।

चित्रविशेषकम् ।

तस्मिन् जये पृषतपार्थिवनन्दनस्य
विश्वाधिकौ हरिसुतौ सततं विचिन्त्य ।
धर्माङ्गजं जनितपौरजनानुरागं
मत्वा च कौरवपतिः पितरं जगाद ॥ २४ ॥

तात क्व तावककुलस्य कथापि पार्थौ
येनानुरञ्जितजनाश्च जयोज्ज्वलाश्च ।
एतान् विवासय निवासय तत्र दूरे
श्रीवारणावतपुरे छलतः कुतोऽपि ॥ २५ ॥

श्रुत्वेति सूनुवचनानि युधिष्ठिराय
तां वारणावतपुरीमदित प्रसादात् ।
एषा क्षितौ सुरपुरीव सुरैरिवैषा
लोकैर्वृतेति कथयन्नथ सर्वथान्धः ॥ २६ ॥

भावं विदन् भृशममुष्य महासहायं
मत्वा तदङ्गजगणं सहजद्विषन्तम् ।
नत्वा नृपः कृपकृपीपतिभीष्ममुख्यान्
श्रीवारणावतपुराय ततः प्रतस्थे ॥ २७ ॥

पौरान् विसृज्य सकलान् सकलाभिरामः
शिक्षाप्रदानविदुरं विदुरं च नत्वा ।
कुन्तीयुतः सह सहोदरमण्डलेन
तत् पत्तनं विदितहर्षपदं प्रपेदे ॥ २८ ॥

तन्नागसाह्वयमभूदपभूति तस्मिं-
स्तद्वारणावतपुरं त्वतिभूति याते ।
यन्मुञ्चते दिनकरः किल तत्र रात्रि-
र्यत्रैष दीव्यति विभुर्दिवसो हि तत्र ॥ २९ ॥

कूटाशयेन सचिवेन पुरोचनेन
प्राक् प्रेषितेन रिपुभिर्धृतराष्ट्रपुत्रैः ।
निर्मापितं जतुगृहं दहनैकयोग्यं
नीतश्छलेन दशमेऽह्नि पृथातनूजः ॥ ३० ॥

तन्मुञ्जसर्जरसयावकवंशकाशसर्पिः-
शणप्रभृतिभिर्द्रविणैः प्रक्लृप्तम् ।
आग्नेयमेतदिति सद्म विभाव्य गन्धै-
र्धर्माङ्गभूरिदमभाषत भीममुख्यान् ॥ ३१ ॥

शङ्क्यं सदा हुतवहाच्च विषाच्च दिक्षु
युष्माकमस्त्यविदितो नच कोऽपि पन्थाः ।
शिक्षामिमामदित मे विदुरस्तदानी-
मागच्छतः पथि वचोभिरमूढगूढैः ॥ ३२ ॥

शिक्षेयमद्य विदिता सदनेऽत्र नेत्र-
मार्गं गते हुतवहद्रविणावक्लृप्ते ।
मन्ये पुरोचनममुं च सुयोधनार्थे
विश्वासघातिनमिति प्रथितप्रपञ्चम् ॥ ३३ ॥

विश्वस्तवद्भृशमिहैव गृहे सुरुङ्गां
निर्माय नाशकृतये सततं वसामः ।
दाहक्षणे खलु मृता इति वञ्चयित्वा
दुर्योधनं च सचिवं च सुखं चरामः ॥ ३४ ॥

एवं प्रकाश्य नृपमत्र वसन्तमेत्य
कोऽप्याह गुप्तखनको विदुरप्रयुक्तः ।
वर्षोषितान् निशि शठः सचिवोऽत्र कृष्ण-
पक्षे स धक्ष्यति बताह्नि चतुर्दशे वः ॥ ३५ ॥

यत् फाल्गुनाष्टमदिने पुरमेतदेतः
स्वामिन् भवांस्तदवधारयतां दिनं तत् ।
मित्रं स्वमेव खनकं विदुरः सुरुङ्गां
निर्मातुमातुरतया खलु मां न्ययुङ्क्त ॥ ३६ ॥

मत्वेति राज्ञि सहसा रहसि प्रसन्ने
तेन व्यधायि खनकेन गृहे सुरुङ्गा ।
तद्दाहकर्मणि शठः स पुरोचनोऽपि
चक्रे मतिं जतुगृहाग्रगृहाधिवासी ॥ ३७ ॥

पञ्चाङ्गजामशनदानमिषान्निषादी-
मत्राधिवास्य सुमतिर्नृपतिर्निशीथे ।
भीमेन मन्त्रिभवने च विमोच्य वह्निं
कुन्त्या युतोऽथ विवरेण ययौ सबन्धुः ॥ ३८ ॥

धूमैर्मुहुर्मलिनयन् जगदन्तरालं
दुर्योधनस्य विदितैरिव दुर्यशोभिः ।
साकं शठेन सचिवेन पुरोचनेन
दूरादथो जतुगृहं दहनो ददाह ॥ ३९ ॥

दिष्ट्या ययौ स जगदेकसुहृत् पृथाभूः
प्लुष्टो मयाधमतमश्च पुरोचनोऽपि ।
इत्यट्टहासमिव यं गृहवंशदाहे-
र्वह्निश्चकार मिलितस्तत एव लोकः ॥ ४० ॥

धिक् त्वां मुखं मखभुजां धिगपि द्विजास्त्वा-
मर्चन्ति धिक् च शुचितां तव येन दग्धः ।
दैत्यावतारधृतराष्ट्रसुतप्रियार्थं
देवद्विजप्रियतमश्च शुचिश्च राजा ॥ ४१ ॥

इत्यात्मनः किल कलङ्कमलीकमेव
यच्छन्तमुच्छलितशोकमतीव लोकम् ।
कान्त्या हसन्निव शिखी पथि गच्छतस्ता-
नालोकताम्बरनिखातशिखातरङ्गः ॥ ४२ ॥

युग्मम् ।

सौभाग्यभाग्यशुचितादिगुणैर्न केषां
नेत्रप्रियाः समभवन् भुवि पाण्डवास्ते ।
तद्दाहनिश्चयवशादिति नागराणां
नेत्रैरमोचि जलमग्निशमाय मन्ये ॥ ४३ ॥

हा धर्म कर्मपर हा निजबान्धवैक-
प्राकार हा कलशयोनिकलैकधुर्य ।
हा रूपसंभ्रमनिधी क्व गता भवन्तो
लोकाश्वैरिति निशाप्यसुखाद्विलिल्ये ॥ ४४ ॥

दुर्योधनस्य सुहृदेष युधिष्ठिरादि-
व्यापादने व्यवसितोऽयमिति क्रुधार्तैः ।
प्रातः प्रदग्धवपुषोऽपि पुरोचनस्य
लोकः कपालमपिषद्दृढपादघातैः ॥ ४५ ॥

तां वीक्ष्य पञ्चतनयां च पुरो निषादीं
चक्रन्द मातृयुतवीरधियेव लोकः ।
तद्वाङ्घ्रिचारितरजःप्रसरैः सुरुङ्गा-
द्वारं चकार खनकः स लसन्नलक्ष्यम् ॥ ४६ ॥

आसीत् तवेप्सितमगुर्दिवि पाण्डुपुत्रा-
स्त्वद्दीपिताग्निजतुमन्दिरकन्दरस्थाः ।
राज्यं चिरं कुरु पुरीपुरुषप्रयुक्तां
श्रुत्वा कथामिति रुरोद दृढं नृपोऽन्धः ॥ ४७ ॥

मन्त्रज्ञभूपतनुभूविदुरादिवर्गे
लोकेऽखिलेऽपि खलु निर्भरजातशोके ।
सर्वौर्ध्वदैहिकविधानविधीनमीषा-
मेष स्वयं वितिथवो रचयांचकार ॥ ४८ ॥

ते चाग्निदग्धसदनाद्विषि दक्षिणस्यां
कुन्तीसुता ययुरहर्निशमप्रमत्ताः ।
गङ्गां कदाचन विलङ्घ्य निदाघकाले
सायं स्थिता गहनसीम्नि वटस्य मूले ॥ ४९ ॥

भीमोऽथ सारसरवाननुसृत्य तूर्णं
तृष्णार्तबन्धुकृतये ह्रदसीम्नि यातः ।
पीत्वा पयः स्नपनमप्ययमारचय्य
धीरः पुटीरचितनीरभरः समेतः ॥ ५० ॥

बालप्रबालशयनीयविलासयोग्यान्
बन्धून् विलोक्य जननीं च भुवि प्रसुप्तान् ।
धिग्दुर्विधेर्विलसितानि बलं च धिङ्मे
ध्यायन्निदं हृदि रुरोद वृकोदरोऽसौ ॥ ५१ ॥

दृष्ट्वाथ तानिह वने क्षुधितो न्ययुङ्क्त
हन्तुं हिडम्बपलभुग्भगिनीं हिडम्बाम् ।
तस्यां पुनः स्ववशताजुषि स प्रकुप्यन्
भीमेन हन्त निहतो हरिणेव दन्ती ॥ ५२ ॥

कामार्तिदीनवचनामथ तां हिडम्बां
मातुर्नृपस्य च गिरा भजति स्म भीमः ।
नित्यं तया सह विलस्य च सर्वदिक्षु
सायं स्वबान्धवसमीपमुपाययौ च ॥ ५३ ॥

जज्ञे तयोरथ घटोत्कचनामधेयः
सूनुर्बली विपुलशस्त्रभृतां वरेण्यः ।
पृष्ट्वाथ भीममगमद्विपिनं हिडम्बा
स्मार्योऽस्मि कार्यत इतीरितगीः सुतोऽपि ॥ ५४ ॥

श्रान्तान् वहन् वपुषि वल्कजटाभृतोऽथ
बन्धून् गुरूचितिरुहानिव जङ्गमोऽद्रिः ।
अध्वेचिताचितपराशरसूनुदिष्ट्या
भीमो जगाम तरलः पुरमेकचक्राम् ॥ ५५ ॥

विप्रस्य कस्यचिदुपाश्रयमाप्य तस्थु-
स्ते भैक्ष्यभोजनभुजो भुजशालिनोऽपि ।
अस्मिन् पुरे सरसि वा बकवारभुज्य-
मानप्रजातिमिकुले विधुरत्वभाजि ॥ ५६ ॥

वारे द्विजस्य निजवासपदप्रदस्य
कर्तुं चिरादुपकृतिं प्रहितो जनन्या ।
भीमो बकाय बहुभोज्यभरं गृहीत्वा
संकेतपर्वतशिलावलयं जगाम ॥ ५७ ॥

आहूय भोजनकृते बकदैत्यमन्न-
मश्नन्नयं स्वयमयन्त्रितशौर्यलक्ष्मीः ।
साटोपकोपममुमद्भुतसंगरेण
भीमो जघान घनजातमिवोरुवातः ॥ ५८ ॥

मद्दैवतेन करुणां मयि तन्वतासौ
भिन्नो निवेद्यमिदमित्यनुशिष्य विप्रम् ।
एकच न स्थितिरपि वसतां शुभेति
पञ्चालदेशमभिचेलुरमी कुमाराः ॥ ५९ ॥

तेषां यतां वनमहीषु पुरो महीयः-
पुण्येन मूर्त इव धर्मरसो बभूव ।
द्वैपायनो मुनिपतिर्भवतोयराशि-
द्वैपायनः शमरसप्रसरप्रशस्यः ॥ ६० ॥

अग्रे कलापिन इवाभिनवं पयोदं
चक्राभिधा इव दिनाधिपतिं नवीनम् ।
द्वैपायनं समवलोक्य मुदामुदाराः
पात्रं बभूवुरथ पाण्डुनरेन्द्रपुत्राः ॥ ६१ ॥

नीलीविनीलतनुभ्रः सततभ्रमेण
हर्षप्रकर्षपरिपूर्णमदास्तदानीम् ।
व्यासक्रमाम्बुजयुगे नतबाहुपत्रा-
स्ते षट्पदद्युतिभृतोऽतिभृशं निपेतुः ॥ ६२ ॥

दत्त्वाशिषं निखिलभूतभवद्भविष्य-
द्विद्वोऽभ्यधादिति मुदा मुनिपुंगवस्तान् ।
यात द्रुतं द्रुपदराजपुरे कुमारीं
राधाव्यधैकपणितां परिणेतुमेव ॥ ६३ ॥

पीत्वा द्रुतं द्रुतमधुच्छविमस्य वाचं
वाचंयमस्य वदनाम्बुजतस्ततोऽमी ।
आनन्दकन्दलपदा द्रुपदाय चेलु-
र्भृङ्गा इवोज्ज्वलयशस्ततिपुष्पिताय ॥ ६४ ॥

एतान् यतो रजनियामयुगे त्रिमार्गा-
तीरे ततोऽर्जुनधृतोल्मुकदृष्टमार्गान् ।
अङ्गारपर्णं इति तत्र जले विलासी
गन्धर्वमण्डलपतिः कुपितो रुरोध ॥ ६५ ॥

इन्द्राङ्गजप्रथितपावकमार्गणेन
दग्ध्वा रथं विधुरितः स तदा विरोधी ।
कुम्भीनसी तदवलाय पृथां नृपं च
दैन्यान्ननाम तदमुच्यत सोऽर्जुनेन ॥ ६६ ॥

मैत्त्रं चकार सह तेन पृथातनूज-
स्तस्मै ददौ दहनमन्त्रमयं च शस्त्रम् ।
पार्थाय सोऽप्यदित विश्वदृशं च विद्यां
मेने युधे च हयपङ्क्तिशतीममेद्याम् ॥ ६७ ॥

उत्कोचकाख्यशुचितीर्थपतिं विधाय
धौम्यं पुरोहितममी सुहृदोऽस्य वाचा ।
वाचस्पतिव्यतिकरप्रहतोपसर्गान्
स्वर्गौकसोऽप्यजगणन् न तृणाय पार्थाः ॥ ६८ ॥

गत्वा पुरे द्रुपदभूमिधवस्य मात्रा
मात्रा समं किल कुलालगृहं विमुच्य ।
ते जग्मुराशु रमणीपणभूतराधा-
वेधव्यधाय नृपसंसदि षोडशेऽह्नि ॥ ६९ ॥

वीक्ष्य स्वयंवरणमण्डपमग्रतोऽथ
व्याचष्ट धर्मतनुजोऽनुजमण्डलाय ।
स्वर्गोऽवतारित इव द्रुपदेन सोऽयं
न्यक्कुर्वता पुरुषकारवशेन दैवम् ॥ ७० ॥

तस्यास्ततेषु निजकुण्डभुवो विवाह-
यज्ञेषु रत्नमयमञ्चचयच्छलेन ।
आश्चर्यमग्नहृदयः स्वयमत्र चित्र-
विन्यस्तमूर्तिरिव पश्यति पावकोऽपि ॥ ७१ ॥

आकारितासु चलवन्दनमालयैव
भूसंज्ञया नृपतिपङ्क्तिषु मण्डपोऽयम् ।
कन्यानुरूपमिह भूपमवीक्ष्य कंचि-
दुच्चैः समाह्वयति केतुकरैः सुरेन्द्रान् ॥ ७२ ॥

सूर्यात्मजामिलितजह्नुसुतासहस्र-
भ्रान्त्या सहर्षतरसप्रमहर्षिदृष्टाः ।
वेल्लन्ति धूपघनधूमघटाभिराभि-
रुद्भासिता नभसि वातहताः पताकाः ॥ ७३ ॥

आसन्नदर्शननरेन्द्रसुताननेन्दु-
प्रोज्जागरस्य नृपसंसदसागरस्य ।

१ क्वचिदत्र पादौ विपर्यस्तौ ।

वेलातरङ्गरवराशिरिवान्तरिक्ष-
कुक्षिंभरिः करटिगर्जिततूर्यनादः ॥ ७४ ॥

अस्मत्पतेः सितरुचेरपि चारुरूप-
माहुर्विदो द्रुपदराजसुतामुखेन्दुम् ।
इत्येत्य पुष्पगृहपुष्पमिषेण तारा-
स्तद्वीक्ष्य जग्मुरलिभिर्मलिनाननत्वम् ॥ ७५ ॥

इत्युन्मुदः कृतगिरो धृतविप्रवेषा-
स्ते शिश्रियुर्द्विजसमाजविराजितं यम् ।
मञ्चः स पञ्चभिरमीभिररातिजाति-
दर्पद्विपप्रलयपञ्चमुखश्चकाशे ॥ ७६ ॥

दास्यन् पृथातनुभुवे द्रुपदः कुमारीं
ज्ञातुं च तं धनुरचीकरदत्युदारम् ।
वैहायसाख्यकृतयन्त्रगतं च लक्ष्यं
पुत्रीविवाहपणमत्र कृती ततान ॥ ७७ ॥

आबिभ्रती कुसुमकार्मुककार्मुकाभं
पाणौ स्वयंवरणमाल्यमथो कुमारी ।
शृङ्गारसागरतरङ्गकरङ्गदम्बु-
बिन्दूपमभ्रमरराशिरवाप रङ्गम् ॥ ७८ ॥

मुक्तावलीमयकिरीटमरीचिवार-
गुच्छानुकारविमलातपवारणश्रीः ।
लीलाविलासचलनिर्मलकर्णिकाग्र-
जाग्रद्विभानिभचलाचलचामरोर्मिः ॥ ७९ ॥

पाणिद्वयीकलितनिर्मलमुग्धपुष्प-
मालाकृतप्रतिकृतिप्रतिमल्लहारा ।
अग्रेसरस्मरधनुर्गुणनादमञ्जु-
सिञ्जानकङ्कणकलापकनूपुरालिः ॥ ८० ॥

त्रिभिर्विशेषकम् ।

क्षीराम्बुराशिविहरल्लहरीनिभासु
संभ्रान्तभूमिविभुवृन्ददृगन्तभासु ।
लक्ष्मीरिव स्वयमराजत राजपुत्री
कस्मैचन प्रगुणिता पुरुषोत्तमाय ॥ ८१ ॥

भूमीभृतः श्रितमुदो मदिरेक्षणाया
दृग्वीक्षणादपि तदा मदमत्तचित्ताः ।
स्मेरस्मरस्मयविकारविसंस्थुलानि
चक्रुश्चिराय विविधानि विचेष्टितानि ॥ ८२ ॥

लीलापरः कररुहाग्रपरंपराभिः
केशानमार्जयदनङ्गकृताभिषङ्गः ।
भारं न मे सृजसि तन्वि शिरःस्थिताक्षि
संज्ञामिमां विरचयन्निव कोऽपि भूपः ॥ ८३ ॥

कश्चिद्व्यलोकत विलासविसंस्थुलात्मा
स्वं पाणिकङ्कणमणौ वदनारविन्दम् ।
द्रष्टुं ललाटफलके ध्रुवमेतदीय-
लाभाक्षराणि विधिना विनिवेशितानि ॥ ८४ ॥

एतामनङ्गनृपजङ्गमराजधानीं
दृष्ट्वा विलासनलिने नयनं न्ययुङ्क्त ।
देवी सरोजवसतिर्लसतीति रूपा
नो वेति वीक्षितुमिवातिरसेन कश्चित् ॥ ८५ ॥

सद्यस्तदीयकुचदर्शनजातभाव-
संभाव्यमानमृदुपाणिजविभ्रमाभिः ।
कोऽप्येकपाणिपरिमीलितपत्त्रपङ्क्तिः
पस्पर्श नीररुहमन्यकराङ्गुलीभिः ॥ ८६ ॥

संमार्जयन् क्रमुकलेशनिवेशभाञ्जि
कश्चित् तृणाग्रलसनैर्दशनान्तराणि ।
दास्यं तवैव तरलाक्षि वहामि सोऽह-
मित्थं मुखे किल तृणं कलयांचकार ॥ ८७ ॥

शुभ्रप्रभोर्मिपुनरुक्तविलोलहारे
नेत्रं ददौ हृदि परः स्मरभावभिन्नः ।
व्यक्तां वधूमनवलोक्य पुरोऽतिदूरे
साक्षाद्विलोकितुमिवेह कृतप्रवेशाम् ॥ ८८ ॥

तस्यामनादरमना इव कश्चिदग्रे
नीचासनस्थितमभाषत यद् वयस्यम् ।
तेनैव नम्रितशिराः स रराज कामं
क्षामप्रविष्ट इव कामधराधिपस्य ॥ ८९ ॥

कोऽप्युल्लिलेख मृदुवामकराङ्गुलीभि-
र्भावाद्भुतो विततदक्षिणपाणिमध्यम् ।
अत्युत्सुकं नृपसुताकुचकुम्भयुग्म-
स्पर्शोत्सवे स्थिरयमाण इवात्तधैर्यः ॥ ९० ॥

एका विलोचनयुगेन हृदा च तन्वी
सर्वैरपि क्षितिधरैर्विधृता स्मरार्तैः ।

एषा पुनर्धनुरलोकत दृग्युगेन
चित्तेन दोर्युगमचिन्तयदर्जुनस्य ॥ ९१ ॥
अभ्यर्च्य चापमथ वाचमुवाच धृष्ट-
द्युम्नः कराम्बुजमुदञ्च्य मुदा सदोऽन्तः ।
यः कश्चन स्पृहयति द्रुपदात्मजायै
राधां स विध्यतु धनुर्धरधैर्यधुर्यः ॥ ९२ ॥
इत्युक्तिभाजि पृषतान्वयमौलिरत्ने
यत्नं न के क्षितिभुजो विदधुर्भुजालाः ।
तत्राधिरोपणविधावपि कोऽपि किंतु
दर्पी धनुर्निबिडतानिकषो[1] न जातः ॥ ९३ ॥
केचिद्धनुःप्रगुणनेऽप्यभवन् विलक्षा
न प्राग्यशःक्षयभिया किल केऽप्युदस्थुः ।
मञ्चाच्चचाल तदनु द्विजवेषधारी
भीमानुजो गजगतिः सममग्रजेन ॥ ९४ ॥
मूर्त्या त्विषा च गमनेन च लीलया च
राजन्यकस्य हृदि दत्तपदौ तदानीम् ।
एतौ समीरसुरराजसुताविति श्री-
चित्तेशभीष्मगुरुभिर्विनियम्यमानौ ॥ ९५ ॥
किं भूचरौ तरणिशीतरुची किमन्यौ
रामाच्युतौ किमु गणेशगुहाविहैतौ ।
एतौ पुनः किमुदितौ रघुराजपुत्रा-
वित्याकुलैर्नृपकुलैः सहसैव दृष्टौ ॥ ९६ ॥
आश्लिष्यतामथ भुजाविव विक्रमस्य
मूर्तौ सभाग्रभुवमेकधनुर्भुवं तौ ।
नत्वा कृते धनुषि सज्जगुणेऽर्जुनेन
भीमो मदादिदमुवाच भुवामधीशान् ॥ ९७ ॥
त्रिभिर्विशेषकम् ।

रे भूभुजो यदि भुजोल्लसितं न किंचित्
तत् किं स्पृहाजनि सुतां प्रति पार्षतस्य ।
जज्ञे स्पृहा च कथमागतमागतं वा
प्राणाधिके धनुषि तत् कथमाग्रहोऽभूत् ॥ ९८ ॥
आरम्भमेतमयथाबलमाकलय्य
युष्मान् न कोऽपि निषिषेध मिषेण मन्त्री ।
चापाधिरोपणविधावपि निष्फलानां
वक्षोऽपि न स्फुटितमद्य भुजाभृतां वः ॥ ९९ ॥
कान्तापणेऽत्र गुरुभीष्महृदि त्रपैव
कृष्णस्तु षोडशसहस्रवधूवशात्मा ।
रे कौरवा धृतभुजा मदगौरवाणां
किं वो मनःशमगुरुर्धनुरेतदेव ॥ १०० ॥
रे कर्ण कुण्डलित एष न किं त्वयापि
चापः पृथुप्रथितदोर्युगपाशभाजा ।
किं दुर्यशःकुवलयेन[1] तवावतंस-
श्रद्धा बभूव भुवनावधि शाश्वतेन ॥ १०१ ॥
विप्रोऽप्ययं द्रुतमहीनमहीनकीर्ति-
लुण्ठाकशक्तिरपसादगुरुप्रसादः ।
वेध्यं प्रपातयति पश्यत रे नरेन्द्राः
कीर्तिं स्मरन् मनसि गौररुचं न कृष्णाम् ॥ १०२ ॥
इत्यब्दशब्दजयशालिनि तस्य वाक्येऽ-
नध्यायमेकमिव चेतसि चिन्तयत्सु ।
क्षत्रद्विजेषु निखिलेष्वपि तेषु सद्यो
मौनावलम्बिनि नमद्वदनाम्बुजेषु ॥ १०३ ॥
उग्रस्वधैर्यगजगर्जिनदं कुमारी-
चेतोमयूरनवनृत्तपयोदनादम् ।
राजन्यगर्वगिरिवज्ररवं चकार
टङ्कारमिन्द्रतनुजोऽथ धनुर्गुणस्य ॥ १०४ ॥
युग्मम् ।

रागास्पदद्रुपदराजसुतावलोक-
पीयूषकन्दलितसान्द्रभुजाबलेन ।
पार्थेन पार्षतचमत्कृतविक्रमेण
वेध्यं व्यपाति भुवि मार्गणलीलयैव ॥ १०५ ॥
उत्तालतालतरलेषु तदा जनेषु
खे दुन्दुभिध्वनिपरेषु च दैवतेषु ।
कृष्णाननेषु च नृपेषु पितुर्गिराथ
कृष्णाऽर्जुनस्य वरमाल्यमयुङ्क्त कण्ठे ॥ १०६ ॥
अस्मान् व्यडम्बयदसौ बटुमात्रकाय
पुत्रीं ददाविति तदा द्रुपदाय दूनाः ।

१ निकषः परीक्षकः ।

१ कुवलयं नीलोत्पलमिति राजनिघण्टुः ।

तत्र स्वयंवरसभाभुवि भूभुजंगाः
क्षोभास्पदं सपदि शस्त्रभृतोऽभ्यधावन् ॥ १०७ ॥
भीमार्जुनौ तदिह संनिहितौ हिताय
तेनाश्रितौ हरिहराविव दुर्निरीक्षौ ।
उत्पाट्य पादपमुदारमदातिभीमो
भीमोऽथ पार्थिवचमूरुदमूमुलत् ताः ॥ १०८ ॥
हारानपि स्वकुसुमप्रतिमान् स्वकीय-
शाखासमानपि भुजानसमञ्जसेऽस्मिन् ।
मौलीनपि स्वफलजालसमान् नृपाणां
चिच्छेद भीमकलितः स तरुः क्रुधेव ॥ १०९ ॥
उर्वीरुहस्य कुसुमानि यशांसि राज्ञां
तस्य च्छदानि पुनराभरणानि तेषाम् ।
भीमाहवव्यतिकरे जगलुः सहैव
किंतु स्वयं निपतितो न स ते तु पेतुः ॥ ११० ॥
वेगादमूर्नृपसमूहचमूर्विमूल्य
भीमो जिगाय समरप्रसरेण शल्यम् ।
चापं तमेव युधि देवपतेः सुतोऽय-
मासाद्य कर्णमपवर्णमथ व्यधत्त ॥ १११ ॥
नायं नयो भुजभृतामिति ते निकामं
दामोदरेण युधि तत्त्वविदा निषिद्धाः ।
जग्मुर्नृपा निजपदान्यथ तेऽपि पाण्डु-
पुत्राः कुलालकुलसीम्नि समं कुमार्या ॥ ११२ ॥
तानागतानथ जगाद पृथाद्य भिक्षा
भोज्यैव पञ्चभिरभेदपरैर्मिलित्वा ।
मा भूदसत्यवचना जननीति तेऽपि
पञ्चापि तत्परिणये समयं वितेनुः ॥ ११३ ॥
आलोक्य भूपतनयामथ किं मयोक्त-
मित्याकुलां स्वजननीं प्रतिबोध्य धीराः ।
स्नेहादुपेत्य हरिसीरियुगे प्रयाते
भिक्षार्थिनः पुरि गताश्च समागताश्च ॥ ११४ ॥
मातुः पुरस्तदनु धर्मसुतान्विताया
भिक्षां तदा निजनिजाममुचन् दिनान्ते ।
दृष्ट्वापदो द्रुपदभूपसुता न ताप-
मन्तस्तदाप किमु वच्मि मनः सतीनाम् ॥ ११५ ॥

कृत्वा बलिं द्विजजनाय वितीर्य भिक्षां
दत्त्वा च याचककुलाय ततः कुलीना ।
कुन्तीगिरा द्रुपदसूरदितान्नमर्धं
भीमाय शेषमकरोन्मुदिता षडंशम् ॥ ११६ ॥
सुप्तास्ततो निशि भटा दिशि दक्षिणस्यां
कृत्वा शिरांसि कुशकल्पिततल्पभाजः ।
तेषां स्थिता शिरसि भोजसुता पदान्ते
कृष्णा च क्रूरसमरायुधशौर्यवाचाम् ॥ ११७ ॥
तेषां नृपोचितवचांसि निशम्य धृष्ट-
द्युम्नः कुलालगृहसीमनि कुड्यगुप्तः ।
प्रातर्न्यवेदयदिति द्रुपदाय सर्वं
सर्वंसहापतिसुताः किल केचिदेते ॥ ११८ ॥
लक्षणैस्तानथ पुरोहितयोजनेन
निश्चित्य पाण्डुनृपनन्दनविभ्रमेण ।
आनीय सद्मनि रथैरथ भोजयित्वा
पृष्टो यथातथमुवाच युधिष्ठिरोऽस्मै ॥ ११९ ॥
चण्डांशूज्ज्वलदुज्ज्वलोज्ज्वलमहस्तोमाय सोमायित-
क्रीडत्कीर्तिभराय वासवभुवे देया मुदेयं सुता ।
एवं जल्पति पार्षते निजगदे धर्मात्मनासौ प्रिया
पञ्चानामपि नो भविष्यति मनःश्रीरिन्द्रियाणामिव ॥ १२० ॥
पञ्चानामपि किमिव प्रिया भवित्री
पुत्री मे वदति च धर्मसूः किमित्थम् ।
संदेहाम्बुधिविधुरात्मवृत्तिरित्थं
वीरोऽपि द्रुपदनृपस्तदाप मौग्ध्यम् ॥ १२१ ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्री-
बालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के आदिपर्वणि द्रौपदी-
स्वयंवरो नाम पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥ :: ::

RAMAYANA, BOOK I.

(Continued from page 140.)

Nor did the saint that gift despise,
Offered as holy texts advise;
He kindly asked the earth's great king
How all with him was prospering.
The seed of Kuśik bade him tell
If all in town and field were well,

All well with friends, and kith and kin,
And royal treasure stored within:
'Do all thy neighbours own thy sway?
Thy foes confess thee yet?
Dost thou continue still to pay
To Gods and men each debt?
Then he, of hermits first and best,
Vaśishṭha with a smile addressed,
And asked him of his welfare too,
Showing him honour as was due.
Then with the sainted hermit all
Went joyous to the monarch's hall,
And sate them down by due degree,
Each one, of rank and dignity.
Joy filled the noble prince's breast
Who thus bespoke the honoured guest:
'As amrit by a mortal found,
As rain upon the thirsty ground,
As to an heirless man a son
Born to him of his precious one;
As gain of what we sorely miss,
As sudden dawn of mighty bliss,
So is thy coming here to me,
All welcome, mighty Saint, to thee.
What wish within thy heart hast thou?
If I can please thee, tell me how.
Hail, Saint, from whom all honours flow,
Worthy of all I can bestow.
Blest is my birth with fruit to-day,
Nor has my life been thrown away.
I see the best of Bráhman race,
And night to glorious morn gives place.
Thou, holy Sage, in days of old
Among the royal saints enrolled,
Didst, penance-glorified, within
The Bráhman caste high station win.
'Tis meet and right in many a way
That I to thee should honour pay.
This seems a marvel to mine eyes:
All sin thy visit purifies;
And I by seeing thee, O Sage,
Have reaped the fruit of pilgrimage.
Then say what thou wouldst have me do,
That thou hast sought this interview.
Favoured by thee, my wish is still,
O Hermit, to perform thy will.
Nor needest thou at length explain
The object that thy heart would gain.
Without reserve I grant it now:
My deity, O Lord, art thou.'
The glorious hermit, far renowned,
With highest fame and virtue crowned,
Rejoiced these modest words to hear
Delightful to the mind and ear.

Canto XXI.

VIŚVÁMITRA'S SPEECH.

The hermit heard with high content
That speech so wondrous eloquent,
And while each hair with joy arose,
He thus made answer at the close:
'Good is thy speech O noble King,
And like thyself in every thing.
So should his lips be wisdom-fraught
Whom kings begot, Vaśishṭha taught.
The favour which I came to seek
Thou grantest ere my tongue can speak.
But let my tale attention claim,
And hear the need for which I came.
O King, as Scripture texts allow,
A holy rite employs me now.
Two fiends who change their forms at will
Impede that rite with cursed skill.
Oft when the task is nigh complete,
These worst of fiends my toil defeat,
Throw bits of bleeding flesh, and o'er
The altar shed a stream of gore.
When thus the rite is mocked and stayed,
And all my pious hopes delayed,
Cast down in heart the spot I leave,
And spent with fruitless labour grieve.
Nor can I, checked by prudence, dare
Let loose my fury on them there:
The muttered curse, the threatening word,
In such a rite must ne'er be heard.
Thy grace the rite from check can free,
And yield the fruit I long to see.
Thy duty bids thee, King, defend
The suffering guest, the suppliant friend.
Give me thy son, thine eldest born,
Whom locks like ravens' wings adorn,
That hero youth, the truly brave,
Of thee, O glorious King, I crave.
For he can lay those demons low
Who mar my rites and work me woe:
My power shall shield the youth from harm,
And heavenly might shall nerve his arm.
And on my champion will I shower
Unnumbered gifts of varied power,
Such gifts as shall ensure his fame
And spread through all the worlds his name.
Be sure those fiends can never stand
Before the might of Ráma's hand,
And mid the best and bravest none
Can slay that pair but Raghu's son.

Entangled in the toils of Fate
Those sins, so proud and obstinate,
Are, in their fury overbold,
No match for Ráma mighty-souled.
Nor let a father's breast give way
Too far to fond affection's sway.
Count thou the fiends already slain:
My word is pledged, nor pledged in vain.
I know the hero Ráma well
In whom high thoughts and valour dwell;
So does Vaśishṭha, so do these
Engaged in long austerities.
If thou would do the righteous deed,
And win high fame, thy virtue's meed,
Fame that on earth shall last and live,
To me, great King, thy Ráma give.
If to the words that I have said,
With Saint Vaśishṭha at their head
Thy holy men, O King, agree,
Then let thy Ráma go with me.
Ten nights my sacrifice will last,
And ere the stated time be past
Those wicked fiends, those impious twain,
Must fall by wondrous Ráma slain.
Let not the hours, I warn thee, fly,
Fixt for the rite, unheeded by;
Good luck have thou, O royal chief,
Nor give thy heart to needless grief.'

Thus in fair words with virtue fraught
The pious glorious saint besought.
But the good speech with poignant sting
Pierced ear and bosom of the king,
Who, stabbed with pangs too sharp to bear,
Fell postrate and lay fainting there.

Canto XXII.

DAŚARATHA'S SPEECH.

His tortured senses all astray
Awhile the hapless monarch lay,
Then slowly gathering thought and strength
To Viśvámitra spoke at length:
'My son is but a child, I ween;
This year he will be just sixteen.
How is he fit for such emprise,
My darling with the lotus eyes?
A mighty army will I bring
That calls me master, lord, and king,
And with its countless squadrons fight
Against these rovers of the night.
My faithful heroes skilled to wield
The arms of war will take the field;
Their skill the demons' might may break:
Ráma, my child, thou must not take.
I, even I, my bow in hand,
Will in the van of battle stand,
And, while my soul is left alive,
With the night-roaming demons strive.
Thy guarded sacrifice shall be
Completed, from all hindrance free.
Thither will I my journey make:
Ráma, my child, thou must not take.
A child unskilled, he knows not yet
The bounds to strength and weakness set.
No match is he for demon foes
Who magic arts to arms oppose.
O chief of saints, I have no power,
Of Ráma reft, to live one hour:
Mine aged heart at once would break:
Ráma, my child, thou must not take.
Nine thousand circling years have fled
With all their seasons o'er my head,
And as a hard-won boon, O Sage,
These sons have come to cheer mine age.
My dearest love amid the four
Is his whom first his mother bore,
Still dearer for his virtues' sake:
Ráma, my child, thou must not take.
But if, unmoved by all I say,
Thou needs must bear my son away,
Let me lead with him, I entreat,
A four-fold army all complete.
What is the demons' might, O sage?
Who are they? What their parentage?
What is their size? What beings lend
Their power to guard them and befriend?
How can my son their arts withstand?
Or I or all my armed band?
Tell me the whole that I may know
To meet in war each evil foe
Whom conscious might inspires with pride.'

And Viśvámitra thus replied:
'Sprung from Pulastya's race there came
A giant known by Rávaṇ's name.
Once favoured by the Eternal Sire
He plagues the worlds in ceaseless ire,
For peerless power and might renowned,
By giant bands encompassed round.
Viśravas for his sire they hold,
His brother is the Lord of Gold.
King of the giant hosts is he,
And worst of all in cruelty.
This Rávaṇ's dread commands impel
Two demons who in might excel,

Márícha and Subáhu hight,
To trouble and impede the rite.'

Then thus the king addressed the sage:
'No power have I, my lord, to wage
War with this evil-minded foe;
Now pity on my darling show,
And upon me of hapless fate,
For thee as God I venerate.
Gods, spirits, bards of heavenly birth,
The birds of air, the snakes of earth,
Before the might of Rávaṇ quail,
Much less can mortal man avail.
He draws, I hear, from out the breast
The valour of the mightiest.
No, ne'er can I with him contend,
Or with the forces he may send.
How can I then my darling lend,
Godlike, unskilled in battle? No,
I will not let my young child go.
Foes of thy rite, those mighty ones,
Sunda and Upasuṇda's sons,
Are fierce as Fate to overthrow:
I will not let my young child go.
Márícha and Subáhu fell
Are valiant and instructed well,
One of the twain I might attack
With all my friends their lord to back.'

XXIII.
VAŚISHṬHA'S SPEECH.

While thus the hapless monarch spoke,
Paternal love his utterance broke.
Then words like these the saint returned,
And fury in his bosom burned:
'Didst thou, O King, a promise make,
And wishest now thy word to break?
A son of Raghu's line should scorn
To fail in faith, a man forsworn.
But if thy soul can bear the shame
I will return e'en as I came.
Live with thy sons, and joy be thine,
False scion of Kakutstha's line.'
As Viśvámitra, prudent sage,
Was moved with this tempestuous rage,
Earth rocked and reeled throughout her frame,
And fear upon the Immortals came.
But Saint Vaśishṭha, wisest seer,
Observant of his vows austere,
Saw the whole world convulsed with dread,
And thus unto the monarch said:
'Thou, born of old Ikshváku's seed,
Art Justice' self in mortal weed.
Constant and pious, blest by fate,
The right thou must not violate.
Thou, Raghu's son, so famous through
The triple world as just and true,
Perform thy bounden duty still,
Nor stain thy race by deed of ill.
If thou have sworn and now refuse
Thou must thy store of merit lose.
Then, Monarch, let thy Ráma go,
Nor fear for him the demon foe.
The fiends shall have no power to hurt
Him trained to war or inexpert,
Nor vanquish him in battle field,
For Kuśik's son the youth will shield.
He is incarnate Justice, he
The best of men for bravery.
Embodied love of penance drear,
Among the wise without a peer.
Full well he knows, great Kuśik's son,
The arms celestial, every one,
Arms from the Gods themselves concealed,
Far less to other men revealed.
These arms to him, when earth he swayed,
Mighty Kriśáśva, pleased, conveyed.
Kriśáśva's sons they are indeed
Brought forth by Daksha's lovely seed,
Heralds of conquest, strong and bold,
Brilliant, of semblance manifold.
Jayá and Vijayá, most fair,
A hundred splendid weapons bare.
Of Jayá glorious as the morn
First fifty noble sons were born,
Boundless in size yet viewless too,
They came the demons to subdue.
And fifty children also came
Of Vijayá the beauteous dame,
Sanháras named, of mighty force,
Hard to assail or check in course.
Of these the hermit knows the use
And weapons new can he produce.
All these the mighty saint will yield
To Ráma's hand, to own and wield,
And armed with these, beyond a doubt
Shall Ráma put those fiends to rout.
For Ráma and the people's sake,
For thine own good my counsel take,
Nor seek, O King, with fond delay,
The parting of thy son to stay.'

XXIV.
THE SPELLS.

Vaśishṭha thus was speaking still:
The monarch, of his own free will,

Bade with quick zeal and joyful cheer
Ráma and Lakshmaṇ hasten near.
Mother and sire in loving care
Sped their dear son with rite and prayer:
Vaśishṭha blessed him ere he went.
O'er his loved head the father bent,
And then to Kuśik's son resigned
Ráma with Lakshmaṇ close behind.
Standing by Viśvámitra's side,
The youthful hero, lotus-eyed,
The Wind-God saw, and sent a breeze
Whose sweet pure touch just waved the trees.
There fell from heaven a flowery rain,
And with the song and dance the strain
Of shell and tambour sweetly blent
As forth the son of Raghu went.
The hermit led: behind him came
The bow-armed Ráma, dear to fame,
Whose locks were like the raven's wing:
Then Lakshmaṇ. closely following.
The Gods and Indra, filled with joy,
Looked down upon the royal boy,
And much they longed the death to see
Of their ten-headed enemy.
Ráma and Lakshmaṇ paced behind
That hermit of the lofty mind,
As the young Aśvins, heavenly pair,
Follow Lord Indra through the air.
On arm and hand the guard they wore,
Quiver and bow and sword they bore;
Two fire-born Gods of War seemed they,
He, Śiva's self who led the way.

Upon fair Sarjú's southern shore
They now had walked a league and more,
When thus the sage in accents mild
To Ráma said: 'Beloved child,
This lustral water duly touch:
My counsel will avail thee much.
Forget not all the words I say,
Nor let the occasion slip away.
Lo, with two spells I thee invest,
The mighty and the mightiest.
O'er thee fatigue shall ne'er prevail,
Nor age or change thy limbs assail.
Thee powers of darkness ne'er shall smite
In tranquil sleep or wild delight.
No one is there in all the land
Thine equal for the vigorous hand.
Thou, when thy lips pronounce the spell,
Shalt have no peer in heaven or hell.
None in the world with thee shall vie,
O sinless one, in apt reply,
In fortune, knowledge, wit, and tact,
Wisdom to plan and skill to act.
This double science take, and gain
Glory that shall for aye remain.
Wisdom and judgment spring from each
Of these fair spells whose use I teach.
Hunger and thirst unknown to thee,
High in the worlds thy rank shall be,
For these two spells with might endued,
Are the Great Father's heavenly brood,
And thee, O chief, may fitly grace,
Thou glory of Kakutstha's race.
Virtues which none can match are thine,
Lord, from thy birth, of gifts divine,
And now these spells of might shall cast
Fresh radiance o'er the gifts thou hast.'
Then Ráma duly touched the wave,
    Raised suppliant hands, bowed low his head,
And took the spells the hermit gave
    Whose soul on contemplation fed.
From him whose might these gifts enhanced,
A brighter beam of glory glanced,
So shines in all his autumn blaze
The Day-God of the thousand rays.
The hermit's wants those youths supplied,
As pupils use to holy guide.
And then the night in sweet content
Upon the Sarjú's bank they spent.

XXV.
THE HERMITAGE OF LOVE.

Soon as appeared the morning light
Uprose the mighty anchorite,
And thus to youthful Ráma said,
Who lay upon his leafy bed:
'High fate is hers who calls thee son:
    Arise, 'tis break of day;
Rise, Chief, and let those rites be done
    Due at the morning's ray.'
At that great sage's high behest
    Upsprang the princely pair,
To bathing rites themselves addressed,
    And breathed the holiest prayer.
Their morning task completed, they
    To Viśvámitra came,
That mine of holy works, to pay
    The worship saints may claim.
Then to that holy spot they went
    Along fair Sarjú's side,
Where mix her waters confluent
    With three-pathed Gangá's tide.

There was a sacred hermitage
Where saints devout of mind
Their lives through many a lengthened age
To penance had resigned.
That pure abode the princes eyed
With unrestrained delight,
And thus unto the saint they cried,
Rejoicing at the sight:
'Whose is that hermitage we see?
Who makes his dwelling there?
Full of desire to hear are we:
O Saint, the truth declare.'
The hermit smiling made reply
To the two boys' request:
'Hear, Ráma, who in days gone by
This calm retreat possessed.
Kandarpa in apparent form,
Called Káma by the wise,
Dared Umá's new-wed lord to storm
And make the God his prize.
'Gainst Sthánu's self, on rites austere
And vows intent, they say
His bold rash hand he dared to rear,
Though Sthánu cried, Away!
But the God's eye with scornful glare
Fell terrible on him,
Dissolved the shape that was so fair
And burnt up every limb.
Since the great God's terrific rage
Destroyed his form and frame,
Káma in each succeeding age
Has born Ananga's name.
So, where his lovely form decayed,
This land is Anga styled:
Sacred to him of old this shade,
And hermits undefiled.
Here Scripture-talking elders sway
Each sense with firm control,
And penance-rites have washed away
All sin from every soul.
One night, fair boy, we here will spend,
A pure stream on each hand,
And with to-morrow's light will bend
Our steps to yonder strand.
Here let us bathe and free from stain
To that pure grove repair,
Sacred to Káma, and remain
One night in comfort there.'
With penance' far-discerning eye
The saintly men beheld
Their coming, and with transport high
Each holy bosom swelled.
To Kuśik's son the gift they gave
That honoured guest should greet,
Water they brought his feet to lave,
And showed him honour meet.
Ráma and Lakshmaṇ next obtained
In due degree their share.
Then with sweet talk the guests remained,
And charmed each listener there.
The evening prayers were duly said
With voices calm and low:
Then on the ground each laid his head
And slept till morning's glow.

XXVI.
THE FOREST OF TAḌAKÁ.

When the fair light of morning rose
The princely tamers of their foes
Followed, his morning worship o'er,
The hermit to the river's shore.
The high-souled men with thoughtful care
A pretty barge had stationed there.
All cried, 'O lord, this barge ascend,
And with thy princely followers bend
To yonder side thy prosperous way
With naught to check thee or delay'.

Nor did the saint their rede reject:
He bade farewell with due respect,
And crossed, attended by the twain,
That river rushing to the main.
When now the bark was half way o'er,
Ráma and Lakshmaṇ heard the roar,
That louder grew and louder yet,
Of waves by dashing waters met.
Then Ráma asked the mighty seer:
'What is the tumult that I hear
Of waters cleft in mid career?'
Soon as the speech of Ráma, stirred
By deep desire to know, he heard,
The pious saint began to tell
What caused the waters' roar and swell:
'On high Kailása's distant hill
There lies a noble lake
Whose waters, made by Brahmá's will,
The name of Mánas take.
Thence, hallowing where'er they flow,
The streams of Sarjú fall,
And wandering through the plains below
Embrace Ayodhyá's wall.
Still, still preserved in Sarjú's name
Sarovar's fame we trace,
The flood of Brahmá whence she came
To run her holy race.

To meet great Gangá here she hies
  With tributary wave :
Hence the loud roar ye hear arise,
  Of floods that swell and rave.
Here, pride of Raghu's line, do thou
In humble adoration bow.'
  He spoke. The princes both obeyed,
And reverence to each river paid.
They reached the southern shore at last,
And gaily on their journey past.
A little space beyond there stood
A gloomy awe-inspiring wood.
The noble monarch's son began
To question thus the holy man :
'Whose gloomy forest meets mine eye
Like some vast cloud that fills the sky ?
Pathless and dark it seems to be,
Where birds in thousands wander free.
Where shrill cicalas' cries resound,
And fowl of dismal note abound.
Lion, rhinoceros, and bear,
Boar, tiger, elephant are there.
  There shrubs and thorns run wild :
Dháo, Sál, Bignonia, Bel, are found,
And every tree that grows on ground :
  How is the forest styled ?'
The glorious saint this answer made :
'Dear child of Raghu, hear
Who dwells within the horrid shade
  That looks so dark and drear.
Where now is wood, long ere this day
  Two broad and fertile lands,
Malaja and Karúsha lay,
  Adorned by heavenly hands.
Here, mourning friendship's broken ties,
Lord Indra of the thousand eyes
Hungered and sorrowed many a day.
His brightness soiled with mud and clay,
When in a storm of passion he
Had slain his dear friend Namuchi.
Then came the Gods and saints who bore
Their golden pitchers brimming o'er
With holy streams that banish stain,
And bathed Lord Indra pure again.
When in this land the God was freed
From spot and stain of impious deed
For that his own dear friend he slew,
High transport thrilled his bosom through.
Then in his joy the lands he blessed,
And gave a boon they long possessed :
'Because these fertile lands retain
The washings of the blot and stain.'

(To be continued.)

TO THE EDITOR OF THE PANDIT.

Sir,

The examination for Honours in Arts of the Calcutta University being near, I take the liberty to suggest a little change in the pass standard of the Sanskrit Examination. The present rule requires a minimum of twenty-five per cent. in every branch and thirty-three per cent. in the aggregate.

In my humble opinion, this rule of requiring the minimum marks is unnecessarily troublesome and merely a bar to a student's getting a Sanskrit degree.

Similar objections to those which Mr. Beebee of the Presidency College brought forward against this rule in the Mathematical Examination can be shown to exist in this case.

I here quote Mr. Beebee's words :

"This rule of requiring a minimum in each subject, though most desirable in taking the merits of students who aspire to a pass-man's degree in the various branches of a general education, is not applicable to those who after having already obtained this degree seek destinction in one special Science.

For example, a student who is a fair English scholar or Mathematican, if he be totally ignorant of History, cannot be accounted a properly educated man, but a candidate for Mathematical Honours, who might sacrifice the study of Optics or Spherical Astronomy, in order to devote more time to Mechanics, need not by any means be considered to have received an inferior Mathematical training to a competitor who has made only a moderate progress in both."

Do not similar arguments hold with more force in the case of the Sanskrit Examination ? Can a student who has made better progress in Kávya or the Darśaṇas than in the Vedas be regarded as an inferior Sanskrit scholar to him who has made only 'a moderate progress in both ?' There being so many subjects—Kávya, Náṭaka, Alankára, Nyáya, Sánkhya, Vedánta, Veda and Vyákaraṇa—it would be manifest injustice to pluck a candidate simply if he failed to gain the minimum marks in only one of these. I therefore beg to suggest that the rule requiring a minimum in each subject be done away with. I hope this proposal will meet with your approval and I doubt not that with your support the change will be effected much to the relief of the Sanskrit candidates. Hoping the Syndicate will give due consideration to this matter,

BENARES: *December* 1869.

I am yours,
&c., &c.
A. B.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥

अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 45. Benares, February 1st, 1870. Vol. IV.

॥ उपदेशसहस्त्र्याः पद्यप्रबन्धः ॥

आत्मस्वरूपस्य मोक्षस्य नित्यत्वे ऽकार्यत्वे हेतुमाह ।

(४१) स्वरूपस्यानिमित्तत्वात्सनिमित्ता हि चापरे ।
अनुपात्तं स्वरूपं हि स्वेनात्यक्तं तथैव च ॥ १६३ ॥

स्वरूपस्येति । नास्ति निमित्तं कारणं यस्य तदनिमित्तं तस्य भावो ऽनिमित्तत्वं तस्मादकार्यत्वादित्यर्थः। अपरे त्ववस्थान्तरादयः सनिमित्ता हीत्यतो ऽनित्याः स्युरित्यर्थः, स्वरूपस्यानिमित्तत्वं तल्लक्षणोक्त्या साधयति । अनुपात्तमिति । स्वरूपं हि नाम तद्यत्स्वेनान्येन वा नोपात्तमुपार्जितं न भवति, तथा स्वेनान्येन वा त्यक्तमपि न भवति, नह्युपादेयस्य हेयस्य वा वस्त्रादेः स्वरूपत्वं दृष्टमतो नागन्तुकं वस्तुस्वरूपं किं तु नित्यमेवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

उक्तं स्वरूपलक्षणमात्मनि लक्ष्ये योजयति ।

(४२) स्वरूपत्वान्न सर्वस्य त्यक्तुं शक्यो ह्यनन्यतः ।
ग्रहीतुं वा ततो नित्यो ऽविषयत्वापृथक्त्वतः ॥ २६४ ॥

स्वरूपत्वादिति । सर्वस्याकाशादेः स्वरूपत्वादारोपितसर्पादे रज्ज्वादिवत्सर्वस्यात्मभूतत्वात्त्यक्तुं ग्रहीतुं वा न शक्य आत्मा, कुतो, हि यस्मादनन्यतो भेदाभावादित्यर्थः । हेयोपादेयत्वाभावे सिद्धे फलितमाह । ततो नित्य इति । आत्मन उपादानहानयोरयोगे पुनरपि क्रमेण हेतुद्वयमाह । अविषयत्वापृथक्त्वत इति । नह्यविषय उपादीयते स्वरूपं वा त्यज्यत इति युज्यतइत्यर्थः ॥ ४२ ॥

आत्मनो नित्यत्वे हेत्वन्तरमाह ।

(४३) आत्मार्थत्वाच्च सर्वस्य नित्य आत्मैव केवलः ।
त्यजेत् तस्मात्क्रियाः सर्वाः साधनैः सह मोक्षवित् ॥२६५॥

आत्मार्थत्वाच्चेति । सर्वस्यागमापायिन आत्मार्थत्वादात्मभोग्यत्वात्तेष्वनागमापायी भोक्तात्मा नित्य एवेति योजना । केवलो निरुपाधिरित्यर्थः, उपाध्यायत्तो ऽप्यस्य विशेषो नास्तीत्यर्थः । यस्मादात्मा नित्यो ऽन्यत्सर्वमनित्यमात्मार्थं च, स्वात्मन्यवस्थानं च मोक्ष इति सिद्धं, तस्माद् मुमुक्षुणा ससाधनं सर्वं कर्म्म त्याज्यमित्याह । त्यजेदिति ॥ ४३ ॥

इतो ऽपि मुमुक्षुणा क्रिया त्याज्येत्याह ।

(४४) आत्मलाभः परो लाभ इति शास्त्रोपपत्तयः ।
अलाभो ऽन्यात्मलाभस्तु त्यजेत्तस्मादनात्मताम् ॥२६६॥

आत्मलाभइति । आत्मलाभान्न परं विद्यतइति स्मृतिः शास्त्रं, सर्वस्य त्यागेनाप्यात्मसंरक्षणप्रवृत्तिदर्शनमुपपत्तिः, बहुवचनप्रयोगादनेकत्वं शास्त्रोपपत्तीनां सूचयति, आत्मलाभस्य नित्यसिद्धत्वात्किमिदमपूर्वमिवोच्यतइत्यत आह । अलाभ इति । अन्यस्मिन् स्वाज्ञानपरिनिष्पन्ने ऽहंकारादावभेदेनात्मस्फुरणमन्यात्मलाभ उच्यते, स तु लाभो न भवति, संसारदुःखहेतुत्वात्स्वतःसिद्धपरमानन्दाविर्भावप्रतिबन्धकत्वात् प्रत्युत क्षतिरेवेत्यर्थः । तस्मादनात्मतामहंकाराद्यात्माभिमानितामविद्याध्यारोपितां प्रमाणजनितब्रह्मात्मज्ञानेनाज्ञानबाधनद्वारा त्यजेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

आत्मतत्त्वब्रह्मस्वरूपावगमे आत्मलाभ एव परमो लाभः परमपुरुषार्थ इत्यात्मैक्यज्ञानं मोक्षसाधनमात्मा चाद्वयानन्दरूपस्तस्मिन्नज्ञानमूलः संसारो न परमार्थत इति स्वमतमभिधाय

तत्रैव मुमुक्षूणां मतिस्थैर्याय मतान्तरनिराकरणं कर्तुमारभमाणो भगवान्भाष्यकारः सांख्यकल्पनां तावन्निराकरोति ।

(४५) गुणानां समभावस्य भ्रंशो नह्युपपद्यते ।
अविद्यादेः प्रसुप्तत्वान्न चान्यो हेतुरिष्यते ॥ २९७ ॥

गुणानामिति । तत्र यत्प्रधानं त्रिगुणात्मकं स्वतन्त्रमचेतनं पुरुषस्य भोगापवर्गार्थं महदादिरूपेण परिणमतइति कल्पयन्ति,तत्तावन्न संभवति, यतो गुणानां सत्त्वरजस्तमसां समभावस्य सृष्टिप्राक्कालीनमेलनस्य भ्रंशः प्रच्युतिः पूर्वावस्थात्यागेनावस्थान्तरापत्तिरूपः परिणामो दुर्घटत्वान्नोपपद्यते । कुत इति चे,त्तत्र वक्तव्यं, किं निर्हेतुक एव गुणपरिणाम इष्यते सहेतुको वा, नाद्यः, सदा परिणामप्रसङ्गात्, द्वितीये ऽप्यविद्याप्राणदृष्टपुरुषा एव हेतुस्तदन्यो वा परमेश्वरो, नाद्य, इत्याह । अविद्यादेरिति । तस्यामवस्थायामविद्यादेः प्रसुप्तत्वाल्लीनत्वात्पुरुषाणामुदासीनत्वाच्च तन्निमित्तः साम्यावस्थाभ्रंश इत्यर्थः । न द्वितीय इत्याह । न चान्य इति । अविद्यादिभ्यो ऽन्यः परमेश्वराङ्गीकारे ऽपसिद्धान्तप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

गुणानामन्योन्यं प्रवृत्तिहेतुत्वं स्यादिति चेत्तत्राह ।

(४६) इतरेतरहेतुत्वे प्रवृत्तिः स्यात्सदा न वा ।
नियमो न प्रवृत्तीनां गुणेष्वात्मनि वा भवेत् ॥ २९८ ॥

इतरेतरेति । अस्मिन् पक्षे प्रयोजकान्तरप्रतीक्षानपेक्षणात्सदा प्रवृत्तिः परिणामः स्यान्न वा स्याद्विशेषाभावादित्यर्थः । अथ क्रमेणोत्पत्तिसंहाराणां प्रसिद्धत्वान्न सदा तत्प्रसङ्ग इति तत्राह । नियम इति । नियम्यतेनेनेति नियमो नियामको हेतुः प्रवृत्तीनां गुणकार्योत्पत्त्यादीनां गुणेषु सत्त्वादिष्वात्मनि पुरुषे वा यतो न भवेन्न संभवेदतः सदा प्रवृत्तिरप्रवृत्तिर्वा स्यादिति योजना । नहि गुणपुरुषातिरिक्तं किं चित् तत्त्वमभ्युपगतमस्ति सांख्यैर्यद्गुणेषु वा पुरुषेषु वा स्थित्वा प्रवृत्त्यादिनियामकं स्यादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

यथा कथं चिदस्तु वा प्रधानप्रवृत्तिस्तथापि दोषप्रसक्तिं परिहर्त्तुं न पार्यतइत्याह ।

(४७) विशेषो बद्धमुक्तानां तादर्थ्ये न च युज्यते ।
अर्थार्थिनोस्त्वसंबन्धो नार्थी ज्ञो नेतरो ऽपि वा ॥ २९९ ॥

विशेष इति । तादर्थ्ये प्रधानस्य पुरुषार्थत्वे सति बद्धमुक्तानां बद्धानां मुक्तानां विशेषो न युज्यते, नहि सर्वपुरुषान् प्रति साधारणे प्रधानस्यैकस्य व्यापारे के चिद्बद्धाः के चिन्मुक्ता इति व्यवस्थोपपद्यते, तथा च सर्वएव सदा बद्धाः स्युः सर्वएव सदा मुक्ता वा स्युरित्यर्थः । किं चास्मिन्मते ऽर्थार्थिनोः शेषशेषिणोः संबन्धश्च न युज्यतइत्यन्वयः, अर्थ्यते प्रार्थ्यतइत्यर्थः । सुखतत्साधनरूपः पदार्थः सोभिलषितो विद्यते यस्य सोर्थी तयोः संबन्ध उपकार्योपकारकभावलक्षणः स प्रधानवादे न युज्यते न घटतइत्यर्थः । कुत इत्यत आह । नेति । ज्ञो ज्ञानैकस्वभावः पुरुषो नार्थी युक्तः तस्यासङ्गत्वनिर्विशेषत्वाभ्युपगमात्, नेतरोपि वा, प्रधानाख्यो ऽपि नार्थी जडत्वादेवेत्यर्थः । तस्मात्प्रधानस्य परार्थत्वकल्पनमयुक्तमिति भावः ॥ ४७ ॥

एवं प्रधानस्य पुरुषान् प्रति प्रवृत्तिमङ्गीकृत्यव्यवस्थोक्ता सापीदानीं न घटतइति साधयति ।

(४८) प्रधानस्य च पारार्थ्यं पुरुषस्याविकारतः ।
न युक्तं सांख्यशास्त्रेपि विकारेपि न युज्यते ॥ ३०० ॥

प्रधानस्येति । पुरुषस्याविकारतः प्रधानकृतातिशययोगित्वलक्षणविकाररहितत्वात्प्रधानस्य पारार्थ्यं च न युक्तमिति योजना । नह्यनुविधेयकृतातिशयायोगिनि स्वामितोपपद्यतइत्यर्थः । यदि पुरुषस्य प्रधानं प्रति स्वाम्योपपत्तये विकारोप्यङ्गीक्रियेत तदङ्गीकृतेपि विकारे प्रधानस्य पारार्थ्यं न युज्यते विकारवतो ऽनित्यत्वनियमान्नित्यप्रधानस्वाम्यायोगादित्यर्थः । सांख्यशास्त्रेपीत्यपिशब्दान्न वेदबाह्यशास्त्रेष्वेवाव्यवस्था, किं तु सांख्यशास्त्रे ऽपीति तस्यापि पुम्बुद्धिमूलत्वं न सम्यग्वेदमूलत्वमस्तीति द्योत्यते ॥ ४८ ॥

प्रधानपुरुषयोः संबन्धाभावमुक्तं प्रपञ्चयति ।

(४९) संबन्धानुपपत्तेश्च प्रकृतेः पुरुषस्य च ।
मिथो ऽयुक्तं तदर्थत्वं प्रधानस्याचितित्वतः ॥ ३०१ ॥

संबन्धानुपपत्तेश्चेति । पुरुषस्यासङ्गोदासीनस्वभावत्वात्प्रकृतेर्जडत्वेन स्वतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तयोर्मिथः संबन्धानुपपत्तेः प्रधानस्य तादर्थ्यं पुरुषार्थत्वमयुक्तं युक्तिशून्यमचितित्वतो जडत्वात्प्रधानस्य भृत्यवदुपकारकत्वासंभवादित्यर्थः । अतः, प्रधानपुरुषयोरर्थार्थित्वकल्पना न युक्तिमतीति भावः ॥ ४९ ॥

पुरुषस्याविकारत इत्युक्तमविकारित्वं स्पष्टयति ।

(५०) क्रियोत्पत्तौ विनाशित्वं ज्ञानमात्रे च पूर्ववत् ।
निर्निमित्ते त्वनिर्मोक्षः प्रधानस्य प्रसज्यते ॥ ३०२ ॥

क्रियोत्पत्ताविति । पुरुषे यत्किंचित्क्रियोत्पत्तावभ्युपगम्यमानायां विनाशित्वं तस्य प्रसज्येत यत्क्रियावत्तदनित्यं यथा क्षीरादीतिव्याप्तिदर्शनात्, नित्यश्च पुरुषोभ्युपगम्यते सांख्यैरित्यर्थः । ननु न परिस्पन्दः परिणामो वा पुरुषस्य क्रियाभ्युपगम्यते येनानित्यत्वप्रसङ्गः किं तु ज्ञानमेव क्रियाभ्युपगम्यतइति चेत्, तर्हि जन्यमजन्यं वा ज्ञानमभ्युपेयते, नोभयथापि घटतइत्याह । ज्ञानमात्रे च पूर्ववदिति । जन्यज्ञानयोगे विकारित्वादनित्यत्वापत्तिरजन्यज्ञानयोगित्वे न प्रधानं प्रति

स्वाम्यसंभव इत्युक्तदोषापत्तिरित्यर्थः। तस्मात्पुरुषस्यासङ्गोदासीनत्वादनाधेयातिशयत्वात्प्रवर्त्तकत्वानुपपत्तेरन्यस्य च हेत्वन्तरस्य प्रधानविकारातिरिक्तस्यानभ्युपगमात्,प्रलये च प्रधानविकाराणामलब्धात्मलाभतया प्रवर्त्तकत्वायोगार्न्निर्निमित्तैव प्रधानप्रवृत्तिरङ्गीकार्या, तथा चाव्यवस्था सुस्थैवेति प्रतिपादयन्नुपसंहरति । निर्निमित्तइति । प्रधानस्य व्यापारेनिर्निमित्ते ऽभ्युपगम्यमाने तस्य सर्वदा सर्वान्प्रति प्रवृत्तिसंभवाद्बहुशक्तिमतां पुरुषाणां तद्दर्शनस्यावर्ज्जनीयत्वादनिर्मोक्षः प्रसज्येत, अत इत्यमव्यवस्थितं सांख्यशास्त्रं न मुमुक्षुभिः श्रद्धेयमिति भावः ॥ ५० ॥

निर्गुणपुरुषमतप्रक्रियां निराकृत्य सगुणाः पुरुषा इति वैशेषिकमतप्रक्रियां दूषयति ।

(५१) न प्रकाश्यं यथौष्ण्यत्वं ज्ञानेनैवं सुखादयः ।
एकनीडत्वतो ऽग्राह्याः स्युः कणाददिवत्र्मनाम् ॥३०३॥

न प्रकाश्यमित्यादिना । आत्मगतेन ज्ञानेनात्मगताः सुखादयो गुणाः प्रकाश्यन्तइति हि ते मन्यन्ते, तन्नोपपद्यते, तथाहि, यथौष्ण्यत्वमग्निनिष्ठमग्निनिष्ठेन प्रकाशेन न प्रकाश्यं प्रकाशाईं न भवति एकाश्रयत्वादेवं सुखादयो गुणा आत्मनिष्ठा आत्मनिष्ठेन ज्ञानेनाग्राह्याः स्युः, कुतः, एकनीडत्वतः एकाश्रयत्वात्कणादादिवत्र्मनां मतइत्यर्थः । विषयविषयिणोः समानदेशत्वे ग्राह्यमिदं ग्राहकमिदमिति च भेदनियमासिद्धेरिति भावः ॥ ५१ ॥

न केवलमेकाश्रयत्वादेव ज्ञानसुखादीनां भास्यभासकत्वानुपपत्तिरपि तु यौगपद्यासंभवादपीत्याह ।

(५२) युगपत्समवेतत्वं सुखविज्ञानयोरपि ।
मनोयोगैकहेतुत्वादग्राह्यत्वं सुखस्य च ॥ ३०४ ॥

युगपदिति। नेति पूर्वश्लोकादनुवर्त्तनीयं, तथा चायमर्थः। सुखविज्ञानयोर्न युगपत्समवेतत्वं संभवति कुतः मनोयोगैकहेतुत्वान्मनःसंयोगस्यासमवायिकारणस्यैकमेवात्मगुणं प्रति हेतुत्वाभ्युपगमात्तथात्वे सुखासमवायिकारणमनःसंयोगनाशे सुखस्य नाशात्संयोगान्तरासमवायिकारणकज्ञानेन सुखस्य न ग्राह्यत्वं प्रत्यक्षत उपपद्यतइति, अपिशब्दात्समवायोपि न प्रमाणयुक्तिपथमवतरतीति द्योत्यते, चशब्दादात्ममनसोर्निरवयवयोः प्रदेशाभावादात्मनोरिव संयोगानुपपत्तिः संयोगे वा विभोरात्मनो विभागानुपपत्तिस्तदभावे संयोगान्तरानुपपत्तौ ज्ञानादिकार्यक्रमानुपपत्तिः कार्याणामसमवायिकारणदेशानतिवर्त्तित्वं नियमदर्शनादन्यत्रेहापि तत्प्रसङ्गे ऽणुपरिमाणमनःसंयोगस्याणुदेशमात्रवर्त्तितया तत्कार्यस्यापि तन्मात्रवर्त्तित्वे सकलशरीरगतात्मवेदनाया अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्ग इत्यादिदूषणगणः समुच्चीयते ॥ ५२ ॥

सुखवदेव दुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानामप्यग्राह्यत्वं न्यायसाम्यादित्याह ।

(५३) तथान्येषां च भिन्नत्वाद्युगपज्जन्म नेष्यते ।
गुणानां समवेतत्वं ज्ञानं चेन्न विशेषणात् ॥ ३०५ ॥

तथेति । अन्येषां गुणानां भिन्नत्वात्परस्परविलक्षणत्वाज्ज्ञानसुखयोरिव युगपज्जन्म नेष्यते । एकस्यात्मनः संयोगस्यानेककार्यहेतुत्वासंभवस्योक्तत्वादित्यर्थः । चकारादेकाश्रययोर्विषयविषयित्वायोगः पूर्वोक्तः संगृह्यते। मा भूज्ज्ञानभास्यत्वं सुखादीनामेकस्मिन्नात्मनि समवेतत्वमेव तेषां ज्ञानं नामेत्याशङ्क्य ज्ञानेन तेषां विशेषितत्वान्नैवमित्याह । गुणानामिति । ज्ञातं सुखं ज्ञातं दुःखमिति विशिष्टव्यवहारदर्शनादित्यर्थः ॥ ५३ ॥

एतदेव विशदयति ।

(५४) ज्ञानेनैव विशेष्यत्वाद् ज्ञानाप्यत्वं स्मृतेस्तथा ।
सुखं ज्ञातं मयेत्येवं तवाज्ञानात्मकत्वतः ॥ ३०६ ॥

ज्ञानेनैवेति । ज्ञानेन विशेष्यत्वादेव ज्ञानाप्यत्वं सुखादीनामेष्टव्यमित्यर्थः । ज्ञानाहितसंस्कारजन्यस्मृतिविषयत्वादपि ज्ञानाप्यत्वं सुखादेरेष्टव्यमित्याह । स्मृतेस्तथेति । सुखं मया ज्ञातमित्येवं स्मृतेरिति संबन्धः । किं च ज्ञानविशिष्टात्मसमवेतत्वं सुखादेर्ज्ञानमिष्यते, केवलात्मसमवेतत्वं वा, नाद्यो युगपत् क्षणिकात्मविशेषगुणानां समवायासंभवस्योक्तत्वादात्मगतसंख्यापरिमाणादेरपि ग्रहणप्रसङ्गाच्चेत्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति । तवेति । तव मते आत्मनो ज्ञानभिन्नत्वाद् घटवद्व्यमात्रत्वात्समवेतत्वमात्रेण न सुखादिसिद्धिः सर्वस्य जडत्वादित्यर्थः ॥ ५४ ॥

ज्ञानसुखादीनामात्मगुणत्वाभ्युपगमेन भास्यभासकत्वासंभव उक्तः, इदानीं तेषामात्मगुणत्वमपि दुर्भणमित्याह ।

(५५) सुखादेर्नात्मधर्मत्वमात्मनस्ते ऽविकारतः ।
भेदादन्यस्य कस्मान्न मनसो वा ऽविशेषतः ॥ ३०७ ॥

सुखादेरिति । सुखादेरात्मधर्मत्वं न संभवति ते तव मते आत्मनो ऽविकारतो विकारत्वाभावाद्विभुत्वाङ्गीकारेण नित्यत्वाभ्युपगमात्,नहि नित्यमनित्यगुणकमिति मां प्रति दृष्टान्तः कोपि विद्यते ऽतो नात्मनो गुणवत्त्वसिद्धिः दूरे ग्राह्यग्राहकत्वकल्पनेति भावः। किं च गुणगुणिनोरत्यन्तभेदवादिनस्तव मते ऽस्यैवात्मनो ऽयं सुखादिरिति नियमोपि दुर्घट इत्याह । भेदादिति । अन्यस्यात्मान्तरस्य मनसो वा कस्मात्सुखादयो

गुणा न स्युरविशेषतो भेदाविशेषादित्यक्षरार्थः । अयमाशयः । सर्वात्मनां विभुत्वाल्लोकान्तरगतच्छरीरावच्छेदेनात्मनि सुखाद-यो जायन्ते तत्र तदा सर्वात्मनां सत्त्वात्तद्भेदस्य च तत्रानवग-मादस्यैवात्मनोऽयं सुखादिधर्मो नान्यस्येति नियन्तुं न शक्यते न मनःसंयोगभेदो नियामको मनस्यपि सर्वात्मसंबन्धस्याविशेषात्. नाप्यदृष्टभेदो नियामकस्तस्याद्याप्यात्मधर्मत्वासिद्धेरदृष्टहेतुप्रयत्नादेरपि मनःसंयोगनिमित्तकत्वात्तस्य च सर्वात्मसु विशेषासिद्धेरदृष्टस्यापि नाश्रयविशेषसिद्धिरिति, यत्र कुत्रापि जायमानं सुखादि यस्य कस्यापि कस्माच्च स्यात् तथा मनसः क्रियावत्त्वान्मूर्तत्वात्सुखादिदेशाव्यभिचाराच्च तस्यैव कस्माद्धर्माः सुखादयो न स्युर्बिनिगमनाभावादिति ॥ ५५ ॥

यदपि वैशेषिकैर्ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वमिष्यते तदप्ययुक्तमनवस्थाप्रसङ्गादित्याह ।

(५६) स्यान्माला ऽपरिहार्या तु ज्ञानं चेद् ज्ञेयतां व्रजेत् ।
युगपद्वापि चोत्पत्तिरभ्युपेताऽत इष्यते ॥ ३०८ ॥

स्यान्मालेति । अयमर्थः । येनात्ममनःसंयोगेन प्रथमं ज्ञानं जायते तदन्येन संयोगान्तरेण तद्विषयं ज्ञानान्तरं जायते, किं वा तेनैव संयोगेन, आद्ये दोषमाह । स्यादिति । ज्ञानं चेज्ज्ञेयतां व्रजेत्तदा ऽपरिहार्या ज्ञानमाला परंपरा स्याज्ज्ञानानवस्था स्यादित्यर्थः । विषयावभाससमये यदि ज्ञानं नावभासेत तदा विषयः स्वयमेव भासते ज्ञानाधीनतया वेति विवेक्तुमशक्यत्वात्तदैव ज्ञानभानं ज्ञानान्तरमेष्टव्यं तस्याप्यभाने पूर्वज्ञानस्य ज्ञानान्तरभास्यत्वासिद्धिस्तद्भानाय ज्ञानान्तरमिति दुर्निवारा ऽनवस्था स्यादिति भावः । तुशब्दश्चार्थः । तेन च प्रथमज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं मनसि क्रिया ततो विभागस्ततः पूर्वसंयोगनाशस्ततः संयोगान्तरं ततो ज्ञानान्तरमिति बहुक्षणविलम्बेनोत्पद्यमानमुत्तरज्ञानं पूर्वज्ञानावभासनं कथं कुर्यात्तस्य तदानीमभावादित्यादियुक्त्यन्तरं समुच्चीयते । अथ द्वितीयकल्पमनूद्यातिप्रसङ्गेन दूषयति । युगपद्वेति । अपि चानवस्थादोषपरिजिहीर्षया पूर्वोत्तरज्ञानयोरेकस्मादेव संयोगाद्युगपद्वोत्पत्तिरभ्युपेता चेदित्यनुषज्यते, तदा ऽतो ऽस्मादेव संयोगाद्युगपत्संनिकृष्टरूपरसगन्धशब्दस्पर्शज्ञानानामपि तदैवोत्पत्तिरिष्यते, इष्यतां तदा संस्कारोद्बोधसंनिपाते सहकारिलाभात्तत्तदर्थस्मृतीनामप्युत्पत्तिरिष्यतामतो न ज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वकल्पना युक्तिमतीति स्थितमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

किं चात्मनश्चैतन्यं स्वरूपलक्षणमिष्यते, तटस्थलक्षणं वा, आद्ये पृथिव्यादौ गन्धादिवत्सदातनत्वात्तस्य च स्वरूपानतिरेकादनित्यज्ञान आत्मेत्युद्घोषो मृषैव स्यात्, द्वितीये तु स्वरूपलक्षणमन्यदनात्मासाधारणं वक्तव्यं तच्च चेतनातिरिक्तं न किमपि संभावितमस्त्यतो देहादिजडविलक्षणमात्मानमभ्युपगच्छता सदा निर्विशेषचिद्रूपः कूटस्थ एवात्माभ्युपेतव्यो ऽन्यथा विकारिणो ऽनित्यत्वनियमाद्बन्धमोक्षान्वय्येक आत्मा भवतीति दुःसंपादमित्येतत्सर्वमभिप्रेत्याह ।

(५७) अनवस्थान्तरत्वाच्च बन्धो नात्मनि विद्यते ।
नाशुद्धिश्चाप्यसङ्गत्वादसङ्गो ह्येति च श्रुतेः ॥ ३०९ ॥

अनवस्थान्तरत्वाच्चेति । नास्त्यवस्थान्तरं यस्य सो ऽनवस्थान्तरस्तस्य भावो ऽनवस्थान्तरत्वं तस्मादिति विग्रहः । आत्मन इति शेषः । तथा चात्मनः कूटस्थत्वात्तस्मिन्नात्मनि बन्धो विशेषगुणवत्त्वलक्षणः परमार्थतो न विद्यते चकारात्तन्निवृत्तिरूपो मोक्षो ऽपि न विद्यते इति योज्यं, तस्मान्नित्यशुद्ध एवात्मेत्यत्र प्रमाणं वदन्परकल्पनानिराकरणफलमाह । नाशुद्धिश्चापीति । स्वगतधर्मकृतबन्धाभाववदन्यसंसर्गकृता शुद्धिरपि न चास्त्यसङ्गत्वादित्यर्थः ॥ ५७ ॥

इतश्च नात्मनः पारमार्थिको बन्ध इत्याह ।

(५८) सूक्ष्मैकागोचरेभ्यश्च न लिप्यतइति श्रुतेः ।
एवं तर्हि न मोक्षोस्ति बन्धाभावात्कथं चन ॥ ३१० ॥

(५९) शास्त्रानर्थक्यमेवं स्यान्न बुद्धेर्भ्रान्तिरिष्यते ।
बन्धो मोक्षश्च तन्नाशः स यथोक्तो न चान्यथा ॥ ३११ ॥

सूक्ष्मेति । सूक्ष्मत्वं मनोवागगम्यत्वमेकत्वमद्वितीयत्वमगोचरत्वं निर्विशेषत्वमेतेभ्यश्च हेतुभ्यो नित्यशुद्ध एवात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इति श्रुतेरित्यर्थः ।

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥

इति भगवद्वचनं चात्रोदाहर्त्तव्यम् । अर्द्धश्लोकः । एवमात्मनो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वं साधयन्तो वेदान्तिन आत्मोपदेशशास्त्रानर्थक्यमित्याक्षिपन्ति पूर्ववादिनः । एवं तर्हीति । यदीत्यध्याहार्यं, यद्येवं नित्यशुद्ध आत्मा तर्हि कथं चन केनापि रूपेण बन्धाभावान्मोक्षोपि नास्ति बन्धपूर्वकत्वान्मोक्षस्य तदभावे ऽभावात्तथा च मोक्षोपायोपदेशशास्त्रानर्थक्यमेवं स्यादिति । उत्तरमाह न बुद्धेरित्यादिना । बुद्धेर्भ्रान्तिर्बन्ध इष्यतइत्यन्वयः । तन्नाशो भ्रान्तिनाशो मोक्ष इति चेष्यते न परमार्थ इत्यर्थः । संबन्धो यथा पूर्वमुक्तो ऽज्ञानं कल्पनामूलं संसारस्य नियामकमिति तथैव न चान्यथा तथा चाज्ञानकल्पितबन्धभ्रमनिवृत्त्यर्थत्वादुपदेशशास्त्रस्य न वैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

अज्ञानमूलबुद्धिधर्माध्यासलक्षणो बन्धश्चिदात्मनीत्युक्तमुपपादयति ।

(६०) बोधात्मज्योतिषा दीप्ता बोधमात्मनि मन्यते।
बुद्धिर्नान्यो ऽस्तिबोद्धेति सेयं भ्रान्तिर्हि धीगता॥ ३१२॥

बोधात्मेति। बोधरूपस्यात्मनो यज्ज्योतिः प्रकाशश्चिदाभासस्तेन दीप्ता व्याप्ता प्रकाशिता बुद्धिरात्मनि स्वस्यां बोधं चैतन्यं मन्यते अन्यो बोद्धा साक्षी नास्ति अहमेव बोद्धेति साभासबुद्धिः प्रकाशते तदविवेकादहमेव बोद्धा कर्त्तेत्यादिरात्मनि संसारो धीगता भ्रान्तिरेवेत्यर्थः ॥ ६० ॥

बुद्धेरेव बोधात्मत्वं यथाप्रतीति परमार्थं किं न स्यादिति, नेत्याह।

(६१) बोधस्यात्मस्वरूपत्वान्नित्यं तत्रोपचर्यते।
अविवेको ऽप्यनाद्यो ऽयं संसारो नान्य इष्यते॥ ११३॥

बोधस्येति। बुद्धेरागन्तुकत्वेन बोधव्यभिचाराद् बोधस्य च विनापि बुद्धिं सुषुप्ते सद्भावादात्मस्वरूपत्वात्तत्र बुद्धौ स उपचर्यते ऽध्यस्य व्यवह्रियते ऽविवेकादित्यर्थः। तर्हि सो ऽविवेकः सादिरनादिर्वेति वीक्षायामाह। अविवेकोपीति। यद्यविवेक एवानाद्यज्ञानकृतत्वादनादिस्तर्हि तस्यैव ब्रह्मात्मज्ञानान्निवृत्तिः स्यान्न संसारस्येति भ्रमं वारयति। संसारो नान्य इष्यते। कर्त्रादिधर्मकबुद्ध्यविवेक एव संसार इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

बन्धस्याज्ञानात्मकत्वे फलितमाह।

(६२) मोक्षस्तन्नाश एव स्यान्नान्यथानुपपत्तितः।
येषां वस्त्वन्तरापत्तिर्मोक्षो नाशस्तु तैर्मतः॥ ३१४॥

मोक्ष इति। ज्ञानादज्ञाननिवृत्त्या तत्कार्यबन्धनिवृत्तिरेव मुक्तिर्नान्यथा हेयस्योपादेयस्य वा मोक्षस्यानुपपत्तितोनुपपत्तेरित्यर्थः। अनुपपत्तिमेव द्रढयन् पक्षान्तरं निराकरोति। येषामिति। येषां वादिनां स्वरूपादन्यवस्त्वन्तरापत्तिरात्मनो मोक्ष इति मतं तैरात्मनाश एव मोक्ष इतीष्टः स्यात् स्थितस्य नष्टस्य वान्यस्यान्यत्वासंभवाद्वस्त्वन्तरापत्तिशब्देन यदि प्राप्तिर्विवक्ष्यते तथापि संयोगा विप्रयोगान्ता इति न्यायेन कृतकस्यानित्यत्वव्याप्तेश्चानित्यो मोक्षः स्यादित्यर्थः ॥ ६२ ॥

यथा वस्त्वन्तरापत्तिर्मोक्ष इति पक्षे ऽनुपपत्तिरनित्यत्वापत्तिश्च तथात्मनो ऽवस्थान्तरापत्तिमोक्षपक्षेपि स दोषस्तुल्य इत्याह।

(६३) अवस्थान्तरमप्येवमविकारान्न युज्यते।
विकारे ऽवयवित्वं स्यात्ततो नाशो घटादिवत्॥ ३१५॥

अवस्थान्तरमप्येवमिति। अविकारित्वादात्मनो ऽवस्थान्तरमपि न युज्यते, यदि पुनर्विकारोप्यभ्युपगम्येत तथा सति सावयवत्वमात्मनः स्यात्ततः सावयवत्वान्नाश एव घटादिवदपरिहार्यः स्यादतो भ्रान्तिनिवृत्तिमात्र एव मोक्षो नान्यथा संभवतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

वेदान्तसिद्धान्तादन्या बन्धमोक्षादिकल्पना वादिभिरुत्प्रेक्षिताः श्रुतिस्मृतिन्यायबाधितत्वान्नादरणीया मुमुक्षुभिरित्युपसंहरति।

(६४) तस्माद्भ्रान्तिरतोन्या हि बन्धमोक्षादिकल्पनाः।
सांख्यकाणादबौद्धानां मीमांसाहतकल्पनाः॥ ३१६॥

तस्मादिति द्वाभ्याम्। भ्रान्तिरेव परिशेषादात्मनि बन्धमोक्षप्रतिभास इति कल्पनाः श्रुत्याद्यविरुद्धाः, अतोन्या बन्धमोक्षादिकल्पना, आदिशब्दात्तद्धेतुकल्पनाश्च नादर्त्तव्याः कदा चनेति संबन्धः, अतोस्मात्सिद्धान्तादन्याबन्धमोक्षादिकल्पना हि यस्माद्भ्रान्तिः प्रमाणशून्या तस्मान्नादर्त्तव्येति वान्वयः, केषां वा कल्पना नादर्त्तव्या इत्यत आह। सांख्येति। मीमांसाहता विचारविरुद्धा विचारासहा वा कल्पना मीमांसाहतकल्पना इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

अनादरे हेतुमाह।

(६५) शास्त्रयुक्तिविहीनत्वान्नादर्त्तव्याः कदा चन।
शक्यन्ते शतशो वक्तुं दोषास्तासां सहस्रशः॥ ३१७॥

शास्त्रेति। शास्त्रयुक्तिविरुद्धाश्च ताः कल्पना इत्याह। शक्यन्तइति ॥ ६५ ॥

इतश्च सांख्यादिकल्पना नादर्त्तव्या इत्याह।

(६६) अपि निन्दोपपत्तेश्च यान्यतो ऽन्यानि चेत्यतः।
त्यक्त्वातो ह्यन्यशास्त्रोक्तीर्मतिं कुर्याद्दृढां बुधः॥ ३१८॥

अपि निन्दोपपत्तेरिति।

यान्यतो ऽन्यानि शास्त्राणि पृथिव्यां विविधानि वै।
शङ्कनीयानि विद्वद्भिर्धर्मशुद्धिमभीप्सुभिः॥
या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः।
सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः॥

इत्यादिनिन्दावचनान्नादर्त्तव्या इत्यर्थः। अतोन्यशास्त्रोक्तीस्त्यक्त्वा दृढां मतिं बुधः कुर्यादित्यन्वयः ॥ ६६ ॥

कथं मतिं कुर्यात्कुत्र वेत्याकाङ्क्षायामाह।

(६७) श्रद्धाभक्ती पुरस्कृत्य हित्वा सर्वमनार्जवम्।
वेदान्तस्यैव तत्त्वार्थे व्यासस्यापि मतौ तथा॥ ३१९॥

श्रद्धेति। श्रद्धा श्रुत्युक्तेर्थे विश्वासो भक्तिस्तत्परता ते पुरस्कृत्यादरेणावलम्ब्येत्यर्थः। सुगममन्यत् ॥ ६७ ॥

एवमुक्तं परपक्षनिराकरणं संक्षिप्य तत्प्रयोजनं कथयति।

(६८) इति प्रणुन्ना द्वयवादकल्पना
निरात्मवादाश्च तथा हि युक्तितः।

व्यपेतशङ्काः परवादतः स्थिरा
मुमुक्षवो ज्ञानपथे स्युरित्युत ॥ ३२० ॥

इतीति । इति इत्थं युक्तितः प्रणुन्ना निराकृता द्वयवादकल्पना भेदवादकल्पनाः सांख्यादिकल्पना इति यावत्, तथा निरात्मवादा बौद्धवादाश्च युक्तितः प्रणुन्ना इत्यर्थः । तदाह । व्यपेतेति । मुमुक्षवः परवादतः परशास्त्रेभ्यो व्यपेतशङ्कास्तत्प्रामाणिकत्वशङ्कारहिताः सन्तो ज्ञानपथे वेदान्तोक्तज्ञानमार्गे स्थिराः स्युर्भवेयुरित्युत अपीति योजना ॥ ६८ ॥

वेदान्तविहितब्रह्मात्मज्ञानस्यैव परमपुरुषार्थसाधनत्वमिति तत्स्वरूपकथनपूर्वकं मुमुक्षूणां तन्निष्ठत्वमावश्यकमिति दर्शयति ।

(६९) स्वसाक्षिकं ज्ञानमतीव निर्मलं
विकल्पनाभ्यो विपरीतमद्वयम् ।
अवाप्य सम्यग्यदि निश्चितो भवे-
न्निरन्वयो निर्वृतिमेति शाश्वतीम् ॥ ३२१ ॥

स्वसाक्षिकमिति । अद्वयमखण्डवस्तुमात्राकारमित्यर्थः । निरन्वयो निरस्ताज्ञानतत्कार्यसंबन्धः सन्नित्यर्थः । शाश्वती निर्वृतिरखण्डानन्दानुभवस्वरूपाविर्भावः ॥ ६९ ॥

यथोक्तज्ञानाधिकारिणं संक्षिप्तविशेषणसारं कथयंस्तत्त्वनिष्ठालक्षणमाह ।

(७०) इदं रहस्यं परमं परायणं
व्यपेतदोषैरभिमानवर्ज्जितैः ।
समीक्ष्य कार्या मतिरार्ज्जवे सदा
न तत्त्वदृक् स्वान्यमतिर्हि कश्चन ॥ ३२२ ॥

इदं रहस्यमिति । यदवाप्य शाश्वतीं निर्वृतिमेति तदिदं रहस्यमुपदेशैकगम्यं परमं परमात्मतत्त्वप्रकाशत्वात्सर्वोत्तमं परायणं निरवधिकसर्वाश्रयं परमगतिरूपमिति यावत्, एवं विधमात्मज्ञानं समीक्ष्य सम्यगालोच्य दृढीकृत्येति यावत् । व्यपेतदोषैरपगतेन्द्रियबहिर्मुखैरभिमानवर्ज्जितैः पाण्डित्यादिनिमित्तचित्तदोषरहितैः शान्तैर्दान्तैश्चेति यावत् । एवंविधैरधिकारिभिरार्ज्जवे ऋजुभावे सर्वसमे ब्रह्मात्मतत्त्वे मतिर्निष्ठा सदा कार्या ब्रह्मात्मतत्त्वमेव ऋजु सर्वदा सर्वत्रैकरूपत्वात्तत्स्वरूपमेवार्ज्जवं नाम तस्य निर्विशेषत्वादिति द्रष्टव्यं, तथा च ब्रह्माभेदेनात्मज्ञाननिष्ठा तत्त्वनिष्ठेत्युक्तं भवति । एतदेव व्यतिरेककथनेन विशदयति । न तत्त्वदृगिति । यः कश्चन स्वान्यमतिः प्रत्यगात्मनो ऽन्यस्मिन् ब्रह्मणि मतिर्यस्य स स्वान्यमतिः स न तत्त्वदृक् तत्त्वदृष्टिर्न भवतीत्यर्थः । "तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते । अथ योन्यां देवतामुपास्ते ऽन्यो ऽसावन्योहमस्मीति न स वेदेति" श्रुतेः ॥ ७० ॥

एवमतियत्नलभ्येन ज्ञानेन किं फलं साध्यते तदाह ।

(७१) अनेकजन्मान्तरसंचितैर्नरो
विमुच्यते ऽज्ञाननिमित्तपातकैः ।
इदं विदित्वा परमं हि पावनं
न लिप्यते व्योमइवेह कर्म्मभिः ॥ ३२३ ॥

अनेकेति । स्पष्टार्थः ॥ ७१ ॥

इदं ज्ञानमाचार्येण कस्मै दातव्यमित्यपेक्षायां विस्तृतविशेषणमधिकारिणमाह ।

(७२) प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियाय च
प्रहीणदोषाय यथोक्तकारिणे ।
गुणान्विताायानुगताय सर्वदा
प्रदेयमेतत्सततं मुमुक्षवे ॥ ३२४ ॥

प्रशान्तेति । प्रशान्तचित्ताय शान्तिगुणयुक्ताय जितेन्द्रियाय दान्ताय प्रहीणदोषायानेकजन्मानुष्ठितयज्ञादिपरितोषितेश्वरप्रसादहतसमस्तकल्मषाय यथोक्तकारिणे शास्त्रोक्तस्वधर्मस्य यथाशास्त्रमनुष्ठात्रे गुणान्विताय विद्याविनयार्ज्जवादिगुणयुक्ताय सर्वदा दीर्घकालं सततं च नैरन्तर्येणानुगताय गुरुमनुसृताय एवंविधाय मुमुक्षवे मोक्षमात्रे निष्ठावते एतदात्मज्ञानं गुरुणा देयं प्रतिपादयितव्यमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

एवंविधः शिष्यो महावाक्येनावगमितमात्मतत्त्वं कथमवगच्छति किं वा फलं प्राप्नोतीत्यपेक्षायामाह ।

(७३) परस्य देहे न यथाभिमानिता
परस्य तद्वत्परमार्थमीक्ष्य च ।
इदं हि विज्ञानमतीव निर्मलं
संप्राप्य मुक्तो ऽथ भवेच्च सर्वतः ॥ ३२५ ॥

परस्येति । यथा परस्यान्यस्य देहे परस्यापरस्य नाभिमानिता ऽहं ममेत्यभिमानित्वं न भवति तद्वत्स्वदेहेपि परमार्थमीक्ष्य देहातिरिक्तमात्मतत्त्वमीक्ष्यालोच्याभिमानरहितः सन्निति यावत्, चकारात्तत्प्रतिपादकवेदान्तवचांस्यालोच्येति गृह्यते । एवंविध इदं विज्ञानं पूर्वोक्तं साक्षात्कारं संप्राप्याथ तदैव सर्वतो मुक्तो भवेन्निरस्ताज्ञानतत्कार्यसंस्कारपरमानन्दानुभवब्रह्मात्मरूपो भवेदित्यर्थः ॥ ७३ ॥

किमिति गुणविशेषवच्छिष्यपरीक्षणं गुरोर्यस्मै कस्मै चिच्छिष्याय कस्माद्विद्या न दीयते तत्राह ।

(७४) नहीह लाभोभ्यधिकोस्ति कश्चन
स्वरूपलाभात्स इतो हि नान्यतः ।
न देयमैन्द्रादपि राज्यतो ऽधिकं
स्वरूपलाभं त्वपरीक्ष्य यत्नतः ॥ ३२६ ॥

॥ इति पार्थिवप्रकरणम् ॥

नहीति । स्वरूपमात्मतत्त्वं लभ्यते ऽनेनेति स्वरूपलाभस्तत्त्वज्ञानं तस्मादभ्यधिको लाभः कश्चन कोपीह देवमनुष्यादिभवपरंपरायां नास्ति, आत्मलाभान्न परं विद्यतइति स्मृतेः, स लाभः इत एव वेदान्तवाक्याचान्यतोन्यस्माच्छास्त्रान्तराच भवति हि यस्मात्तस्माद्यत्नतः शिष्यमपरीक्ष्य स्वरूपलाभं तु ज्ञानं न देयम्, ऐन्द्रादपि राज्यतो राज्यादधिकमिति विशेषणेन प्रणाय्याय चान्तेवासिने नान्यस्मै कस्मै चन "यद्यप्यस्मा इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूय" इति श्रुतिं प्रमाणयति ॥ ७४ ॥

॥ इति पार्थिवप्रकरणं षोडशं विवृतम् ॥ १६ ॥

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ षष्ठः सर्गः ॥

अन्तर्धुतानाममलेन धाम्ना
बहिर्महाभारतजैर्यशोभिः ।
तमस्त्विषां येन तनुत्वगेव
पदं ददे कृष्णमुनिर्मुदे ऽसौ ॥ १ ॥

अथ क्षितीशं द्रुपदं तदा किं-
कर्तव्यतामूढमुदूढचिन्तम् ।
उपेत्य कृष्णप्रणतिं जगाद
व्यासो रहः सर्वरहस्यवेदी ॥ २ ॥

पुरा पुरारौ वरदे तपोभि-
र्दौर्भाग्यभाक् क्वापि मुनीन्द्रकन्या ।
पतिं प्रयच्छेति जगाद पञ्च-
वारं वरालाभवितीर्णरोषा ॥ ३ ॥

भवान्तरे पञ्च भवन्तु वीराः
परस्परप्रीतिपरा वरास्ते ।
तदा प्रदायेति वरं वराङ्गा-
स्तस्यास्तिरोधत्त पुरां विरोधी ॥ ४ ॥

धवा भविष्यन्ति भवान्तरे मे
ध्यात्वेति रेमे तपसैव सेयम् ।
आयुःक्षये पुण्यचयेन नाक-
श्रीरित्युपान्ते समभूद्भवस्य ॥ ५ ॥

इतश्च यज्ञं रचयांचकार
प्राङ्नैमिषारण्यगतः कृतान्तः ।
अनिघ्नति प्राप्तकृपे तदस्मिन्
मर्त्यैरमर्त्यैरिव भूरभूषि ॥ ६ ॥

बुडिष्यति क्ष्माद्भुतमर्त्यभारा
मर्त्येष्वमर्त्येष्वपि नो विशेषः ।
सुराः पुरस्कृत्य हरिं विरिञ्चौ
खेदादुपालम्भमिति प्रतेनुः ॥ ७ ॥

अथावदत् पद्मभवो यदायं
कर्ता मखान्तस्नपनं कृतान्तः ।
तदा निपातः क्रमतः प्रजानां
पूर्णायुषां पक्वफलावलीवत् ॥ ८ ॥

निशम्य सम्यग्वचनं विरिञ्चे-
रेवं प्रमोदेन गतः सुरेन्द्रः ।
सुरापगायां विलसन्नपश्य-
द्देवतास्यद्युति हेमपद्मम् ॥ ९ ॥

इदं कुतो जातमिति प्रमोदा-
दादातुमन्तःसलिलं विवेश ।
ततोऽग्रतस्तां रुदतीं ददर्श
स्वर्गश्रियं भर्गकृतच्छलेन ॥ १० ॥

तदश्रुभिर्गाङ्गजले गलद्भि-
स्तूर्णं सुवर्णाम्बुरुहीभवद्भिः ।
चमत्कृतस्तावदिति द्युभर्ता
स्मेरैस्तदास्येन्दुपुरो विशेषात् ॥ ११ ॥

वरोरु किं रोदिषि कासि नाक-
भर्त्रेति पृष्टा रुदती चचाल ।
जगाम तत् तामनु वासवोऽपि
प्रत्यूषसंध्यामिव शीतभानुः ॥ १२ ॥

हरिर्गिरीन्द्रं हरिणीदृशेति
नीतो युवानं किल वीक्ष्य कंचित् ।
स्थिरासने स्वप्रतिपत्तिमूढं
स्त्रिया समं शारिरसं चुकोप ॥ १३ ॥

अनेन यूना कुपितो हरेण
दृष्ट्या हतो दृग्विषभोगिनेव ।
हिमाद्रिमौलौ हरिरासवाद
स्तम्भीकृतो नूतनशृङ्गभङ्गिः ॥ १४ ॥
समाप्तशारिव्यसनस्य विश्व-
नाथस्य वाग्भिस्त्रिदिवप्रियाथ ।
करेण संस्पृष्टवपुः पपात
शीर्णासनः स्तम्भ इव द्युभर्ता ॥ १५ ॥
अथावदद्विश्वगुरुः सुरेन्द्र-
मद्रेरिदं कन्दरमाविश त्वम् ।
भवन्निभैरग्रगतैश्चतुर्भिः
पञ्चेन्द्रियो वा गिरिरेष भातु ॥ १६ ॥
गतो गुहायामथ तैश्चतुर्भिः
साकं स पाकस्य रिपुः सपीडः ।
उपेत्य पादप्रणतः पुरारेः
किं किं करोमीति जगाद दीनः ॥ १७ ॥
अथाह नाथः प्रथिता चिराय
हत्या मम ब्रह्मशिरश्छिदोत्था ।
निवर्ततेऽष्टादशसंमितानां
मक्षौहिणीनां रुधिराणि पीत्वा ॥ १८ ॥
अतो यतन्तां निभृतं भवन्तो
मल्लग्रहत्याशमनाय शक्राः ।
कृतावतारैरवनी भवद्भि-
राभातु पञ्चाननकामिनीव ॥ १९ ॥
असौ रणारम्भविजृम्भितार्थं
सार्थं नृपाणां प्रगुणीकरोतु ।
कृतावतारा भुवि नाकलक्ष्मी-
र्युष्मासु पञ्चस्वपि वल्लभैका ॥ २० ॥
इहावतारं विरचय्य देव्यां
सा ब्रह्महत्या मम कापि कृत्या ।
भुजाभृतामग्रमधूनि पीत्वा
तृप्ता मदान्मोक्ष्यति मां क्षणेन ॥ २१ ॥
तथेति निश्चित्य कृतप्रतिज्ञै-
रिन्द्रैश्चतुर्भिर्जगदे विभुस्तैः ।
नरान्न कार्यं ननु धर्मवात-
नासत्यतो जन्म विधीयतां नः ॥ २२ ॥
उवाच वाचं स च पञ्चमेन्द्रो
नाहं करिष्ये वसुधावतारम् ।
पुमान् मदंशप्रभवोऽस्तु भूमौ
भूरिप्रभावैर्विभुकार्यहेतुः ॥ २३ ॥
अथेति हत्याशमके समाप्त-
प्राये स्वकार्ये समदप्रमोदः ।
जगाद नाथो जगतामितीद-
मस्त्वेव विश्वे जयिनश्च यूयम् ॥ २४ ॥
किन्त्वेतु वैवस्वतवासवस्य
नरः सुतत्वं बदरीवनर्षिः ।
साहाय्यहेतोः सुहृदस्य भूमौ
नारायणोऽप्यस्तु कृतावतारः ॥ २५ ॥
स विश्वभुङ्नाम किलान्तरस्य
स्वायंभुवस्य त्रिदशाधिनाथः ।
युधिष्ठिराङ्केन कृतावतारो
धर्माङ्गजन्मा भुवनप्रियोऽभूत् ॥ २६ ॥
पतिः सुराणामृतधामनामा
स्वारोचिषस्य स्वयमन्तरस्य ।
बभूव भीमाङ्ककृतावतारो
वाताङ्गजोऽसौ गजसैन्यजेता ॥ २७ ॥
पुनस्तनूजोऽजनि वर्तमान-
वैवस्वताख्यान्तरसंभवस्य ।
सुरेशितुर्दुर्धरधन्वधारी
तेजस्विनाम्नः स्वयमर्जुनोऽसौ ॥ २८ ॥
सुरेश्वरावौत्तमतामसाख्य-
ख्यातान्तरस्फारतरप्रभावौ ।
श्रुतिश्रुतौ शान्तिशिबी च यो तौ
नासत्यपुत्रौ यमलावभूताम् ॥ २९ ॥
इतस्त्वया द्रोणवधाय साधू
याजोपयाजावनुकूल्य वर्षम् ।
अकारि यज्ञः सुरसिन्धुतीरे
पुत्रार्थिना ध्यातपराभवेन ॥ ३० ॥

अथोपयाजे क्रतुकर्मनिष्ठे
याजे पुनर्ध्यातमखाधिदेवे ।
रथी धृतास्त्रः कवची च धृष्ट-
द्युम्नोऽग्निकुण्डेऽजनि पावकांशः ॥ ३१ ॥

तदा कुमारी तव सैव नाक-
श्रीर्वेदिमध्यादिह वेदिमध्या ।
अभूदियं भूप यया पुरारिः
प्राक् प्रीणितः पञ्चवरी च लब्धा ॥ ३२ ॥

अमी च वीरास्तव चाङ्गजेय-
मीदृक्चरिताय चिरं चरन्तु ।
मुनिर्निवेद्येति स पार्षताये
प्रत्यक्षयामास च दिव्यदृष्ट्या ॥ ३३ ॥

इदं गदित्वाथ गते यतीन्द्रे
प्रौढप्रमोदं द्रुपदेन राज्ञा ।
विवाहिताः पाण्डुसुताः[१] स्वपुत्रीं
कन्यां मुहुः पञ्चदिनक्रमेण ॥ ३४ ॥

जयन्ति कुन्तीतनया नयाढ्या
वार्तेत्यनार्ताथ बभूव भूमौ ।
स्वयंवरायातनृपाश्च जग्मुः
स्वं स्वं पुरं पाण्डवकाण्डभीत्या ॥ ३५ ॥

सुयोधनेनाथ हठेन हन्तुं
कुन्तीसुतान् दुर्ललितेन पृष्टः ।
अलोचनो भूमिपतिश्चकार
द्रोणेन भीष्मेण समं स मन्त्रम् ॥ ३६ ॥

धुनीतनूजो निजगाद केन
शक्या विजेतुं भुवि पाण्डुपुत्राः ।
भटीभवद्यादवपार्षतेषु
भीमार्जुनौ येषु रणप्रवीरौ ॥ ३७ ॥

ततः पतङ्गप्रतिमप्रतापा-
नाकार्य कुन्तीतनयान् भुजालान् ।
स्वयं रयादर्हसि तात दातुं
राज्यार्धमुन्मार्जय दुर्यशोऽप्ययम् ॥ ३८ ॥

मते मतेर्वासगृहेण भार-
द्वाजेन तस्मिन्नथ भीष्ममन्त्रे ।
न्ययुङ्क्त राजा विदुरं तदानीं
युधिष्ठिराकारणकारणेन ॥ ३९ ॥

रथैरथैष द्रुपदस्य पुर्यां
धुर्यो गुणानां विदुरः प्रयातः ।
समेतकृष्णान् पुरमानिनाय
पाण्डोः सुतान् पार्षतसैन्यधन्यान् ॥ ४० ॥

कृतप्रणामाय गुरुक्रमेषु
धर्माङ्गजायाथ सबान्धवाय ।
कुले विरोधः पुनरस्तु मेति
तत् खाण्डवप्रस्थमदात् तदान्धः ॥ ४१ ॥

स खाण्डवप्रस्थमथो पृथायाः
सूनुर्ययौ गर्जिततर्जितारिः ।
तच्च व्यधादिन्द्रपुराभमिन्द्र-
प्रस्थाभिधानं नगरं नरेशः ॥ ४२ ॥

इदं मनःकल्पिततूर्णपूर्ण-
वाञ्छाभरैरप्यमरैरलभ्यम् ।
पुरं प्रपन्नाय पुरंदरोऽपि
तस्मै नृपाय स्पृहयांबभूव ॥ ४३ ॥

निवेश्य वैश्वानरतुल्यभास-
स्तान् पाण्डवानच गते मुरारौ ।
सभाभुवं प्राप युधिष्ठिरस्य
श्रीनारदः स्फारदयामयात्मा ॥ ४४ ॥

अथास्य वाचा महितस्य चक्रुः
पञ्चापि वीराः समयं किलेति ।
उपैति कृष्णाजुषि यो द्वितीयः
स स्यात् समा द्वादश तीर्थसेवी ॥ ४५ ॥

इति प्रतिज्ञाय कृतप्रणामाः
कामप्रचारे व्रतिनि प्रयाते ।
समृद्धराज्याः समयेन तेन
ते द्रौपदीभोगभृतो बभूवुः ॥ ४६ ॥

अथैकदा कश्चन चौरचक्रे-
र्गोचक्रबालेषु हृतेषु विप्रः ।
पृथाभुवो धावत धावतेति

१ पाण्डुसुतानामत्र प्रधानकर्मता विवक्षिता ।

क्रन्दन् मुहुस्तत् पुरमाससाद ॥ ४७ ॥
प्रियायुतक्ष्मापतिरुद्धसौध-
गुप्ते तदास्त्रे विधुरे च विप्रे ।
स्मरन् मनोऽन्तः समयं किरीटी
किं किं करोमीति मुहुर्मुमोह ॥ ४८ ॥
रणोद्द्विजार्थं सुकृतं विशेषात्
तद्द्वादशाब्देश्च वने मुनित्वात् ।
तदार्जुनो दुर्जनमौलिशूलं
ध्यात्वेति चापं गृहतश्चकर्ष ॥ ४९ ॥
विजित्य चौरानथ सव्यसाची
विप्राय दत्त्वा सुरभीरभीरुः ।
तदा निषिद्धोऽपि नृपेण धीरो-
ऽरण्यं ययौ विप्रगणेन साकम् ॥ ५० ॥
द्विजैर्द्विरेफैरिव पीयमान-
दानः स नागेन्द्र इवेन्द्रसूनुः ।
भ्रमन्नरण्येषु जगाम गङ्गा-
द्वारेऽथ भास्वद्भवतापभित्त्यै ॥ ५१ ॥
इहाग्निहोत्राणि तथा कथं चि-
च्चक्रुर्द्विजाः पाण्डुसुतानुयाताः ।
यथा त्रिमार्गा तनुते तरङ्गै-
रद्यापि तत्रैव विवर्तनानि ॥ ५२ ॥
अथाग्निकृत्याभिषवाय गङ्गा-
गर्भप्रविष्टं रभसादुलूपी ।
जहार कौरव्यभुजङ्गपुत्री
कौरव्यमेनं मदनाभितप्ता ॥ ५३ ॥
तयाथ नीतः फणिपत्तनान्त-
स्तत्राग्निमालोक्य समाहितं सः ।
कृती चकाराखिलमग्निकार्यं
श्रेयःस्पृशां कुत्र न कार्यसिद्धिः ॥ ५४ ॥
अतीव रक्तां भजतः कृशाङ्गीं
न ब्रह्मचर्यव्रतभङ्गमाहुः ।
विना तदालिङ्गनसंगमेन
यस्मादसून् धर्तुमसौ न शक्ता ॥ ५५ ॥
चिरं विचिन्त्येति कृती निकामं
कामार्तिलोलार्दितकातराक्षीम् ।
दयामयो दीनगिरं किरीटी
कौरव्यकन्यामभजद्भुजङ्गीम् ॥ ५६ ॥
युग्मम् ।
निशोषितस्तामयमात्तगर्भा-
मापृच्छ्य याति स्म पुनर्निवेशम् ।
निवेद्य सद्यश्चरितं द्विजेभ्यः
प्रालेयशैलोपतटं प्रपेदे ॥ ५७ ॥
ततो गतोऽगस्त्यवटाद्वशिष्ठ-
शैलेऽभिषिक्तो भृगुतुङ्गतीर्थे ।
विलोक्य तीर्थं स हिरण्यबिन्दो-
स्तं पर्वतश्रेष्ठमपि प्रपेदे ॥ ५८ ॥
व्रजन्नथ प्राग्दिशि स प्रपेदे
नन्दीं नदीं नैमिषकाननं तत् ।
तटानि नन्दापरनन्दयोस्तां
श्रीकौशिकीं ते च गयात्रिमार्गे ॥ ५९ ॥
स सागरं वीक्ष्य कृती कलिङ्ग-
देशान्महेन्द्रं च महामहीध्रम् ।
तटेन सिन्धोर्मणिपूरमाप्य
तीर्थानि पार्थो निखिलान्युपास्त ॥ ६० ॥
ततोऽत्र दृष्ट्वा मणिपूरभर्तु-
श्चित्राङ्गदां चित्रनृपस्य पुत्रीम् ।
रूपे रतिं स्वैरविहारशीलां
तां प्रत्यभूत् पाण्डुसुतः सकामः ॥ ६१ ॥
प्रभञ्जनाह्वेन ममान्वये प्रा-
गपुत्रिणोर्वीपतिना तपोभिः ।
आराधितोऽदत्त वरं हरोऽस्मै
वंशे तवैकैकमपत्यमस्तु ॥ ६२ ॥
मा यावदासंस्तनुजा ममेयं
सुताभवद्वंशकरी तु पार्थ ।
जातस्ततोऽस्यां तनयस्तवास्तु
मद्भूपताभागिह संविदेति ॥ ६३ ॥
पित्रार्थितेनाथ वितीर्णयास्थात्
तया समं तत्र नरस्त्रिवर्षीम् ।

ततोऽभवद्बभ्रुरिति प्रतीतः
सूनुर्द्विषद्भूपभुजङ्गबभ्रुः ॥ ६४ ॥
त्रिभिर्विशेषकम् ।

स दक्षिणाम्भोनिधितीरतीर्थ-
सार्थाय पार्थस्तदितश्चचाल ।
महर्षिभिस्तत्र निवारितोऽपि
सौभद्रतीर्थे सवनं स चक्रे ॥ ६५ ॥

पदग्रहव्यग्रमिहोग्रमग्रे
जग्राह स ग्राहमुदग्रबाहुः ।
विपक्षपक्षक्षयदक्षिणस्तं
चिक्षेप साक्षेपमथान्तरिक्षे ॥ ६६ ॥

व्यलोकयद्ग्राहपदे तदेष
नभोऽन्तरा देशमिवोत्पलाक्षीम् ।
उवाच सा वाचमिति प्रतीतां
पार्थं प्रति प्रीतिसुधोर्मिधौताम् ॥ ६७ ॥

प्रवीर पञ्चाप्सरसः प्रसिद्धाः
सिद्धालिगोष्ठीषु वयं वयस्याः ।
इहास्मि धर्माथ च सौरभेयी
सामीरिका बुद्बुदिका लता च ॥ ६८ ॥

द्विजेन केनापि तपःस्थितेन
शप्ता वयं विघ्नविधाननिघ्नाः ।
अभूम धीमन्निह पञ्चतीर्थ्यां
पञ्चापि यादांस्यतिनिष्ठुराणि ॥ ६९ ॥

यदा नरः क्षेप्स्यति खे समर्थः
कश्चित् तदा वः खलु शापमुक्तिः ।
अनुग्रहोऽस्माकमभूत् तदाय-
मित्यस्मि मुक्तार्जुन मोचयान्याः ॥ ७० ॥

इदं निशम्यापि परेषु पार्थ-
स्तीर्थेषु ता मोचयति स्म शापात् ।
तदादि संप्रत्यपि पञ्च नारी-
तीर्थान्यमूनीति ययुः प्रसिद्धिम् ॥ ७१ ॥

अथार्जुनस्तीर्थशतानि पश्यन्
गोकर्णमुख्यानि दिशि प्रतीच्याम् ।
पृथुप्रभावप्रसरं प्रभास-
क्षेत्रं ययौ क्षत्रियसार्वभौमः ॥ ७२ ॥

रोमाञ्चितो मारकतप्रभाभि-
र्यः पद्मरागे रचितानुरागः ।
तरङ्गिणीसङ्गरसो बभार
स्वेदोदबिन्दूनिव मौक्तिकानि ॥ ७३ ॥

सुधास्य पुत्री पतिरोषधीना-
मस्याङ्कभूरेष पदं मणीनाम् ।
उदेत्यतो मन्त्रमयोऽर्यमेति
यस्मिन् न सर्पत्यपि कालसर्पः ॥ ७४ ॥

कुर्वंस्तपो नक्तमिति श्रुतं यः
क्षयक्षपायां भुवनानि भुक्त्वा ।
विष्णुं हृदि न्यस्य महेशभाल-
दृग्दीपभृज्जागरणं करोति ॥ ७५ ॥

पितृद्विषं कुम्भभवं विभाव्य
यत्संभवाः कुम्भधियेव मुक्ताः ।
पदं ददत्यादृतहाररूपा
भूपालकान्ताकुचमण्डलेषु ॥ ७६ ॥

कृष्णास्य कुक्षौ स्थितमब्धिनेति
हसन् जनोक्तीः स्फुटफेनभाभिः ।
यो वक्ति कृष्णं निजकुक्षिभाजं
स्वभावशुद्धोदककृष्णभाभिः ॥ ७७ ॥

अस्ताचलाग्रच्युतभग्नमग्न-
चण्डांशुखण्डानि तमीषु यस्मिन् ।
वीचीचयोत्थज्वलनस्फुलिङ्गा-
वलिच्छलेनाधिकमुच्छलन्ति ॥ ७८ ॥

ब्रह्माण्डमादौ सृजति स्वयं य-
स्ततोऽभितः पाति पयोदवृन्दैः ।
वीचीचयैः संहरतीदमन्ते
त्रिशंभु[1]हासी मणिदन्तदीप्त्या ॥ ७९ ॥

कल्पद्रुचिन्तामणिकामगव्यो
यस्यैकदानं हृदि यस्य विष्णुः ।
ररक्ष शक्रादपि भूभृतो य-
स्तं वीक्ष्य वार्धिं मुमुदेऽत्र पार्थः ॥ ८० ॥

१ शंभवोऽत्र ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा विवक्षिताः ।

अष्टभिः कुलकम् ।

अथैतमायातमिहावगम्य
स्फारस्मयं द्वारवतीक्षितीशः ।
समं समग्रैरपि यादवेन्द्रै-
रभ्याययौ रैवतकाद्रिसीम्नि ॥ ८१ ॥

यथोचितं चक्रुरथ क्रमेण
पार्थाय सर्वेऽपि यदुप्रवीराः ।
नदीप्रवाहैरिव तैरथायं
शाखीव निन्ये स्वपुरीं प्रवाह्य ॥ ८२ ॥

महोत्सवे रैवतकोपकण्ठं
ययुः कदाचिद्यादवः प्रमत्ताः ।
अथात्र भद्रावयवा सुभद्रा
विष्णोः स्वसा जिष्णुमनश्चकर्ष ॥ ८३ ॥

स्वयंवरे वा हरणे हठाद्वा
वीरस्य माहात्म्यवहो विवाहः ।
इयं स्वयं वा वृणुयान्न वा त्वां
ततस्त्वमेतां हठतो हरेति ॥ ८४ ॥

विष्णुर्मनस्तस्य विदन् यदूनां
द्रव्यप्रियत्वं[१] च जगाद जिष्णुम् ।
अथेति विज्ञाप्य युधिष्ठिराय
पार्थः सुभद्राहरणोद्यतोऽभूत् ॥ ८५ ॥

युग्मम् ।

अथैकदा रैवतकप्रयातां
मत्वा सुभद्रां तनयः पृथायाः ।
अनुप्रयातो मृगयामिषेण
जित्वाङ्गरक्षान् किल तामहार्षीत् ॥ ८६ ॥

कृष्णः क्रुधार्तेषु बलादिकेषु
सर्वैरजय्योऽयमिति प्रजल्पन् ।
नरैः प्रसाद्यागमितेन शक्र-
भुवा सुभद्रामुदवीवहत् ताम् ॥ ८७ ॥

पुरे यदूनामथ पुष्करेषु
निर्वाह्य कालं तमशेषमेषः ।
अथाययौ कृष्णयुतस्तमिन्द्र-
प्रस्थं सुभद्रासहितः किरीटी ॥ ८८ ॥

विशन् पुरान्तः स्थविराङ्गनाभि-
श्चेलाञ्चलोच्चालनतत्पराभिः ।
बभौ तदाध्वश्रमवारिबिन्दु-
च्छेदप्रवीणाभिरिवैष वीरः ॥ ८९ ॥

अथो यथौचित्यमयं महौजा-
श्चक्रे चतुर्णामपि बान्धवानाम् ।
नत्वा पृथां पार्षतनन्दिनीं तां
तवास्मि दासीत्यवदत् सुभद्रा ॥ ९० ॥

शुभं सुभद्राथ सुतं सुषाव
धन्याभिमन्युं दलितारिमन्युम् ।
जवेन यस्मिन् पितृमातुलीयं
सामर्थ्यमेकत्र समाजगाम ॥ ९१ ॥

कलाकलापं सकलं किरीटी
संयोजयामास निजे सुतेऽस्मिन् ।
हरिश्च बाल्यादपि भागिनेये-
ऽमुष्मिन्नुभाभ्यामिति स क्षमोऽभूत् ॥ ९२ ॥

क्रमेण पञ्चालसुता च पञ्च
पञ्चप्रियेभ्यस्तनयानसूत ।
कलावधूकेलिगृहाणि वर्ष-
वर्षान्तरेणाग्निसमानभासः ॥ ९३ ॥

अबन्ध्यधामाप्रतिबन्ध्यनामा
सोमाभकीर्तिः श्रुतसोमसंज्ञः ।
रणोग्रकर्मा श्रुतकर्मनाम-
धेयः शतानीक इति श्रुतश्च ॥ ९४ ॥

हतारिसेनः श्रुतसेनसंज्ञः
कुन्तीसुतानामिति ते तनूजाः ।
अदादमीषामपि सव्यसाची
सर्वाः कला धौम्यकृतक्रियाणाम् ॥ ९५ ॥

विशेषकम् ।

वितन्वता षण्मुखतां कुमार-
वीरव्रजेन प्रतिभासमानः ।

---

१ यदवोऽधिकद्रव्यवते कन्यां ददतीति द्रव्यप्रियत्वसंभावना यदुषु कृष्णेन कृतेति तत्त्वम् ।

नमस्यतां पञ्चमुखः स पाण्डु-
नरेन्द्रवंशो नहि कस्य जातः ॥ ९६ ॥

गोवासनस्य क्षितिशासनस्य
शैव्यस्य पुत्री तपसः सुतेन ।
स्वयंवरे प्राप्यत देविकाख्या
जातोऽस्य यौधेयसुतस्ततोऽस्याम् ॥ ९७ ॥

काश्यां वकस्यान्तकरो बलेक-
शुल्कां बलाग्रस्यधरां व्युवाह ।
तस्यां ततस्तेन पतङ्गधामा
सर्वाङ्गनामा जनितोऽङ्गजन्मा ॥ ९८ ॥

जग्राह चैद्यां नकुलः करेणु-
वतीं करेणुप्रतिरूपरूपाम् ।
ततोऽस्य तस्यामजनिष्ट सूनु-
रमित्रजैत्रो निरमित्रनामा ॥ ९९ ॥

स्वयंवरे तु द्युतिमत्तनूजा-
मवाप माद्रीं नकुलानुजन्मा ।
ततः स तस्यां विजयाह्वयायां
सुहोत्रमुत्पादयति स्म पुत्रम् ॥ १०० ॥

चत्वारोऽमी यौधेयकसर्वाङ्गनिरमित्रकसुहोत्राः ।
पाण्डुजतनुजा याता मातामहराज्यराजत्वम् ॥ १०१ ॥

चिराय चिक्रीडुरमी समीप-
श्रीजानयः पाण्डुसुताः पुरेऽस्मिन् ।
जितेव येषां महसार्कपङ्क्तिः
सेवां व्यधात् कुण्डलकैतवेन ॥ १०२ ॥

नयविनयविवेकादभ्रविभ्राजितश्री-
स्तदवनिवनिताया वल्लभो धर्मवीरः ।
घनधनजनपूर्णं पालयित्वा समन्ता-
दकृत सुकृतदृश्यं तत् पुरं ब्रह्मणोऽपि ॥ १०३ ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्रीबालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के आदिपर्वणि पाण्डवराज्यार्धलाभवर्णनो नाम षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥ :: ::

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ सप्तमः सर्गः ॥

सेवध्वमध्वरभुजामपि सेवनीयं
पाराशरं मुनिमवाप्यदङ्गसङ्गः ।
वर्णः शुचित्वमसितोऽपि तदाप केश-
व्याजेन येन शिरसा ध्रियते न कैः कैः ॥ १ ॥

अन्येद्युरर्जुनहरी तपसस्तनूज-
मापृच्छ्य पौरपरिवारपरीतपार्श्वौ ।
जाते वसन्तसमये यमुनोर्मिबिन्दु-
सिक्ताय खाण्डववनाय गतौ विहर्तुम् ॥ २ ॥

अन्तःप्रसृत्वरपतङ्गभवप्रवन्ती-
नीरप्रभाभिरिव नीरदनीलवर्णम् ।
आलोक्य खाण्डववनं पुरतो मुरारि-
रानन्दकन्दलितगीर्निजगाद पार्थम् ॥ ३ ॥

उल्लङ्घितं च परितः परितापितं च
तिग्मांशुना कलितदुःखमिवान्तरिक्षम् ।
पश्येदमत्र यमुनाजलसीम्नि वेल्ल-
द्वल्लीजटं वनमिषेण तपस्तनोति ॥ ४ ॥

वर्षाभ्रमादिह सुसंहतशाखिसङ्घ-
शाखातिरोहितशशिद्युमणौ मयूराः ।
सूर्यात्मजाजलगजध्वनितेन नित्यं
नृत्यन्ति नादविधुरीकृतपान्थसार्थाः ॥ ५ ॥

वन्येभकुम्भहृतमौक्तिकमिश्रगुञ्जा-
संजातभूषणभराः शबरेन्द्रकन्याः ।
अस्मिन् विचित्रसिचयीकृतचित्रकाय-
कायत्वचः पुरपुरन्ध्रिजनं हसन्ति ॥ ६ ॥

लीलावतीमुखमिवेन्दुजयावदातं
विद्योतमानमणिकुण्डलमण्डनेन ।
पश्य स्वभावशुभशोभमपीदमद्य
कांचिद्वसन्तविभवेन बिभर्ति भूतिम् ॥ ७ ॥

क्रौञ्चप्रपञ्चितदरं ननु माधवस्य
पश्यावतारमतिमत्तशिलीमुखौघम् ।
येन व्यभूषि वनभूरपि मानसौक-
स्तोमेन शुभ्रकुसुमस्तबकच्छलेन ॥ ८ ॥

मन्ये प्रसूनभरसौरभवासलोभा-
दात्मा व्यसारि सहसैव विहायसापि ।
अस्मिन्निति द्युमणिवाहनवाहिवाहै-
र्लङ्घ्ये चिरेण ववृधे दिवसैरवश्यम् ॥ ९ ॥
शङ्के वसन्तवशनिर्भरभासमान-
सीमन्तिनीमुखमयूखभराभिभूतम् ।
पीयूषदीधितिममुं दयितं निरीक्ष्य
दुःखादमूर्दधति दुर्बलतां त्रियामाः ॥ १० ॥
ईदृग्वसन्तविभवेन यथा यथामी
प्रौढिं क्रमेण दिवसाः परिदर्शयन्ति ।
शङ्के त्रपापरिभवेन तथा तथैताः
श्यामा नवीनवनिता इव संकुचन्ति ॥ ११ ॥
दीर्घोऽपि दैर्घ्यमभजद्दिवसो बभार
कार्श्यं कृशापि च निशा प्रिययोगभाजाम् ।
प्रौढोऽप्यधत्त लघुतां स पुनर्गुरुत्वं
यामापि सा समतनोद्विरहातुराणाम् ॥ १२ ॥
तार्पद्विरुत्तरदिशि व्रजतो रराज
राजीविनीयुवतिजीवितवल्लभस्य ।
काप्युत्कटा क्वचितेव तदन्तराशा-
वासिचिलोचनविलोचनवह्निबाष्पैः ॥ १३ ॥
संतापिता इव खरै रविरश्मिभारै-
स्तारा विहाय गगनं तुहिनांशुवध्वः ।
स्वेदोदविन्दुपटलीकपटेन कान्त-
भ्रान्त्येव चन्द्रवदनावदनानि भेजुः ॥ १४ ॥
उत्तेजयत्यनिशमेणदृशां मुखानि
कामायुधाय मधुरेष यथा यथोच्चैः ।
स्पर्धावशादिव महांसि तथा तथाय-
मुद्योतयत्यनुदिनं मृगलाञ्छनोऽपि ॥ १५ ॥
पुंस्कोकिले किमपि गायति सार्वभौम-
राज्याभिषेकमिव संतनुते स्मरस्य ।
आश्रान्तकान्तरतकौतुकजातखेद-
स्वेदोदविन्दुभिरिह प्रमदामुखेन्दुः ॥ १६ ॥
विश्वत्रयं विजयते मकरध्वजोऽय-
मस्त्रीकृतेन मम कोमलकूजितेन ।
एनं तथापि कुसुमास्त्रमुशन्ति लोकाः
पुंस्कोकिलोऽरुणितदृष्टिरिति क्रुधेव ॥ १७ ॥
आपत्य विन्ध्यगिरिसीमनि मूर्च्छितोऽय-
मभ्रंकषाग्रशिखरस्खलनेन वायुः ।
वन्येभदानसलिलश्रुतितालवृन्त-
योगेन जीवित इवातिशनैरुपैति ॥ १८ ॥
ग्रासोन्मुखैः फणिकुलैरिव मारुतोऽयं
विचासितो मलयजद्रुमबद्धवासैः ।
आयाति मन्दमिह गीतविलासलोला
वेणीर्विलोक्य सुदृशां भृशतद्भियेव ॥ १९ ॥
विन्ध्यत्रिकूटमलयाचलकन्दराभिः
पीतोऽपि तोषयति नः पवनः प्रसर्पन् ।
दोलाविलासचलकेरलकैरवाक्षी-
वक्षोजवायुलहरीलयलालितोऽयम् ॥ २० ॥
आवाति पश्य शनकैर्मलयानिलोऽयं
यल्लूननूतनविलोलवनप्रसूनः ।
अस्मिन् वियुक्तवनिताजनतापकारी
तद्घ्राणवृष्टिरसिको विलसत्यनङ्गः ॥ २१ ॥
तं विक्रमं वितनुते मलयानिलोऽयं
कामस्य वीर इव मानिपताकिनीषु ।
येन द्विरेफमुखरास्तरवः शिरांसि
प्रीत्येव काष्ठवपुषोऽपि विकम्पयन्ति ॥ २२ ॥
दूरं गते त्वयि भवन्मुखसोदराणि
संतापमत्र नलिनान्यपि धारयन्ति ।
माघः कृतोऽवधिरधीश स पूर्ण एव
संप्रत्यपि स्मरसि मानं कथं कथंचित् ॥ २३ ॥
पङ्केरुहव्यतिकरैरपि तापिताभि-
र्मोषायमानघटिकाघटिकागमाभिः ।
प्रातः प्रयाणचलितेषु मुहूर्तकाले
संदिश्यते विरहिणीभिरिति प्रियेषु ॥ २४ ॥
युग्मम् ।
मञ्जीरमन्द्ररवमञ्जुमरालमाला-
वाचालवालकमलक्रमया रयेण ।

क्लृप्ते पदे मदवशेन वसन्तलक्ष्म्या
किंकिल्लिवल्लिभिरलभ्यत पल्लवालिः ॥ २५ ॥
रक्तोपलप्रचितकुञ्चितकुञ्चिकाभै-
रुत्फुल्लकिंशुकलताकुसुमैरमीभिः ।
उद्घाट्य किंचिदपि मानमयं कपाटं
कामो विवेश हृदि संप्रति दंपतीनाम् ॥ २६ ॥
सौभाग्यभाग्यमुररीकुरुते लतासु
सर्वासु चम्पकलतैव नितान्तमेषा ।
यस्या वसन्तरमणः कुसुमच्छलेन
भूषाभरं सुरभिभिः कुरुते सुवर्णैः ॥ २७ ॥
उत्फुल्लफुल्लमहसा हसति द्विरेफ-
नादेन गायति विघूर्णति मारुतेन ।
सद्यः प्रपद्य सुमुखीमुखमद्यमद्य
धत्ते प्रमत्त इव कां बकुलो न लीलाम् ॥ २८ ॥
आलिङ्गितः कुरुवकाख्यतरुस्तरुण्या
शक्रेभकुम्भकुचया सुरुचाभिसृत्य ।
इत्येष शेषधवलाभिरलाभि सद्यः
सौभाग्यकीर्तिभिरिव प्रसवप्रभाभिः ॥ २९ ॥
कामाकुलः खलु कटाक्षघटाः क्षिपन्ती-
मात्मन्यवेक्ष्य रमणीं रमणीयतार्थी ।
अह्नाय मूर्ध्नि कुसुमानि नवानि बध्नन्
प्रीतिं तनोति तिलकः किल कस्य नासौ ॥ ३० ॥
कोऽप्येष कुब्जकतरुर्घनसारधूप-
धूमोर्मिधूपिततनुर्धृतपुष्पमालाम् ।
गायन् मधुव्रतवधूमधुरारवेण
वश्यीकरोति कुतुकीव वसन्तलक्ष्मीम् ॥ ३१ ॥
श्रीमद्वसन्तऋतुराजविलासभूमि-
भ्रान्तर्विभाति सहकारमहीरुहोऽयम् ।
स्थानप्रदायिषु षडङ्घ्रिषु कोकिलेय-
मत्र प्रपञ्चयति कंचन पञ्चमं यत् ॥ ३२ ॥
मत्तेषु पश्य दयितारसविह्वलेषु
पारावतेषु कृतकौतुककूजितेषु ।
एषा वसन्तपरिरम्भभरेण रम्भा
कामातुरेव मकरन्दरसं ददाति ॥ ३३ ॥

नव्यप्रसूनमिषतो नवमाधवीयं
स्वेदोदबिन्दुनिवहानिव हासयन्ती ।
सङ्गे वसन्तकमितुर्घनचञ्चरीक-
रोमाञ्चकञ्चुकितचारुतनुश्चकास्ति ॥ ३४ ॥
अद्याप्यजातकुचकल्पफला मिलन्त्यो
मन्दानिलेन शिशुकेलिकलेन पश्य ।
कन्या इव स्फुरितनूतनपुष्पहासाः
क्रीडां मिथो विदधते नवनालिकेर्यः ॥ ३५ ॥
खर्जूरिका विशदरेणुकणावलीभि-
रश्यामलीकृततनूः पटलीरलीनाम्
प्रध्वानिनीर्मदनपुष्पमयेषुपङ्क्तिकल्पाः
कृताम्बरगतीः कति नामनन्ति ॥ ३६ ॥
व्यालोलमञ्जरिभरः स्फुरितप्रसूनः
कस्योत्सवं हृदि ददाति न सिन्दुवारः ।
पुष्पायुधस्य नवकार्मुककाण्डभार-
वाहीककिंकर इव त्रिजगद्विजेतुः ॥ ३७ ॥
पश्य स्वभावमधुराणि मधूकगुल्माद्
गुञ्जन्मधुव्रतवधूनि मधूनि पीत्वा ।
उच्चैस्तरेषु कलितस्खलितः समीरो
वात्येष मत्त इव हासितवल्लिपुष्पः ॥ ३८ ॥
किंकिल्लिपल्लवकरा स्मितपङ्कजास्या-
कर्णीयकोकिलरवा मधुरा मधुश्रीः ।
आभाति मञ्जुलकुचाश्रयचन्दनाक्त-
काश्मीरपत्ररचनायितपुष्पपङ्क्तिः ॥ ३९ ॥
आपत्य चम्पकधिया नवकर्णिकार-
पुष्पेषु गन्धरहितेष्वपि चञ्चरीकः ।
प्रीतो मधूनि रसयत्ययमन्यपुष्प-
सौरभ्यसंभृतनिजाननवासितानि ॥ ४० ॥
कौन्तेय पश्य वनसीमनि दूरकृष्ट-
कालायसासितशिलीमुखचक्रवालः ।
पान्थान् विकम्पयति केशव किंकिरातः
कोऽप्यत्र निष्कृपमना न न किं किरातः ॥ ४१ ॥
शुभ्रप्रभे करुणिकाकुसुमे विभाति
श्यामोऽथवारुणरुचो नवकाञ्चनारे ।

इत्थं स्मरन्निव मुहुर्महनीयतार्थी
भृङ्गीपतिः स्फुरति तत्र च तत्र चायम् ॥ ४२ ॥
एलावने कुरुवकस्तबके प्रियाले
कङ्कोलके दमनके नवमालिकायाम् ।
पुष्पाणि जिघ्रति मुहुर्मधुपीभुजङ्गः
कामेन नुन्न इव बाणपरीक्षणाय ॥ ४३ ॥
सद्योवसन्तभरफुल्लितफुल्लमल्ली-
संभारसौरभमिलत्पवने वनेऽस्मिन् ।
कुन्तीतनूज तनुजन्म च जीवितं च
रागेण नागरजनस्य कृतार्थयावः ॥ ४४ ॥
इत्युक्तिसंमदवशीकृतचित्तवृत्ती
कृष्णार्जुनौ परिजनेन समं समन्तात् ।
तौ निन्यतुः सफलतां वनमण्डलानि
लीलारसेन मधुना मधुरीकृतानि ॥ ४५ ॥
खेलाय खाण्डववनाय ततो युवान-
श्चेलुर्मधूत्सवरसेन वधूसहायाः ।
पूर्वप्रयुक्तनयनद्वयकृष्यमाणा
मन्ये विलासमदभारभृतोऽतिमन्दम् ॥ ४६ ॥
अद्य त्वदेकहृदयो हृदयाधिनाथ-
श्चाटुक्रियाभिरनुकूलयते सखि त्वाम् ।
मुञ्चाभिमानमिदमान्तरलोचनेन
मुग्धे विचारय वचो मम मानयैनम् ॥ ४७ ॥
स्वच्छे न वेत्सि किमु चाटुपटुं सपत्नीं
प्रायो भवन्ति पुरुषाः खलु चाटुसाध्याः ।
चेदुत्सवेऽद्य स करिष्यति खेलनानि
सार्धं तया किमयशःपटहो न तेऽसौ ॥ ४८ ॥
किंचान्यभृद्युवतिकूजितपञ्चबाण-
बाणासनक्वणितरौद्रदिगन्तराणि ।
एतानि तानवितमानवतीमनांसि
वत्से मधूत्सवदिनानि सुदुस्सहानि ॥ ४९ ॥
सेयं दशापि तव तप्ततनूविवर्त-
संवर्तमर्मरितबालमृणालशय्या ।
तुभ्यं सदैव नलिनानि समानयन्ती
लोकेऽपि कोपिनि बभूव निरुत्तराहम् ॥ ५० ॥

एषा पदे निपतितास्मि कुरु प्रसाद-
मद्यास्तु ते रिपुजनो विफलाभिलाषः
इत्थं विचक्षणसखीवचनानुरोधात्
प्राणाधिनाथमनुकूलयति स्म काचित् ॥ ५१ ॥
पञ्चभिः कुलकम् ।

नन्तुं परः करयुगेन गृहीतपाद-
पद्मः सृजन्ननुनयानभिमानवत्याः ।
उत्पत्य दीनवदनोऽप्यनिरीक्ष्य वक्त्रं
तस्याः शुशोच कुचगौरवमप्यभीष्टम् ॥ ५२ ॥
यस्या ध्वनिर्मम गिराप्युपमीयते सा
स्यात् कीदृशी पिकवधूः सखि दृश्यमेतत् ।
इत्युक्तिकैतववती वनमाप कापि
पूर्वं गतेऽपि दयितेऽनुनयान्निरस्ते ॥ ५३ ॥
प्रौढागसा परिवृढेन पदप्रणाम-
लीलावतापि रचितं बत गोत्रभेदम् ।
तं काचिदश्रुतवतीव मनोभुवि ज्या-
टङ्काररावकलिते चलिता वनाय ॥ ५४ ॥
एषा कथं परिहरिष्यति मानमित्थं
चिन्तानिधिर्नतमुखो विलिखन् धरित्रीम् ।
उद्दामकामशरपीडितया कयापि
कान्तो नितान्तमनुनीय वनाय निन्ये ॥ ५५ ॥
कश्चित् प्रियामनुपतन्नितमामुरोज-
संस्पर्शलालसमना विततैः कराग्रैः ।
आसादयद् गुरुतदीयनितम्बबिम्ब-
दूरीकृतो बत कथंचन बाहुमूलम् ॥ ५६ ॥
खेदं सखीषु गमनादभिनीय काचि-
दाकाङ्क्षितो रसवशादवलम्बनाय ।
ताम्यद्भुजापि पुरतः कुचपूरदूर-
नुन्नस्य वर्त्मनि न भर्तुरवापदंसौ ॥ ५७ ॥
दूरादुपेत्य पुरुषायितलाघवोत्थ-
वेगादनुप्रथितमन्दपदामजानन् ।
वल्लीविलग्नवसनव्यसनच्छलेन
प्रत्यैक्षत प्रणयिनीमपरो मुधैव ॥ ५८ ॥

उच्चैर्नितम्बकुचडम्बरभारभुग्ना
लीलावती किमपि मन्दपदं जगाम ।
एवंविधामपि सदैव हृदा दधानः
कान्तोऽन्वगादतिशनैरिति युक्तमेव ॥ ५९ ॥
तादृग्वसन्तसमयस्पृहणीयमेव
दोलासुखं रतिपतेरपि पूरयन्ती ।
आलम्ब्य काचन करेण करं प्रियस्य
लीलाविलोलभुजमिन्दुमुखी जगाम ॥ ६० ॥
विष्वग्विलासवनगुल्मलतागताना-
मेणीदृशामसमभासुरभाभिरास्यैः ।
उल्लासिभिः कुसुमितः शुशुभे वसन्त-
श्चन्द्रैरिवायुधकृते कुसुमायुधस्य ॥ ६१ ॥
एणीदृशस्तनुतिरस्कृतजातरूपा
नानामणिप्रवणभूषणभासमानाः ।
दोलासु कौतुकवनीपृथुकर्णपाश-
लीलासु कुण्डलितुमीषुरुदारभासः ॥ ६२ ॥
भर्ताधिरोपयति यावदुदस्य दोर्भ्यां
तावद्वधूरधिरुरोह रयेण दोलाम् ।
अभ्यस्तनित्यपुरुषायितलाघवानि
श्रोणिस्तनोन्नतिनताप्यभिदर्शयन्ती ॥ ६३ ॥
प्रेङ्खोलने परिवृढेन कूतूहलेन
काप्यध्यरोपि रमणी समुदस्य दोर्भ्याम् ।
दूरास्त्रपातबलसंभ्रमभाजि यन्त्रे
शस्त्रं जगत्त्रयजितेव मनोभवेन ॥ ६४ ॥
दोलाधिरोहपरयापरया प्रियस्य
पृष्ठे न्यधीयत पदं यदलक्तकाङ्कम् ।
पञ्चाङ्गुलीपरिचितेन स तेन चङ्ग-
रङ्गन्निषङ्ग इव पञ्चशरो विरेजे ॥ ६५ ॥
दोलाधिरोपकृतये रभसादुदस्यन्
कोऽपि प्रियां कृशतरो दरबद्धमुष्टिः ।
त्रासातुरं स्मरजितापि मृणालधन्वा
नन्वात्तवज्रजयशक्तिरिवाशशङ्के ॥ ६६ ॥
दोलास्पृशां मृगदृशां वदनानि रेजु-
र्दण्डावलम्बनतबाहुयुगान्तराले ।
सद्योमृणालजनितेषु शरासनेषु
बाणीकृतानि नलिनानि मनोभुवेव ॥ ६७ ॥
किंचिन्नतस्फुरितपृष्ठतताग्रपादं
लोलालकं रणितनूपुरकङ्कणादि ।
नृत्यन्नितम्बमुपविष्टरतानि दोला-
लीलायितं स्मरयति स्म नितम्बिनीनाम् ॥ ६८ ॥
उच्चैर्गतित्रुटितहारलतासमुत्थ-
मुक्तावृतः क्षणमलक्षि मरुत्पथोऽपि ।
स्वेदोदबिन्दुपरिपूर्ण इवाङ्गनानां
दोलाविलासकलया प्रहतः पदाग्रैः ॥ ६९ ॥
दोलाकलाविलसितेन विलासिनीनां
मत्वा वशां त्रिजगतीमपि पञ्चबाणः ।
धम्मिल्लतः श्लथतराद्भ्रमसेन तासा-
माकृष्य तूणत इव प्रसवान्यमुञ्चत् ॥ ७० ॥
प्रेङ्खोलनेऽम्बरगतेऽप्यतिधार्ष्ट्यमुक्त-
यष्टिग्रहाद्द्रुतविनिर्मितहस्तताला ।
अत्रासयन्मृदुलगीतिभिरापतन्तं
काचिद्विधोर्मृगमिवास्यकलङ्कभीत्या ॥ ७१ ॥
दोलागतेन गगनाग्रमवाप्य शोणं
कस्याश्चन क्रमयुगं विनमद्विलोक्य ।
भानुर्न्यधत्त नयनं निजपाणियुग्मे
लीलासरोजयुगलीगलनभ्रमेण ॥ ७२ ॥
यष्टिग्रहव्यतिकरेण करेण सज्जी-
कर्तुं तताङ्घ्रिलुलितं वसनं न शक्ताः ।
ऊर्ध्वा बभूवुरिति केलिकुतूहलाय
दोलाकलासु कुशलास्तरलायताक्ष्यः ॥ ७३ ॥
स्वच्छाद्भुतस्फटिकरत्नविनिर्मितासु
दोलासु निर्मलतया स्फुटमस्फुटासु ।
ऊर्ध्वाः स्त्रियो निरवलम्बनमम्बरान्तः-
खेला इव त्रिदशचारुदृशो विरेजुः ॥ ७४ ॥
आसीत् परस्परपरिक्रमणानुभावै-
र्यः स्वेदबिन्दुविसरः किल दंपतीनाम् ।
सोऽपि व्यलोपि शिशिरेण तदा विलोल-
दोलाविलाससुलभेन समीरणेन ॥ ७५ ॥

दोलागतागतविनोदरसेन गीतं
प्रापञ्चयन्त सुदृश: श्रितपञ्चमं यत् ।
तस्य प्रतिध्वनिरिवोपवनाश्रयाणा-
मश्रावि कण्ठकुहरेषु कुहूकरीणाम् ॥ ७६ ॥

साध्यं न मन्मथशरैरपि यत् तदेव
मात्सर्यमाशु गलहस्तयितुं प्रियाणाम् ।
रेखामिषाद्विनमनोन्नमनेन रत्न-
प्रेङ्खोलनैर्विदधिरे ध्रुवमर्धचन्द्रा: ॥ ७७ ॥

दोलाविलासकुतुकोद्धुरकृष्णपार्थ-
वीरावलीसरलपादहतं तदेव ।
स्पष्टान्तरान्तरपरिस्फुरिताम्बुवाह-
मद्यापि जर्जरमिवाम्बरवर्त्म भाति ॥ ७८ ॥

दोलाचलद्दुग्रमिषेण सहस्रमूर्ती-
भूय स्वयं स्मर इव स्मृतपूर्ववैर: ।
व्यालोलहारमिषकौसुमचापधारी
धाटीकृते पुररिपोर्दिवि धावति स्म ॥ ७९ ॥

सद्य:स्फुरत्तरलकातरदृग्विलोका-
स्वेदप्रकम्पपुलकोद्गमविभ्रमाणाम् ।
पार्श्वोपवेशललिते दयिते वधूनां
दोलाधिरोहभयमेव मिषं बभूव ॥ ८० ॥

स्वेदोद्गमव्यतिकरश्लथितानि यष्टि-
मुष्टिग्रहे करतलानि वधूसखानाम् ।
दोलागतागतधुतद्रुममौलिपुष्प-
श्रेणीपरागपतनेन दृढत्वमापु: ॥ ८१ ॥

प्रेङ्खोलनान्यतुलखेलनधूतशाखि-
पुष्पच्युतैर्मधुरसैस्तिमितानि बाढम् ।
सावादशक्यललितानि विमुच्य चक्रु-
श्चेत: क्रुधेव कुसुमावचये युवान: ॥ ८२ ॥

प्रागुत्तीर्णप्रियतमभुजाडम्बरालम्बलोला
दोलासौख्यं क्षणमकलयन्नुत्तरन्त्योऽपि नार्य: ।
सद्योऽभ्यासप्रबलमबलाचक्रवाले समन्ता-
दप्युत्तीर्णे न चिरमुचल्लोलभावं च दोला: ॥ ८३ ॥

वीरा: पार्थमुकुन्दयोरथ वनोत्सङ्गे कुरङ्गीदृशां
विब्बोकैर्ह्रियमाणमानमनसो मन्दं विलेसुर्मुदा ।
एभिर्विग्रहरूपविग्रहधरै: सार्धं वितन्वन्निव
स्पर्धामत्र मनोभवोऽपि ललितं चक्रे रतिक्रीडनै: ॥ ८४ ॥

इति श्रीमज्जिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्रीबालभारतनाम्नि महाकाव्ये आदिपर्वणि वसन्तवर्णनो नाम सप्तम: सर्ग: ॥ ७ ॥ :: ::

THE APHORISMS
OF THE
YOGA PHILOSOPHY,
OF
PATAÑJALI.

(Continued from Vol. III. p. 163.)

एतेन शब्दाद्यन्तर्धानमुक्तम् ॥ २२ ॥

Aph. 22.—By this, a concealment (Antardhána) of speech (Śabda) &c. is also stated.

a. "By this" i. e. by explaining the means of disappearance of form (see the preceding Aph.) a concealment of speech (Śabda) &c. cognizable by the organ of hearing and other organs is (also) to be understood as stated.* [That is to say that the speech of an ascetic cannot be heard by any body if he performs Sanyama—restraint—about it, and this is the case with all other qualities of the organs of perception.] [It is to be observed here that Bhojarája the commentator of this work maintains that this Aphorism belongs to the text and consequently gives a comment upon it; but this is not the case because, Vijñána Bhikshu the expositor of the Bháshya says that the author of the Bháshya removes the deficiency of Patañjali by stating the following sentence एतेन शब्दाद्यन्तर्धानमुक्तम् । in his Bháshya. Therefore it is not one of the Aphorisms of the text but a sentence of the Bháshya.]

a. (He now) states another Siddhi.†

The superhuman faculty which consists in a foreknowledge of death.

सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥ २३ ॥

Aph. 23.—An action (karma) is two-fold; one accompanied by anticipation of consequences (Sopakrama) and other destitute of it (Nirupakrama):—from performing Sanyama—restraint—with regard to this two-fold action, a knowledge (arises in an ascetic) of the separation from (his) body—Aparánta—(i. e. death). Or (the time of death is known) from portents (Arishṭa.)

---

* एतेन रूपाद्यन्तर्धानोपायप्रदर्शनेन शब्दादीनां श्रोत्रादिग्राह्याणामन्तर्धानमुक्तं वेदितव्यम् ।

† सिद्ध्यन्तरमाह ।

b. The action, performed before (i. e. in the former birth) the consequence of which is years (Áyus) is two-fold, Sopakrama and Nirupakrama. Of these, Sopakrama is that which has an inclination to produce a fruit or anticipate cnsequences. As, for example, a wet cloth spread in a warm place dries quickly [This action is called Sopakrama]. Nirupakrama is the converse of it, as the same cloth folded and (put) in a cold place dries after a long time. A knowledge of the separation of body—Aparánta—i. e. death, arises in him who performs Sanyama in (the above mentioned) two fold action, so that he discovers what action anticipates consequences quickly and what after a long time, from steadfastness of contemplation (Dhyána). (That is to say) he knows undoubtedly that he shall be deprived of his body (in other words that he shall die) at such and such time and such and such place.

"Or from portents," which are three-fold according to the distinction of Ádhyátmika, Ádhibhautika, and Ádhidaivika. Of these, the Ádhyátmikas are such as (when a man) shutting his ears does not hear the sound of the vital air (diffused) throughout his body &c. Ádhibhautikas are such as a sudden appearance of a deformed person &c. and Ádhidaivikas are such as seeing unexpectedly such things as paradise (Svarga) &c. which are incapable of being seen. From these (i. e. from seeing these, a man) knows the time of separation from his body (Aparánta) i. e. death. Though the persons who are not ascetic know for the most part (the time of their death) from (seeing) the portents; still they know it generally (and not particularly and consequently their knowledge of it) is doubtful. But ascetics know it (i. e. their death) invariably like a thing before their eyes (pratyaksha) on account of (their knowing) the fixed time and place (i. e. they know certainly when and at what place they will die.)*

a. He now proceeds to declare the Siddhis resulting from the purifying processes (see Aph. 33, Book 1, P. 39.)*

Superhuman faculties about benevolence, &c. मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २४ ॥

Aph. 24.—(Superhuman) faculties (are manifested in an ascetic by performing restraint) in benevolence, &c.

b. By performing restraint in benevolence, tenderness, complacency, and disregard (towards objects) the faculties of Sanyama about them are manifested (in an ascetic). He has such an excellent command over benevolence, tenderness, complacency, and disregard, that he can contract friendship &c. with all (persons).†

a. (He) declares (now) another Siddhi.‡

बलेषु हस्तिबलानि ॥ २५ ॥

Aph. 25.—The faculties of an elephant &c. (are manifested in an ascetic by performing restraint) in these faculties.

b. The ascetic who performs restraint in the faculties of an elephant &c. gets these manifested in him. That is to say; every faculty whether of an elephant, wind, or of a lion, in which he performs restraint by paying close attention, is manifested in him on account of his having command over every one of them.§

RAMAYANA, BOOK I.

(Continued from page 184.)

'Twas thus Lord Indra sware,
'Malaja and Karúsha's name
Shall celebrate with deathless fame
My malady and care.'
'So be it', all the Immortals cried,
When Indra's speech they heard,
And with acclaim they ratified
The names his lips conferred.
Long time, O victor of thy foes,
These happy lands had sweet repose,
And higher still in fortune rose.
At length a spirit, loving ill,
Táḍaká, wearing shapes at will,

* आयुर्विपाकं यत्पूर्वकृतं कर्म तद् द्विप्रकारं सोपक्रमं निरुपक्रमं च तत्र सोपक्रमं यत् फलजननायोपक्रमेण कार्यकरणाभिमुख्येन सह वर्तते । यथोष्णप्रदेशे प्रसारितमार्द्रं वस्त्रं शीघ्रमेव शुष्यति । उक्तरूपविपरीतं निरुपक्रमं यथा तदेवार्द्रं वासः संवर्तितमनुष्णदेशे चिरेण शोषमेति । तस्मिन् द्विविधे कर्मणि यः संयमं करोति किं कर्म शीघ्रविपाकं किं चिरविपाकमिति । एवं ध्यानदार्ढ्यादपरान्तज्ञानमस्योत्पद्यते । अपरान्तः शरीरवियोगस्तस्मिन् ज्ञानममुष्मिन् देशे ऽमुष्मिन् काले मम शरीरवियोगो भविष्यतीति निःसंशयं जनाति । अरिष्टेभ्यो वा ऽरिष्टानि त्रिविधान्याध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकभेदेन । तत्राध्यात्मिकानि पिहितकर्णः कोष्ठस्य वायोर्घोषं न शृणोतीत्येवमादीनि । आधिभौतिकान्यकस्माद्विकृतपुरुषदर्शनादीनि । आधिदैविकान्यकाण्ड एव द्रष्टुमशक्यस्वर्गादिपदार्थदर्शनादीनि । तेभ्यः शरीरवियोगकालं जानाति । यद्यप्ययोगिनामप्यरिष्टेभ्यः प्रायेण ज्ञानमुत्पद्यते तथापि तेषां सामान्याकारेण तत्संशयरूपं योगिनां पुनर्नियतकालदेशतया प्रत्यक्षवदव्यभिचारि ।

* परिकर्मनिस्यन्दभूताः सिद्धीः प्रतिपादयितुमाह ।

† मैत्रीकरुणा मुदितोपेक्षासु यो विहितः संयमस्तस्य बलानि मैत्र्यादीनां संबन्धीनि प्रादुर्भवन्ति । मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षास्तथाऽस्य प्रकर्षं गच्छन्ति यथा सर्वस्य मित्रत्वादिकं संप्रतिपद्यते ।

‡ सिद्ध्यन्तरमाह ।

§ हस्त्यादिसंबन्धिषु बलेषु कृतसंयमस्य तद्बलानि हस्त्यादिबलान्याविर्भवन्ति । तदयमर्थो यस्मिन् हस्तिबले वायुवेगे वा सिंहवीर्ये वा तन्मयीभावेन संयमं करोति तत्सर्वसामर्थ्ययुक्तत्वात्सर्वमस्य प्रादुर्भवतीत्यर्थः ।

Whose mighty strength, exceeding vast,
A thousand elephants' surpassed,
Was to fierce Sunda, lord and head
Of all the demon armies, wed.
From her, Lord Indra's peer in might
Giant Márícha sprang to light;
And she, a constant plague and pest,
These two fair realms has long distressed.
Now dwelling in her dark abode
A league away she bars the road:
And we, O Ráma, hence must go
Where lies the forest of the foe.
Now on thine own right arm rely,
And my command obey;
Smite the foul monster that she die,
And take the plague away.
To reach this country none may dare,
Fallen from its old estate,
Which she, whose fury naught can bear,
Has left so desolate.
And now my truthful tale is told
How with accursed sway
The spirit plagued this wood of old,
And ceases not to-day.'

XXVII.

THE BIRTH OF TÁḌAKÁ.

When thus the sage without a peer
Had closed that story strange to hear,
Ráma again the saint addressed
To set one lingering doubt at rest:
'O holy man, 'tis said by all
That spirits' strength is weak and small;
How can she match, of power so slight,
A thousand elephants in might?'
And Viśvámitra thus replied
To Raghu's son the glorified:
'Listen, and I will tell thee how
She gained the strength that arms her now.
A mighty spirit lived of yore;
Suketu was the name he bore.
Childless was he, and free from crime
In rites austere he passed his time.
The mighty Sire was pleased to show
His favour, and a child bestow,
Táḍaká named, most fair to see,
A pearl among the maids was she,
And matched, for such was Brahmá's dower,
A thousand elephants in power.
Nor would the Eternal Sire, although
The spirit longed, a son bestow.
That maid in beauty's youthful pride
Was given to Sunda for a bride.
Her son, Márícha was his name,
A giant, through a curse, became.
She, widowed, dared with him molest
Agastya, of all saints the best.
Inflamed with hunger's wildest rage,
Roaring she rushed upon the sage.
When the great hermit saw her near,
On speeding in her fierce career,
He thus pronounced Márícha's doom:
'A giant's form and shape assume.'
And, then, by mighty anger swayed,
On Táḍaká this curse he laid:
'Thy present form and semblance quit,
And wear a shape thy mood to fit;
Changed form and feature by my ban,
A fearful thing that feeds on man.'
She, by his awful curse possessed,
And mad with rage that fills her breast,
Has on this land her fury dealt
Where once the saint Agastya dwelt.
Go, Ráma, smite this monster dead,
The wicked plague, of power so dread,
And further by this deed of thine
The good of Bráhmans and of kine.
Thy hand alone can overthrow,
In all the worlds, this impious foe.
Nor let compassion lead thy mind
To shrink from blood of womankind:
A monarch's son must ever count
The people's welfare paramount,
And whether pain or joy he deal
Dare all things for his subjects' weal;
Yea, if the deed bring praise or guilt,
If life be saved or blood be spilt:
Such, through all time, should be the care
Of those a kingdom's weight who bear.
Slay, Ráma, slay this impious fiend,
For by no law her life is screened.
So Manthará, as bards have told,
Virochan's child, was slain of old
By Indra, when in furious hate
She longed the earth to devastate.
So Kávya's mother, Bhṛigu's wife,
Who loved her husband as her life,
When Indra's throne she sought to gain,
By Vishṇu's hand of yore was slain.
By these and high-souled kings beside,
Struck down, have lawless women died.'

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्करश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 46. Benares, March 1st, 1870. Vol. IV.

॥ उपदेशसहस्र्याः पद्यप्रबन्धः ॥

परपक्षनिराकरणमुखेनोक्तं मोक्षसाधनं ज्ञानं स्वप्रक्रिययापि व्यक्तीकर्तुं प्रकरणान्तरमारभमाणो देवताभक्तेर्विद्याप्राप्त्यन्तरङ्गत्वं द्योतयन् प्रकरणप्रतिपाद्यार्थं नमस्कारव्याजेन संक्षिप्याह ।

(१) आत्मा ज्ञेयः परो ह्यात्मा यस्मादन्यन्न विद्यते ।
सर्वज्ञः सर्वदृक् शुद्धस्तस्मै ज्ञेयात्मने नमः ॥ ३२६ ॥

आत्मा ज्ञेय इति । आत्मा स्वरूपं ज्ञेयः स्वरूपतोऽवधार्यः, किं घटादिवद्विषयत्वेन नेत्याह । परो ह्यात्मेति । हि यस्मादात्मा सर्वज्ञो ज्ञेयात्परो ज्ञेयत्वधर्मरहितः, तत्कुतस्तत्राह । यस्मादन्यच्च विद्यतइति । यस्मादात्मनः स्वरूपादन्यत्परमार्थतः पृथक्भूतं तद्धर्मो वा न विद्यते तथा च रूपादिहीनतया चक्षुराद्यगोचरत्वात्स्वसमानजातीयप्रत्यक्षव्यक्त्यन्तराभावाद्व्याप्तिग्रहाभावे सत्यनुमानार्थापत्तिग्राह्यत्वाभावात् सदृशवस्त्वन्तराभावेनोपमानाग्राह्यत्वाद् जातिगुणक्रियादिधर्मराहित्येन शब्दागोचरत्वाद् ज्ञातुः स्वरूपत्वादेव नास्तीत्यभ्युपगन्तुमशक्यत्वात्परिशेषाद्विषयभूतदेहेन्द्रियान्तःकरणप्रत्याख्यानेनान्विष्य तत्साक्षितया ऽविषयत्वेन स्वयंप्रकाश आत्मा ज्ञेय इत्यर्थः । एवं त्वंपदार्थं परिशोध्य तस्य तत्पदार्थात्मकत्वं वाक्यार्थं कथयितुं तत्पदार्थमाह । सर्वज्ञ इति । सामान्यतः सर्वं जानातीति सर्वज्ञो विशेषतः सर्वं पश्यतीति सर्वदृक् सर्वज्ञत्वमुपलक्षणमुक्त्वा तस्य स्वरूपलक्षणमाह । शुद्ध इति । अनृतजडपरिच्छिन्नदुःखादिप्रपञ्चसंसर्गरहितः सत्यज्ञानानन्तानन्दरूप इत्यर्थः । वाक्यार्थं तत्त्वंपदार्थैक्यमाह । तस्माद्इति । पूर्वोक्तप्रकारेण ज्ञेयश्चासावात्मा च ज्ञेयात्मा तस्मै ज्ञेयात्मने तस्मै सर्वज्ञत्वाद्युपलक्षिताय सत्यादिस्वरूपाय नमः प्रह्वीभावोस्तु तद्वैतदृष्टिविलय एवेह नमःशब्दार्थः ॥ १ ॥

देवताभक्तिवद्गुरुभक्तेरपि विद्याप्राप्त्यन्तरङ्गत्वम् ।
यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥
इति श्रुतिसिद्धं द्योतयन् गुरुपरंपरा प्रणमति ।

(२) पदवाक्यप्रमाणज्ञैर्दीपभूतैः प्रकाशितम् ।
ब्रह्म वेदरहस्यं यैस्तान्नित्यं प्रणतोस्म्यहम् ॥ ३२७ ॥

पदवाक्येति । यैर्गुरुभिर्वेदरहस्यं ब्रह्म प्रकाशितं तान्नित्यं प्रणतोस्म्यहमिति संबन्धः, पदानां वाक्यानां च शक्तितात्पर्यमर्यादया प्रमाणज्ञैः पदवाक्यप्रमाणज्ञैः, यद्वा पदवाक्ये प्रसिद्धे प्रमाणमनुमानादि तज्ज्ञैरित्यर्थः । दीपभूतैरयत्नेन सर्वार्थप्रकाशकैः यैरिति संबन्धः ॥ २ ॥

सामान्येनाचार्यपरंपरां नमस्कृत्य विशेषेण स्वगुरुप्रणामपूर्वकमुद्देश्यं प्रतिजानीते ।

(३) यद्वाक्सूर्यांशुसंपातप्रणष्टध्वान्तकल्मषः ।
प्रणम्य तान् गुरून् वक्ष्ये ब्रह्मविद्याविनिश्चयम् ॥ ३२८ ॥

यद्वागिति । ब्रह्मविद्याया विनिश्चयो यस्मान्न्यायविशेषाद्भवति तं न्यायविशेषं वक्ष्ये इत्यर्थः । सुगममन्यत् ॥ ३ ॥

किमर्थं ब्रह्मविद्याविनिश्चयो वक्ष्यते तदाह ।

(४) आत्मलाभात्परो नान्यो लाभः कश्चन विद्यते ।
यदर्थो वेदवादाश्च स्मार्त्ताश्चापि तु याः क्रियाः ॥ ३२९॥

आत्मलाभादिति । आत्मलाभस्य परमत्वे प्रमाणं सूचयति । यदर्थो इति । वेदवादा वेदवचनानि स्मार्त्ताश्चवादाः स्मृतिवचनानि साक्षाद् ज्ञानार्थाः वेदवादाः स्मृतिवादाश्च यदर्थाः अपि तु याः क्रियाः कर्मपरवेदस्मृतिविहितास्ताश्च चित्तशुद्धिपरंपरया यदर्थाः तस्मादात्मलाभादिति संबन्धः ॥ ४ ॥

पुत्रादिलाभापेक्षया आत्मलाभस्य परत्वं प्रामाणिकमित्युक्तमुपपादयति ।

(५) आत्मार्थो ऽपि हि यो लाभः सुखायेष्टो विपर्ययः ।
आत्मलाभः परः प्रोक्तो नित्यत्वाद्ब्रह्मवेदिभिः ॥ ३३० ॥

आत्मार्थोपीति । योपि लाभः पुत्रधनादिविषयो लोके सुखायेष्टः सोप्यात्मार्थे आत्मसुखार्थे इति हि प्रसिद्धमिति योजना, तर्हि पुत्रादिलाभेनैवात्मसुखसिद्धेः किमित्यात्मज्ञानमात्मलाभायैष्टव्यं विशेषाभावादित्यत आह । विपर्यय इति । सुखविपर्ययः दुःखायापि स लाभः स्यात्कदा चित् कस्य चित्पुत्रादेरेव दुःखहेतुत्वदर्शनादित्यर्थः । तस्माल्लाभान्तरापेक्षयात्मलाभः परमो लाभ इति तदर्थं सर्वपरित्यागेनात्मज्ञानं संपादनीयमित्यभिप्रेत्याह । आत्मेति । विपर्ययप्रसङ्गस्तत्र नास्तीत्याह । नित्यत्वादिति । तथा च श्रुतिः । "तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मादन्तरतरं यदयमात्मा स यो ऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियं रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव तस्मादात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्यप्रियं प्रमायुकं भवती"ति ॥ ५ ॥

आत्मसुखलाभस्य नित्यत्वमुक्तं साधयति ।

(६) स्वयंलब्धस्वभावत्वाल्लाभस्तस्य न चान्यतः ।
अन्यापेक्षस्तु यो लाभः सोन्यदृष्टिसमुद्भवः ॥ ३३१ ॥

स्वयमिति । तस्यात्मनो लाभो न चान्यतो ऽन्यनिमित्तको न भवति, कुतः, स्वयंलब्धस्वभावत्वात्साधनसाध्यत्वाभावान्नित्यत्वमित्यर्थः। पुत्रादिलाभस्य साधनाधीनत्वेनानित्यत्वं साधयति । अन्यापेक्ष इति । अन्यदृष्टेः सकाशात्समुद्भवो यस्य स तथा अन्याधीनस्य तदपगमे ऽपगमादनित्यत्वमित्यर्थः ॥ ६ ॥

केयमन्यदृष्टिः का वा तदुद्भवस्यान्यपुत्रादिलाभस्यानित्यत्वे हानिरित्यत आह ।

(७) अन्यदृष्टिस्त्वविद्या स्यात्तन्नाशो मोक्ष उच्यते ।
ज्ञानेनैव तु सोपि स्याद्विरोधित्वान्न कर्म्मणा ॥ ३३२ ॥

अन्यदृष्टिस्त्विति । अन्यस्मिन्ननात्मनि दृष्टिः प्रतीतिर्यस्याः सान्यदृष्टिः सा ऽविद्या भवतीत्यर्थः । ततश्चात्मा ऽविद्याक्तभ्रान्तिनिबन्धनत्वात्पुत्रादिलाभप्रीतेस्तस्याश्च स्वप्नतुल्यत्वाच्चित्यात्मप्रियहानिः स्यादिति भावः । तथा चाविद्यानिवृत्तिमन्तरेणात्मस्वरूपनित्यसुखलाभाभावात्सा संपाद्येत्याह । तन्नाश इति । मोक्षो नित्यनिरतिशयपरमानन्दाविर्भावो ऽज्ञानहानिलक्षणः, तत्प्राप्त्युपायमाह । ज्ञानेनैवेति । सोप्यज्ञाननाशलक्षणो मोक्षो ज्ञानेनैव स्यात्तस्यैवाज्ञानविरोधित्वाच्च कर्मणा तस्याज्ञानविरोधित्वाभावात्तस्मात्सर्वकर्मपरित्यागेनात्मज्ञानं सर्वथा संपादनीयमेव मुमुक्षुणेत्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु विरोधाभावात्सकार्याविद्यानिवृत्तिरूपो मोक्षः कर्मणा मा भूत्तथापि तेन नित्यपुरुषार्थो भविष्यत्यतः किं ज्ञानेनेति, नेत्याह ।

(८) कर्मकार्यस्त्वनित्यः स्यादविद्याकामकारणः ।
प्रमाणं वेद एवात्र ज्ञानस्याधिगमे स्मृतः ॥ ३३३ ॥

कर्मकार्यस्त्विति । तत्र हेतुगर्भविशेषणमविद्येति, मिथ्याप्रत्ययमूलरागप्रयुक्तकर्मसाध्यत्वादित्यर्थः । कर्मसाध्यफलमनित्यं ज्ञानसाध्यं तु नित्यमित्यत्र किं प्रमाणमिति चेद्वेद एवेत्याह । प्रमाणमिति । "तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते, ब्रह्मविदाप्नोति परं, तरति शोकमात्मवि"दित्यादिवेद एव कर्मसाध्यमनित्यं ज्ञानसाध्यं नित्यं मोक्षरूपमित्यत्र ज्ञानस्य विवेकस्याधिगमे प्रमाणं विद्वद्भिः स्मृत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

किं च वेदस्य सर्वस्याध्ययनविध्युपपादितत्वादपुरुषार्थे पर्यवसानायोगात्परमपुरुषार्थपर्यवसानायात्मैक्यज्ञानपरत्वमेष्टव्यं ततो न कर्म्मसु तस्य महातात्पर्यं लभ्यत इत्यभिप्रेत्याह ।

(९) ज्ञानैकार्थपरत्वात्तं वाक्यमेकं ततो विदुः ।
एकत्वं ह्यात्मनो ज्ञेयं वाक्यार्थप्रतिपत्तितः ॥ ३३४ ॥

ज्ञानैकार्थेति । ज्ञानमेवैकार्थः प्रयोजनं परं प्रतिपाद्यं यस्य वेदस्य स तथा तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्तं वेदमेकं वाक्यं विदुर्वाक्यप्रमाणकोविद इति शेषः, किं तस्य ज्ञेयमित्यपेक्षायामाह । एकत्वं हीति । ततो ज्ञानादात्मन एकत्वमेव ज्ञेयमित्यन्वयः, हिशब्दोवधारणार्थः, ज्ञानप्रकारमाह । वाक्यार्थप्रतिपत्तित इति । "सत्यं ज्ञानमनन्त"मित्याद्यवान्तरवाक्यार्थप्रतिपत्तिद्वारेण तत्त्वमस्यादिमहावाक्यैरात्मनो ब्रह्मैकत्वं ज्ञेयमित्यर्थः । आत्मतत्त्वज्ञानस्यैव परमपुरुषार्थहेतुतायाः श्रुतत्वात्कर्मकाण्डमपि तत्त्वज्ञानापेक्षितचित्तशुद्धिहेतुकर्मविधानद्वारा पारंपर्येण परमपुरुषार्थसाधनभावं भजत इति युक्तमेकार्थपर्यवसानेनैकवाक्यत्वं वेदस्येति भावः ॥ ९ ॥

नन्वात्मनो ब्रह्मणश्चैकत्वज्ञानमनुपपन्नं तयोरपर्यायशब्दवाच्यत्वेन भेदादित्याशङ्क्य मैवमन्योन्याश्रयापत्तेरित्याह ।

(१०) वाच्यभेदात्तु तद्भेदः कल्प्यो वाच्यो हि तच्छ्रुतेः ।
त्रयं त्वेतत्ततः प्रोक्तं रूपं नाम च कर्म च ॥ ३३५ ॥
असदेतत्त्रयं तस्मादन्योन्येन हि कल्पितम् ।

वाच्यभेदादिति । तद्भेदः पर्यायशब्दभेदो वाच्यभेदात्कल्प्यस्त्वया वाच्योपि तच्छ्रुतेरपर्यायशब्दभेदश्रवणाद्भिन्नः कल्प्यस्तथा च सिद्धे वाच्यजीवब्रह्मभेदे तद्वाचकशब्दयोरपर्यायत्वसिद्धिस्तत्सिद्धावितरसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः स्यादित्यर्थः । स्वरूपतो भेदकल्पनायां प्रमाणाभावादिति भावः । भेदस्याप्रामाणिकत्वादेकत्वज्ञानमुपपन्नमित्युक्ते भेदस्यापि प्रमाणसिद्धत्वं पूर्ववादी शङ्कते,त्रयं त्वेतदिति । "त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्मे"ति श्रुत्या तत आत्मनोतिरिक्तं रूपं नाम च कर्म च प्रोक्तमतो नैकत्वमेव वेदार्थ इत्यर्थः । सिद्धान्ती दूषयत्य, सदेतदिति । हि यस्मादेतत्त्रयमन्योन्येन कल्पितमन्योन्यसापेक्षसिद्धिकं तस्मादसदित्यन्वयः । अन्योन्याश्रयग्रस्ततया भेदस्य प्रमातुमशक्यतया प्रामाणिकत्वाभावाद्यथा कथं चिल्लोकसिद्धो मिथ्याभेदः श्रुत्यानूद्यते केवलं वैराग्यायातो नाद्वैतज्ञानविरोधितेति भावः । अथ वा कथं सर्वस्य वेदस्यैकार्थज्ञानपरत्वेनैकवाक्यत्वं नियन्तुं शक्यते ऽपुनरुक्तशब्दभेदवशात्तत्तदर्थभेदस्य प्रतीयमानत्वादिति चेत्सत्यं, तथापि न तत्र तात्पर्यं युक्तं प्रमाणयुक्तिबाधितत्वाद् द्वैतस्येत्यभिप्रेत्याह । वाच्यभेदादिति । वाच्यभेदे प्रामाणिके सति तद्विषयतात्पर्यवच्छब्दभेदादनेकवाक्यता सिद्ध्यति तथा तद्भेदो वाच्यभेदोपि तच्छ्रुतेर्वाचकशब्दभेदश्रुतेः श्रवणात्कल्प्यः प्रकारान्तरेण वाच्यभेदासिद्धेः, नहि शब्दाधीनो ऽर्थतत्त्वनिश्चयः आरोपितविपर्येपि शब्दभेददर्शनाद् नाप्यर्थाधीनः शब्दनिश्चयः, एकस्मिन्नपि पुरुषे पिता भ्राता मातुलो जामाता पितृव्य इत्युपाधिभेदादपुनरुक्तशब्दभेददर्शना,न्नहि तत्र प्रतियोग्युपाधिभेदव्यतिरेकेण वस्तुभेदो विद्यते, तथा चानाद्यविद्याकल्पितानेकोपाधिभेदावच्छिन्नानेककर्त्रादिकारकभेदानुवादेन ज्ञानापेक्षितान्तःकरणशुद्धिसाधनकर्मविधिपरत्वात्कर्मकाण्डस्यात्मतत्त्वज्ञानवाक्यैकवाक्यत्वोपपत्तेर्निरतिशयानन्दात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिफलस्य सर्वेषां स्वरसतोभिलाषगोचरस्यात्मतत्त्वज्ञानादन्यतो ऽसंभवादविद्याविद्यावदवस्थोपाधिभेदेनाधिकारिभेदप्रयोगभेदयोश्चोपपत्तेरेकपुरुषापेक्षितैक.परमपुरुषार्थैकसाधनप्रकाशकत्वेनैकवाक्यता वेदस्य युक्तेति भावः । एवं द्वैतस्याविद्याकल्पितत्वे युक्तिमभिधाय प्रमाणमभिधत्ते ।

त्रयं त्विति । यतो यमनिरूपिताकारभेदः प्रपञ्चस्ततो हेतोरेतत्सर्वं दृश्यं रूपं नाम च कर्म चेति त्रयं राशीकृत्य श्रुत्या प्रोक्तमिति योजना, त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्मेत्यस्मिन्ब्राह्मणे हेतूक्तिपूर्वकं शब्दविशेषाणां वाङ्मात्रत्वं रूपविशेषाणां चक्षुर्मात्रत्वं कर्मविशेषाणां शरीरमात्रत्वमिति विशेषप्रविलापनेन तत्तत्सामान्यत्रित्वमभिधाय तदेतत्त्रयं सदेकमयमात्मात्मैकः सन्नेतत्त्रयमित्यैकात्म्यं सर्वस्य जगत उपसंहृतमतो न तत्त्वभेदोस्तीत्यर्थः । उपसंहरत्य,सदेतदिति । उक्तार्थमेतत् ॥ १० ॥

अन्योन्यापेक्षयावगम्यमानस्य मिथ्यात्वे दृष्टान्तमाह ।

(११) कृतो वर्णो यथा शब्दाच्छ्रुतो ऽन्यत्र धिया बहिः ॥३३६॥

कृत इति । शब्दाच्छ्रुतो वर्णो इन्द्रादिरूपविशेषः सहस्राक्षवज्रबाहुत्वादिः धिया प्रत्यूह्यान्यत्र बहिः कुड्यादौ चित्ररूपेण कृतो यथा कल्पितो मिथ्येति योजना,नहि चित्रे दृश्यमेव रूपमिन्द्रस्य वज्रस्य वा भवति तथा च मिथ्यार्थगोचरः शब्द इत्यर्थः ॥ ११ ॥

शब्दान्मिथ्यार्थकल्पनामुदाहृत्य मिथ्यार्थाच्छब्दकल्पनामुदाहरति ।

(१२) दृष्टं चापि यथा रूपं बुद्धेः शब्दाय कल्पते ।
एवमेतज्जगत्सर्वं भ्रान्तबुद्धिविकल्पितम् ॥ ३३७ ॥

दृष्टं चापीति । भित्तिपटादौ दृष्टं देवतारूपं तथा तद्देव बुद्धेस्तद्दर्शनसंस्कृताया आगत्य शब्दाय शब्दव्यपदेशाय कल्पत इति योजना । दार्ष्टान्तिकमाह । एवमिति । एतत्सर्वं जगदेवं यथा दृष्टान्तमेव भ्रान्तबुद्ध्या शुक्तौ रजतमिवात्मनि विविधं कल्पितं न वस्तुसदस्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

जगतो मिथ्यात्वे फलितमाह ।

(१३) असदेतत्ततो युक्तं सच्चिन्मात्रं न कल्पितम् ।
वेदश्चापि स एवाद्यो वेद्यं चान्यत्तु कल्पितम् ॥ ३३८ ॥

असदेतत्तत इति । सर्वं कल्पितं चेच्छून्यवादापत्तिरित्याशङ्का न कार्येत्याह । सच्चिदिति । निरधिष्ठानकल्पनानुपपत्तेः सर्वकल्पनास्पदं सच्चिन्मात्रं प्रत्यक्तत्त्वं न कल्पितं सर्वसाक्षित्वात्तस्य सर्वकल्पनायाः प्रागेव सिद्धत्वादित्यर्थः । वेदाचार्यादेरात्मतत्त्वप्रतिपत्तिहेतुत्वादकल्पिततत्त्वमस्तीति कथं सच्चिन्मात्रमकल्पितमित्युच्यते तत्राह । वेदश्चापीति । स एवाद्यः पूर्वसिद्ध आत्मा वेदोपि वेदनहेतुः श्रुत्याचार्यरूपेण मायया प्रथते ऽर्थप्रकाशनशक्तेरन्यत्र जडे ऽसंभवाद्, नह्यग्निगतप्रकाशनशक्तिव्यतिरेकेण दीपादेरपरा प्रकाशनशक्तिरस्ति वेद्यं च तत्त्वं स एवाद्य इति संबन्धः, अन्यत्तु विशेषमात्रं कल्पितं, तथा च कल्पितविशेषानुगतत्वेनात्मन एव बोधकत्वं सर्वकल्पनापवादावधितया तस्यैव बोध्यत्वं चोपपद्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

कथं स एवाद्यो वेदो वेद्यं चेत्याशङ्क्य स्वप्नदृष्टान्तेन व्युत्पादयति ।

(१४) येन वेत्ति स वेदः स्यात्स्वप्ने सर्वं तु मायया ।
येन पश्यति तच्चक्षुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते ॥ ३३९ ॥

येनेति । स्वप्ने स्थित आत्मा येन स्वाप्नं विषयजातं वेत्ति स एव वेदः स्याद् नहि स्वप्ने चिदात्मव्यतिरिक्तं भासकमस्ति आदित्यादिज्योतिषां तदोपरमात्स्वयंज्योतिष्ट्वश्रुतेश्च, यत्तु तत्र सर्ववेद्यं, तदपि मायया स एव नहि स्वप्ने बाह्यं विषयजातमस्ति तत्रानवकाशाच्च तत्र रथा इत्यादिश्रुतेश्च । तथा च स एवात्मा स्वसाश्रयमायाकृतोपाधिभेदावच्छिन्नसदात्मना वेद्यस्तदनुस्यूतचिदात्मना वेदनरूपश्चेति वेद्यवेदितृभावो मायिक इत्यर्थः । चक्षुरादीन्द्रियाणामुपरमात्स्वप्नगत आत्मा येन पश्यति रूपमुपलभते तदेव चक्षुरिति योजना, स्वप्ने रूपाकारसंस्कृतमनोवस्थचिच्छिष्टाविद्यात्मकं रूपं प्रकाशयन् पश्यतीत्युच्यते, एवं श्रोत्रादावप्यूह्यम् ॥ १४ ॥

(१५) येन स्वप्नगतो वक्ति सा वाग् घ्राणं तथैव च ।
रसनस्पर्शने चैव मनश्चान्यत्तथेन्द्रियम् ॥ ३४० ॥

येन स्वप्नगत इति । येन स्वप्नगतो जिघ्रति तद्घ्राणमित्यादि यथायोगं योज्यम् ॥ १५ ॥

कथमेकरूपं चैतन्यवेदवेद्यवेदकचक्षुरादिरूपेण भिद्यते तत्राह ।

(१६) कल्प्योपाधिभिरेवैतद्भिन्नं ज्ञानमनेकधा ।
आधिभेदाद्यथा भेदो मणेरेकस्य जायते ॥ ३४१ ॥

कल्प्योपाधिभिरिति । स्वप्नकल्प्योपाधिभेदादेकमेवेदं ज्ञानमनेकधा भिन्नमित्यत्र दृष्टान्तमाह । आधिभेदादिति । मणेः स्फटिकादेराधिभेदान्नीलपीताद्युपाधिभेदात् तथा ज्ञानमेकमनेकधा जायतइत्यर्थः ॥ १६ ॥

यथा स्वप्ने निर्भेदस्य ज्ञानस्य कल्पितोपाधिभेदादशेषव्यवहारास्पदत्वं दृष्टमेवमेव जागरितेप्यशेषव्यवहारास्पदत्वं तस्योपपन्नमिति दार्ष्टान्तिकमाह ।

(१७) जाग्रतश्च तथा भेदो ज्ञानस्यास्य विकल्पितः ।
बुद्धिस्थं व्याकरोत्यर्थं भ्रान्त्या तृष्णोद्भवक्रियः ॥ ३४२ ॥

जाग्रतश्चेति । कथं चिद्रूपस्य ज्ञानस्यास्य जाग्रति विकल्पितत्वं तदाह । बुद्धिस्थमिति । आत्मा खल्वज्ञानकञ्चुकः प्रथमं बुद्धिं परिकल्प्य ततस्तत्कञ्चुकः संस्तदविवेकाद् भ्रान्त्या बुद्धिस्थमेवार्थं व्याकरोति स्वात्मगतया कल्पयन् व्यवहरति ततश्च भ्रान्तिप्रयुक्ततृष्णाख्यकामोद्भूता क्रिया हानोपादानव्यवहाररूपा यस्य स तथा अविद्याप्रत्युपस्थापितान्तःकरणपरिणामावस्थामवभासयंस्तदविवेकादनेकरूपप्रपञ्चमात्मनि कल्पयन् व्यवहरतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

स्वप्नदृष्टान्तसिद्धमनूद्य दार्ष्टान्तिकं निगमयत्यर्द्धेन ।

(१८) स्वप्ने तद्वत्प्रबोधे यो बहिश्चान्तस्तथैव च ।
आलेख्याध्ययने यद्वत्तदन्योन्यधियोद्भवम् ॥ ३४३ ॥

स्वप्ने तद्वदिति । यद्वत्स्वप्ने व्यवहारस्तद्वत्प्रबोधेपि व्यवहारः यथैव स्वप्ने ऽन्तर्बहिर्भावस्तथैव च प्रबोधेप्यन्तर्बहिर्भाव इति योजना । अन्तर्बहिर्भावेन प्रथमानो व्यवहारः स्वप्नवत्कल्पित इत्युक्त्वा तत्रैव दृष्टान्तान्तरमाह । आलेख्येति । यथा आलेख्यापेक्षया ऽध्ययनं श्लोकादेरध्ययनापेक्षया च पश्चादौ पुनरालेखनं मिथ्यैव सर्वगतानां निरवयवानां वर्णानां लेखनासंभवादित्यर्थः । एवाक्षरयोजना, आलेख्यं चाध्ययनं चालेख्याध्ययने तदुभयं यथान्योन्यधियोद्भवमन्तर्बहिर्भावेन परस्परापेक्षबुद्धिजन्यं बहीरेखाविशेषाकारेणानुभूतमपेक्ष्यान्तर्बुद्धौ संस्काररूपेणाधीयते तदपेक्ष्य च बहिःशब्दव्यवहारायालिख्यतइत्यक्षरेषु दृष्टयोरन्योन्यापेक्षत्वेनालेख्याध्ययनयोरवस्तुत्वं यद्वत्तद्वदात्मन्यप्यन्तर्बहिर्भावेन दृश्यमानः सर्वो व्यवहारो न वस्तुसन्निति ॥ १८ ॥

बुद्धिनिष्ठमर्थं व्याकुर्वन् भ्रान्त्या तृष्णोद्भवक्रिय इत्युक्तं प्रपञ्चयति ।

(१९) यदायं कल्पयेद्भेदं तत्कामः सन् यथा क्रतुः ।
यत्कामस्तत्क्रतुर्भूत्वा कृतं यत्तत्प्रपद्यते ॥ ३४४ ॥

यदायमिति । अयमात्मा पूर्वभ्रान्तिसंस्कारवशाद्यदा बुद्धिकञ्चुकरूढः सन्नविद्यया भेदं कल्पयेत् तदा तत्कामः शोभनत्वेनाध्यस्तविषयभेदे ऽभिलाषवान् सन् यथा क्रतुर्यथाकामं कृतसंकल्पो भवति क्रतुः संकल्प इदमहं साधयिष्य इत्यध्यवसायरूपः ततश्च यत्कामस्तत्क्रतुर्भूत्वा यत्कामसाधनं कर्म कृतं तदभिनिष्पादितं तत्फलावस्थं प्रपद्यते प्राप्नोति पुनस्तत्संस्कारसचिवो भेदं परिकल्प्य कामक्रतुपूर्वकं कर्मानुष्ठानाय फलभागित्येवमन्योन्यधिया हेतुफलात्मना परिकल्पितं संसारमनुभवतीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः "रथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथा कामो भवति तथा क्रतुर्भवति यथा क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यत" इति ॥ १९ ॥

उक्तं दृश्यमिथ्यात्वं सोपपत्तिकमुपसंहरति ।

(२०) अविद्याप्रभवं सर्वमसत्तस्मादिदं जगत् ।
तद्वता दृश्यते यस्मात्सुषुप्ते न च गृह्यते ॥ ३४५ ॥

अविद्याप्रभवमिति । तद्वता ऽविद्यावता यस्माद्गृह्यते तदभावे सुषुप्ते न च नैव गृह्यते तस्मात्सर्वमिदं जगदविद्याप्रभवं मिथ्याज्ञानविजृम्भितमसदपरमार्थमिति योजना ॥ २० ॥

तर्हि जगद्धेतुरविद्या कीदृशी तन्निवर्त्तिका विद्या का केन वा विद्याविद्ये ज्ञायेते इत्याकाङ्क्षायामाह ।

(२१) विद्याविद्ये श्रुतिप्रोक्ते एकत्वान्यधियौ हि नः ।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शास्त्रे विद्या विधीयते ॥ ३४६ ॥

विद्याविद्ये इति । एकत्वान्यधियौ विद्याविद्ये ब्रह्मात्मैकत्वधीर्विद्या तद्भेदधीरविद्येति स्वरूपोक्तिः श्रुतिप्रोक्ते इति ज्ञापकोक्तिः "अथ योऽन्यां देवता"मिति श्रुत्या भेदधियोऽविद्यात्वं लोकानुभवसिद्धभेदानुवादरूपतयोक्तं किमु तद्ब्रह्मावेदित्याक्षेपपुरःसरं "ब्रह्म वा इदमग्रआसीत् तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मी"ति प्रवृत्ता प्रमाणभूता ऽप्रसिद्धार्थबोधिनी श्रुतिरेकत्वज्ञानस्य विद्यात्वं ज्ञापयति नास्माकमित्यर्थः । यस्मादविद्यावद्विद्या लोकस्यानुभवसिद्धा न भवति तस्मात्सर्वप्रयत्नेनाध्यारोपापवादप्रबन्धनिर्माणेन शास्त्रे विद्या विधीयते प्रतिपाद्यतइति मुमुक्षुः शास्त्रतः तत्परो भवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

शास्त्रे चेत्सर्वप्रयत्नेन विद्या व्युत्पाद्यते किमिति तर्हि सर्वोपि शास्त्रे न प्रवर्त्तते प्रवर्त्तमानो वा कथं विद्यां न प्राप्नोतीत्यपेक्षायां चित्तशुद्ध्यभावादित्यभिप्रेत्याह ।

(२२) चित्ते ह्यादर्शवद्यस्माच्छुद्धे विद्या प्रकाशते ।
यमैर्नित्यैश्च यज्ञैश्च तपोभिस्तस्य शोधनम् ॥ ३४७ ॥

चित्ते हीति । तस्माच्चित्तशुद्धिः कर्त्तव्येति शेषः, तर्हि कैरुपायैश्चित्तशोधनमित्यत आह । यमैरिति । अहिंसाब्रह्मचर्यादयो यमास्तैर्नित्यैः शौचादिभिर्नियमैरित्यर्थः । यज्ञैः स्वाश्रमविहितधर्मैरीश्वरसात्कृतैस्तपोभिश्च तस्य चित्तस्य शोधनं कार्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

तपःशब्दार्थमाह ।

(२३) शारीरादि तपः कुर्यात्तद्विशुद्ध्यर्थमुत्तमम् ।
मनआदिसमाधानं तत्तद्देहविशोषणम् ॥ ३४८ ॥

शारीरादीति । तस्य स्वरूपं भगवतोक्तम् ।

"देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्ज्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥
मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते" ॥

इति । एतान्यपि सात्विकान्यनुष्ठेयानि न राजसतामसानि तत्र सात्विकतपोलक्षणम् ।

"श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्विकं परिचक्षते" ॥

इति । एतदुक्तमुत्तममिति, तद्विशुद्ध्यर्थं, चित्तविशुद्ध्यर्थं,मनआदीत्यादिपदाद्बाह्येन्द्रियग्रहः समाधानं नैश्चल्यं तत्तत्तत्स्मिंश्चर्यं तत्तच्छब्दः तेषुतेषु क्रतुषु देहविशोषणं शीतोष्णवर्षवातसहनेन कृशीकरणमित्यर्थः ॥ २३ ॥

एवमाराद्रुपकारकं तप उक्त्वा श्रवणादौ सन्निपत्योपकारकं तयोर्विशेषं स्मृतिवचनपठनादाह ।

(२४) मनसश्चेन्द्रियाणां च ह्यैकाग्र्यं परमं तपः ।
तज्ज्यायः सर्वधर्मेभ्यः स धर्मः पर उच्यते ॥ ३४९ ॥

मनसश्चेति । ऐकाग्र्यं श्रुत्युक्ते वस्तुनि मननद्वारा स्थिरीकरणम्, एतस्यावश्यकर्त्तव्यत्वाय स्तुतिः क्रियते,तज्ज्याय इति ॥ २४ ॥

एवमुक्तैः साधनैः संशुद्धचित्तः श्रवणादिपरः स्वावस्थात्रयात्तत्साक्षिणं विविच्य वाक्याद्ब्रह्मात्मत्वेन जानीयादित्याह ।

(२५) दृष्टं जागरितं विद्यात्स्मृतं स्वप्नं तदेव तु ।
सुषुप्तं तदभावं च स्वमात्मानं परं पदम् ॥ ३५० ॥

दृष्टमिति । दृष्टं दर्शनं बाह्येन्द्रियैर्बाह्यार्थोपलम्भनं जागरितं विद्यात् तदेव तु दृष्टशब्दवाच्यमेव स्मृतं संस्कारवशान्निद्रादशायां भातं स्वप्नं विद्यात् तदभावं तयोर्दृष्टस्मृतयोरभावो यस्मिंस्तत्सुषुप्तं विद्यात् एवं दृश्यत्रयं पृथक्कृत्य तत्साक्षिणं स्वं स्वरूपभूतमात्मानं परं पदं सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्माहमस्मीति विद्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥

नन्ववस्थात्रयहेतावज्ञाने सति कथं तद्विविक्ततया प्रत्यगात्मनो ब्रह्मत्वमुपपद्यतइति तत्राह ।

(२६) सुषुप्ताख्यं तमो ऽज्ञानं बीजं स्वप्नप्रबोधयोः ।
स्वात्मबोधप्रदग्धं स्याद्बीजं दग्धं यथा ऽभवम् ॥ ३५१ ॥

सुषुप्ताख्यमिति । तम इति विशेषणेनाज्ञानस्य भावरूपत्वमुच्यते ततो बीजत्वमुपादानत्वमुपपद्यते तदज्ञानं स्वात्मनः सम्यग्बोधाग्निना प्रकर्षेण निर्लेपं दग्धं स्याद्यथा दग्धं बीजमभवं भवशून्यं कार्योत्पादकं न भवति तथा तत्त्वज्ञानाग्निदग्धमज्ञानं पुनरवस्थाप्ररोहकरं न भवतीति युज्यतएव प्रतीचो ब्रह्मत्वमित्यर्थः ॥ २६ ॥

अज्ञानस्यावस्थाबीजत्वमुक्तमुपपादयन्नज्ञाननिवृत्त्यैव सर्वसंसारोपाधिनिवृत्तिर्न यत्नान्तरसाध्येति दर्शयति ।

(२७) तदेवैकं त्रिधा ज्ञेयं मायाबीजं पुनः क्रमात् ।
मायाव्यात्माविकारोपि बहुधैको जलार्कवत् ॥ ३५२॥

तदेवैकमिति । तदेवैकं मायाख्यं बीजं त्रिधा भिन्नं क्रमात्सुषुप्त्यादिक्रमेणेत्यर्थः । पुनरित्यत्र वीप्सा द्रष्टव्या, सुषुप्तिमा-

रभ्य जागरितपर्यन्तं तदारभ्य सुषुप्तिपर्यन्तमहरहस्त्रिधा विक्रियत इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति, चिन्मात्राश्रयविषयमेकमेवाज्ञानमनाद्यनिर्वचनीयमनेककार्यविक्षेपसंस्कारोपेतं चैतन्याभासखचितं स्वाश्रये आत्मन्यध्यात्माधिदैवतभेदेन प्राज्ञेश्वरोपाधिविशिष्टसुषुप्तिप्रलयावस्थाकारं जायते, तथा तैजसहिरण्यगर्भोपाधिसंभिन्नस्वप्नसृष्ट्यवस्थात्मकं भवति, तथा पुनर्विश्ववैश्वानरोपाधिखचितजाग्रत्स्थित्यवस्थारूपमापद्यते तत्रापि देवतिर्यङ्मनुष्यस्थावरादिभेदेन नानाविधशरीरेन्द्रियान्तःकरणोपाध्याकारं सत्प्रत्यग्ब्रह्मचिदात्मन्यनन्तजीवभेदव्यवहारनिर्वाहकं भवति यथैकं वटादिबीजं मृदाश्रयं सत्तस्यामेव मृदि अङ्कुरकाण्डविटपशाखापत्रपुष्पफलादिभावमापद्य पुनर्बीजभावं चापद्यते तथेदमपीति द्रष्टव्यं, तदेव वृक्षाकारं वस्तु स्वमूलदाहे सति तत्रैव मृद्भावमापद्य पुनर्न भवति यथा तथा संसारवृक्षमूलाज्ञानस्य तत्त्वज्ञानाग्निना दाहे स्वाश्रयचिदेकात्मना विलीनत्वात्पुनर्न दर्शनयोग्यो भवति संसार इत्यज्ञानदाहायैव तत्त्वज्ञाने यतितव्यमिति तदेवैकं त्रिधेत्युक्ते तमोबीजस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिशङ्का स्यात्तथा सति सांख्यसिद्धान्तापात इत्यतस्तमसोऽपेक्षितमाश्रयं दर्शयति । मायावीति । आत्मा निरुपचरितव्याप्तिमान्स्वप्रकाशश्चिदेकरसो मायावी मायादिशब्दवाच्याज्ञानाश्रय इत्यर्थः । मायाश्रयश्चेदात्मा तर्हि तस्य मायाविक्षिप्तानन्तोपाधिष्वनेकधा विक्षिप्यमाणस्य कथं कूटस्थत्वमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन प्रत्याचष्टे, ऽविकार इति । एक एवात्मा स्वगतविकाररहितोऽपि बहुधा विभाव्यमानो भवति जलार्कवद् यथैक एवार्को जलभेदोपाधिष्वनेकधा विभाव्यमानोऽपि नानेको भवति न वा जलोपाधिविकारेण विक्रियते तथायमपी- : ॥ २७ ॥

उक्तमेव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकरूपं प्रपञ्चयति ।

(२८) बीजं चैकं यथा भिन्नं प्राणस्वप्नादिभिस्तथा ।
स्वप्नजाग्रच्छरीरेषु तद्वच्चात्मा जलेन्दुवत् ॥ ३५३ ॥

बीजं चेति । प्राण इत्यव्याकृतावस्थोक्तिः स्वप्नादिभिरिति जाग्रदवस्था मूर्च्छावस्था च गृह्यते, यथैकमविद्यामायाख्यं बीजमव्याकृताद्यवस्थाभेदेन भिन्नं, तथा स्वप्नजाग्रच्छरीरेषु समष्टिव्यष्टिस्थूलसूक्ष्मशरीरेषु जलेषु जलेन्दुवच्चिदाभासोऽपि भिन्नो भवति तदा तदधिष्ठानभूतश्चिदात्मा चोपाधिगताभासाविवेकात्तद्वद्भिन्नो विभाव्यते तैजसहिरण्यगर्भविश्ववैश्वानरादिभेदेन प्रकाशत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

ननु यद्यात्मनो मायाकल्पितेषु उपाधिषु बहुत्वं, तर्हि तत्र व्यापारवत्त्वमपि स्यादिति कथं कूटस्थतेत्याशङ्क्य दृष्टान्तेन निराकरोति ।

(२९) मायाहस्तिनमारुह्य मायाव्येको यथा व्रजेत् ।
आगच्छंस्तद्वदेवात्मा प्राणस्वप्नादिगोऽचलः ॥ ३५४ ॥

मायाहस्तिनमिति । यथैवैको मायावी स्वमायानिर्मितं हस्तिनमारुह्य व्रजेदिष्टं देशमागच्छंश्च भवति गमनागमने आचरन्निव भासमानोऽप्यचल एव तद्वत्तथैवात्मा प्राणस्वप्नादिगतत्वेन विभाव्यमानोऽप्यचलः कूटस्थ एवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

प्राणाद्युपाधिसंबन्धमात्मनोऽङ्गीकृत्योक्तमिदानीं सोऽपि नास्ति वस्तुत इत्याह ।

(३०) न हस्ती न तदारूढो मायाव्यन्यो यथा स्थितः ।
न प्राणादि न तद्द्रष्टा तथा चान्यः सदा दृशिः ॥ ३५५ ॥

न हस्तीति । निगदव्याख्यातं पद्यम् ॥ ३० ॥

वस्तुतः प्राणाद्युपाधिसंबन्धाभावेऽपि मायासंबन्धोऽपरिहार्य इत्यत आह ।

(३१) अबद्धचक्षुषो नास्ति माया मायाविनोऽपि वा ।
बद्धाक्षस्यैव सा माया ऽमायाव्येव ततो भवेत् ॥ ३५६ ॥

अबद्धेति । न बद्धं चक्षुर्यस्य सोऽबद्धचक्षुस्तस्य लौकिकस्य यथा माया नास्ति मायाविनोऽपि तथा चक्षुर्बन्धाभावान्माया नास्ति वाशब्द इवार्थः । अपिशब्दादवस्तुत्वनिश्चयादपि मायावी न व्यामुह्यतीत्यर्थः । व्यतिरेकमुक्त्वान्वयमाह । बद्धाक्षस्यैवेति । सा माया बद्धाक्षस्यैव भयहेतुर्हस्त्यादिरूपाभासत इत्यर्थः । ततस्तस्मादमायाव्येव मायोपलक्षित एव भवेत्मुमाच मायाधार इत्यर्थः । अयमेव श्लोको दार्ष्टान्तिकेऽपि योज्यः, अबद्धचक्षुषो मायानावृतचित्स्वभावस्य मायाविनोऽपि मायावित्वेन विभाव्यमानस्यापि माया नास्ति व्यामोहहेतुर्हि माया साहमस्मि परं ब्रह्मेति प्रकाशमानआत्मनि विरोधादेव न भवतीत्यर्थः । वाशब्दो लोकप्रसिद्धमायाविदृष्टान्तार्थः, तथा च ज्ञानावस्थायां कदा चित्प्राणाद्याकारां मायां पश्यन्नप्यज्ञानावस्थायामिव न व्यामुह्यति किं तु सुषुप्तवन्निर्विकार एव भवतीत्यर्थः । समानमन्यत् ॥ ३१ ॥

तस्मात्साक्षाद् ब्रह्मात्मज्ञानादमायातत्कार्यसंबन्धविनिर्मुक्तो भवतीत्ययमर्थः श्रुतिसिद्धः श्रद्धेयो मुमुक्षुणा इत्याह ।

(३२) साक्षाद्देवः स विज्ञेयः साक्षादात्मेति च श्रुतेः ।
भिद्यते हृदयग्रन्थिर्न चेदित्यादितः श्रुतेः ॥ २५७ ॥

साक्षाद्देव इति । स सर्वविकारसाक्षी कूटस्थ आत्मा साक्षाद्देवो विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्युक्तलक्षणो विज्ञेयः, "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर" इति ब्रह्मात्मैकत्वश्रुतेरित्यर्थः । एवं विज्ञाने लाभमविज्ञाने हानिं च श्रुत्या दर्शयति । भिद्यत इति । न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिरित्यादित इ-

त्यादिशब्दा"देकधैवानुद्रष्टव्यं मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती"त्यादिश्रुतयो गृह्यन्ते ॥ ३२ ॥

साक्षादात्मविज्ञानमुक्तमाक्षिपति ।

(३३) अशब्दादित्वतो नास्य ग्रहणं चेन्द्रियैर्भवेत् ।
सुखादिभ्यस्तथान्यत्वाद्बुद्ध्या वापि कथं भवेत् ॥ ३५८ ॥

अशब्दादित्वत इति । बाह्यान्तःकरणाग्राह्यत्वादात्मनः कथं साक्षाद्विज्ञानं स्यादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

परिहरति ।

(३४) अदृश्योपि यथा राहुश्चन्द्रे बिम्बं यथाम्भसि ।
सर्वगोपि तथैवात्मा बुद्धावेव स गृह्यते ॥ ३५९ ॥

अदृश्योपीति । यथा स्वरूपेणादृश्योपि राहुश्चन्द्रे चन्द्रमण्डले उपरक्तो दृश्यते, यथा वाम्भसि जले चन्द्रादेर्बिम्बं दृश्यते, तथैव चक्षुराद्यगोचरोऽपि स परमात्मा सर्वगोपि सर्वत्र वर्त्तमानोऽपि तत्त्वमस्यादिमहावाक्योत्थबुद्धावेव प्रतिबिम्बितः सन् गृह्यते तत्र प्रतिबिम्बिततया स्वतः स्फुरणमेव ग्रहणं न विषयीभाव इत्यर्थः । शास्त्रैकगम्यस्यापि प्रत्यक्षत्वे राहुदृष्टान्तः, सर्वसन्निहिततया भासमानस्य सर्वत्र यथावदस्फुरतोऽप्युपाधिविशेषे यथावत्स्फुरणे प्रतिबिम्बदृष्टान्त इति विवेकः ॥ ३४ ॥

बुद्धौ बोधात्मा गृह्यते चेद्बुद्धिधर्म्मो बोध इतिशङ्कां दृष्टान्तेन प्रत्याचष्टे ।

(३५) भानोर्बिम्बं यथा चौष्ण्यं जले दृष्टं न चाम्भसः ।
बुद्धौ बोधो न तद्धर्मस्तथैव स्याद्विधर्म्मतः ॥ ३६० ॥

भानोरिति । यथा जले दृष्टं बिम्बमौष्ण्यं च भानोरेव न चाम्भसो जलस्य धर्मस्तस्य शैत्यस्वाभाव्यात्तथैव बुद्धौ स्फुरन् बोधो न बुद्धिधर्मः स्यात् कुतो विधर्मतो विपरीतधर्मतो बुद्धेर्जाड्यधर्म्मत्वनिश्चयादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

न केवलं शास्त्रीयबुद्धावेव चिद्भानुः परमात्मा स्फुरति किं तु लौकिकीष्वपि विषयाकारबुद्धिवृत्तिष्वात्मा स्वतोऽपरोक्षः साक्षितया स्फुरतीत्याह ।

(३६) चक्षुर्युक्ता धियो वृत्तिर्या तां पश्यन्न लुप्तदृक् ।
दृष्टेर्द्रष्टा भवेदात्मा श्रुतेः श्रोता तथा भवेत् ॥ ३६१ ॥

चक्षुरिति । चक्षुर्द्वारिका रूपाकारा या धियो वृत्तिस्तां पश्यन्नवभासयन्नात्माऽलुप्तदृगकुण्ठितज्ञानशक्तिर्दृष्टेर्द्रष्टा भवेद्, एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ ३६ ॥

(३७) केवलां मनसो वृत्तिं पश्यन्मन्ता मतेरजः ।
विज्ञातालुप्तशक्तित्वात्तथा शास्त्रं नहीत्यतः ॥ ३६२ ॥

केवलामिति । चक्षुरादिद्वारा बहिरप्रवृत्तामन्तरेव विषयाकारामित्यर्थः । अजो विकाररहित इत्यर्थः, अलुप्तचिच्छक्तित्वादित्यर्थः । अलुप्तशक्तित्वे श्रुतिमुदाहरति । तथा शास्त्रमिति । एतदित्यस्मिन्नर्थे ऽतःशब्दः तसेः सार्वविभक्तिकत्वाङ्गीकारात् सप्तम्यर्थेयं तसिरिति केचिद्, नहि द्रष्टुर्दृष्टेरित्यारभ्य नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतइतिश्रुतेरित्यर्थः । दृष्टेर्द्रष्टेत्यादौ च न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येन्न श्रुतेः श्रोतारं शृणुयान्न मतेर्मन्तारं मन्वीयान्न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयादेष त आत्मा सर्वान्तर इति श्रुतिरुदाहार्या ॥ ३७ ॥

दृष्टृत्वादिव्यपदेशाद्विकारित्वाशुद्धत्वप्रसक्तिमाशङ्क्याह ।

(३८) ध्यायतीत्यविकारित्वं तथा लेलायतीत्यपि ।
अत्र स्तेनेति शुद्धत्वं तथानन्वागतं श्रुतेः ॥ ३६३ ॥

ध्यायतीति । श्रुताविवशब्दाद् ध्यानचलनयोराभासत्वमुच्यते, अतोऽविकारित्वं सिद्धमित्यर्थः । "अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाभ्रूणहेति अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेने"ति च श्रुतेः शुद्धत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु सुषुप्ते ज्ञानाभावाज्जाग्रत्स्वप्नयोश्च तद्भावादात्मनः कथमविकारित्वमित्यत आह ।

(३९) शक्त्यलोपात्सुषुप्ते ज्ञस्तथा बोधे ऽविकारतः ।
ज्ञेयस्यैव विशेषस्तु यत्र वेति श्रुतेर्मतः ॥ ३६४ ॥

शक्त्यलोपादिति । सुषुप्तेप्यात्मा ज्ञ एव शक्त्यलोपादिति योजना, "यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यती"त्यादिश्रुतिरित्यर्थः । तथा बोधे बोधदशायां जाग्रत्स्वप्नयोरिति यावद्, ज्ञो ज्ञानस्वरूप एवात्मा निरवयवत्वेनाविकारतो विकारानुपपत्तेरित्यर्थः । अवस्थात्रयेपि निर्विशेषचिद्रूपश्चेदात्मा कथं तर्हि नाज्ञासिषमिति सुषुप्तिपरामर्शो बोधावस्थायां च कथं जानामीत्यनुभव इत्याशङ्क्य विषयो परमानुपरमोपाधिनिबन्धनं तदुभयं न स्वरूपनिबन्धनं तथैव श्रुत्योक्तत्वादित्याह । ज्ञेयस्येति । यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यं पश्येदित्यादिका यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिका चोदाहरणम् ॥ ३९ ॥

एवं नित्यचैतन्यस्वरूपत्वान्नित्यापरोक्षो निर्विकारश्चात्मेत्युक्तं प्रपञ्चयति श्लोकत्रयेण ।

(४०) व्यवधानाद्धि पारोक्ष्यं लोकदृष्टेरनात्मनः ।
दृष्टेरात्मस्वरूपत्वात्प्रत्यक्षं ब्रह्म तत् स्मृतम् ॥ ३६५ ॥

व्यवधानाद्धीति । अनात्मनो घटादेर्विषयस्य ग्राहिकाया लोकदृष्टेस्तद्ग्राहकचक्षुरादिदृष्टेर्देशतः कालतो वा व्यवधानादसन्निकर्षात्पारोक्ष्यं हि प्रसिद्धमित्यर्थः । न तथात्मनो दृष्टि-

व्यवधानमस्ति दृष्टेरात्मस्वरूपत्वादात्मन एव ब्रह्मत्वात्तद्ब्रह्म स्वत एव सदा प्रत्यक्षं स्मृतं ब्रह्मविद्भिरिति योजना ॥ ४० ॥

स्वरूपप्रकाशस्यानन्यापेक्षत्वं दृष्टान्तेन स्फुटयति ।

(४१) नहि दीपान्तरापेक्षा यद्वद्दीपप्रकाशने ।
बोधस्यात्मस्वरूपत्वान्न बोधो ऽन्यस्तथेष्यते ॥ ३६६ ॥

नहीति ॥ ४१ ॥

एवमपरोक्षत्वं विशदीकृत्याविकारत्वं विशदीकुर्वन्नात्मनो निर्विशेषत्वमाह ।

(४२) विषयित्वं विकारित्वं नानात्वं वा नहीष्यते ।
न हेयो नाप्युपादेय आत्मनो ऽन्येन वा ततः ॥ ३६७ ॥

विषयित्वमिति । नहीष्यते श्रुतिविरोधादिति शेषः, अन्यस्यासत्त्वाज्जडत्वाच्चेति हेतुरनुसंधेयः, वाशब्दात्स्वेनापीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

नन्वेवमपि कुतश्चात्मनो निर्विकारत्वं नरकपातादिभयदर्शनादित्याशङ्क्याह ।

(४३) स बाह्याभ्यन्तरो जीर्णो जन्ममृत्युजरातिगः ।
अहमात्मेति यो वेत्ति कुतोऽन्वेव बिभेति सः ॥ ३६८ ॥

स बाह्याभ्यन्तर इति । सम्यक्पदार्थशोधनपूर्वकं य आत्मतत्त्वं जानाति स कुतोऽन्वेव बिभेति भयहेतोर्द्वितीयस्य बाधितत्वादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

तथापि यावज्जीवादिश्रुतिविहितत्वात्कर्मणां तदकरणे प्रत्यवायभयं विदुषोऽप्यस्तीति तत्परिहारायानुष्ठानं स्यादिति चेन्नेत्याह ।

(४४) प्रागेवैतद्विधेः कर्म्म वर्णित्वादेरपोहनात् ।
तदस्थूलादिशास्त्रेभ्यस्तत्त्वमेवेति निश्चयात् ॥ ३६९ ॥

प्रागेवेति । अस्थूलादिशास्त्रेभ्यो वर्णित्वादेः कर्माधिकारहेतोरपोहनात्तत्त्वमेवेति वाक्येन ब्रह्मस्वरूपत्वनिश्चयादेतद्विधेरेतदात्मतत्त्वविधानात्प्रतिपादनात्प्रागेव पूर्वमेव तद्यावज्जीवादिशास्त्रविहितं कर्म नोर्ध्वमिति योजना, अनधिकारिणो ऽकरणे प्रत्यवायासंभवान्नानुष्ठानप्राप्तिरिति भावः ॥ ४४ ॥

आत्मनो ऽध्यासं विना न वर्णित्वाद्यस्तीत्यत्र युक्तिमाह ।

(४५) पूर्वदेहपरित्यागे जात्यादीनां प्रहाणतः ।
देहस्यैव तु जात्यादिस्तस्याप्येवं ह्यनात्मता ॥ ३७० ॥

पूर्वेति । देहपरित्यागे तदनुरक्तजातेरपि परित्यागादागमापायित्वेन न जात्यादेरात्मधर्मत्वं किं तु देहस्यैव जात्यादिधर्मः, तर्हि देह एवात्मास्त्वित्यत आह । तस्यापीति । एवमागमापायित्वादेव देहस्याप्यनात्मतेत्यर्थः । देहस्य जात्यादेश्च वर्णित्वादिना प्रकारेण कर्माधिकारहेतोरभावादात्मनो न स्वभावतः कर्मकर्तृत्वमुपपद्यतइति भावः ॥ ४५ ॥

शरीरादिष्वात्मात्मीयाभिमानस्य प्रसिद्धत्वेन हेयत्वायोगमाशङ्क्याह ।

(४६) ममाहं चेत्यतो ऽविद्या शरीरादिष्वनात्मसु ।
आत्मज्ञानेन हेया स्यादसुराणामिति श्रुतेः ॥ ३७१ ॥

ममाहमिति । यत आत्मन्यागमापायाभ्यामनात्मत्वं देहादेर्निश्चितमतो हेतोः शरीरादिष्वनात्मसु ममाहं चेत्यभिमानो ऽविद्या मिथ्याप्रत्ययः सात्मज्ञानेनात्मतत्त्वब्रह्मानुसंधानेन हेया स्याद्बाध्या स्याद्देहात्मदृष्टेरासुरत्वेन निन्दाश्रुतेश्चेत्याह । असुराणामिति । "असुराणां ह्येषोपनिषदि"तिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं न कर्म न वा तत्प्रयोजकं जात्याद्यात्मनो नास्तीत्येतद्दृष्टान्तेन साधयति ।

(४७) दशाहाशौचकार्याणां पारिव्राज्ये निवर्त्तनम् ।
यथा ज्ञानस्य संप्राप्तौ तद्वज्जात्यादिकर्म्मणाम् ॥ ३७२ ॥

दशाहेति । पारिव्राज्ये सति सपिण्डताभिमानाभावात्संन्यासिनो यथा आशौचादेरननुष्ठेयता, तथा ब्रह्मात्मज्ञानस्य संप्राप्तौ सत्यां जात्याद्यभिमानाभावाद्विदुषः कर्म्मानुष्ठानाभाव इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

यस्मादेवमात्मनो ब्रह्मात्मत्वाज्ञानमूलो देहाद्यध्यासनिबन्धनः संसारस्तस्मात्तत्त्वज्ञानात्प्राक्कामादियुक्तो धर्माधर्मद्वारा संसरति ब्रह्मात्मज्ञाने च सति कामादेरभावान्मुक्तो भवेदित्याह ।

(४८) यत्कामस्तत्क्रतुर्भूत्वा कृतं त्वत्र: प्रपद्यते ।
यदा स्वात्मदृशः कामाः प्रमुच्यन्ते ऽमृतस्तदा ॥ ३७३ ॥

यत्काम इति । स्वःस्वरूपे ब्रह्मण्येवात्मदृष्टिर्यस्य स स्वात्मदृक् तस्य स्वात्मदृश इति विग्रहः, "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येस्य हृदि श्रिताः अथ मर्त्यो ऽमृतो भवती"ति श्रुतेः, हृदयाः कामाः हृदयाध्यासबाधनेन बाधिताः सन्तो यदा प्रकर्षेण मुच्यन्ते तदा प्रवृत्तिबीजाभावात्स्वात्मसंस्य आत्मा ऽमृतो मुक्तसंसारबन्धनो भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

"एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति नित्यतृप्तो निरञ्जन" इत्यादिश्रुतेरात्मनो नित्यतृप्तत्वावगमात्तस्य साध्यसाधनविलक्षणत्वेन स्वतः क्रियादिसंस्पर्शित्वाभावादध्यासमूलत्वं क्रियातत्कारकयोगस्येति निश्चित्यात्मतत्त्वावबोधनेनैव क्रियादि त्याज्यमित्याह ।

(४८) आत्मरूपविधिः कार्यं क्रियादिभ्यो निवर्तनम्।
न साध्यं साधनं चात्मा नित्यतृप्तः श्रुतेर्मतः ॥ ३७४ ॥

आत्मरूपेति । विधिर्विधानं तत्स्वरूपावधारणम् ॥ ४९ ॥

यद्यपि विज्ञातात्मतत्त्वस्य क्रियाहेत्वभावात्तदभावस्तथापि विजिज्ञासोर्मुमुक्षोर्मोक्षाय क्रियानुष्ठानं स्यादित्याशङ्क्य मोक्षस्य क्रियाफलविलक्षणत्वान्न तस्यापि क्रियासंभव इत्याह ।

(५०) उत्पाद्याप्यविकार्याणि संस्कार्यं च क्रियाफलम् ।
नातो ऽन्यत्कर्मणः कार्यं त्यजेत्तस्मात्ससाधनम् ॥ ३७५ ॥

उत्पाद्येति । ससाधनं जायापत्यवित्तशिखायज्ञोपवीतादिसाधनसहितं कर्म विधिलक्षणं त्यजेन्मुमुक्षुरिति शेषः । कृतकस्यानित्यत्वान्मोक्षस्य च नित्यात्मस्वरूपावस्थानरूपत्वान्न मुमुक्षोरपि कर्मणा कृत्यमस्तीति भावः ॥ ५० ॥

किं ससाधनकर्मत्यागमात्रेण मुक्तिसिद्धिः किं वान्यत्किमपि कृत्यमस्तीत्यपेक्षायामात्मतत्त्वज्ञानाय गुरूपसत्तिः कर्तव्येत्याह।

(५१) तापान्तत्वादनित्यत्वादात्मार्थत्वाच्च या बहिः ।
संहृत्यात्मनि तां प्रीतिं सत्यार्थी गुरुमाश्रयेत् ॥ ३७६ ॥

तापान्तेति । यद्वा यस्मात्सर्वकर्मनिबन्धना प्रीतिरनित्या दुःखान्ता स्वार्थप्रयुक्ता च तस्मात्तन्निमित्तां प्रीतिमनात्मविषयामात्मन्येवोपसंहृत्य नित्यपुरुषार्थी गुरुं संश्रयेतेति मुमुक्षुं शिक्षयति । तापान्तत्वादिति । या बहिरात्मनोन्यत्र जायापुत्रादौ प्रीतिस्तां प्रीतिमात्मन्युपसंहृत्यात्मसात्कृत्वेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

शेष उत्तराङ्के ॥

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ अष्टमः सर्गः ॥

अहो महत्त्वं वचसामगोचरं
प्रपञ्चयन् कृष्णमुनिः पुनातु वः ।
भवार्णवोऽप्येष विशोषमेति यत्-
पदद्वयीरेणुकणैरपि क्षणात् ॥ १ ॥
रथाङ्गिपार्थानुचरैरथ द्रुमा
नवप्रवालप्रसवग्रहाशयैः ।
भूरीभवत्पल्लवपुष्पवैभवा
इव व्यचीयन्त कराङ्गुलीनखैः ॥ २ ॥
लतासु लातुं लषिते मृगीदृशां
घनध्वनत्कङ्कणसंकरे करे ।
द्रुतोत्पतिष्णुभ्रमरीभरैर्भया-
दिव प्रसूनैरुदनामि दूरतः ॥ ३ ॥
विलूयमानानि मुकुन्दकामिनी-
जनेन लीलाविपिनान्तवल्लिषु ।
पुष्पाणि तत्पाणिजपाटलप्रभा-
टोपानि कोपादिव शोणतां ययुः ॥ ४ ॥
निजप्रियाणामिव वश्यताकृते
परस्परं दम्पतिभिः ससंमर्दैः ।
जवादवाचाययित स्वपाणिभिः
पुष्पाणि बाणार्थमनङ्गधन्विनः ॥ ५ ॥
बहून्नमन्त्यः कुसुमेच्छया मुहु-
र्मुहुर्नमन्त्यश्च नितम्बभारतः ।
स्त्रियः प्रियाण्यूर्ध्वरतानि रागिभिः
स्मरस्मयस्मेररसैरसस्मरन् ॥ ६ ॥
दूराद्वदाने कुसुमानि कामुकेऽ-
भिधाभिदि प्रौढलताकृतस्थितौ ।
तान्येव तस्मिन् मदनास्त्रतां ययुः
श्वासानिलैर्व्याघुटितानि सुभ्रुवाम् ॥ ७ ॥
तन्वीं तनूतुल्यतया लतातती
पुरः स्फुरन्तीमविभाव्य वल्लभः ।
क्षिप्त्वा प्रसूनस्तवकभ्रमात् करं
कुचौ स्पृशन्नेव दधार दक्षताम् ॥ ८ ॥
प्रियस्य पुष्पाय लताधिरोहिणः
पदाङ्गुली निम्नशिखावलम्बिनी ।
अलब्धपूर्वं करजक्षतोत्सवं
मृगीदृशालभ्यत पल्लवभ्रमात् ॥ ९ ॥
द्रुमाधिरूढे कुसुमं प्रयच्छति
प्रिये गिरा कोमलयाभिभाषिणि ।
नवीनवध्वाः पुलकप्रकम्पयो-
र्गलन्मरन्दाभिगमोऽभवन्मिषम् ॥ १० ॥
लूने प्रसूने मधुपस्तदाश्रयः
श्रयन्मुखाब्जं रणितं चकार यत् ।
भियाभिषक्तः प्रथमं नवोढया
वोढास्मरन्मङ्गलगीतमेव तत् ॥ ११ ॥

अलिं विलूनात् प्रसवादुपागतं
कयापि वित्रासयितुं विदग्धया ।
करः क्वणत्कङ्कणकं न कम्पितो
विलोलयालिङ्गि भियेव वल्लभः ॥ १२ ॥

शुचिस्मिताः पुष्पितवल्लिविभ्रमा-
दुपेयुषी षट्पदपद्धतिर्वधूः ।
विकम्पयन्तीरपि ताः करौ भया-
दियं मुदा पल्लविनीरमन्यत ॥ १३ ॥

मुखाद्बहिर्लम्बिनि सुभ्रुवां स्मिते
समेत्य दूरादलयः सुमभ्रमात् ।
कृतोपवेशा द्रुतबद्धपक्षति
क्षितौ पतन्तो दधिरे पदि स्तनैः ॥ १४ ॥

प्रियेण मुक्ते कुसुमोत्करेऽन्तरा-
न्यतः सपत्नीश्वसितैरपीरिते ।
मुदा स्फुरत्पुष्प इवैक्षि सज्जितो
निजस्मितस्मेरतलः करोऽम्यया ॥ १५ ॥

परस्परालोकनमग्नचेतनं
करादजानन् गलितानि पूर्वतः ।
वृथा प्रसूनानि ददौ प्रियः प्रिया
वृथा गृहीत्वैव शिरस्यरोपयत् ॥ १६ ॥

कराग्रकर्षेण वधूमपि द्रुमेऽ-
धिरोपयन् कोऽपि विकम्पितः पतन् ।
हारेण शाखाग्रविलम्बिना रस-
स्तम्भीकृतश्वासलघुश्चिरं धृतः ॥ १७ ॥

स्मरातुरः कश्चन दूरचुम्बना-
नुकारलीलामिलदोष्ठसंपुटः ।
प्रियामुखे पुष्पलयोन्मुखे समं
तदैव[१] तन्वत्यतिसंमदं दधौ ॥ १८ ॥

युवा विचिन्वन् कुसुमानि वृक्षतः
पपात पश्यन्नपरामचेतनः ।
अघानि पादेन ततो विदग्धया
धृतक्रुधा निर्दयमेव कान्तया ॥ १९ ॥

चिरं प्रियाया मुखमीक्षितुं प्रिये
पुष्पाण्यमुञ्चत्यपि कम्पतोऽपतन् ।
अजानती तानि पतन्ति संमुखी
न सापि चक्षुः प्रियचक्षुषोऽकृषत् ॥ २० ॥

अपि प्रसूनेषु नखक्षतं प्रिये
सृजत्यसूयां विदधे मनस्विनी ।
भृङ्गोऽपि पुष्पावचयोत्थितः पिबन्
प्रियामुखाब्जं रसिनाप्यसूयत ॥ २१ ॥

भृङ्गेण दष्टां नवपल्लवभ्रमा-
दुपेत्य दूरादधरो मृगीदृशः ।
विषव्यथां हर्तुमिव स्वयं रया-
दुपालि पीतो दयितेन धीमता ॥ २२ ॥

प्रिय प्रयच्छेदमतीव मञ्जुलं
प्रसूनमित्युक्तिभिरुच्छ्रिताङ्गुलौ ।
लतोन्मुखायां सुदृशि द्रुतं पपौ
परः परस्याश्छलबन्धुरोऽधरम् ॥ २३ ॥

रहः समालिङ्ग्य परां परोऽन्यतः
परागरज्यन्नयनां समागताम् ।
क्रुद्धेति दीनोऽनुनयन् वधूं मृषा
कृतागसं स्वं स्वयमप्यजिज्ञपत् ॥ २४ ॥

प्रसूनपाताद्गलदश्रु सुभ्रुवो
विलोचनं कूकृतिकारिकामिषात् ।
अचुम्बदच्छन्नमिवाच्छवाससा
पिधाय कश्चिच्चतुरः स्मरातुरः ॥ २५ ॥

रुग्णे रजोभिः प्रियदत्तपुष्पजे-
रङ्गे कृशाङ्ग्याः परिमार्जनोद्यतम् ।
शुशोच निःश्वासमपि प्रसृत्वरं
निजं सपत्नी सविधे कृतस्थितिः ॥ २६ ॥

अवाप्य कस्याश्चन कण्ठकन्दलं
प्रदत्तया चित्तहरेण मालया ।
मुदेव नृत्यं विदधे विलोलया
मुहुः सपत्नीश्वसितोर्मिनुन्नया ॥ २७ ॥

रजोऽवकीर्णां दयितेन कौसुमं
परां यदालिङ्गितुमङ्गनादृशि ।

१ दूरचुम्बनमेव ।

तदाशु निश्वासभरेण निघ्नती
हृहात्मनि द्रोहमपि व्यधत्त सा ॥ २८ ॥
निशम्य क्रुग्राममुनाभिधाभिदा
मदर्पयेोऽसौ त्यजदाशु मा स्म माम् ।
प्रियेण वध्वा हृदि रोपिता व्यथा-
दितीव माला तुमुलं चलालिभिः ॥ २९ ॥
रसोत्थकम्पेन न पारितः स्रजा
धम्मिल्लबन्धो दयितेन सुभ्रुवः ।
मुधा सपत्न्या मुमुदे नु मूढया
तमात्मभीतं हृदि मन्यमानया ॥ ३० ॥
अन्याकटाक्षाहतिभीगलत्करः
स्फुरद्रसोऽसाविति शङ्कमानया ।
धम्मिल्लबन्धप्रगुणः प्रियः स्त्रिया
चिरं चुचुम्बे बलिताननं मुदा ॥ ३१ ॥
चुम्बाय धृत्वा चिबुकं विवर्तिते
वेगेन वक्त्रे किल कापि किंनरी ।
धम्मिल्लबन्धे कुचसंगते बभौ
हयास्यतुल्ये कुसुमालिगायिनि ॥ ३२ ॥
उरःस्फुरन्माल्यभृतः सुमावली-
परीतधम्मिल्लपरार्धपृष्ठकाः ।
सचापतूणा इव पुष्पधन्वन-
श्चमूचरा दम्पतयो विरेजिरे ॥ ३३ ॥
वधूवराणां वपुषि प्रसूनजे-
र्वृते रजोभिः श्रमवारिपङ्किले ।
हतद्विषन्मानमहाबलो बली
मुदं दधौ मन्मथमत्तशूकरः ॥ ३४ ॥
प्रसूनरेणुप्रकरा वनान्तरे
मृदुस्फुरद्वायुविवर्तनर्तिताः ।
वधूजनस्पर्शकृतोत्सवा बभु-
र्दिवाकरस्येव करा विकम्पिनः ॥ ३५ ॥
प्रियेण वध्वाः श्रमघर्मभेदिभिः
पटान्तवातैः प्रमदा[१]श्रुशीतलैः ।
वृथाकृतस्नेहभरस्थितिर्द्रुतं
हृतः सपत्न्यामभिमानदीपकः ॥ ३६ ॥
मरुत्कृते चालयितुं पटान्तरं
स्वयं भुजङ्गे प्रणयादनीश्वरे ।
अघानि कस्याश्चन घर्मजं पय-
स्तदा सपत्नीश्वसितैः खरैरपि ॥ ३७ ॥
सरोजबन्धुर्नलिनद्विषन्मुखा-
नतापयद्युक्तमहो वधूवरान् ।
इमेऽपि युक्तं तपनात्मजां तदा
बभूवुरालोडयितुं समुत्सुकाः ॥ ३८ ॥
वनान्तराद्दम्पतयो विभूषण-
प्रसूनमालामिलितालिमण्डलाः ।
तीव्रांशुतप्ताः पयसे चलल्लता-
जुषो गता जङ्गमतामिव द्रुमाः ॥ ३९ ॥
प्रसूनसर्वस्वमुदारविग्रहे
स्वयं गृहीत्वा चलिते वधूजने ।
चेलुश्छलायेव सहैव शाखिनः
शिखिच्छदच्छत्रकदम्बदम्भतः ॥ ४० ॥
रवौ प्रतीचीजुषि कोऽपि धारयन्
शठः पटीं मूर्धनि मुग्धसुभ्रुवः ।
सृजन् स्मितप्राग्दिशि दत्तयोषिति-
च्छायां पुनस्तद्द्वयमप्यतोषयत् ॥ ४१ ॥
प्रियेण कस्याश्चन मूर्ध्नि धारिता
तापच्छिदे सात्त्विकभावकम्पिना ।
सुदूरमुड्डीय ययौ पटी पुनः
पुरः परस्याः श्वसितानिलोर्मिभिः ॥ ४२ ॥
अथाग्रतः कण्ठमयूखमण्डलीं
महेशमूर्तेरिव विस्तृतां भुवः ।
छन्दानुवृत्त्या जलधेरिवासित-
च्छविं युवानो यमुनामलोकयन् ॥ ४३ ॥
अथो रथाङ्गैश्चलचन्द्रधाटिका-
भयाद्व्यभाल्यन्त मुखानि योषिताम् ।
मरालबालैः सुविहारवारिज-
व्रजप्रमोदाद्यमुनाजलस्थितैः ॥ ४४ ॥

१ प्रमदो हर्षः ।

समापतत्तुङ्गतरङ्गसंगता-
द्रुतप्रतिच्छन्दमिषेण योषिताम् ।
कृतस्थितीनां तटिनीतटे रया-
दभ्युत्थितिं चक्रुरिवाम्बुदेवता: ॥ ४५ ॥
अमुत्र मा भैष्ट पुरोऽपि सुभ्रुव:
सृजन्ति केलिं लहरीषु पश्यत ।
इति प्रतार्य प्रतिबिम्बदर्शना-
दवीविशत् कामिजनोऽङ्गना जलम् ॥ ४६ ॥
पयांसि नाभिद्वयसान्यपि द्रुतं
जनातिरेके ययुरंसदघ्नताम् ।
ह्रियेव मग्ने निजपङ्कजव्रजे
मुखानि राजीवयितुं मृगीदृशाम् ॥ ४७ ॥
प्रदत्तझम्पेषु तटाद्विलासिषु
प्रणादभागुच्छलति स्म यज्जलम् ।
तदूनमाह्वानविधिं व्यधत्त तत्
तदा नु झम्पामनसां मृगीदृशाम् ॥ ४८ ॥
जनार्दनो मण्डनरत्नमण्डली-
समुज्ज्वल: कज्जलमञ्जुलद्युति: ।
कलिन्दपुत्र्या हृदये रसस्पृशि
स्थितो धुनीजानिरिवाङ्कवान् बभौ ॥ ४९ ॥
स्फुरत्करोल्लासितवारिशीकरौ
नदीजले लूनसरोरुहौ मुहु: ।
अखेलतामञ्जनमञ्जुदीधिती
रथाङ्गिपार्थौ विपिनद्विपाविव ॥ ५० ॥
आमौलि सर्वाङ्गविलासलीलया
मुदा मुकुन्देन रसेन लालिता ।
कराहतिस्फ़ारितफेनसंपदा
तदाहसद्विष्णुपदीं कलिन्दभू: ॥ ५१ ॥
विलासकारी यमुनाजलान्तरे
हरि: स्मरन् बालविहारकौतुकम् ।
तदा मदामात्यविवेकयन्त्रितं
स्वमाधिपत्येऽपि न बह्वमन्यत ॥ ५२ ॥
तदा महामोदविलासभासुरान्
विलोकयन्तौ कुतुकेन दम्पतीन् ।
तरङ्गिणीपाथसि पार्थकेशवौ
कृतार्थयामासतुरक्षिणी क्षणम् ॥ ५३ ॥
क्रीडासु पाणिप्रसरेण मुञ्चत:
सदम्भमम्भांसि निषेद्धुमक्षमा ।
काचित् प्रियस्योरसि वक्त्रपङ्कजं
ररक्ष दक्षा विनियोज्य रागिणी ॥ ५४ ॥
अनीश्वरा जेतुमनन्तकैतवं
पयोविलासैर्दयितं मनस्विनी ।
कठोरवक्षोरुहकोटिभिर्मुहु-
र्जघान धन्यं रुषितेव वक्षसि ॥ ५५ ॥
मिथ:समालोकनभिन्नचेतसो
रसात् प्रियावल्लभयो: कयोश्चन ।
अव्यापृतं तज्जलमञ्जलौ स्रुतं
रुरोद नि:स्यन्दिभिरेव बिन्दुभि: ॥ ५६ ॥
सरित्तरङ्गेऽभिमुखाभिपातुके
निजौ निरीक्ष्य प्रतिबिम्बितौ स्तनौ ।
प्रसर्पदम्भ:करिकुम्भशङ्कया
कयाचिदाश्लिष्यत भीतया प्रिय: ॥ ५७ ॥
आकण्ठनिर्मग्नतनोर्मृगीदृश:
श्वासोर्मिसौरभ्यमिलन्मधुव्रतम् ।
जले सरोजं व्यपदिश्य रागवा-
नचुम्बदाघ्राणमिषान्मुखं मुहु: ॥ ५८ ॥
राजीवराजीविपिने विलासिभि-
र्विलासकौतूहलतो विमर्दिते ।
मृगीदृशामाननपद्मकानन-
क्रोडेषु विक्रीडितमब्जवासया ॥ ५९ ॥
परस्परोदस्तजलौघलीलया-
नया प्रियेषु प्रहताक्षिवर्त्मसु ।
चिक्रीडतु: कौचन दम्पती तदा
दक्षौ समालिङ्गनचुम्बनोत्सवै: ॥ ६० ॥
दधौ प्रियक्षिप्तजलोक्षिता मुहु-
र्दृगब्जमुच्चैरसितं च कापि यत् ।
विलस्य कोपेन तदा तदीर्ष्यया
स्वयं सपत्नी विदधौ तदेव तत् ॥ ६१ ॥

कदाप्यसंभावितविभ्रमेऽम्भसा
प्रियेऽभिषिञ्चत्यपि नामभेदतः ।
संवृत्तरागा सहसा प्रवृत्तितो
मुदं दधौ काप्यपरा चुकोप च ॥ ६२ ॥

दृङ्मार्गमागत्य विवृद्धमत्सरा
मिथः सपत्न्यो बहुशः स्मृतागसः ।
स्वस्वक्रुधैकं सलिलाहतेः समं
व्यधुर्विलासिस्पृहणीयमाकुलम् ॥ ६३ ॥

चिराय पर्याकुलया जलोक्षणैः
क्षणात् कृतं साचि कयाचिदाननम् ।
नाबोधि सिञ्चन् रसमोहितो युवा
पश्यन् पुरः कर्णावतंसवारिजम् ॥ ६४ ॥

सरोरुहिण्यन्तरिता मुहुर्मुहुः
सिञ्चन्तमङ्गं स्मितमाननभ्रमात् ।
कुतूहलोत्तालमना मनःप्रियं
पयःप्रहारैर्विधुरं वधूर्व्यधात् ॥ ६५ ॥

प्रियोरसि प्रेमतरुं सखीरिता
मुग्धा नवोप्तं चुलुकाम्भसासिचत् ।
नेत्राञ्जलिभ्यां हृदि शोकमत्सर-
द्रुमौ परा तत्क्षणरोपितौ पुनः ॥ ६६ ॥

तदाङ्गनानामिव लोचनाञ्जनै-
स्तथाजनि श्यामजला कलिन्दभूः ।
यथा तदाश्लेषवशादिवाभज-
न्निजं तदर्णः शितिवर्णमर्णवः ॥ ६७ ॥

ससंभ्रमाश्लेषगलद्विलेपनं
कुचाग्रमारुह्य रसान्मृगीदृशाम् ।
सद्यः प्रलीनोऽपि पुनर्नवोऽभव-
न्मुहुस्तरङ्गस्तरलैर्वनानिलैः ॥ ६८ ॥

सरागहृद्भिस्तरुणीभिरापतन्
निहन्यमानोऽपि मुहुश्चपेटया ।
उत्फेनभासा प्रजहास चञ्चलः
शठोऽपराधीव तरङ्गसंचयः ॥ ६९ ॥

विमर्दिताम्भोरुहकेशराङ्कुरैः
परिस्फुरत्फेनलवालिमारुतैः ।
विलासिनीनव्यविलासतो बभौ
सस्वेदरोमाञ्च इवोर्मिसंचयः ॥ ७० ॥

मदङ्गमुन्मुच्य बहूकृताकृति-
र्विधुर्दधौ क्रोडगताः कुमुद्वतीः ।
इतीव सिन्धूत्थितपातिशीकरै-
र्द्वाः कैरवाक्षी मुखवीचयारुदत् ॥ ७१ ॥

रोमाञ्चदण्डान्तरगैर्मृगीदृशां
नखक्षतैः स्नानपरिस्फुटीकृतैः ।
तीव्रार्धचन्द्रायुधमञ्जुलैर्जग-
ज्जयाय दर्पं विततान दर्पकः ॥ ७२ ॥

विस्रस्तधम्मिल्लगलत्प्रसूनक-
प्रभ्रष्टमालामिषतो मृगीदृशाम् ।
विमुच्य कामः शरचापसंमर्दं
मदेन तासां ललितान्यशिश्रियत् ॥ ७३ ॥

गङ्गां पयोगौरतया मदस्पृशं
तां ताम्रपर्णीमपि मौक्तिकश्रिया ।
तदा विजिग्ये यमुना वधूकुच-
स्थलीगलच्चन्दनहारहारिणी ॥ ७४ ॥

कनीनिकाकान्तिभिरञ्जनं दृशोः
स्मितत्विषा चन्दनचर्चनं हृदः ।
कटाक्षभाभिर्नवमुत्पलं श्रुते-
स्तदा वधूनामिति भूषणान्यभान् ॥ ७५ ॥

वधूवराणां जलखेलनोत्सवै-
स्तथा प्रवृद्धो हृदि रागसागरः ।
यथा समुद्भ्रान्त इव व्यलोक्यत
क्षणेन रज्यन्नयनच्छविच्छलात् ॥ ७६ ॥

मुखद्विषीवाब्जवने वधूजनै-
र्लूनेऽरुणः क्रुद्ध इवाब्जबान्धवः ।
ययौ तटं तोयनिधेस्तदानन-
स्पर्धार्थमुत्साहयितुं सुधाकरम् ॥ ७७ ॥

रुचिप्रियाभिः सह कान्तिकामुके
विलस्य निर्याति नभःसरोवरात् ।
समं समन्तान्निजकामिनीजनै-
र्ज्जवाद्युवानोऽपि निरीयुरम्भसः ॥ ७८ ॥

शनैर्विनिर्गच्छति कामिनीजने
बभूव जानुद्वयसं तदा पयः ।
प्रवृद्धिहेतूच्चनितम्बनिर्गमात्
स्वेनापसृत्याजनि तीरगं तदा ॥ ७९ ॥

गतासु कान्तासु तदा तदानन-
प्रभाभवद्भर्त्सननिर्भयैरिव ।
क्रीडाप्रवृद्धोदकनाशिभिर्मुदा
स्फुटीबभूवे सरिदब्जकाननैः ॥ ८० ॥

नितम्बिनीनां वदनेन्दुसंपदा
पश्चात्कृतैर्विस्तृतकेशकैतवात् ।
गलत्पयोबिन्दुकदम्बकच्छला-
च्चिन्हैरिवान्तर्व्यथितैररुध्यत ॥ ८१ ॥

आप्रेर्ण्यमानेऽपि धवैर्वधूतनो-
र्विच्छोटिते क्लेदिनि चीवरे हठात् ।
अस्यां दृढाश्लेषणमन्यवाससा
तेने सुतारुण्यदशाभृतां क्व भीः ॥ ८२ ॥

मौलौ पाटलपुष्पदामघटना सीमन्तसीमान्तरे
सिन्दूरप्रसरो ललाटफलके माञ्जिष्ठरत्नाङ्कुरः ।
गण्डे कुङ्कुमपत्रवल्लिरधरे लोचारसस्थापना
कर्णे पङ्कजकर्णिकेति सुदृशां संध्यार्कभासोऽभवन् ॥ ८३ ॥

संध्याशोणतरे रविच्छविभरे मूर्तानुरागार्णवे
मग्ना दम्पतयो निशागमसमुत्कण्ठां च रन्तुं व्यधुः ।
सद्यःस्नातनिशाकरान्वयमहावीरद्वयीदीधिति-
व्यालोकेन तदात्वजाततिमिरभ्रान्त्या च भेजुर्मुदम् ॥ ८४ ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्रीबालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के आदिपर्वणि पुष्पावचयाम्बुकेलिवर्णनो नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ :: ॥ :: ॥

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ नवमः सर्गः ॥

कृष्यमाणमत तं महामुनिं
यत्पदद्वयनखांशुभासुरः ।
मुक्तिभुक्तिरमणीशिरोमणी-
भावमावहति को न कोविदः ॥ १ ॥

भानुमत्यपरसानुमच्छिरः-
संमुखेऽथ खलु मार्गखेदिनि ।
सौधमौलिशिखराग्रशेखरो
रुक्मिणीरमणमाह फाल्गुनः ॥ २ ॥

आवहन्निव दिवाकरस्त्वया
द्वेषमेष हरिनामसाम्यतः ।
त्वां निरूप्य गुरुसौधशेखरं
पश्चिमाचलशिरोऽधिरोहति ॥ ३ ॥

एष दुर्नियतिदण्डचण्डिम-
प्रेरितो बत रविर्गतच्छविः ।
स्थास्यति स्वयमतः पतन् किय-
त्कालमम्बरविलम्बिभिः करैः ॥ ४ ॥

हन्त संतमसमण्डलीसृह-
त्यांशुलाकटुकटाक्षयष्टिभिः ।
प्रेर्यमाण इव पश्चिमाचले
निष्पपात तुहिनेतरद्युतिः ॥ ५ ॥

दीधितिर्दिनकरे तु नायके
सापराध इव तापमाप या ।
अद्य गच्छति पराङ्मुखेऽधुना
विद्यते खलु निराशयानया ॥ ६ ॥

क्वापि तापिदिवसार्धविह्वलो
बह्वलीयत सदागतिर्ध्रुवम् ।
साम्प्रतं दिनविरामवामने
भानुधामनि शनैर्लसत्यसौ ॥ ७ ॥

पश्चिमां भजति वल्लभे निजे
रागभाजि शिशिरे दिनेश्वरे ।
ईर्ष्ययेव पतनार्थमुन्नता-
न्युन्नतान्यधिरुरोह दीधितिः ॥ ८ ॥

मीलदब्जमुखमध्यसूक्ष्मक-
द्वारनिर्यदलिदम्भतोऽब्जिनी ।
मुञ्चतेऽर्कविपदेव दुःखिता
पश्य निःश्वसितधूमधोरणीम् ॥ ९ ॥

जागृहीति पुरतः षडङ्घ्रिणा
व्याहृतेव निनदैः कुमुद्वती ।

किंचिदुन्मिषितकैरवेक्षणा
हुं करोति मृदु तत्प्रतिस्वनैः ॥ १० ॥
आगतागतवियोगदुःखितौ
क्लृप्तगाढपरिरम्भविभ्रमौ ।
मुञ्चतोऽश्रु चितपक्ष्मपक्षिणा-
वक्षिदीनवदनौ दिनाधिपे ॥ ११ ॥
मण्डलीचलितपक्षिमण्डली-
कैतवेन तरवो वितन्वते ।
यामिनीसमयशीलभीतितो
मौलिबन्धमिव पश्य मौलिषु ॥ १२ ॥
शश्वदुद्धुरतमश्चनूपुर-
श्चारिवीरनिकरानुकारिभिः ।
गोरजोभिरभितोऽभिषङ्गिभिः
शेष एष दिवसोऽवसीदति ॥ १३ ॥
दूरतः स्वयमुपेयुषो रवेः
पूजितस्य सकलैः सुरासुरैः ।
रत्नपीठमिव सज्जयत्ययं
बिम्बबिम्बनमिषेण वारिधिः ॥ १४ ॥
वासरास्यकमलस्य भास्वरं
भास्करस्य लवमात्रकं वपुः ।
ओष्ठबिम्बमिव चुम्बनोत्सवा-
दापपेऽपरदिशानुरक्तया ॥ १५ ॥
क्वापि गन्तुमनसा दिनश्रिया
यामिनीसमयकेलिलोलया ।
भानुरक्षितरणाय सज्ज्यते
न्यङ्मुखो घट इवार्धलक्षितः ॥ १६ ॥
अस्तभूमिभृति भाति वारुणी-
दिग्वधूस्तनसमे समुन्नते ।
रागिणोऽरुणवपुर्लवो रवे
रागचिह्ननखलक्ष्मसंनिभः ॥ १७ ॥
अस्तभूमिधरमस्तकज्वल-
द्भास्करोपलकृशानुभानुभिः ।
एष तप्त इव पाटलद्युतिः
दृप्तसप्तिरपतत् पयोनिधौ ॥ १८ ॥

यद्विदे त्रिभुवनं भ्रमाम्यहं
लब्धमेतदधुना क्व यास्यति ।
इत्यसौ खलु रुषारुणो रवि-
स्तोयधौ तिमिरशङ्कयापतत् ॥ १९ ॥
सुप्तनीरशयनाभिनीरज-
क्रोडपीडितविरञ्चिपञ्चितैः ।
अम्बुधौ कमलबान्धवोऽधुना-
कृष्टिमन्त्रजपनैरिवापतत् ॥ २० ॥
द्राग्वितीर्य ककुभां मुखे मखी-
कूर्चकं निचिततद्रुचिस्पृशाम् ।
अन्वगामि दयितो दिनश्रिया
सांध्यरागशिखिसेवया रविः ॥ २१ ॥
अथ सांध्यसमये समागते
यज्जनो भजति नम्रतां कृती ।
चित्रमत्र किमु नीलिताः करा
यज्जलैरपि सरोरुहच्छलात् ॥ २२ ॥
वासरान्तशिशिरत्वचारुणा
मारुतेन गमितेव निर्वृतिम् ।
भानुतापभवखेदभेदिना
मीलदब्जनयना बभूव भूः ॥ २३ ॥
विष्टपत्रयकिरीटतां गते
भास्करे जलधिमध्यपातिनि ।
दिक्षु भूरितुमुलासु पक्षिभि-
र्मङ्क्षु तारकगणोऽयमुद्ययौ ॥ २४ ॥
द्योरुदारपरिरम्भविभ्रमा-
दस्य सांध्यसमयस्य रागिणः ।
स्वेदबिन्दुभिरिवोडुभिर्वृता
गाहतेऽल्पतमसा विवर्णताम् ॥ २५ ॥
सद्वराहघटया तमस्ततो
पङ्कमग्नमिव मन्यमानया ।
पल्वलाद्बहिरुपेतयाप्यहो
मन्दमन्दमनयाभिसृप्यते ॥ २६ ॥
सुप्तनीररुहगुप्तषट्पदी-
वृन्दमन्द्रकृतगीतिरीतिषु ।

आविशन्ति करिणीसखा: सुखं
पश्य वारिशयनेषु वारणा: ॥ २७ ॥
वित्तमाप्तमिव पद्मिनीपते-
स्तापमस्य परदेशगामिन: ।
सोहृदाद्धृदयपञ्जरे परि-
क्षिप्य रक्षति रथाङ्गसंचय: ॥ २८ ॥
सूक्ष्मकादपि दिनान्धलोचना-
दल्पमप्यजनि यद्वहिस्तम: ।
वर्धते तदिह पश्य पांशुला-
चक्रवालसुकृतैरिव क्रमात् ॥ २९ ॥
तत्क्षणोदितविलीनयानया
संध्यया क्षणिकतामिव स्मरन् ।
बोधित: सृजति कैरवाकरो
बद्धषट्चरणवन्दिमोक्षणम् ॥ ३० ॥
अब्धिपातिनि विरोचने जग-
ल्लोचने निचितदु:खदु:खित: ।
न्यङ्मुख: सृजति पाणिघर्षणं
दीपवर्तिजननच्छलाञ्जन: ॥ ३१ ॥
दीपवर्तिकृतिमेलितं स्त्रिया
भाति पाणियुगमुद्यताङ्गुलि ।
विश्वविश्वजयिनश्चलाचलं
सारचक्रमिव मारचक्रिण: ॥ ३२ ॥
अन्धकारसुभटस्य भास्करं
दुर्जयं जितवत: समन्तत: ।
पुष्पवृष्टिरिव निर्ममे सुरै-
र्मूर्ध्नि तारककदम्बकैतवात् ॥ ३३ ॥
एकतोऽपि भुवि भूरिशोऽभवन्
दीपकादहह पश्य दीपका: ।
अन्धकारनिधनाय भानुम-
न्मुक्तदिव्यविशिखादिवेषव: ॥ ३४ ॥
दैवमुक्तमिह तामसं मह-
च्छस्त्रमाहतमहो महोमयै: ।
अस्त्रवत् पुरुषकारचारिते-
र्दीपकैरहह विग्रहस्तयो: ॥ ३५ ॥

सुप्तलोचनगतीनि सान्द्रतां
यत् तमांसि दधिरेतमां दिवि ।
दीपकै: सपदि तद्ध्रुवं भुव:
प्रेरितानि ययुरत्र पिण्डताम् ॥ ३६ ॥
किं प्रदीपचयकज्जलोर्मिभि:
किं निमीलिनलिनोत्थितालिभि: ।
किं नु घूककुलदृक्कनीनिका-
कान्तिभिर्नभसि तुन्दिलं तम: ॥ ३७ ॥
अन्धकारनिकरेण सर्पता
शान्तसांध्यरुचिवह्निभस्मना ।
तारकामुकुरमार्जनामियं
संतनोति नियतं निशीथिनी ॥ ३८ ॥
तापमर्कमणिरौदमत्यज-
ज्जाड्यमुद्गतमहो महौषधी ।
अङ्कोचममुचत् कुमुद्वती
तत् तम: किमु न सर्वरोगभित् ॥ ३९ ॥
एकतानसुरतत्वचिन्तया
सिद्धतां ध्रुवमवाप्य पांशुला: ।
अस्फुटा जगति दैवनिर्मिता-
दन्धकारपटतोऽधुनाचलन् ॥ ४० ॥
अन्धकारमयगोमयच्छटा-
डम्बरे रजनिरम्बराजिरे ।
सोमकामुकसमागमोत्सुका
तारकाकुसुमभारमाकिरत् ॥ ४१ ॥
व्योमरङ्गभुवि तारकासभा-
भाजि किंचिदुदिताच कौमुदी ।
अन्धकारवधनाटकोदय-
द्राजपात्रपुरत: पटीनिभा ॥ ४२ ॥
शैलगुप्ततनुरेव चन्द्रमा:
प्राग्दिशं मलयजैरिवांशुभि: ।
कौतुकेन परिताडयत्यसा-
वम्बरोच्छलदुडुच्छलच्छटाम् ॥ ४३ ॥
चापयष्टिरिव मान्मथी पुर:
सेयमभ्युदयते विधो: कला ।

तत्प्रसूनविशिखैरिवोडुभि-
र्भानुमद्विरहिता दिशोऽङ्किताः ॥ ४४ ॥
चान्द्रमर्धमुदचिह्नमौषधी-
दीप्रदीपभृति पूर्वपर्वते ।
शातकुम्भमयकुम्भकर्परं
सज्जकज्जलमिवेक्ष्यते दिवः ॥ ४५ ॥
अस्फुटैकलवमैन्दवं वपुः
कस्य न स्मरमदं करोत्यदः ।
सेवितामरपतेर्व्रणत्रपा-
गोपिताधरमिवाननं दिशः ॥ ४६ ॥
अस्य पश्य सकला कलानिधे-
र्मूर्तिरम्बरविलम्बिनी बभौ ।
लाञ्छनच्छललसन्निशाप्रति-
च्छन्दसुन्दरितदर्पणाकृतिः ॥ ४७ ॥
सज्जितं त्रिजगतीजयेच्छया
लाञ्छनच्छलविलोकितान्तरम् ।
मण्डलीकृतमनङ्गधन्विनो
धन्व नन्वयमुदन्वदन्वयः ॥ ४८ ॥
दीधितिस्तुहिनदीधितेरसौ
भाति जर्जरतमिस्रमिश्रिता ।
कल्पितो नु दिनशिल्पिने ककु-
ब्योवतेन सतिलो जलाञ्जलिः ॥ ४९ ॥
प्राघुणस्य समुपेयुषः कर-
क्रीडया कुमुदिनीहृदीशितुः ।
निर्ममे तिमिरसर्पमारणं
हा स्वभावमलिनो मरुत्पथः ॥ ५० ॥
श्याममन्तरलसज्जगत्त्रयं
स्फीतशीतरुचिमण्डलं नभः ।
आससाद मुरवैरिणोऽशुम-
न्नेत्रपूजितहरस्य तुल्यताम् ॥ ५१ ॥
सर्वदिग्जुषि तमश्चये रुषा
ताम्रमाननमिवादधौ विधुम् ।
निर्गतेऽत्र चकिते तमस्विनी
पाण्डुरं विरहलीलयावहत् ॥ ५२ ॥

लक्ष्मलक्ष्यहरितालकाङ्कुरा-
दालवालवलयादिवेन्दुतः ।
उद्यता मदनकीर्तिवल्लिवत्
कौमुदीयमुडुपूरपुष्पिता ॥ ५३ ॥
ओषधीमिषसमुज्ज्वलन्महा-
शोकवह्नय इवान्तरद्रयः ।
आगते शशिनि मित्रदुःखत-
श्चन्द्रकान्तसलिले रुदन्त्यमी ॥ ५४ ॥
सौधमौलिमहिलाक्षिकैरव-
स्तोमकॢप्तरुचिदण्डपद्यया ।
पश्य कैरवसुहृन्नभःशिखां
मन्दमन्दमयमेति चन्द्रमाः ॥ ५५ ॥
क्षीरनीरनिधिनीरदः शशी
सस्य तारककदम्बबुद्बुदम् ।
भूरिवृष्टिभरचुम्बिताम्बरं
कौमुदीमयमहो पतत् पयः ॥ ५६ ॥
रक्ष रक्ष वरावल्लभे भवद्-
वल्लभस्तुदति कैरवाक्षि माम् ।
ध्वान्तमित्यलिकुलच्छलादलं
क्रन्दतीव परितः कुमुद्वतीम् ॥ ५७ ॥
पीततामसमधुः सुधारुचे-
रेष मत्त इव कान्तिसंचयः ।
उत्पतन् नभसि भूतले पत-
न्नाशु हासयति दिग्विलासिनीः ॥ ५८ ॥
ओषधीपतिरयं तमोमयं
लोहपिण्डमिव पिष्टपत्रयम् ।
किंचिदौषधमिवाङ्कमावहत्
किं न रौप्यमयमेव निर्ममे ॥ ५९ ॥
शीतरश्मितमसोरिदं यशो-
दुर्यशोभिरभितोऽपि भूतलम् ।
कौमुदीचयपदार्थकायक-
च्छायमण्डलमिषैर्विचित्रितम् ॥ ६० ॥
कल्पितो गगनचर्मणि स्वयं
पेषयन्त्रवदयं मनोभुवा ।

किं दलीकृतवियोगिलोकहृत्
कोकशाभनटतारकः शशी ॥ ६१ ॥
उच्छलन्ति वियदर्णवे नवा-
श्चन्द्रिकामयचलज्जलोर्मयः ।
इत्यवैमि मकरो विशृङ्खलं
खेलतीह मकरध्वजध्वजः ॥ ६२ ॥
नागलोकतिमिरच्छिदोत्सुकै-
र्द्रागहंप्रथमिकाविकाशिभिः ।
आविशद्भिरिव सोमरश्मिभिः
चोभितः पतिरपामपि चणात् ॥ ६३ ॥
प्रेमसीधुरसनोपदंशकं
यच्छतो बत चकोरदम्पती ।
सोमकोमलकराङ्कुरं मिथ-
श्चारुचञ्चुपुटकोटिमोटितम् ॥ ६४ ॥
चन्द्रिकाभिस्तृतकामिनीतनु-
च्छायमण्डलकमेव सेवकम् ।
दृश्यतेऽस्ततिमिरावरोधन-
स्त्रीकुलं भुवि शुचेव निर्लुठत् ॥ ६५ ॥
किं न सैष समयः सुधामय-
श्छाययापि बत यत्र पुष्पितम् ।
भूरुहां चलदलान्तरस्फुर-
च्चन्द्रिकानिचितचन्द्रकच्छलात् ॥ ६६ ॥
चन्द्रचक्रधृतिदुर्धरोऽधुना
चित्तभूरधित चक्रवर्तिताम् ।
तेन दूरितमदं तदाज्ञया
वर्तते जगदशेषमप्यदः ॥ ६७ ॥
कामुकागमसमुत्सुका मुहुः
कामबाणगणशाणतां गतैः ।
सुभ्रुवस्तनुमयूखभूषणै-
र्भूषयन्त्यहह भूषणान्यपि ॥ ६८ ॥
पुष्पशेखरविशेषसौरभ-
भ्रान्तषट्पदपदेन सुभ्रुवाम् ।
उच्छलन्ति खलु भचणाङ्गुली-
मार्जितोरुकवरीमरीचयः ॥ ६९ ॥

सुभ्रुवो विशदचित्रकादिकं
यद्यदेव विदधुः प्रसाधनम् ।
तत् तदाननतुषारदीधिते-
श्चिह्नतामगमदिद्धदीधितेः ॥ ७० ॥
सुभ्रुवां रतिरतीशयोः कृता-
वासयोरिव विलोचनद्वये ।
कापि कज्जललिपिर्जगज्जितो-
श्चापयुग्मरुचिरा व्यराजत ॥ ७१ ॥
दृक्प्रभाकुसुमिताः कपोलयो-
र्ल्लसन्ति नवपत्रवल्लयः ।
तन्मधुर्मधुसखस्य योगतोऽ-
लंचकार नियतं नितम्बिनीः ॥ ७२ ॥
पारिपार्श्वकयुगायितस्फुर-
न्मौक्तिकस्तबकितोरुकुण्डलः ।
कामकेलिरसनाटिकानटः
कामिनीवदनचन्द्रमा बभौ ॥ ७३ ॥
तन्मधूर्मिरसनं सुधारसे
तच्च चन्द्रमसि चन्दनार्चनम् ।
यावकद्रवनवप्रसाधनं
योषितो यदधरे वितेनिरे ॥ ७४ ॥
पाञ्चजन्यविजयेऽपि योषितां
तारहारविमलाचमालया ।
कण्ठिकातरलकण्ठुलारवै-
र्ग्रीवया क इव जप्यते जपः ॥ ७५ ॥
कामयौवनवनेभखेलन-
स्तम्बयोर्मृगदृशामुरोजयोः ।
एणनाभिमयपत्रवल्लयो
रेजिरे मदजलावलेपवत् ॥ ७६ ॥
शक्रकार्मुकसहस्रमावह-
न्नङ्गदद्युतिभरैर्यदङ्गनाः ।
तत्सहस्रमितवेध्यवेधने
चित्तभूर्ध्रुवमभूत् सहस्रदृक् ॥ ७७ ॥
जित्वरं युवतिपाणितां गतं
तोयवासतपसेव तोयजम् ।

शौक्तिकेयवलयावलिच्छलात्
सेव्यते शशिकलाभिरप्यदः ॥ ७८ ॥

अङ्गुलीषु नवरत्नमुद्रिका-
भूषणानि पुनरुक्तभूषणम् ।
भूषिता मुकुरजप्रभाङ्कुरै-
श्चक्रिरे रसवशान्मृगीदृशः ॥ ७९ ॥

धार्यतामिह दृढं त्वया त्वया
बध्यतामिति कृतारवैर्मिथः ।
मेखला खलु नितम्बमण्डले
बध्यते मृगदृशः सखीजनैः ॥ ८० ॥

स्मेरमश्रुरसमानहंसकं
पादपङ्कजयुगं मृगीदृशाम् ।
यत् तदाननमहोमहोर्मिभि-
र्निर्मदः कमलमर्दनोऽजनि ॥ ८१ ॥

योषितां रमणरागजागरैः
सांध्यरागरुचयो विनिर्जिताः ।
अब्रुसौहृदरिपूनपि क्रमात्
तत्क्षणं जतुमिषात् सिषेविरे ॥ ८२ ॥

कौमुदीविशदयोः सदच्छता-
दृश्यमानविशदाङ्गशोभयोः ।
चारुचन्दनविलेपचीरयो-
र्लभ्यतेऽपि न भिदा नतभ्रुवा ॥ ८३ ॥

इत्यवाप्तनवभूषणाः चणं
वीक्ष्य रत्नमुकुरेऽङ्गमङ्गनाः ।
भासमानरसभावभङ्गयो
जज्ञिरे दयितदर्शनोत्सुकाः ॥ ८४ ॥

तद्रसप्रसरसारसारणी -
भूतभूतलसुरेश केशव ।
आवयोरपि वयो नवं प्रिया-
दर्शने सफलतां विगाहताम् ॥ ८५ ॥

इत्यनङ्गलसदङ्गनारस-
स्मेरमानसविलासयोस्तयोः ।

१ स्वल्पनद्यां तु सारणी इति मेदिनी ।

केषु मानमथनेच्छया मिथोऽ-
दीपि दम्पतिषु नेक्षणस्पृहा ॥ ८६ ॥

मन्मथस्य किमु सूक्ष्मवेधितां
वच्मि यन्मृगदृशामुरः शरैः ।
अप्रसृत्वरमृणालतन्तुना-
प्याजघान कुचमध्यवर्त्मना ॥ ८७ ॥

प्रस्तुतागतहृदीशसंकथा-
स्वेदवारिभरनिर्भरा बभुः ।
धौतमूर्तय इव स्त्रियोऽङ्गभू-
बाणपुष्पमकरन्दबिन्दुभिः ॥ ८८ ॥

पञ्चबाण इति मन्मथं जगु-
र्धिग्जना यदयमङ्गनाजने ।
एकमेकमिह रोमकूपक-
श्रेणिकासु विशिखं निखातवान् ॥ ८९ ॥

ईशमानय यथा तथापि तं
प्रेरयच्च वचसेति दूतिकाम् ।
आगतं सुकृतिनी कुतोऽप्यमुं
काप्यलोकत च पादपातिनम् ॥ ९० ॥

उत्सुकापि हृदि वामलोचना
काचन स्फुरितवामलोचना ।
निश्चितप्रियसमागमा सखीं
न न्ययुङ्क्त किल मानमुद्रया ॥ ९१ ॥

ध्यातवल्लभसमागमा गृह-
द्वारनिश्चलविलोचनद्वया ।
शून्यहुंकृतिमुखी सखीकथा-
वाचि काचिदुदकण्ठताधिकम् ॥ ९२ ॥

तन्वती प्रियतमे गतागतं
तद्गुणग्रहणमञ्जुना मुहुः ।
दूततामिव गतेन मानिनी
मानमात्ममनसैव मोचिता ॥ ९३ ॥

द्वारि काचन नियुक्तया दृशा
वीक्ष्य पक्षमपि तोरणे बलत् ।
वल्लभोऽयमिति जातसंमदा
नैकवारमुदतिष्ठदासनात् ॥ ९४ ॥

प्रेषिता प्रियजनेन दूतिका
यद्व्यलोकि पुरतोऽनुनायिका ।
अन्वतापि निजदूतिकाद्रुत-
प्रेरणेन मिथुनेन तन्मिथः ॥ ९५ ॥

द्वारसीमनि ददर्श च प्रियं
काचिदप्यघकृतं नुनाव च ।
प्राङ्नियोजिततदात्वसंचल-
दूतिकागतिविलम्बकारकम् ॥ ९६ ॥

दूतिकां चतुरचाटुशिक्षया
योषितः स्वयमसज्जयन्त च ।
आययुश्च हृदयेश्वराः स्वयं
प्रेम्णि साम्यमसमञ्जयत्यदः ॥ ९७ ॥

वल्लभेऽभ्ययति तिर्यगानना
मानमानयत काचिदस्वताम् ।
तन्मुखेन्दुगतकोणया दृशा
प्रेम हृद्गतमपि न्यवेदयत् ॥ ९८ ॥

द्वारमेतवति वल्लभेऽदिशत्
कापि मानपरतां पराङ्मुखी ।
तद्विलोकनमनाश्च लोचनं
लोचनेऽसृजदपृष्ठदर्शिनि ॥ ९९ ॥

काचिदेत्य परिरम्भिणि प्रिये
मानिनी प्रसृतपाणिनीरजा ।
कोपनेव लसदश्रुकम्पना
स्पष्टतां न खलु मानमानयत् ॥ १०० ॥

कापि चाटु परिरम्भणैः प्रियं
छेकमेकनिपुणापि नापृणोत् ।
कोपगोपनकलासु कृत्रिमं
भावमक्षिणि विधातुमक्षमा ॥ १ ॥

संमुखोत्थितिकृतो नतभ्रुवः
शुभ्रभासि मनसि स्मरः स्फुरन् ।
अग्रमागतवतो हृदीशितु-
र्देहबिम्बितमिव व्यराजत ॥ २ ॥

तथा स्वयं प्राणसमे समागते
पुरः परस्याः प्रससार लोचनम् ।
कुशेशयं कर्णावतंसितं यथा
स्मितं तदेकावयवच्छात्रं दधौ ॥ ३ ॥

प्रिये समायाति समुत्सुकायाः
कस्याश्चिदभ्युत्थितिभासुरायाः ।
मुदेव सांराविणमङ्गकानि
विभूषणानां रणितेन तेनुः ॥ ४ ॥

आगसां निधिरधिष्ठितमानं
कान्तयावगणितो वलमानः ।
यासि तां पुनरिति द्रुतमेकः
कृष्टमूर्धजमपात्यत तल्पे ॥ ५ ॥

नयनं प्लुतमश्रुवारिभि-
र्वत सादेन शरीरसंभ्रमः ।
रसदर्शनसंमुखोत्थिती-
र्मनसैव व्यदधन् प्रिये स्त्रियः ॥ ६ ॥

एकासनेषु विविशुः सुदृशः प्रियैस्ताः
पर्यस्तमानमुपमानवियोगरम्याः ।
एतानि वीक्ष्य मिथुनानि रतिप्रदत्त-
नेत्रोऽजनि स्मरविकारपरः स्मरोऽपि ॥ ७ ॥

चञ्चच्चन्द्ररुचिप्रपञ्चविगलन्मानान्धकारश्रियः
साटोपस्मरमार्गमार्गणगणस्रस्तत्रपासंपदः ।
एवं दम्पतयस्तदा रतरसप्रारम्भसंरम्भित-
प्रागल्भ्याय मदाय मद्यरसनस्वेच्छाभिरुत्सङ्गिताः ॥ ८ ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्री-
बालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के आदिपर्वणि चन्द्रोद-
यवर्णनो नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥ :: ॥ :: ॥

THE APHORISMS OF THE YOGA PHILOSOPHY, OF PATAÑJALI.

(Continued from p. 203.)

a. He (now) states another Siddhi.*

Expedient for the knowledge of minute, concealed and distant objects.

प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २६ ॥

Aph. 26. A knowledge of the minute, concealed and distant (objects of sense arises in an asetic) by his throwing the light of immediate cognition—Pravṛitti (on them.)

b. Pravṛitti, the immediate cognition which is sensuous and luminous, as it is stated before (see Aphs. 35, 36, book 1, P. 42 & 43):—by placing the spreading light of the pure element—Sattva which exists in immediate cognition, i. e. by brooding on the objects of sense modified in the spreading light of the pure element of immediate cognition, the organs of sense and the mind (of an ascetic) acquire a particular power (and then), a knowledge arises (in him) of minute objects, atoms &c., concealed objects, wealth hidden in a certain place &c. and distant objects, the life-prolonging medicine or elixir—Rasáyana, &c.

a. He (now) states another Siddhi.*

भुवनज्ञानं सूर्यसंयमात् ॥ २७ ॥

Aph. 27.—A knowledge of (seven) worlds (arises in an ascetic) by his performing restraint in regard to the (luminous body) the sun.

b. He, who performs restraint with regard to the luminous sun knows exactly about the cities consisting of the seven worlds which are Bhúr-loka; the earth, Bhuvar-loka, the space between the earth and the sun; swar-loka, the heaven of Indra and others.

In the preceding aphorism, the light of pure element (is to be understood) as stated as a support (for fixation of the mind and in this the elemental light. This is the difference only.†

a. He states another Siddhi through the very support of the elemental light.*

An expedient. चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २८ ॥

Aph. 28. A knowledge of forms of the asterisms (arises in an ascetic) when he performs restraint with regard to the Moon.

b. "Forms of the asterisms" i. e. the particular figures of the fixed stars:—a knowledge arises (in an ascetic) about these (when) he performs restraint with regard to the Moon. As the lustre of the the asterisms is destroyed by the light of the sun and consequently a knowledge cannot be obtained about them, this expedient is therefore separately stated.

a. He states another Siddhi.*

ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ २९ ॥

Aph. 29. A knowledge of the motion of the stars (arises in an ascetic by his performing restraint) with regard to the polar star (Dhruva).

b. An ascetic when he performs his restraint with regard to the fixed polar star, the principal of all constellations, knows the fixed time and fixed amount of the motion of every star. (The true) meaning of the Aphorism is this that the ascetic knows all this that such and such a (heavenly body) is a star and such and such a heavenly body is a planet. This star will reach such and such a sign of the Zodiac by such and such a fixed time. This (sort of) knowledge of time is the result of the restraint (performed with regard to the polar star.

G. D. Ś.

THE VAIŚESHIKA APHORISMS OF KAṆADA.

SECOND BOOK, SECOND DAILY LESSON.

(Continued from page 160.)

प्रथमाशब्दात् ॥ ३४ ॥

Aph. 34. From the word 'first' [it follows that sound is eternal.]

---

* सिद्ध्यन्तरमाह ।

† प्रवृत्ति र्विषयवती ज्योतिष्मती च प्रागुक्ता तस्यां योसावालोकः सात्विकप्रकाशप्रसरस्तस्य निखिलेषु न्यासात्तद्वासितानां विषयाणां भावनात्सान्तःकरणेषु प्रकृष्टशक्तिमा: त्तेषु सूक्ष्मस्य परमाण्वादेर्व्यवहितस्य भूम्यन्तर्गतस्य निधानादेर्विप्रकृष्टस्य मेर्वपरपार्श्ववर्तिनोरसायनदेर्ज्ञानमुत्पद्यते ।

* सिद्ध्यन्तरमाह ।

† सूर्ये प्रकाशमये यः संयमं करोमि तस्य सप्तसु भूर्भुवःस्वःप्रभृतिषु लोकेषु यानि भुवनानि तत्सन्निवेशभाञ्जि पुराणि तेषु यथावदस्य ज्ञानमुत्पद्यते । पूर्वस्मिन् सूत्रे सात्विकः प्रकाश आलम्बनतयोक्त इह तु भौतिक इति विशेषः ।

* भौतिकप्रकाशद्वारेणैव सिद्ध्यन्तरमाह ।

† ताराणां ज्योतिषां यो व्यूहो विशिष्टः सन्निवेशस्तस्मिन् चन्द्रे कृतसंयमस्य ज्ञानमुत्पद्यते । सूर्यप्रकाशेन हततेजस्कत्वात् ताराणां सूर्यसंयमात्तज्ज्ञानं न शक्नोति भवितुमिति पृथगयमुपायो ऽभिहितः ।

* सिद्ध्यन्तरमाह ।

† ध्रुवे निश्चले ज्योतिषां प्रधाने कृतसंयमस्य तासां ताराणां या गतिः प्रत्येकं नियतकाल नियतदेशा च तस्य ज्ञानमुत्पद्यते । इयं ताराऽयं ग्रह इयता कालेनामुं राशिमिदं नक्षत्रं यास्यतीति सर्वं जानातीति सूत्रार्थः । इदं कालज्ञानमस्य फलमित्युक्तं भवति ।

[1] The eternity of sound must be admitted, Inasmuch as in the Vedic text, "He thrice recited the first, and thrice the last," it is affirmed that the first and last texts recited at the adding of fuel to the sacred fire were thrice pronounced; for to pronounce them thrice would be impossible, unless sound were eternal. Therefore its eternity is established according to the argument previously employed. V.

सम्प्रतिपत्तिभावाच्च ॥ ३५ ॥

Aph. 35. Also from the existence of recognition.

[2] The permanence of sound necessarily follows from the existence of recognition or recollection. Such recognitions as that Maitra is reading the same verse as Chaitra read, or that this is the same letter *ka*, would be impossible unless sound were permanent. V.

Mímáṃsaka objections answered.

सन्दिग्धा सति बहुत्वे ॥ ३६ ॥

Aph. 36. A plurality existing, [these arguments] are doubtful.

[3] A plurality, diversity, and non-permanency existing in the particular motions of the limbs in dancing and the like, teaching, learning, and recognition are observed to exist in regard to them. Therefore the arguments for establishing the permanence of sound drawn from teaching &c. are doubtful or inconclusive. For otherwise from such observations as "He learns dancing," "He dances thrice," "Maitra is performing the same dance as was performed by Chaitra," permanence would be proved of all these actions. V.

संख्याभावः सामान्यतः ॥ ३७ ॥

Aph. 37. The existence [in sound] of number, [results] from generality.

[4] It may be said, "There are fifty letters, texts of eight and text of three syllables, and the anushṭubh metre of eight syllables. How, if letters be not eternal, can they be infinite according to diversity of utterance?" The reply is as follows. "The existence of number i. e. of the numbers fifty and the like, results from universality, from the letters *ka, ga,* &c. existing as classes. Though there be an infinity of the letters *ka* &c., the things belonging to the class *ka, ga,* &c. exist as fifty or three or eight, just as substance, quality &c. exist as nine or twenty-four in virtue of a division of that which is included in the class." U.

THIRD BOOK, FIRST DAILY LESSON.

प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः ॥ १ ॥

Aph. 1. The objects of sense are universally known

[5] Having in the second book completed his investigation of external substances, the author according to the order of enunciation now proceeds to construct the basis for an inquiry respecting the soul. The objects of sense, smells, tastes, colours, feels and sounds are cognisable by the several exterior organs of sense. That object which is apprehended by the organ of hearing is sound. It having been shown that sound is universally known, it is in like manner demonstrated that smell &c. ending with touch [i. e. smell, taste, colour, feel] are universally known. Thus, the object which is apprehended by the olfactory organ is odour; the object which is apprehended by the organ of taste is savour; the object which is apprehended by the eye alone is colour; the object which is apprehended by the organ of touch alone is feel. By the word object there is every where intended a real entity possessed of attributes, and therefore there is [in the above aphorism] no excess of predication which would apply also to the idea of smell and to the non-existence of smell. It is therefore to be understood that the notion of smell is

---

[1] शब्दस्यावश्यं नित्यत्वमुपेयम् त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमामन्वाह इति श्रुतौ प्रथमोत्तमयोः सामिधेन्योः त्रिरुच्चारणस्य विहितत्वात् न हि स्थैर्यमन्तरेण त्रिरुच्चारणं सम्भवतीति पूर्वोक्तन्यायेन नित्यतायाः सिद्धेरित्यर्थः ॥

[2] शब्दस्यावश्यं स्थैर्यं सम्प्रतिपत्तेः प्रत्यभिज्ञाया भावात् सत्त्वात् यः श्लोकश्चैत्रेण पठितस्तमेव मैत्रः पठति स एवायं इत्यादि प्रत्यभिज्ञा शब्दस्य स्थिरतामन्तरेणानुपपन्नेति भावः ॥

[3] नृत्यादीनामङ्गक्रियाविशेषाणां बहुत्वे ऽपि नानात्वे ऽपि अस्थैर्ये ऽपीति यावत् सति अध्यापनाभ्यासप्रत्यभिज्ञानां दर्शनात् अध्यापनाद्याः स्थैर्ये साध्ये सन्दिग्धाः अनैकान्तिकाः नृत्यमधीते त्रिर्नृत्यते यदेव नृत्यं चैत्रेण कृतं मैत्रस्तदेव करोतीत्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वादित्यर्थः ॥

[4] ननु पञ्चाशद्वर्णा अष्टाक्षरो मन्त्रः त्र्यक्षरो मन्त्रः अष्टाक्षरो ऽनुष्टुवित्यादिसंख्या कथं वर्णानामनित्यत्वे उच्चारणभेदेनानन्त्यसम्भवादित्यत आह । संख्यायाः पञ्चाशदादिसंख्याया भावः सद्भावः सामान्यतः कत्वगत्वादिजातित इत्यर्थः ककारादीनामानन्त्ये ऽपि कत्वगत्वाद्यवच्छिन्नानां पञ्चाशत्त्वं त्रित्वमष्टत्वं वा द्रव्यगुणादीनामान्तर्गणिकभेदेन नवचतुर्विंशतित्वादिवदित्यर्थः ॥

[5] तदेवं द्वितीयाध्याये बहिर्द्रव्यपरीक्षामुपपाद्य उद्देशक्रमादिदानीमात्मपरीक्षायै पीठमारचयितुमाह । इन्द्रियाणामर्था गन्धरूपरसस्पर्शशब्दा बाह्यैकैकेन्द्रियग्राह्याः तत्र श्रोत्रग्रहणो यो ऽर्थः स शब्द इति शब्दप्रसिद्धौ दर्शितायामर्थाद्गन्धादौ स्पर्शपर्यन्ते प्रसिद्धिदर्शितेत्यर्थः तथाहि घ्राणग्रहणो यो ऽर्थः स गन्धः रसनग्रहणो यो ऽर्थः स रसः चक्षुर्मात्रग्रहणो यो ऽर्थः तद्रूपम् त्वगिन्द्रियमात्रग्रहणो यो ऽर्थः स स्पर्शः सर्वत्र चार्थशब्देन धर्मी भावभूत उच्यते तेन गन्धत्वादौ गन्धाद्यभावे च नातिव्याप्तिः तदेवं घ्राणग्रहणवृत्तिगुणत्वावान्तरजातिमत्त्वं गन्धत्वं एवं रसादावपि वाच्यं तेन नातीन्द्रियगन्धाद्यनुपग्रहः ॥

that of a class included in the notion of quality and existing as something apprehended by the olfactory organ, and so also with regard to taste, &c. Consequently supersensual odour, &c., are not excluded. U.

[1] The objects of the senses are colour, taste, smell, feel and sound. 'Universally known' means 'objects of conviction given by perception.' That immediate presentation to the mind which has for its objects colour, &c., is allowed by all. V.

इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः ॥ २ ॥

Aph. 2. The universal cognition of the objects of the sense is an argument for [the existence of] another object than the objects of sense.

[2] The application of the doctrine of universal cognition of objects of sense to the inquiry respecting the soul is here explained. By an 'argument' is meant a 'mark of the existence' of another object, which other object is the soul; a mark of the existence of the soul which is an object other than the senses and their objects, than colour, &c., and the substrata of colour, &c., Though it is implied here that knowledge is the mark of the existence of the soul, yet inasmuch as there being a universal cognition of the objects of sense, the immediate presentation to the mind of colour, &c., being more commonly known, the mark or evidence of there being a soul is described as constituted by that universal cognition. This universal cognition must inhere in something, either as an effect as a water-pot, or as an attribute, or as an action. Since it is an action in the same manner as cutting is an action, it must be produced by an instrument. The instrument of universal cognition is sense, and that, being an instrument, must be employed by an agent, as an axe and the like are employed. Now, that in which this universal cognition resides and which employs for its instruments the olfactory and other organs is the soul. U.

सोऽनपदेशः ॥ ३ ॥

Aph. 3. That is an invalid argument [which affirms that sensible cognition is an attribute either of the body or of the senses.]

[1] इन्द्रियार्थाः रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः प्रसिद्धाः प्रत्यक्षनिश्चयविषया इत्यर्थः तथापि रूपादिविषयकः साक्षात्कारः सर्वसिद्ध इति भावः ॥

[2] इन्द्रियार्थप्रसिद्धेरात्मपरीक्षायामुपयोगमाह । हेतुर्लिङ्गमर्थान्तरस्य आत्मन इन्द्रियार्थेभ्य इति इन्द्रियेभ्यो ऽर्थेभ्यश्च रूपादिभ्यस्तद्वद्भ्यश्च यदर्थान्तरमात्मा तस्य लिङ्गमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानमेव लिङ्गमिह विवक्षितं तथापीन्द्रियप्रसिद्धे रूपादिसाक्षात्कारस्य प्रसिद्धतरतया ताद्रूप्येणैव लिङ्गत्वमुक्तं तथाहि प्रसिद्धिः क्वचिदाश्रिता कार्यत्वात् घटवत् गुणत्वाद्वा क्रियात्वाद्वा सा च प्रसिद्धिः करणजन्या क्रियात्वात् छिदिक्रियावत् यच्च प्रसिद्धेः करणं तदिन्द्रियं तच्च कर्तृप्रयोज्यं करणत्वात् वास्यादिवत् तथा यत्रेयं प्रसिद्धिराश्रिता यः घ्राणादीनां करणानां प्रयोक्ता स आत्मा ॥

[3] In anticipation of the objection:—"Let the body or the organs of sense be that in which cognition resides; for, these being both more manifestly related to cognition than their negations are, why should we imagine any other cognising subject? For consciousness is an attribute of the body being, like its colour, &c., one of its effects; and the same may be said to be the case with regard to the organs of sense as attributes,"—it is stated that this is an invalid argument, i. e. merely the appearance of an argument, inasmuch as it is as uncertain that cognition is the effect of the body or the senses, as that knowledge of an object is generated by the lamp [by the light of which it is seen.] U.

[4] That—the argument to establish the existence of cognition in the body—is an invalid argument—the mere appearance of an argument. For a water-pot, a piece of cloth and the like in virtue of being effects of the body do not reside in the body. It cannot be proved that cognition exists in the body, for this would be a violation of the argument just stated. V.

कारणाज्ञानात् ॥ ४ ॥

Aph. 4. Because there is unconsciousness in the causes.

[5] It is meant [that cognition cannot reside in the body or in the organs of sense] because of the unconsciousness or absence of consciousness in the causes, or constituent parts, of the body, such as the hands, feet, &c. It is observed that the particular qualities of earth and the other substances are determined by the previous qualities of the causes of the substances. In like manner if there existed consciousness in the causes of the body, it might possibly exist also in the body itself. But this is not the case. Should it be urged that consciousness must also exist in the constitutive portions of the body, it may be denied on the ground of the want of unanimity which would ensue, for unanimity is

[3] ननु शरीरमिन्द्रियाणि वा प्रसिद्धेराश्रयो ऽस्तु प्रसिद्धिं प्रति तदुभयान्वयव्यतिरेकयोः स्फुटतरत्वात् किं तदन्याश्रयकल्पनया तथाहि चैतन्यं शरीरगुणः तत्कार्यत्वात् तद्रूपादिवत् एवमिन्द्रियगुणत्वे ऽपि वाच्यमित्याशङ्क्याह । अपदेशो हेतुः तदभासो ऽनपदेशः तथा च तत्कार्यत्वं प्रदीपजन्यादावनैकान्तिकत्वादनपदेश इत्यर्थः ॥

[4] सः देहवृत्तित्वसाधको हेतुः अनपदेशः हेत्वाभासः देहकार्यत्वस्य घटपटादौ सत्त्वेन तत्र देहाश्रितत्वाभावात् उक्तहेतोर्व्यभिचाराच्च प्रसिद्धेर्देहवृत्तित्वसिद्धिरित्यर्थः ॥

[5] शरीरकारणानां करचरणादीनां तदवयवानां वा अज्ञानात् ज्ञानशून्यत्वादित्यर्थः पृथिव्यादिविशेषगुणानां हि कारणगुणपूर्वकता दृष्टा तथा च शरीरकारणेषु यदि ज्ञानं स्यात्तदा शरीरे ऽपि सम्भाव्येत न चैवम् नन्वस्तु शरीरकारणेष्वपि चैतन्यमिति चेन्न ऐकमत्याभावप्रसङ्गात् न हि बहूनां चेतनानामैकमत्यं दृष्टम् करावच्छेदेनानुभूतस्य करच्छेदे ऽस्मरणप्रसङ्गात् ततो नान्यदृष्टे स्मरत्यन्य इति किञ्च शरीरनाशे तत्कृतहिंसादिफलानुपभोगप्रसङ्गात् न हि चैत्रेण कृतस्य पापस्य फलं मैत्रो भुङ्क्ते ततश्च कृतहानिरकृताभ्यागमश्च स्यात् ॥

never observed between many sentient beings, [whereas it is observed in the actions of the body.] Moreover were the hand for instance cut off there would be no recollection of that which was experienced at the amputation according to the maxim, "One does not remember that which is experienced by another". Again when the body perished there would as a consequence be no fruition of the results of its actions, such as injuries and the like, for Maitra does not experience the result of the evil done by Chaitra; and actions would accordingly be lost, and there would come to pass events not determined by former acts. U.

कार्येषु ज्ञानात् ॥ ५ ॥

Aph. 5. Because there would be consciousness in the effects.

[1] Anticipating the objection that consciousness exists in a minute degree in the causes of the body, and is manifest in the body, and that there is not therefore the absence of a prior existence of the quality in the causes, nor the impossibility of unanimity, it is stated that if consciousness existed in the atoms which are the primary causes of the body, it would exist also in the water-pots and like products of effects which derive their origin from it; and also consciousness would exist in products such as water-pots and the like, because the particular attributes of the earth pervade all terrestrial existence. But consciousness is not observed to exist in these products. U.

अज्ञानाच्च ॥ ६ ॥

Aph. 6. And because it is not known [that any minute degree of consciousness exists in products of]

[2] In anticipation of the objection that consciousness may exist in an inappreciable degree in water-pots and other material products, it is stated that, inasmuch as it is not known by any kind of evidence, there is no consciousness in a water-jar and the like. Otherwise it might have to be admitted that a hare has horns, it being admitted that this is also unwarranted by any form of evidence. For by no kind of evidence is it known that there exists consciousness in a water-jar and the like. U.

[3] 'It is not known', means 'because there is no form of evidence conveying the notion of consciousness as existing in the various products.' The word 'and' implies that such an hypothesis is unnecessary. It is more fitting to conceive some one other substance as the subject of consciousness than to imagine a varied consciousness existing in various portions of matter. V.

अन्यदेव हेतुरित्यनपदेशः ॥ ७ ॥

Aph. 7. "The means of proof is something else [than has been supposed]":—this is not a valid argument.

[4] It may be urged:—"It has been affirmed that a ruling soul is inferred from the organ of hearing and other instruments. This is not a legitimate inference, for the auditory and other organs are neither identical with, nor produced by the soul, and unless one of these alternatives be admitted there is no proof of any inseparable existence of these organs and the soul; and unless there be such inseparable existence, there can be no valid inference of this kind." To this it is replied that the means of proof can but be something else than that which is to be proved. It cannot be identical with that which has to be proved, for were it so, it would follow that there would be no difference between the means of proof and thing proved. A means of proof constituted by identity with that which is to be proved, is no means of proof,—is invalid as an argument. U.

अर्थान्तरं ह्यर्थान्तरस्याऽनपदेशः ॥ ८ ॥

Aph. 8. One thing cannot be an argument [of the existence] of another thing [with which it is wholly unconnected.]

[5] It might be asked by an objector how quality not produced by that which is to be proved can warrant any inference; for were this the case smoke &c., might prove the existence of an ass &c., as well as that of fire. It is therefore stated that one thing or kind of

---

[1] ननु शरीरकारणेषु सूक्ष्ममात्रया ज्ञानमस्ति शरीरे तु स्फुटमतो नाऽकारणगुणपूर्वकता न चैकमत्यानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह। यदि तु शरीरमूलकारणेषु परमाणुषु चैतन्यं स्यात् तदा तदारब्धेषु कार्येषु घटादिष्वपि स्यात् किञ्च पार्थिवविशेषगुणानां सर्वपार्थिववृत्तिताया व्याप्तेः कार्येष्वपि घटादिषु चैतन्यं स्याच्च च तत्र चैतन्यमुपलभ्यते इत्यर्थः ॥

[2] ननु घटादावपि सूक्ष्ममात्रया चैतन्यमस्त्येवेत्याशङ्क्याह। सर्वैः प्रमाणैरज्ञानात् कुम्भादौ न चैतन्यमित्यार्थः सर्वप्रमाणागोचरस्याप्यभ्युपगमे शशविषाणादेरप्यभ्युपगमप्रसङ्गः न हि घटादौ चैतन्यं केनापि प्रमाणेन ज्ञायत इति ॥

[3] अज्ञानात् केनापि प्रमाणेन तत्तत्कार्यगतज्ञानस्या ज्ञानाजननात् तथा च निष्प्रमाणकत्वाच्च तत्तत्कार्येषु ज्ञानमित्यर्थः चकारो गौरवं समुच्चिनोति तथा च नानावयवेषु नानाचैतन्यकल्पनापेक्षया चैतन्यधारतया एकं द्रव्यान्तरमेव कल्पयितुमुचितमिति भावः ।

[4] ननु श्रोत्रादिभिः करणैरधिष्ठाता अनुमीयते इत्युक्तं तदयुक्तं न हि श्रोत्रादिभिरात्मनस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा न च ताभ्यामन्तरेणाऽविनाभावसिद्धिः न चाविनाभावमन्तरेणाऽनुमितिरित्यत आह। हेतुः साध्यादन्य एव भवति न तु साध्यात्मा साध्याविशेषप्रसङ्गात् तस्मात्तादात्म्यघटितो हेतुरहेतुरनपदेश इत्यर्थः ॥

[5] ननु साध्यादनुत्पन्नस्य गुणत्वस्य कथमनुमापकत्वम् तथा सति धूमादिना वह्नेरिव रासभादेरप्यनुमानापत्तेरित्यत आह। हि हेतौ यतोऽर्थान्तरं वस्त्वन्तरम् अर्थान्तरस्य ननु वस्त्वन्तरस्य अनपदेशः अहेतुः रासभादेर्व्याप्तिशून्यो हि धूमादिः रासभादौ साध्ये हेत्वाभासः वह्न्यादौ तद्व्याप्यत्वस्य तत्र सत्त्वात् प्रकृते तु व्याप्तिसत्त्वाच्चागमकत्वमिति भावः ॥

substance cannot be an argument for the existence of another thing or another kind of substance. Thus smoke, &c., if the existence of an ass is to be proved, would be fallaciously adduced as a means of proof, being void of essential connexion with asses, &c. But with reference to fire &c., it would not be so, for in that case there would exist an essential connexion. In the present case there must be an essential connexion, there is not merely an accidental relation. V.

संयोगिसमवाय्येकार्थसमवायिविरोधि च ॥ ९ ॥

Aph. 9. The conjunct, the inherent, the co-inherent in one thing, and the contradictory [are means of proof.]

[1] Such method of proof as :—The body has skin because of its corporeality, is that of conjunction. For skin is described as a natural integument of matter capable of growth and decay, and is neither a cause nor an effect of the body, but merely produced together with the body and invariably conjoined with it. In like manner the method of proof from inhesion is such as:—Ether possesses extension, because of it substantiality, like a water-pot, &c. Here extension which has to be proved is established by substantiality a property essential to ether. Or another example would be :—The divisibility of extension must somewhere cease ; therefore the atomic, the lowest degree of extension is proved ; whence it is inferred that atoms exist in which the atomic inheres. The inference from sound of ether, and from knowledge &c. of soul, is not given as an inference of cause from effect. U.

[2] 'The conjunct' means the means of proof connected with conjunction. 'Is a means of the proof' is to be supplied after each term of the aphorism. That which is connected by conjunction, i. e. the mark of the existence of that which is dependant on conjunction, is included in the conjunction. Otherwise how could there be such inferences as that in a particular place there are charioteers because there are chariots excellently driven there? Here the relation determining the conclusion is the connection of things conjunct with each other. In like manner the inherent is a mark of the existence of that in which it inheres. Else how in the case of seeing a mere portion of an animal &c. could it be inferred according to the particular portion that the whole is an animal &c.? Nor can it be argued that there being in the case of conjunction of the sight with that portion a conjunction with the whole object, it is difficult to prove that such an inference as this is not a mere perception ; for is possible only where there is a desire to infer. Since, therefore, a chariot and the like are not effects or products of a charioteer, &c., and are different from the charioter, &c., but included in [i. e. having their existence implied by that of] the charioteer &c., the being included [in an object, i. e. the being inferrible from it,] is not exclusively due to identity with or production by that object.] V.

कार्यं कार्यान्तरस्य ॥ १० ॥

Aph. 10. One effect is [a mark of the existence] of another effect.

[3] An effect, colour for instance, is a mark of the existence of another effect, such as feel. It is implied also that that which is not an effect, the unity of ether, is a mark of the existence of the individual unity of ether [which is not an effect], and so in the case of infinite magnitude. U.

[4] An effect or product of the earth, such as smell, is a mark of the existence—for these words are to be supplied—of another effect, such as taste. Co-inhesion in one object is the having a common substratum consisting of co-inhesion. In like manner invariable taste, &c. should be regarded as a mark of the existence of invariable colour, &c. Since, therefore, there is in smell &c., an inclusion [i. e. an implication of the existence] of taste, &c. which is not a mere variety of smell, and which is not generated or produced by smell, it is proved that [the being included in, or inferrible from an object] is not exclusively due to the two [principles of identity with and generation by that object.] V. A. E. G.

[1] शरीरं त्वग्वत् शरीरत्वादित्ययं हेतुः संयोगी वृद्धिक्षयवद्द्रव्यसहजावरणं हि त्वगित्युच्यते तच्च न शरीरस्य कार्यं कारणं वा किन्तु सहोत्पत्तिकमात्रं नियतसंयोगवत् । एवं समवायि यथाकाशं परिमाणवद्द्रव्यत्वात् घटादिवदिति अत्र परिमाणं साध्यं द्रव्यत्वेनाकाशसमवायिना धर्मेण साध्यते यद्वा परिमाणतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तमित्यनेनाऽणुत्वं परिमाणविशेषः सिद्धः तेन तदाश्रयः परमाणुरनुमीयते शब्दादिना त्वाकाशस्य ज्ञानादिना त्वात्मनोऽनुमानं कार्येणैव कारणानुमानमिति नोदाहृतम् ॥

[2] संयोगि संयोगानुयोगि लिङ्गमिति सर्वशेषः। तथा च संयोगानुयोगि संयोगप्रतियोगिनो लिङ्गं व्याप्यं कथमन्यथा अयं देशः सारथिमान् विलक्षणगतिमद्रथादित्यादावनुमितिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धश्चात्र स्वसंयुक्तसंयोगः एवं समवाय्यपि समवेतस्य लिङ्गं कथमन्यथा पश्वाद्यवयवमात्रदर्शनदशायां विशिष्टावयवेनाऽवयविनः पश्वादेरनुमितिः न चावयवचक्षुःसंयोगदशायामवयविन्यपि संयोगसत्त्वात् तस्यापि प्रत्यक्षं दुर्वारमिति वाच्यं तथापि सिषाधयिषया तादृशानुमानसम्भवात् तथा सारथ्यादिभिन्नस्य सारथ्याद्यकार्यस्य च रथादेः सारथ्यादेर्व्याप्यत्वात् व्याप्यत्वं न तादात्म्यतदुत्पत्तिनियतमिति भावः ॥

VARUṆA

(Considered by philologists to be indentifiable with the Greek Uranos).

According to the Rig and Atharva Vedas.

Lo! reared of old by hands divine,
High towers in heaven a palace fair:
Its roof a thousand columns bear;
A thousand portals round it shine.

[3] कार्यं रूपं कार्यान्तरस्य स्पर्शस्य लिङ्गम् । उपलक्षणञ्चैतत् अकार्यमप्याकाशैकत्वम् आकाशैकपृथक्त्वे लिङ्गम् एवं परममहत्त्वे ॥

[4] कार्यं पृथिव्याः कार्यं गन्धादिकं कार्यान्तरस्य रसादेर्लिङ्गमिति शेषः एकार्थसमवायः समवायघटितसामानाधिकरण्यम् एवं नित्यरसादिकमपि नित्यरूपादेर्लिङ्गं द्रष्टव्यम् तथा च गन्धादेः रसाद्यभेदस्य रसादिजन्यत्वस्य चाऽभावात् व्याप्तेस्तदुभयनैयत्यं बाधितमेवेति भावः ॥

Within, enthroned in godlike state,
Sits Varuṇa in golden sheen;
To work his will, with reverent mien,
His angel hosts around him wait.

When I beheld this vision bright
I deemed the god was clad in flame,
Such radiance from his presence came,
And overpowered my aching sight.

Each morn, when Ushas starts from sleep,
He mounts his car, which gleams with gold;
All worlds before him lie unrolled,
As o'er the sky his coursers sweep.

The king is he of gods and men,
Who all the powers of nature wields;
To his decree the proudest yields;
No act escapes his searching ken.

He spread the earth and watery waste;
He reared the sky; he formed the sun
His daily circling course to run;
In him the worlds are all embraced.

By his decree the radiant moon
Moves through the nightly sky serene,
And planets sparkle round their queen;—*
But whither have they fled at noon?

The rivers flow at his behest,
And yet—admire his wondrous skill—
The ocean-bed they cannot fill,
Although their currents never rest.

The path of ships across the sea,
The soaring eagle's flight, he knows,
The course of every wind that blows,
And all that was or is to be.

Descending, ceaseless, from the skies,
His angels glide this world around;
As far as earth's remotest bound
All-scanning sweep their thousand eyes.

This mighty lord who rules on high,
Although concealed from mortal gaze,
All men's most secret acts surveys;
He, ever far, is ever nigh.

Two think they are not overheard
Who sit and plot, as if alone;
Their fancied secrets all are known,
Unseen, the god is there, a third.

Whoe'er should think his way to wing,
And lurk unseen, beyond the sky,
Yet could not there elude the eye
And grasp of Varuṇa the King.

For all within the vast expanse
Of air that heaven and earth divides,
Whate'er above the heaven abides,
Lies open to his piercing glance.

The ceaseless winkings all he sees,
And counts, of every mortal's eyes:
In vain to wink a creature tries,
Unless the god the power decrees.

To thoughtful men who truth discern,
And deeply things divine explore,
The god reveals his hidden lore;
But fools his secrets may not learn.

He marks the good and ill within
The hearts of men—the false and true
Discerns with never-erring view:
He hates deceit, chastises sin.

His viewless bonds, than cords and gyves
More hard to burst, the wicked bind;
In vain, within their folds confined,
To cast them off the sinner strives.

And yet the god will not refuse
His grace to one who inly groans
When fetter-bound, his errors owns,
And for forgiveness meekly sues.

Lord, whither is thy friendship fled?
Thine ancient kindness now restore;
May we, so dear to thee of yore,
Thy chastening hand no longer dread.

Thine ire we did not rashly brave,
Nor break thy laws in wanton mood;
We fell, by wrath, dice, wine, subdued:
Forgive us, gracious lord, and save.

Absolve us from the guilt, we pray,
Of all the sins our fathers wrought,
And sins which we commit by thought,
And speech, and act, from day to day.

From dire disease preserve us free,
Nor doom us to the house of clay
Before our shrivelling frames decay:
A good old age yet let us see.

In vain shall hostile shafts assail
The man thy shielding arm defends;
Secure, no wrong he apprehends,
Safe, as if cased in iron mail.

As mother birds their pinions spread
To guard from harm their cowering brood,
Do thou, O lord, most great and good,
Preserve from all the ills we dread.

J. MUIR.

* In Indian mythology the moon is a god, not a goddess; but I have in this line adhered to customary English poetical phraseology.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्कुरश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 47. Benares, April 1st, 1870. Vol. IV.

॥ उपदेशसहस्र्याः पद्यप्रबन्धः ॥

उपगन्तव्यं गुरुं विशिनष्टि ।

(५२) शान्तं प्राज्ञं तथा मुक्तं निष्क्रियं ब्रह्मणि स्थितम् ।
श्रुतेराचार्यवान्वेद तद्विद्धीति स्मृतेस्तथा ॥ ३७७ ॥

शान्तमिति। शान्तमक्षुब्धचित्तं प्राज्ञं मेधाविनं यथा परित्यक्तबन्धसजातीयेन पुनर्बन्धो न भवति तथा मुक्तं निष्क्रियं निष्किंचनमित्यर्थः । निष्क्रियमैहिकामुष्मिकार्थप्रवृत्तिरहितं ब्रह्मणि स्थितं स्वस्वरूपानन्दानुभवेन सर्वत्रोदासीनमित्यर्थः । गुरोराश्रयणीयत्वे प्रमाणमाह । श्रुतेरिति । "आचार्यवान्पुरुषो वेद"तिश्रुतेः ।

"तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः" ॥
इति स्मृतेश्चेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

उक्तप्रकरणानुसारेणोक्तविशेषेण गुरूपगमने फलं निरतिशयं दर्शयति ।

(५३) स गुरुस्तारयेद्युक्तं शिष्यं शिष्यगुणान्वितम् ।
ब्रह्मविद्याप्लवेनाशु स्वान्तध्वान्तमहोदधिम् ॥ ३७८ ॥

स गुरुरिति। युक्तं समाहितं शिष्यगुणाः प्रशान्तचित्ताय जितेन्द्रियायेत्यत्रोक्ता गुणा अमानित्वादयश्च भगवद्गीतोक्तास्तैरन्वितमित्यर्थः । ब्रह्मविद्यैव प्लवो ब्रह्मविद्याप्लवस्तेनेत्यर्थः । स्वान्तमन्तःकरणमुपाधिवचनेनोपाधीयमानो जीवो लक्ष्यते तस्य ध्वान्तमात्मस्वभावावरणात्मविक्षेपलक्षणमनाद्यनिर्वाच्याज्ञानं तदेव महानुदधिरपर्यन्तत्वात्तमित्यर्थः ॥ ५३ ॥

कथमुक्तलक्षणो गुरुरुक्तविशेषणं शिष्यं सम्यग्ज्ञानेन सद्यः संसारसागरं तारयेदित्यपेक्षायां प्रथमं पदार्थविवेकं कारयित्वा वाक्यार्थज्ञानोपदेशेनेत्यभिप्रेत्य संक्षेपतः पदार्थविवेकमाह ।

(५४) दृष्टिः स्पृष्टिः श्रुतिर्घ्रातिर्मतिर्विज्ञातिरेव च ।
शक्तयो ऽन्याश्च भिद्यन्ते चिद्रूपत्वेप्युपाधिभिः ॥ ३७९ ॥

दृष्टिः स्पृष्टिरिति । अन्याश्च रसयितिवक्तिगत्याद्याश्च शक्तय इत्यर्थः । एता दृष्ट्यादिशक्तयो यद्यप्यखण्डचिद्रूपा एव तथापि तत्तदिन्द्रियद्वारकबुद्धिवृत्तिभेदोपाधिभिर्भिद्यन्ते न वस्तुतो भेदोस्तीति तत्तद्वृत्त्यंशपरित्यागेन सर्ववृत्तिसाक्षितया ऽनुगतप्रकाशस्वभाव एवात्मा त्वंपदार्थ इति प्रथमं ग्राहयेदित्यर्थः ॥ ५४ ॥

कथमुपाधिभिरेव चिच्छक्तिभेदः स्वरूपत एव भेदो यथानुभवमस्त्विति चेन्नैव,मात्मनो विकारित्वापत्तेः कल्पनागौरवाच्चेत्यभिप्रेत्य दृष्टान्तेनाखण्डरूपतां साधयति ।

(५५) अपायोद्भूतिहीनाभिर्नित्यं दीप्यन् रविर्यथा ।
सर्वगः सर्वदृक् शुद्धः सर्वं जानाति सर्वदा ॥ ३८० ॥

अपायेति । यथा रविरपायोद्भूतिहीनाभिर्विनाशजन्मशून्याभिः स्वरश्मिभिः सर्वं ब्रह्माण्डं दीपयन्प्रकाशयन्नेक एवाविकृतो वर्तते तथात्माप्यपायोत्पत्तिहीनाभिरेव स्वरूपभूतचिच्छक्तिभिस्तत्तद्बुद्धिवृत्त्युपाधिभेदाद्भिन्नाभिः सर्वं विषयजातं विशेषतो जानाति सर्वदा सर्वदृक् सामान्येनापि सर्वं पश्यन्नास्ते यतः सर्वगतः सर्वदृश्याधिष्ठानत्वेन सर्वाव्यभिचारी तस्माच्छुद्धो निर्विकार इति योजना ॥ ५५ ॥

यद्येवमुक्तलक्षण आत्मा कथं तस्य संसारोपलब्धता परिच्छेदप्रतिभासश्चेत्यत आह ।

(५६) अन्यदृष्टिः शरीरस्थस्तावन्मात्रो ह्यविद्यया ।
जलेन्द्वाद्युपमाभिस्तु तद्धर्मा च विभाव्यते ॥ ३८१ ॥

अन्यदृष्टिरिति । अविद्यया शरीरस्थः स्थूलसूक्ष्मशरीरयोरेवोपलभ्यमानत्वात्तत्र वर्त्तमानस्तावन्मात्रः शरीरं यावत्तावन्मात्रो ऽहमिति मन्यमानो ऽन्यदृष्टिर्देहबाह्येभ्यो व्यावृत्तात्मदृष्टिस्तद्गतधर्मैरात्मनो धर्मवत्त्वदृष्टिरपि सन्परिच्छिन्नः संसारीव चावभासत इत्यर्थः । एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । जलेन्द्वादीति । यथा चन्द्रादिर्जले प्रतिबिम्बितो जलोपाधिभेदाद्भेदवानिव जलकम्पादिना कम्पादिमानिव चाविवेकादेव विभाव्यते तथैव ताभिरुपमाभिस्तद्धर्मेत्याद्युक्तार्थः ॥ ५६ ॥

तदेवमुपाधिपरामर्शमन्तरेणात्मनि भेदसंसारादेरनुपलम्भादुपाधीनां चात्मनो बहिः स्वातन्त्र्येण सत्तायां प्रमाणाभावादविद्यामयत्वे सति नित्यशुद्धः परिपूर्ण एव चिदात्मेत्यवान्तरवाक्यैरवधारित आत्मैव सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्मेति महावाक्येनाचार्यादवगतात्मतत्त्वो मुमुक्षुरवस्थात्रयात्मकस्यैव सर्वदृश्यत्वात्तदपोहेन तत्साक्षितया तदधिष्ठानतया चाव्यभिचारी चिदेकरसं ब्रह्मात्मेति स्वानुभवमापादयन्मुच्यत इत्यभिप्रेत्यानुसंधानप्रकारमाह ।

(५७) दृष्ट्वा बाह्यं निमील्याथ स्मृत्वा तत्प्रविहाय च ।
अथोन्मील्यात्मनो दृष्टिं ब्रह्म प्राप्नोत्यनध्वगः ॥ ३८२ ॥

दृष्ट्वेति । बाह्यं जागरितं पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मकं समष्टिव्यष्टिरूपं सर्वं विषयजातं दृष्ट्वा द्रष्टृदृश्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणान्वयव्यतिरेकाभ्यां चालोच्याथ निमील्य दृश्यं तत्सर्वं द्रष्टृमात्रत्वेन कार्यं सर्वकारणभूततन्मात्रत्वेन विलाप्येत्यर्थः । अथानन्तरं स्मृत्वा जाग्रद्दृष्टवासनाकार्यं स्वप्नदर्शनं स्मृतिस्तां कृत्वा विश्ववैश्वानरसहितं स्थूलोपाधिः तद्वासनामये लिङ्गे सूक्ष्मभूतसहिते प्रविलाप्य वासनामयं स्वप्नमात्रमेव तदित्यनुसंधायेत्यर्थः । तदपि लिङ्गशरीरं वासनामयं प्रविहाय च वासनासहितस्य मनःप्राणेन्द्रियसंघातस्यापि तत्कारणपञ्चतन्मात्रादनतिरेकात्तावन्मात्रेण प्रविलाप्य तेषां चोत्पत्तिक्रमवैपरीत्येन तत्कारणसाभासाज्ञानमात्रत्वेन प्रविलाप्यावस्थानं तद्वानं तत्कृत्वेत्यर्थः । अथानन्तरं सुषुप्तौ बीजात्मकज्ञानमात्रं यदुर्वरितं तदपि सदसत्त्वभिन्नाभिन्नादिप्रकारनिरूपणासहत्वाद्दिवान्धपरिकल्पितान्धकारवदलीकं चिदिति विवेकेन बाधित्वात्मनः सर्वावस्थासाक्षितयानुस्यूतसच्चिदानन्दमात्रस्य दृष्टिं ज्ञानप्रकाशस्वरूपामुन्मील्य निरुपाधिकां कृत्वा स्थितो ब्रह्म प्राप्नोति सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्मैव भवतीति यावद्, अनध्वगो ऽर्चिरादिकमध्वानं न प्राप्तो ब्रह्मण आत्मत्वान्न गत्यायत्ता ब्रह्मप्राप्तिरित्यर्थः ॥ ५७ ॥

अनध्वगो ब्रह्म प्राप्नोतीत्युक्तमेव विशदयन्निरुपचरितैवास्य मुक्तिर्नोपासकस्येवापेक्षिकीति द्योतयति ।

(५८) प्राणाद्येवं चिकं हित्वा तीर्णो ऽज्ञानमहोदधिम् ।
स्वात्मस्थो निर्गुणः शुद्धो बुद्धो मुक्तः स्वतो हि सः ॥३८३॥

प्राणादीति । द्वाभ्यां सुषुप्त्यादीत्यर्थः, स्वात्मस्थो नार्चिरादिमार्गस्थः यतो निर्गुणः स्वात्मनि प्रविलापितसकलगुण इत्यर्थः । शुद्धो निरुपाधिको ऽतः स्वतःस्वभावत एव मुक्त इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

(५९) अजो ऽहं चामरो ऽमृत्युरजरो ऽभय एव च ।
सर्वज्ञः सर्वदृक् शुद्ध इति बुद्धो न जायते ॥ ३८४ ॥

अजोहमिति । एवंविधो ऽहं ब्रह्मास्मीति यो बुद्धो ऽज्ञाननिद्राया निर्गतः स न जायते पुनः शरीरं न गृह्णातीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

प्रबुद्धस्य पुनर्जन्माभावे हेतुमाह ।

(६०) पूर्वोक्तं यत्तमोबीजं तन्नास्तीति विनिश्चयः ।
तदभावे कुतो जन्म ब्रह्मैकत्वं विजानतः ॥ ३८५ ॥

पूर्वोक्तमिति । सुषुप्ताख्यं तमो ऽज्ञानमित्यादिना यत्पूर्वोक्तमज्ञानं तत्कालत्रयेपि नास्तीति विनिश्चयः कस्मिन्नपि काले सतो ज्ञानमात्रात्तिरोधानासंभवादस्य तु ज्ञानोदयमात्र एव तिरोधानाच्छुक्तिरजतवदित्यर्थः । तदभावइति । कारणाभावात्कार्याभावइत्यर्थः ॥ ६० ॥

अहं ब्रह्मास्मीत्यात्मानं साक्षात्पश्यतोपि पूर्वव्यवहारदर्शनात्तत्कृतधर्माधर्मनिबन्धनं पुनः शरीरग्रहणं स्यादित्याशङ्क्य बाधितानुवृत्तिमात्रत्वाज्ज्ञानिव्यवहारस्य न तन्निबन्धनः पुनः शरीरग्रहणादिसंसार इति दृष्टान्तपूर्वकमाह ।

(६१) क्षीरात्सर्पिर्यथोद्धृत्याक्षिप्तं तस्मिन्न पूर्ववत् ।
बुद्ध्यादेर्ज्ञस्तथा ऽसत्यान्न देही पूर्ववद्भवेत् ॥ ३८६ ॥

क्षीरादिति । यथा सर्पिर्नवनीतं क्षीरादुपायेनोद्धृत्य तस्मिन्नेव निःसारीकृते क्षीरे क्षिप्ते न पूर्ववदविविक्तं भवति तथा ऽसत्याद्बुद्ध्यादेः संघातात्प्रथममात्मा ऽविविक्तो ज्ञानमात्ररूपेणोद्धृतो ब्रह्माहमस्मीति वाक्यादवगतब्रह्मभावः पूर्ववत्पुनर्देही देहद्वयसंघाताभिमानवांस्तस्मिन्विद्यमानोपि न भवेदित्यर्थः । साहंकारस्य हि कर्म बन्धहेतुर्न निरहंकारस्य, तथा चोक्तं भगवता ।

"यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमांल्लोकान् न हन्ति न निबध्यते" ॥

इति ॥ ६१ ॥

पदार्थपरिशोधनपूर्वकं वाक्यादहं ब्रह्मास्मीति प्रतिबुद्धस्य पुनः संसारभयशङ्का नास्तीत्युक्तेऽर्थे "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चने"ति श्रुतिमर्थतः पठति ।

(६२) सत्यं ज्ञानमनन्तं च रसादेः पञ्चकात्परम् ।
स्यामदृश्यादिशास्त्रोक्तमहं ब्रह्मेति निर्भयः ॥ ३८७ ॥

सत्यं ज्ञानमिति । रसादेरन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयाख्यकोशपञ्चकात्परं तदाधारभूतं ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति निर्दिष्टं यत्तदेवादृश्ये ऽनात्म्ये ऽनिरुक्ते ऽनिलयने ऽभयं प्रतिष्ठां विन्दतइति शास्त्रोक्तं ब्रह्माहं स्यामस्मीति पश्यन्निर्भयो भवतीति योजना ॥ ६२ ॥

भयङ्कराणामपि भयङ्करब्रह्मात्मभूतस्य कुतो भयशङ्कावकाश इति ब्रह्मज्ञस्य पुनः संसाराभावमुक्तं द्रढयति ।

(६३) यस्माद्भीताः प्रवर्तन्ते वाङ्मनःपावकादयः ।
तदात्मानन्दतत्त्वज्ञो न बिभेति कुतश्चन ॥ ३८८ ॥

यस्मादिति । यदि वाय्विनौ पावकादय इति पाठस्तदा इनः सूर्यः आदिपदादिन्द्रमृत्यू गृह्येते, तथा च श्रुतिः । "भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम"इति । वाङ्मनःपावकादय इति पाठे ऽध्यात्मं वागादयोऽधिदैवमग्न्यादयश्च यस्माद्भीताः प्रवर्त्तन्तइत्यर्थः । तथा च श्रुतिः "केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः"इति च ॥ ६३ ॥

ननु विदुषो ऽपि हरिहरहिरण्यगर्भादीनां नमस्कार्यत्वात्तदतिक्रमे भयसंभवात्कार्यशेषो विद्यतइति चेत्तत्राह ।

(६४) नामादिभ्यः परे भूम्नि स्वाराज्ये चेत् स्थितो ऽद्वये ।
प्रणमेत्कं तदात्मज्ञो न कार्यं कर्मणा तदा ॥ ३८९ ॥

नामादिभ्य इति । नामवाङ्मनआदिप्राणान्तेभ्य उत्तरोत्तरं भूयस्त्वेन श्रुतेभ्यः परे परस्मिन् भूम्नि सर्वव्यवहारातीते अमृते सुखरूपे ऽद्वये स्वे महिम्नि स्वराजि चेदहमस्मि भूमा ब्रह्मेति व्यवस्थित आत्मा ज्ञो विद्वांस्तदा तस्यान्यं प्रति गुणभावाभावात्कं प्रणमेत्प्रणम्यानामात्मभूतत्वादतः परिपक्वज्ञानस्य कृतकृत्यत्वान्न कर्मणा किमपि कार्यमस्तीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

भूम्नो नामादिभ्यः परत्वेपि कथमद्वयत्वमित्याशङ्क्य नामादेरवस्थात्रयरूपस्याध्यस्तत्वेन मिथ्यात्वात्तत्साक्षिणस्तुरीयस्य भूम्नो ऽद्वयत्वमिति वक्तुमवस्थात्रयमनुवदति ।

(६५) विराड्वैश्वानरो बाह्यः स्मरन्नन्तः प्रजापतिः ।
प्रविलीने तु सर्वस्मिन् प्राज्ञो ऽव्याकृतमुच्यते ॥ ३९० ॥

विराडिति । अध्यात्माधिदैवतयोरभेदाभिप्रायेण विराड्वैश्वानर इत्युक्तं विश्ववैश्वानरइत्यर्थः । बाह्यो बहिष्प्रज्ञ इत्यर्थः । अन्तः स्मरन्निति स्वप्ने वासनामयविषयदर्शी प्रजापतिर्हिरण्यगर्भस्तैजस इति योज्यम्.अव्याकृतं मायोपाधीश्वराख्यं तत्त्वं प्राज्ञ उच्यतइत्यर्थः ॥ ६५ ॥

एतदवस्थात्रयात्मकं जगदपोह्य तत्साक्षिणो वस्तुभूतस्याहं ब्रह्मेति सम्यग्ज्ञानान्मुक्तो भवतीत्याह ।

(६६) वाचारम्भणमात्रत्वात्सुषुप्तादिकं त्वसत् ।
सत्यो ज्ञश्चाहमित्येवं सत्यसन्धो विमुच्यते ॥ ३९१ ॥

वाचेति । ज्ञः साक्षी सत्यः परमात्मा सोऽहमेवेत्येवं सत्यसंधो ऽनायासेन मुच्यतइत्यर्थः ॥ ६६ ॥

आत्मतत्त्वाज्ञानाध्यस्तः संसारस्तज्ज्ञानान्निवर्त्ततइत्युक्ते ज्ञानाज्ञानयोरात्मधर्मत्वं स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन प्रत्याह ।

(६७) भारूपत्वाद्यथा भानोर्नाहोरात्रे तथैव च ।
ज्ञानाज्ञाने न मे स्यातां चिद्रूपत्वाविशेषतः ॥ ३९२ ॥

भारूपत्वादिति । ज्ञानाज्ञानयोरपि साध्यत्वात्कल्पितत्वे सति नात्मधर्मत्वमिति भावः ॥ ६७ ॥

आत्मनो निर्विशेषत्वादेः शास्त्रप्रामाण्यादेव सिद्धेर्नात्र युक्तिकल्पनया मनः खेदनीयमित्यभिप्रेत्याह ।

(६८) शास्त्रस्यानतिशङ्क्यत्वाद्ब्रह्मैव स्यामहं सदा ।
ब्रह्मणो मे न हेयं स्याद्ग्राह्यं चेति च संस्मरेत् ॥ ३९३ ॥

शास्त्रस्येति । स्पष्टम् ॥ ६८ ॥

किं तद्ब्रह्मपरं शास्त्रं किं वा सर्वदाऽहेयानुपादेयब्रह्मात्मज्ञाननिष्ठस्य फलमित्यपेक्षायां यस्तु सर्वाणि भूतानीत्यादिमन्त्रार्थमुदाहरति ।

(६९) अहमेव च भूतेषु सर्वेष्वेको नभो यथा ।
मयि सर्वाणि भूतानि पश्यन्नेवं न जायते ॥ ३९४ ॥

अहमिति ॥ ६९ ॥

आत्मनो ऽद्वितीयब्रह्मरूपत्वे शास्त्रमर्थत उदाहृत्य निर्विशेषब्रह्मरूपत्वेप्युदाहरति ।

(७०) न बाह्यं मध्यतो वान्तर्विद्यते ऽन्यत्स्वतः क्व चित् ।
अबाह्यान्तः श्रुतेः किं चित् तस्माच्छुद्धः स्वयंप्रभः ॥ ३९५ ॥

न बाह्यमिति । "तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभू"रिति श्रुतेरित्यर्थः । सर्वानुभूरित्यस्यार्थः स्वयंप्रभ इति ॥ ७० ॥

सामान्येन सर्वप्रपञ्चसंस्पर्शरहितत्वे श्रुतिमुदाहरति ।

(७१) नेतिनेत्यादिशास्त्रेभ्यः प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः ।
अविज्ञातादिशास्त्राच्च नैव ज्ञेयो ह्यतो ऽन्यथा ॥ ३९६ ॥

नेतीति । प्रपञ्चनिषेधद्वारेणैवात्मा विज्ञेयो न पुनर्विषयतया सप्रपञ्चतया वेत्यत्रान्यदेव "तद्विदितादथो अविदितादधि यस्यामतं तस्य मतमविज्ञातं विजानता"मित्यादि,शास्त्रमुदाहरति । अविज्ञातादीति ॥ ७१ ॥

"तस्मादेषां तन्न प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्यु"रिति श्रुतेरेवमद्वयादिलक्षणमात्मानं जानतो देवाः फलप्राप्तिं विघ्नन्तीति चेन्नैवम् । देवानामप्यात्मभूतत्वाद्विदुषो विघ्नश्रुतेरविद्वद्विषयत्वादित्यभिप्रेत्याह ।

(७२) सर्वस्यात्माहमेवेति ब्रह्म चेद्विदितं परम् ।
स आत्मा सर्वभूतानामात्मा ह्येषामिति श्रुतेः ॥ ३९७ ॥

सर्वस्येति । "तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषां स भवती"ति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ७२ ॥

एवं ब्रह्मात्मज्ञानवतो देवैरप्युपास्यत्वसिद्धेर्न तस्य देवपशुत्वशङ्कापीत्यतो न कुतश्चिद्भयमस्तीत्यत्र श्रुतिमर्थतः पठति ।

(७३) जीवश्चेत्परमात्मानं स्वात्मानं देवमञ्जसा ।
वेदोपास्यः स देवानां पशुत्वाच्च निवर्त्तते ॥ ३९८ ॥

जीवश्चेदिति । "यदैवमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा । ईशानं भूतभव्यस्य न तदा विजुगुप्सते ॥ सर्वस्मै देवा बलिमावहन्ति तमेवं विद्वानमृत इह भवती"ति च श्रुतिभ्य इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

यदुक्तं सत्यसंधो विमुच्यतइति तत्स्फुटयति ।

(७४) अहमेव सदात्मज्ञः शून्यस्त्वन्यैर्यथाम्बरम् ।
इत्येवं सत्यसंधत्वादसद्धाता न बध्यते ॥ ३९९ ॥

अहमेवेति । सदात्मा चासौ ज्ञश्चेति सदात्मज्ञः "तत्सत्यं स आत्मे"ति श्रुतिरिहोदाहरणम्,अन्यैः शून्य इति वाचारम्भणश्रुत्यर्थो दर्शितः । यथाम्बरमिति । दृश्यसंसर्गशून्यत्वाच्छुद्ध इत्यत्र दृष्टान्तोक्तिः असद्धाता ऽनृताभिसन्धिरहितो ऽतस्कर इव न बध्यते बन्धनार्थंहीनो भवति "स यथा तत्र न दह्येत एतदात्म्यमिदं सर्व"मित्यादिश्रुतिरिहोदाहार्या ॥ ७४ ॥

एवंविधज्ञानाभावादितरे पशुभूताः शोच्या भवन्तीति दर्शयन्नथ ये ऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते ऽक्षय्यलोका भवन्तीति श्रुत्यर्थमाह ।

(७५) कृपणास्ते ऽन्यथैवातो विदुर्ब्रह्म परं हि ये ।
स्वराडथोनन्यदृक् स्वस्थस्तस्य देवा असन् वशे ॥ ४०० ॥

कृपणा इति । ये परं ब्रह्मातोन्यथैवोक्तवैपरीत्येनानात्मभूततया विदुस्ते हि कृपणाः शोच्या एवेति योजना । अभेददर्शी तु न कृपण इत्याह । स्वराडिति । "एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः स्वराड्भवती"ति श्रुतिरिहोदाहरणं, तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति श्रुत्यर्थमन्त्रभागोदाहरणेन द्योतयति । तस्येति । आसन्नित्यर्थे असन्निति छान्दसं "यस्त्वेवं ब्राह्मणो विद्यात्तस्य देवा असन्वशे" इति मन्त्रो, ऽस्यायमर्थः । यस्त्वेवं ब्राह्मणो ब्रह्मनिष्ठ एवं वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमित्युक्तप्रकारेण ब्रह्मात्मानं विद्यात्तस्य विदुषो देवा वशगा भवन्तीति ॥ ७५ ॥

यस्माद्यथोक्तात्मज्ञानादेव कृतकृत्यता तस्मान्मुमुक्षुभिस्तदर्थं यत्नवद्भिर्भवितव्यमिति ताञ्छिक्षयन्नाह ।

(७६) हित्वा जात्यादिसंबन्धान् वाचोन्याः सह कर्मभिः ।
ओमित्येवं सदात्मानं सर्वशुद्धं प्रपद्यथ ॥ ४०१ ॥

हित्वेति । "यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानथात्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः ओमित्येव ध्यायथ आत्मान"मिति च वाक्यद्वयमत्रोदाहरणम्, अन्या वाचो ऽनात्मविषयाः प्रवृत्तिपराः सर्वं सर्वाधारभूतं शुद्धं विविक्तं निर्विशेषमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

तमेवं प्रतिपत्तव्यमात्मानं श्रुत्यन्तरेण विशिनष्टि ।

(७७) सेतुं सर्वव्यवस्थानामहोरात्रादिवर्जितम् ।
तिर्यगूर्ध्वमधः सर्वं सकृज्ज्योतिरनामयम् ॥ ४०२ ॥

सेतुमिति । सर्वव्यवस्थानां वर्णाश्रमादिमर्यादानां सेतुं विधारकम्, "अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसंभेदाय नैनं सेतुमहोरात्रे तरतः सकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोक"इति श्रुतिरत्रोदाहरणम् ॥ ७७ ॥

पुनः किंलक्षणमात्मानं प्रपद्यते इत्यपेक्षायामन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतादन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वदेति श्रुत्यर्थमाह ।

(७८) धर्माधर्मविनिर्मुक्तं भूतभव्यात्कृताकृतात् ।
स्वमात्मानं परं विद्याद्विमुक्तं सर्वबन्धनैः ॥ ४०३ ॥

धर्माधर्मेति । कृताकृतात् कार्यकारणादित्यर्थः ॥ ७८ ॥

ननु कथं सर्वबन्धनैर्मुक्त आत्मा तस्य कर्तृत्वादिश्रवणादित्याशङ्क्याकर्तृत्वादेरपि सहैव श्रवणाद्विरुद्धोभयस्वभावस्यैकस्मिन्नयोगात् स्वभावप्राप्तकर्तृत्वादिकं मायामयं प्रमाणावधेयमकर्तृत्वादिकमात्मस्वभाव इति विशेषमभिप्रेत्य विरुद्धधर्मवादिनीः श्रुतीरुदाहरति ।

(७९) अकुर्वन् सर्वकृच्छुद्धस्तिष्ठन्नत्येति धावतः ।
मायया सर्वशक्तित्वादजः सन् बहुधा मतः ॥ ४०४ ॥

अकुर्वन्निति । अनेजदेकं मनसो जवीय इति मन्त्रभागार्थो ऽकुर्वन् सर्वकृदित्युक्तः, शुद्धमपापविद्धमित्यस्यार्थः शुद्ध इति । तद्धावतोन्यानत्येति तिष्ठदित्यस्यार्थमाह । तिष्ठन्निति । धावतो वेगवतोन्यान्मनःप्राणादीनत्येति अतीत्य गच्छति यत्र मनःप्राणादि गच्छति तत्र सर्वत्रात्मचैतन्यस्याभिव्यक्तिनियमादात्मा तिष्ठन्नपि गच्छतीव भासत इत्यर्थः । अजायमानो बहुधा विजायत इति मन्त्रार्थमाह । अजः सन्बहुधा मत इति । सर्वत्र हेतुर्मायया सर्वशक्तित्वादिति, नहि मायायामसंभावनीयमस्तीति भावः ॥ ७९ ॥

अक्रियस्यापि क्रियावत्त्वोपचारमुक्तं दृष्टान्तेन प्रपञ्चयति ।

(८०) राजवत्साक्षिमात्रत्वात्सान्निध्याद्भ्रामको यथा ।
भ्रामयञ्जगदात्माहं निष्क्रियो ऽकारको ऽद्वयः ॥ ४०५ ॥

राजवदिति । स्पष्टम् ॥ ८० ॥

यस्मादेवमात्मा स्वतो नित्यशुद्धत्वादिस्वभावः शास्त्रन्यायाभ्यामवगतस्तस्मात्तं तथैव जानीयादान्यथेत्युपसंहरति ।

(८१) निर्गुणं निष्क्रियं नित्यं निर्द्वन्द्वं यन्निरामयम् ।
शुद्धं बुद्धं तथा मुक्तं तद्ब्रह्मास्मीति धारयेत् ॥ ४०६ ॥

निर्गुणमिति । नैतेषु श्लोकेषु पुनरुक्तं दोषावहं यतः प्रतिपाद्यवस्तुनो दुर्बोधत्वान्मुमुक्षूपकाराय कारुणिक आचार्यः क्व चिच्छास्त्रतः क्व चित्फलकथनेन क्व चिद्विद्वदनुभवाभिनयेन पुनःपुनः प्रतिपादयति । भूयोपि पथ्यं वक्तव्यमिति न्यायादिति ॥ ८१ ॥

उक्तं प्रकरणार्थं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं संक्षिप्य कथयति ।

(८२) बन्धं मोक्षं च सर्वं यत इदमुभयं हेयमेकं द्वयं च
ज्ञेयं ज्ञेयाभ्यतीतं परममधिगतं तत्त्वमेकं विशुद्धम् ।
विज्ञायैतद्यथावच्छ्रुतिमुनिगदितं शोकमोहावतीतः
सर्वज्ञः सर्वकृत्स्याद्भवभयरहितो ब्राह्मणो ऽवाप्तकृत्यः ॥ ४०७ ॥

बन्धं मोक्षमिति । बन्धं मोक्षं च सर्वं यथावद्विज्ञाय भवभयरहितः स्यादित्यन्वयः । बन्धः प्रमातृकर्तृत्वादिप्रतिभासलक्षणो, मोक्षो ब्रह्मस्वरूपावस्थानं, सर्वमिति । निःशेषं पूर्वोक्तप्रकारमित्यर्थः । इदमुभयं बन्धं मोक्षं यतो हेतोरज्ञानाज्ज्ञानाच्च भवतः ते अपि विज्ञायेति संबन्धः, तथा एकमनुवृत्तं कारणं द्वयं व्यावृत्तं कार्यं च यज्ज्ञेयं विषयभूतं तत्सर्वं हेयं बाध्यं विज्ञायेत्यन्वयः । ज्ञेयाभ्यतीतं दृश्यात्सम्यक् पृथक्कृतं परमं निरतिशयं विशुद्धमेकं ब्रह्म यद्वेदान्तेष्वधिगतं तत्त्वं परमार्थं तदपि यथावद्विज्ञायात्मत्वेनोपादाय किंलक्षणं श्रुतिमुनिगदितं श्रुतिवाक्येन मुनिना गुरुणोपदिष्टमित्यर्थः । "एवमात्मानात्मतत्त्वं ज्ञात्वा ऽनात्मापोहेनात्मतत्त्वनिष्ठः शोकमोहावतीतः स्यात्तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत" इति श्रुतेः । सर्वं हि ब्रह्म तज्जानन् सर्वज्ञः स्यात्सर्वं स्वात्मन्येकं करोतीति सर्वकृत्स्यात्, तथा च मुक्तविषया श्रुतिः । "अहं विश्वं भुवनमभ्यभवा"मिति । दैर्घ्यं गानार्थं अभ्यभवमभिभूतवानात्मसात्कृतवानस्मीति श्रुत्यर्थः । भवभयरहितः न बिभेति कुतश्चनेति श्रुतेः । ब्राह्मणो मुख्यया वृत्त्या ब्राह्मणशब्दाभिधेयः मौनं चामौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण इति । "अथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वा ऽस्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मण" इति श्रुतेः । अवाप्तकृत्यः प्राप्तसर्वक्रियाफल इत्यर्थः, "सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते"ति श्रुतेरित्यर्थः ॥ ८२ ॥

एवमात्मानं जानतः कृतकृत्यत्वमुक्तं प्रकटयति ।

(८३) न स्वयं स्वस्य नान्यश्च नान्यस्यात्मा च हेयगः ।
उपादेयो न चाप्येवमिति सम्यङ्मतिः स्मृता ॥ ४०८ ॥

न स्वयमिति । स्वयमात्मा स्वस्य न हेयगस्त्यक्तव्यकोटौ पतितो न चाप्युपादेय एकस्मिन्कर्मकर्तृत्वासंभवात्स्वरूपस्य स्थितौ नाशे वा स्वविषयहानोपादानयोरसंभवाच्च तथा ऽन्यश्च न स्वस्य हेयगो ऽद्वैते ऽन्यस्यैवाभावाद् नाप्युपादेयो ऽत एव तथान्यस्यापि स्वयमुपादेयो हेयगो वा न भवत्यात्मान्तराभावादनात्मनश्च बाधितत्वादचैतन्याच्चेति योजना । इत्येवं या निष्ठा सा सम्यङ्मतिः सम्यग्ज्ञानं स्मृता ब्रह्मविद्भिरित्यर्थः ॥ ८३ ॥

कूटस्थचैतन्यैकरसे पूर्णे वस्तुनि हानाद्यसंभवाच्चिरायासं परं ब्रह्मैवास्मीत्येवंविधाया धियः सम्यङ्मतित्वे हेतुमाह ।

(८४) आत्मप्रत्यायिका ह्येषा सर्ववेदान्तगोचरा ।
ज्ञात्वैनां हि विमुच्यन्ते सर्वसंसारबन्धनैः ॥ ४०९ ॥

आत्मप्रत्यायिकेति । आत्मानं ब्रह्मत्वेन प्रत्याययतीत्यात्मप्रत्यायिका हि यस्मादेषा मतिः स्वानुभवसिद्धेति वा, सर्ववेदान्तगोचरेति प्रमाणमूलत्वमस्यां दर्शयति । एनां ज्ञात्वा लब्ध्वा सर्वसंसारबन्धनैर्विमुच्यन्ते कृतकृत्या भवन्तीत्यर्थः । तथा च भगवद्वचनम् ।

"इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत" ॥
इति ॥ ८४ ॥

प्रकरणोक्तं ज्ञानमिदानीं प्रशंसन्नस्योपादेयत्वं द्रढयति ।

(८५) रहस्यं सर्ववेदानां देवानां चापि यत्परम् ।
पवित्रं परमं ह्येतत्तदेतत्संप्रकाशितम् ॥ ४१० ॥

रहस्यमिति । रहस्यमुपदेशव्यतिरेकेणाविज्ञेयम्, "आचार्यवान् पुरुषो वेद सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती"ति च श्रुतेः । "देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा नहि सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः" इति श्रुतेर्देवानां चापि रहस्य मित्यर्थः । परं सर्वोत्तमं पवित्रं पावनं "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि, एवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत" इत्यादिश्रुतेः । हि यस्मात्परमं परमार्थरूपं निरतिशयानन्दप्रकाशमिति यावत् । यदेवंरूपं सम्यग्ज्ञानं तदेतत्सम्यक् प्रकाशितं प्रकटीकृतमस्मिन् प्रकरणइत्यर्थः ॥ ८५ ॥

एतस्य गोपनीयत्वं सूचयति ।

(८६) नैतद्देयमशान्ताय रहस्यं ज्ञानमुत्तमम् ।
विरक्ताय प्रदातव्यं शिष्यायानुगताय च ॥ ४११ ॥

नैतदिति । यद्वा ऽस्यदुर्विज्ञेयत्वेन दुर्लभत्वात्तद्धारणासमर्थाधिकारिणं विशिंषन्ननधिकारिभ्यो विवेचयति । नैतद्देयमिति ॥ ८६ ॥

यस्मादेवंलक्षणज्ञानद आचार्यः कृतकृत्यो न प्रलोभादिना ज्ञानं प्रयच्छति तस्माद् मुमुक्षुरमानित्वादिशिष्यगुणयुक्तः स्याद् यथाचार्यः कृपया विद्यां दद्यादित्येतमर्थमाह ।

(८७) ददतश्चात्मनो ज्ञानं निष्क्रियो ऽन्यो न विद्यते ।
ज्ञानमिच्छन् भवेत् तस्माद्युक्तः शिष्यगुणैः सदा ॥४१२॥

ददतश्चेति । न विद्यते यस्मादिति योज्यं, तस्माच्छिष्यगुणैः सदा युक्तो ज्ञानमिच्छन् संपादयंस्तरेत्संसारमिति शेषः ॥ ८७ ॥

आदावित्युपसंहारे देवताचार्यनमस्कारौ तद्भक्तेर्विद्यां प्रत्यन्तरङ्गत्वख्यापनाय कार्याविति दर्शयति श्लोकद्वयेन ।

(८८) ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता यस्मादन्यन्न विद्यते ।
सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्यस्तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥ ४१३ ॥

ज्ञानमित्यादिना । ज्ञानात्मने चित्सदानन्दरूपायेत्यर्थः ॥ ८८ ॥

(८९) विद्यया तारिताः स्मो यैर्जन्ममृत्युमहोदधिम् ।
सर्वज्ञेभ्यो नमस्तेभ्यो गुरुभ्यो ऽज्ञानसंकुलम् ॥ ४१४ ॥

॥ इति सम्यङ्मतिप्रकरणं सप्तदशम् ॥

विद्ययेति ।

अज्ञानसंकुलमिति छेदः ॥ ८९ ॥

इति सम्यङ्मतिप्रकरणं सप्तदशं विवृतम् ॥ १७ ॥

पूर्वस्मिन् प्रकरणे ब्रह्मात्मविषयमपरोक्षज्ञानं मोक्षसाधनं वेदान्तेभ्यो भवतीत्युक्तं, तदयुक्तं, वेदान्तानामपि स्वर्गकामादिवाक्यवत्परोक्षज्ञानजनकत्वादतो ऽपरोक्षज्ञानाय प्रसंख्यानमेष्टव्यमिति के चित्प्रतिपेदिरे, तन्मतनिराकरणेन पूर्वोक्तं सर्वं स्वसिद्धान्तं श्रौतमुपपत्तितः स्फुटमुपपादयितुं प्रकरणान्तरमारभमाणो देवतानमस्कारव्याजेनान्तःकरणवृत्तिभावाभावसाक्षिणं कूटस्थचिदेकतानमेवात्मानं नित्यापरोक्षं वेदान्ता ब्रह्मेति प्रतिपादयन्तो न परोक्षं ब्रह्म समर्पयन्तीति सूचयन् प्रकरणप्रतिपाद्यं दर्शयति ।

(१) येनात्मना विलीयन्ते उद्भवन्ति च वृत्तयः ।
नित्यावगतये तस्मै नमो धीप्रत्ययात्मने ॥ ४१५ ॥

येनेति । वृत्तयो धीपरिणामाः अलातचक्रमिवान्यात्मना येन चैतन्यज्योतिःस्वरूपेण विलीयन्ते सुषुप्तौ अवस्थान्तरे उद्भवन्ति च चिदात्मव्याप्ता इत्यर्थः । धीप्रत्ययाः साभासबुद्धिवृत्तयस्तेषामात्मने तदध्यासाधिष्ठानायेत्यर्थः । नित्यश्चासाववगतिश्चेति विग्रहः ॥ १ ॥

इदानीं स्वोक्तेर्थे मुमुक्षूणां विश्वासार्थं स्वाचार्यगुणोपवर्णनपूर्वकं संप्रदायशुद्धिं कथयति ।

(२) प्रमथ्य वज्रोपमयुक्तिसंभृतैः
श्रुतेररातीन् शतशो वचोऽसिभिः ।
ररक्ष वेदार्थनिधिं विशालधी-
र्नमो यतीन्द्राय गुरोर्गरीयसे ॥ ४१६ ॥

प्रमथ्येति । संभृतैरभेद्यतया घटितैः श्रुतेर्वचोऽसिभिर्वेदान्तवाक्यरूपनिस्त्रिंशैररातीन् भेदतत्त्वारण्यवासिनो ऽद्वैतरत्नापहारिणः शत्रून् प्रमथ्य समूलमुन्मूल्य यो विशालधारप्रतिहतदीर्घबुद्धिर्वेदान्तार्थमञ्जूषागतं निधिं निधीयते ऽस्मिन् सर्वमिति निधिरद्वयं ब्रह्मात्मतत्त्वं ररक्ष तस्मै यतीन्द्राय गुरोर्गरीयसे परमगुरवे नम इति योजना ॥ २ ॥

एवं नमस्कारव्याजेन प्रकरणार्थं स्वसंप्रदायशुद्धिं चोक्त्वा तत्त्वमस्यादिवाक्यादेवापरोक्षज्ञानमात्मनीति प्रकरणसिद्धान्तं तावदाह ।

(३) नित्यमुक्तः सदेवास्मीत्येवं चेन्न भवेन्मतिः ।
किमर्थं श्रावयत्येवं मातृवच्छ्रुतिरादृता ॥ ४१७ ॥

नित्यमुक्त इति । सदेवाहमहमेव सदस्मि नित्यमुक्त इत्येवं चेदपरोक्षा मतिर्वेदान्तवाक्यान्न भवेत्तर्ह्येवं सिद्धवन्निर्देशेन

तत्त्वमसीति श्रुतिः किमर्थं कस्मादादृता आदरवती पुनःपुनर्मातेव पुत्रहितैषिणी श्रावयेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

नित्यापरोक्षस्वभावात्मस्वरूपत्वाद्ब्रह्मणो वाक्यादेवापरोक्षज्ञानमारोपितानर्थनिवृत्तिफलमुत्पद्यतइत्याह ।

(४) सिद्धादेवाहमित्यस्माद्युष्मद्धर्मो निषिध्यते ।
रज्ज्वामिवाहिधीर्युक्त्या तत्त्वमित्यादिशासनैः ॥ ४१८ ॥

सिद्धादेवेति । अहमित्यत्राहंशब्दलक्ष्यादपरोक्षतया स्वतःसिद्धादात्मनः सकाशाद्युष्मद्धर्मः परागर्थाहंकारादिस्तत्त्वमित्यादिशासनैर्युक्त्या सहितैः शोधितार्थैरिति यावन्निषिध्यते भ्रमगृहीतपारोक्ष्यसद्वयत्वाकारविलापनेनात्मतत्त्वं प्रतिपाद्यतइत्यर्थः, तत्र दृष्टान्तार्थः स्पष्टः ॥ ४ ॥

तन्निवृत्तिं दृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति ।

(५) शास्त्रप्रामाण्यतो ज्ञेया धर्मादेरस्तिता यथा ।
विषापोहो यथा ध्यानाद् न्हुतिः स्यात्पाप्मनस्तथा ॥ ४१९ ॥

शास्त्रेति । यद्वा नित्यापरोक्षात्मैव ब्रह्म, तदवगमश्चानर्थनिवृत्तिहेतुरित्येतत् क्रमेण दृष्टान्ताभ्यां साधयति । शास्त्रेति । तथा ब्रह्मण एवात्मत्वे नास्तिता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य तत्त्वमसीति शास्त्रप्रमाण्यतो ज्ञेयेति दार्ष्टान्तिकं योज्यं ध्यानाद्गरुडादिमन्त्रबीजस्मरणाद्विषापोहः सद्योविषनिवृत्तिस्तथा पाप्मनो ऽविद्याद्यनर्थरूपस्य वाक्यादात्मतत्त्वावगममात्रेण सद्य एव न्हुतिर्बाधरूपा निवृत्तिः स्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु वाक्योत्थोहं ब्रह्मास्मीति प्रत्ययवदहं करोमीत्यपि प्रत्ययो ऽनुभवसिद्धस्तत्र को हेतुरयमेवापरेण बाध्यतइत्यत्रेति शङ्कते ।

(६) सद्ब्रह्माहं करोमीति प्रत्ययावात्मसाक्षिकौ ।
तयोरज्ञानजस्यैव त्यागो युक्ततरो मतः ॥ ४२० ॥

सद्ब्रह्माहमिति । तत्र नियामकं हेतुं वदन्नुत्तरमाह । तयोरिति । युक्ततर इति । तस्यायमर्थः । यथा पूर्वप्रवृत्तया यागविनियोजकश्रुत्या पश्चात्प्रवृत्ता लिङ्गादयो ऽप्राप्ता एव बाध्यन्ते यथा वा पूर्वमेव प्रकृतेर्विकृतावतिदेशप्राप्तानामङ्गानां विकृतिगतविशेषोपदेशेन पाश्चात्येन बाध इति युक्तत्वेप्यनियमो बाध्यबाधकयोः पूर्वापरीभावस्य न तथास्य न्यायस्येति युक्ततर इत्युक्तमिति ॥ ६ ॥

अत्र कः प्रमाणजः प्रत्ययः को वा ऽज्ञानज इति वीक्षायां विविच्य तद्दर्शयति ।

(७) सदस्मीति प्रमाणोत्था धीरन्या तन्निभोद्भवा ।
प्रत्यक्षादिनिभा वापि बाध्यते दिग्भ्रमादिवत् ॥ ४२१ ॥

सदस्मीतीति । सदस्मीति धीस्तत्त्वमसीतिनिर्दुष्टवाक्यप्रमाणोत्था अन्या कर्त्ताहमित्यादिधीस्तन्निभोद्भवा प्रमाणाभाससमुद्भूता ऽविवेकदोषास्कन्दितत्वादित्यर्थः । वाक्यजन्यज्ञानस्यापि प्रत्यक्षाभासबाधनं दृष्टान्तेन बुद्धिमारोहयति । प्रत्यक्षादीति ॥ ७ ॥

ननु ब्रह्मास्मीति बुद्धिवत्कर्तृत्वादिबुद्धेरपि सत्यं वद धर्मं चर स हि कर्त्ता भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इत्यादिवचनाच्छास्त्रसिद्धत्वं तुल्यमिति कथं तस्याबाध्यत्वमित्याशङ्क्याह ।

(८) कुरु भोक्तेति यच्छास्त्रं लोकबुद्ध्यनुवादि तत् ।
सदस्मीति श्रुतेर्जाता बाध्यते ऽन्यैतयैव धीः ॥ ४२२ ॥

कुरु भोक्तेति । शास्त्रानभिज्ञानां तदभिज्ञसंगतिहीनानामपि कर्त्ता भोक्ताहमस्मीति धियः सिद्धत्वात्कुर्वित्यादिशास्त्रं लोकसिद्धार्थानुवादि नानधिगतार्थबोधकमित्यर्थः । सदस्मीति धीस्तु श्रुतेरनन्यसिद्धार्थायाः सकाशाज्जातेत्यर्थः । तस्मादेतयैव निरवकाशया सदस्मीतिश्रुतिजातया धियैवान्या सावकाशानुवादवाक्यजन्या बाध्यते बाधतएवेति वान्वयः ॥ ८ ॥

तदेवं वाक्यादेवापरोक्षज्ञानमात्मविषयमुत्पद्यते तच्च निरपेक्षमेवानर्थनिवृत्तिहेतुरिति स्वमतमुपन्यस्य स्वपथ्यमतमुत्थापयति ।

(९) सदेव त्वमसीत्युक्ते नात्मनो मुक्ततां स्थिराम् ।
प्रपद्यते प्रसंख्यानमतो युक्त्यानुचिन्तयेत् ॥ ४२३ ॥

सदेवेति । प्रसंख्यानं शब्दावृत्तियुक्त्या सहाभ्यसेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

उक्तमेवसाधयति ।

(१०) सकृदुक्तं न गृह्णाति वाक्यार्थज्ञोपि यो भवेत् ।
अपेक्षते ऽत एवान्यदवोचाम द्वयं हि तत् ॥ ४२४ ॥

सकृदिति । योपि वाक्यार्थज्ञ एकार्थं सकृदुक्तं न गृह्णाति न जानाति न सम्यक् प्रतिपद्यते यतो ऽत एवान्यत्सहकारिभूतमपेक्षते तद् द्वयं वाक्यानुचिन्तनं युक्त्यालोचनं च पूर्वश्लोके वयमवोचामेत्यर्थः ॥ १० ॥

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्येषु विधिं नोपलभामहे ब्रह्मात्मभावस्य च स्वत एव सिद्धेर्मुमुक्षोर्नियोगोपि न घटतइत्यत आह ।

(११) नियोगो ऽप्रतिपन्नत्वात् कर्म्मणां स यथा भवेत् ।
अविरुद्धो भवेत्तावद्यावत्संवेद्यता ऽदृढा ॥ ४२५ ॥

नियोग इति । वाक्यमात्रादैकात्म्यस्याप्रतिपन्नत्वात्साक्षात्कृतत्वाभावात्तावन्नियोगो ऽविरुद्धो भवेद्यावत्संवेद्यता ब्रह्मात्मैकात्मता ऽदृढा दृढा वा प्रतीयतइति योजना, स नि-

योगः कर्मणामग्निष्टोमादीनां यथा भवेद्वाक्यादवगतानामपि फलप्राप्तयइति दृष्टान्तार्थः ॥ ११ ॥

किं च विधिमन्तरेण चेद्ब्रह्मात्मैक्यं वाक्यात्स्वयमेव प्रतिपद्येत तदा यमनियमादिकमनुष्ठीयमानं मिथ्या स्यादुपकार्याभावादित्याह ।

(१२) चेष्टितं च तथा मिथ्या स्वच्छन्दः प्रतिपद्यते ।
प्रसंख्यानमतः कार्यं यावदात्मानुभूयते ॥ ४२६ ॥

चेष्टितमिति । चेष्टितमनुष्ठितं यमादि स्वच्छन्दः स्वेच्छावाननियुक्त इति यावत्,प्रतिपद्यते चेदित्यध्याहारः । आत्मानुभूयते साक्षात् क्रियतइत्यर्थः ॥ १२ ॥

इतोपि प्रसंख्यानं विधितोनुष्ठेयमित्याह ।

(१३) सदस्मीति च विज्ञानमक्षजो बाधते ध्रुवम् ।
शब्दोत्थं दृढसंस्कारो दोषैश्चाकृष्यते बहिः ॥ ४२७ ॥

सदस्मीति । सदस्मीतिशब्दोत्थं विज्ञानमक्षजः प्रत्यक्षः प्रत्ययः कर्त्ता भोक्तेत्येवमाद्याकारो बाधते ध्रुवं निश्चितमेतत् । अक्षजस्य प्राबल्ये हेतुगर्भविशेषणं दृढसंस्कार इति । किं च तेन मुमुक्षुर्दोषै रागादिभिश्च बहिराकृष्यते बहिर्मुखीक्रियते ऽतः प्रसंख्यानं दोषनिवृत्तये च कार्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

न केवलं चिरनिरूढवासनाघटितत्वेन प्रत्यक्षप्राबल्यमपि तु विशेषविषयत्वाच्चेत्याह ।

(१४) श्रुतानुमानजन्मानौ सामान्यविषयौ यतः ।
प्रत्ययावक्षजो ऽवश्यं विशेषार्थे निवारयेत् ॥ ४२८ ॥

श्रुतेति । श्रुतः शब्दोनुमानं लिङ्गज्ञानं विप्रलिप्साभ्रान्त्योरपि तत्र संभाव्यमानत्वाद्वृत्त्यन्तरसंभवाच्च प्रत्यक्षस्य तदभावात्प्रयुक्तं बाधकत्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥

यदि वाक्यार्थज्ञानमात्रात्कृतकृत्यता कस्य चिद्दृश्येत तदा प्रसंख्यानकल्पनमनर्थकं स्यान्न तु तथा कश्चिद्दृश्यते अतः प्रसंख्यानमावश्यकमित्याह ।

(१५) वाक्यार्थप्रत्ययी कश्चिन्निर्दुःखो नोपलभ्यते ।
यदि वा दृश्यते कश्चिद्वाक्यार्थश्रुतिमात्रतः ॥ ४२९ ॥

वाक्यार्थेति । तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे तद्वास्य विजिज्ञावित्यादौ वाक्यार्थज्ञानमात्राद्वामदेवादिः कृतकृत्यो दृश्यतइति चेत्तत्राह । यदि वेति । दृश्यते निर्दुःख इत्युत्तरश्लोकगतेनान्वयः ॥ १५ ॥

(१६) निर्दुःखो ऽतीतदेहेषु कृतभावो ऽनुमीयते ।
चर्या नो ऽशास्त्रसंवेद्या स्यादनिष्टं तथासति ॥ ४३० ॥

निर्दुःख इति । वाक्यार्थश्रवणमात्रात्कश्चिद्यदि निर्दुःखो दृश्यते श्रुतिपुराणादौ सो ऽतीतदेहेषु कृतभावो ऽनुष्ठितप्रसंख्यानो ऽनुमीयते निर्दुःखत्वलिङ्गेनेत्यर्थः, किं च सकृद्विज्ञातवाक्यार्थस्य विध्यनभ्युपगमे नो ऽस्माकं चर्या परमहंसाश्रमाचारो ऽशास्त्रसंवेद्या स्यात् शास्त्रविहिता न स्यात्तथा सत्यनिष्टं स्याद्यत्याश्रमचर्यापरित्यागेप्यारूढपतितो भवेदित्यनिष्टप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ १६ ॥

कस्तर्हि प्रसंख्यानविधिपक्षे सिद्धब्रह्मोपदेशस्यार्थः स्यादित्यत आह ।

(१७) सदसीति फलं चोक्त्वा विधेयं साधनं यतः ।
न तदन्यत्प्रसंख्यानात्प्रसिद्धार्थमिहेष्यते ॥ ४३१ ॥

सदसीति । त्वं सद्ब्रह्मासीतिवर्त्तमानोपदेशेन फलमिदं साधनविधानार्थमुच्यते यतो यस्मात्सर्वत्र फलमुक्त्वा साधनं विधेयमतो ब्रह्मात्मैक्यकामः प्रसंचक्षीतेति सार्थको विधिर्भवेदित्यर्थः । प्रसंख्यानमेव किमिति विधीयते ज्योतिष्टोमादि कस्माद्ब्रह्मभावाय न विधीयतइत्यत आह । न तदन्यदिति । प्रसंख्यानादन्यदिह वेदान्तेषु प्रसिद्धार्थं सिद्धार्थाभिव्यञ्जनसमर्थं साधनं यत्तन्नेष्यते ज्योतिष्टोमादेर्व्यञ्जकत्वसामर्थ्याभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥

पूर्वपक्षमुपसंहरति ।

(१८) तस्मादनुभवायैव प्रसंचक्षीत यत्नतः ।
त्यजन् साधनतत्साध्यविरुद्धं शमनादिमान् ॥ ४३२ ॥

तस्मादिति । किं कुर्वन्, साधनतत्साध्यविरुद्धं त्यजन् साधनं प्रसंख्यानं तत्साध्यं तत्फलमात्मैक्यसाक्षात्कारः । तद्विरुद्धं कर्म निष्ठत्वं, शमनं शमः आदिपदादुपरत्यादिग्रहः । शमादियुक्तश्च सन्नित्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रकरणशेष उत्तराङ्के भविता

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ दशमः सर्गः ॥

दुष्टकर्मफणिदष्टजनाली-
दोषमोषकृतयेऽङ्कमिषेण ।
यः सुधात्विषि विवेश सुधार्थं
स श्रिये भवतु भारतकारः ॥ १ ॥

अर्कोदये व्यतनुतामथ दानकेलिं
कृष्णौ कलिन्दतनयासविधे निखिन्नौ ॥ ५२ ॥
रङ्गत्पतङ्गप्रतिमोऽतिमात्र-
गात्रस्थितिर्मेचकचीरधारी ।
विशालवक्षुश्चतुरस्रमूर्ति-
रर्चार्हवर्चा मधुपिङ्गकूर्चः ॥ ५३ ॥
पुरस्तयोरस्तसमस्तशत्रु-
विस्तारयोस्तारमतिर्जटावान् ।
द्विजाग्रणीर्जाग्रदुदग्रबाहुः
कश्चित् ततश्चित्तहरोऽभ्युपेतः ॥ ५४ ॥
युग्मम् ।

किमेष मेरुर्घनमेखलावान्
बिभ्रत् किमर्को यमुनां तनूजाम् ।
धृतोरुधूमोऽथ शिखीति ताभ्यां
कृष्णांशुकोऽशङ्कि स पिङ्गकान्तिः ॥ ५५ ॥
प्रमोदमन्दात्मकथावथैतौ
दैत्यारिपार्थौ रभसात् कृतार्थौ ।
समुत्थितौ तस्य पदाब्जयुग्मे
भृङ्गोपमावस्पृशतां नतास्यौ ॥ ५६ ॥
मुदा समुत्थाप्य करेण रेणु-
भ्राजिष्णुभालौ सुभटौ द्विजस्तौ ।
जगाद दन्तांशुभिरंशुकाग्र-
लग्नास्त्रमार्गो यमुनाप्रयोगः ॥ ५७ ॥
पुरा मुरारिप्रतिमप्रतापः
क्षोणीपतिः श्वेतकिसंज्ञयाभूत् ।
सदा कृतैस्तत्क्रतुचक्रवालै-
र्निर्वेदमापुः किल वेदभाजः ॥ ५८ ॥
तपांसि तीव्राणि तदेष तन्वन्
प्रीतेन गौरीपतिनोपदिष्टः ।
अतोषयद् द्वादश हायनानि
धाराभिराज्यस्य नृपः स वह्निम् ॥ ५९ ॥
पुनः पुनानो निजदर्शनेन
तं भूपतिं शंभुरुवाच तुष्टः ।
सदा मदंशेन मुनीश्वरेण
दुर्वाससा ते क्रतुकर्म भूयात् ॥ ६० ॥

इति प्रभोः प्राप्य गिरं स राजा
चक्रे शताब्दीं क्रतुमण्डलानि ।
अवाप्य विप्रान् गिरिशोपमेन
दुर्वाससा संघटिताधिवासान् ॥ ६१ ॥
ततः शताब्दीमखहव्यलाभै-
स्तद्द्वादशाब्दीघृतपानकैश्च ।
हुताशनः श्वेतकिभूपदत्तै-
र्लब्धाद्भुतग्लानिरभूदतेजाः ॥ ६२ ॥
चिरं विरञ्चेरुपदेशमाप्य
ग्लानिच्छिदायै दहनस्तदानीम् ।
स सप्तकृत्वः खलु खाण्डवेऽस्मिन्
दीप्तोऽपि रक्षायुरुषैरलोपि ॥ ६३ ॥
शिखी वनस्यास्य समस्तजन्तु-
मेदांसि पीत्वा लभते स्वतेजः ।
इदं सदा रक्षति तक्षकस्य
वास्तोष्पतिर्मित्रमहो महाहेः ॥ ६४ ॥
अहं स वह्निः शशिहंसकीर्तौ
लब्ध्वा भवन्तौ स्वजनीभवन्तौ ।
क्षणेन धक्ष्यामि विरिञ्चिवाचा
तत् खाण्डवं पाण्डवपद्मनाभौ ॥ ६५ ॥
महावने मानवदानवा हि
रक्षांसि रक्षां सततं सृजन्ति ।
तथा हरिस्तक्षकमैत्र्यदक्षो
दाहक्षणे वर्षति खाण्डवेऽस्मिन् ॥ ६६ ॥
ज्वलाम्यलं तद्युवयोरवाप्य
साहाय्यमाहात्म्यमहं वनेऽस्मिन् ।
सखा मदीयः स महाबलोऽपि
कर्मण्यमुष्मिन्नजनिष्ट कुण्ठः ॥ ६७ ॥
युग्मम् ।

कथां पृथासूनुरिमां निशम्य
वह्निं जगाद प्रगलत्प्रमादः ।
नभोनिभे वक्षसि दन्तभासो
गङ्गातरङ्गान् बलिवद्वितन्वन् ॥ ६८ ॥

सुदुर्बलं दोर्बलतो धनुर्मे
मन्दत्वरास्ते तुरगाश्च रथ्याः ।
रथस्तथोदग्ररयासहोऽयं
बाणाश्च तादृग्रणकर्मणोऽल्पाः ॥ ६९ ॥

किमप्यमुष्यापि हरेर्न बाहु-
सामर्थ्यबाहुल्यसहं महास्त्रम् ।
पराक्रमोपक्रमतां त्वदर्थ-
मेतान् पुनः साधय सिद्धिहेतून् ॥ ७० ॥

श्रुत्वेति तस्मै समदत्त वह्निः
सोमक्षितीशाद्वरुणेन लब्धम् ।
रथं सिताश्वं कपिकेतुमस्त्रं
गाण्डीवमप्यक्षयतूणयुग्मम् ॥ ७१ ॥

मुरारये चक्रमरातिरौद्र-
माग्नेयमस्त्रं च हुताशनेन ।
अमानवानामपि तानवाय
कौमोदकी नाम गदाप्यदायि ॥ ७२ ॥

नत्वा वह्निमथायुधानि विधुवन्नाबद्धगोधाङ्गुलि-
त्राणो वीरवरस्तदाजनि रथी पार्थो रथाङ्गी तथा ।
तत्साहाय्यसुदुःसहो हुतवहस्तत्र ज्वलन्नुज्ज्वला
ज्वालास्ताण्डवयन् स खाण्डववने चिक्रीड कल्पान्तवत् ॥ ७३ ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्री-
बालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के आदिपर्वणि कृष्णा-
र्जुनास्त्रलाभो नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥ :: ::

THE VAIŚESHIKA APHORISMS

OF

KAṆĀDA.

THIRD BOOK, FIRST DAILY LESSON.

(Continued from page 229.)

Forms of argument. विरोध्यभूतं भूतस्य ॥ ११ ॥

Aph. 11. The opposite non-existent [is a mark] of the existent.

[1] The opposite mark of co-existence [or middle term] is exemplified thus: There has been no rain, a mark of there having been conjunction of air and clouds. In like manner the recitation of a sacred text is opposed to a tumour &c., and accordingly there not having existed a tumour &c. is a mark of there having been recitation of a sacred text. U.

[2] It is exemplified how the opposite may be employed as a middle term. The non-existent, or non-co-existent opposite, or in other words the non-coexistence of the opposite, is a mark—for these words are to be supplied —of the existent, of that which has come into or remains in existence. The deduction assumes the following form. This wood is combustible when conjoined with fire, because gems &c. [said to have the power of extinguishing fire] do not co-exist, as in the case of other substances reduced to ashes. This country is free from dangerous snakes, for though there are snakes there are no ichneumons, as is the case in certain similar countries. V.

भूतमभूतस्य ॥ १२ ॥

Aph. 12. That which has been [is a mark] of that which has not been.

[3] Another opposite argument is exemplified. A tumour &c. which has been is a mark of the recitation of a sacred text which has not been; so also there being conjunction of wind and clouds is a mark that there has not been rain; there having been a fire is a mark that there has not been extinction of fire by means of gems, &c. Similar instances may be inferred. U.

[4] That which has been, that which has come into or remains in existence, is a mark that there has not been its opposite, a mark, in other words, of the non-co-existence of its opposite. For examples:—This wood is not co-existent with gems &c., for it burns; This country has no ichneumons, for it has harmless snakes; and so forth. V.

---

[1] विरोधिलिङ्गमुदाहरति । अभूतं वर्षं भूतस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य लिङ्गमेवं स्फोटादेर्विरोधी मन्त्रपाठः तथा चाभूतमनुत्पन्नं स्फोटादिभूतस्य मन्त्रपाठस्य लिङ्गम् ॥

[2] विरोधिनो व्याप्यत्वमुदाहरति । अभूतम् असन्निहितं विरोधि विरोध्यसन्निधानमिति यावत् भूतस्य जातस्य स्थितस्य वा विरोधिनो लिङ्गमिति शेषः अयमनुमानप्रकारः अयं काष्ठो दाहवान् वह्निसंयुक्तत्वे सति मण्याद्यसन्निधानात् भस्मीभूतवस्त्वन्तरवत् अयं देशो निर्भयाहिमान् अहिमत्त्वे सति नकुलशून्यत्वात् तादृशनिश्चितदेशान्तरवदित्यर्थः ॥

[3] विरोधिलिङ्गस्योदाहरणान्तरमाह । भूतं स्फोटादिकम् अभूतस्य मन्त्रपाठस्य लिङ्गम् एवं भूतो वाय्वभ्रसंयोगोऽभूतस्य वर्षस्य लिङ्गम् एवं भूतो दाहोऽभूतस्य मण्यादिसमवधानस्य लिङ्गमेवमन्यदप्यूह्यम् ॥

[4] भूतमुत्पन्नं स्थितं वा अभूतस्य विरोधिनो विरोध्यसन्निधानस्य लिङ्गमित्यर्थः यथायं काष्ठो मण्याद्यसन्निहितो दाहवत्त्वात् अयं देशो नकुलशून्यः भीतिरहिताहिमत्त्वात् ॥

भूतो भूतस्य ॥ १३ ॥

Aph. 13. That which has been [is a mark of something opposite] which has not been.

[5] Another mark of co-existence [or middle term] is exemplified. There is sometimes inference from an existing opposite to an existing opposite, as when on seeing a snake swelling with anger it is inferred that there is an ichneumon behind a bush. In this case the snake excited is in existence, and the ichneumon hidden by the bush is in existence. There is therefore an existent as the mark of an existent object. On the other hand, rain cannot exist at the same time as conjunction of clouds and wind, nor can tumours &c. co-exist with recitation of sacred texts. U.

प्रसिद्धिपूर्वकत्वादपदेशस्य ॥ १४ ॥

Aph. 14. [These forms of inferrence are valid] because the mark is accompanied by knowledge [of invariable co-existence.]

[6] Knowledge is recollection of invariable co-existence (vyápti). The mark of this co-existence is the middle term. There is therefore expressed by that member of the syllogism which states the argument, a middle term characterised by invariable co-existence the subject of recollection. Therefore there is, as has been stated, an argument accompanied with general knowledge. In the inference, then, which has been stated of the soul as a governing element from its instruments such as the organ of hearing, and of the soul as a substratum from qualities such as knowledge, there is an invariable co-existence [a true major premiss]; but when you [our opponent] attempted to prove, by the mark of being an effect of the body, that knowledge is an effect of the body, there was no invariable co-existence.

It may be asked, What is this invariable co-existence? It is not merely unfailing connection, for it is not known that it can only be affirmed of the unfailing that it is the not inhering in same substratum as absolute non-existence of that which has to be proved [viz. what is denoted by the major term]; we cannot always assert that it non-inherence in what is not the substratum of that which is to be proved; and smoke &c. have a substratum which is not that of that which is to be proved. Nor is it dependent existence, for that is either non-existence of the mark of co-existence [middle term] in the absence of that which is to be proved [viz. the major term which has to be proved of the minor], or existence of the mark which is argued from the existence of that which co-exists [viz. of what is denoted by the major term]. And if you say that anything can be definitely affirmed or denied of smoke &c., because it does not exist where an ass does not exist and exists where an ass exists, we deny it, for such would be the case only if we found any definite relation.

Nor is it connection with a whole. If it be the connection of the middle term with the major term, such connection does not exist in the case of smoke &c., where the middle and major terms are not co-extensive [for though fire exists wherever smoke exists, smoke is said not always to exist where fire exists, not being found in red-hot iron.] Let it be connection of the whole middle term with the major, but this is impossible for there does not exist in the whole of the middle term connection with the individuals denoted by major [e. g. all fire does not exist in a hearth, in a cattle-station, a mountain &c. but exists in the whole aggregate of places where smoke exists.] Let it be connection of the whole major with the whole middle term. This also it cannot be, for it is impossible that there should be connection of the one thing to be proved, with the whole means of the proof [mark of co-existence.] In the case of the middle and major terms not being co-extensive, through the particular connection of the middle and major terms, this definition would be too narrow.

---

[5] लिङ्गान्तरमुदाहरति । विद्यमानेनैव विरोधिना विद्यमानस्यैव विरोधिनः क्वचिदनुमानं यथा विस्फूर्जन्तमहिं दृष्ट्वा झाटान्तरितस्य नकुलस्य अत्र हि विस्फूर्जदहिर्भूतो विद्यमानो नकुलो ऽपि विद्यमान एवेति भवति भूतो भूतस्य लिङ्गमित्यर्थः वर्षवाय्वभ्रसंयोगयोस्तु नैकस्मिन् काले विद्यमानता न वा स्फोटमन्त्रपाठयोरिति ॥

[6] प्रसिद्धिः स्मर्यमाणा व्याप्तिः अपदेशो हेतुवचनं तेन स्मर्यमाणव्याप्तिविशिष्टो हेतुर्हेत्ववयवेनोपनयावयवेन वोच्यते इति भवति प्रसिद्धिपूर्वको ऽपदेश इति तथा च श्रोत्रादिना करणेनाधिष्ठातुः ज्ञानादिना च गुणेन तदाश्रयस्यात्मनो यदनुमानमुक्तं तत्र सर्वत्र व्याप्तिरस्ति त्वया तु शरीरकार्यत्वेन हेतुना ज्ञानस्य यच्छरीरगुणत्वं साधितं तत्र न व्याप्तिरिति भावः । ननु केयं व्याप्तिर्न तावदव्यभिचारितसम्बन्धः अव्यभिचारस्य साध्यात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यानधिकरणत्वस्य केवलान्वयिन्यप्रसिद्धेः साध्यानधिकरणानधिकरणत्वस्यापि केवलान्वयिसम्भवात् धूमादेरपि यत्किञ्चित्साध्यानधिकरणाधिकरणत्वात् । नाप्यविनाभावः । स हि साध्यं विना ऽभावो वा हेतोः अविना साध्याश्रये सति भावो वा धूमस्यापि क्वचिद्रासभाभावे ऽभावात् रासभसत्त्वे सत्त्वाच्च नियतव्यतिरेको नियतश्चान्वयो विवक्षित इति चेत् न नियमस्यैव निरूप्यमाणत्वात् नापि कार्त्स्न्येन सम्बन्धः स यदि कृत्स्नस्य साध्यस्य साधनसम्बन्धः स विषमव्याप्ते धूमादावपि नास्ति अथ कृत्स्नस्य साधनस्य साध्यसम्बन्धः सो ऽप्येकस्य साध्यस्य कृत्स्नसाधने सम्बन्धाभावादनुपपन्नः अथ कृत्स्नस्य साध्यस्य कृत्स्नेन साधनेन सम्बन्धः एतदप्ययुक्तं न हि कृत्स्नेन साधनेन कृत्स्नस्य साध्यस्य क्वचिदपि सम्बन्धः सम्भवति प्रत्येकमेव साध्यसाधनयोः सम्बन्धात् विषमव्याप्ते चाव्याप्तेः नापि स्वाभाविकः सम्बन्धः स्वभावो हि स्वस्य भावो वा स्वयमेव भावो वा तत्र तज्जन्यत्वञ्चेत्तद्धितार्थःतदा समवायलक्षणायां व्याप्तावव्याप्तेः तदाश्रितत्वञ्चेत्तद्धितार्थः तदापि समवाये ऽव्याप्तिः न हि समवायः क्वचिदाश्रितः संयोगस्यापि हेतुधर्मधूमत्वाद्यनाश्रितत्वात् हेतुधर्मधूमत्वाद्यजन्यत्वाच्च नाप्यनौपाधिकः सम्बन्धः उपाधेरेव दुर्ज्ञेयत्वात् सुवचत्वे ऽपि दुर्ग्रहत्वात् सुग्रहत्वे ऽप्यन्योन्याश्रयत्वात् साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वादेर्व्याप्तिग्रहाधीनग्रहत्वात् नापि सम्बन्धमात्रं व्याप्तिः व्यभिचारिसम्बन्धस्यापि देशविशेषकालविशेषगर्भतया व्याप्तिरूपत्वे ऽपि तज्ज्ञानस्यानुमितावतन्त्र

Nor is it natural conjunction. For the nature of a thing is the condition of that thing, or its condition in itself. If by this we mean its being produced in such and such a place, our definition will be too narrow to apply to invariable co-existence characterised by co-inherence. If by this we mean its co-inherence in any thing the definition will be too narrow to apply to co-inhesion, for co-inhesion is not co-inherent with anything else, [otherwise there would be an infinite regression which it is impossible to conceive.] Nor is it non-accidental conjunction for conjunction neither inheres in, nor is produced by, smokiness the attribute of the middle term. The accidental is difficult to explain and were it easy, would be difficult to conceive. And were it easy to conceive, yet as the middle and major terms exist in one another, the major being universal the conception of universality &c. in the middle would depend upon the conception of the invariable co-existence [or major premiss.] Invariable co-existence is not merely connection. For since fallacious connection includes particular place and particular time, knowledge of that is not required in the inferential process even in the notion of the form of the invariable concomitance, and we ought to say that the assertion of such co-existence rests only on such knowledge as will warrant an inference.

Nor is invariable co-existence the inhesion [of the mark of co-existence] in the same substratum with that which is to be proved as co-existing, that which is thus to be proved not failing to exist through non-existence of that of which it is to be proved [viz. the minor term]. For fire may not exist where that which has smoke exists, as volcanic fire can but be non-existent in a kitchen hearth. For in such an instance as 'This is conjunct for it is a substance' the definition would be inapplicable, for the mark of co-existence would inhere in the same substratum as non-existence of conjunction. It may be said that invariable co-existence is the inhesion [of the mark of co-existence, i. e. the middle] in the same substratum as that which is to be proved as co-existent [i. e. the major], not failing to exist where there exists a common substratum opposed to the non-existent; for, on this supposition, there will not be contradiction of the non-existence [of such mark] where there is absolute non-existence of conjunction. This we deny, for the non-existence [of such mark] is contradictory to absolute non-existence of conjunction, for otherwise it will be useless to imagine any kind of distinctive attribute, as it is not imagined that there is any distinctive attribute showing the existence of the produced and the non-eternal.

त्वात् अनुमितिकारणीभूतज्ञानविषयव्याप्तेरेव निरूपयितुमुचितत्वात् नापि साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः वह्नेरपि धूमवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् न हि धूमवति महानसे पर्वतीयवह्निर्नात्यन्ताभावः इदं संयोगि द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगात्यन्ताभावस्य साधनसमानाधिकरणत्वादव्यापकताप्रसङ्गात् प्रतियोगिविरुद्धस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः संयोगात्यन्ताभावस्यापि प्रतियोगिविरुद्धत्वाभावादिति चेन्न संयोगात्यन्ताभावस्यापि प्रतियोगिविरुद्धत्वात् अन्यथाऽवच्छेदभेदकल्पनावैयर्थ्यात् न हि कृतकत्वानित्यत्वयोर्वृत्त्यर्थमवच्छेदभेदः कल्प्यते नापि साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वं केवलान्वयिनि साध्यवैयधिकरण्याप्रसिद्धेः साध्यानधिकरणाधिकरणत्वं हि तत् नापि यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य वा व्याप्तिः वह्न्यभावस्यापि धूमसम्बन्धितावच्छेदकत्वात् अधिकदेशवृत्तितया तन्न तथेति चेत् व्यापकतावच्छेदकस्याधिकदेशवृत्तेरप्यभ्युपगमात् धूमत्वस्यापि गगनतलावलम्बिधूमवृत्तितयाधिकदेशवृत्तित्वात् अत एव एतद्वारणार्थं विशेषणमिति चेत् तर्हि यद्व्याप्यतावच्छेदकं तदेव सम्बन्धितावच्छेदकत्वेनानुमतं तथा चात्माश्रयः । एवञ्च यत् सामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिरित्यप्युक्तदोषाक्रान्तमिति चेत् अत्रोच्यते अनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः अनौपाधिकत्वन्तु यावत् स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यं यावत्स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिप्रतियोगिकात्यन्ताभावसमानाधिकरणसाध्यसामानाधिकरण्यं वा यावत्साधनाव्यापकाव्याप्यसाध्यसामानाधिकरण्यमिति निरुक्तिद्वयार्थः यावत्साध्यव्यापकव्यापकत्वं वा बहुव्रीहिणा दुर्ग्रहमिदमिति चेत् अत एव भूयोदर्शनापेक्षा तर्कापेक्षा च । यद्वा साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः अत्यन्ताभावश्च वह्नित्वादिसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताको विवक्षितः तेन महानसीयधूमे पर्वतीयवह्न्यत्यन्ताभावसामानाधिकरण्येऽपि न दोषः धूमवति वह्निर्नास्तीति प्रतीतेरनुदयात् द्रव्यत्वन्तु संयोगित्वात्यन्ताभावासमानाधिकरणमेव न हि भवति द्रव्यं न संयोगीति प्रतीतिः संयोगानां प्रत्येकमव्याप्यवृत्तित्वेऽपि संयोगित्वसामान्यस्य व्याप्यवृत्तित्वात् तस्यैव च व्यापकत्वात् । नन्वनौपाधिकत्वमुपाधिविरहः उपाधिरेव दुष्परिकथनीय इति चेन्न साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकस्योपाधित्वात् तदुक्तं साधने सोपाधिः साध्ये निरुपाधिरुपाधिः । ननु केवलसाध्याव्यापकोपाध्यव्यापकत्वमेतत् यथा वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वम् स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वम् न ह्युद्भूतरूपवत्त्वं प्रत्यक्षव्यापकम् आत्मनि गुणकर्मादौ च प्रत्यक्षे तदभावात् नापि शाकपाकजत्वं श्यामत्वव्यापकं काककोकिलजलदजम्बूफलादौ श्यामे तदभावादिति चेन्न पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वस्य तथा विवक्षितत्वात् पर्यवसितञ्च साध्यं यद्धर्मावच्छेदेनोपाधेर्व्यापकत्वमभग्नं तद्धर्मावच्छिन्नम् प्रकृते वह्निर्द्रव्यत्वावच्छेदेन प्रत्यक्षस्योद्भूतरूपवत्त्वं व्यापकम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गृहीतम् औत्पत्तिकनरश्यामत्वावच्छिन्नं साध्यं प्रति चरकसुश्रुतादौ शाकपाकजत्वस्य व्यापकत्वावधारणादेवमन्यत्राप्यूह्यम् । ननु नायमुपाधिपदवाच्यः यद्धर्मोऽन्यत्र भासते स उपाधिः यथा स्फटिकादौ जवाकुसुमादि विषमव्याप्तोपाधौ च व्याप्यत्वाभावात्तद्धर्मस्य साधनाभिमतेऽनवभासनादिति चेत् सत्यं समव्याप्त एवार्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वादौ मुख्य उपाधिपदप्रयोगः अन्यत्र तु गौणः गुणः व्यभिचारोन्नायकत्वं यद्धि यद्व्यापकव्यभिचारि तस्य तद्व्यभिचारित्वनियमात् भवति च साध्यव्यापकस्योपाधेर्व्यभिचारि साधनं अतः साध्यव्यभिचारीति यद्व्यापकाव्याप्यं यत् तत् तदव्याप्यम् इति व्याप्यत्वासिद्ध्युन्नायकत्वं वा सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वं वा पक्षे उपाधेः साध्यव्यापकस्याभावात् साध्याभावसाधनात् तदुक्तं वाद्युक्तसाध्यनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्भाव्यः पर्यवसितं नियमयन् दूषकताबीजसाम्यात् इति उन्नीयते चायं बाधव्यभिचारानुकूलतर्काभावप्रतिकूलतर्कैः । यत्तु यद्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं स उपाधिरिति तत्र तृतीया न करणे न हेतौ न प्रकारे न लक्षणे न तु यद्व्यभिचारित्वेन ज्ञातेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं ज्ञायते इति पूरणीयम् अज्ञायमानोपाध्याव्यापनात् स्फुटव्यभिचारिस्थलोपाध्यव्यापनात् योग्यतागर्भा तु दुर्निरूपा व्यभिचारोन्नायकत्वमव्यवस्थाप्य उपाध्युद्भावनाशक्यत्वाच्च पक्षेतरत्वन्तु उपाधिलक्षणाक्रान्तमपि स्वव्याघातकत्वान्नोपाधिः यथा पक्षे सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम् यदि हि तत्र न सन्देहस्तदा न पक्षता यदि पक्षता तदा सन्देहस्यावश्यकतया सन्दिग्धानैकान्तिकत्वध्रौव्यात् अवशिष्टं मयूखेऽन्वेष्टव्यम्॥

Nor is invariable co-existence the non-inherence [of the mark of co-existence] in a different substratum from that which has to be proved, since we do not know that there is any substratum different from the substratum of that which has to be proved when the co-existence is affirmed, for that would be a substratum of all that exists not in that which is to be proved as a substratum.

Nor is invariable co-existence the possession of a form characterised by that with which there is connection. For on that supposition the notion of fire would be the notion of that which is characterised by there being connection with smoke. This is not the case, for [the notion of fire] is more extensive [fire existing where there is no smoke, as in a heated lump of iron.] Were it the case there would be observed a wider extension [of the notion of fire] characterised by invariable co-existence [with smoke], there being a wide extension of the notion of smoke [or vapour] inasmuch as there exists smoke [or vapour] pendant on the surface of the sky [cf Megha-dúta, v. 5. where it is said that a cloud is a mass of vapour, light, water, and air.] If a distinction be made for the purpose of excluding such instances, it must be allowed that that which is characterised by invariable concomitance is allowed to be characterised by existence of connection, and there is knowledge independent of that which is known.

If the statement that invariable concomitance is the possession of a form determined by a common substratum, has been thus shown to be fallacious, we may here proceed to state that invariable co-existence is a not-accidental connection. By being not accidental is meant inhering in the same substratum with that which has to be proved, this being fallaciously inferred only where that which inheres [the mark of co-existence, or middle term] is itself fallaciously inferred. Or, in other words, it is inhesion in a common substratum with that which is to be proved, such substratum being non-existent absolute non-existence of that which is non-existent where there is absolute non-existence of a substratum common to that which inheres [viz. the mark of co-existence.] The meaning of the last two expressions is inhesion [of the mark of co-existence or middle term] in the same substratum with that which has to be proved [i. e. the major which has to be proved of the minor] neither more nor less extensive than the means of proof [or middle term.] In other words, it is extensiveness as extensive as that which is to be proved. If you object that this is difficult to understand because a relative compound *(bahuvríhi)* has been employed, you must look at it and consider it again.

In other words invariable concomitance is inherence in the same substratum with that which is to be proved, that which is to be proved not failing to exist by reason of the absolute non-existence of a substratum common to the means of proof [or mark of co-existence.] By absolute non-existence is meant non-existence of that which has as a common characteristic the notion of fire &c. It is therefore no objection to our definition that the smoke of a culinary hearth exists in a common substratum with non-existence of the smoke of a mountain, for there never arises the conviction that there is not fire in that which has smoke. Substantiality never has a common substratum with absolute non-existence of connection, for we have the conviction that there is no substance which is not conjunct. Though conjunctions singly are not included, the notion of conjunction in general is so included, and substantiality may be predicated universally [i. e. wherever there is conjunction it may be affirmed that it is conjunction of substances.]

It may be objected that the non-accidental *(anaupádhikatva)* is the not existing as a special condition and that it is difficult to describe any condition which is not a cause *(upádhi)*. This we deny, for an accident [or special condition] is that which does not invariably exist in the mark of co-existence, whereas it does invariably exist in that which is to be proved. Accordingly it has been said: "A special condition is accidental in relation to a mark of co-existence, and not accidental in relation to that which is to be proved." It may be objected "This definition does not include an accident which is only not invariably present in that which is to be proved, as in the instance, "Air is perceptible, for there exists in it perceptible feel," where the having an appreciable colour is [a special condition of that which has to be proved, i. e. of the perceptibility of air]; or in the instance, "He is black, for he is the son of Mitrá [a low-caste woman] where the production [of blackness] by eating herbs [might be a special condition, of blackness.] For possession of an appreciable colour is not invariably concomitant with perceptibility, since it does not exist in the perceptibility of soul, quality and action; nor is the being produced by cooking herbs invariably concomitant with blackness, inasmuch as it does not exist in a black crow, cuckoo, cloud, fruit of the rose-apple, &c." This objection is not valid. For it was meant that a special condition is invariably present in that which is finally determined as what is to be proved, and not invariably present in the means of proof. That which is finally determined as that which is to be proved, has the property of the universal presence in it of the conditions which are special. The possession of appreciable colour, in the first instance, is universally present in the per-

ceptible qualified by external substantiality, and may be predicated affirmatively and negatively [of the perceptible; i. e. it may be asserted that wherever there is appreciable colour there is preceptibility, and wherever there is not appreciable colour there is not perceptibility of external substances.] In the second instance we may make a similar inference from its being observed on the authority of the Charaka and the Susruta [two medical works] that the fact of being produced by eating [bad] herbs is an attribute universally present in that which is to be proved, which is determined to an accidental darkness in men.

It may be said that this is not the meaning of the word 'accident' [*upádhi*]; for an 'accident' is that of which the attributes appear in some other object, as a China rose &c. [seen reflected] in crystal &c.; as in the universal co-existence of one thing with another, which other thing does not always co-exist with the first [as in the co-existence of fire with smoke which is said to be invariable, while that of smoke with fire is not invariable] the accident not being inseparable, does not appear in the means of proof [or middle term.] This is true. The term 'special condition' is used in its primary meaning only where there is a mutually implied co-existence of fire produced from moist faggots [for wherever there is such fire there is also smoke, and *vice versá*]. In other cases the word is employed in a secondary sense. The secondary sense expresses that which is casual or accidental, according to the rule that that is accidental in an object which is accidental to that which is universally present in that object. The evidence of concomitance is accidental in an accident inseparable from that which is to be shewn to be concomitant. Hence from the hypothesis that the evidence of concomitance is accidental to that which is to be proved, and according to the rule that which is not included in what is invariably concomitant with an object is not included in that object, we are led to conclude that there is no proof of such concomitance, or there results the possibility of a contrary argument. For an accident of the subject of the conclusion is not invariably concomitant with that which is predicated, and thus there may be an argument of the absence of what is to be proved. It has accordingly been said: "The disputant may bring forward an accident determining another conclusion, inconsistent with the establishment of the conclusion maintained by the speaker, such accident being equally a source of the fallacious," and this may be upheld by arguments adverse to the absence of erroneous and fallacious arguments in its favour.

It may be said that that is an accident by the accidentalness of which the argument is accidental in relation to that which is to be proved. But in this definition the third [or instrumental] case is not employed to express instrument, means, form, or definition. Nor is is the construction to be completed thus, That is an accident by the accidentalness of which *being known* the argument *is known* to be accidental in relation to that which is to be proved. For this definition would not apply to obvious cases of the accidental, not applying to the unknown accidental. A fitting sense is difficult to discover in these words, since it is impossible to express an accident, without stating that it is casual or accidental. The being other than the subject, though included in the definition of an accident, is not [itself the definition of] an accident, for it would involve a contradiction. Where there is an uncertain fallacy of uncertainty in the subject, as in such a case if it be not uncertain it is not the subject, and since, if it be the subject it must be doubtful, there is certainty of doubtful uncertainty. That which remains to be said on this topic may be sought in the Mayúkha. U.

A. E. G.

Communications of a literary nature should be addressed to the EDITOR: *all letters on business, to the Proprietors,* MESSRS. E. J. LAZARUS & Co., *to whom Drafts should be made payable.* ADVERTISEMENTS *will be inserted at four annas per line.*

Annual subscription, in advance, including postage, Rs. 12.

PRINTED AND PUBLISHED BY THE PROPRIETORS, E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS, BENARES.

काशीविद्यासुधानिधिः

श्रीगणेशाय नमः

श्रीमद्विजयिनीदेवीपाठशालोदयोदितः । प्राच्यप्रतीच्यवाक्पूर्वापरपक्षद्वयान्वितः ॥ १ ॥
अङ्करश्मिः स्फुटयतु काशीविद्यासुधानिधिः । प्राचीनार्यजनप्रज्ञाविलासकुमुदोत्करान् ॥ २ ॥

THE PANDIT.

A Monthly Journal, of the Benares College, devoted to Sanskrit Literature.

No. 48. Benares, May 2nd, 1870. Vol. IV.

॥ उपदेशसहस्र्याः पद्यप्रबन्धः ॥

सिद्धान्तमुपक्रमते ।

(१६) नैतदेवं रहस्यानां नेतिनेत्यवसानतः ।
क्रियासाध्यं पुरा श्राव्यं न मोक्षो नित्यसिद्धतः ॥ ४३३ ॥

नैतदेवमिति । किं वेदान्तेषु प्रसंख्यानं साक्षाद्विधीयते, किं वा वर्त्तमानोपदेशेन फलवचनानुपपत्त्या कल्प्यतइति, तत्र नाद्य इत्याह । रहस्यानामिति । उपनिषद्वाक्यानामित्यर्थः । नेतिनेतिदृश्यनिषेधद्वारा तदवधिमात्रे ब्रह्मात्मस्वरूपे पर्यवसानदर्शनाद्वेदान्तानां न विध्यर्थतेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । क्रियासाध्यमिति । यत्क्रियासाध्यं फलं तत्पुरा पूर्वकाण्डे श्राव्यं नोपनिषत्सु, अत्र श्रूयमाणो मोक्षो न क्रियासाध्यः, कुतो नित्यसिद्धतो ऽसाध्यत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥

तत्त्वमस्यादिवाक्यमपरोक्षाद्वितीयब्रह्मात्मज्ञानद्वारा तदज्ञानं तदध्यस्तं च दुःखित्वादि संसारं निवर्त्तयतीति वक्तुमज्ञानाध्यस्तं दुःखादीत्यत्र दृष्टान्तमाह ।

(२०) पुत्त्रदुःखं यथाध्यस्तं पित्रा ऽदुःखे स्वआत्मनि ।
अहंकर्त्ता तथाध्यस्तो नित्यादुःखे स्वआत्मनि ॥४३४॥

पुत्त्रेति । अदुःखे ज्वरादिदुःखरहितइत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह । अहंकर्त्तेति । नित्यादुःखे सदा दुःखादिसंसाररहिते स्वे स्वरूपे आत्मनि निरुपाधिके ऽहंकर्त्ता साभासान्तःकरणाविविक्तो दुःखादिधर्मको ऽविवेकलक्षणया ऽविद्यया तथाध्यस्त इत्यर्थः । अहंकर्त्रेति पाठे स्वआत्मनीत्यत्र दुःखादिरिति शेषः ॥ २० ॥

आत्मनो ब्रह्मस्वभावाज्ञानेनाध्यस्तः संसारस्तत्स्वभावज्ञानमात्रान्नेतिनेति तत्त्वमसीति च शास्त्रोत्थान्निवर्त्तते तदात्मनः सर्वक्रियाधिकारनिवृत्तेः सुषुप्ताविव पुनरध्यासबीजाभावात्कृतकृत्यस्य न प्रसंख्यानविध्यवसर इति फलितमाह ।

(२१) सोध्यासो नेतिनेतीति प्राग्वत्प्रतिषिध्यते ।
भूयोध्यासविधिः कश्चित् कुतश्चिन्नोपपद्यते ॥ ४३५ ॥

सोध्यास इति । प्राग्वदिति वतिप्रयोगाद्वस्तुवृत्त्या प्राप्त्यभावादारोपितत्वं द्रढयति ॥ २१ ॥

नन्वविषये ब्रह्मात्मनि विषयधर्माणां दुःखित्वादीनां कथमध्यासः संभाव्यते यतः पुरोवस्थिते विषयभूते शुक्तिकादौ रजताद्यध्यासो दृष्ट इत्याशङ्क्य व्यभिचारान्नैवं नियम इत्याह ।

(२२) आत्मनीह यथाध्यासः प्रतिषेधस्तथैव च ।
मलाध्यासनिषेधौ खे क्रियेते च यथा ऽबुधैः ॥ ४३६ ॥

आत्मनीति । यथा देहव्यतिरिक्तात्मवादिनामात्मनीह पुरःस्थिते देहे जरामरणाद्यध्यासस्तत्प्रतिषेधश्च यथा चेन्द्रियाविषयेपि खे मलाध्यासनिषेधावबुधैः क्रियेते तथैव च प्रत्यगात्मनि ब्रह्मण्यप्यविषये संसाराध्यासनिषेधौ स्यातामित्यर्थः । आत्मनीह तथाध्यास इति पाठे दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकपरतयोत्तरार्द्धपूर्वार्द्धौ स्पष्टार्थौ । अधिष्ठानस्वरूपमात्रस्फुरणमध्यासे ऽपेक्ष्यते न विषयत्वेन स्फुरणं, तदिह स्वप्रकाशे आत्मनि स्वतःसिद्धमिति नानुपपत्तिरिति भावः ॥ २२ ॥

प्राग्वत्प्रतिषिध्यतइत्युक्तं प्रपञ्चयति ।

(२३) प्राप्तश्चेत्प्रतिषिध्येत मोक्षो ऽनित्यो भवेद्ध्रुवम् ।
अतो ऽप्राप्तनिषेधो ऽयं दिव्यग्निचयनादिवत् ॥ ४३७ ॥

प्राप्तश्चेदिति । प्रमाणसिद्धश्चेत्संसारः प्रतिषिध्येत तर्हि संसारबन्धनिवृत्तिरूपस्य मोक्षस्यागन्तुकत्वाद् ध्रुवं निश्चितं मोक्षो ऽनित्यो भवेत्परमार्थवृत्त्यात्मगतस्य बन्धस्य परमार्थत एव निवृत्तौ तस्यात्मनो ऽवस्थान्तरापत्त्या विकारित्वादनित्यत्वमावश्यकं, तथा ऽनादिभावरूपस्य बन्धस्य परमार्थत्वे तन्निवृत्तिरेवासंभाविनी सादित्वाभ्युपगमे तु तस्यात्मनैव कृतत्वान्निवृत्तसजातीयस्य पुनस्तस्मिन् पूर्ववदुत्पत्त्युपपत्तेरनित्यो मोक्षः प्रसज्येतैवेति बन्धस्याविद्यकत्वमवश्यमेष्टव्यं, तस्य च ज्ञानादेव निवृत्तेर्निरर्थकं प्रसंख्यानमित्यभिप्रेत्योपसंहरति । अत इति । यथा नान्तरिक्षे न दिव्यग्निश्चेतव्य इति पृथिव्यामिवाग्निचयनमन्तरिक्षादावारोप्याप्राप्तमेव प्रतिषिध्यते, तथा संसारबन्धरहितएवात्मनि तदारोपनिषेधाविति दृष्टान्तेनाह । दिव्यग्नीति । आदिपदादाकाशमालिन्यं लौकिकं गृह्यते ॥ २३ ॥

आत्मनि बन्धसंबन्धबोधकप्रमाणाभावादपि न तत्र बन्धस्य सत्यताप्राप्तिरस्तीत्याह ।

(२४) संभाव्यो गोचरे शब्दः प्रत्ययो वा न चान्यथा ।
न संभाव्यो तदात्मत्वादहंकर्तुस्तथैव च ॥ ४३८ ॥

संभाव्य इति । अयमर्थः । आत्मनि बन्धसंबन्धबोधकं प्रमाणं शब्दः प्रमाणान्तरं वा सर्वथापि नोपपद्यतइत्याह । शब्दः प्रत्ययो वेति । प्रत्ययः प्रमाणान्तरजन्यः शब्दो वा प्रत्ययो वा लोके गोचरे विषये संभाव्यः संभावनायोग्यो न चान्यथा विषयत्वायोग्ये तथा च षष्ठी जातिगुणक्रियादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तरहितस्यात्मनो न शब्दगोचरत्वं संभाव्यते येनायमात्मा संसारीति बोधः शब्दादुत्पद्येतेति । तथा रूपादिहीनत्वान्न बाह्येन्द्रियवर्गस्तस्मिन् क्रमते ऽत एव न तत्स्वरूपसंबद्धतया लिङ्गविशेषाग्रहणादनुमानार्थापत्ती तस्मिन् संभवतो ऽवयवाद्यभावान्नोपमानं भावरूपत्वादेव नानुपलब्धिरपीति प्रतीतिमात्रं परिशिष्यतइति न प्रमाणसिद्धो बन्धसंबन्ध इति, यतो न संभाव्यावात्मन्यपि शब्दप्रत्ययाविति, किं च शब्दप्रत्यययोः प्रमाणत्वाभिमतयोस्तथैव चाहंकर्तुः प्रमातृत्वाभिमतस्य च तदात्मत्वाद्ब्रह्मात्मत्वान्न तद्गोचरत्वमुपपद्यते नह्यागन्तुकयोः शब्दप्रत्यययोरहंकर्तुर्वा चिदात्मनः पृथक् स्वरूपमस्ति स्वात्मनि तु क्रियानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ २४ ॥

तस्मादध्यस्तनिषेध एव वक्तव्य इति सिद्धमित्याह ।

(२५) अहंकर्त्रात्मनि न्यस्तं चैतन्ये कर्तृतादि यत् ।
नेतिनेतीति तत्सर्वं साहंकर्त्रा निषिध्यते ॥ ४३९ ॥

अहंकर्त्रेति । चैतन्ये चित्स्वरूपआत्मनि यदहंकर्त्रा साभासान्तःकरणाविवेकेन कर्तृतादि न्यस्तमारोपितं तत्सर्वं नेतिनेतीति निषिध्यते साहंकर्त्रा अहंकर्त्रा सहेत्यर्थः ॥ २५ ॥

अध्यस्तनिषेध एव चेच्छास्त्रेण क्रियते कथं तर्ह्यात्मनः स्वरूपोपलब्धिरित्यत आह ।

(२६) उपलब्धिः स्वयंज्योतिर्दृशिः प्रत्यक् सदक्रियः ।
साक्षात्सर्वान्तरः साक्षी चेता नित्यो ऽगुणो ऽद्वयः ॥ ४४० ॥

उपलब्धिरिति । अनुपलब्ध्यादिस्वरूपत्वे प्रमाणाभावादितरत्र च साक्षादित्यादिनोत्तरार्द्धसूचितश्रुतीनां प्रमाणत्वात्स्वप्रकाश एवात्मा सदा स्वतःसिद्ध इत्यर्थः ॥ २६ ॥

नन्वात्मात्मीयमिति च द्वयमहंममप्रत्ययगोचरत्वेन प्रसिद्धं, तथा सति कथमात्मा स्वतःसिद्ध इत्याशङ्क्योपाधिवशात्तथा प्रसिद्धिरित्याह ।

(२७) सन्निधौ सर्वदा तस्य स्यात्तदाभो ऽभिमानकृत् ।
आत्मात्मीयं द्वयं चातः स्यादहंममगोचरः ॥ ४४१ ॥

सन्निधाविति । अभिमानकृदहंकारस्तस्य चिदात्मनः सर्वदा सन्निधौ सति तदाभश्चैतन्यप्रकाशयुक्ततया तदाकारः स्यादतो हेतोरात्मात्मीयं द्वयं च स्यादहं ममेति व्यवहारगोचर इत्यर्थः । तथा च साभासान्तःकरणं तद्वृत्त्यविवेकादात्माहमिति ममेति च भासमानोपि स्वतःसिद्ध एव स्वभावत इति भावः ॥ २७ ॥

एवमहंप्रत्ययादेरन्यविषयत्वोपपादनेन संभाव्यो गोचरे शब्द इति श्लोकोक्तं प्रत्ययागोचरत्वमात्मनः प्रतिपादितमिदानीं शब्दस्यापि विषयान्तरं दर्शयंस्तदगोचरत्वमुपपादयति ।

(२८) जातिकर्मादिमत्त्वाद्धि तस्मिन् शब्दास्त्वहंकृति ।
न कश्चिद्वर्त्तते शब्दस्तदभावात्स्वआत्मनि ॥ ४४२ ॥

जातीति । तस्मिन्नहंकृत्यहंकारे साभासे हि निश्चितं जातिकर्मादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वाच्छब्दाः प्रवर्त्तन्ते तदभावात्प्रवृत्तिनिमित्तजात्याद्यभावात्स्वे स्वरूपभूते आत्मनि निरुपाधिके कश्चिदपि शब्दो न प्रवर्त्तते तं विषयीकुर्वन्नित्यर्थः । अत आत्मा स्वतःसिद्ध इति भावः ॥ २८ ॥

स्वतःसिद्धस्वरूपे आत्मनि प्रवृत्तिनिमित्तजात्याद्यभावात्कश्चिदपि शब्दो न प्रवर्त्तते चेत्कथं तस्य वेदान्तवेद्यतयोपनिषदत्वमुद्घुष्यतइत्यत आह ।

(२९) आभासो यत्र तत्रैव शब्दाः प्रत्यग्दृशिं स्थिताः ।
लक्षयेयुर्न साक्षात्तमभिदध्युः कथं चन ॥ ४४३ ॥

आभास इति । यत्राहंकारादावाभासश्चैतन्यप्रतिबिम्बोदयस्तत्रैवाभासाद्यविविक्तान्तःकरणादौ वाचकत्वेन स्थिता आत्मा-

दिशब्दाः प्रत्यग्दृशिं प्रत्यक्तया भासमानं दृशिमात्मानं शुद्धं लक्षयेयुः लक्षणया ज्ञापयेयुर्न तु तं साक्षादभिदध्युः कथं चन विशेषणादिप्रकारेणापीत्यर्थः । अतो नौपनिषदत्वप्रसिद्धिविरोध इति भावः ॥ २९ ॥

कथं नाभिदध्युरित्यत्र हेतुमाह ।

(३०) नह्यजात्यादिमान् कश्चिदर्थः शब्दैर्निरुच्यते ।

नहीत्यर्द्धेन ॥ ३० ॥

ननु लक्षणयापि यत्र शब्दस्य तात्पर्यं स एव शब्दार्थस्तथा चात्मादिशब्दानामहंकारातिरिक्ते प्रत्यगात्मनि चेद्वृत्तिः कथं तर्हि लोका अहंकारादावात्मशब्दं प्रयुञ्जते इत्यपेक्षायामुपचारादिति सदृष्टान्तमाह ।

(३१)आत्माभासो यथा ऽहंकृदात्मशब्दैस्तथोच्यते ॥४४४॥

उल्मुकादौ यथाग्न्यर्थाः परार्थत्वान्न चाञ्जसा ।

आत्माभास इति श्लोकेन । अहंकृदहंकारो वस्तुतो ऽनात्माप्यात्माभास आत्मवदस्मच्छब्दप्रत्ययालम्बनो भासते यथा, तथात्मादिशब्दैरपि यथाप्रतिभासमुच्यते वस्तुगत्या तु शब्दप्रत्यययोः शुद्धएवात्मनि पर्यवसानं यथाग्न्यर्थाः शब्दा दहतीत्यादय उल्मुकं दहत्ययो दहतीत्युल्मुकादौ प्रयुज्यमाना अञ्जसा साक्षादुल्मुकादौ न च पर्यवस्यन्ति तेषां दाहाद्याश्रयत्वानुपपत्तेर्दहत्यादिशब्दानां परार्थत्वात्तदभिव्यक्ताग्न्यर्थत्वात्ते ऽग्न्यादावेव पर्यवस्यन्ति तथाहंकारस्यात्माभिव्यक्त्यर्थत्वात्तस्मिन् जडे परिच्छिन्ने पराधीनप्रकाशे आत्मादिशब्दाश्चित्सदानन्दानन्ताद्यर्था अनुपपद्यमाना विचार्यमाणे शुद्धएव पर्यवस्यन्तीति सर्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

आभासोत्रेति श्लोके सिद्धान्तिनाभासोङ्गीकृतः सत्वभेदविपर्यासविशिष्टतया भासमानः परमार्थो ऽपरमार्थो वेति वादिविप्रतिपत्त्या संशये न परमार्थत इति स्वसिद्धान्तं वक्तुं दृष्टान्तमाह ।

(३२) मुखादन्यो मुखाभासो यथा ऽऽदर्शानुकारतः ॥४४५॥

आभासान्मुखमप्येवमादर्शाननुवर्त्तनात् ।

मुखादन्य इति । यथा मुखाभासो मुखप्रतिबिम्ब आदर्शानुकारत आदर्शभावाभावयोरनुकारादादर्शान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति यावद्, मुखाद्ग्रीवास्थादनागमापायितयास्थितादन्यो न पुनः स्वरूपेणेति योज्यं, तथा सति बिम्बचेष्टया विनापि प्रतिबिम्बं चेष्टेतेत्यर्थः । आभासान्मुखमप्येवमन्यदेव कुत आदर्शाननुवर्त्तनादादर्शनिरपेक्षसत्तास्फुरणयोगादित्यर्थः । तथा च ग्रीवास्थस्यैव मुखस्यादर्शे प्रतिबिम्बितस्यादर्शस्थतावैशिष्ट्येन भासमानत्वमेवाभासत्वं तच्च न सत्यं मुखवियुक्तादर्शे तिर्यङ्गिरीक्ष्यमाणे वा तस्मिन्नदर्शनाद् नाप्यसदपरोक्षप्रतिभासात्तस्मादनिर्वचनीय एवाभासस्तस्माच्चान्यन्मुखमिति भावः ॥ ३२ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह ।

(३३) अहंकृत्यात्मनिर्भासो मुखाभासवदिष्यते ॥४४६॥

मुखवत् स्थित आत्मान्यो ऽविविक्तौ तौ तथैव च ।

अहंकृतीति । अहंकृत्यहंकारे आत्मनिर्भासश्चेतनावत्त्वावभासो मुखाभासवन्मुखान्मुखप्रतिबिम्बवच्छुद्धादात्मनो भिन्न इष्यते आत्मा शुद्ध आभासादन्यः स्मृतो ज्ञातः प्रतिबिम्बान्मुखवदित्यर्थः । मुखस्य मुखाभासस्यादर्शस्य चाभासाश्रयस्य प्रतीतितो भेदेपि वस्तुतो भेदाभाववदात्मात्माभासतदाश्रयान्तःकरणादीनां प्रतिभासतो भेदेपि वस्तुतो नात्मातिरिक्तं किं चिदस्तीति न परमार्थो भेद इत्यभिप्रेत्याह । अविविक्तौ तौ तथैव चेति । तावात्मात्माभासौ तथैव मुखमुखाभासाविव वस्तुतो ऽविविक्तौ परमार्थभेदरहितावित्यर्थः । चकारादाभासाश्रयान्तःकरणं च न तद्विविक्तमिति योज्यम् ॥ ४३३ ॥

एवं चिन्मात्रतत्त्वानाद्यविद्यायां तत्कार्ये चाहंकारादौ प्रतिबिम्बितं तदेव चिदात्मस्वरूपमुपाधिस्थतावैशिष्ट्याध्यासवशात्संसारीति स्वमतमुक्त्वा तद्दृढीकरणायैकदेशिमतं दूषयितुमुत्थापयति ।

(३४) संसारी च स इत्येक आभासो यस्त्वहंकृति ॥४४७॥

वस्तुच्छायास्मृतेरन्यद् माधुर्यादि च कारणम् ।

संसारीति । यस्त्वहंकृत्याभासो ऽस्माभिः पृथगुक्तः स एव संसारीत्येके मन्यन्तइत्यर्थः । नन्वाभासस्यावस्तुत्वात्कथं तस्य बन्धमोक्षभागितया संसारित्वमित्याशङ्क्याभासशब्देन चिच्छाया अभिप्रेतत्वात्तस्याश्च वस्तुत्वान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह । वस्तुच्छायेति । छाया वस्तुपरमार्थो, "नाक्रामेत्कामतश्छायां गुर्वादे"रिति स्मृतेरिति योजना । तथा याज्ञवल्क्यः ।

"देवर्त्विक्स्नातकाचार्यराज्ञां छायां परस्त्रियः ।
नाक्रामेद्रक्तविण्मूत्रष्ठीवनोद्वर्तनादिकम्" ॥

इति । न केवलं स्मृतिवचनादेव छायाया वस्तुत्वावगमो ऽस्त्यन्यच्च कारणं माधुर्यादिच्छायायामासीनस्य मुखे माधुर्योपलब्धेः शैत्योपलब्धेश्चेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

पुनरेकदेशिमतत्रयमाह ।

(३५) ज्ञैकदेशो विकारो वा तदाभासाश्रयः परे ॥४४८॥

अहंकर्तैव संसारी स्वतन्त्र इति के चन ।

ज्ञैकदेश इति । ज्ञस्य चित्सदानन्दपरमात्मन एकदेशः संसारी "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन" इति स्मृतेरित्ये-

के। अग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तेन "सर्व एव आत्मानो व्युच्चरन्ती"-ति श्रुतेः, परमात्मनो विकारः संसारी,त्यपरे तु तदाभासाश्रयश्चिदात्माभासविशिष्टो ऽहंकार एव संसारी तन्मनो दिशंदिशं पतत्वेति श्रुतेरित्याहुरित्यर्थः। भाट्टादिमतमाह। अहं कर्तैवेति। स्वतन्त्रो न परमात्मांशादिरूप इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

बौद्धमतमाह।

(३६) अहंकारादिसंतानः संसारी नान्वयी पृथक् ॥४४९॥

इत्येवं सौगता आहुस्तत्र न्यायो विचार्यताम्।

अहंकारादीति। संतानो ऽविरलोदयतया ऽविच्छिन्नानि क्षणिकज्ञानान्येवात्मा संसारी न ततः पृथगन्वय्येको विज्ञानोत्पत्तिविनाशद्रष्टास्तीत्येवं सौगता आहुरित्यर्थः। एवमुक्तेषु पक्षेषु वस्तुविषयत्वाद्विरोधाच्च विकल्पसमुच्चययोरसंभवादन्यतमस्यैव कस्य चिदुपादेयत्वमथ वा ऽस्मदुक्तस्य ब्रह्मैवाविद्ययाहंकारादिगताभासाविवेकात्संसारीत्येतस्येति निर्द्धारणे न्यायो विचार्यतामित्याह। तत्रेति ॥ ३६ ॥

प्रासङ्गिकीं संसारिचिन्तां हित्वा प्रकृतमाभासनिरूपणं प्रतिजानीते।

(३७) संसारिणां कथा चास्तां प्रकृतं त्वधुनोच्यते ॥ ४५० ॥

संसारिणामिति। स्पष्टम् ॥ ३७ ॥

प्रकृतमाभासमेव निरूपयन्वादौ मुखाभासदृष्टान्तत्वेनापरमार्थमुक्तं विशदयति।

(३८) मुखाभासो य आदर्शे धर्मो नान्यतरस्य सः।

द्वयोरेकस्य चेद्धर्मो वियुक्ते ऽन्यतरे भवेत् ॥ ४५१ ॥

मुखाभास इति। योयमादर्शे मुखाभासो दृश्यते स किं मुखादर्शयोरन्यतरस्य कस्य चिद्धर्मः किं वा मुखस्यैव धर्मो ऽथ वा द्वयोरपि धर्मो वस्त्वन्तरं वा किं चिदिति विकल्पाद्यं निराकरोति। धर्मो नान्यतरस्य स इति। एतदेव स्पष्टयति। द्वयोरिति। द्वयोर्मध्ये एकस्यान्यतरस्य चेदाभासो धर्मः स्यात्तदा वियुक्ते ऽन्यतरे सति दर्पणवियुक्त मुखे तद्गतरूपादिवद्दर्शनगोचरो भवेद् मुखवियुक्ते वा दर्पणे दृश्यो भवेच्च चैवमस्त्यतो नान्यतरस्य धर्म इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

कल्पान्तरमुत्थापयति।

(३९) मुखेन व्यपदेशात्स मुखस्यैवेति चेन्मतम्।

नादर्शानुविधानाच्च मुखे सत्यविभावतः ॥ ४५२ ॥

मुखेनेति। दूषयति। नेति। यद्यपि मुखाभास इति मुखेन व्यपदिश्यते तथापि न मुखधर्म आभासः, आदर्शानुविधानाद् मुखैकधर्मत्वे तदयोगात्, किं च सत्यपि मुखे दर्पणवियुक्ते ऽविभावतो ऽदर्शनादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

तृतीयं कल्पमनूद्य प्रत्याह।

(४०) द्वयोरेवेति चेत् तन्न द्वयोरेवाप्यदर्शनात्।

अदृश्यस्य सतो दृष्टिः स्याद्राहोश्चन्द्रसूर्ययोः ॥ ४५३ ॥

द्वयोरेवेति चेदिति। द्वयोरप्यदर्शनादेवेति संबन्धः, नहि मुखादर्शयोर्वियुक्तयोराभासो दृश्यते नापि संयुक्तयोरयं धर्मो यथाकथंचन संयुक्तयोरपि तद्दर्शनप्रसङ्गाच्च तथा दृश्यते तस्माच्च द्वयोर्धर्म इत्यर्थः। तर्ह्यस्तु परमार्थवस्त्वन्तरमेवाभास इति चतुर्थपक्षं दृष्टान्तेन शङ्कते। अदृश्यस्येति। सतो विद्यमानस्यैव सर्वैः करणैरदृश्यस्य राहोश्चन्द्रे सूर्ये चोपाधौ कदा चिद्दृष्टिर्दर्शनं यथा तथा मुखाभासस्यापि वस्तुभूतस्य सतो मुखसन्मुखवद्दर्पणोपाधौ दर्शनं स्यादित्यर्थः ॥ ४० ॥

वैषम्येण दूषयति।

(४१) राहोः प्रागेव वस्तुत्वं सिद्धं शास्त्रप्रमाणतः।

छायापत्ते त्ववस्तुत्वं तस्य स्यात्पूर्वयुक्तितः ॥ ४५४ ॥

राहोरिति। चन्द्राद्युपरागात्प्रागेव ज्योतिःशास्त्रप्रमाणतः पुराणादिशास्त्रप्रमाणतो वा राहोः सैंहिकेयस्य वस्तुत्वं सिद्धं निश्चितं नेह तथा निश्चायकं प्रमाणमस्तीति शेषः। नहि मुखदर्पणयोः संबन्धात्पूर्वमूर्ध्वं वा तद्व्यतिरिक्तवस्तुता मुखाभासस्य केन चित्प्रमाणेन क्वापि संभावितेत्यर्थः। राहोर्वस्तुत्वमङ्गीकृत्य दार्ष्टान्तिकाननुगुणत्वमुक्तमिदानीं तस्यापि नास्ति वस्तुत्वमित्याभासस्य वस्तुत्वे नायं दृष्टान्त इत्याह। छायापत्ते त्विति। स्याद्भूम्यादिच्छाया राहुरितिकेषां चित्पक्षः, तस्मिन् छायापत्ते तु तस्य राहोरवस्तुत्वं स्याद्,मुखाभासो य आदर्श इत्यादौ पूर्वोक्तयुक्तितो युक्तिसंचारादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

वस्तुच्छायास्मृतेरित्यत्र छायाया वस्तुत्वे स्मृतिः प्रमाणमित्युक्तं तत्राह।

(४२) छायाक्रान्तेर्निषेधोयं न तु वस्तुत्वसाधकः।

नह्यर्थान्तरनिष्ठं सद्वाक्यमर्थान्तरं वदेत् ॥ ४५५ ॥

छायाक्रान्तेरिति। न त्वित्यत्र छायाया इति शेषः, ननु छायोल्लङ्घनप्रतिषेधपरमपि वचनं तस्या वस्तुत्वमपि बोधयिष्यतीति चेत्, तत्र वक्तव्यं, साक्षादेवेतार्थादिति, नाद्य इत्याह। नहीति। एकस्य वाक्यस्योभयार्थत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः। न द्वितीयो, निषेधस्य प्राप्तिमात्रसापेक्षत्वाद्विषेध्यविषयादेव वस्तुत्वाभावे निषेधानुपपत्तिरित्यत्र नियामकाभावादिति द्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥

यदप्युक्तं माधुर्यादिकार्यदर्शनादर्थक्रियाकारित्वेन छायाया वस्तुत्वमिति तदप्यन्यथासिद्धमित्याह।

(४३) माधुर्यादि च यत्कार्यमुष्णाद्व्याद्यसेवनात् ।
छायाया न त्वदृष्टत्वादपामेव च दर्शनात् ॥ ४५६ ॥

माधुर्यादीति । छायायामुपविष्टस्य यन्माधुर्यादिकार्यं दृश्यते तदुष्णाद्व्याद्यसेवनान्निमित्ताच्च तु छायाया हेतुभूतायास्तन्माधुर्यादि कार्यं कुतो, ऽदृष्टत्वात्तप्यमानशिलाकूटच्छायायां माधुर्यादेरदर्शनादपामेव च दर्शनादयं धर्मस्तास्वेवाव्यभिचारादतः छायायामुपविष्टस्य निवृत्तातपसंसर्गस्य स्वाभाविकस्योदकमाधुर्याभिव्यक्तौ छाया मधुरेति विभ्रम इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

तदेवं यथा मुखं तदाभासस्तदाश्रयश्चेत्येते त्रयो व्यवहारदृष्ट्या विभक्ता अवभासन्ते न परमार्थदृष्ट्या तथात्मा तदाभासस्तदाश्रयश्चेत्यर्थत्रयं मिथो विलक्षणं गम्यते व्यवहारदृष्ट्येति दार्ष्टान्तिकमाह ।

(४४) आत्माभासाश्रयाश्चैव मुखाभासाश्रया यथा ।
गम्यन्ते शास्त्रयुक्तिभ्यामाभासासत्त्वमेव च ॥ ४५७ ॥

आत्माभासाश्रयाश्चैवमिति । आत्मा त्वंपदलक्ष्यश्चिद्धातुस्तस्यानाद्यविद्यातत्कार्यप्रतिबिम्बिततया तदुपाधिस्यत्ववैशिष्ट्यं जीवत्वमाभासो ऽविद्यातत्कार्योपाधिराश्रय इति त्वंपदार्थः । शास्त्रयुक्तिभ्यामिति । "रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते अनीशया शोचति मुह्यमान" इत्यादिश्रुते"रेको वशी सर्वभूतान्तरात्मैकं रूपं बहुधा यः करोती"-त्यादिस्मृतेश्च । तथा बुद्ध्यादेर्विपर्यान्तस्यागमापायिनो दृश्यस्य नित्यसिद्धसाक्ष्यात्मन्यध्यासव्यतिरेकेण स्फुरणसत्तयोरनुपपत्तेरित्यादियुक्तेश्च प्रत्यगात्मन एकस्यैव सत्त्वमाभासादेरसत्त्वं परमार्थसत्त्वाभावश्च गम्यते निश्चीयतइत्यर्थः ॥ ४४ ॥

नन्वेवं सति त्वन्मते संसारमोक्षयोराश्रयाभावादनुपपत्तिरेव नह्यात्मतदाभासतदाश्रयाणामन्यतमस्य मिलितानां वा संसाराद्याश्रयत्वं घटतइति शङ्कते ।

(४५) न दृशेरविकारित्वादाभासस्याप्यवस्तुतः ।
नाचितित्वादहंकर्तुः कस्य संसारिता भवेत् ॥ ४५८ ॥

न दृशेरिति । संसारो नाम ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणो विकाररूप उपचयस्तदात्यन्तिकापचयश्च मोक्षस्तथा च ताभ्यां क्रमेण संबध्यमानो विकारी स्यात्तत्र दृशेश्चैतन्यैकरसस्य न संसारिता भवेदितिसंबन्धः । तत्र हेतुरविकारित्वादिति । कूटस्थत्वादित्यर्थः, तथाभासस्यापि न संसारिता भवेदिति पूर्वनकारमादायान्वयः । तत्र हेतुरवस्तुन इति । पूर्वोक्तयुक्त्या तस्यावस्तुत्वनिश्चयादवस्तुनः शून्यस्य न को ऽप्यतिशयसंभव इत्यर्थः । अहंकर्तुरहंकारस्याभासाश्रयत्वेनाभिमतस्याचितित्वाज्जडत्वाच्च संसारिता भवेन्नहि ज्ञातृत्वसुखदुःखादिभोक्तृत्वस्वरूपस्य संसारस्य जडाश्रयत्वसंभवो ऽतस्त्वन्मते कस्य संसारिता भवेद् मोक्षो वेति च योज्यं, न कस्यापीति वदतो ऽनुभवविरोध इत्यभिप्रायः ॥ ४५ ॥

सिद्धान्ती यद्येवमनिरूपिताश्रयौ संसारमोक्षौ तर्हि मा भूतां परमार्थो कस्यापीति परिहरति ।

(४६) अविद्यामात्र एवातः संसारोस्त्वविवेकतः ।
कूटस्थेनात्मना नित्यमात्मवानात्मनीव सः ॥ ४५६ ॥

अविद्येति । यत एवमतः संसारो ऽविद्यामात्र एव भ्रान्तिमात्र एव स्वप्नवदस्तु अविवेकत आत्मस्वरूपाविवेकात्संसार आत्मनीवात्मधर्मइवावभासतइति योजना । अवस्तुभूतस्यात्मन्यपरोक्षतया सदिति प्रतिभासे निमित्तमाह । कूटस्थेनेति । तत्राध्यस्तत्वात्तत्सत्तया सत्तावानित्यर्थः । नित्यमित्यन्याधीनात्मवतस्तत्राध्यस्ततां सूचयति ॥ ४६ ॥

आत्मसत्तया सत्तावानात्मधर्मइवभासते संसार इत्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति ।

(४७) रज्जुसर्पो यथा रज्ज्वा सात्मकः प्राग्विवेकतः ।
अवस्तु सन्नपि ह्येष कूटस्थेनात्मना तथा ॥ ४६० ॥

रज्जुसर्प इति । स्पष्टोर्थः ॥ ४७ ॥

मतान्तरमाश्रित्य कल्पनालाघवेन शङ्कते ।

(४८) आत्माभासाश्रयश्चात्मा प्रत्ययैः स्वैर्विकारवान् ।
सुखी दुःखी च संसारी नित्य एवेति के चन ॥ ४६१ ॥

आत्माभासाश्रय इति । चकार एवकारार्थे आत्मैवात्माभासाश्रयः, आत्माभासत्वाभिमतस्य जीवत्वस्याश्रयो ऽतः स एव स्वैः स्वधर्मभूतैः प्रत्ययैर्विकारवान् सुखी दुःखी चेत्येवं संसारी भवति तथापि नित्य एव तरङ्गादिभिर्विक्रियमाणस्यापि समुद्रस्य स्थैर्यदर्शनादत आभासतदाश्रयात्मनां भेदकल्पना तदविवेककल्पना तद्वशादात्मनि संसारकल्पना च गुर्वी आत्मैव संसारीति कल्पना लघीयसीति के चन मन्यन्तइत्यर्थः ॥ ३८ ॥

उक्तं पुरस्तादस्माभिः संभाव्यो गोचरे शब्द इत्यत्रात्मनि संसारित्वग्राहकं प्रमाणं नास्तीति तत्र विस्मर्तव्यं त्वयेत्यभिप्रेत्योत्प्रेक्षामात्रमूलैवैषा कल्पना न प्रमाणमूलेति परिहरति ।

(४६) आत्माभासापरिज्ञानाद्याथात्म्येन विमोहिताः ।
अहंकर्तारमात्मेति मन्यन्ते ते निरागमाः ॥ ४६२ ॥

आत्माभासापरिज्ञानादिति । आत्मा परमार्थः कूटस्थो नित्य आत्माभासस्तच्छायारूपो ऽन्यत्र संक्रान्तो मिथ्याभूत

इत्यात्माभासयोर्याथात्म्येनापरिज्ञानान्मोहिताः सन्तो ऽहंकर्तारं साभासान्तःकरणमेवात्मेति ते मन्यन्ते यतो निरागमा आगमरहस्यपरिचयशून्या इत्यर्थः । "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवात्रायं पुरुषः स्वयंज्योति"रित्यादिनित्यशुद्धत्वादिपरश्रुतिसंदर्भं तथा "ऽनीशया शोचति मुह्यमानः, अविद्यायामन्तरे वेष्ट्यमाना अनृतेन हि प्रत्यूढा" इत्यादिश्रुतिसंदर्भं चात्मन आविद्यकं संसारित्वानुवादपरं ते न पश्यन्त्यतः स्वोत्प्रेक्षया यत्किं चिदेव वदन्तीत्यभिप्रायः ॥ ४९ ॥

मोक्षो ऽप्येषां दुर्लभ इत्याह ।

(५०) संसारो वस्तुसंस्तेषां कर्तृभोक्तृत्वलक्षणः ।
आत्माभासाश्रयाज्ञानात्संसरन्त्यविवेकतः ॥ ४६३ ॥

संसार इति । तेषां मते संसारो वस्तुसन् परमार्थसन् भवेत्तथा च "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः" । इति नियमस्मृतेरविनाशी संसार इति तेषां मते मोक्षासिद्धिरित्यर्थः । यदि मोक्षाप्राप्तिभयात्संसारस्यावस्तुत्वं ते ऽपि मन्येरंस्तर्ह्यस्मदुक्तप्रकार एव स इत्यनुजानाति । आत्माभासाश्रयाज्ञानादिति । आत्मादित्रयाणां तत्त्वाज्ञानादविवेकतो भेदाग्रहात्संसरन्तीति योजना ॥ ५० ॥

परपक्षे मोक्षक्षतिं दोषमुक्त्वा स्वपक्षे त्वाभासाभ्युपगमे लाभविशेषमाह ।

(५१) चैतन्याभासता बुद्धेरात्मनस्तत्स्वरूपता ।
स्याच्चेत्तज्ज्ञानशब्दैश्च वेदः शास्तीति युज्यते ॥ ४६४ ॥

चैतन्येति । बुद्धेरन्तःकरणस्य चैतन्याभासता आत्मनश्चैतन्यस्वरूपता च चेत्स्याद्भवेत्तदा वेदस्तमात्मानं ज्ञानशब्दैर्ज्ञानसत्यानन्तानन्दात्मादिशब्दैः शास्ति प्रतिपादयतीति युज्यते घटतइत्यक्षरार्थः । अयं भावः । प्रकाशस्वभावं वस्तु यत्र प्रतिबिम्बते तत्र प्रकाशाभासोदयहेतुर्भवति,यथा जले प्रतिबिम्बितः सविता, तथा बुद्धौ प्रतिबिम्बितं चैतन्यं तत्र चित्प्रकाशाभासोदयहेतुर्भवति,ततः साभासायां बुद्धौ गृहीतसंबन्धैर्ज्ञानादिशब्दैर्वेद आत्मानं लक्षणया बोधयतीति संगच्छते ऽन्यथा निर्धर्मके आत्मनि शब्दप्रवृत्त्यनुपपत्तेर्वेदान्तवेद्यता तस्य न सिद्ध्येन्मानान्तरं च तत्र न क्रमतइति असिद्धिरेवात्मनः स्यादित्याभासाभ्युपगमः श्रुतिस्मृतिन्यायविद्भिः कर्त्तव्य इति ॥ ५१ ॥

यद्यप्येवमाभासाभ्युपगमे वेदप्रवृत्तिरात्मन्युपपद्यते तथाप्यस्मिन् जानात्यादिशब्दा न प्रवर्त्तेरन्निति व्यवहारासिद्धिःप्रसज्येतेति शङ्कते । ननु ज्ञानशब्दो व्युत्पाद्यमान आत्मनि मुख्यां वृत्तिं लभतएव, अतः कथं साभासबुद्धिवाचकः सन् स आत्मनि लक्षणया वर्त्तिष्यतइति कल्प्यते इति वा शङ्कते ।

(५२) प्रकृतिप्रत्ययार्थौ यो भिन्नावेकाश्रयौ यथा ।
करोति गच्छतीत्यादौ दृष्टौ लोकप्रसिद्धितः ॥ ४६५ ॥

प्रकृतीति । प्रकृत्यर्थः क्रिया प्रत्ययार्थः कर्तृत्वं तावुभौ स्वरूपतो भिन्नावेकस्मिन्नाश्रये स्थितौ करोति गच्छतीत्यादौ लोके दृष्टौ यथा तथा लोकप्रसिद्धित एव जानाति करोतीत्यादेरप्यात्मैकाश्रयत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

अथैकाश्रयत्वमनयोर्दृष्टं तथा भिन्नाश्रयत्वमपि क्व चित्किं न स्यादित्यत आह ।

(५३) नानयोर्द्व्याश्रयत्वं च लोके दृष्टं स्मृतौ तथा ।
जानात्यर्थेषु को हेतुर्द्व्याश्रयत्वे निगद्यताम् ॥ ४६६ ॥

नानयोरिति । अनयोः प्रकृतिप्रत्यययोर्द्व्याश्रयत्वं न लोकप्रयोगेषु दृष्टं तथा स्मृतौ व्याकरणरूपायामपि न दृष्टमतो जानात्यर्थेषु द्व्याश्रयत्वे आत्मा प्रत्ययार्थाश्रयः बुद्धिः प्रकृत्यर्थाश्रय इति द्व्याश्रयत्वाभ्युपगमे को हेतुः स निगद्यतामित्यर्थः ॥ ५३ ॥

प्रकृतिप्रत्यययोरेकाश्रयत्वमात्रमस्मन्मते न संगच्छतइत्युच्यते, किं वा परमार्थतस्तयोरेकाश्रयत्वं, तत्र नाद्य इत्याह सिद्धान्ती ।

(५४) आत्माभासस्तु तिङ्वाच्यो धात्वर्थश्च धियःक्रिया ।
उभयं चाविवेकेन जानातीत्युच्यते मृषा ॥ ४६७ ॥

आत्माभास इति । तुशब्दः शङ्कानिषेधार्थः आत्माभासो बुद्धिगतस्तिङ्वाच्यः धियो बुद्धेः क्रिया वृत्तिरूपा धात्वर्थः प्रकृत्यर्थः, तथा चात्माभासो बुद्धिश्चेत्युभयं चाविवेकेन परमार्थात्माविवेकेन मृषैव जानातीत्युच्यते तथा चात्माभासव्याप्तक्रियावद् बुद्ध्यैक्याध्यासादात्मा जानातीत्येकाश्रयत्वावभासः प्रकृतिप्रत्यययोरिहापि नानुपपन्न इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

द्वितीयं प्रत्याह ।

(५५) न बुद्धेरवबोधोऽस्ति नात्मनो विद्यते क्रिया ।
अतो नान्यतरस्यापि जानातीति च युज्यते ॥ ४६८ ॥

न बुद्धेरिति । सम्यग्विचार्यमाणे क्रियावत्या बुद्धेरवबोधश्चित्प्रकाशो नास्ति नाप्यात्मनो ऽवबोधस्वभावस्य क्रिया विद्यते ऽतो नान्यतरस्यापि जानात्यवगच्छतीति निर्देशो युज्यते । तथा च प्रतीतिमात्रशरणैरारोपिततदैक्यविषयत्वं जानात्यादेराश्रयणीयमिति न लोकव्यवहारविरोधः स्मृतिविरोधो वा भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

यथा जानातीति ज्ञ इति कर्तृव्युत्पत्त्या बुद्ध्यात्मनोरेकैकस्मिन् जानात्यर्थानुपपत्तिर्नापि मिलितयोस्तदुपपत्तिः परमार्थतो जडाजडयोरैक्यायोगात्, नाप्यन्यतरसंनिधिनिमित्तान्यतरस्मिन्नुभयाश्रयतेति घटते ऽध्यासव्यतिरेकेण संनिधेरनिरूपणात्, तथा ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति भावव्युत्पत्त्या ऽपि ज्ञानशब्दप्रयोग आत्मनि न घटतइत्याह ।

(५६) नाप्यतो भावशब्देन ज्ञप्तिरित्यपि युज्यते ।
नह्यात्मा विक्रियामात्रो नित्य आत्मेति शासनात् ॥ ४६६ ॥

नाप्यत इति । भावशब्देनधात्वर्थसामान्यवचनेन ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति भावव्युत्पत्त्यापि ज्ञानशब्दप्रयोग आत्मनि न युज्यते, अत इत्युक्तहेतुं व्यनक्ति । नहीति । विक्रियामात्रत्वे पारतन्त्र्येणात्मनो ऽनित्यत्वप्रसङ्गस्तच्चानिष्टं नित्य आत्मेति श्रुतिशासनादित्यर्थः ॥ ५६ ॥

यथा जानातीति ज्ञ इति कर्तृव्युत्पत्त्या ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति भावव्युत्पत्त्या चात्मनि ज्ञानशब्दानुपपत्तिस्तथा ज्ञायते ऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या ज्ञायतइति ज्ञानमिति कर्मव्युत्पत्त्या चात्मनि ज्ञानशब्दप्रवृत्तिर्न युज्यतइत्याह ।

(५७) न बुद्धेर्बुद्धिवाच्यत्वं करणं नह्यकर्तृकम् ।
नापि ज्ञायतइत्येवं कर्मशब्दैर्निरुच्यते ॥ ४७० ॥

न बुद्धेरिति । बुध्यते ऽनयेति बुद्धिरिति व्युत्पत्त्या बुद्धिशब्दवाच्यत्वं बुद्धेरन्तःकरणस्य स्यान्नात्मन इति योजना । तत्र हेतुः करणमिति । करणव्युत्पत्तिपक्षे बुद्धिशब्दवाच्यस्यात्मनः करणत्वापत्तौ कर्त्रन्तराभावादकर्तृकं करणं स्यान्नहि करणमकर्तृकं क्व चिद्दृष्टमित्यर्थः,तथा ज्ञायतइति ज्ञानमिति कर्मशब्दैरप्यात्मा न निरुच्यते न सम्यगुच्यते स्वस्य स्ववेद्यत्वानुपपत्तेर्ज्ञात्रन्तरस्याभावाच्च न कर्मव्युत्पत्तिरपीहेत्यर्थः । ज्ञायते ऽस्मिन्निति ज्ञानमिति व्युत्पत्त्यन्तरमस्तीति चेत्तत्र वक्तव्यं ज्ञेयाधारत्वमात्रं ज्ञानशब्देनेहोच्यते, ज्ञातृत्वे सति ज्ञेयाधारत्वं वा, नाद्यो,ज्ञेयघटाद्याधारभूतलादेरपि व्युत्पत्तियोगाज्ज्ञानशब्दाभिधेयत्वप्रसङ्गात्, न द्वितीयः, आत्मनो ज्ञातृत्वस्य निराकृतत्वादि,त्ययं पक्षो ऽतिस्थूल इत्याचार्यैरुपेक्षित इति द्रष्टव्यम् ॥ ५७ ॥

एवं मुख्यया वृत्त्या ज्ञानादिशब्दवाच्यत्वमात्मनो नोपपद्यतइति प्रतिपादिते तत्राप्यतत्तुल्यमित्याशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति ।

(५८) न येषामेक एवात्मा निर्दुःखो ऽविक्रियः सदा ।
तेषां स्याच्छब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं चात्मनः सदा ॥ ४७१ ॥

न येषामिति । येषां मते एक एवात्मा सदा निर्दुःखादिलक्षणो ऽभ्युपगतस्तेषामात्मनः सदा शब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं च न स्यात्परमार्थत इति योजना । यद्वात्मनि मुख्यशब्दप्रवृत्त्यभावमुक्तं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति । न येषामिति । येषां मते एक एव यथानिर्दिष्ट आत्मा न भवति तेषां शब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं चात्मनः सदा स्यादस्त्विति योजना । तत्र कर्त्रादिव्युत्पत्तेः संभवाद् न त्वेकात्मवादे श्रौते तत्संभव इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

तर्ह्यस्तु शब्दार्थमुख्यत्वाय सविकार एवात्मेति शङ्कते ।

(५९) यदा ऽहंकर्तुरात्मत्वं तदा शब्दार्थमुख्यता ।
नाशनायादिमत्त्वात्तु श्रुतौ तस्यात्मतेष्यते ॥ ४७२ ॥

यदेति । अहंकर्तेत्याद्यभिमन्यमानाकारस्यात्मत्वमेव नास्तीति परिहरति । नेति । "यो ऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येत्येतं वै तमात्मानं विदित्वे"ति श्रुतावात्मनो ऽशनायाद्यतीतत्वस्वाभाव्यावगमादशनायादिधर्मवत्वादहंकर्तुस्तस्यात्मता नेष्यतइति योजना, अतो ज्ञानादिशब्दा आत्मनि न साक्षात्प्रवर्त्तन्तइत्याभासद्वारता ऽस्मदुक्ता तेषां सिद्धेति भावः ॥ ५९ ॥

नन्वेवमुक्तरीत्या यदि जानात्यादेरात्मन्यन्यत्र च मुख्यता न संभवेत्तर्हि वृत्त्यन्तरेणाप्यात्मनि प्रवृत्तिरनुपपन्ना नहि क्वाप्यमुख्यं क्व चिदुपचर्यतइति संभवतीति शङ्कते ।

(६०) हन्त तर्हि न मुख्यार्थो नापि गौणः कथं चन ।
जानातीत्यादिशब्दस्य गतिर्वाच्या तथापि तु ॥ ४७३ ॥

हन्त तर्हीति । स्पष्टम् ॥ ६० ॥

मास्तु मुख्याभावाद्गौणोपि तथापि किमिति गतिर्वाच्येति चेत्तत्राह ।

(६१) शब्दानामयथार्थत्वे वेदस्याप्यप्रमाणता ।
सा च नेष्टा ततो ग्राह्या गतिरस्य प्रसिद्धितः ॥ ४७४ ॥

शब्दानामिति । न केवलं लौकिकशब्दानामेव जानात्यादीनामप्रमाणता, किं तु वेदस्यापीत्यपिशब्दयोजना, किं च लोकसिद्धव्युत्पत्त्यपेक्षत्वाद्वेदे बोधकत्वस्येत्यभिप्रायः सा वेदस्याप्रमाणता नेष्टा चकाराद्वेदस्यैवात्मनि प्रमाणतेष्टेति समुच्चीयते । अतो वेदप्रामाण्याङ्गीकारलोभादेव गतिर्वाच्येत्यर्थः, तर्हि प्रसिद्धैव गतिः किमिह वक्तव्यमिति सिद्धान्तिनः शङ्कां गृह्णन्तीति ततो ग्राह्येति प्रसिद्धित इति चेदिति शेषः ॥ ६१ ॥

तत्र वक्तव्यं प्राकृतजनप्रसिद्ध्या गतिराश्रीयते, पाणिन्याद्यभियुक्तप्रसिद्ध्या वा,तत्राद्यमनूद्य दूषयति ।

(६२) प्रसिद्धिर्मूढलोकस्य यदि ग्राह्या निरात्मता ।
लोकायतिकसिद्धान्तः स चानिष्टः प्रसज्यते ॥ ४७५ ॥

प्रसिद्धिर्मूढलोकस्येति । प्राकृतप्रसिद्ध्यभ्युपगमे देहात्मप्रसिद्धेरप्यभ्युपगमाद्विरात्मवादाद्यापत्तिरनिष्टा प्रसज्येतेत्यर्थः ॥६२॥

द्वितीयमनूद्य प्रत्याह ।

(६३) अभियुक्तप्रसिद्धिश्चेत्पूर्ववद् दुर्विवेकता ।
गतिशून्यं न वेदो ऽयं प्रमाणं संवदत्युत ॥ ४०६ ॥

अभियुक्तेति । पूर्ववदिति । बुद्धेरात्मनो वा ज्ञातृत्वं दुर्निरूपमिति प्रागुक्तदोषप्रसङ्ग इत्यर्थः । यद्येवं तर्ह्यात्मनो गतिशून्यमेव ज्ञातृत्वं वेदो ऽनुवदिष्यतीति तत्राह । गतीति । प्रमाणमिति हेतुगर्भं वेदविशेषणम् ॥ ६३ ॥

चिदात्मन्यैवौपाधिको जानात्यादिशब्दप्रयोगः संभवतीत्यभिप्रेत्य सिद्धान्ती दृष्टान्तमाह ।

(६४) आदर्शे मुखसामान्यं मुखस्येष्टं हि मानवैः ।
मुखस्य प्रतिबिम्बो हि मुखाकारेण दृश्यते ॥ ४०७ ॥

आदर्शइति । आदर्शे दृश्यमानं यन्मुखं तेन सामान्यं समानत्वमेकत्वं मुखस्यादर्शाद्बहिस्तिष्ठतो मानवैरिष्टं हि प्रसिद्धमित्यक्षरार्थः । आदर्शे मुखव्यक्त्यन्तरोत्पादानुपपत्तिसहकृतया मदीयं मुखमिति प्रत्यभिज्ञया बिम्बप्रतिबिम्बभावेनोपाधितो भेदावभासे ऽपि मुखैक्यं मानवैरिष्यतएवेत्युक्तं भवति,उक्तमेवैकत्वं स्फुटयति । मुखस्येति ॥ ६४ ॥

यथा कल्पितमुखस्य परमार्थमुखस्य चान्योन्यविवेकान्मलिनं मे मुखमल्पं वक्रमित्यादिव्यपदेश उपाधिनिबन्धनस्तथात्मन्यपि ज्ञातृत्वादिव्यपदेश उपाधिनिबन्धन इत्युपपन्नमिति दार्ष्टान्तिकमाह ।

(६५) यत्र यस्यावभासस्तु तयोरेवाविवेकतः ।
जानातीति क्रियां सर्वो लोको वक्ति स्वभावतः ॥ ४०८ ॥

यत्रेति । अवभास आभासः प्रतिबिम्बभाव इति यावत् ॥ ६५ ॥

यच्छब्दाभ्यामुक्तमर्थं स्पष्टयति ।

(६६) बुद्धेः कर्तृत्वमध्यस्य जानातीति च उच्यते ।
तथा चैतन्यमध्यस्य चत्वं बुद्धेरिहोच्यते ॥ ४०६ ॥

बुद्धेरिति । बुद्ध्यात्मनोस्तादात्म्याध्यासे सत्यन्योन्यधर्मसङ्करादात्मा जानात्यहं जानामीति च व्यपदेशो भवतीति समुदायार्थः ॥ ६६ ॥

॥ शेष उत्तराङ्के ॥

॥ अथ बालभारतस्य ॥

॥ द्वादशः सर्गः ॥

स मुदे पराशरसुतः सुतरां
भवतोयराशितरणैकतरी ।
प्रससार भारतमिषेण मुखे
खलु यस्य निर्मलवितानपटः ॥ १ ॥
अथ सप्रतिज्ञ इव दग्धुमिदं
वनमुग्रधूममुखमुक्तशिखः ।
चिरकालनिर्दहनकोपवशात्
कपिशः किल व्यलसदेष शिखी ॥ २ ॥
प्रबलप्रवृद्धबहुजिह्वतया
कवलीकृतार्करुचिराजिरिव ।
अतिदुःसहो ऽजनि शिखी महसा
स हसन्निवाद्भुतयुगान्तदवम् ॥ ३ ॥
परिपालितस्य जलदेन सदा
निजवैरिणा तरुगणस्य तदा ।
ज्वलितः शिरांसि विदलय्य शिखी
जलदाश्रये न्यधित धूममिषात् ॥ ४ ॥
दहनस्तदा स्फुटितवेणुघटा-
घटितोत्कटध्वनिमिषेण मुहुः ।
विपिनान्तरे तनुमतस्त्रसतः
प्रति कोपहुंकृतिमिव व्यतनोत् ॥ ५ ॥
अभवत् तदा परमकोटिगत-
ज्वलनाभिषङ्गपरितापभृताम् ।
वनवासिनां कलकलः सकल-
त्रिजगज्जनप्रलयभीतिमयः ॥ ६ ॥
वसनेऽग्रहीदथ कचप्रचये
तदपुस्फुटत् पटु दृशौ दहनः ।
तदपि व्रसन्तमखिलाङ्गपद-
ग्रहणादनिग्रयदरण्यजनम् ॥ ७ ॥
ज्वलनत्रसज्जननिषेधकरः
कनकाभकेतुकपिशीर्षगुरुः ।
त्वरितं वनानि परितः स्फुरिते-
र्विरराज वप्र इव पार्थरथः ॥ ८ ॥

पततां वनात् त्वरितमुत्पततां
पतितं रवेण वपुरेव भुवि ।
पवनेन पार्थशरसार्थहता
छदपद्धतिस्तु दिवमेव ययौ ॥ ९ ॥
अथ यक्षराक्षसतुरङ्गमुख-
प्रमुखैररण्यपुरुषैः सहर्षैः ।
उपशान्तये हुतभुजः स्वभुज-
प्रथिताम्बुपाचममितः स्फुरितम् ॥ १० ॥
प्रहितस्य शान्तिजननाय जनै-
र्ज्वलने जलस्य न लवोऽप्यपतत् ।
अतिदूरतोऽप्यतुलतापवशात्
परिशोषितस्य नभसि स्फुरतः ॥ ११ ॥
मिलितैरतीव वनवासिजनैः
प्रहितं पयो बहु दवज्वलने ।
अशनान्तरालजलपानकलां
कलयांबभूव तरुभारभुजि ॥ १२ ॥
जलमानयन् घटघटीपटलै-
र्ज्वलनोपशान्तिकृतये किल यत् ।
स्वतनौ तदाशु परितप्ततरा
निदधुर्न वस्तुनि जना ज्वलिते ॥ १३ ॥
अभितो भुजान् दहनशान्तिधियां
चरणानपि त्वरितनाशभृताम् ।
अभिदत् पृथाजनिरनेकशर-
प्रसरै रथाङ्गपतनैश्च हरिः ॥ १४ ॥
अभितस्त्वमेव परिरक्ष शिखी
भवतः सखा दहति संप्रति नः ।
पृषदश्वमेतदिव वक्तुमगु-
र्गुरुफालया गगनवर्त्म मृगाः ॥ १५ ॥
घनहर्षहेषितभृतस्तुरगाः
स्वयमेत्य पेतुरनले ज्वलति ।
मरणे नितान्तनियते भयतो
न महस्विनः परिहरन्ति महः ॥ १६ ॥
दशनैर्ददार यदुदारभयो
हरिसंचयः किमपि भूवलयम् ।
विपिनं प्रदीपयति तद् दहने
खनति स्म कूपमिव मूढमतिः ॥ १७ ॥
अपवैरमग्निभयतोऽनुगता
हरयस्तलेषु करिणां शरणम् ।
निहताः पतद्भिरथ तैरपि ते
क्व फलत्यकृत्यमभिमानमुचाम् ॥ १८ ॥
बिलनिर्गमे समणयः फणिनो
यदधुः स्फुलिङ्गयुतधूमकलाम् ।
नितरामथो जगदपि ज्वलितं
वनसीम्नि तेन दहनेन ततः ॥ १९ ॥
सरिदम्बुचूर्णितपरिज्वलिता-
चलनागवल्लिदलपूगफलैः ।
कवलीकृतैरिव तदा विपिनेऽ-
रुणजिह्व एव विललास शिखी ॥ २० ॥
अतिलौल्यतः कवलयन् मलिन-
द्युति काननं किमपि दावशिखी ।
बहुभक्षणेन शितिधूममिषात्
तनुते स्म भोजनवहूद्गिरणम् ॥ २१ ॥
अवलोक्य दावदहनं तमहो
परितापितत्रिभुवनं गहने ।
अपि पार्थकेतनकपिर्निदधौ
स्मयमद्भुतं हुतपलादपुरः ॥ २२ ॥
अपि तापचूत्कृतिकृतां वदनो-
ल्लसितस्वभावशिखिहेतिमिषात् ।
वनरक्षसां व्यथित गर्भशिखी
वियतोऽन्तरभ्युपगमं शिखिनः ॥ २३ ॥
उपरि प्रपत्य पिदधुः स्वशिशून्
मृगयोषितोऽवगणितात्मरुजः ।
अथ तासु पाततरलाः सुतरा-
मसहन्त हन्त विरहं नृमृगाः ॥ २४ ॥
प्रणयक्रुधा विरहितानि चिरं
वनवासिलोकमिथुनानि तदा ।
कृतहाकृतीन्यपि परिक्रमणे
सुखनिर्व्ययं पुलकितान्यमिलन् ॥ २५ ॥

भयसंभ्रमेऽपि परिरभ्य तथा
सुखमाप तद्वनजुषां मिथुनम् ।
ह्रियमाणमग्निपतनेन यथा
न हि जीवितव्यमपि वेद पुरा ॥ २६ ॥
हिमतागुणादभिमतं मरणं
वरमेव वारिणि न दीप्तदवे ।
गलबद्धबालनिवहा न्यपतन्
वनसुभ्रुवो नदनदीषु ततः ॥ २७ ॥
दहनो दहेज्जननि हा सुत हा
दयितेह हा हृदयनाथ ह हा ।
हह हा सगर्भ हह हा भगिनी-
त्युदितं तदा वनजनेन मिथः ॥ २८ ॥
दवदह्यमानहरिहस्तिमहो-
रगमुख्यजीवरवकङ्कुकितः ।
गुरुभूधरस्फुटनभूर्निनदो
द्युसदां ददौ भुवनभङ्गभयम् ॥ २९ ॥
अथ खाण्डवप्रसभरक्षणधीः
क्षणधीरिताब्दपटलो बलभित् ।
मुशलप्रमाणसरलैः सलिलैः
प्रववर्ष पत्रिभिरिवास्य सुतः ॥ ३० ॥
अतिदीप्ततद्दवशिखाशिखरैः
खलु दह्यमानमिदमब्दजलम् ।
गगनेऽप्यवाप वडवाग्निहतो-
दधिवासदुःखमिति धिङ्नियतिम् ॥ ३१ ॥
अथ पार्थमार्गणगणोऽगणयन्
जलवारिणीं वियति कुट्टिमताम् ।
अतिवेगसंचरणपचभवत्-
पवनैरजिज्वलदहो ज्वलनम् ॥ ३२ ॥
अभवत् तदा स कुरुवर्षचरः
किल तक्षकोऽत्र विपिने ज्वलति ।
प्रविवेश मातृजठरं भयतः
पुनरश्वसेन इति तत्तनयः ॥ ३३ ॥
सुतरक्षणाय फणिराजवधू-
र्द्रुतमुत्पपात दिवि दीप्तदवात् ।
गिलनावशिष्टफणिपुच्छयुतं
विजयी चकर्त च तदीयशिरः ॥ ३४ ॥
अथ तक्षकप्रणयतः पवनैः
परिमोह्य पाण्डुपृथिवीशसुतम् ।
अपमौलिपन्नगवधूजठरा-
दहरत् तदा हरिरहीन्द्रसुतम् ॥ ३५ ॥
इति वञ्चनेन कुपितः फणिनीं
विशिखैस्त्रिधा दिवि चकर्त नरः ।
दहनो हरिः स च तदाप्यशपद्
भव निष्प्रतिष्ठ इति सर्पसुतम् ॥ ३६ ॥
स्वयमश्वसेनकृतकण्ठतया
कुपितः कृतान्त इव पाण्डुसुतः ।
अतिभीषणैर्विशिखदण्डगणै-
र्गगनं व्यधाद्विधुरयन्मरुतः ॥ ३७ ॥
अथ तं प्रतिद्युपतिरुग्ररुषा-
रुणदृष्टिराजि निजमङ्गमधात् ।
गगनान्तरालविकरालदव-
ज्वलनस्फुलिङ्गभरभिन्नमिव ॥ ३८ ॥
जलदास्तमास्तृतवियद्वलया-
म्बुदराजिराजितममोचि ततः ।
हरिणा रयेण हरिणाधिपति-
प्रतिमल्लपौरुषकिरीटिरुषा ॥ ३९ ॥
चटदुत्कटोत्कटतडित्पटलै-
र्दृढगर्जितैर्जितदिगन्तगजैः ।
जलदैस्तदैव परितः स्फुरितैः
क्षयकालभीषणमकारि नभः ॥ ४० ॥
घनपद्धतिः पिहिततिग्मरुचि-
स्तिमिराणि तानि विततान तदा ।
विरराज येषु शिखिकीट इव
द्युतिदीपितत्रिभुवनोऽपि दवः ॥ ४१ ॥
अपतन् घनाघनघनाम्बुभरै-
र्गलहस्तिता इव शिखाः शिखिनः ।
स दधौ छमिच्छमितशब्दमिषा-
दथ दुःखनिःश्वसितमल्पशुचिः ॥ ४२ ॥

स्वमथ प्रतापमिव मूर्तमयं
परिभूयमानमवलोक्य दवम् ।
पवनास्त्रमस्त्रकुशलो मुशल-
ध्वजधैर्यधाम विजयी व्यसृजत् ॥ ४३ ॥

शिखिसौहृदेन मरुतामभिधा-
द्विषतां रुषा विजयिमन्त्रबलात् ।
उदितो महाबलतया च ततः
पवनश्चतुर्गुणितसंभ्रमतान् ॥ ४४ ॥

अहह व्यरोधि युधि मत्तनुजा-
नुज एष पाण्डुतनुभूरमुना ।
इति कोपनेन पवनेन किल
द्युपतेरलोडि गृहमद्रिपतिः ॥ ४५ ॥

सपदि चिपन्ननुदिशं जलदान्
जयसंपदा सह सहस्रदृशः ।
अदिदीपदर्दितवनं ज्वलनं
नरतेजसा सममसौ पवनः ॥ ४६ ॥

निकृते विरोधिनि घने पवनै-
रुदितास्ततः शिखिशिखा मुदिताः ।
रुचिदभ्रमम्बुरुहबन्धुमपि
द्रुतमस्पृशन् दिवि हसन्महसम् ॥ ४७ ॥

यदवारि वारिदततिर्वितता
वियति स्वयं विजयिना जयिना ।
तदतिक्रुधा दिवि दधार पविं
मघवाधिरुह्य विशदं रदिनम् ॥ ४८ ॥

अथ संभ्रमभ्रमितभीमपवौ
पवनप्रपातकुपिते द्युपतौ ।
त्रिदशैर्भृशं निजनिजास्त्रततिः
कलिता किरीटिकलिकेलिकृते ॥ ४९ ॥

स्वजनप्रमाथभवदुःखदवा-
कुललोकनिश्वसितधूमभरैः ।
ध्रुवमङ्गदङ्गिभिरतीव शितिं
स दधार दण्डमिह दण्डधरः ॥ ५० ॥

परिपिण्ड्य दत्तमिव धूर्जटिना
जगदन्तकारि दहनाक्षिमहः ।
द्विषदस्खलं स खलु रुद्रसखः
समये हिरण्मयगदाप्रमथात् ॥ ५१ ॥

दनुजेन्द्रकीर्तितरला बलिनो
न पदात् पदं ददति यद्भ्रयतः ।
तमुरीचकार वरुणस्तरुण-
द्युमणिद्युतिं सपदि पाशमपि ॥ ५२ ॥

इति शस्त्रविस्तृतरसा सहसा
सह वासवेन दिविषत् परिषत् ।
दववह्निनिह्नवसमर्थरुचिः
प्रचचाल पार्थसमरार्थमसौ ॥ ५३ ॥

अचलन्नितश्च गुरुगर्वभृतः
क्षणमात्रवृष्टिकलितोच्छ्वसिताः ।
युधि यक्षराक्षसखगेन्द्रफणि-
प्रमुखा रुषा विजयिने विपिनात् ॥ ५४ ॥

युधि यक्षराजिरसिराजिकरा
विकरालतां निदधती परितः ।
स्फुटकोपताम्ररुचिरभ्यचलद्
दवहेतिपङ्क्तिरिव धूमयुता ॥ ५५ ॥

विविधास्त्रधारणकरालतराः
कृतहुंकृतो विकृतभालभुवः ।
रसनाञ्चलज्वलदुरुज्वलना
रजनीचरा विदधुरुद्धुरताम् ॥ ५६ ॥

अतिचण्डतुण्डनखराः खगतेः
पवनं छदैस्तमसृजन् गरुडाः ।
ननु सोऽपि दीपकलिकेव दवः
शमनोन्मुखः सपदि येन कृतः ॥ ५७ ॥

मणिपाणिजज्वलदनेकफणा-
ङ्कुलिशालिनस्तरलतां दधतः ।
परितः प्रसस्रुरसितद्युतयो
युधि मृत्युराजभुजवद्भुजगाः ॥ ५८ ॥

दिवि दैवतेषु कुपितेषु पुरः
फणिदैत्यराक्षसमनुष्यकुलैः ।
विजयी विभुस्त्रिजगतीसुभटैः
कटरि व्यधत्त युधमस्त्रसखः ॥ ५९ ॥

निजशस्त्रपाततरलेषु तदा
त्रिजगद्भटेषु विकटेषु रुषा ।
जयवारिवाह इव वासवभू-
रिषुवृष्टिमष्टसु स दिक्षु दधौ ॥ ६० ॥

स्वयमुद्धृतेन युधि कोऽपि चलन्
ज्वलदङ्घ्रिपेण गिरिणा पलभुक् ।
नरबाणपातहतबाहुतया
पतता व्यपाति निरदाहि ततः ॥ ६१ ॥

समिति वसन्नरशरैः शमनः
करलम्बितश्लथितदण्डतया ।
नर एव वीर इति भूषितवान्
नवरेखया हृदवनिं महताम् ॥ ६२ ॥

परजीवितच्छिदुरकर्तनिका-
भिधयन्त्रलोलरसनायुगलः ।
युधि कालपाश इव पाण्डुभुवा
विशिखैर्गणः फणभृतां बिभिदे ॥ ६३ ॥

अभजद्रियं भृशमपूर्वचरीं
नरबाणदौत्यघटितां धनदः ।
इति तस्य पाणिकृतयापि तदा
गदया रुषेव दिवि विच्छुटितम् ॥ ६४ ॥

दिवि जातरूपगिरिगोत्रभृतां
शिशुभूभृतामिव समुत्पतताम् ।
स गरुत्मतां सपदि पत्त्रततिं
विचकर्त युक्तमयमिन्द्रसुतः ॥ ६५ ॥

प्रचरिष्णुपार्थशरपातभयात्
त्रसतः क्षणेन वरुणस्य रणे ।
करलम्बिपाशमयमस्त्रमपि
व्यधित क्रुधेव चरणस्खलनम् ॥ ६६ ॥

कुपितश्चकार कदनानि हरि-
र्वनवासिनामपि रथाङ्गरयात् ।
अतिजिह्वयातितरलीकृतयां
कवलीचकार किल ताननलः ॥ ६७ ॥

द्विषतो निपिष्य युधि चक्रमहो
मुहुराहरोह मुरवैरिकरम् ।
दिवि बिम्बमम्बरमणेस्तिमिरा-
ण्यभिहत्य पूर्वगिरिशृङ्गमिव ॥ ६८ ॥

हरिचक्रपार्थशरचक्रहते-
र्वनवासिनस्त्रिदशतां गमिताः ।
नवरोचमानभुजशौर्यभरै-
रचलन् पुनर्युधि सुराः सह तैः ॥ ६९ ॥

नरसंगरेण दनुजान् मनुजा-
नपि वीक्ष्य देवपदवीं गमितान् ।
सहजैरचालि किमु मुक्तिपद-
स्पृहयालुभिः समरसीम्नि सुरैः ॥ ७० ॥

विललास चक्रधरचक्रमथ
द्युपथे सहार्जुनसुवर्णशरैः ।
परितापितामरकुलं किरणा-
कुलमर्कबिम्बमिदमन्यदिव ॥ ७१ ॥

परितप्रदीर्णचलितस्खलित-
प्रतिशस्त्रराशिभिरथोग्रतरैः ।
नरमार्गणैर्विधुरिता युधि ते
ययुरिन्द्रमेव शरणं त्रिदशाः ॥ ७२ ॥

अथ विक्रमेण तनयस्य तदा
मुदितो विशेषबलदर्शनधीः ।
बलसूदनः कृतककोपकणः
क्षणमश्मवृष्टिमसृजन्नभसः ॥ ७३ ॥

शरजालकं किमपि संभ्रमतो
विजयी ववर्ष तदमर्षनिधिः ।
अपिषत् पतत्पवनेन शिलाः
परमाणुवत् क्वचन चिक्षिपिरे ॥ ७४ ॥

अथ मेरुशृङ्गमुरु पार्थभिदे
मुमुचे रुषेव नमुचेर्द्विषता ।
दिवि लोहगोलकमिव ज्वलितो-
ज्ज्वलदन्तरं तरलितत्रिजगत् ॥ ७५ ॥

अथ पार्थबाणततिभिः पतिते
दवसीम्नि तत्र शिखरे महति ।
अपि कल्पशाखिभिरपूरि नहि
स्वमनःप्रकल्पितमपि त्रसनम् ॥ ७६ ॥

बलशत्रुरम्बरगिरानुभवै-
रपि दुर्जयौ नरहरी कलयन् ।
अथ मुक्तसंगररसप्रसर-
स्त्रिदशैः समं त्रिदिवसीम्नि ययौ ॥ ७७ ॥

निरपायमग्निरथ संज्वलितो
नरविक्रमस्मरणकम्पिशिराः ।
मरुदध्वमूर्ध्नि विललास रणा-
यसृतं विलोकयितुमिन्द्रमिव ॥ ७८ ॥

जितशक्रयोर्मुरजिदर्जुनयो-
र्ज्वलितः स कश्चन महोदहनः ।
यशसा तयोर्विशदितो हिमवा-
निव यत् पुरो दवशिखी स बभौ ॥ ७९ ॥

दृढदावपावकभवानि बभु-
र्मलिनानि धूमवलयान्यभितः ।
दिवि मूर्तिमन्ति समिति त्रसतो
नवदुर्यशांसि सुरभर्तुरिव ॥ ८० ॥

यदुपार्जि जम्भमुखदैत्यजया-
द्दिवि वासवेन हिमहारि यशः ।
इषुभिर्नरेण दलितस्य कणै-
रिव तस्य तारकगणैः शुशुभे ॥ ८१ ॥

मदसिंहनादमथ तौ दधतु-
र्नरकेशवौ जयरसेन तथा ।
अनुसंगतौ किमु रणाय भटा-
विति शङ्कितं दिवि यथा विबुधैः ॥ ८२ ॥

वनजीवनिर्गमनिषेधकृते
स्थितयोस्तयोरथ रथस्थितयोः ।
दिवि मूर्तिमान् हुतवहो जटिलः
प्रमदी जगर्ज च वशाश्च पपौ ॥ ८३ ॥

अपि नीरनामभृति वैरभरं
बत बिभ्रदौर्व इव तत्र वने ।
दवदम्भतोऽज्वलदुदग्रशिखा-
ततिरब्दमार्गमपि दग्धुमनाः ॥ ८४ ॥

ज्वलितस्य तस्य दहनस्य भयाद्
गहनत्विषा कुवलकोमलया ।
ध्रुवमन्वसारि शिशिरा सविधे
यमुना धुनी तदधुनाप्यसिता ॥ ८५ ॥

दवपावकप्रबलतापहता
यमुनापि मङ्क्षु विपिनान्तरतः ।
गगनं जगाम परिरब्धुमिव
द्युधुनीसखीमसमधूममिषात् ॥ ८६ ॥

विपिनप्रभूततरभूतपल-
ग्रसनोत्थतृष्ण इव कृष्णपथः ।
ह्रदकूपसिन्धुसरसीषु रसा-
दपिवत् पयः स्वयमसेचनकम् ॥ ८७ ॥

व्यथितस्तदा विततदाहवशा-
द्दिवसाधिपोऽपि दिवि तापभरैः ।
न लभेत शान्तिमधुनापि धुनी-
धवमध्यसंविशननिस्सरणैः ॥ ८८ ॥

परितापसंकुचदशेषदशा-
कृशवक्रिताकृतिरतिग्मरुचिः ।
अभजत् तदा मदनवैरिशिर-
स्तटिनीतटं ज्वलति तत्र वने ॥ ८९ ॥

स दवस्तदा दिवि तथा परितः
परिताप्य पित्तमदितोडुततेः ।
अधुनापि भानुमसहिष्णुरिव
प्लवते यथा क्वचन सा दिवसे ॥ ९० ॥

क्षयमित्यवेक्ष्य शिखिमेत्यवशान्-
मृगमेकमेव पवनश्चलितम् ।
दवतस्ततः किल विकृष्य तदा
निदधौ सुधारुचि स चिह्नमभूत् ॥ ९१ ॥

घनतद्वनज्वलनतप्तधरा-
तलसङ्गसंगतकृशानुकणम् ।
अधुनापि भाति फणिराजफणा-
पटलं प्रदीप्तमिव रत्नमिषात् ॥ ९२ ॥

अमुना क्षयाभिनयिना शिखिना
हरिरप्यतापि सविधे स तथा ।
जननान्तरेऽप्यनिशमेव यथा
ध्रुवमब्धितोयशयनोऽयमभूत् ॥ ९३ ॥

ज्वलनोऽप्यतिज्वलनतः स तदा
ध्रुवमातुरः स्वपरितापभरैः ।
अविशत् पयोधिमयशःशमित-
स्तदगात् प्रतीतिमयमौर्व इति ॥ ६४ ॥

अरण्यतः पार्थ शरण्य पाहि मां
हिमांशुहारीणि यशांसि वर्धय ।
मयो भयेनेति वदन् कृशानुना
व्यमोचि दैत्यो नमुचेः सहोदरः ॥ ६५ ॥

प्राग्विप्रो मन्दपालस्त्रिदिवभुवमगात् तत्र निष्पुत्र इत्या-
पायं नैवानपायं फलमुरुतपसां बाल्यतो ब्रह्मचारी ।
तत् कृत्वा शार्ङ्गरूपं द्रुतसुतकृतये शार्ङ्गिकायां स्म सूते
यत् पुत्राणां चतुष्कं प्रणुतिभिरमुनामोचि वह्नेस्ततस्तत् ॥६६॥

वह्निः शार्ङ्गाश्वसेनोरगमयदनुजान् षड्विना खाण्डवं तद्
दग्ध्वा षड्वासराणि त्र्यकुपितमहाकालभालाग्निभीमः ।
षट्वक्त्रप्रायमूर्ती कुरुकुकुरकुलौ तूर्णमापृच्छ्य वीरौ
धीरौ षट्चक्रितोऽपि प्रकृतशुचिरुचिः स्वं पदं प्राप हृष्टः ॥६७॥

भेजे श्रीजिनदत्तसूरिसुगुरोरर्हन्मतार्हस्थितेः
पादाब्जभ्रमरोपमानममरो नाम व्रतीन्द्रः कृती ।
तत्प्रज्ञात्मनि बालभारतमहाकाव्ये महेच्छप्रियं
निर्याति स्म रसैः सुधोर्मिसरसैः स्ववादि पर्वादिमम् ॥६८॥

सर्गा द्वादश तेरेकं सहस्रं नवशत्यपि ।
अष्टेत्यनुष्टुभां संख्या निश्चितात्रादिपर्वणि ॥ ६९ ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्री-
बालभारतनाम्नि महाकाव्ये वीराङ्के आदिपर्वणि खाण्डवव-
नवर्णनो नाम द्वादशतमः सर्गः ॥ १२ ॥ :: ::

॥ अथ बालभारतस्य सभापर्वारम्भः ॥

॥ तत्र प्रथमः सर्गः ॥

चन्द्रायमाणाः सुकृताम्बुराशेः
सूर्यायिताः साधुहृदम्बुजानाम् ।
स्फारं त्रिलोकीदुरितान्धकारं
पाराशरस्याङ्घ्रिनखाः क्षिपन्तु ॥ १ ॥

अथार्ककन्यातटसीम्नि धन्या
विष्णुश्च जिष्णुश्च मयासुरश्च ।
प्रियोक्तयः खाण्डवखण्डदाह-
खेदच्छिदे मैत्र्यजुषो निषेदुः ॥ २ ॥

मयासुरः स्वं वनवह्निमुक्तं
जानन् पुनर्जातमिवात्ततोषः ।
पार्थं ततो बाहुभृतां वतंस-
मुवाच कंसद्विषतः समक्षम् ॥ ३ ॥

भाराय दिक्सिन्धुरभूधरास्ते
धाता क्व वाताशन एष शेषः ।
विश्वंभरां भूरिभरां बिभर्ति
परोपकारी पुनरेक एव ॥ ४ ॥

परोपकारे न रतिं करोति
यस्तद्भराधिक्यनतां धरित्रीम् ।
धर्तुं मुकुन्दोऽपि परोपकारि-
लोकच्छलाद्वल्गति कोटिमूर्तिः ॥ ५ ॥

दीप्तेषु संसारदवानलेषु
यशःसुधानीरनिधौ निलीनः ।
महानिहामुत्र च नैव ताप-
माप्नोति कुत्रापि परोपकारी ॥ ६ ॥

कथं तपस्तीव्रतरं चरन्ति
स्फुरन्ति तीर्थेषु कथं वृथैव ।
सतां नितान्तं सुकृतानि तानि
परोपकारव्रतमेव दत्ते ॥ ७ ॥

वित्तादिदानप्रभवा भुवोऽन्तः
परोपकाराः कति न प्रतीताः ।
अमी शतांशेऽपि समीभवन्ति
भयार्तजन्तोरभयार्पणेन ॥ ८ ॥

न किंचन प्रत्युपकारमूचे
स्थिरं विरञ्चोऽप्यभयप्रदातुः ।
तत् कोऽहं पार्थ तवार्थपूर-
संपूरणैरप्यनृणो भवामि ॥ ९ ॥

पितुः कलादातुरभीतिदातु-
र्मातुश्च किं प्रत्युपकारकर्म ।
इति स्मरन्तो हृदि केऽपि खेदं
तदङ्घ्रिभक्त्यैव यदि क्षिपन्ति ॥ १० ॥

त्वज्ज्येष्ठयोः पार्थ तवापि पाद-
पूजां ततः कामपि कामयिष्ये ।
इति प्रतिज्ञाय तदा तदग्रे
तिरोदधे दानवसूत्रधारः ॥ ११ ॥
किरीटिनः खाण्डवदाहमित्रं
श्रीखाण्डवप्रस्थपुरान्मुरारिम् ।
प्रेषीदथ द्वारवतीपुराय
तं पूजयित्वा तपसस्तनूजः ॥ १२ ॥
कैलासधात्रीधरमुत्तरेण
मैनाकशैलं प्रति यत् प्रतीतं ।
पूर्वोत्तरस्यां दिशि हेमरत्ने-
रलंकृतं बिन्दुसरः सरोऽस्ति ॥ १३ ॥
न्यासीकृतं तत्र पुरा गरीय-
स्त्वरोऽथ गत्वा स्वयमानिनाय ।
वस्तुत्रयं विस्मयकारि शङ्ख-
गदासभाभाण्डमयं मयोऽपि ॥ १४ ॥
मूर्च्छां यदापूरणशब्दपूरे
दूरेण देवद्विरदोऽपि याति ।
तं फाल्गुनायाथ स देवदत्त-
मदत्त सख्ये वरुणस्य शङ्खम् ॥ १५ ॥
सभावजन्याभिधभूमिजाने-
र्गदामदान्मारुतनन्दनाय ।
क्षुभ्यन्ति यद्भ्रान्तिरवैर्जगन्ति
कल्पान्तशङ्कार्तसुरासुराणि ॥ १६ ॥
मयाभिधानां वृषपर्वदैत्य-
प्रभोः सभां हस्तसहस्रमात्राम् ।
ददौ प्रकृष्टामृतुनाधिकेन
वर्षेण हर्षी स युधिष्ठिराय ॥ १७ ॥
विनिर्मितायां स्फटिकाश्मसार्थैः
पार्थस्य कीर्त्यामिव मूर्तिमत्याम् ।
यस्यां सहस्राणि वितेनुरष्टौ
रक्षांसि रक्षां मयवाग्वशानि ॥ १८ ॥
यस्यामदृश्ये स्फटिकस्य वप्रे
कल्याणक्लृप्ता कपिशीर्षमाला ।
व्योमापगायाः पुलिने निलीना
रथाङ्गराजीव विराजते स्म ॥ १९ ॥
यत्पीठबन्धस्फटिकावनीषु
मयूखलुप्ताः स्म विभान्ति सत्यः ।
हंसीरुतैः पद्मविहारिपद्मा-
मञ्जीररावैरिव केलिवाप्यः ॥ २० ॥
वैडूर्यपत्राः स्मितपद्मराग-
पद्मालयो मञ्जुलरत्नमालाः ।
आमुक्तमुक्तामयबिन्दुवृन्दा
वापीषु यस्यां व्यलसन् नलिन्यः ॥ २१ ॥
अच्छेन क्लृप्तं स्फटिकेन भित्ति-
स्तम्भाद्यदर्शं स्खलनस्य हेतुम् ।
यस्यां बलन्तः प्रतिबिम्बितेन
पुरो निजेनेव जना व्यजानन् ॥ २२ ॥
यत्रेन्दुकान्तप्रथितालवाल-
पालीषु तन्वन्नमृतप्रणालीः ।
लीलावनीनामवनीरुहेषु
बभौ वनीपाल इवामृतांशुः ॥ २३ ॥
सूर्याश्मभूमीषु निवेश्य कुम्भी-
र्यत्रो हसद्भिर्नलभूभुजोऽपि ।
यत्रार्कपाका रसवत्यवश्यं
किं कापि नाक्लृप्यत सूपकारैः ॥ २४ ॥
यस्याः शिरःसीम्नि वियद्विचित्रं
नानामणीनां रमणीयभाभिः ।
तादृक्सुधर्मादिसभाजयेन
धात्रा कृतं जैत्रमिवातपत्रम् ॥ २५ ॥
धूमायमानाग्निनिभासु नील-
स्तम्भासु शोणाश्ममहीषु यत्र ।
अमर्त्ययूनोर्मनसी द्रवत्वा-
न्निकाममेकीकुरुते स्म कामः ॥ २६ ॥
नीलोपलश्रेणिषु शोणरत्न-
स्तम्भा दृगम्भोजमुदे यदन्तः ।
प्रातः समुद्रोत्पतदंशुमालि-
प्रौढप्रभा दण्डनिभाः स्म भान्ति ॥ २७ ॥

यत्र स्फुटस्फाटिकभूविभूषा
स्तम्भा महानीलमया विरेजुः ।
स्फारेन्दुकान्तिप्रकरातिपीत-
ध्वान्तव्रजोद्गारभराभिरामाः ॥ २८ ॥
चन्द्रातपं यत्र पपुः सिताब्ज-
संदेहलीनालिकलङ्कितेषु ।
क्रीडाचकोराः स्फटिकाश्मकृप्त-
पाञ्चालिकास्येषु शशिभ्रमेण ॥ २९ ॥
यस्यां दधुः स्वस्तिकपङ्क्तिलेखा-
मुक्तानि मुक्ताफलमण्डलानि ।
चूलाचलत्केतुपटान्ततान्त-
पतद्द्युगङ्गाजलबिन्दुलीलाम् ॥ ३० ॥
वसन् सदा तुम्बुरुहर्जुनस्य
मेचेण गन्धर्वपरीतपार्श्वः ।
स्थाने प्रमाणे च लये च यस्यां
जगौ समं किंपुरुषाप्सरोभिः , ॥ ३१ ॥
विशारदैर्यैरपि शारदायाः
सभा न्यभालि स्मितबुद्धिबोधैः ।
सविस्मयास्तेऽपि समौलिकम्पं
निर्वर्ण्य यां वर्णयितुं न शक्ताः ॥ ३२ ॥
तस्यां प्रविश्याथ शुभे मुहूर्ते
नृपो ददौ सप्त दिनानि दानम् ।
द्विजावलीषु स्फुरितासु सप्त-
द्वीपावनीमण्डलपावनीषु ॥ ३३ ॥
नभोऽन्तरा नारदमङ्गभाभिः
पतङ्गभासोऽपि भुजिष्ययन्तम् ।
कदाचिदालोकयति स्म तस्यां
स्थितः सभायामवनीभुजंगः ॥ ३४ ॥
ध्यानैकतानैः शमहर्षिभिस्तै-
र्महर्षिभिः सप्तभिरुत्कचित्तैः ।
पीतास्यशीतांशुरुचं तदात्व-
विमुद्रचक्षुःकुमुदैरुदारम् ॥ ३५ ॥
पतिव्रताभिर्दिवि तारकाभिः
शशिभ्रमोच्छृङ्खललोचनाभिः ।
श्लाञ्छनालोकनभग्नकान्त-
शङ्काभिरल्पाल्पनिरूपितास्यम् ॥ ३६ ॥
मैते मदालोकनसावहित्था
भूवन्निति च्छन्नतनुं घनान्ते ।
विलोकयन्तं कलहायमानान्
विमानिनः कानपि मानिनीभिः ॥ ३७ ॥
तदात्वकान्ताकुचकोटिकृष्टैः
शिरस्तटीकुड्मलितैः कराग्रैः ।
ह्रिया च भक्त्या च नताननेन
विमानिवर्गेण विनम्यमानम् ॥ ३८ ॥
उदस्तहस्तेन समुत्सुकत्व-
संभारभाजाम्बुजबान्धवेन ।
लीलारविन्दद्वितयं विहाय
विहायसि स्पृष्टपदाब्जयुग्मम् ॥ ३९ ॥
उदञ्चदुत्तुङ्गतरङ्गहस्त-
विस्तारवत्या गगनस्रवन्त्या ।
पवित्रतायै शिवसेव्ययापि
दूरादपि क्षालितपादपद्मम् ॥ ४० ॥
शृण्वन्तमन्तःकरणेन किंचि-
दनाहतं नाम मुदां निधानम् ।
समीरणाभोगरणद्गुणाया
निरादरं नादरसे महत्याः ॥ ४१ ॥
गङ्गातरङ्गावलिमञ्जुलानि
सद्ध्यानधामानि जटान्तरेषु ।
उद्भासयन्तं शशिशुभ्रभासं
सतीवियोगस्थमिवैकमीशम् ॥ ४२ ॥
स्फुरत्परीवारमुनीन्द्रवार-
नेत्रप्रभाम्भःकमलायितास्यम् ।
ध्रुवं पथः श्रान्तिभिदे सभाग्र-
ध्वजाञ्चलैर्वीजितमुत्तरन्तम् ॥ ४३ ॥
कुलकम् ।

अथायमभ्युत्थितिभाजि भूपे
कृतानतौ व्योमतलावतीर्णः ।
दत्त्वाशिषं भूषितभद्रपीठः
पुरो निविष्टो मुनिरित्युवाच ॥ ४४ ॥

तेजस्विनस्त्वत्क्रतुनित्यतृप्त्या
प्रेक्ष्य प्रियान् दैत्यभुजैरजेयान् ।
दत्ताशिषस्त्वय्यधुनैव देव्यः
स्वयं मया स्वर्गगतेन दृष्टाः ॥ ४५ ॥

स्वर्गे महेन्द्रादिमहासभाली-
निभालनेनाजनि यः प्रमोदः ।
तमप्यसौ लुम्पति मेऽतिमाच-
प्रभाभरात्तप्रसभा सभा ते ॥ ४६ ॥

प्रभूतसंभूतविभूतितेजः-
शोभापराभूतसुराधिनाथम् ।
राजन् हरिश्चन्द्रनरेन्द्रमर्घ्यां-
परः सुधर्मापरिगं निरीक्ष्य ॥ ४७ ॥

श्रीपाण्डुभूपस्त्वयि धर्मरा ा-
सभाविभूषायितवैभवात्मा ।
दिवं समीक्ष्य क्षितिमीयुषो मे
मुखेन संदेशमिमं दिदेश ॥ ४८ ॥
युग्मम् ।

सद्धर्मकल्पद्रुजुषि त्वदीय-
यशःसुधासिन्धुशतावतारे ।
नानाति नातिश्रममश्रमेण
नो. .त्वया नीतिपथे जने यम् ॥ ४९ ॥

महोन्नतः सं. .लङ्घ-
शङ्की धरापातिनि वस्तुनि भू ।
जिघृक्षया कोऽपि नतिं ..ाति
कुतः परद्रव्यहृतिस्त्वदुर्व्याम् ॥ ५० ॥

लीलाचलानां चललोचनान
नृरत्नरत्नाभरणै रणद्भिः त्त ।
पुरे पुरे वर्त्मनि वर्त्मनि त्र
तवानिशं कोऽपि नयप्रघोतन ॥ ५१ ॥

पृथ्वीश पृथ्वीं त्वयि पातिन न्या
भृशं निशीथेऽपि महापथेऽार ।
हस्ताग्रविन्यस्तमणिप्रदीप-न्ते-
द्युतिच्युतध्वान्तचयाश्चला ॥ ५२ ॥

त्वद्यज्ञतृप्तामरनिर्मितेन्द्र-
भाभिस्तथासौ सरसा रसाभूत् ।
यथा पृथानन्दन नन्दनोर्वी
जहास शश्वत्फलशालिशस्या ॥ ५३ ॥

उच्छृङ्खलं खेलति पुत्रराज्य-
मदादसौ यद्यपि नित्यमुर्व्याम् ।
धर्मो धराधीश भवत्यितेति
पदे पदे सत्क्रियते तथापि ॥ ५४ ॥

भवत्क्रतुप्रीतिहृदः पयोधि-
रत्नाकरेभ्यो रविणा गृहीतैः ।
वृष्टेर्जलैरेव मणीभवद्भि-
र्बभूव भूः कुत्र न रत्नगर्भा ॥ ५५ ॥

वनानि सर्वाणि करिप्रसूनि
बहूनि सर्वे गिरयः सुवन्ति ।
त्वयि क्षितिं पाति नयैकनिष्ठे
विन्ध्याटवीरोहणयोः क्व गर्वः ॥ ५६ ॥

ऊधस्विधेनुस्तननित्यवर्ष-
त्पयोनदीमातृकतां वहन्तः ।
ग्राम्याः स्तवस्फारफलाभिराम-
क्षेत्रा न नेत्राणि धने क्षिपन्ति ॥ ५७ ॥

राजन् भवान् राजति तारनीति-
रस्तापनीतिस्तव किंतु देशः ।
महामुनीनामपि साम्यरम्य-
मनोधनानां हरते मनांसि ॥ ५८ ॥

धर्मैकधीरं सकलं विलोक्य
क्रूरे निजे कर्मणि लज्जमानाः ।
राजज्जनं तावकमाधयो वा
न व्याधयो वा खलु बाधयन्ति ॥ ५९ ॥

पदे पदे संमदिना सदैव
महेषु लोकेन वितन्यमानम् ।
नवं नवं भोगमुपाददाना-
स्तवाशिषः स्वर्गिगणा गृणन्ति ॥ ६० ॥

तव स्तवोक्त्या सफलेव वाणी
मुखे भवद्वेशजुषां जनानाम् ।

तेषां पुनर्वेश्मनि निष्फलेव
लक्ष्मीरभावेन वनीयकस्य ॥ ६१ ॥
चित्तो यदि व्यर्थमनोरथाना-
मप्रेरजस्रैरभिद्रुत्वरीणाम् ।
तत् किं तवायं नयकल्पशाखी
मनोरथं पूरयति प्रजासु ॥ ६२ ॥
त्वत्पालनादाश्रममेदिनीषु
सुखं यदापुर्मुनयो महान्तः ।
जानन्ति नूनं फलनोन्मुखीनां
मुक्तेर्मुदामग्रयणं तदेव ॥ ६३ ॥
मुक्ता तरन्तीमिति तावकीने
सद्धर्मसिन्धौ धरणीं फणीन्द्रः ।
शृणोति कीर्तिं भवतो भुजंगी-
गीतेषु मौलीनधुना धुनानः ॥ ६४ ॥
भवत्पुरीवासविलासभास्व-
न्मनोरथाविष्टहृदः सदैव ।
देवा दिवं मोक्तुममी न शक्ताः
कः स्यात् क्षमः कर्मनियोगभङ्गे ॥ ६५ ॥
एतां परित्यज्य पुरीं पुरोऽस्तु
क्व ते रतिः स्वर्गमुपागतस्य ।
त्रिशङ्कुसूनोर्जनयन्नपायं
न राजसूयं तनुषे मखं चेत् ॥ ६६ ॥
यतो जयी राजसु राजसूय-
यज्ञैकयाजी सुकृतैकभाजी ।
हसत्यसावत्र विभुत्वभूत्या
हरिं हरिश्चन्द्रमहीमहेन्द्रः ॥ ६७ ॥
योग्यो जयश्रीचतुरैश्चतुर्भि-
स्त्वं सोदरैरीदृशराज्यसंपत् ।
नयत्र यज्ञं जनयेत्यमुं ते
मैत्रीपरो राजतु देवराजः ॥ ६८ ॥
संदिष्टमेतत् तव याम्यतोऽहं
देवेशसंदेशकृते मुरारिम् ।
इदं निगद्याशु मुनिस्तिरोऽभूद्
विद्योतयन् विद्युदिवांशुभिर्द्याम् ॥ ६९ ॥

अथाह्वयद्द्वुर्वहराजसूय-
मन्त्राय नारायणमेकमिच्छम् ।
धनाधिपोऽयं गुरुकार्यभाने
यन्मन्यते वामधुरीणमेनम् ॥ ७० ॥
श्रीपाण्डुसंदिष्टमखाय मन्त्रं
युधिष्ठिरेणायमुपांशु पृष्टः
नारायणः संगतराजनीति-
पारायणं सारमिदं जगाद ॥ ७१ ॥
सर्वैर्गुणैरर्हसि राजसूयं
राजन् पुनस्तस्य महाबलस्य
वधं जरासंधधराधवस्य
विना न निर्वोढुसखो मखोऽयम् ॥ ७२ ॥
भर्गाय भूमीधृत्रमेधयज्ञं
संकल्प्य य[illegible]न् बलिनां जयाय
समुद्यते के[illegible] नताः पदान्ते
नेशुः परे केचन कांदिशीकाः ॥ ७३ ॥
ये ये पुनः [illegible]यबलावलेपात्
तत्संमुखा [illegible]तयो बभूवुः ।
विजित्य ते[illegible]ने समरैर्निरुद्धा
गिरिव्रजान्त षडशीतिसंख्याः ॥ ७४ ॥
राज्ञोऽधुना[illegible]चतुर्दशैव
शतेन तेषां [illegible]खमीहतेऽसौ ।
यस्तान् कृ[illegible]लो मोचयति प्रबद्धान्
सम्राट् स [illegible]र्मो विभवत्यवश्यम् ॥ ७५ ॥
स प्राणयुद्धे[illegible]भंजने यदि स्या-
ज्जेयो हरे[illegible]पि रणे त्वजेयः ।
अहं निजेन्दुर्यशसीव सिन्धौ
पलायित[illegible]न्महसा वसामि ॥ ७६ ॥
भीमो भु[illegible]तम्भबलाद्भुतश्री-
र्जम्भारि[illegible]मा जगदेकजेता ।
अहं मह[illegible]तिरिति त्रयोऽपि
युता ज[illegible]धवधाय यामः ॥ ७७ ॥
इत्युक्तम[illegible]च्छ्वसितस्य राज्ञः
समाचय[illegible]शौरिररिव्ययाय ।

भीमार्जुनाभ्यां सह शुक्रसौम्य-
रम्योपकण्ठोऽर्क इव प्रतस्थे ॥ ७८ ॥
क्रमाद्ययुः प्राग्दिशि पञ्चसंख्यै-
र्विहारमुख्यैर्गिरिभिः परीतम् ।
त्रयोऽपि वीरा मगधाधिपस्य
गिरिव्रजाख्यं नगरं गरीयः ॥ ७९ ॥
निहत्य यस्मिन् वृषभासुरेन्द्रं
तच्चर्मसंनद्धतदस्थिढक्काः ।
तिस्रो जरासंधनृपेण क्लृप्ता
नदन्ति चैत्यद्रुमपुष्पकीर्णाः ॥ ८० ॥
भङ्क्त्वा प्रतोलीं स्वभुजप्रहारै-
र्निपात्य तच्चैत्यकमद्रिशृङ्गम् ।
अवर्त्मना तत्त्रयसंनिपातः
पुरे द्विमातुर्नृपतेः पपात ॥ ८१ ॥
अमी बलत्रासितमालिकात्त-
मालास्ततः कैतवविप्रवेषाः ।
सदस्यकस्मान्मगधाधिपस्य
ययुः प्रवीरा धृतचित्तवैराः ॥ ८२ ॥
गिरिव्रजेशोऽतिथिपूजनैक-
रतिर्निषण्णानगृहीतपूजान् ।
ऊचेऽथ तान् विस्मयमानचेता
धाराकृतिच्छन्ननृपान्ववायान् ॥ ८३ ॥
विध्वस्य तीर्थं किमु मागधानां
सदार्चितं चैत्यकमद्रिशृङ्गम् ।
अद्वारमार्गेण पुरं प्रविष्टा
गृह्णीत मे संप्रति नातिथेयम् ॥ ८४ ॥
द्विजा न यूयं भवतां भुजोर्वी
मौर्वीक्रियाश्रेणिवशंवदश्रीः ।
राजत्यसौ संततसंचरिष्णु-
शौर्यद्विपस्यन्दिमदप्लुतेव ॥ ८५ ॥
प्राप्ता द्विजव्याजभृतः किमत्र
क्षत्रस्य कस्य प्रभवा भवन्तः ।
क्षिप्रः किमङ्घ्रिर्ज्वलदुज्ज्वलोग्र-
ज्वालाकराले ज्वलनान्तराले ॥ ८६ ॥

इत्यत्र धीरोद्धतवाचि साचि-
विलोचनश्रीक्षचितस्मितास्यः ।
तत्कर्णयुग्माध्वनवाध्वनीन-
मूचे वचः श्रीकुचकेलिकारः ॥ ८७ ॥
स्युः क्षत्रियाः पार्थिव बाहुवीर्या
विशन्त्यमार्गेण च वैरिगेहम् ।
केनापि कार्येण गृहानुपेत्य
रिपोर्न गृह्णन्ति तथातिथेयम् ॥ ८८ ॥
अपूर्वमत्याः श्रवसश्च भूप-
वधेन धर्मप्रतिकूलमेव ।
क्रतुं करिष्यन् मगधेश धर्म-
रत्नाकराणामसि नः सपत्नः ॥ ८९ ॥
वधाय यत्तोऽवनिपान् निरुद्धां-
स्तन्मुञ्च पञ्चत्वपथेन मा गाः ।
युधिष्ठिरादेशवशादुपेताः
स्वज्ञातिदुःखं न सहामहेऽद्य ॥ ९० ॥
अहं स हन्ता दनुजावतंसं
कंसं हिडम्बस्य विडम्बनोऽसौ ।
अयं पुनः खाण्डवदाहरत्ना-
विजृम्भिजम्भारियशोनिशुम्भी ॥ ९१ ॥
राजन् नियुक्तास्त्वयि राजसूयं
चिकीर्षता धर्मसुतेन तेन ।
भवास्य यज्ञे वसुदोऽसुदो वा
भीमस्य यज्ञे भव भीमबाहो ॥ ९२ ॥
युग्मम् ।

आकर्ण्य कर्णद्वयवज्रसूची-
मिदं वचः संगरभङ्गुरभ्रूः ।
आस्फालयत् तालबलेन बाहुं
द्वैमातुरः कातरितत्रिलोकः ॥ ९३ ॥
रे रे शठास्तिष्ठत तिष्ठतेति
गिरं किरन्नुत्थित एष यावत् ।
अभ्युत्थितस्तावदभीः स भीमो
योद्धुं जवादुद्धृषितोद्धताङ्गः ॥ ९४ ॥
दोःस्फालनस्फाररवैस्तदैव

तयोः स्फुटं स्फोटितमन्तरिक्षम् ।
स्वर्देशवेषादखिलेह तस्य
प्रस्फोटरेखा स्फुरति स्फुटा तत् ॥ ९५ ॥
तदा तयोरुद्धतपादपातैः
पातालभर्तुः खलु भूमिधर्तुः ।
सहस्रधा मौलिरभूत् प्रभूत-
मणिच्छविच्छद्मनिषक्तरक्तः ॥ ९६ ॥
रणश्रयेच्छागतवज्रपाणि-
पाणिस्पृशाद्रिप्रहतिप्रभूतः ।
मिथस्तयोस्तालमहाप्रहारा-
नुत्प्रेक्ष्य मुक्तः पविनापि दर्पः ॥ ९७ ॥
तादृक्कृतलार्तिचुटिताङ्गमध्य-
संधिर्जरासंधधराधिनाथः ।
भीमेन भूमावििति कार्तिकादि-
चतुर्दशाहःप्रथनैर्न्यपाति ॥ ९८ ॥
वृत्तेषु न क्लिश्यति शस्त्रपातै-
र्न भिद्यते स्वःप्रभुचापकान्तिः ।
आयोजनं सर्वरथेषु यस्य
ध्वनौ जयस्तम्भ इवेक्ष्यते च ॥ ९९ ॥
यस्माद्वसुः प्राप बृहद्रथोऽयं
तस्माज्जरासंधनृपोऽपि तस्मात् ।
तं सारथीभूय रथं मुरारि-
र्भीमार्जुनाढ्यमथारुरोह ॥ १०० ॥
रथध्वजे भूतपतेः परीतं
ध्यानाभ्युपेतं विनिवेश्य तार्क्ष्यम् ।
राज्ये जरासंधनृपस्य पुत्रं
विष्णुर्विनीतं सहदेवमाधात् ॥ १०१ ॥
बन्दीकृतान् क्षितिपतीनथ तान् विमोच्य
तैरेव सार्धमथ ते प्रसृतप्रमोदैः ।
ईयुस्त्रयीतनुमहःसहजप्रतापा
धर्माङ्गजं त्रिजगताजयिनस्त्रयोऽमी ॥ १०२ ॥
अभ्युद्धृता मगधभूधवसिन्धुमग्नाः
कुर्मो वयं किमिति तान् वदतः क्षितीशान् ।
कृष्णोऽभ्यधादिति ममेप्सितराजसूये
धर्मोद्भवस्य भवितव्यमहो सहायैः ॥ १०३ ॥
दत्तस्ततो मगधराजजयस्य सारं¹
मूर्तं रथो मधुभिदे स युधिष्ठिरेण ।
संमान्य तेऽपि जगतीपतयो विसृष्टा
देशं जवान्निजनिजं ययुरुत्कचित्ताः ॥ १०४ ॥
वीरश्रीचतुरान् नियोज्य चतुरो बन्धून् धनौघैश्चतु-
र्दिग्दण्डेन निधाय कोशमसमं यज्ञाय सज्जीभव ।
दत्त्वा मन्त्रममुं युधिष्ठिरधराधीशाय तस्याज्ञया
विष्णुर्द्वारवतीविलासयुवतीनेत्रेषु मैत्रीमधात् ॥ १०५ ॥

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचन्द्रविरचिते श्रीबालभारतनाम्नि महाकाव्ये सभापर्वणि जरासंधवधो नाम प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ :: ::

¹ धनमित्यर्थः ।

॥ शाकुन्तलनाटकानुवादविमर्शः ॥

इह खलु भारते वऽक्षत्वे प्रचरितानामुत्तमनाटकानामव
तंसभूतस्य कविवरकालिदासप्रणीताभिज्ञानशाकुन्तलाभि
धेयनाटकस्योत्तमो र केवलं संस्कृतज्ञैरेवाक्षयावदास्वादित
न पुनः प्राकृतजनैरितिष्वत्यन्तं दयमानो मोहमयीनगरनिवा
सी घोसालकरोपाह्वपालरावः समग्रस्यास्यनाटकस्य महारा
ष्ट्रभाषया विरचितमवादं मुद्रणद्वारा प्रकाश्यैकं तदीयपुस्तक
मेतत्पत्रसंपादकाय शिकसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षाय श्री
ग्रिफिथसाहिबायोपरूपेण प्राहिणोत् । अयं च महाशयोऽस
न्यस्य महाराष्ट्रभायातिमञ्जुलपदैर्निबद्धां सुकोमलगद्यप
द्यमयीं कवितां दृष्ट्वाऽतिप्रहृष्टान्तःकरणो विशेषतोऽस
न्यस्य सदसद्विवेच मां न्ययुंक्त । अहं चाक्षयावदृष्टा
श्रुतपूर्वस्य शाकुन्तयमहाराष्ट्रभाषीयानुवादस्य दर्शने समुप
जातपरमकुतूहलः कलमिमं ग्रन्थं सम्यगवाचयं नाध्यगच्छं
कमपि दोषं केवलं पुचित् स्थलेषु प्राकृतभाषीयरसानुबन्धे
नान्येन वा केनचित्कारणेन संस्कृतक्रमस्त्यक्तः क्वचिच्च ग्रन्थ
बहिर्भूतोऽप्यर्थोऽञ्जुलपदैरुपनिबद्धस्तदेतदुभयमपि रसि
कजनमनःसु प्रमोतिमेवाङ्कुरयेदिति निश्चिन्वानोऽस्मि
अपरं चात्र भूमिकां कविवरमुकुटालङ्करणभूतोऽयं कालि
दासः सारस्वतब्राह्मण आसीदिति यल्लिखितं तत्र कि
ञ्चिद्वक्तुकाम इद विदयामि यदत्र मैथिलब्राह्मणेष्वियमस्ति
दृढा प्रसिद्धिर्यत्कालिदासो मैथिलब्राह्मण एवाऽऽसीच्चान्यत्रा
तीय इत्यतोऽस्य न्यस्य रचयिताऽवश्यमत्र विषये दृढप्र
माणदानेनापनयमां सुदृढां प्रसिद्धिमितीहमानोऽस्मि
आशासे चैतत्कर्तुरयमुद्यमः संस्कृतप्राकृतोभयभाषाप्रवी
णानां मनःस्वन्यस्यानन्ददातृत्वेन सफलो भवेदित्यर्थं
बहुपल्लवितेन

गोविन्ददेवशास्त्री